

OPERA OMNIA DESIDERII ERASMI

OPERA OMNIA
DESIDERII ERASMI
ROTTERODAMI

RECOGNITA ET ADNOTATIONE CRITICA INSTRVCTA
NOTISQVE ILLVSTRATA

ORDINIS SEXTI   TOMVS SEXTVS

MMIII
ELSEVIER

AMSTERDAM – BOSTON – LONDON – NEW YORK –
OXFORD – PARIS – SAN DIEGO – SAN FRANCISCO –
SINGAPORE – SYDNEY – TOKYO

Sous le patronage de
L'UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE
ET DE L'ACADÉMIE ROYALE NÉERLANDAISE DES SCIENCES
ET DES SCIENCES HUMAINES

© 2003 ELSEVIER SCIENCE B.V.

All rights preserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

Library of Congress Catalog Card Number: 71 89942

ISBN: – Tomus VI, 6: 0-444-51460-0

CONSEIL INTERNATIONAL POUR L'ÉDITION DES ŒUVRES
COMPLÈTES D'ÉRASME

Mme M.E.H.N. MOUT, Leyde, *Président*; J.K. MCCONICA, Toronto, *Vice-président*; C.S.M. RADEMAKER, ss. cc., Vleuten, *Secrétaire-général/Trésorier*; J. TRAPMAN, La Haye, *Secrétaire*; C. AUGUSTIJN, La Haye; CH. BÉNÉ, Grenoble; V. BRANCA, Venise; F. HEINIMANN, Bâle; B.R. JENNY, Bâle; J.-C. MARGOLIN, Paris-Tours; J.-P. MASSAUT, Liège; G.H.M. POSTHUMUS MEYJES, Leyde; P.-G. SCHMIDT, Freiburg i. Br.; A. SOTTILI, Turin; H. VREDEVELD, Columbus OH; A.G. WEILER, Nimègue

COMITÉ DE RÉDACTION

F. AKKERMAN, Groningue; G.J.M. BARTELINK, Nimègue; J. DOMAŃSKI, Varsovie; A. VAN HECK, Leyde; C.L. HEESAKKERS, Leyde; H.J. DE JONGE, Leyde; Mme M.L. VAN POLL-VAN DE LISDONK, Vierpolders, *Secrétaire*; J. TRAPMAN, La Haye, *Président*

SECRÉTARIAT DU CONSEIL

Constantijn Huygens Instituut
Boîte Postale 90754, 2509 LT La Haye, Pays-Bas

This volume has been printed on acid-free paper

Printed in the Netherlands

IN HOC VOLVGINE CONTINENTVR

ANNOTATIONES IN NOVVM TESTAMENTVM
(PARS SECVNDA)

ed. P. F. Hovingh

PREFACE	VII
INTRODUCTION	I
IN EVANGELIVM IOANNIS ANNOTATIONES	29
ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORVM	177
APPENDIX I	349
APPENDIX II	351
SOME BIOGRAPHICAL DATA	355
LISTS OF ABBREVIATIONS	361
ADDENDA ET CORRIGENDA AD VOLVMEN VI, 5 PERTINENTIA	385
INDEX NOMINVM	391

PREFACE

This thirty-first volume in Erasmus' *Opera omnia* (ASD) is the sixth within 'ordo' VI, that is the 'ordo' of the New Testament and the Annotations; the *Paraphrases* belong to 'ordo' VII. The division into 'ordines' – each 'ordo' being devoted to a specific literary or thematic category – was laid down by Erasmus himself for the posthumous publication of his works (see *General introduction*, ASD I, pp. x, xvii-xviii, and C. Reedijk, *Tandem bona causa triumphat. Zur Geschichte des Gesamtwerkes des Erasmus von Rotterdam*. Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel, XVI, Basel/Stuttgart, 1980, p. 12 sqq., 21-22).

The present volume (tom. VI, 6, edited by P.F. Hovingh, Rotterdam) contains the second part of the *Annotationes in Nouum Testamentum*, to wit the Annotations on John and Acts.

The Annotations on the other books of the New Testament will be published in ASD VI, 7-10. ASD VI, 1-4 will comprise Erasmus' edition of the New Testament (Greek and Latin); tom. VI, 2 (John and Acts, ed. Andrew J. Brown) was published in 2001. The order of publication depends on when the respective volumes are finished.

With regard to the edition of 'ordo' VI the Editorial Board is much indebted to Professor H.J. de Jonge (Leiden) for his expert advice.

The Editorial Board and the editor of the present volume are grateful to all libraries that kindly put books, photostats, microfilms, and bibliographical material at their disposal.

Constantijn Huygens Instituut
Postbus 90754
2509 LT Den Haag
May 2003

The Editorial Board

ANNOTATIONES IN NOVVM TESTAMENTVM

(PARS SECVNDA)

edited by

P. F. HOVINGH

Rotterdam

Walter Fletcher
1715

Walter Fletcher
1715

DES ERASMI RO-

TERODAMI IN NOVVM TESTAMENTVM
Annotationes, ab ipso autore iam quartum recogni-
tae, et ex Graecis codicibus quos postea nactus est
auctario nouitae pccuendo locupletatae.

APVD HELIYTAE NAVRACORVM
BASILEAE AN. M. D. XXXVII.

Annotationes in Nouum Testamentum. Basileae, Ioannes Frobenius, 1527.
Ex. Gemeentebibliotheek Rotterdam

DES ERASMI ROTE

RODAMI IN NOVVM TESTAMENTVM ANNO,

rationes, ab ipso autore jam quintum sic reco-
gnita, ac locupletata, in propemodum
novum opus inde polat.

P L A T O

Pulcherrimum victoriae genus est, seipsum vincere.

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA
ANNO M. D. XXXV

Cum privilegio Caesareo.

INTRODUCTION

1. *Preliminary remarks*

This volume, containing the *Annotations* on the *Gospel of John* and the *Acts of the Apostles*, is a sequel to ASD VI, 5, the edition of the *Gospels according to Matthew, Mark and Luke*. I refer to the introduction of this volume for the background of the *Annotationes in Nouum Testamentum* in general and the reactions to both the *Nouum Testamentum* and the *Annotations*.¹ But it will be useful for the reader to have here a survey of the editions of the *Annotations* and the manuscripts consulted by Erasmus for his editions of the *Nouum Testamentum*.

2. *The dates of publication of the Annotations*

The *Annotationes in Nouum Testamentum* were published for the first time in February 1516 in Basel by Johannes Froben, as a supplement to the edition of the Greek text of the *New Testament* with a Latin translation. The subsequent editions, edited by Erasmus himself, were published by Johannes Froben in March 1519, February 1522 and March 1527, and by Froben's heirs, Hieronymus Froben and Nicolaus Episcopus, in March 1535. After Erasmus' death the *Annotations* were published in 1540 by Hieronymus Froben and Nicolaus Episcopus in Volume VI of the *Omnia opera*, and in Leiden in 1705 by Pieter van der Aa in Volume VI of the edition by Ioannes Clericus. These editions are referred to in the commentary, the critical apparatus and, between brackets, in the text as *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *BAS* and *LB*, respectively. The *apparatus criticus* does not take into account the reprints which Froben and Episcopus published in September 1535, in 1542 and in 1555.

¹ To a large extent this introduction reflects the influence of Aug. Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner*, Freiburg im Breisgau, 1902, Erika Rummel, *Erasmus' Annotationes on the New Testament. From Philologist to Theologian*, Toronto-Buffalo-London, 1986, *Erasmus and his Catholic Critics*, 1 and 2, Nieuwkoop (Netherlands), 1989, and articles by her mentioned in the bibliography, and H.J. de Jonge's introduction to *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 2–34.

Reference is, however, made to the *Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationes per ipsum emendata*, an appendix to the second edition of the *Apologia aduersus monachos quosdam hispanos* (Basel, Froben, 1529). The *Loca* contain corrections on a number of passages in some books of Erasmus, including the *Annotations*.² These corrections were incorporated in *E*.

3. Manuscripts consulted by Erasmus³

I leave to the editor of the *Nouum Testamentum* the provision of a comprehensive overview of the manuscripts of the Greek text of the *New Testament* and of the *Vulgate* which Erasmus consulted. Erasmus refers in the *Annotations* to the *Gospel of John* and the *Acts of the Apostles* and in the Preface⁴ to the following manuscripts of the *Vulgate*:

in 1516 and 1519

- two MSS. from the Chapter Library of St. Paul's in London; Allen supposes that, as nothing is known of them, they probably perished in the fire of 1561 or in the Great Fire of London of 1566.

in 1519 and 1522

- the Corsendoncensis or Corsendonkensis, from the Austin priory of Korsendonk near Turnhout (Belgium); Allen mentions that this priory supplied Erasmus with two MSS., one (Evan. 3: 12th century) in Greek containing the whole of the *New Testament* except the *Revelation*, the other (9th–10th century) in Latin containing the Gospels only. The Greek codex is now in the National Library in Vienna (Suppl. gr. 52). The Latin codex is in the Staatsbibliothek zu Berlin (Ms. theol. lat. quart. 4); it contains notes which Erasmus added when using it (f° 1 r°, 121 v° and 164 v°).⁵

in 1522

- the “codex aureus”, an Evangeliary that Erasmus may have consulted in the library of Margaret of Austria, Regent of the Netherlands, probably in March 1519, when he visited Mechlin in connection with the appointment of a tutor for Ferdinand, the brother of Charles V; probably Henry III, before he became Emperor, ordered the codex from St. Willebrord's monastery at Echternach and offered it to Speyer Cathedral shortly before his crowning as Emperor in 1046; L. Grünenwald supposes that Palatine Count George,

² The *Loca* are not included in *BAS* (Allen, introd. Ep. 2095). In Ep. 2466, l. 222, Erasmus writes that the corrections in the *Loca* bear particularly upon works which he believed would not be edited again during his lifetime.

³ This paragraph is in outline identical with §3 of *ASD VI*, 5, pp. 5–7; a number of details are omitted, especially those mentioned in notes. Cf. Allen, introd. Ep. 373, J. Wordsworth, *The Gospel according to St. Matthew from the St. Germain MS. (g.), now numbered Lat. 11533 in the National Library at Paris, Old-Latin Biblical Texts*, N° 1, Oxford, 1883, Appendix I, pp. 57–54, and J.H. Bentley, *Humanists*, pp. 125–137.

⁴ *ASD VI*, 5, p. 54 sqq., ll. 21–33, and Ep. 373, ll. 17–31.

⁵ I thank Mrs. Dr. Renate Schipke, librarian, for kindly giving me this information.

when appointed Bishop of Speyer, gave it to Emperor Maximilian, and that this explains how it came into the hands of his daughter Margaret; because Mary of Hungary was Margaret's heiress and Philip II was Mary's heir, the codex is in the Escorial now (signature Codex Vitrinus 17);⁶

- four MSS. from the library of St. Donatian's in Bruges, some of which Erasmus "describes as dating from the 8th century, one containing the whole *New Testament*, and another being much mutilated"; Mark Lauwerijns (Marcus Laurinus, 1488–1546), who became Canon of St. Donatian's in 1512 and Dean in 1519, was a close friend of Erasmus; Erasmus visited him in 1519 and 1521; the second visit took place when Erasmus went to Bruges in discharge of his duties as Imperial Councillor; the Emperor Charles V was in Bruges from 7 to 26 August 1521 to meet Cardinal Thomas Wolsey; Erasmus stayed with Lauwerijns and consulted the MSS. of St. Donatian's in his leisure time; three MSS. from the library of St. Donatian's have been preserved in the City Library of Bruges, but not one of them dates from before the 13th century;⁷
- unspecified codices which the Amerbach brothers had supplied to him;⁸
in 1527
- the Constantiensis; Erasmus mentions one Latin MS. in the *Annotations* on the Gospels, two in the *Annotations* on the Epistles, one ancient, one more recent, which Johann von Botzheim, Canon of Constance, probably showed him in the Chapter Library on the occasion of his visit in September-October 1522 and sent to him later; both of them have now disappeared.⁹

Moreover, Allen and Bentley mention a Latin MS. of the Gospels, which the Abbot of St. Bavo's in Ghent had shown Erasmus in 1517 (cf. *Apolog. adv. de bacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 766 F) and Allen mentions a MS. that was lent to Erasmus by Tunstall in the summer of that year (*Apolog. resp. inuect. Ed. Lei*, Ferguson, p. 241, l. 79 sq.; ASD IX, 4, p. 26, l. 67 sq.).

In C Erasmus mentions in the annotation to *John* 7, 8, below p. 98, l. 568 sq., a 10th-century codex of the Augustinian priory of St. Maartensdal in Louvain; this is now in the British Library in London (signature Harley MS. 2830).¹⁰

⁶ A. Boeckler, *Das Goldene Evangelienbuch Heinrich III*, Berlin, 1933, pp. 9–14, Lucas Grünenwald, *Die Goldene Handschrift von Speyer* etc. (Pfälzisches Museum 40, 1923, pp. 108–116), and P.F. Hovingh, *Erasmus and the 'Codex Aureus'*, Quaerendo 19 (1989), pp. 308–313.

⁷ Allen, introdd. Epp. 373 and 1223.

⁸ V. Ep. 373, l. 28, and *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, p. 131, n. l. 433.

⁹ *Annot. in Ioh.* 21, 22, below, p. 170, l. 165 sqq., and in *Gal.* 3, 1, in *Col.* 1, 28 and in I. *Ioh.* 4, 7 and 5, 7, LB VI, 812 B, 887 E, 1078 E and 1080 D, Epp. 1761, ll. 10–13 and n. l. 10, and 1858, ll. 82–85.

¹⁰ W. Lourdaux and Marcel Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio*, Louvain, 2 vols., 1978–1982, vol. 1, p. 650 sqq., N° 142. I thank Dr. Scott McKendrick for kindly supplying me with this information.

Erasmus does not mention here manuscripts of the Greek text of the *New Testament*. However, a number of the manuscripts which he used, are known:

1. for the *Gospels*: for the 1516 edition the minuscules 1, 2, 69 and 817, for that of 1519 also 3 and an unknown manuscript from the convent of Mount St. Agnes near Zwolle;
2. for the *Acts of the Apostles* and the Catholic Epistles: for the 1516 edition the minuscules 1, 69, 2105, 2815 and 2816, for that of 1519 also 3;
3. for the *Epistles of Paul*: for the 1516 edition the minuscules 1, 69, 2815, 2816 and 2817, for that of 1519 also 3;
4. for the *Revelation*: for the 1516 and 1519 editions the minuscules 69 and 2814;
5. a MS. which Erasmus received from Constance and which contained the Greek text; this has been lost, as has the Latin text.¹¹

4. *Sources for the Annotations on the Gospel according to John
and the Acts of the Apostles*

4a: *The Gospel of John*

Among the Church Fathers, Erasmus most often refers to and quotes from John Chrysostom's *In Ioannem homiliae*, either the Greek text or the translation by Franciscus Aretinus,¹² and Augustine, chiefly his *In Iohannis Euangelium Tractatus*, twice more than Cyril of Alexandria's *Commentarius in Iohannis Euangelium*, and even more than Jerome. For Cyril's book Erasmus refers either to the Greek text or to the Latin translation by Georgius Trapezontius. This translation, edited by Judocus Clichtovius (Josse Clichthove), was published in Paris by Wolfgang Hopylius, first in 1508, afterwards in 1514 and 1521.¹³ In the 1508 edition books 5–8 are missing. In the 1514 edition Clichtovius filled the gap with texts which, as he writes, he preferred to borrow from John Chrysostom's *In Ioannem homiliae*, and Augustine's *In Iohannis Euangelium tractatus*; Erasmus refers to this in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 90, l. 493 sq.*¹⁴ In my critical apparatus some passages of books 5–8 are mentioned which are quoted in the 1519 and 1522 editions of the *Annotations*. Since these passages are not yet found in the 1508 edition of Cyril's work, Erasmus used the 1514 edition.

¹¹ Ep. 1858 (3 August 1527), l. 82 sq.

¹² Erasmus criticizes Franciscus' translations in *Annot. in Ioh.1, 15, p. 52, l. 503 sqq.*, and Ep. 2263, ll. 51–59, and Ep. 2291, l. 12 sq. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 64 sqq.

¹³ I have mostly quoted from the translation by Georgius Trapezontius in *Operum Diui Cyrilli Alexandrini episcopi tomi quatuor*, vol. 1, 1521, because I had it at my disposal in the University Library in Leiden.

In a few cases I refer to the first edition, *Opus insigne beati patris Cyrilli Alexandrini in euangelium Iohannis a Georgio Trapezontio traductum*, Paris (W. Hopylius), 1508, which I could consult in the Koninklijke Bibliotheek in The Hague. For the second edition (1514) I received information from Mrs. Dr. E. Seidenfaden of the Stadtbibliothek in Treves (Germany).

¹⁴ *Contemporaries*, 1, p. 317.

The only other Church Father to whom Erasmus refers more than ten times, is Hilary of Poitiers.¹⁵

At times he refers to works by Origen, Cyprian (once Pseudo-Cyprian), Ambrose (once Pseudo-Ambrose, i.e. Gregory of Elvira), twice to Eusebius of Caesarea and Gregory of Nazianzus and once to Athanasius, Didymus the Blind (in Jerome's translation), Gregory the Great, Irenaeus and Lactantius. He also refers once to the *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* which he ascribes to Augustine, but which is now regarded as a work by Ambrosiaster.¹⁶

Among the medieval authors, Erasmus refers to Theophylact about as often as to Cyril. He refers eight times to Thomas Aquinas¹⁷ for quotations from Christian authors in his *Catena Aurea*, and once to Alcuin, Anselm (but it is not certain which Anselm is meant), Bede the Venerable, Remigius of Auxerre¹⁸ and Jean Gerson. In one case he refers to the jurists Accursius and Ioannes Andreae, but without mentioning their names.

The *Annotationes in Nouum Testamentum* of Lorenzo Valla are again an important source.¹⁹ In *Annot. in Act.* 22, 9 Erasmus gives expression to his admiration for this author.²⁰ Just as in his *Annotations* on the synoptic Gospels Erasmus often refers to Valla, but in many cases he borrows from him without mentioning his source.²¹

¹⁵ Cf. Rummel, *Annotations*, p. 61 sq.

¹⁶ An unknown author who, in the time of Pope Damasus (366–384), wrote commentaries to 13 epistles of Paul, that to the Hebrews excepted. In addition the *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* and five fragments of a commentary on *Matthew* were ascribed to him. *LThK*³, 1, 493. The name Ambrosiaster occurs for the first time in the edition of Ambrose by the Maurists (*Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi Opera*, Paris, 2 vols., 1686 and 1690), in the appendix at the end of vol. 2, p. 24–26. R. Hoven, *Notes sur Érasme et les auteurs anciens*, in *L'Antiquité classique* 38 (1969), pp. 172–174.

¹⁷ For Erasmus' judgment on Thomas Aquinas, see Rummel, *Annotations*, p. 76 sqq., and *ASD* VI, 5, p. 31.

¹⁸ According to Allen, *Ep.* 2186, n. l. 93, Remigius "was known to Erasmus through Valla." Just like Valla, Erasmus means Haymo of Auxerre when referring to Remigius (Bentley, *Humanists*, p. 60). But the passage in question (*Joh.* 1, 1) has not led Valla to mention Remigius nor any other author except Lactantius.

¹⁹ Valla's book was edited by Erasmus and first published by Jodocus Badius (Josse Bade) in Paris in 1504. Erasmus gave it the title *Laurentii Vallensis viri iam graecae quam latinae linguae peritissimi in Latinam Novi Testamenti interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime utiles*. I use the title *Annotationes* (*Annot.* in the commentary), because I quote from them from the reprint of the *Opera omnia* (Basel, 1540), ed. Garin, Turin, 1962, 1, in which they are published as *In Nouum Testamentum annotationes*.

²⁰ Rummel translated this passage in *Annotations*, p. 88.

²¹ I refer to and quote from Valla's notes in the reprint of the *Opera omnia* (Basel, 1540), ed. Eugenio Garin, Torino, 1962, 1, in which they are published as *In Nouum Testamentum annotationes*; when this edition offers printing errors, I have borrowed the right reading from the *editio princeps* which Erasmus edited and Jodocus Badius (Josse Bade) published in Paris in 1505. Cf. *ASD* VI, 5, p. 3, introduction, §2.

As for Bible commentaries, Erasmus refers to the *Postilla* by Hugh of St. Cher²² (six times) and the *Glossa Ordinaria*²³ and Nicholas of Lyra's *Postilla*²⁴ (twice).

The *Cornucopiae* by Perottus, a kind of dictionary, is mentioned once.

Erasmus' knowledge of ancient literature is apparent from his references to and quotations from the Latin poets Horace, Martial, Plautus, Prudentius and Terence, and the prosaists Cato, Columella, Pliny, Seneca and Suetonius.

Among the Greek authors, he mentions Aristotle, Flavius Josephus²⁵ and Galen (once); the dictionaries to which he refers are the one by Julius Pollux (twice) and the *Etymologicum magnum*²⁶ and the *Suda*, which Erasmus called "Suidas"²⁷ (each once).

4b: *The Acts of the Apostles*

The authors to whom Erasmus referred most in the *Annotations* on the *Acts* are John Chrysostom, Augustine and Jerome, though the references to the first two authors are about half the number of those in the *Annotations* on the *Gospel of John*. The references to Chrysostom are primarily to the *In Acta Apostolorum Homiliae*. In a number of passages in the *Annotations* and his letters Erasmus

²² Quoted from the *Biblia Latine I–VI, continens textum Biblie, cum postilla domini Hugonis Cardinalis*, ed. Conradus Leontorius, Basel (Joannes Amerbach), 1504.

²³ A compilation of commentaries by Greek and Latin Church Fathers, and medieval theologians. It was printed in 1480–1481 in the margins of the *Vulgate* text; in addition it contained short notes between the lines of the Bible text, called *Glossa interlinearis*. Work on the *Glossa Ordinaria* was begun by Anselm of Laon (1050–1117) and carried on by his brother Radulphus (Ralph, * c. 1132) and others; it was expanded in the course of the centuries. The quotations in this volume are borrowed from the *editio princeps* by Adolph Rusch, Strassburg, 1480–1481, which was reprinted in facsimile by Brepols, Turnhout, 1992. Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983³, p. 56 sqq. Cf. *ASD* VI, 5, p. 31, and infra, p. 181, n. l. 49, ad *Annot. in Act.* 1, 1.

²⁴ *Postilla super Biblia, cum additionibus Pauli Burgensis et Mr. Doringii replicis*, quoted from *Bibliorum Sacrorum cum Glossa Ordinaria ... et Postilla Nicolai Lyrani, Additionibus Pauli Burgensis, ac Matthiae Thoryngi Replicis ... primum quidem a Srabo Fuldensi Collecta*, 6 vols., Paris, 1590. Vol. 5 for the *Gospel of John*.

²⁵ Er. also quotes from the Latin translation of the *Antiquitates Iudaicae* and the *Bellum Iudaicum*, which had been published by Albertinus Vercellensis in Venice, 1499. This translation was ascribed to Rufinus of Aquileia, but may have been made by friends of Cassiodorus after 540. Cf. Cassiod. *Inst.* I, 17, 1, ed. Mynors, p. 55: "hunc tamen ab amicis ... conuerti fecimus." F. Blatt, *The Latin Josephus*, 1, Aarhus-Copenhagen, 1958.

²⁶ Compiled around the 10th century on the basis of *Ἡερὶ ἐτυμολογιῶν* by Orion, who taught in the first half of the 5th century in Alexandria and Constantinople. A. Croiset et M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, 5 (Paris, 1938), p. 975 sq.

²⁷ The *Suda* is a lexicon which originated in the 10th century. It was published under the name "Suidas" in the *editio princeps*, Milan, 1499. Erasmus owned a copy of it according to the mailing list (*Versandliste*, No. 344, Husner, p. 243). It was still edited under the title "Suidae lexica" by Ada Adler (4 vols., Leipzig, 1928–1938). Because Erasmus calls it "Suidas", I also use this name in the commentary. P. Maas, *Der Titel des Suidas in Byzantinische Zeitschrift* 32 (1932), 1, p. 1, drew attention to the fact that the name Suidas was only used by Eustathius and those who depend on him. The *Suda* mentions the Ὀνοματολόγος by Hesychius of Miletus as its most important source. Cf. *Der Kleine Pauly*, 5, 407 sq.

throws doubt upon their authenticity: he disliked their style.²⁸ When preparing the edition of Chrysostom's *Opera omnia* Erasmus began translating these *Homilies*, but after translating four of them he did not want to continue; the other ones were translated by Sigismundus Gelenius, as is indicated in Erasmus' edition of the Latin translation of Chrysostom's *Opera omnia* (Basel, Froben 1530).

Augustine and Jerome are referred to for a variety of works.

The other Christian authors from Antiquity to whom Erasmus refers are Irenaeus (nine times), Papias of Hierapolis, Clement of Alexandria, Origen, and Eusebius of Caesarea, Ambrose, Hilary of Poitiers and Tertullian (a few times), and Athanasius, Cyril of Alexandria, Didymus the Blind, Dionysius of Corinth, Pseudo-Dionysius Areopagita, Ausonius, Cassiodorus, Cyprian and Gregory the Great (each only once). He also refers once to a work which he ascribes to Ambrose, but which is now ascribed to Ambrosiaster, the *Commentarius in epistulas Paulinas*.

I should like to begin my survey of the medieval sources with three works which Erasmus mentions under the name of Jerome but about which he has doubts as to their authenticity.

1. The *Liber interpretationis Hebraicorum nominum*, which is now regarded as authentic and included in *CCSL* 72.²⁹

2. The *Breviarium in Psalmos*; according to *CPL*, p. 218, No. 629, this work was written in Ireland in the 7th or 8th century or by a Gallic author after 450; according to Frede, p. 532 sq., it was written in Ireland in the 7th or 8th century A.D. on the basis of Jerome's *Commentarioli in Psalmos* (*CCSL* 72, pp. 163–245) and *Tractatus in Psalmos* (*CCSL* 78, pp. 1–447), the *Tractatus super Psalmos* by Hilary of Poitiers (Migne *PL* 9, 231–908, *CSEL* 22 and *CCSL* 61) and two anonymous collections of glosses.

3. The *Nomina regionum atque locorum de Actis Apostolorum*. In the 1527 edition Erasmus questioned the authenticity of this list of geographical names which are found in the *Acts*, because it contains a quotation from Jerome. It is now ascribed to Bede.³⁰

²⁸ *Annot in Act.* 1, 1 and 4, p. 180, l. 40, and p. 184, l. 153 sqq. 2, 2, p. 198, l. 492 sq., 9, 28, p. 242, l. 505, 10, 1, p. 244, l. 565 sq., and 27, 9, p. 336, l. 648 sq. (in *C*, *D* and *E*), and Ep. 1675 (8 March 1526), l. 8 sq., Ep. 1736 (c. 27 August 1526), l. 22 sq., Ep. 1801 (<March 1527>), introd. and ll. 1–4, Ep. 2253 (<c. 13 January 1530>), ll. 17–19, Ep. 2263 (31 January 1530), ll. 34–38, Ep. 2291 (27 March 1530), ll. 8–10, Ep. 2359 (5 August 1530), ll. 62–64, and Ep. 2379 (5 September 1530), ll. 48–52. Quasten, 3, p. 441, writes: "In the manuscripts it (the text) is found in two forms which differ so widely that there are two recensions. One of them is stylistically inferior to the other, and the latter must be a deliberate and late revision .... H. Brown, the translator of the *Homilies* in *IFC* (*Library of the Fathers of the Holy Church*, Oxford, 1838–1888) was the first to prove that the impolished recension is the only one which can be called authentic."

²⁹ *Annot. in Act.* 18, 7, infra, p. 294, l. 618 sq.

³⁰ Ad "Smyrna" (*CCSL* 121, p. 177) this work refers to Hier. *Interpret. Hebr. nom.* (*CCSL* 72, p. 147): "Myrrha, amara". Cf. infra, pp. 178 and 335, nn. ll. 26–29 and 603–609. In Migne it is included both among the spurious works of Jerome (*PL* 23, 1295–1306 A [ed. 1845], or 1355–66 B

Bede is also frequently referred to because of two commentaries on the *Acts*, which are undoubtedly his, the *Expositio Actuum Apostolorum* and the *Retractatio in Actus Apostolorum*. Erasmus regards his works more as a compilation and summary of what other authors have said more extensively, but thinks that they have been very useful for the church.³¹

In addition, Erasmus found a number of texts from these works in the *Glossa Ordinaria*; he mostly mentions Bede as the author, but occasionally he refers to Bede's texts as written by an unknown author.³² In Ep. 1112, ll. 28–31, he observes that Bede's texts are quoted literally in the *Glossa Ordinaria*.³³

Erasmus also mentions a number of texts by other authors which he found in the *Glossa Ordinaria*. Thus he refers nine times to Rabanus Maurus.

Other medieval writings he mentions are the Bible commentaries of Hugh of St. Cher (13 times)³⁴ and Nicholas of Lyra (10 times, including one *Additio* by Paul of Burgos),³⁵ the *Historia Scholastica* by Petrus Comestor, the *Catholicon* by Giovanni Balbi, the *Catena Aurea* by Thomas Aquinas and a text by Jean Gerson which I could not identify (once), and three Byzantine dictionaries: that of Hesychius (5 times), the *Suda* (4 times)³⁶ and the *Etymologicum magnum* (once).³⁷ Most of all he refers to the *Annotationes in Nouum Testamentum* by Lorenzo Valla (c. 30 times); he also borrows from them many times without mentioning Valla's name.

The non-Christian authors from Antiquity he refers to are Flavius Josephus, Pliny the Elder (7 times), Horace (5 times), Cicero (3 times), Homer, Persius and Vergil (twice), and Aratus, Hesiod, Demosthenes, Herodotus, Isocrates, Lucian, Julius Pollux and Plato, Apuleius, Catullus, Juvenal, Lucan, Terence, Columella, Curtius, Pomponius Mela, Quintilianus and Seneca (once).

[ed. 1883]) and among the works of Bede (*PL* 92, 1033 D–1040). The author of the introduction in *PL* 23 believes there are more preferable arguments, because the work is written in the style of Bede and because it contains some quotations from the *Etymologiae* (*Origines*) of Isidore of Seville. M.L.W. Laistner remarks in his edition of Bede, *Expositio Actuum Apostolorum et Retractatio* (Cambridge, Mass. 1939), p. xxxvii, that "there would seem to be no real justification for excluding" this work "from Bede's genuine works." Cf. R.D. Sider, in *CWE* 50, p. 154, n. xvi, 12.

³¹ Ep. 1790, ll. 24–27, and Ep. 2771, ll. 11–14. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 69 sq.

³² E.g. p. 188, l. 246: "Annotarat hoc nescio quis in Glossa quam vocant Ordinariam", p. 220, l. 34 sq.: "Annotauit hic ... nescio quis in Glossa Ordinaria", and p. 194, l. 387 sq.: "Glossa Ordinaria dubitat Latinumne sit an Hebraeum". In all the cases the *Glossa* mentions "B[eda]" as the author. Cf. p. 254, l. 765: "Glossa Ordinaria monet ..." where the *Glossa* does not mention that the text is borrowed from Bede.

³³ Cf. R.D. Sider, in *CWE* 50, *Paraphrase on Acts*, p. 154, n. xv, 9.

³⁴ Quoted from the *Biblia Latine I–VI, continens textum Biblie, cum postilla domini Hugonis Cardinalis*, ed. Conradus Leontorius, Basel (Joannes Amerbach), 1504. In *Annot. in Act.* 28, II, infra, p. 344, l. 812 sqq., Erasmus suggests that the *Postilla* by Hugh of St. Cher was compiled by more than one author.

³⁵ *Postilla super Biblia, cum additionibus Pauli Burgensis et Mt. Doringii replicis*, quoted from *Bibliorum Sacrorum cum Glossa Ordinaria ... et Postilla Nicolai Lyrani, Additionibus Pauli Burgensis, ac Matthiae Thoryngi Replicis ... primum quidem a Strabo Fuldensi Collecta*, 6 vols., Paris, 1590. Vol. 6 for the *Acts of the Apostles*. For Paulus Burgensis see below, Some Biographical Data, p. 359.

³⁶ V. supra, p. 6, n. 27.

³⁷ V. supra, p. 6, n. 26.

I would like to mention separately the authors of some geographic writings to whom Erasmus particularly refers in connection with Paul's journeys at the end of the *Acts*: Ptolemy (6 times), Stephanus of Byzantium (12 times)³⁸ and Strabo (5 times).

The contemporary scholars Erasmus refers to are William Grocyn, Angelo Poliziano and Johannes Reuchlin, each once.

A special aspect of the editions of Cyprian, Augustine and Jerome and Latin translations of Greek authors which Erasmus consulted is that translations of *New Testament* passages had often been replaced by corresponding passages from the *Vulgate*. Erasmus notices this in *Annot. in Ioh.* 21, 22, for Augustine on p. 170, l. 181 sqq. and in *Annot. in Rom.* 2, 15, *LB VI*, 571 F, for Cyprian and Jerome on p. 174, l. 251 sqq., for the translations of Chrysostom, Cyril and Theophylact in *Ep.* 1800, ll. 309–312, and for the translations of Chrysostom also in *Ep.* 1858, ll. 109–112. As a result, Erasmus notices, quotations from *NT* differ from the wording in the explanations given by the authors.³⁹ In *Ep.* 2905, ll. 45–46, he concludes that the early Greek text of *NT* should be sought in Greek authors, such as Athanasius, Basil, Origen, Chrysostom, Gregory of Nazianzus and Cyril; in the 1527 passage included in Appendix II (p. 351 sq., l. 11 sqq.) Erasmus considers it of the highest importance that the books of both Testaments should be translated in keeping with the Greek text.

5. *Additions and alterations*⁴⁰

Erasmus took a lot of time for the preparation of the editions of 1519, 1522, 1527 and 1535. In June 1516 he already commenced preparations for the 1519 edition;⁴¹ by 20 December 1520 he was at work on the 1522 edition.⁴² For the 1527 edition, which he was already preparing in February 1524,⁴³ he added a large amount of data; he had discovered many of these facts when writing the *Paraphrases* to the *Gospel of John* and the *Acts of the Apostles*, which were published in 1523 and 1524, respectively.⁴⁴ In July 1534 he writes that the fifth edition of the *Nouum Testamentum* and the *Annotations* is in print and that it required a great effort; in the

³⁸ Stephanus of Byzantium, probably a 6th century Christian grammarian. He wrote *Ἐθνικά*, also titled *Περὶ πόλεων*, a geographic lexicon dedicated to Justinian I, of which only an epitome has been preserved. Er. probably knew the edition of this epitome by Aldus (Venice, 1502). Allen, *Ep.* 2803, n. l. 25, and *Der Kleine Pauly*, 5, 359 sq. I quote from *Ethnicorum quae supersunt*, 1, ed. A. Meineke, Berlin, 1849.

³⁹ Whenever, in the commentary, I mention *NT* texts quoted by one of these authors, the reader should take this into account.

⁴⁰ Cf. Rummel, *Annotations*, p. 69 sqq.

⁴¹ Cf. *Ep.* 417, l. 6 sq., and 423, l. 70.

⁴² *Ep.* 1174, l. 15.

⁴³ *Ep.* 1415, l. 83 sq.; cf. *Ep.* I, Allen, *Op. ep.* I, p. 14, l. 20 sq. (added in the second edition, Sept. 1524). It is apparent from *Ep.* 1749, l. 11, that Froben had already begun printing the 1527 edition on 7 Sept. 1526.

next month he writes that the *Nouum Testamentum* and the *Annotationes*, which had been enormously expanded, have been typeset for the most part, but that printing was not yet finished due to shortage of paper.⁴⁵

In all of these editions he changed, amplified or added annotations in order to react to criticism from Catholic, primarily scholastic, theologians. As a result, the 1535 edition contains almost twice as many pages as the first edition.

Erasmus never mentions critics by name; in a number of cases he refers to them as "quidam". It is always a pleasure to discover who these critics are; to my regret, when working on this volume, I have not always succeeded in finding out their names.

In *ASD VI*, 5, pp. 8–30, I have given an extensive survey of the responses to the *Nouum Testamentum* and the *Annotationes*, the writings in which Erasmus was criticized, and Erasmus' apologies. In addition I would like to draw attention to Stunica's *Assertio ecclesiasticae translationis Noui Testamenti a soloecismis quos illi Erasmus Roterodamus impegerat*, which Erasmus received before July 1524.⁴⁶

The quotations in this *Assertio* make clear that Stunica criticizes passages of Erasmus' *Soloecismi per interpretem admissi manifestarii et inexcusabiles, e plurimis pauculi decerpti*, which preceded the *Nouum Testamentum* in the editions from 1519 (pp. 83–85) and 1522 (f° C 5 r° - C 6 r°).⁴⁷ In general, Erasmus had recorded these solecisms in the *Annotationes*.

In *ASD VI*, 5, p. 21, I wrote that Erasmus found the contents of the *Assertio* to be unimportant and decided not to react to them in public, but restricted himself to ridiculing them in his letters, and that only in 1529 he wrote a defence against the *Assertio* in the form of a letter, the *Epistola apologetica aduersus Stunicam*.⁴⁸ But then he had already responded in additions or alterations in the 1527 edition, which, as I said before, he was already preparing in February 1524.

In the introduction to *ASD VI*, 5, I have hardly drawn attention to different types of additions. In the period between 1516 and 1535 many editions of works by ancient authors and Church Fathers, as well as books by medieval and contemporary authors were published. Erasmus used them to reinforce the arguments for his views and to add notes about grammar and wording of *New Testament* quotations in the works of the Church Fathers and about a variety of other

⁴⁴ Ep. I, Allen, *Op. ep.* I, p. 14, l. 20 sq., Ep. 1744, l. 138 sq. and Ep. 1864, l. 155.

⁴⁵ Ep. 2951 (3 July 1534), l. 12 sqq., and Ep. 2961 (22 August 1534), l. 20 sqq. The only reference in Erasmus' correspondence to the publication of this edition in March 1535 is in a letter from John Genesisius Sepúlveda, Ep. 3096 (13 February 1536), l. 13 sqq., as Allen states in n. l. 14.

⁴⁶ The *Assertio* was published in Rome in 1524. In Ep. 1466, ll. 35–49 (21 July 1524), Erasmus mentions two solecisms discussed in it; in Ep. 1470, ll. 38–42 (26 July 1524), he writes that he has received the book.

⁴⁷ It is not included in *BAS*, but it is in *LB VI*, *5 r°–v°.

⁴⁸ It was published for the first time in that same year in his *Opus epistolarum*, Basel (Froben), 1529. It is to be found in *LB IX*, 391 C - 400. *ASD IX*, 2, p. 29. Er. also refers to the controversy in Ep. 2172 (8 June 1529).

subjects. I mention here a number of these publications and the editions of the *Annotations* in which the references are to be found.

The 1519 edition (*B*):

- John Chrysostom: Whereas Erasmus had originally used the Latin translation of his works in the edition by J. Wolff of Pforzheim and W. Lachner, Basel, 1504, from 1517 he had at his disposal a collected edition in 5 vols. edited by Froben.⁴⁹
- Cyril of Alexandria: Whereas in many cases it is not certain whether in 1516 Erasmus refers to the Greek text or to the Latin translation by Georgius Trapezontius of the *Commentarius in Euangelium Ioannis*, from 1519 onwards Erasmus offers quotations from the translation. Some references are only found in *B* and *C*; Erasmus must have realized that Cyril was not the author of the passages with which they were connected. After editing Trapezontius' translation in 1508, Judocus Clichtoveus had added passages in the 1514 and 1521 editions, which, as he writes, he had preferred to borrow from Augustine's *In Iohannis Euangelium tractatus* and John Chrysostom's *In Ioannem homiliae*, because the books V–VIII were incomplete.⁵⁰ So Erasmus took these texts from the 1514 edition.
In two notes on *Annot. in Iob.* 21, 22, *infra*, pp. 169 and 173, I have remarked that, probably reacting to Erasmus' discussion of this verse, Clichtovius changed the quotation from the Latin text of this verse in the 1521 edition.
- Q. Curtius, whose work was published by Erasmus in Strassburg in 1518, is quoted once.⁵¹

The 1522 edition (*C*):

- The Bible in Greek which Erasmus called *Aldina*, because it was published by Aldus Manutius and Andreas Asulanus in Venice in 1518. It consists of the *Septuagint* and a corrected edition of Erasmus' *Nouum Instrumentum* from 1516.⁵²
- The works of Cyprian edited by Erasmus and published by Froben in February 1520 and November 1521; other editions followed in February 1525 and January 1530.⁵³

The 1527 edition (*D*):

- The *Complutensian Polyglot* (*Biblia polyglotta Complutensis*), which was published in Alcalá de Henares (Latin name: Complutum) in 1522.

⁴⁹ Allen, Ep. 575, n. l. 36.

⁵⁰ V. the Preface to the 1514 edition, P^o A 1 r°.

⁵¹ In *Annot. in Act.* 17, 11, *infra*, p. 281, l. 363.

⁵² John Mills, *Nouum Testamentum*, London, 1707, p. CXII. Information kindly provided by Professor Erika Rummel on 29 April 1994. Cf. *ASD* VI, 5, p. 2.

⁵³ Allen, introd. Ep. 1000.

- Many additions from John Chrysostom: In August 1522 an edition of the *Opera omnia* was produced by Cratander in 5 vols.; a sixth, and perhaps a seventh volume was added in January 1525. This edition “stimulated curiosity about the Greek of Chrysostom.”⁵⁴ Erasmus worked on Chrysostom in 1525 and 1526. In 1525 he bought a MS. with the Greek text of Chrysostom’s *homilies* on the *Acts*. His translations of some works of Chrysostom were included in the *Lucubrationes* (March 1527).⁵⁵
- A number of quotations from Augustine, probably under the influence of Erasmus’ edition (1528–1529) of the *Opera omnia* published by Froben, which was already in print in October 1527; the first two volumes were complete before Froben’s death at the end of October.⁵⁶ In previous editions and also in 1527 Erasmus used the edition of the complete works which Amerbach had published in Basel in 1506.
- Many quotations from the 1521 edition of Bede, *In euangelium Marci lib. III, in euangelium Lucae lib. VI; in acta apostolorum lib. I; expositio nominum locorum in Actis contentorum ...; in Epistolas catholicas; in Apocalypsim B. Ioannis Apostolici* (Paris, J. Badius and J. Parvus).⁵⁷ The quotations from Bede in *C* are probably derived from the *Glossa Ordinaria*.⁵⁸ Occasionally, Erasmus mentions that a note in the *Glossa Ordinaria* is ascribed to Bede, but cannot be found in Bede’s commentaries, so that he supposes that the Badius edition is mutilated;⁵⁹ these remarks mostly relate to the *Retractatio*.
- Most of the references to Hilary of Poitiers, especially to his *De trinitate* and also to the *Tractatus super Psalmos*. Erasmus edited his *Opera* in Basel; they were published by Froben in 1523.⁶⁰
- All comments on Irenaeus are based on the *editio princeps*, which Erasmus published in 1526 with Froben.⁶¹
- Two quotations from Tertullian. A collection of 22 works was edited by Beatus Rhenanus and published by Froben in Basel in 1521 (*ODCC*).
- A number of quotations from Theophylactus, probably under the influence of the translation by Ioannes Oecolampadius of *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae, in quatuor Euangelia enarrationes*, first published in 1524.⁶²

⁵⁴ Ep. 1736, l. 8 sq. and n. l. 8, and Allen, introd. Ep. 2359.

⁵⁵ Allen, introdd. Epp. 1800 and 1801.

⁵⁶ Allen, introd. Ep. 2157 (<May> 1529). Cf. Allen, Ep. 581, ll. 19–21, Ep. 1900, n. l. 6, Ep. 2133, l. 48 sqq., and Ep. 2134, l. 48 sqq. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 59 sq.

⁵⁷ Erasmus owned a copy of this book, as is apparent from the “Versandliste”. Fritz Husner, *Die Bibliothek des Erasmus*, in *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam*, Basel, 1936, p. 240, No 160.

⁵⁸ Cf. I. Bejczy, *Bede in the Renaissance: The Case of More and Erasmus*, in *ERSY*, 18 (1998), p. 98.

⁵⁹ E.g. in *Annot. in Act.* I, 14 and 23, p. 190, l. 287 sq., and p. 194, ll. 391 sqq.

⁶⁰ Cf. Rummel, *Annotations*, p. 61.

⁶¹ Cf. Allen, introd. Ep. 1738.

⁶² Basel (Andreas Cratander), 1524; reprints were published in 1525 and 1527–1528. Allen, Ep. 2239, n. l. 52.

The 1535 edition (*E*):

- Augustine: A number of quotations and corrections based on Erasmus' edition of the *Opera omnia* (Basel, Froben, 1528–1529).
- Chrysostom: In 1530 Erasmus edited the *Opera omnia* in Latin translation; they were published by Froben. This led to additions of both Greek and Latin quotations.
- Ptolemy, *Geographia*, published by Froben in 1533 with a preface by Erasmus (Ep. 2760); the editor was probably Sigismundus Gelenius, as C. Reedijk has argued.⁶³

6. *The text of this edition*

The text of this edition is based on the 1535 edition; it is the most extensive version which appeared during Erasmus' life. Many alterations and additions were introduced after the appearance of the 1516 edition, partly because Erasmus himself regarded corrections as desirable or necessary, partly under the influence of criticism.

The development of the text between 1516 and 1535 is made as clear as possible by inserting, wherever possible, prior to each section of the text, the siglum of the edition in which it first appeared. This enables the reader to see which words or passages are already found in *A*, which were added later and in which edition.

When the addition or omission of a passage resulted in the alteration of the text, its development can always be reconstructed on the basis of both the sigla and the critical apparatus.

If words appear in all the editions from *A* to *E* only in abbreviation, I have maintained them in this form.

All editions, from *A* up till and including *E*, contain lists of errata or corrections. In as far as these do not refer to spelling or printing errors, they are mentioned in the critical apparatus followed by the sigla *A*^c, *B*^c, *C*^c, *D*^c and *E*^c.

In addition, the 1527 edition contains two "appendices" (preceded by an introduction and followed by a short epilogue) with corrections to the texts of the *Annotations* on *Ioh.* 18, 12 and 7, 1, respectively; they are printed in this volume on p. 349 sqq. In the critical apparatus the "appendices" are mentioned followed by the siglum *D*^a.

Readings of *BAS* and *LB* are generally only noted if they constitute an improvement. The places where *BAS* differs from *E*, are almost always corrections of printing errors. *LB* incorporates a limited number of printing errors and

⁶³ C. Reedijk, *The story of a fallacy: Erasmus's share in the first printed edition in Greek of Ptolemy's 'Geography' (Basel 1533)*, in *Theatrum orbis librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*, edited by Ton Croiset van Uchelen et al., Utrecht, 1989, pp. 250–276.

corrections from *BAS*, including faulty corrections, and adds more, and in a number of cases offers further explanation, added by John Clericus or some other editor.

In *ASD* VI, 5, p. 36 sqq. I have offered lists containing specimens of corrections in the list of errata and spelling and printing errors in *E*, and lists of readings in *BAS* and *LB* which are not included in the text I have edited; in my opinion it is not necessary to do the same in this volume.

7. *Spelling and punctuation in this edition*

Latin

The Latin text has been established according to the guidelines for this edition of the *Opera omnia*.⁶⁴ Quotations have been printed in italics, words used by Erasmus to explain a meaning have been placed between quotation marks.

For 'j' the letter 'i' is used; for 'u' the form 'v' is used in an initial position; for 'v' the form 'u' is used in the medial position.

The spelling used in *E* has been adopted; deviant forms in earlier editions are not noted in the critical apparatus. E.g. where *E* offers the spelling 'quum', 'quur', and declined forms of 'loquutus' and 'sequutus', I do not mention 'cum', 'cur', and forms of 'locutus' and 'secutus' in earlier editions. Similarly I do not mention forms like Micheas and Budeus, where *E* reads Michaeas and Budaeus.

Obvious printing errors and abbreviations like 'i.' or '.i.' for 'id est' are not noted.

The punctuation has been modernized.

Greek

The same principles have been maintained for the spelling of Greek as those established in the edition of the *Adagia*.⁶⁵ I have tried to respect as much as possible the spelling of *E*. I have maintained the original spelling of those forms which nowadays are spelled differently wherever I felt that these help to illustrate the knowledge which Erasmus had of Greek. Spelling mistakes have generally been corrected because they may be due to typesetters or correctors; the incorrect forms used in *E* have been noted in the critical apparatus, those from *A* to *D* only when they correspond to those in *E*. In the text and the commentary the accents, breathings and the iota subscript are generally written according to present-day practice; in the critical apparatus I have done the same in the entries borrowed from the text, but I have maintained the spelling of the codices in the deviant readings. Omission of the iota subscript is generally not noted in the critical apparatus.

⁶⁴ Cf. *ASD* I, 1, p. xviii sq.

⁶⁵ Cf. *ASD* II, 4, p. 9.

Hebrew

Erasmus' knowledge of Hebrew was slight; he often mentions that for Hebrew he relied on Oecolampadius,⁶⁶ e.g. in the Preface to the *Annotations* and in *Resp. ad annot. Ed. Lei.*⁶⁷ In the latter work Erasmus adds that in the first edition of the *Annotations* he had included the Hebrew passages for the sake of the typographer, in order to prevent unauthorized reprinting; very few printers had Hebrew types. In the second edition he had removed most of them.

The spelling of Hebrew and Aramaic words in the text is drawn from that in *E* and has been corrected as far as possible. In the critical apparatus the texts are included as I have found them in the various editions; the reader should take into account that the art of printing was far from perfect: the dālēt (ד) is barely distinguishable from the re's (ר) and the final kaph (ך), the he' (ה) from the he'ēt (ה׳) and the sāmèk (ס) from the final me'yim (ם).

8. *The commentary*

In the commentary too the spelling of 'j', 'u' and 'v' in Latin texts, both those by Erasmus and by other authors, has been adapted to the above-mentioned guidelines.

In passages which I have borrowed from 15th and 16th century editions, I have also modernized the punctuation.

In quotations from the *Novum Testamentum* I also omit the variant forms of earlier editions except when these editions only offer these forms.

When I use the term "modern editions of the *New Testament*", I refer to the following editions:

Novum Testamentum Graece, ed. C. Tischendorf, 2 vols., Leipzig, 1869⁸;

Novum Testamentum Graece et Latine apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk, Rome, 1964⁹;

Novum Testamentum Graece et Latine. Vtrumque textum cum apparatu critico imprimendum curavit † D. Eberhard Nestle novis curis elaboravit D. Erwin Nestle, Stuttgart, 1937¹² (Nestle¹²);

Novum Testamentum Graece post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce Metzger, Allen Wikgren, apparatus criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi (Westphalia), Stuttgart, 1979²⁶ (Nestle²⁶);

The Greek New Testament. Fourth Revised Edition edited by Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, and Bruce M. Metzger, in cooperation with the Institute for New Testament Textual Research, Münster/Westphalia, Stuttgart 1993 (Aland et al.).

⁶⁶ V. infra, p. 358, Some Biographical Data.

⁶⁷ ASD VI, 5, p. 56 sq., ll. 64–73, and LB IX, 131 BC; ASD IX, 4, p. 88, ll. 414–416.

When using the term “modern editions of the *Vulgate*” I refer to the following editions:

*Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V ... iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita. Nova editio, Paris, s.a. (ed. princeps Rome, 1592), referred to as the *Clementina*;*

Nouum Testamentum Domini nostri Iesu Christi Latine, 1: Quattuor Euangelia, ed. I. Wordsworth-H.I. White, Oxford, 1889 (Wordsworth - White);

Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem ... recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber OSB, 1. Gn. – Ps., 2. Prv. – Ap. Ioh. Stuttgart², 1975, 1983 (Weber).

9. Some grammatical peculiarities⁶⁸

9a. Morphology

Genitive singular:

neutrae: Mentioned by Prisc. (Keil, *Gr. lat.* 2, p. 196 sqq.).

p. 84, l. 279.

neutri: Instead of ‘neutrius’, commonly used to indicate the gender of a word since Varro, *Ling. lat.* IX, 38, 62 (Leumann, p. 480).

p. 127, l. 222, p. 140, l. 489, p. 146, ll. 649 and 655, p. 148, ll. 684 and 714, p. 206, l. 691, and p. 250, l. 658.

Accusative singular:

nauim: Cf. Leumann, p. 439 sq.

p. 90, l. 402, l. 403 and l. 406, p. 334, l. 592 (in a quotation from the *Vulgate*; but in the same line: “nauem”), and p. 342, l. 788.

Ablative singular:

nauī: p. 90, ll. 404 and 406.

Comparatives ending in -ori: p. 200, l. 568: “superiori”, p. 202, l. 588: “priori”, and p. 352, l. 14: “maiori” and “minori”.

Genitive plural:

exemplariorum Gen. plural of ‘exemplarium’, alternative form of ‘exemplar’ (since Hier. *Epist.* 105, 5, 2, *CSEL* 55, p. 246. *ThLL*, 5, 2, 1320). In the other cases Erasmus uses forms of “exemplar”.

p. 78, l. 128, and p. 114, l. 935.

⁶⁸ Cf. Chomarat, *Grammaire; Douze lettres d'Érasme*, ed. R. Crahay-M. Delcourt, Paris, 1938, pp. 18–25 and 187–191; Érasme, *Dulce bellum inexpertis*, ed. Y. Remy et R. Dunil-Marquebreucq, Collection Latomus, 8, Berchem-Bruxelles, 1953, pp. 12–15; Érasme; *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*, ed. J.-C. Margolin, *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, 77, Genève, 1966, pp. 599–619, D.F.S. Thomson, *The Latinity of Erasmus*, in *Erasmus. Chapters* by M. Mann Phillips, A.E. Douglas, J.W. Binns, B. Hall, D.F.S. Thomson, T.A. Dorey, edited by T.A. Dorey, London, 1970, pp. 115–117, and *ASD* VI, 5, pp. 39–44, introduction, §§8–10.

Accusative plural ending in *-eis*, instead of *-es* or *-is*, not only in Er., but also in other Renaissance authors:

p. 64, l. 810: “doteis”, p. 76, l. 76: “complureis”, p. 128, l. 248, and p. 334, l. 583: “omneis”.

Ablative plural ending in *-is* instead of *-ibus*. In words ending in *-ma* this already occurs in Plaut. (*Asin.* 174: “poematis”) and Cic. (*Or.* 21, 70: “poematis”, *Verr.* 4, 17, 37: “emblematis”). F. Neue-C. Wagener, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, 1 (Leipzig 1902), p. 431.

p. 194, l. 374 sq.: “emblematis”.

The perfect, pluperfect and future perfect of the passive are usually formed with forms of ‘fui’ or ‘fueram’ instead of forms of ‘sum’ or ‘eram’. The Romans early on adopted the practice of replacing combinations of the perfect participle with ‘est’, ‘erat’ or ‘erit’ by those with ‘fui’, ‘fueram’ or ‘fucro’, when they took the participle as an adjective; it is seldom found in Cic., twice in Caesar, more often in Sall., often in Liv. and later authors. Kühner-Stegmann, 1, p. 165 sqq., §41, Anm. 4; cf. Hofmann, p. 320 sqq., §179. Passim.

solere Forms of the present in the sense of an imperfect (cf. J. Trapman, ‘Solet’ instead of ‘solebat’ in Erasmus and Other Neo-Latin Authors, *Humanistica Lovaniensia*, 44 (1995), pp. 197–201).

E.g. p. 36, l. 115, and p. 299, l. 714.

9b. Syntax

The partitive genitive: After neutral pronouns such as ‘hoc’, ‘illud’, ‘id’, ‘quid’, ‘quidquid’, ‘quicquam’ and ‘quod’ specially inherent to the Old-Latin colloquial language. Hofmann, pp. 47 en 52, §§49, Zusatz β, and 52, refers to Varro, *Rust.* 1, 51, 2, and Cic. *S. Rosc.* 34, 97, *Verr.* 2, II, 39, 96, *Catil.* 1, 4, 10, *Mil.* 10, 28, and *Att.* XIII, 33, 4. Cf. Kühner-Stegmann, 1, p. 431 sq.

p. 46, l. 368: “aliquid discriminis”.

p. 84, l. 277: “hoc autoritatis”,

p. 300, l. 786 sqq.: “hoc cognomenti”,

p. 48, l. 389 and p. 80, l. 166 sq.: “hoc ... incommodi”,

p. 199, l. 523: “hoc miraculi”,

p. 182, l. 121: “hoc muneris”,

p. 158, l. 939: “id cognominis”,

p. 70, l. 937: “id commenti”,

p. 140, l. 509: “id flagitii”,

p. 310, l. 21: “id mendii”,

p. 341, l. 757, p. 344, l. 806 sq. and l. 817: “id nominis”,

p. 53, l. 526, p. 62, l. 722: p. 130, l. 315, p. 250, l. 678, p. 254, l. 745, and

p. 292, l. 594: “id temporis”,

- p. 168, l. 129: (interrogative) “quid frontis”,
 p. 172, l. 231 sq.: (interrogative) “quid ... emolumentum” and “quid consolationis”,
 p. 172, l. 235: “si quid periculi”,
 p. 328, l. 447 sq.: “si quid ... iniquitatis”,
 p. 158, l. 925 sq.: “quicquid ... eruditionis”.

The dative of the agent with other tenses than the perfect and pluperfect passive and the gerundive.

- p. 140, l. 491: “Adduntur ... Graecis”,
 p. 341, l. 754 sq.: “Graecis ... dici”,
 p. 190, l. 311, and p. 300, l. 779 sq.: “Graecis dicitur”,
 p. 316, l. 161 sq.: “vt Graecis ... sic nobis ... dicitur”.
 p. 112, l. 883: “Latinis ... dicitur”,
 p. 340, l. 722: “Ptolemaeo ... dicitur”,
 p. 286, l. 485, p. 340, l. 749: “Graecis ... dicuntur”,
 p. 292, l. 598 sq., p. 340, l. 735: “dicuntur Graecis”,
 p. 112, l. 881 sq.: “Latinis ... dicuntur”,
 p. 316, l. 160 sq.: “dicuntur Latinis”,
 p. 184, l. 169: “mihi ... improbantur”,
 p. 184, l. 169: “si cui probantur”,
 p. 109, l. 822 sq., p. 185, l. 183 sq., p. 209 sq., l. 775 sq., p. 217, l. 957 sq.,
 p. 248, l. 650 sq., p. 278, l. 308, p. 302, l. 811, and p. 329, l. 459: “mihi ... probatur”,
 p. 110, l. 870: “probabitur eruditus”,
 p. 114, l. 926 sq.: “mihi probaretur”,
 p. 140, l. 492: Graecis ... referri”.

eiusmodi and *huiusmodi* are used substantivally as an indeclinable pronoun;

“eiusmodi” since Varro, *Ling. Lat.* V, 28, 128;

p. 126, l. 202, and p. 308, l. 983;

“huiusmodi” since Tert. (*Ad nationes*, II, 1, and *De idololatria*, 13), in e.g. the *Vulgate* (*Ioh.* 8, 5, *Act.* 22, 22 (quoted p. 316, l. 148), *Rom.* 16, 18, 1. *Cor.* 7, 28, 2. *Cor.* 12, 5, and *Gal.* 5, 23). Hofmann, p. 70, § 56 g, Nunn, p. 34; p. 170, l. 153, p. 212, l. 850, p. 238, l. 437, and p. 326, l. 402.

Both “eiusmodi” and “huiusmodi” are also used adjectivally.

quis Originally “quis” was used instead of ‘aliquis’ after ‘ne’, ‘(ni)si’, ‘num’ and ‘an’ and in hypothetical thoughts in which ‘si’ is supposed. In Late Latin it is used more freely. Rufinus often uses it. Hofmann, p. 194, §107.

after an interrogative particle: p. 320, l. 257;

after a relative pronoun: p. 256, l. 812;

after “vt”: p. 94, l. 478.

vnde occurs twice in the sense of 'a' or 'de' with the relative pronoun, e.g. "vnde" instead of 'id a quo'. Hofmann, p. 208 sq., §112 ("Pronominale Adverbia an Stelle eines Kasus eines Pronomen") mentions examples from Cato, *Agr.* 5, 3. p. 38, l. 159: "lux ... vnde", and p. 246, l. 607: "libro vnde".

Cf. p. 225, l. 139 "gentis vbi".

paratus with infinitive. This construction was already customary in Antiquity. Hofmann, p. 350.

p. 254, l. 751: "parati cedere".

est with infinitive "It is possible to". This construction is already found in Antiquity, e.g. in Hor. *Serm.* I, 2, 101: "videre est" (*OLD*, s.v. "sum, A 9").

p. 80, l. 175: "videre est" (cf. *Annot. in Mc.* 11, 32, *ASD* VI, 5, p. 414, l. 634: "videre erat"),

p. 136, l. 435: "non est credere".

The infinitive construction after causative verbs is rare in Old and classical Latin; it is found more often in works of poets since Lucretius (e.g. III, 100) and comparatively often since the third century A.D. Hofmann, p. 354, §194, and Kühner-Stegmann, p. 694.

p. 142, l. 563: "facit videri longam" (cf. Cic. *Brut.* 38, 142: "oratores videri facit").

The gerund with object after prepositions instead of gerundive construction.

This construction already occurs in Varro (*Ling. lat.* IX, 42, *Rust.* I, 23, 6, and III, 9, 12), Cic. (*Brut.* 21, 85, *Tusc.* I, 43, 102, and III, 9, 20), Sall. (*Jug.* 5, 3), Sen. (*Nat.* II, 21, 4), and the *Vulgate* (e.g. *Mt.* 5, 28, *Lc.* 5, 17, and *Hebr.* 8, 3). Hofmann, p. 373, §202g, Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1951, p. 222, §278, Nunn, p. 94 sq., §190 sq.

p. 83, l. 237: "a suspendendo pedes".

The indicative in the indirect question is often found in Old Latin and later colloquial language; after forms of 'videre' already in Cic. (e.g. *Att.* I, 1, 4 and X, 12a, 2; cf. *De or.* II, 42, 180). Hofmann, p. 537 sqq., §294.

p. 164, l. 39 sq.: "Vides vt ... inculcauit", p. 212, l. 831 sq.: "miror quid ... legit" (but p. 188, l. 261 sq.: "miror vnde ... legamus", and p. 344, l. 824 sq.: "mirum quid ... appellet"), p. 194, l. 367: "non excutiam quid sibi volunt".

licet construed with the indicative: Late Latin. Hofmann, p. 605, §326.

p. 308, l. 982 sq.

vt with the subjunctive, preceded by 'verba sentiendi et declarandi'. Like 'quod', 'vt' occurs in late Latin instead of an infinitive construction. Hofmann, p. 645 sq., §349, II γ, and Kühner-Stegmann, 2, p. 247, Anm. 7.

p. 62, l. 742 sq.: "comprobatum receptumque, vt"; p. 122, l. 125: "videtur, vt"; p. 130, l. 312: "ferens, vt"; p. 217, l. 957: "probatum, vt"; p. 226, l. 148 sq.: "Potest ... accipi, vt", p. 320, l. 258: "arrideat, vt".

vt with the subjunctive, preceded by impersonal verbs or the verb 'to be'. Like 'quod' instead of an infinitive construction. Cf. Hofmann, p. 644 sq., §349 I, and Kühner-Stegmann, 2, p. 242, §187.

p. 52, l. 488 sq.: "aequum ... erat, vt",

p. 64, l. 783: "fas est, vt",

p. 172, l. 234 sq.: "insitum esse ... videatur, vt",

p. 198, l. 495: "Simplicius est, vt", and

p. 278, l. 298 sq.: "Est ... commodius, vt".

A variation is to be found on p. 154, l. 814: "par existimantium, vt"; cf. Plaut. *Bacch.* 139 sqq.: non par videtur ... vt siet).

vt with the subjunctive, preceded by 'verbs of willing'. Since Old Latin (Hofmann, p. 646 sq., §350; Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 256, §308).

p. 50, l. 464, and p. 136, l. 432: "iubet, vt"; this construction is already found in Old Latin and often in Late Latin, but it is not found in classical Latin; Cic. uses it only in officialese (*Pis.* 72). Cf. p. 322, l. 271: "iussitque, ne".

p. 154, l. 811: "docet, vt" is an extension of final "vt"; *ThLL* 5, I, 1736, offers examples of forms of "docere" followed by "vt" in Plaut. *Epid.* 364, and Cic. *De or.* II, 196.

vt ne with subjunctive Usually followed by "dicam", "causer", "repetam", "commemorem" or "memorem". Cf. Thomas More, *Epistle to Dorp*, *CW* 15, p. 90, l. 4: "vt ne dicam". Cf. Hofmann, p. 643 sq., and F. Handius, Tursellinus, 4 (Leipzig, 1845, Amsterdam, 1969²), p. 32 sqq.

p. 140, l. 526, p. 156, l. 879, p. 172, l. 203, p. 278, l. 280, and p. 330, l. 505.

10. Some stylistic terms

absolutus (sc. oratio, sententia or sermo): "which gives a complete sense without any thing annexed" (Lewis-Short, *s.v.*); "complete in itself" (*OLD*).

p. 94, l. 507, p. 204, l. 678, p. 216, l. 937 sq., p. 248, l. 648, and p. 328, l. 419. Cf. "absolute", p. 333, l. 562,

and "inabsolutus", p. 100, l. 643, and p. 212, l. 848.

amphibologia, ἀμφιβολογία "ambiguity", 'double-meaning' (Lewis-Short). Variant reading for "amphibolia" in *Rhet. Her.* II, 11, 16, and Quint. *Inst.* VII, 9, 1 and 15 (*ThLL* I, 1979, l. 64, and Lausberg, p. 96 sq., §222 sq.).

p. 78, l. 112, p. 116, l. 952, p. 168, l. 113, p. 188, l. 271 sq., p. 198, l. 490, p. 204, l. 642, p. 210, l. 790, p. 212, l. 864, p. 252, l. 724, p. 278, l. 294, p. 298, l. 739, and p. 312, l. 45.

anantapodoton or ἀνανταπόδοτον, "hypothetical proposition wanting the consequent clause". The term occurs in the *Scholia in Aristoph. Plut.* 469. If the consequent clause deviates from the expected or grammatically correct one,

it is also called 'anacoluthon'. Cf. *infra*, *s.v.* "anapodotos". Liddell-Scott, *s.v.*, and Lausberg, p. 415, §415.
p. 252, l. 723.

anapodoton or as an adjective *anapodotos* For the meaning, v. *supra*, *s.v.* "anapodoton"; ἀναπόδοτον is found in the *Scholia in Aristoph. Av.* 7, ed. Dindorf. Oxford, 1835–1838. Liddell-Scott and Lausberg, p. 415, §415. Erasmus offers a specimen of ἀναπόδοτον in Ep. 1334, l. 873 sqq.: "si quis dicat: 'Non licuit ad te scribere', post multis in medio interiectis tandem subiiciat 'variis negociis occupatus', quasi praecessisset 'Non potui ad te scribere'."
p. 210, l. 814, and p. 248, l. 648 sq.

antiphrasis ἀντίφρασις "the use of words of good sense in place of those of a contrary sense" (Liddell-Scott). Lausberg, pp. 268 and 406, refers to Tryphon, Περὶ τρόπων, *Rhetores Graeci*, ed. L. Spengel, 3, Leipzig, 1856, p. 204, l. 4: ἀντίφρασις ἐστὶ λέξις διὰ τοῦ ἐναντίου ἢ παρακειμένου τὸ ἐναντίον περιστῶσα χωρὶς ὑποκρίσεως. πρόσκειται δὲ χωρὶς ὑποκρίσεως διὰ τὴν εἰρωνεῖαν. διὰ μὲν τοῦ ἐναντίου τὸ ἐναντίον ἀντιφράζεται οὕτως. "ἐπεὶ οὐ μὴν ἀφαιρούτατος βάλ' Ἀχαιῶν", (*Il.* 15, 11) ἀλλ' "ὁ ἄριστος" δηλονότι. Cf. Diom. II, Keil, *Gr. Lat.* 1, p. 462, writes: "Antiphrasis est dictio ex contrario significans, ut bellum dicitur quod minime est bonum, et lucus, quod minime luceat, et Parcae, quod minime parcant". Cf. *infra*, p. 82, n. ll. 196–198.
p. 82, l. 196: "per antiphrasin",
p. 328, l. 439: κατ' ἀντίφρασιν.

conduplicatio "est cum ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem vnius aut plurium verborum iteratio ... vehementer auditorem commouet eiusdem redintegratio verbi" (*Rhet. Her.* IV, 28, 38). Synonymous with ἐπαναδίπλωσις, in *Annot.* ἀναδίπλωσις (v. *ASD* VI, 5, p. 44). In *Annot.* it also indicates repetition of the same notion in different wording. Cf. Lausberg, p. 275, §612.
p. 346, l. 856.

congeminiatio Mentioned by Lausberg, p. 275 sqq., §§616 and 619, *s.v.* "geminatio", "repetition of the same word or word group in one place in the sentence, usually at the beginning of the sentence"; cf. Diom. II: "anadiplosis est congeminiatio dictionis ex ultimo loco praecedentis et principio sequentis", and Don. III, 5: "ἀναδίπλωσις est congeminiatio dictionis ex ultimo loco praecedentis versus et principio sequentis ... epizeuxis est eiusdem verbi in eodem versu sine aliqua dilatione congeminiatio" (Keil, *Gr. lat.* 1, p. 445, l. 11 sq., and 4, p. 398, ll. 1 and 12 sq.).
p. 220, l. 45 sq.

coniunctio expletiva 'pleonasm'. Cf. Charisius, II, 14, Diom. I, and Don. II, 15, Keil, *Gr. lat.* 1, pp. 224 and 414 sq., and 4, p. 388.
p. 76, l. 92 sq., p. 144, l. 620, p. 210, l. 817 sq., and p. 236, l. 372.

emphasis, ἔμφασις. Chomarat, *Grammaire*, 2, p. 806 sqq., gives, among others, the following meanings:

1. 'insinuation': "significatio est quae plus in suspitione relinquit quam positum est in oratione" (*Rhet. Her.* IV, 53, 67; cf. Cic. *De or.* III, 53, 203, *Or.* 40, 139, Quint. *Inst.* IX, 2, 3);
2. the 'emphasis' which evokes a deeper thought than the words themselves express, either because it suggests more than it says or because it even suggests what it does not say (Quint. *Inst.* VIII, 383–386);
3. 'suggestion', 'masked allusion';
4. 'which has a hidden, a non-expressed force';
5. 'stress', 'insistence'.

p. 32, l. 42, p. 55, l. 583, p. 55, l. 591, p. 60, l. 677, p. 112, l. 881, p. 138, l. 469, p. 147, l. 676, p. 204, l. 646, and p. 224, l. 123.

enallage, ἐναλλαγή. Not used in the sense of modern stylistics (cf. Hofmann, p. 159 sqq., §93 sq.), but 'use of a case, a tense or a number instead of another case, tense or number'. Chomarat, *Grammaire*, 1, p. 566. Cf. *Eccles.*, ASD V, 5, p. 176, ll. 499–520 (in this passage tenses are shifted).

p. 58, l. 670: temporis ἐναλλαγή.

epitasis, ἐπίτασις, indicates in Er.s work the 'utmost intensity', 'the highest degree', 'superlative' or 'excellence'. Chomarat, *Grammaire*, 1, p. 565, and 2, p. 808 sq.

κατ' ἐπίτασιν: 'pre-eminently'.

p. 220, l. 46.

expletiva coniunctio V. supra, 'coniunctio expletiva'.

hyperbaton "The separation of two syntactically very closely linked words by the insertion of a (one-word or two-word) sentence part which does not directly belong at this point." Lausberg, p. 318 sq., §716 sq. Chomarat, *Œuvres choisies*, speaks ad *Act.* 10, 38 (l. 3.2356 sq.) of "violation de l'ordre naturel des mots", violation of the natural word order.

Er. analyses the figure of speech without using the term in *Annot. in Lc.* 22, 36 (ASD VI, 5, p. 594, l. 964 sq.: "sic est ordinanda lectio") and infra, p. 122, l. 98, ad *Ioh.* 10, 35: "Sic igitur est ordinandus sermo." Cf. Chomarat, *Grammaire*, 1, p. 566 sq.

p. 182, l. 105, p. 228, ll. 214 and 217, p. 248, l. 652, and p. 252, 723 sq.

hyperbola or *hyperbole*, ὑπερβολή "an extreme, literally implausible onomastic surpassing of the 'verbum proprium'". Lausberg, p. 263 sq., §579. Cf. *Rat. ver. theol.*, Holborn, p. 270, ll. 8–12.

p. 175, l. 285 and l. 289, and p. 198, l. 502.

iteratio "repetition' of a single word, often distinguished from the repetition of a word group". Lausberg, p. 275 sqq., §§616–618. Cf. *Rhet. Her.* IV, 27, 38. Cf. supra, p. 21, "conduplicatio".

p. 87, l. 331.

metaphora

Er. writes on the metaphora in *Eccles.*, LB V, 1008 B-1016 F and 1033 F-1034. Cf. Chomarat, *Grammaire*, I, p. 569, and Lausberg, p. 250 sqq., §558 sqq. p. 118, l. 16.

parenthesis or 'interpositio' is the insertion – foreign to the construction – of a clause (and thus of an idea) into a sentence. "Per parenthesim" is the translation of κατὰ παρένθεσιν (Hermogenes, Περὶ ἰδεῶν, I, 12). Cf. Quint. *Inst.* IX, 3, 23. Lausberg, p. 385, §860. p. 190, l. 297, p. 248, l. 652 and l. 654, and p. 300, l. 801.

periphrasis, περιφρασις "paraphrasing of one word by several words". Lausberg, p. 269 sqq., §§589–598. p. 224, l. 134, and p. 246, l. 575 sq.

προσωνομασία 'naming', 'appellation';

in the sense of 'annominatio' instead of παρωνομασία. Chomarat, *Grammaire*, I, p. 533. p. 132, l. 334 sq., and p. 166, l. 68 sq.

solecismus "A grammatical fault in the construction of a sentence, solecism" (Lewis-Short); derived from Soloi, a Greek colony in Cilicia, and originally used to indicate a mixture of Greek and non-Greek words and constructions (A.D. Leeman, *Form und Sinn*, Frankfurt am Main-Bern-New York-Nancy, 1985, p. 108). p. 56, l. 598, p. 172, l. 199 sq., p. 246, ll. 602 and 604 sq., p. 332, l. 528, and p. 255, app. crit. ad l. 757. Cf. p. 246, l. 604: σολοικίξειν, and p. 252, l. 718: "solecissans".

synecdoche "A figure of speech whereby a less comprehensive term is used to imply a more comprehensive one or vice versa" (*OLD s.v.*); the plural by means of a singular, the whole by means of one of its parts, a genre by means of a specimen, the consequence by means of the cause or vice versa. Cf. Chomarat, *Grammaire*, I, p. 566. p. 124, l. 175, and p. 157, l. 903.

tropus or *tropus sermonis* "'tropus', 'figurative use of a word', post-Aug. for 'translatio', 'verborum immutatio'" (Lewis-Short), "a figure of speech" (*OLD*). Cf. *Annot. in Mt.* 24, 20, *ASD* VI, 5, p. 308, l. 955 sq.: "Magna pars euangelicae intelligentiae in tropis est sita." p. 157, ll. 900 sq. and 903.

II. *Some other often used terms*

idioma (mostly sermonis alcs), ἰδιῶμα, synonym of 'proprietas', special way of speaking, natural (ἰδιον, 'proprium') to a language, that cannot be simply

translated into another language without straining the meaning. Chomarat, *Grammaire*, 2, p. 805 sq.

p. 250, l. 664 sq., p. 272, l. 156, and p. 316, l. 143.

in genere "In general, generally", first used in *Cod. Iust.* III, 43, 1, 1 (opposite "in specie", *ThLL* 6, 2, 1906), later by the scholastics (Blaise, *Moyen-Âge*, s.v.). p. 36, l. 134, p. 299, l. 712, and p. 327, l. 408.

institutum "an intended course of action", 'plan', 'programme'; cf. Cic. *Inv.* II, 54, 164: "neque ad hoc nostrum institutum pertinet" (*OLD*, s.v.). p. 64, l. 782, p. 70, l. 934 sq., p. 122, l. 119, and p. 152, l. 804.

proprietas synonym of 'idioma'.

p. 58, l. 643, p. 76, l. 59, p. 86, l. 329, p. 98, l. 594, p. 132, l. 361, p. 145 sq., l. 632 sq., p. 230, l. 264, p. 250, l. 665, p. 262, l. 944, and p. 316, l. 134.

tragoedia "tragic performance" (*OLD*), "'a great commotion' or 'disturbance'" (Lewis-Short). Cf. *Adag.* 1791 ("tragoedias in nugis agere"), and 2154 ("tragoedias agere aut insanire"), *ASD* II, 4, 208, ll. 253-261, and II, 5, 136, ll. 749-766.

p. 218, l. 965: "moueat tragoediam", taken from Quint. *Inst.* VI, 1, 36). Cf. p. 254, l. 754: τραγωιδῶς.

12. Diminutives

Crahay-Delcourt, pp. 25 and 191, Margolin, pp. 604 and 618 sq., and Thomson, p. 125 sq., have drawn attention to Erasmus' liking for diminutives. A list of diminutives which are found in this volume follows here.

1. Substantives:

adminiculum: p. 58, l. 673 sq.,

aedicula: p. 298, l. 733,

canciuncula: p. 142, l. 528 ("cantiuncula" already in Cic. *Fin.* V, 18, 49),

commentariolus: p. 324, l. 330,

lit(t)erula: p. 88, l. 375, p. 125, l. 196, p. 222, l. 82,

particula: p. 52, l. 489, p. 174, l. 246 and p. 240, l. 464.

praeceptiuncula: p. 214, l. 869,

praefatiuncula: p. 50, l. 451.

2. Adjectives:

aliquantulus: p. 334, l. 585,

crassulus: p. 86, l. 314,

doctulus: p. 174, l. 253, and p. 240, l. 462,

duriusculus: p. 341, l. 760,

leuculus: p. 58, l. 671,

minutulus: p. 56, l. 601, and p. 70, l. 921 (already found in Plaut., *Poen.* 28),
 pauculus: p. 216, l. 920,
 pauperculus: p. 78, l. 123 sq.,
 plusculum: p. 216, l. 935, and p. 256, l. 798.

3. Adverb:

duriuscule: p. 138, l. 487.

13. Acknowledgements

I would like to offer my sincere thanks to all those who have made it possible for me to produce this volume of the *Opera omnia* of Erasmus.

Most of the cooperation was given by my wife Ria. She gave advice and stimulated me with her interest.

Dr. J. Trapman was always available for advice. I am very grateful for everything he and his colleagues of the Constantijn Huygens Instituut have done for me. I would like to mention by name Dr. Lucy L.E. Schlüter for her conscientious correction of Erasmus' text and the critical apparatus.

Professor H.J. de Jonge read a substantial part of the typoscript for this volume and put at my disposal photocopies of unpublished works by Stunica.

I am happy that I could consult Mr. A.J. Brown's edition of the volume of the *Nouum Testamentum* containing the Gospel of John and the Acts of the Apostles (*ASD* VI, 2) published in 2001. Mr. Brown also gave a valuable contribution to the corrections of *ASD* VI, 5, printed in this volume; I am grateful for his accurate correction of the text of the *Annotations* to the Gospel of Luke and the critical apparatus to it.

Professor J.C.M. van Winden o.f.m. (Leiden) used to answer my questions – not few – within two days and lent me, for lengthy periods, books which could not be borrowed from libraries.

The Gymnasium Erasmianum in Rotterdam lent me the complete edition of Allen.

Dom Eligius Dekkers †, who was the first to entrust me with the edition of a text (it was to appear in the *Corpus Christianorum* (CCSL 128, Turnhout 1960), often helped me with my work on Erasmus.

About all data on ancient grammar, both in *ASD* VI, 5 and in this volume, I learned a great deal from Professor D.M. Schenkeveld (Heemstede).

Professor J. Hoftijzer (Leiden) provided me with detailed information on Hebrew and Aramaic texts.

Dr. M. van Poll-van de Lisdonk and her husband Drs. J.J.E.G.M. van Poll (Vierpolders) often rendered me a lot of assistance, each in their own way. I am grateful for their spirit of cooperation.

Dr. A. Bastiaensen CM (Nijmegen), Dr. M. Gumbert-Hepp and Professor J.P. Gumbert (Lopik near Utrecht), Dr. A.J.E. Harmsen (Rotterdam), Professor

J. Lechner and Professor J.J. Woltjer (Oegstgeest), Professor M.F.G. Parmentier (Hilversum), Drs. J.W.C.M. van Reisen (Eindhoven), Professor L.M. de Rijk (Mheer near Maastricht), Drs. M. de Schepper (Brussels), Dr. M. Steinmann (University Library, Basel) and Professor P.W. Tax (Chapel Hill, N.C., USA), gave me advice in their disciplines.

As in *ASD* VI, 5, I would like to express my thanks to my friends Esther Scheele and Robert Domey (both in Rotterdam), who often helped me to find the right choice of words.

A great deal of support and kind cooperation were offered by the employees of the University Library in Leiden. I should like to mention in particular Drs. M.R.J. Hofstede, who on many occasions, with the aid of CDRoms, found texts for me which I would otherwise never have found.

Drs. Astrid C. Balsem (University Library, Amsterdam), Dr. K.F. Besselmann (University Library, Cologne), Mrs. B. Mund (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen), M. J.C. Nardin (Library of the Institut de France, Paris), Dr. W. Schulz (Johannes a Lasco Library, Emden) and Dr. E. Seidenfaden (Stadtbibliothek, Treves, Germany) were so kind as to send me photocopies from books which are not available in the Netherlands.

CONSPECTVS SIGLORVM

- A:* *Annotationes*, ed. pr., Basil., Io. Frobenius, mense Februario 1516.
- A^c:* tabula corrigendorum editioni *A* addita.
- B:* *Annotationes*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Martio 1519.
- B^c:* tabula corrigendorum editioni *B* addita.
- C:* *Annotationes*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Februario 1522.
- C^c:* tabulae corrigendorum editioni *C* additae.
- D:* *Annotationes*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Martio 1527.
- D^a:* corrigenda in appendicibus editioni *D* additis memorata.
- D^c:* tabula corrigendorum editioni *D* addita.
- E:* *Annotationes*, ed. Basil., Hier. Frobenius et Nic. Episcopus, mense Martio 1535.
- E^c:* tabula corrigendorum editioni *E* addita.
- BAS:* *Annotationes*, ed. Basil., Hier. Frobenius et Nic. Episcopus, *Omnia opera*, t. VI, mense Septembri 1540.
- LB:* *Annotationes*, ed. Lugd. Bat., P. van der Aa, *Opera omnia*, t. VI, 1705.
- Loca:* *Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationibus per ipsum emendata*, in ed. *Apolog. adv. monach. hisp.*, Basil., Ioh. Frobenius, 1529².
- Nov. Test. A:* *Nouum Instrumentum*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Februario 1516.
- Nov. Test. B:* *Nouum Testamentum*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Martio 1519.
- Nov. Test. C:* *Nouum Testamentum*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Februario 1522.
- Nov. Test. D:* *Nouum Testamentum*, ed. Basil., Io. Frobenius, mense Martio 1527.
- Nov. Test. E:* *Nouum Testamentum*, ed. Basil., Hier. Frobenius et Nic. Episcopus, mense Martio 1535.
- Nov. Test.:* *Nouum Testamentum*, consensus editionum quas supra memorauimus.
- Nov. Test. BAS:* *Nouum Testamentum*, ed. Basil., Hier. Frobenius et Nic. Episcopus, *Omnia opera*, t. VI, mense Septembri 1540.
- Nov. Test. LB:* *Nouum Testamentum*, ed. Lugd. Bat., P. van der Aa, *Opera omnia*, t. VI, 1705.

IN EVANGELIVM IOANNIS ANNOTATIONES
DES. ERASMI ROTERODAMI

LB 335 [1] [A] In principio erat verbum. Illud in primis annotandum, quod indi-
cavit et Chrysostomus, Ioannem neque Matthaei aut Marci more sumere exor-
5 dium neque ad exemplum Lucae, sed iisdem verbis ingressus est historiam euan-
gelicam quibus Moses ingressus Genesin mundi. [B] Caeterum quod illic quidam

2 DES. ERASMI B-E: ERASMI A.

6 Caeterum DE: Sed BC.

4 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 4, 1, Migne PG 59, 47: Ἐοῦ μὲν γὰρ Ματθαίου ἀπὸ Ἡρώδου τοῦ βασιλέως, τοῦ Λουκᾶ δὲ ἀπὸ Τιβερίου τοῦ Καίσαρος, τοῦ δὲ Μάρκου ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος Ἰωάννου πρὸς τὴν διήγησιν εἰσβαλόντων, πάντα ταῦτα ἀφείς οὗτος, ἀνωτέρω παντὸς ἔνεισι χρόνου τε καὶ αἰῶνος, ἐκεῖ τὴν διάνοιαν τῶν ἀκροατῶν ἀκουτίζων πρὸς τὸ "Ἐν ἀρχῇ ἦν, καὶ οὐκ ἀφείς στήναί σου, οὐδὲ ὄρον τιθεῖς, καθάπερ ἐκεῖνοι, τὸν Ἡρώδη καὶ τὸν Τιβερίον καὶ τὸν Ἰωάννην.

6 *quidam* Here Er. rejects the allegorical or spiritual interpretation which in essence was already present in the earliest Christian apologists and which is based on *Ioh.* 1, 1 and 1. *Cor.* 1, 24, where Christ is called the wisdom of God, and *Prv.* 8, 22 sq., where wisdom says about itself: Κύριος ἐκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέν με ἐν ἀρχῇ. The identification of ἀρχὴ with the Son is found in Iust. (*Dialogus cum Tryphone*, 61: ἀρχὴν πρὸ πάντων τῶν κτισμάτων ὁ Θεὸς γενένηκε δυνάμιν τινα ἐξ ἑαυτοῦ λογικὴν, ἥτις καὶ δόξα Κυρίου ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου καλεῖται, ποτὲ δὲ Υἱός, ποτὲ δὲ Σοφία, ποτὲ δὲ Ἄγγελος, ποτὲ δὲ Θεός, ποτὲ δὲ Κύριος καὶ Λόγος, and 62:

ἀρχὴ πρὸ πάντων τῶν ποιημάτων τοῦτ' αὐτὸ καὶ γέννημα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐγεγέννητο, Migne PG 6, 613 and 620), Tat. (*Oratio ad Graecos*, 5, ed. M. Whittaker, p. 10: Θεὸς ἦν ἐν ἀρχῇ, τὴν δὲ ἀρχὴν λόγου δύνάμιν παρειλήφαιμεν ... ὁ δὲ λόγος ... τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχὴν), Theophilus of Antioch (*Ad Autolyicum*, II, 10, ed. R.M. Grant, p. 38: οὗτος [ὁ λόγος] λέγεται ἀρχὴ, ὅτι ἀρχεῖ καὶ κυριεύει πάντων τῶν δι' αὐτοῦ δεδημιουργημένων). Orig. (*Hom. in Gn.* 1, 1, GCS 6, 1, p. 1: "Quod est omnium principium nisi Dominus noster et 'Saluator omnium' [1. *Tim.* 4, 10] Iesus Christus ...? In hoc ergo principio, hoc est, in verbo suo, 'Deus caelum et terram fecit' ... 'in principio', id est in Salvatore, factum esse dicit coelum et terram et omnia quae facta sunt."). It is also found in Hil. (*Tract. in Ps.* II, 2, CCSL 61, p. 38: "Bresithi' verbum Hebraicum est. Id tres significantias in se habet, id est et 'in principio' et 'in capite' et 'in filio'." Er. refers to this passage in *Annot. in Mt.* 21, 9, ASD VI, 5, p. 280, ll. 208-213, and Ep. 1334, ll. 718-734), Ambr. (*Exameron*, I, 4, 15, CSEL 32, 1, p. 13: "Est etiam initium mysticum, vt illud est: 'ego sum primus et nouissimus, initium et finis'

interpretantur *In principio*: id est 'in filio', hic certe locum non habet. [A] Erat verbum. Λόγος Graecis varia significat, 'verbum', 'orationem', 'sermonem', 'rationem', 'modum', 'supputationem'; nonnunquam et pro libro vsurpatur, a
 10 verbo λέγω, quod est 'dico' siue 'colligo'. Horum pleraque diuus Hieronymus [C] aliqua ratione [A] putat competere in Filium Dei. [B] Miror autem cur *verbum* Latinis placuerit magis quam 'sermo'.

[C] Nos tametsi videbamus 'sermonis' vocabulo rectius exprimi Graecam vocem qua vsus est euangelista, λόγον, tamen in aeditione prima superstitioso
 15 quodam metu non mutaueramus *verbum*, quod posuerat interpres, ne quam ansam daremus iis qui quiduis ad quamvis occasionem calumniantur. Tantum testati sumus alicubi 'sermonis' nomine non infrequenter signari Filium Dei in sacris voluminibus. Mox vbi comperimus hoc tam passim fieri et hoc ipso in loco quondam ecclesiam legisse *In principio erat sermo*, atque ita citari in libris
 20 Cypriani et Augustini, non existimabam quenquam fore qui offenderetur, praesertim cum haec demus non in templis, sed in museis legenda. Quid enim erat piaculi, si in libro qui priuatim legitur, pro 'verbo' dicam 'sermonem' aut 'eloquium' aut 'orationem' aut 'vocem' aut aliud quod idem polleat? Non magis, opinor, quam si 'Patrem' dicam 'genitorem', 'satorum', 'parentem' et si qua vox alia
 25 Latinis auribus repraesentat autorem generis. Cum igitur nihil [D] futurum fuerit [C] causae cur reprehenderer, etiamsi nusquam in sacris libris 'sermonis' voca-

11–131 Miror ... Caeterum E: Verum A, Miror autem cur verbum magis placuerit latinis quam sermo, in quo genus conuenisset, et sermo magis exprimit graecam vocem quam verbum, quod graecis ῥῆμα seu λέξις potius diceretur. Certe Cyprianus et Hilarius non verentur dei filium sermonem patris vocare. Verum id quoniam vsqucadeo receptum erat, non sumus ausi mutare, protinus ne quem offenderemus infirmum. Caeterum B, dei ...

25 nihil erat causae ... 27 merebar, quum sermo ... 40 Deinde quod generis congruentia faciat, vt ... 50 sermonem verterit in verbum ... 58 de coelo. Haec ... 70 Arrianos ... 108 oportuit parere ... 115 doctus deos illos ... 127 ludis Maronis ... Caeterum C, dei ... 25 nihil futurum fuerat causae ... 27 merebar, quum sermo ... 50 sermonem verterit in verbum ... 115 doctus deos illos ... Caeterum D.

[Ap. Ioh. 1, 17 and 21, 6] et illud in Euangelio praecipue, quod interrogatus Dominus quis esset, respondit: 'initium quod et loquor vobis' [Ioh. 8, 25]. Qui vere et secundum diuinitatem est initium omnium, quia nemo ante ipsum, et finis, quia nemo ultra ipsum est. Secundum Euangelium initium est viarum Domini in opera eius, vt per ipsum disceret hominum genus vias Domini sequi et operari opera Dei. In hoc ergo principio, id est in Christo, fecit Deus caelum et terram.", and Aug. (*De Gn. contra Manichaeos*, I, 2, 3, Migne PL 34, 174: "Primum ergo librum Veteris Testamenti, qui inscribitur 'Genesis', sic solent Manichaei reprehendere. Quod scriptum est, 'In principio fecit Deus

caelum et terram', quaerunt: 'in quo principio', et dicunt: 'Si in principio aliquo temporis fecit Deus caelum et terram, quid agebat antequam faceret caelum et terram? et quid ei subito placuit facere, quod nunquam antea fecerat per tempora aeterna?' His respondemus, Deum in principio fecisse caelum et terram, non in principio temporis, sed in Christo, cum Verbum esset apud Patrem, per quod facta et in quo facta sunt omnia.", and *Conf.* XI, 8, 10 sq.: "Ipsium est verbum tuum, quod et principium est, quia et loquitur nobis .... In hoc principio, Deus, fecisti caelum et terram, in verbo tuo, in Filio tuo, in virtute tua, in sapientia tua, in veritate tua, miro modo dicens et miro modo

faciens”; cf. *De Gn. ad litteram imperfectus liber*, 3, CSEL 28, 1, p. 461: “Secundum historiam autem quaeritur quid sit ‘in principio’, id est vtrum in principio temporis an in principio, in ipsa sapientia Dei, quia et ipse Dei Filius principium se dixit, quando ei dictum est: ‘Tu quis es’, et dixit: ‘Principium, quod et loquor vobis.’”, and *De Gn. ad litteram*, I, 1, CSEL 28, 1, p. 4: “Si ergo vtroque modo illa scriptura scrutanda est, quomodo dictum est praeter allegoricam significationem: ‘In principio fecit Deus caelum et terram?’ Vtrum in principio temporis an quia primo omnium, an in principio, quod est verbum Dei vnigenitus Filius?”). Cf. J.C.M. van Winden, *Once again ‘caelum caeli’*, in *Collectanea Augustiniana. Mélanges T.J. van Bavel*, Louvain, 1991, p. 905 sqq.

It is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Iei*, ASD IX, 4, p. 183 sq., l. 190 sqq., that, according to Lee, Jerome had also written in his explanation of Ps. 39 that Christ, when asked who he was, had answered that he was “principium” (*Ioh.* 8, 25), but that Er. doubts if this work was written by Jerome (the work in question is Ps. Jerome, *Brev. in Ps.* 39 [v. supra, p. 7, introd., §4b], Migne PL 26, 1002 A: “Caput libri Testamenti Veteris tale sumit exordium: ‘In principio fecit Deus caelum et terram’; id est ‘in Christo Domino’. Hoc mysterium et Ioannes cernens, sic Euangelium inchoauit: ‘In principio’, inquit, ‘erat Verbum, et Verbum erat Deus’.”

7–174 *Erat verbum ... Christus* After Er. had translated λόγος in *Ioh.* 1, 1, as “sermo” instead of “verbum” in his 1519 edition of *Nou. Test.*, agitation arose in Paris and Er. was attacked in London by Henry Standish (1505–1518 Provincial of the Order of the Franciscans, c. 1508–1515 Warden of Greyfriars, the London convent of the Franciscans, and from 1518 until his death in 1535 bishop of Asaph in Wales. *Contemp.* 3, 279; cf. Ep. 1126, l. 15 sqq., and Allen, Ep. 608, n. l. 14), and in Brussels by a Carmelite who probably was a pupil of Nicolaus Baechem. Er. reacted to these attacks not only by adding passages here and in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD VI, 5, p. 443–446, ll. 115–142, in 1522, but also by the *Apologia de In principio erat sermo* (LB IX, 111–122; the first edition was published by Dirk Martens in Louvain in February 1520, and an edition nearly three times as long by Froben in Basel in August). In the preface (*Ep.* 1072, end of February 1520), Er. refers to the *Annotationes in Annotationes Erasmi* by

Edward Lee, which had appeared shortly before, but not in the *Apologia* itself. On 1 August 1520, Er. writes in Ep. 1127^a, ll. 10–20 (Allen, *Op. ep.* VIII, after p. xlv), that a Spanish Franciscan had attacked him in the presence of the King and Queen of England. Thomas More defends “sermo” against the Carthusian John Batmanson in *Letter to a Monk* (probably between March and September 1519), CW 15, pp. 236–248. Afterwards Er. returned to the subject in the controversies with N. Beda, Sutor, the Paris Faculty of Theology and Spanish monks in *Supputat. error. in cens. N. Bedae*, LB IX, 446 EF; 498 CD and 595 F - 596 E, *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 768 F and 801 F, *Declarat. ad cens. Lutet.*, I.B IX, 876 AB, and *Apolog. adv. monach. hisp.*, I.B IX, 1048 A–F (though Santiago Cabrero admits that the translation “sermo” is right and catholic. Beltrán de Heredia, p. 40). Especially in the first-named *Apologia* (LB IX, 114C - 118 F), but also infra, p. 32, ll. 42–84, Er. refers to works of Church Fathers who used “sermo” and quotes from them. It is conspicuous, actually, that Er. does not mention anywhere that Valla also preferred “sermo” (v. infra, n. ll. 13–14). Bludau, p. 60 sq., Jarrot, *Erasmus’ In principio erat sermo: A Controversial Translation*, in *Studies in Philology*, 61 (1964), pp. 35–40, Boyle, p. 6 sqq., Rummel, *Annot.*, p. 55, *Valladolid Articles*, p. 74, and *Catholic Critics*, 1, pp. 122 sqq., 128, 142, 230, n. 19, and 235, n. 53, Asso, pp. 175–235, and Homza, p. 95 sq.

10 *Hieronymus Epist.* 53, 4, CSEL 54, p. 449: “Λόγος Graece multa significat – nam et verbum est et ratio et supputatio et causa vnius cuiusque rei –, per quae sunt singula quae subsistunt; quae vniuere recte intellegimus.

13–14 *videbamus ... λόγον* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2, ad *Ioh.* 1, 14: “Plenum’ non vt plerique putant accusatiui est casus, sed nominatiui; vt Graeca veritas probat, πλήρης, hoc est: ‘verbum caro factum est plenum gratiae et veritatis’. Est autem generis masculini, vt dixi ‘verbum’, quod miror non potius fuisse translatum per idem genus, id est per ‘sermo’. Nam et hoc vel magis significat quam ‘verbum’, et commodius est masculinum genus, cum de Filio Dei et de Christo loquimur, quam neutrum.”

20 *Cypriani* V. infra, p. 32, l. 42 sqq.

20 *Augustini* V. infra, p. 32, l. 51 sqq.

21 *museis* ‘libraries’, ‘studies’, since Varro, *Rust.* III, 5, 9 (Lewis-Short).

bulum tributum esset Filio Dei, nunc multo minus merebar [*E*] reprehendi, [*C*] quum 'sermo' multis nominibus rectius et aptius exprimat Graecam vocem quam *verbum*, quum ea vox toties reperiatur vsurpata in recentioribus ac vetustis orthodoxis, quum eam et hodie publicitus vsurpet vsus ecclesiasticus et olim publice sic legerit ecclesia, quemadmodum nos vertimus. Qua de re, si quis volet exactius cognoscere, legat apologiam nostram, qua stolidissimos quorundam latratus retudimus.

Ex hac in praesentia sat erit pauca quaedam excerpere, quae pro tempore
 35 lectoris animum placent, si quis forte commouebitur. Primum 'sermo' commodius explicat quod euangelista posuit *λόγον*, quod apud Latine loquentes 'verbum' non sonet totam orationem, sed vnam aliquam dictionem, raro tamen dictum aliquod breue, veluti sententiam aut prouerbiū: *vetus verbum est*. At Christus ideo dicitur *λόγος*, quod quicquid loquitur Pater, per Filium loquatur.
 40 Deinde generis congruentia facit, vt mollior sit oratio, quoties dicimus: 'Sermo Dei factus est caro', quam: 'Verbum Dei factum est caro'. Alioqui nihil aptius reddebat emphasin Graecae vocis *λόγου* quam 'oratio'. Iam Cyprianus tot nominibus inclutus, primum eloquentia vere theologica, deinde sanctimonia quadam apostolica, postremo martyrio, in opere quod scripsit aduersus Iudaeos, libri
 45 secundi capite quinto, non aliter refert hunc euangelistae locum quam nos vertimus: *In principio*, inquit, *fuit sermo, et sermo erat apud Deum, et Deus erat sermo*. Atque idem eiusdem libri capite tertio, cuius titulus est *Quod Christus idem sit sermo Dei*, inter complures sacrae scripturae locos quibus docet Filium Dei dici 'sermonem', et hunc adducit; quanquam in hoc scriba sciolus in plerisque codicibus 'sermonem' verterat in 'verbum', non animaduertens quid promittat titulus, qui haud dubie Cypriani est, non scribac. Ad haec Augustinus enarrans ex Ioannis cap. xvii. locum hunc, *Sermo tuus veritas est*, palam docet nihil referre vtrum 'sermonem' dicas an 'verbum'. Docet et hoc loco plerosque codices habere *In principio erat sermo, et sermo erat apud Deum, et Deus erat sermo*. Quin idem compluribus locis 'sermonis' vocabulum in sacris libris interpretatur de Filio Dei, quae necesse non est hic repetere. Quod si ista non legunt qui tamen videri volunt ecclesiae doctores, certe non potuit illos fallere quod ex libro Sapientiae quotannis canit ecclesia: *Omnipotens sermo tuus, Domine, exiliens de coelo [D] a regalibus sedibus*. [*C*] Haec atque id genus alia loca non veteres tantum, sed et
 55 Thomas, Hugo Cardinalis, Glossa Ordinaria, Beda, Remigius, Anselmus inter-

32 *apologiam nostram* The *Apologia de In principio erat sermo*; v. supra, p. 31, n. ll. 7-174.

38 *vetus verbum est* An example of a phrase in which "verbum" has the meaning of 'expression', 'proverb', a meaning which Er. claims "verbum" has only infrequently. Er. probably refers to Ter. *Ad.* 803 sq.: "nam vetu' verbum hoc quidemst, / communia esse amicorum inter se omnia." Cf. Plaut. *Merc.* 771 sq.: "nunc ego verum illud verbum esse experior

vetus: / aliquid mali esse propter vicinum malum."

42 Cyprianus *Ad Quirinum*, II, 6 and 3, *CCSL* 3, pp. 37 and 31 sq., respectively; Cyprianus is also referred to in *Annot. in Lc.* I, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 138 sq., and quoted from in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB IX*, 114 C - 115 A.

51 Augustinus *Tract. in Ioh.* 108, 3 (ad *Ioh.* 17, 17), *CCSL* 36, p. 617. Cf. *Tract. in Ioh.* 54, 6,

- CCSL 36, p. 461, *Trin.* I, 27, and IV, 20, CCSL 50, pp. 66 and 196, and *Enarr. in Ps.* 147, 22, CCSL 40, p. 2157 sq.; Aug. is also referred to in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD, VI, 5, p. 444, l. 139, and quoted from in *Apolog. de In princip. erat sermo*, LB IX, 115 B–F and 120 D.
- 58–59 *Omnipotens ... sedibus* Cf. *Sap.* 18, 15. On the Sunday within the octave of Christmas the R.C. Church sings the introit hymn: “Dum medium silentium tenerent omnia, et nox in suo cursu medium iter haberet, omnipotens sermo tuus, Domine, de caelis a regalibus sedibus venit”.
- 60 *Thomas* Er. does not mention Thomas Aquinas in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD VI, 5, p. 444, but in *Apolog. de In princip. erat sermo*, LB IX, 116 AB, he quotes from Thomas’s *Super epistolas S. Pauli lectura* (ed. R. Cai, Turin-Rome, 1953²), 2, p. 383, col. 2, ad *Hebr.* 4, 12 (“Viuus est enim sermo Dei, ... et penetrabilior omni gladio accipiti etc.”): “Ista littera de se videtur habere difficultatem, tamen considerando aliam translationem planior est. Vbi enim nos habemus ‘sermo’, in Graeco habetur λόγος, quod est idem quod ‘verbum’; vnde ‘sermo’, id est ‘verbum’. Et sic etiam exponit Augustinus illud Ioannis xii [*Ioh.* 12, 48]. ‘Sermo quem loquutus sum’, id est ‘ego qui sum verbum’. Sapient. xviii. [*Sap.* 18, 15]: ‘Omnipotens sermo tuus Domine exsiliens de coelo, a regalibus sedibus venit’. Et similiter hic [*Hebr.* 4, 12]: ‘Sermo Dei viuus’, id est ‘verbum Dei viuum’”.
- 60 *Hugo Cardinalis* Hugh of St. Cher does not use the term ‘sermo’ in the *Postilla ad Ioh.* 1, 1; ad *Ioh.* 17, 17 he writes (cf. supra, l. 51 sqq., and infra, n. l. 60^a ad “Beda”): “Sermo tuus: id est doctrina quam docui ex te. Veritas est: id est: nullum mendacium est in eo; omnino euenire oportet quae dicta sunt in eo. Vel ‘veritas est’: non vmbra; non typicum quid neque corporeum. Haec veritas siue iste sermo sanctificat: id est purgat”.
- 60 *Glossa Ordinaria* A *glossa interlinearis* ad *Lc.* 1, 2 “sermonis”, reads: “Huius verbi quod caro factum est”.
- 60 *Beda* In *Ioh. expos.*, ad *Ioh.* 17, 17, Migne *PL* 92, 883 B: “in quibusdam codicibus etiam ibi scriptum est: ‘In principio erat sermo’”. Er. also mentions Beda in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD VI, 5, p. 444, l. 140. In *Apolog. de In princip. erat sermo*, LB IX, 116 C, he does not mention Beda, but mentions Nicholas of Lyra.
- 60 *Remigius* Er. also mentions Remigius in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD VI, 5, p. 444, l. 140, and quotes in *Apolog. de In princip. erat sermo*, LB IX, 118 EF, from a work about *Hebr.* which he ascribes to him, the *Expositio in epistolas S. Pauli*, In *Hebr.* 4, 12 (Migne *PL* 117, 849 B – 851 A); Migne ascribes it to Haymo Halberstatiensis († 853), but according to F. Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aeuvi*, Madrid, 1940–1955, 3, p. 16 sqq., nos. 3101–3114, it was probably written by Haymo of Auxerre († c. 855). Cf. Boyle, p. 164, n. 115.
- 60 *Anselmus* Er. also mentions Anselm in *Annot. in Lc.* 1, 2, ASD VI, 5, p. 444, l. 140, and quotes in *Apolog. de In princip. erat sermo*, LB IX, 118 C–D, from explanations of *Ioh.* 1, 1 and 17, 17, which he ascribes to Anselm: “Filius verbum vocatur, quia per eum Pater mundo innotuit, vel quia ipsum dicendo, id est ‘generando’, Deus Pater omnia creauit. Ipse enim est dictio, et verbum, et sermo Patris. Pater est principium, ex quo omnia; Filius est principium, per quod omnia.” and “Sanctifica eos in veritate”: ‘Sic enim seruantur’, inquit ‘ex malo, quod superius orabat ut fieret; iam erant sanctificati, qui de mundo non erant, sed orat ut in eadem sanctitate amplius proficiant, fiantque sanctiores, et liberentur a malo perfidia, in quod Iudas proditor cecidit. Sanctificantur itaque in veritate heredes Noui Testamenti, id est ‘in Christo’, cuius veritatis vmbrae fuerunt significationes Veteris Testamenti.’ Et exponit quam veritatem intelligat, dicens: ‘Sermo tuus veritas est’, id est: ‘ego, qui sum Filius Patris, verbum Patris, sum veritas.’” These two quotations are not to be found in F.S. Schmitt’s edition of the *Opera omnia* of Anselm of Canterbury (Segovia, vols. 1 and 2, Edinburgh, vols. 3–6, 1938–1961), as also Boyle, p. 164, n. 114, has noticed. Migne *PL* 162, 1183 B, mentions that the commentaries by Anselm of Laon on *Mt.* and *Ioh.* are included in the editions of Anselm of Canterbury which were published in Cologne in 1573 and 1612; in these editions commentaries on certain passages of *Mt.*, *Lc.* and *Ioh.* are included, the same as in the editions of Paris, 1549, and Cologne, 1560, but no commentaries on texts from the chapters which Er. mentions. O. Lottin, *Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles*, 5, Gembloux, 1959, does not mention a commentary on *Ioh.* in his review of the works of Anselm of Laon. The first quotation, “Filius ... quod omnia”, is found in Martinus Legionensis (of Leon,

pretantur de Filio Dei, nihil desiderantes verbi vocabulum neque quicquam offensi dictione 'sermonis'. Sanctus Hilarius libro De Trinitate secundo Dei Filium nunc 'verbum' appellat, nunc 'sermonem'. Etenim quum ait: *Sermo cogitationis aeternus est, cum qui cogitat est aeternus*, nonne palam vocat Christum
 65 'sermonem aeternum' ex aeterna mente Patris, sine tempore proficiscentem? Ac mox cum ait: *Nunquid audieras 'in Deo', vt sermonem reconditae cogitationis acciperes?*, an non tribuit Christo 'sermonis' cognomen? Idem aliquanto post sic multis verbis disputat de differentia sermonis humani ac diuini, vt nusquam horreat Christo tribuere sermonis vocabulum. Ad haec Ambrosius libro De fide aduersus
 70 Arianos, capite secundo, Christum nunc 'verbum' appellat, nunc 'sermonem'. Quod tamen idem et aliis aliquot locis facit Hieronymus. In epistolae ad Ephesios caput primum: *Non*, inquit, *quod alius assumptus homo, et alius sit sermo qui assumpsit* etc., 'sermonem' dixit Filium Dei. Rursum eodem capite: *Vt quomodo*
 LB 336 | *Dominus noster Iesus Christus est sermo, sapientia, veritas*. Et Lactantius libro
 75 quarto, capite octauo, Dei Filium 'sermonem' appellat; atque item capite proximo non semel. Claudianus 'vocem' ausus est dicere:

vox summi sensusque Dei;

pro sermone 'vocem' dixit, pro sapientia 'sensem'. Prudentianis hymnis tantum tribuit ecclesia, vt eos in sacris liturgiis solenniter decantet. Atque in his audit
 80 citra offensam ecclesia:

*Ades, Pater supreme,
 quem nemo vidit vnquam,
 Patrisque sermo Christe,
 et Spiritus benigne.*

85 Sed videri poterat ineptum me haec persequi, quae si quis excutiat sacros scriptores, finem non habent, nisi quidam tam impudenter obstreperent. Sic olim legit ecclesia, sic hodie canit, sic non raro loquuntur veteres orthodoxi, sic recentiores; et tamen quidam sic offensi sunt 'sermonis' vocabulo, quasi nusquam lectum aut auditum esset apud Christianos. 'Sed offendit', inquit, 'nouitas'. Quos
 90 tandem? Ipsos qui calumniantur? At istis qui rei theologiae videri volunt doctissimi, non oportebat esse nouum quod toties est obuium in sacris autoribus. Idiotas? At istos res ignota nihil mouisset, nisi quidam seditiose clamassent apud populum, vanitatem addentes maledicentiae. 'Actum', inquit, 'de re christiana, posteaquam nouum habemus Euangelium'. Quid hac voce stolidius? An ideo
 95 nouatum est Euangelium, si pro 'verbo' dicatur 'sermo'? Non hercle magis quam nouatus est Nicolaus, qui posita veste candida sumpsit fuscam. Scio plurimum esse tribuendum tam inueteratae consuetudini. Sed quoties apud populum agitur fabula! Receptum est, vt tingentes Semigraece loquamur: *baptizo te*. Nolim apud
 100 idiotas dicere: 'tingo te', quum tamen apud Deum nihil referat. Nolim, vt nunc res habent, in templis recitare: 'In principio erat sermo', si probabiliter suspicarer fore qui vehementer offendantur, praesertim quum haec lectio sit proba, altera

tolerabilis. Quod si lectio recepta sit palam mendosa et sunt inter auditores qui veterem saliuam malint absque iudicio, sunt contra qui iudicio malint quod rec-

- Spain), *Serm.* 4, 1, Migne *PL* 208, 84 CD ("est" between "Filius" and "principium" is missing). Parts of the second quotation are found in Beda, *In Ioh. expos.*, ad *Ioh.* 17, 17, Migne *PL* 92, 882 D - 883 B ("Sanctifica ... orauit", "in eadem proficiunt sanctitate, fiuntque sanctiores", "Sanctificantur ... fuerant sanctificationes Veteris Testamenti", Alcuin of York, *Comm. in Ioh.* VII, 39, ad *Ioh.* 17, 17, Migne *PL* 100, 965 CD and Rabanus Maurus, *Hom.* 38, Migne *PL* 110, 216 D ("Sanctifica ... orauit vt fieret de malo perfidiae, in quo cecidit Iudas ... Testamenti Noui, cuius ... sanctificationes Veteris Testamenti"); Alcuin lets follow: "Sermo etiam tuus", inquit, 'veritas est'. Quid aliud dixit quam: 'ego veritas sum'", Rabanus: "Et cum sanctificantur in veritate, vtique sanctificantur in Christo, qui veraciter dixit: 'Ego sum via et veritas et vita, et veritas liberabit vos'."
- 62 *Hilarius* Hil. is also referred to in *Annot. in Lc.* 1, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 139. Er. quotes from *Trin.* II, 15, *CCSL* 62, p. 52, more extensively in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 116 E - 117 A; also there he writes "quum ... proficiscentem" as in l. 63 sqq. and quotes "Nunquid ... acciperes?" as in l. 66 sq.
- 69 *Ambrosius* Er. mentions Ambrose also in *Annot. in Lc.* 1, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 139, and quotes in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 117 C, from a work that is now ascribed to Gregorius of Illiberis (Elvira, near Granada, † after 392), *De fide orthodoxa contra Arianos*, 2, 26 (*CCSL* 69, p. 226). *CPL*, p. 125, n° 551, Frede, p. 347, and Boyle, p. 164, n. 110. Er. also quotes in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 117 C-E, from *Exameron*, I, 9, 33, and II, 2, 4 (*CSEL* 32, 1, pp. 35 sq. and 44) and a *Comm. in Hebr.* which, he says, if it is not by Ambr., is surely by Remigius or someone who is his equal; it consists of quotations from *Enarrationes in epistolas Pauli*, XXVII, ad *Hebr.* 4, 12 (Migne *PL* 111, 735 sq.) by Rabanus Maurus, who also quotes *Ioh.* 1, 1, "In principio erat sermo, et sermo erat apud Deum, et Deus erat sermo" in *Expositio super Ir.* V, II, Migne *PL* 112, 888 B.
- 71 *Hieronymus* Er. also mentions him in *Annot. in Lc.* 1, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 139, and he quotes both here and in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 117 EF, from *Comm. in Eph.* I, ad *Eph.* 1, 3 and 15-18, Migne *PL* 26, 475 C and 488 C.
- 74 *Lactantius* *Inst.* IV, 8 sq., *CSEL* 19, p. 299 sq., quoted in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 117 F - 118 A. Er. also mentions Lact. in *Annot. in Lc.* 1, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 138.
- 76 *Claudianus* *Carmina minora*, 32 ("De Saluatore"), 2.
- 78-84 *Prudentianis* .... *benigne Cathemerinon*, 6 ("Hymnus ante somnum"), 1-4, *CCSL* 126, p. 29, also quoted in *Apolog. de In princip. erat sermo*, *LB* IX, 118 AB. Prud. is also mentioned in *Annot. in Lc.* 1, 2, *ASD* VI, 5, p. 444, l. 139. This stanza is not found in the breviary, nor in the old version which dates to Pius V, nor in that from 1973, which was made by order of the Second Vatican Council.
- 96 *Nicolaus* ... *fiscam* I do not know who the Nicolaus Er. refers to is, or even whether an existing Nicolaus is meant. It is exceptional that he mentions the name of anyone, whereas in the *Annot.* he never mentions the names of people he does not like. Nevertheless, it is hardly possible not to think of Nicolaus Baechem Egmondanus. In some letters Er. makes comparable remarks about Baechem, such as in *Ep.* 1144, l. 28: "alter candido pallio, sed ater animo", *Ep.* 1153, ll. 88-89: "histrio cum suo candido pallio", *Ep.* 1196, ll. 105-06 and 561-62: "quodam, cuius vti nam non tam niger esset animus quam est candidum pallium ... illius candido pallio", 1225, ll. 15-16: "si mores pallio responderent", and 1235, ll. 5-6: "Ille noster - cui vti nam non esset tam niger animus quam est candidum pallium!". Baechem was a Carmelite. The Carmelites wear a brown habit with a scapular and cowl and, on festive occasions, in addition a white mantle and a white cowl (*LThK* 5, p. 1370). On the other hand Er.'s text suggests that "Nicolaus" takes off white clothes and then puts on brown, whereas Carmelites wear their white clothes over their brown ones.
- 103 *saliuam* This is translated as "traditional flavour" in *Ep.* 373, *CWE* 3, p. 199, l. 46. Cf. *Adag.* 1319, *LB* II, 529 C-E: "Saliuam imbire".

tum est, neque vitari potest, quin altera pars offendatur, vtri iubebor obsequun-
 105 dare? Malim equidem omnibus ἀπρόσκοπος esse. Fortasse primum obsequar
 imperitis, quod hi magis soleant ferocire, ac mox placabo doctos. Sed tamen
 interim admonendi sunt imperiti, ne per suam imperitiam moueant tumultum
 in eos quibus magis oportuit [D] ipsos [C] parere. Quemadmodum Paulus ex
 charitate vult abstineri ab idolothytis, ne frater infirmus offendatur, sed interim
 110 admonet et obiurgat infirmos qui sine causa iudicant fratrem gratias agentem.
 Fateor, quae publice recepta sunt perperam, paulatim sunt abroganda, quemad-
 modum Paulus aboleuit legem Mosaicam, sed tamen antiquanda sunt. Scio fabu-
 lam Augustini, quae narrat in Africa nescio quem episcopulum pene destitutum
 a populo propter vnam vuculam, ex Hieronymi translatione secus apud populum
 115 recitatam quam solet. At Hieronymus vir sanctus ac doctus cucurbitarios illos
 Africanos fortiter irridet. Quod si placuisset omnibus omnia tribuere indoctis,
 iam non haberemus tam multa per veteres orthodoxos restituta. Nec enim quic-
 quam adferunt qui censent parcius fuisse variandum quod erat receptum. Pri-
 mum cum sint hominum varia iudicia, quis praebebit regulam ad quam moderer
 120 varietatem, quum mihi sciam euenisse quod apud poetas Ioui, qui neque pluuius
 neque serenus potuerit omnibus placere? Deinde quod dicunt isti, fortasse non-
 nihil habeat momenti, si mea translatio publice receptam protruderet. At in hoc
 meo proposito, quo maior est varietas, hoc plus est fructus. Siquidem quum haec
 adhibeatur noua, non vt vetus antiqusetur, sed vt sit et dilucidior et castigatior,
 125 expediebat singulas etiam variari voces, si cui libuisset. Quandoquidem Augusti-
 nus non vno loco fatetur se ex varietate codicum plurimum accepisse lucis in
 sacris voluminibus. Quis enim non probat operam literatorum, qui in ludis [D]
 literariis [C] Maronis aut Horatii verba singula singulis diuersis interpretantur,
 non hoc agentes, vt illi videantur parum recte loquuti, sed vt intelligatur quod
 130 loquuti sunt.

Caeterum [A] illud propius ad hoc institutum pertinet, non simpliciter posi-
 tum λόγος, sed additum articulum, ὁ λόγος, vt non possit de quouis accipi verbo,
 sed de certo quopiam et insigni. Habet enim hanc vim articulus quam Latine
 vtcunque reddimus adiecto pronomine 'ille'. Veluti cum Aristoteles in genere de
 135 quolibet agit bono, ἀγαθόν vocat. Caeterum cum vnicum illud ac summum
 bonum intelligi vult, addit articulum, τ'ἀγαθόν. Item καλόν appellant philosophi
 quod quouis modo pulchrum sit, τὸ καλόν eximium illud ac vere pulchrum siue
 honestum quod a virtute proficiscitur. Item πᾶν appellant quod quocunque
 modo totum est, verum absolutum illud vniuersum quod vere complectitur
 140 omnia, non simpliciter πᾶν, sed τὸ πᾶν appellant. Itidem in diuinis literis, cum
 'deos' vocant amicos Dei, non apponitur articulus, sed tantum θεοί ἐστε, id est:
 'dii estis'. [B] Aut cum intelliguntur dii gentium, quale est apud Paulum in epis-
 tola ad Corinthios prima, capite octauo: *etsi sunt qui dicuntur dii, siue in coelo,*
siue in terra, quemadmodum sunt dii multi, et domini multi. Nullus enim hic
 145 appositus est Graecus articulus: [C] Καὶ γὰρ εἴπερ εἰσὶ λεγόμενοι θεοί, εἴτε ἐν
 οὐρανῷ, εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοί. [B] Augusti-

nus in Quaestionibus quas scripsit in Genesim, libro primo, adducit et alterum exemplum ex Geneseos cap. xxxiii., in quo Iacob ait se vidisse faciem Esau ac si quis videret faciem Dei, negans in Graecis exemplaribus esse scriptum πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, apposito articulo, sed πρόσωπον Θεοῦ, citra articulum. [A] At quoties significatur verus ille et solus Deus, semper additur articulus, ὁ Θεός. [C] Nisi si qua ratio peculiaris obstet. [A] Et quoties se vult intelligi Christus, [B] non quouis modo Dei Filium, sed natura ac vere Filium, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ dicitur. Rursus vbi diuinitatem dissimulat, se [A] Filium hominis appellat, sed vtrique nomini suo praeposito articulo, ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, [B] ceu non quilibet Adac filius, sed eximius ille Filius hominis, humani generis restitutor. Rursum ὁ ἀμνός,

154 dissimulat C–E: dissimulans B.

155 ἀνθρώπου B–E: θεοῦ A.

105 ἀπρόσκοπος Liddell-Scott gives, among other meanings, the translation: “giving no offence τινί”, referring to 1. Cor. 10, 32, and Sext. Emp. *Aduersus mathematicos*, I, 195).

108 Paulus 1. Cor. 8, 1–13.

112–116 *fabulam Augustini ... Hieronymi ... cucurbitarios ... irridet* Aug. writes about this in *Epist.* 71, 3, 5, CSEL 34, 2, p. 253 (= Jerome, *Epist.* 104, 5, CSEL 55, p. 241). Jerome reacts to this in *Epist.* 112, 21 sq., CSEL 55, pp. 391–393 (= Aug. *Epist.* 75, 6, 21 sq., CSEL 34, 2, pp. 320–324); he refers to the criticism levelled against him because he had translated “hedera” in *Ion.* 4, 6, whereas the translation in LXX was κολακύνθη, the equivalent of the Latin “cucurbita”, and ends: “Sin autem Iudaei vestri, vt ipse adseris, malitia vel inperitia hoc dixerunt esse in voluminibus Hebraeorum, quod in Graecis et Latinis codicibus continetur, manifestum est eos aut Hebraeas litteras ignorare aut ad irridendos cucurbitarios voluisse mentiri. Peto in fine epistulae, vt quiescentem senem olimque veteranum militare non cogas et rursus de vita periclitari. Tu, qui iuuenis es et in pontificali culmine constitutus, doceto populos et nouis Africae frugibus Romana tecta locupleta. Mihi sufficit cum auditore vel lectore pauperculo in angulo monasterii susurrare.” Er. renders Jerome’s text in another way than it is meant.

115 *solet* in the sense of “solebat”; see above, p. 17, introd., §9a.

120–121 *Ioui ... placere* Er. refers in *Adag.* 1655: “Ne Iupiter quidem omnibus placet”, ASD II, 4, p. 121 sq., to Theognis, l. 25 sq., Bergk, 2, p. 484 (Οὐδὲ γὰρ ὁ Ζεὺς Οἴθ’ ὕων πάν- τεσσ’ ἀνδάνει οὔτ’ ἀνέχων. Er. reads: πάντας and ἀπέχων), Hor. *Epist.* II, 2, 61 sq. (“Tres

mihī conuiuae prope dissentire videntur Poscentes vario multum diuersa palato”), Pind. *Olymp.* 8, 53 (Ἴερπνὸν δ’ ἐν ἀνθρώποις ἴσον ἔσσειται οὐδέν), and *Lc.* 7, 32.

125 *Augustinus* E.g. *Doctr. chr.* II, 12, 17, CCSL 32, p. 42 sq.; Er. also refers to this passage in *Apologia*, Holborn, p. 167. Cf. *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 78, l. 362 with the note.

131–174 *Caeterum ... Christus* Er. had already written about the importance of the use of the article in ὁ λόγος in his praefatio, Ep. 373, l. 127 sqq. (ASD VI, 5, p. 58, l. 116 sqq.; cf. infra, p. 39, n. ll. 170–174); he returns to it many times, when it qualifies other substantives, and defends himself for it in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, pp. 153–155 (cf. infra, p. 39, n. ll. 177–201).

134 *Aristoteles* E.g. in *Eth. Nic.*, especially book I, 1–13, 1094^a1–1103^a10. For other places, v. H. Bonitz, *Index Aristotelicus*, Berlin, 1870, s.v.

134 *in genere* “In general, generally”. V. supra, p. 24, introd., §11.

136 τ’ἀγαθόν Er.’s spelling may render “addit articulum” more clearly than the modern spelling τἀγαθόν.

141 θεοί ἐστε ... *dii estis Ps.* 82 (81), 6, quoted in *Ioh.* 10, 34.

143–144 *etsi ... multi* 1. Cor. 8, 5, nearly identical with *Nov. Test.*: “Etiamsi sunt qui dicantur dii ... multi”).

146–147 *Augustinus Quaest. in Hept.* I, 105, ad *Gn.* 33, 10, CCSL 33, p. 38 sq.

148 *Iacob ... faciem Dei Gn.* 33, 10.

150–151 *At quoties ... articulus* Er. defends himself from criticism by Lee of this passage in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, pp. 287–288, ll. 110–131.

cum multi sint agni, vnicus ille agnus intelligitur, cuius immolatione tolluntur peccata mundi. Et ὁ προφήτης vnicus ille propheta per Mosen promissus. Et cum lux illa designatur vnde lux omnis nobis fluit, τὸ φῶς dicitur, addito articulo. Et cum pastor bonus dicitur, vnicus ille pastor Christus, Ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός, congeminato articulo. Et Ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, *Ego sum ostium*, cum non quoduis ostium, sed vnicum illud denotatur. Et paulo inferius *Inuenimus Messiam*, τὸν Μεσσιάν, vnicum illum Messiam. Et *tu es rex Israel*, ὁ βασιλεύς. Didymus libro De Spiritu, quem Latinum fecit Hieronymus, diligenter et hoc adnotauit, quoties in diuinis literis mentio fit Spiritus Diuini, articulum apponi, τὸ Πνεῦμα, idque confirmat compluribus arcanae scripturae locis in hoc adductis. Atque hoc potissimum argumento docet eundem fuisse Spiritum qui affluit prophetas et quem hauserunt apostoli. Annotauit idem Athanasius libro de Spiritu Sancto ad Serapionem, et hic suam sententiam compluribus scripturarum testimoniis comprobans. [A] Ac plane tantum habet momenti hoc loco praetermissus aut additus articulus, vt Chrysostomus et Cyrillus hoc potissimum argumento reiiciant haeresim quorundam qui negabant Christum illud esse verbum quod ab initio fuerat in Patre, sed illud aliud quoddam fuisse verbum interius Patri, vnde natum sit alterum verbum quod esset Christus. Et verbum erat apud Deum. Rursum addidit articulum, non solum 'verbo', sed etiam 'Deo'; vt illud vnicum ac vere verbum intelligamus de quo prius dixerat, et Patrem vere Deum, non quemuis alium deum. Et Deus erat verbum. Hoc loco 'Deo' non additur articulus, cum tamen vere ac natura Deum significet, verum id facit coactus. Alioqui non poterat simul explicare diuinam essentiam tribus communem personis. Nam si vtrique addidisset articulum, καὶ ὁ Θεὸς ἦν ὁ λόγος, iam confudisset personarum proprietates. Atque hic fuisset sensus: et ille Deus, nempe Pater, erat illud verbum, nempe Filius. Rursum si 'Deo' addidisset articulum, non 'verbo', καὶ ὁ Θεὸς ἦν λόγος, iam duo significasset verba, ac sensus fuisset: et ille Deus, nempe Pater, erat et ipse verbum quoddam, et si non idem verbum quod Filius, tamen aliquod verbum. [B] In qua sententia fuere veterum nonnulli, duo facientes verba, gignens et genitum, vt dictum est paulo superius. Atque adeo Prudentius ipse videri posset huiusmodi quippiam sensisse, cum in hymno iambico de natali Christi scribit:

190 *Ex ore quamlibet Patris,
sis ortus et verbo aeditus,*

nisi malumus *verbo* interpretari 'verbi prolatione'. [A] Nunc quoniam 'verbo' addidit articulum et 'Deo' non addidit, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος, christianam expressit sententiam, sic vt alio detorqueri non possit, nimirum hanc: Et illud idem verbum quod modo dixi in principio fuisse apud Deum, erat Deus, hoc est: 'particeps essentiae diuinae' [B] siue, vt melius dicam Graece, ὁμοῦσιον τῷ Πατρὶ. Neque enim sic liceret loqui Graecis, ἡ ἐλάτη τὸ δένδρον ἐστίν, id est: 'palma arbor est', aut ἡ κιθάρα τὸ ξύλον ἐστίν, id est: 'cithara lignum est', apposito articulo. [A] Haec ita esse vt diximus, facile comprobabit qui vel mediocriter Graece

177 deum. Et Deus C–E: deum. Mos enim hic est diuinae scripturae plerumque dei vocabulum, licet omnibus personis ex aequo commune, patri tribuere, et haud scio an vsque legatur dei cognomen aperte tributum Christo in apostolorum aut euangelistarum literis, praeterquam in duobus aut tribus locis. Et deus A, deum. Mos enim hic est diuinae scripturae, plerumque dei vocabu-

lum, licet omnibus personis ex aequo commune, patri tribuere. et haud scio an vsque legatur dei cognomen aperte tributum Christo in apostolorum aut euangelistarum literis, praeterquam in duobus aut tribus locis. Etiamsi ex compluribus locis certo colligitur Christum fuisse deum, non hominem tantum. Et deus B.
196 palma B–E: abies *BAS LB*.

157–158 *ille agnus ... peccata mundi Ioh. 1, 29.*

Cf. *infra*, pp. 58 and 60, l. 674 sqq.

158 ὁ προφῆτης Cf. *Ioh. 6, 14* and *7, 40*.

158–159 *Et cum lux ... articulo V. infra, p. 46, l. 348 sqq.* For “lux ... vn̄de” v. *supra*, p. 19, *introd.*, §9b.

160 Ἐγὼ ... καλὸς *Ioh. 10, 11.*

161 Ἐγὼ ... ostium *Ioh. 10, 9.*

162 *Inuenimus Messiam Ioh. 1, 41.*

163 *tu ... Israel Ioh. 1, 49.*

163 *Didymus De Spiritu Sancto*, 15, Migne *PL* 23, 118 AB: “Neque enim frustra sine articulo, qui in Graeco sermone singularitatis significator est, nunc spiritus creatus dicitur; quoniam non est sanctus, cum pene semper Spiritus Sanctus cum articulo nominetur, vt in illo Ἀὐτὸ τὸ Πνεῦμα, id est: ‘Ipse Spiritus testimonium perhibet spiritui nostro’ [*Rom. 8, 16*]. Et alibi αὐτός ἐστιν τὸ ζωοποιούν, id est: ‘ipse est qui viuificat’ [*Ioh. 6, 63*]. Et rursum: ‘Sic et quae Dei sunt, nemo cognouit nisi τὸ Πνεῦμα’ – id est ‘Spiritus Dei’ –, τὸ γὰρ Πνεῦμα, hoc est: ‘Spiritus enim scrutatur omnia, etiam alta Dei’” [*1. Cor. 2, 11* and *10*].

168 *Athanasius* Archan. offers in *Epist. 1 ad Serapionem*, 4–6, Migne *PG* 26, 536 C - 548 B, biblical passages from *Gn.* until *Thess.*, in which the Holy Spirit is mentioned, whether with or without addition of an article or of ἄγιον.

170–174 *Ac plane ... Christus* Chrys. *Hom. in Ioh. 2 (1), 4* and *3 (2), 3*, Migne *PG* 59, 34 and 41, and Cyril, *Comm. in Ioh. 1, 4*, Migne *PG* 73, 69 D - 72 A. Chrys. does not mention names of those whom he opposes (cf. Migne *PG* 59, 41 n. (a)). Cyril opposes Eunomius (Bishop of Cyzicus, † ca. 394) and the Eunomians, to whom he ascribes the following view in *Comm. in Ioh. 1, 4*, Migne *PG* 73, 56 C: ‘Ο Μονογενής, φησί, τοῦ Θεοῦ ὕψος, οὐκ ἔστιν αὐτοκυρίως ὁ Λόγος αὐτοῦ· ἀλλ’ ὁ μὲν ἐνδιάθετος Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός ἐν αὐτῷ κινεῖται, καὶ ἔστιν αἰεὶ· ὁ δὲ ἐξ αὐτοῦ γεννηθῆναι λεγόμενος ὕψος, τὸν

ἐνδιάθετον αὐτοῦ Λόγον δεχόμενος, πάντα τε αἶθεν ἐκμαθών, καὶ καθ’ ὁμοίωτα τὴν ἐκείνου Λόγος καλεῖται, καὶ ἔστιν. Cf. *ASD VI*, 5, p. 59, n. ll. 116–118 (ad Ep. 373, l. 103 sqq.), and *infra*, n. ll. 177–201.

177 *deum. Et deus* In a passage of A, enlarged in B (v. app. crit.), Er. doubted if there were more than two or three places in the Gospels or the Epistles where Christ is called God. He omitted this passage in C–E under the influence of Stunica, as is apparent from *ASD IX*, 2, pp. 124–130, ll. 319–425, and *Apolog. ad Sanct. Caranz.*, *LB IX*, 404 F - 405 D and 413 C–E. In *Apolog. adu. monach. hisp.*, *LB IX*, 1025 CD and 1040 B, Er. responds to criticism in the ‘Valladolid Articles’. Cf. *infra*, p. 151, nn. ll. 746–763 ad *Ioh. 17, 3*, and p. 167, ll. 73–81 ad *Ioh. 20, 28*. Phillips, *CWE* 46, p. 233, n. 8, refers in addition to *Annot. in Rom.* 9, 5, *LB VI*, 610 B - 612 B; many changes and additions were introduced into this annotation in 1519, 1527 and especially in 1535 (as is indicated in Reeve, 2, pp. 391–393 and Appendix B after p. 564). Cf. Bataillon, 1, p. 132, Bentley, *Humanists*, p. 209 sq., Tracy, p. 9, Graham, pp. 15 and 18–22, Coogan, *Erasmus, Lee*, pp. 83–113, and Homza, p. 98 sqq.

177–201 *Et deus ... e lacunis* Reacting to criticism of this passage Er. offers two expositions in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD IX*, 4, pp. 153–155 and 155–158, the first about the importance of the use of the article, the second in defence of “particeps essentiae diuinae” in l. 194 sq. The 1519 addition in ll. 195–198 is connected with criticism of the term “particeps essentiae diuinae”. This term was also criticized in the ‘Valladolid Articles’, as is apparent from Beltrán de Heredia, p. 18 and *passim*, Ep. 1877, ll. 355–362, and *Apolog. adu. monach. hisp.*, *LB IX*, 1038 F - 1039 E.

186 *Prudentius ... aeditus Cath.* 11, 17 sq., *CCSL* 126, p. 60.

nouerit. Nos quanquam in hoc exordio parcius immutauimus, reueriti sacramen-
 200 tum ineffabile, tamen admonendum putauī, quo magis intelligant nostri theologi
 nonnihil interesse, e suis haurias fontibus mysticas literas an e lacunis.

[3] Omnia per ipsum facta sunt. Cum de 'verbo' fiat hic quoque men-
 tio de quo modo locutus est, rectius vertisset 'Omnia per illud facta sunt', vt
 repetat 'verbum', siue 'Omnia per idem facta sunt', sicut paulo superius: *Hoc erat*
 205 *in principio*. Nisi mauis pronomen *ipsum* referri ad *Deum* Patrem, qui proxime
 praecessit. Verum huic sensui nonnihil refragatur praepositio *διὰ, per*, quae non
 perinde congruit cum ratione [B] paterni [A] principii, [B] siue mauis Hilarii
 verbo vti, 'authoritatis', [A] et magis concinit cum Paulinis verbis, qui ait: *per*
quem fecit et secula, vt per Filium intelligamus omnia condita a Patre. At nunc
 210 Latinus ancipitem reddidit sententiam, quod *ipsum* pronomen vtrolibet possit
 accommodari. [B] Quanquam et Graecis ambiguus est sermo, sed quem Graeci
 omnes interpretentur, vt *per ipsum* ad *verbum* referatur, non ad Patrem. Siquidem
 hinc [D] orthodoxi probant Filium fuisse ab aeterno: *In principio creauit Deus*.
 Haec creatio si per Filium facta est, consequitur illum fuisse ante res conditas nec
 215 inter res creatas numerari. Ex iisdem verbis [B] arripuerunt occasionem Ariani,
 somniantes Patrem in condendis rebus Filio ceu instrumento vsum, cum ita per
 Filium condiderit omnia Pater, vt is nihilo secius cum Patre condiderit omnia.
 [D] Ambrosius haec verba, *Fiat lux*, vult esse Patris ad Filium, *Et facta est lux*,
 nimirum ex autoritate Patris per Filium. Caeterum eos qui ex argumento prae-
 220 positionis ratiocinantur Filium esse Patre minorem, refellit Chrysostomus, osten-
 dens hanc praepositionem in sacris literis interdum et Patri tribui. Igitur et ortho-
 doxorum sententia et haeticorum calumnia declarant *per ipsum* ad Filium
 referri, non ad Patrem. [A] Et sine ipso factum est nihil. Hunc locum
 bifariam distinguunt. Chrysostomus homilia quarta et hunc secutus Theophylac-
 226 tus ita legunt coniunctim: *Omnia per illud* – [E] subaudi 'verbum' – | [A] *facta*
sunt, et absque illo factum est nihil quod factum est; vt intelligas nihil omnino crea-
 tum quod non sit creatum a Patre per Filium. Scribit autem [D] Chrysostomus
 [A] haeticos quosdam distinguere ad hunc modum: *Omnia per ipsum facta sunt,*
et sine ipso factum est nihil. Atque hic interposita diastole subiiciunt *Quod factum*
 230 *est in ipso, vita erat*, interpretantes Spiritum Sanctum, quem creaturam faciunt,
 intelligi in eo quod dicitur *quod factum est*. Et tamen hunc in modum distin-

199 quanquam B–E: tamen A.

199 parcius B–E: nihil A.

206–207 non perinde congruit DE: pugnat
 A–C.

215 Ariani DF: Arriani BC.

216 vsum C–E: vsurum B.

224–225 Chrysostomus ... coniunctim C–E:
 Chrysostomus ita legit coniunctim A, Chry-
 sostomus .... secutus Vulgarius, ita legunt
 coniunctim B.

202–223 *Omnia ... Patrem* Together with a
 passage in *Annot. in Ioh.* 8, 25 (cf. infra, p.
 109, n. ll.783–786) the passage "Nisi mauis
 ... principii" in ll. 205–207 was criticized by

Lee. Er. mentions this criticism in *Apolog.*
resp. inuect. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 28, l. 146
 sq., and defends himself against it in *Resp. ad*
annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, pp. 158–163; some

- textual similarities with this annotation are found there: "intelligamus Patrem omnia condidisse per Filium" p. 158, ll. 430–431 (cf. l. 209), "praepositionem διὰ Filio magis congruere quam Patri, qui licet non sit creatum instrumentum Patris, quemadmodum haeretici quidam somniant, per quod reliqua crearet omnia" p. 158, ll. 432–435 (cf. l. 215 sqq.), and the quotation of *Hebr.* 1, 2 on p. 159 l. 460 (cf. l. 215 sq.). The passage "orthodoxi ... verbis" (ll. 213–215), which counterpoises the following remark about the Arians, is reminiscent of p. 162, l. 563 sqq., where Er. writes that the "veteres orthodoxi" refer "ipsum" to the Son and Hil. deduces from this text the eternity of the Word. Er. probably added both this passage and "Ambrosius ... Patrem" (ll. 218–223) in 1527, because he was often accused of Arianism.
- 207–208 *Hilarii ... auctoritatis V. Trin.* VI, 25 and 27, and XI, 12, *CCSL* 62, p. 226 sq., and 62A, p. 541.
- 208–209 *per quem ... secula Hebr.* 1, 2.
- 213 *In principio creavit Deus Gn.* 1, 1.
- 218 *Ambrosius De fide*, IV, 6, 63 sq., *CSEL* 78, p. 179: "Ergo nec contumax Filius, vt etiam de quarta propositione dicamus; nihil enim 'consiliarius' [Is. 9, 6] Filius fecit, quod cum Patris non conueniat voluntate. Denique 'vidit' Pater quae fecit Filius, et probauit 'quia bona valde'. Sic enim habes in Genesi: 'Et dixit Deus: Fiat lux, et facta est lux; et vidit Deus lucem, quia bona est' [Gn. 1, 3 sq.] Numquid hic dixit Pater: 'Fiat talis lux, qualem ipse feci'? – Sed 'fiat lux', quae ante non fuerat! – Aut Filius, qualem faceret, interrogauit? – Sed fecit, vt voluit, qualem Pater eo vsque voluit, vt probaret. Ergo nouum opus Filii est."
- 218 *Fiat lux* and *Et facta est lux Gn.* 1, 3.
- 220 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 5 (4), 1 sqq., Migne *PG* 59, 53 sqq.
- 224–247 *Chrysostomus ... probat* Also Valla had mentioned Chrys. and Jerome in *Annot.*, Garin, 1, p. 839, col. 2: "In principio ... et sine ipso factum est nihil, quod factum est". Sic legunt Graeci nunc, et aiunt, autore Ioanne Chrysostomo, vt ab hoc loco distinguatur sententia sequens, 'In ipso vita erat'. Quod si ita est, frustra disputant qui volunt nihil accipi pro peccato, siue pro malitia, quod ab altero traditum Hieronymus non probat, et mihi ineptum in primis videtur". After Lee, criticizing ll. 227–231 ("Scribit autem ... factum est"), wrote that not only heretics punctuate in this way, Er. responded in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 163, l. 583 sqq., that on the authority of Chrys. he had written that there are heretics who apply that punctuation and base their exegesis on it. Asso, p. 204 sq. Also the 1527 alterations in ll. 245–272 ("sophisticum ... homine") are to be explained by criticism from Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 164, ll. 592–601.
- 224–231 *Chrysostomus ... factum est Hom. in Ioh.* 5 (4), 1, Migne *PG* 59, 53, in the translation by Franciscus Aretinus, 36 D: "Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est", and 37 B: "Et sine ipso factum est nihil, quod factum est; hoc est, eorum quae creata sunt, siue visui siue intellectui tantum subiecta, nihil sine filii virtute productum est vel conditum. Neque cum dixerimus, 'Sine ipso factum est nihil': profecto id puncto notabimus, vt haeretici opinantur. Hi enim cum velint spiritum creatum esse, sic legunt: Quod factum est, in ipso vita erat." The "haeretici" Chrys. refers to, are mentioned by Theophyl. (v. next note).
- 224 *Theophylactus Theophyl.* writes in *Enarr. in Ioh.* 1, 3 and 4, Migne *PG* 123, 1145 AB, that the Holy Spirit does not belong to created nature and consequently is not created by the Word, and ascribes the deviant punctuation to the Πνευματομάχοι. The Pneumatomachians denied the Holy Spirit to be God; some of them regarded the Spirit as having been created, others as a particular being that is neither God nor creature. Pope Paus Damasus (*Epist.* 4, Migne *PL* 13, 359 A, 379) and Jerome (*Chron.*, *GCS* 47, p. 235, 379–381) named them Macedoniani, after Macedonius, bishop of Constantinople from 342 till 360, but Athan. in his letters to Serapion (358–362) and Basil in *De Spiritu Sancto* (375) never call them Macedoniani. Though this work by Basil is very important, Er. does not mention it here, perhaps because he did not get to know it until later (he was concerned in the first edition in 1532; cf. Ep. 2611) and did not accept it for the most part as written by Basil (Ep. 2643, ll. 51–120). Cf. *LThK*³ 8, 367 sq., and the introductions to Basile de Césaréc, *Traité du Saint-Esprit*, *SC* 17, and Ps. Athanasius, *Dialogi contra Macedonianos* (ed. E. Cavalcanti, Turin, 1983).
- 229 *diastole 'comma'* (Dion. Thrax, Uhlrig, *Gr. Gr.* 1, 1, pp. 6 and 114, Diom. II, and Don. *Ars grammatica*, 1, 4, Keil, *Gr. Lat.* 1, p. 435, l. 11, and 4, p. 372, l. 5. Lewis-Short).

guunt Cyrillus Graecus et Augustinus Latinus, quanquam diuerso sensu. Nam Augustinus intelligit omnem creaturam in Deo vitam esse, suo more non illibenter $\pi\lambda\alpha\tau\omega\nu\acute{\iota}\zeta\omega\nu$. Cyrillus autem sic interpretatur, vt intelligamus omnia per
 235 Filium fuisse condita, tam visibilia quam inuisibilia, et: quicquid conditum fuit, in eo verbum illud est vita; vt non solum sit omnibus autor originis cum Patre, verumetiam idem admixtum omnibus, veluti vita tueatur et conseruet vniuersa quae condita sunt. [B] Atque hanc distinctionem sequitur Hilarius, non admodum dissentiens et a Cyrilli sententia. Sequitur et Gregorius Nazianzenus in
 240 opere de Spiritu Sancto, sic reiiciens haereticos, vt dicat hunc locum accipiendum de iis quae facta sunt, vt ad Filium aut Spiritum Sanctum accommodari non queat.

[A] Caeterum quod quidam interpretantur *nihil* peccatum aut maliciam, quod ea sola sint quae natura sunt, et ob id bona sunt, peccatum esse quiddam priuatiuum, [D] sophisticum est magis quam theologicum. Diuus Hieronymus enarrans Micheae cap. ii. refert quosdam hoc loco *nihil* interpretari maliciam et ex consequenti diabolium, quam opinionem non probat. Beatus Augustinus edisserens hunc locum *nihil* interpretari videtur quod non est natura, sed malicia viciatum. Ita peccatum nihil esse et hominem peccatorem fieri nihil et diabolium esse
 250 nihil. Angelum condidit Deus, non diabolium, et hominem condidit, non peccatorem, et arborem condidit Deus, non idolum. Sed hic rursus nascitur quaestio, vtrum peccatum siue malicia sit priuatio tantum an aliquid positium, vt ipsi vocant, et an vipera dici possit natura mala. Caeterum quod ait Augustinus peccatorem [B] fieri nihil et idolum iuxta Paulum esse nihil, non simpliciter est accipiendum. Alioqui quid attinebat negare a Deo factum esse quod nihil sit et ob id a nullo fieri possit? [D] Verum nihil interdum sonat id quod omnino non est in rerum natura, hoc est quod neque substantia sit neque accidens. Interdum quod pro nihilo ducitur, nonnunquam quod ex comparatione nihil est, velut homo comparatus ad Deum, nihil est et hominis sapientia ad diuinam collata sapientiam stultitia est. Hic igitur simpliciter negat: *Nihil factum est sine illo*, id est: 'quicquid subsistit in rebus conditis, a Deo factum est'. Sic interpretatur [B] libro [D] De natura boni [B] aduersus Manichaeos, cap. xxv., *sine eo factum est nihil* nihil aliud valere quam si dicas: 'quicquid factum est, non absque eo factum est', irridens superstitiosam Manichaeorum distinctionem, qui negabant hunc sensum
 265 reddi, nisi cum hoc ordine pronunciaretur: 'nihil sine eo factum est'; caeterum si pronuncies: 'sine eo factum est nihil', 'nihil' iam accipi pro eo quod sit aliquid et factum sit. Id cum multis verbis derideat Augustinus, tamen sophistae putant non minimum interesse, quoties vox quaequam in alium transfertur locum. [D] Hoc vt alias verum sit, hic certe non habebat locum. Nam et alibi sic loquitur
 270 Dominus: *Palam loquutus sum vobis, et in occulto loquutus sum nihil*. Caeterum quid interest vtrum dicas: 'stultiorem hoc homine vidi neminem' an 'neminem vidi stultiorem hoc homine'?

tiuum, etiamsi Hieronymus non reiiceret, tamen per se friuolum est et argutum magis quam theologicum. Quanquam ad eum modum interpretatur Augustinus. Cauillatur *A*, priuatiuum, etiamsi Hieronymus non reiiceret, tamen per se coactius est, et argutum magis quam theologicum. Quanquam ad eum modum interpretatur diuus Augustinus, edisserens hunc Euangelistae locum, subindicans quibusdam nihil, esse aliquid quod ad mali naturam pertineat, iuxta hos qui duo constituunt principia, bonorum ac malorum. Caeterum quod ait peccatum esse nihil, et qui peccant 254 fieri nihil ... 256 possit? Nam ego magis arbitror ad rem pertinere, dare operam vt a peccato puri simus, quam anxie digladiari, num peccatum sonet aliquid positiuum iuxta Thomistas, an mera priuatio sit, iuxta Scotistas. Idem tamen Augustinus, libro aduersus Manichaeos, cap. 25. serio interpretatur 262 sine eo ... 268 transfertur locum. Cauillatur *B*, priuatiuum, etiamsi

Hieronymus non reiiceret, tamen per se coactius est, et argutum magis quam theologicum. Recenset enim hanc interpretationem, sed tacito auctoris nomine, enarrans Michaeae cap. ii. sed ita, vt subindictet argutum esse magis quam verum. Quanquam ad eum modum interpretatur diuus Augustinus, edisserens hunc Euangelistae locum, subindicans quibusdam nihil, esse aliquid quod ad mali naturam pertineat, iuxta hos qui duo constituunt principia, bonorum ac malorum. Caeterum quod ait peccatum esse nihil, et qui peccant 254 fieri nihil ... 256 possit? Nam ego magis arbitror ad rem pertinere, dare operam vt a peccato puri simus, quam anxie digladiari, num peccatum sonet aliquid positiuum iuxta Thomistas, an mera priuatio sit, iuxta Scotistas. Idem tamen Augustinus, libro aduersus Manichaeos, cap. xxv. serio interpretatur, 262 Sine eo ... 268 transfertur locum. Cauillatur *C*.

- 232 *Cyrillus Graecus Comm. in Ioh. I, 5 and 6*, Migne *PG* 73, 77 *A* and *D*: Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν, 85 *C*: "Ὁ γέγονεν, ἐν αὐτῷ ζῶν ἦν, and 88 *AB*: Οὐ μόνον φησί· Δι' αὐτοῦ τὰ πάντα ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ εἴ τι γέγονεν ἦν ἐν αὐτῷ ἡ ζωὴ, τοῦτ' ἔστιν ὁ μονογενὴς τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἡ πάντων ἀρχὴ καὶ σύστασις ὄρατων τε καὶ ἀορατῶν, ἐπουρανίων, καὶ ἐπιγείων, καὶ καταχθονίων. Αὐτὸς γὰρ ὑπάρχων ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ, τὸ εἶναι καὶ ζῆν καὶ κινεῖσθαι πολυτρόπως τοῖς οὐσι χαρίζεται, οὐ κατὰ μερισμὸν τινα καὶ ἀλλοίωσιν εἰς ἕκαστα τῶν τῆ φύσει διεστραγῆτων χωρῶν· ἀλλ' ἡ μὲν κτίσις, ὡς πρὸς ἑαυτὸν ἀφάτω σοφία καὶ δυνάμει τοῦ Δημιουργοῦ ποικίλλεται· μία δὲ ἡ πάντων ζωὴ χωροῦσα πρὸς ἕκαστον, ὡς ἂν αὐτῷ πρέπει, καὶ δύνηται μετασχεῖν.
- 232 *Augustinus Tract. in Ioh. I, 13, CCSL* 36, p. 7 sq.
- 233–234 *Augustinus ... πλατωνίζων Tract. in Ioh. I, 16, CCSL* 36, p. 9 sq.
- 238 *Hilarius Cf. infra, p. 45, n. l. 314.*
- 239 *Gregorius Nazianzenus Oratio* 31, 12, Migne *PG* 36, 145 *D* - 148 *B*.
- 245–247 *Hieronymus ... probat Comm. in Mch. I, 2, 9.10, CCSL* 76, 450: "Scio me legisse in cuiusdam commentariis, exponentis Ioannis euangelistae principium: 'Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil', hoc quod dicitur 'nihil', ad malitiam retulisse; rursumque ipsam malitiam interpretatum

- esse diabolium, et isto quasi gradu, ipsum quod factum est sine Christo, nihil diabolium intellexisse. Si igitur malitia vel diabolus nihil est, et fugerunt qui corruptione corrupti sunt nullo, id est nihil, persecente, diabolus eos est persecutus in nihili. Quid si cui videtur nimis coactum, et contra scripturae simplicitatem artificio potius eloquii, quam vera interpretatione disertum, vel priorem, vel quam ipse reppererit expositionem sequatur."
- 247–255 *Beatus Augustinus ... accipiendum V. Tract. in Ioh. I, 13, CCSL* 36, p. 7: "Peccatum quidem non per ipsum factum est; et manifestum est, quia peccatum nihil est, et nihil fiunt homines, cum peccant. Et idolum non per Verbum factum est; habet quidem formam quamdam humanam, sed ipse homo per Verbum factum est; nam forma hominis in idolo non per Verbum facta est; et scriptum est [1. *Cor.* 8, 4]: 'Scimus quia nihil est idolum'. Ergo ista non sunt facta per Verbum; sed quaecumque naturaliter facta sunt, quaecumque sunt in creaturis, omnia omnino quae fixa in caelo sunt, quae fulgent desuper, quae volitant sub caelo, et quae mouentur in vniuersa natura rerum, omnis omnino creatura; dicam planius, dicam, fratres, vt intellegatis, ab angelo vsque ad vermiculum."
- 262 *De natura boni ... xxv. CSEL* 25, p. 866 sq.
- 270 *Palam ... nihil Ioh. 18, 20.*

[A] Cauillatur hoc loco nescio quid is cuius nomine extant aliquot homiliae in Ioannem Origenis titulo, sed falsissimo. Id quod vel me tacente res ipsa clamitat, cum nihil illic sit quod vllam Origenis venam vlla ex parte sapiat. Atqui eo res rediit, vt huiusmodi nugas etiam prudentes [B] dataque opera [A] adiiciant typographi, quo volumine aucto quaestus fiat vberior. Quod si illis licet quicquid volunt, quocunque prodere nomine, et nobis fas non erit titulo semel illito chartis refragari, bella nimirum erit studiosorum conditio, si nebulonis aut impostoris nugas pro oraculis cogentur amplecti. Verum haec πάρεργα. Vt ad rem redeam: Is quisquis est aut quicunque sunt, siue homines siue dii, argutatur nescio quid Graece significantius dici pro eo quod nos dicimus: *et sine ipso factum est nihil*. Apud illos enim esse 'extra', non 'absque'. Quod sane quid sibi velit, non satis intelligo, nisi quod in omnibus, quae quidem viderim, Graecis exemplaribus scriptum comperio χωρίς αὐτοῦ, id est 'absque illo'. Atque eadem est praepositio Graeca Ioannis capite xv.: *sine me nihil potestis facere*, χωρίς ἐμοῦ. At is utrobique vult legi 'extra', non *sine*. [B] Nisi forte ille, quisquis fuit, pro χωρίς legit ἐκτός; [C] aut nisi χωρίς vertendum putat 'extra', ἄνευ 'sine'. [A] Ad Cyrilli sententiam nonnihil facit quod, cum bis dixerit 'vitam', priori 'vitae' non addidit articulum, posteriori addidit. In eo quod conditum est, *verbum* illud erat quaedam 'vita', dum impertit incolumitatem naturae conditae. Ac mox cum ipsum *verbum* peculiari modo 'vitam' appellat: *et vita erat lux hominum*, apposuit articulum, veram illam ac ineffabilem vitam significans: ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς. [B] Augustinus indicat et hic distinctionem; sic enim [D] docet [B] legendum: *Quod factum est*, vt hic interposito silentio subiiciatur, *in ipso vita erat*, vt accipias non in quouis creato esse vitam, iuxta Manichaeos, cum lapides vita careant, sed creaturam fuisse in creatore qui vita est, videlicet de ideis sentiens. [D] Nam Manichaei sic distinguunt: *Sine ipso factum est nihil; quod factum est in ipso, vita erat*, ad hunc modum ratiocinantes vel potius irrationabiliter delirantes: nihil non factum est in illo, hoc est: per illum; igitur quicquid conditum est, vita est, hoc est: viuit. Atqui Augustinus hanc particulam, *in ipso*, coniungens cum his quae sequuntur, *vita erat*, sentit quicquid conditum est viuere, non in seipso, quum multa sint quae suapte natura nec sentiant nec viuant, sed in eo qui condidit, in cuius aeterna mente viuunt omnia, etiam antequam condita fuerant.

305 Mihi videtur esse vera lectio quam hodie vulgo sequitur Latinorum vsus, *quod factum est, in ipso vita erat*. Congruit enim huius euangelistae peculiari sermoni, fere membrum sequens ex praecedentis membri fine inchoare. *Factum est nihil* finis est superioris colli. *Quod factum est* initium est alterius. Cuius formae sunt et illa, *In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum*. Dicitio finiens priorem particulam inchoat sequentem. In quarta repetit initium primae, *Hoc erat in principio*, et ita absoluit periodum. Rursus in hoc quod sequitur, *quod factum est, in ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt*, semper ex proximo membro sumitur gradus sequentis. [B] Hilarius secus distinguit: *Quod factum est in eo*, vt hic distinguatur, deinde succedat *vita erat*. Quod ne cui dubium esse possit, faciunt ea quae

sequuntur: *Hoc igitur non sine eo, quod in eo factum est. Nam quod in eo factum est, etiam per eum factum est.* [D] Quanquam autem similiter distinguit cum Manichaeis, non tamen idem sentit cum illis.

- [6] [A] Fuit homo missus. Ἐγένετο. Idem verbum quod modo transtulit
 320 *facta sunt.* Proinde Valla maluit hoc loco 'extitit' quam *fuit.* At ego malim 'Erat
 homo missus', [B] cum paulo inferius sequatur *Non erat ille lux.* [A] Illud anno-
 tandum, hic 'homini' non praeponi suum articulum, quo tantum hominis indi-
 cet naturam et Ioannem hac nota separet a Christo, qui simul et Deus erat, cui
 vt respondeat Deus, et hoc citra articulum extulit παρὰ Θεοῦ. [B] Homo erat qui
 325 mittebatur, vt hominibus annunciaret Christum. Sed ne cui leue sit huius testi-
 monium hominis, a Deo missus erat, non ab homine. Et haud scio an alioqui id
 perpetuum sit in arcanis literis, cum *Deo* apponitur articulus, aut certam perso-
 nam denotari in diuinis hypostasibus aut verum illum et vnicum Deum a reliquis
 gentium diis distingui, licet non temere liceret addere aut demere articulum. [A]
 330 Cui nomen erat Ioannes. Ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννης, id est: 'nomen ei
 Ioannes'. Et mutauit nonnihil Latinus interpres et addidit de suo, idque nulla
 compulsus necessitate. Ne quis nobis succenseat, si quid forte mutamus alicubi,
 vel adacti necessitate vel inuitati commoditate. Nec est simpliciter missus, sed
 ἀπεσταλμένος, participium eius verbi vnde dicti sunt apostoli, [B] 'emandatus'.

274–275 clamitat, cum B–E: clamitat, atque
 eiusdem farinae sunt, quae eiusdem titulo
 feruntur in Lucam, cum A.

275 Atqui B–E: Atque A.

278 volunt B–E: volent A.

281 argutatur C–E: cauillantur A, cauillatur B.

284 quidem B–E: sane A.

286 capite A: cap. B–E.

291 impertit B–E: impartit A.

294 et hic DE: etiam BC.

295 vt hic C–E: et hic B.

295 accipias DE: accipiamus BC.

308 formae D: forme E.

274 *Origenis Orig. Comm. in Ioh.* II, 13–15
 (7–9), 91–111, GCS 4, pp. 68–72.

281 *siue homines siue dii* Possibly a variation of
 Verg. *Aen.* I, 229; v. infra, p. 59, n. ll. 648–
 649.

286 *sine me ... facere Ioh.* 15, 5.

289–290 *bis dixerit ... posteriori addidit Ioh.* 1,
 4.

291–293 *Ac mox ... τὸ φῶς* In *Resp. ad annot.*
Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 164, ll. 603–618, Er.
 responds to criticism from Lee.

294–304 *Augustinus ... fuerant Tract. in Ioh.* 1,
 16, CCSL 36, p. 9 sq.: "pronuntia sic: Quod
 factum est; hic subdistingue, et deinde infer:
 in illo vita est."

314 *Hilarius Trin.* I, 10, and II, 20, CCSL 62,
 pp. 9 sq. and 55: "Omnia per ipsum ... fac-
 tum est nihil. Quod factum est in eo vita
 est." and "Quod factum est in eo, vita est".
 Hoc igitur ... Nam id quod ... per eum fac-
 tum est".

320–331 *Valla ... Ioannes Valla, Annot.*, Garin,
 I, p. 839, col. 2: "Illud autem non indignum
 est admonitione, non idem verbum Graece
 esse apud nos, 'factum est', sed duplex
 ἐγένετο, quod postea transfertur 'fuit', cum
 dicitur 'fuit homo', alterum γέγονε, quod
 ego transferrem 'extitit', quod verbum non
 iungitur cum participio more verbi substan-
 tiui, significatque 'euidenter fuit' vel
 'prodiit', vt cum dico: 'post Socratem Plato
 extitit praeceptor' ... Non potest subaudiri
 'erat' potius quam 'fuit', quia Graece legitur
 'nomen ei Ioannes', ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννης."
 Cf. infra, pp. 50–53, ll. 472–521. *Nou. Test. A:*
 "Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat
 Ioannes", B–E: "Erat homo ... nomen
 Ioannes."

333–337 *Nec est ... aliquem* Cf. infra, p. 132, l.
 331 sqq., ad *Ioh.* 13, 16, and *Annot. in Mt.* 10,
 5, ASD VI, 5, p. 186, l. 860 sqq.

335 [C] Nam Graecis βάλλει qui mittit telum aut lapidem, πέμπει qui quocumque modo mittit, munus aut aliquid simile, ἐπιστέλλει qui mittit epistolam, ἀποστέλλει qui emittit cum mandatis aliquem.

[7] [A] Vt omnes crederent per illum. Graecis incertum est an *per illum* referatur ad Ioannem; vt intelligamus illo testificante omnes debuisse credere in Christum an omnes debuisse credere Patri per illud lumen cui testimonium perhibebat Ioannes; quod ἀποτοῦ possit accipi masculino aut neutro genere. [D] Verum δι' ἀποτοῦ doctores referunt ad Ioannem, vnde magis quadrabat hic 'ipsum' quam *illum*.

[8] Non erat ille lux. Primum illud admonendus est lector, quod Latinus hic interpret modo 'lumen' vertit, modo 'lucem', Graecis eandem esse dictionem, φῶς. Ne quis [B] Graecanici sermonis ignarus [A] in commutata voce Latina somniet subesse mysterium. [B] In emendationibus Augustini exemplaribus legitur *Non erat ille lumen, sed vt testimonium perhiberet de lumine*. [B] Caeterum [A] illud non abs re quaeritur a doctis, cum Christus [B] apud Matthaeum, cap. v., [A] suos apostolos vocet 'lucem mundi' et cum Ioannes Baptista nominatim dictus sit *lucerna ardens et lucens*, cur hic eum lumen esse neget? Verum hunc tantum alioqui nodum additus aut omissus articulus dissecat; quandocumque veram illam et suapte natura [D] lucidam [A] lucem significat, articulum addit, τὸ φῶς et τοῦ φωτός. Hic item cum negat Ioannem esse lucem, non dixit: Οὐκ ἦν ἐκεῖνος φῶς – hoc est: 'Non erat ille lux' –, sed: Οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς – id est: 'Non erat ille lux illa', 'Non erat illa vera lux'. Annotauit haec Cyrillus, si cui nostra leuis est autoritas, [D] ac Theophylactus. Vt solus Deus dicitur sapiens et immortalis, ita solus Christus dicitur lux. Ioannes φῶς erat, τὸ φῶς non erat. [B] Aut sic accipe: Non erat ille lumen de quo modo locutus sum, cum dicerem: 'Vt testaretur de lumine'. Habet enim et hoc articulus, vt referat rem de qua prius fuerit sermo. Quod ideo adiecimus, quia apud Matthaeum, vbi Christus vocat suos 'lucem mundi' et *sal*, vtrouique additur Graecus articulus. [A] Ad haec cur magis placuit periphrasis *vt testimonium perhiberet de lumine* quam 'testificaretur', cum Graece sit *μαρτυρήσῃ*. [B] Quanquam hic sermo nonnullam ellipsim habere videtur, quae sic poterat suppleri: 'Non erat ille lumen, sed missus erat, vt testaretur de lumine'.

LB 340 | [9] [A] Erat lux vera. Iam admonui 'lucem' et 'lumen' Graecis idem esse nomen; ne quis erret in 'luce' et in 'lumine', putans esse aliquid discriminis. Caeterum illud magis ad rem pertinet, *Erat* quo referre oporteat, num ad *verbum*. 370 Nam quo minus ad Ioannem referatur, obstat ipse sensus. Equidem arbitror nec ad *verbum* referendum, sed ad ipsum *lumen*, quod mox sequitur, propterea quod vtrique nomini, *lux* et *vera*, suus praepositur articulus, ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, vt ad hunc legamus modum: Non erat Ioannes lumen illud de quo loquor, sed in hunc mundum duntaxat missus, vt testificaretur de lumine. Nam lumen hoc de 375 quo loquor, erat lumen verum quod *illuminat omnem hominem*, hoc est: 'Erat fons luminis vnde ipsi quoque Ioanni suum fluxit lumen'. Venientem in hunc mundum. Εἰς τὸν κόσμον, id est 'in mundum'. Nam *hunc* non addunt

380 Graeci; nisi quod ita frequenter vertit interpres, exprimere cupiens, opinor, vim articuli. Sed cur hic magis addidit *hunc* quam in iis quae sequuntur: *In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognouit*, quae singula cum suis articulis efferuntur? [E] Et ἐρχόμενον sic positum est, vt possit et ad 'lumen in mundum veniens' pertinere, et hanc lectionem quosdam sequutos indicat Augustinus libro De pecc. mor. et re. primo, cap. 25. Ambiguitatem sustulisset additus articulus, τὸν ἐρχόμενον.

385 [10] [A] Et mundus eum non cognouit. Αὐτόν videtur ad *verbum* referri, quod Graecis quidem est masculini generis. Caeterum interpreti Latino

337 aliquem DE: hominem C.

341 neutro B-E: foeminino A.

356 lux. Annotauit DE: lux, de qua modo dixi. Annotauit A-C.

363 testificaretur C-E: testificaretur siue testa-

retur AB.

364 videtur DE: videatur BC.

379 sequuntur: In mundo B-E: sequuntur. Et in mundo A.

335-337 *Nam ... aliquem* Added after criticism from Lee, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 165, ll. 625-632.*

338-343 *Vt omnes ... quam illum* *Nov. Test. A:* "illum"; B-E: "ipsum".

342 *doctores* E.g. Chrys. *Hom. in Ioh. 6 (5)*, Migne PG 59, 61 (Aretinus, 44 C, translates δι' αὐτοῦ as "per illum" and explains: "vt sui homines crederent per ipsum"), Theophyl. *Enarr. in Ioh. 1, 7*, Migne PG 123, 1148 D, and Aug. *Tract. in Ioh. 2, 5 sq.*, CCSL 36, p. 14. Orig. announces in *Comm. in Ioh. II, 37 (30)*, 229, GCS 4, p. 97, that he will discuss ἵνα πάντες πιστεύσωσι δι' αὐτοῦ in the following book, but this book is lost. Cyril does not pay attention to δι' αὐτοῦ in discussing this verse in *Comm. in Ioh. 1, 8*, Migne PG 73, 109.

347-348 *Augustini ... lumine* *Tract. in Ioh. 2, 5 sq.*, CCSL 36, p. 14.

348-356 *Caeterum ... vera lux* As it is apparent from l. 356 sq., Er.'s reasoning is based on Cyril and Theophyl.; v. infra, nn. ll. 356 and 357. Er. shortly discusses this subject in *Rat. ver. theol.*, Holborn, p. 215, ll. 3-9; in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4*, pp. 165-167, ll. 634-689, he defends himself extensively against criticism from Lee. Cf. Asso, p. 188 sq. Cf. supra, p. 38, l. 158 sqq.

350 *lucem mundi* Mt. 5, 14.

351 *lucerna ... lucens* Ioh. 5, 35.

356 *Cyrillus* *Comm. in Ioh. 1, 8*, Migne PG 73, 109 A-D.

357 *Theophylactus* *Enarr. in Ioh. 1, 8*, Migne PG 123, 1149 AB. Theophyl.'s comment is quoted in translation by Thomas Aquinas in *Catena Aurea in Ioh. 1, 8*, Guarienti, 2, p. 335

sq. Though Er. called Theophyl. an "abbreviator" of Chrys. (*Annot. in Mt. 6, 13, ASD VI, 5, p. 160, l. 182 sq.*), he has probably borrowed his ideas for this passage from Cyril.

361-362 *Matthaeum ... sal* Mt. 5, 13 sq.

362-363 *Ad haec ... lumine* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 839, col. 2, ad Ioh. 1, 6-8: "Caeterum cum non reformidet interpres iterationem eiusdem nominis, dicens: 'In testimonium vt testimonium' - quod Graeco non fit, ἵνα μαρτυρήσῃ, id est 'vt testificaretur' -, cur formidauit dicere de luce: 'et non erat ille lux, sed vt testimonium perhiberet' siue 'vt testaretur de luce'? Ne lectorem addubitare cogeret, ne dicam errare, in luce et lumine, tanquam diuersis, quae vno dicuntur Graeco vocabulo, τὸ φῶς, τοῦ φωτός." Cf. supra, ll. 344-347: "Primum ... mysterium".

368 *aliquid discriminis* Cf. supra, p. 17, introd., §9b.

375 *illuminat omnem hominem* Ioh. 1, 9.

376-377 *Venientem ... in mundum* *Nov. Test. A:* "in hunc mundum"; B-E: "in mundum".

383 *Augustinus De peccatorum meritis et remissione et de baptismo paruulorum*, 1, 25, 38, CSEL 60, p. 36: "... in Graeco ita sit positum, vt possit intellegi etiam ipsum lumen veniens in hunc mundum ...".

385-389 *Et mundus ... receperunt eum* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 839, col. 2: "Ad quid refertur 'eum'? Certe ad 'verbum'; ergo 'id' vel 'illud' dicendum fuit. Decepit interpretem genus masculinum huius ipsius pronominis αὐτόν, quod refertur ad verbum masculini apud illos generis, λόγος."

vertendum erat in neutrum: 'Et mundus illud non cognouit'. Idem sentiendum de iis quae mox sequuntur: *et sui eum non receperunt; quotquot autem receperunt eum*. [B] Hoc certe incommodi vitari poterat, si pro 'verbo' 'sermo' placuisset interpretibus. [A] Caeterum illud

390 [11] In propria venit, et sui eum non receperunt, Graecis est eadem dictio, ἴδιε et ἴδιοι: 'in sua venit, et sui eum non receperunt'. [B] Et apparet sic legisse diuum Augustinum, quandoquidem apud hunc scriptum videmus *In sua propria venit*. [D] Quod si Graeci codices pro αὐτόν habuissent αὐτό, pulchre
395 quadrasset sententia: lumen venit in mundum, non creatum vt sol et luna, sed a quo conditus est mundus, et tamen mundus excaecatus vitiis non agnouit illud lumen. Ita fere Cyrillus.

[13] [B] Qui non ex sanguinibus. Diuus Augustinus fatetur *sanguinibus* non dici Latine numero multitudinis, sed interpretem abusum numero, vt declararet ad communem hominis generationem, non viri solum, sed et mulieris semen concurrere. Idem admonet hoc loco 'carnem' appellari foeminam. [A] Ex voluntate carnis. Annotandum neque 'carni' neque 'viro' neque 'Deo' suum apponi articulum, vt speciem carnis aut viri designari intelligas, non hanc aut illam carnem aut virum. Atque his tribus, *sanguinibus*, 'carni' et 'viro', opponitur
400 'Deus', item absque articulo. At Laurentius mauult hoc loco *geniti sunt* quam *nati*, ἐγεννήθησαν. Praeterea non est

[12] In nomine eius, sed 'in nomen', εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Quanquam his promiscue vtuntur euangelistae: 'credere illi' et 'credere in illum' et 'in illo', 'confiteri illum' et 'confiteri in illo', 'baptizari in nomen Christi' et 'baptizari in nomine Christi'. Qua de re compluribus verbis disputat Valla, [B] si quis forte
410 requiret.

[14] [A] Et verbum caro factum est. Καὶ ὁ λόγος, id est 'Et verbum illud', nempe de quo tam sublimia diximus. [B] Ac recte sane locis compluribus admonuit Augustinus *caro* hic positum pro 'homine', partim vt excluderetur error
415 Apollinaristarum, qui negabant Christo animam fuisse humanam, partim vt euidentius esset miraculum, coniuncto 'verbo' cum 'carne', quae pars est hominis crassissima. Idque dictum est iuxta idioma sermonis Hebraici, qui totum hominem nunc animae, nunc carnis appellatione notat. [A] Caeterum [B] quando sermo Graecus anceps est, [A] 'habitauit inter nos' aptius erat quam *in nobis*, ἐν ἡμῖν. [B] Etiam si Chrysostomus diuersam sequitur interpretationem, [D] et huic accinens Theophylactus. Sentiunt enim diuinam naturam in hypostasi Christi iunctam fuisse corpori humano, quod tabernaculum est animae. Quanquam diuina natura in anima pariter et corpore Christi habitabat non inclusa, sed vnita. Verum altera lectio, praeterquam quod simplicior est, aptius congruit cum
420 his quae sequuntur, et vidimus gloriam eius. Quidam exponunt: 'vidimus in monte Thabor'. At mea sententia simplicius est: vidimus ex dictis ac factis illius, quum inter nos versaretur. [A] Et verbum habitauit. Ἐσκήνωσεν; a tabernaculis dictum est, quod alias vertit 'nidificare'; vt intelligas temporariam apud nos habitationem. [C] Admonendum et illud, *habitauit* Latinis sonare quasi

- 406 ἐγενήθησαν *B-D*: γενήθησαν *A*, ἐγενήθησαν *E*.
- 389 *Hoc ... incommodi* Cf. supra, p. 17, introd., §9b.
- 393-394 *In sua propria venit* Aug. *Tract. in Iob.* 2, 12, *CCSL* 36, p. 17. *Nov. Test.* reads, as also the *Aldina* and *Complut.*: οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον.
- 397 *Cyrillus Comm. in Iob.* 1, 9, Migne *PG* 73, 148 B - 149 A.
- 398 *Augustinus Tract. in Iob.* 2, 14, *CCSL* 36, p. 18: "Qui non ex sanguinibus: tamquam maris et feminae. Sanguines non est Latinum; sed quia Graece positum est pluraliter, maluit ille qui interpretabatur sic ponere, et quasi minus Latine loqui secundum grammaticos, et tamen explicare veritatem secundum auditum infirmorum. Si enim diceret sanguinem singulari numero, non explicaret quod volebat: ex sanguinibus enim homines nascuntur maris et feminae. Dicamus ergo, non timeamus ferulas grammaticorum; dum tamen ad veritatem solidam et certiore perueniamus. Reprehendit qui intellegit, ingratus quia intellexit."
- 401 *Idem Aug. Tract. in Iob.* 1, 14, *CCSL* 36, p. 18: "Carnem pro femina posuit."
- 405 *Laurentius Valla, Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 1, reads: "genitiui", instead of "geniti" in the 1505 edition, f° 20 r°.
- 409 *in nomen Christi* This is borrowed from Valla; v. next note; *Nov. Test. A*: "in nomine eius"; *B-E*: "in nomen ipsius". In *Vg.* forms of 'baptizare' are always connected with 'in nomine' (*Mt.* 28, 19; *Act.* 2, 38, and 10, 48; 1. *Cor.* 1, 13 and 15).
- 410 *Valla Annot.*, Garin, 1, p. 839 sq.: "Graece est 'in nomen eius', εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ, et iterum postea [*Iob.* 1, 23]: 'Multi crediderunt in nomine eius, videntes signa eius, quae faciebat, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ'. Neque hic solum, sed vbique. Neque hoc dico, vt sentiam cum quibusdam qui volunt aliud esse 'in Deum credere' et 'in Deo', vel ob hoc quod semper Graeci per accusatiuum loquuntur, quem nostri nunc per accusatiuum, nunc per ablatiium transferunt [Garin, 1, p. 839 sq.: "transferuntur"], vtrunque modum apud Latinos insuetum, vt nequeas de ipsorum differentia disputare; quod liquet vel ex eo loco qui non longe post sequitur [*Iob.* 3, 15-18]: 'Vt omnis qui credit in ipso non pereat, sed habeat vitam aeternam. Sic enim dilexit Deus mundum, vt Filium vnigenitum daret, vt omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam aeternam. Non enim misit Deus Filium suum in mundum, vt iudicet mundum, sed vt saluetur mundus per ipsum. Qui credit in eum, non iudicatur; qui autem non credit, iam iudicatus est, quia non credit in nomine vnigeniti Filii Dei'. En quatuor loca, quorum duo per accusatiuum, totidem per ablatiium interpres extulit, vt mihi videtur magis affectate quam seuerē, cum sint, vt dixi, omnia Graece per accusatiuum ...."
- 412-413 *Et verbum ... illud Nov. Test. A*: "Et verbum caro factum est"; *B-E*: "Et sermo ille caro factus est".
- 414 *Augustinus E.g. Serm.* 187, 4, Migne *PL* 38, 1002: "Nam si Verbum in carnem, hoc est, Deus in hominem mutatus conuerteretur", and *Civ.* XIV, 2: "saepe etiam ipsum hominem ... carnem nuncupat", and XIV, 9: "non secundum carnem, hoc est secundum deum, non secundum hominem" (*CCSL* 48, pp. 415 and 429).
- 415 *Apollinistarum* Apollinarius of Laodicea (c. 310 - c. 390) was a friend and coadjutor of Athanasius. The condemnation of his doctrine by a council held at Rome under Pope Damasus in 377 was confirmed by synods at Alexandria and Antioch in 378 and 379 and by the council of Constantinople in 381. J.N.D. Kelly, pp. 281 and 289-297.
- 418 *animae ... carnis* Cf. infra, p. 150, l. 743, and *Annot. in Mt.* 19, 5 and 24, 22, *ASD* VI, 5, p. 266, l. 862 sqq., and p. 308, l. 966 sq.
- 420 *Chrysostomus Hom. in Iob.* 11 (10), 2, Migne *PG* 59, 80.
- 421 *Theophylactus Enarr. in Iob.* 1, 14, Migne *PG* 123, 1160 AB.
- 427-428 *habitauit ... nidificare* In *Vg.* forms of σκηνοῦν are translated as forms of 'habitare' (h.l., *Ap. Iob.* 7, 15; 12, 12; 13, 6 and 21, 3), forms of κατασκηνοῦν as forms of 'habitare' (*Mt.* 13, 32 and *Mc.* 4, 32) or 'requiescere' (*Lc.* 13, 19 and *Act.* 2, 26) and forms of 'nidificare' are used as translations of forms of ἐνοσσεύω (*Ps.* 103, 17; *Ir.* 22, 23), νοσσεύω (*Ir.* 48, 28) and ἀναπαύομαι (*Ex.* 17, 23). Cf. *ASD* VI, 5, p. 377, n. l. 636 ad *Annot. in Mc.* 4, 32.

430 iam habitare desierit, cum Graecis ἐσκήνωσεν sonet 'habitaculum' siue 'domici-
 lium fecit in nobis'; vt intelligamus eum coepisse habitare in nobis nec desiisse.
 [A] Et vidimus. Ἐθεασάμεθα, id est 'spectauimus' [B] siue 'conspeximus' ceu
 LB 341 nouum et admirandum spectaculum. | [A] Gloriam quasi vnigeniti. Lau-
 435 rentius mauult 'tanquam vnigeniti' quod vere esset vnigenitus. Et in hoc verbo
 philosophatur nonnihil Chrysostomus [D] ac Theophylactus, [A] interpretans
 ancipitem apud Graecos vocem ὤς, [B] quae tamen hic non sonet assimilatio-
 nem, sed speciem veri exhibitam. Veluti si descripto regio apparatu subicias
 'incessit tanquam rex', id est 'apparatu regio'. [A] Et *vnigeniti* non est hic partici-
 pium, sed nomen, μονογενοῦς, [B] 'vnici'. [A] Vnde quod sequitur, a Patre,
 440 magis pertinet ad *gloriam* quam ad 'vnigenitum'. Spectauimus gloriam eius, glo-
 riam, inquam, non quamlibet, sed gloriam a Patre exhibitam, quae declararet
 eum esse vnicum Filium. Sentit enim, opinor, de baptismo Iesu et transfigura-
 tione, cum audita est vox Patris: *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi compla-*
citum est, ipsum audite. [D] Verum non ex his tantum eluxit vnigeniti gloria.
 445 Moses habebat gloriam vt seruus a domino, Christus vt Filius vnicus a Patre Deo.
 [A] Plenum gratiae et veritatis. *Plenum* hic nominandi casus est, non
 accusandi, πλήρης, et refertur ad ὁ λόγος, quod et ipsum Graecis est generis mas-
 culini, vt sit sensus: verbum illud caro factum est, plenum gratiae et veritatis.
 Alioqui verba haec magis videbantur cohaerere cum 'Ioanne' qui sequitur; vt
 450 legamus: 'Plenus gratia et veritate Ioannes testificatur de illo', vt accipiamus Ioan-
 nem hac praefatiuncula commendatum, quo plus ponderis habeat illius testimo-
 nium. Etiam si non sum nescius interpretes omnes hoc ad Christum referre, non
 ad Ioannem. Verum quoniam duriuscule cohaeret cum superioribus, lectorem
 admonendum putavi, quo rem expendat. Atque haec quidem ita velim accipiat
 455 lector, velut ab admonente dicta, non tanquam a dogmatis autore. Nam quod
 sequitur, *de plenitudine eius accepimus omnes*, magis pro hac facit sententia. Siqui-
 dem illic 'plenus gratiae et veritatis' de Baptista dicebat euangelista, hic Ioannes
 ipse fatetur suam [E] quoque gratiam, qua plenus dicitur, [A] ab illo fonte
 fluxisse. Nec est nouum in literis diuinis et alios sanctos plenos gratiae ac perfec-
 460 tos dici, ne quis putet hoc vni Christo tributum. [B] Quandoquidem Stephanum
plenum Spiritu Sancto legimus in Actis et Zacharias legitur *repletus Spiritu Sancto*
 et Baptista 'replendus Spiritu' dicitur *ex utero matris suae*. Rursum in Actis apos-
 toolorum *Omnes qui conuenerant dicuntur repleti Spiritu Sancto*. In eodem opere
 Saulus 'plenus Spiritu Sancto' legitur, et ipse iubet, vt impleamur Spiritu Sancto.
 465 [A] Verum, vt dixi, super hac re nihil definitio; sequatur quisque quod magis pro-
 barit. [D] Certe Theophylactus haec verba, *de plenitudine eius accepimus omnes*,
 refert non ad euangelistam, sed ad Ioannem, ita loquentem de Christo. [A]
 Deinde noue mutauit subito tempus verbi,

[15] Μαρτυρεῖ et κέκραγεν, id est 'testificatur' et 'clamauit'; nisi forte
 470 praeteritum vsurpatum est vice praesentis. Sic enim legit interpres Cyrilli: 'testi-
 ficatur et clamat'. At is qui Chrysostomum transtulit, legit 'testimonium perhibet
 et clamabat'. Qui post me venturus est, ante me factus est. Ὁ ὀπίσω

μου ἐρχόμενος ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Participium ἐρχόμενος a verbo ἔρχεται est, quod ad vtrunque tempus solet accommodari, praesens ac futurum. Quanquam

449 Ioanne *AB DE*: Iohanne *C*.

449–450 vt legamus *AB DE*: legamusque *C*.
454–460 Atque haec ... tributum *E*: Atque

432 *vidimus Nov. Test. A*: “vidimus”; *B–E*: “conspeximus”.

433–442 *Gloriam ... Filium* For the greater part borrowed from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840: “Non implet veritatem gloriae dictio ‘quasi’, vt dictio ‘velut’ vel ‘tanquam’ vel, quae maxime Graeco respondet, ‘vt’, ὡς, ‘Quasi’ enim imitationem significat, non veritatem; vt ‘Tu ambulas quasi rex’, cum dico: regem te non esse significo. At ‘ambulas velut rex, tanquam rex, vt rex’, non vtique nego te esse regem; ergo non ‘quasi vnigeniti’ dicendum fuit, sed aut ‘velut’ aut ‘tanquam’ aut ‘vt vnigeniti’. Neque vero ‘vnigenitus a patre’ sic accipiendum est, vt sit ‘a patre genitus’; quia Graece non est participium ‘vnigenitus’, μονογενοῦς, quod Latine dicitur ‘vnici’ (vnicus enim dicitur qui solus patri est filius) siue ‘vnigenii’, sicut ‘primogenii’ dicitur. Neque ea praepositio est, quae verbis aut participiis passiuus applicari solet, παρά. Ergo sic intelligendum, ac si diceretur: ‘Et vidimus gloriam eius veluti vnigeniti’ siue ‘vnici’ siue ‘vnigenii’, gloriam a Patre, quod videlicet intelligatur gloria esse a Patre.” In *Epist. apolog. adv. Stun.* 19, *LB IX*, 396 BC, Er. defends his approval of Valla’s preference for “tanquam”.

435 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 12 (11), 1, Migne *PG* 59, 82: Τὸ δὲ ὡς, ἐνταῦθα, οὐχ ὁμοιωσεως ἐστίν, οὐδὲ παραβολῆς, ἀλλὰ βεβαιώσεως καὶ ἀναμφισβητήτου διορισμοῦ. ὡσανεὶ ἔλεγεν. Ἐθεασάμεθα δόξαν, ὅταν ἔπρεπε καὶ εἰκὸς ἔχειν μονογενῆ καὶ γνήσιον Ἰῶν ὄντα τοῦ πάντων βασιλέως Θεοῦ ... Οὕτω τοίνυν καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς τὸ ὡς τέθεικε, τὸ παραγλαγμένον τῆς δόξης καὶ ὑπερέχον ἀσυγκρίτως παραστήσαι θέλων.

435 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 1, 14, Migne *PG* 123, 1160 CD: Τὸ γὰρ ὡς ἐνταῦθα οὐχ ὁμοιωσεως ἐστίν, ἀλλὰ βεβαιώσεως καὶ ἀναμφισβητήτου διορισμοῦ. Ὡσπερ βασιλέα βλέποντες μετὰ δόξης πολλῆς προερχόμενον, λέγομεν ὅτι ὡς βασιλεὺς προῆλθεν, ἀντὶ τοῦ, ὡς ἦν τῶς καὶ κατὰ ἀλήθειαν βασιλεὺς. οὕτως οὖν καὶ ἐνταῦθα τὸ ὡς Μονογενοῦς ὀφείλομεν νοῆσαι, ἀντὶ τοῦ, Ἢ δόξα, ἣν ἔθεασάμεθα, ὡς τῷ ἦν: κατὰ ἀλήθειαν Ἰῶν δόξα ἦν.

443–444 *Hic est ... audite Mt.* 17, 5 (*Vg.*: “mihi

haec ... 458 fatetur suam plenitudinem ab illo fonte ... 460 tributum *A–D*; *inter* 525 positiui et 587 Quia non sum *posuit A*.

bene complacui” or “complacuit”; *Nov. Test.*: “mihi bene complacitum est”); cf. *ASD*, VI, 5, p. 479, n. ll. 901–902 ad *Annot. in Lc.* 2, 14.

446–448 *Plenum ... veritatis* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2, quoted supra, p. 31, n. ll. 13–14.

456 *de plenitudine ... omnes Ioh.* 1, 16, both in *Vg.* and *Nov. Test.*: “de plenitudine eius nos omnes accepimus”.

460 *Stephanum Act.* 6, 5; “plenum fide et Spiritu Sancto”, and 7, 55: “plenus Spiritu Sancto”.

461 *Zacharias Lc.* 1, 67.

462 *Baptista replendus ... suae Lc.* 1, 15 (*Vg.*: “Spiritu Sancto repletur adhuc ex vtero matris suae”).

463 *Omnes ... Sancto* Contamination of *Act.* 1, 6: “qui conuenerant”, and 2, 4: “repleti sunt omnes Spiritu Sancto”.

464 *Saulus Act.* 13, 9: “repletus Spiritu Sancto”; in *Act.* 11, 24, Barnabas is called “plenus Spiritu Sancto.”

464 *iubet ... Sancto Eph.* 5, 18: “implemini Spiritu Sancto”.

464 *iubet, vt* Cf. supra, p. 20, introd., §9b.

466 *Theophylactus V. infra*, p. 55, n. l. 551².

470–471 *interpres Cyrilli ... clamat Comm. in Ioh.* I, 9, Migne *PG* 73, 165 B; Trapezontius, I, 18, f° 25 r°: “Ioannes testimonium perhibet de ipso, et clamat”, as also *Vg.* and *Nov. Test. A*; *Nov. Test. B*: “Ioannes testatur de ipso, et clamat”; *C–E*: “Ioannes testificatur de ipso, et clamat”.

471 *is qui Chrysostomum transtulit* Aretinus, 59 *C*, in the translation of this verse in *Chrys. Hom. in Ioh.* 13 (12), Migne *PG* 59, 85.

472–523 *Qui post ... Augustinus* Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2, had explained ἐρχόμενος as a pres. part. and had preferred the translations ‘genitus est’ or ‘exitit’ for γέγονεν; cf. supra, p. 45, n. ll. 320–331. Criticism from Lee of ll. 474–476: “Quanquam ... γέγονεν” is apparent from *Resp. ad annot. Ed Lei, ASB IX*, 4, pp. 167–168, ll. 690–715. Cf. *Nov. Test. A*: “qui post me venturus est, prior me coepit esse, quia prior me erat”, and *B–E*: “qui quum me sequeretur, antecessit me, quia prior me erat”.

475 hoc loco, [B] si cui placet tempus praesens, [A] vertendum erat per praeteritum, propterea quod adhaeret verbo praeteriti temporis γέγονεν, ad hunc modum: 'qui cum post me venerit, ante me factus est'; vt intelligamus Christum et serius natum fuisse et serius praedicare coepisse quam Ioannem, sed tamen autoritate anteuertisse. Id quod solet accidere gnauis cursoribus, vt serius digressi a linea
 480 assequantur ac praecurrant eum qui multo ante discesserat. Et in hanc ferme sententiam edisserit Cyrillus [D] ac Theophylactus: Christus enim sex mensibus natus est post Ioannem et Ioannes summam apud Iudaeos autoritatem obtinebat, quum Iesus adhuc ignotus esset, hoc est: 'post me venit'. Quid est *ante me factus est*? Qui posterior est tempore, factus est prior gloria. Quamobrem? Quia maiora
 485 de illo miracula praecesserant, in natiuitate canentibus angelis, deinde adorantibus magis, descendente in eum Spiritu Sancto, testificante e nubibus Patre. Itaque coepit apud homines esse prior. Quare prior habitus? Quia re vera prior erat dignitate; aequum autem erat, vt maior haberetur apud omnes qui modis omnibus maior erat. Chrysostomus hanc particulam, 'post me venit', non vult referri ad natiuitatem Christi, sed ad initium praedicationis. 'Etenim si loquutus fuisset', inquit, 'de natiuitate, non dixisset ἐρχόμενος voce futuri aut praesentis temporis, sed ἐλθών praeteriti temporis'. Verum hic nihil est scrupuli, si ἐρχόμενος referas ad totum Christi aduentum, qui et natiuitatem et circuncisionem et adolescentiam et omnes nostrae redemptionis gradus complectitur vsque ad cruce-
 490 cem. Hic vnus erat cursus, cui praecursor erat Ioannes, qui vt prior ingressus est stadium, ita prior cursum suum absoluit.

Caeterum ex eo quod sequitur, *ante me factus est*, Ariani colligebant Dei verbum esse creaturam, non animaduertentes quam totus hic sensus sit absurdus: Christus ante me – hoc est: 'priusquam ego' – conditus est, eo quod prior me
 500 fuerit. Quid enim stultius quam ita loqui: Deus creauit illum priusquam me, eo quod prior me erat, quum quod creatur, non sit antequam creetur. Sed magis erat inuertendus ordo: Quia hic prior me est – hoc est 'prior me conditus' –, ideo ante me fuit. Similia quaedam disserit Chrysostomus, sed locus adeo est obscurus, siue id interpretis accidit vitio siue librariorum, vt nisi Theophylactus eadem dixisset crassius, vix fuerim intellecturus. Verum quod hic est, *factus est*, Graecis
 LB 342 506 ἐγένετο, vox anceps ad 'fieri' et 'esse'. Nam quod antea legimus, *Fuit homo missus a Deo*, erat ἐγένετο. Proinde *factus est* non idem valet quod πεπολιηται aut κέκτισται, sed [A] *factus est* positum est pro eo quod est 'coepit esse'. 'Qui post me veniebat, coepit esse ante me', hoc est: 'Qui sequebatur, iam praecessit'. [B]
 510 Neque enim Christus vsquam simpliciter dicitur *factus* in literis diuinis, licet dicatur *factus homo*, *factus hominibus notior*. [D] Quemadmodum dicimus: 'indies fit stultior', quum idem homo maneat, ita Ioannes factus est posterior, qui fuerat prior, et contra Christus factus est prior, qui fuerat posterior. Quod si alteram vocem, scilicet 'posterior', accipias de aduentu siue praedicatione, alteram, nempe *prior*, de autoritate et gloria, nihil est scrupuli; siue mauis vtranque accipere de gloria et autoritate, nihil fuerit absurdi, modo 'prius' et 'posterius' aes-
 515 times non ex natura, sed ex hominum notitia. Iam tametsi non est absurdum

quod adfert Chrysostomus, *factus est* positum esse pro 'futurus est', idque more prophetarum, tamen non est omnino necesse huc confugere, quum de Christo iam multa miracula testimoniaque praecessissent, vt dixi, quae superarent Ioannis virtutem, etiamsi Christus nondum esset perinde notus multitudini. [B] Ad haec ante Graecis est ἐμπροσθεν, non πρό, vt intelligas praecedentem. Id quod subnotavit et diuus Augustinus. [E] Quia [A] prior me erat. *Prior* positum est pro 'potior ac potentior' [B] siue 'celebrior'; [A] quanquam Graece est πρώτος, 'primus', superlatium vice positiui. [B] Verum si *prior erat*, quomodo factus est prior? Sed quod erat, coepit et agnoscī. Rursum cum id temporis notior Christo esset Ioannes, quomodo iam prior factus dicitur? Chrysostomus putat more prophetarum praeteritum vice futuri positum, hoc est: *factus est* pro 'futurus est'. Iam illud *quia prior me erat* diuus Augustinus videtur ad tempus referre, cum ait: *Prior me erat, quia in principio erat verbum*. Mihi videtur ad dignitatem pertinere, qua Christus etiam vt homo maior erat Ioanne. [C] Cuius autoritatem sua maiestate obscuravit. [B] Rursum *post me venit* ad natiuitatem refert, cum iuxta Chrysostomum magis ad praedicandi tempus attineat. Neque enim magnopere referebat ad autoritatem, si Ioannes tribus aut quatuor mensibus Christo grandior erat.

481–507 ac Theophylactus ... sed factus est DE: Chrysostomus altiora quaedam mauult sectari, verum haud scio an ad huius loci sensum accommodatoria, nam factus est A, Chrysostomus ἐρχόμενος, exponens praedicaturus, altiora quaedam mauult sectari ob Arrianos, qui hinc filium dei creaturam esse volebant. Verum haud scio an ad huius loci

sensum accommodatoria. nam factus est B–C.

509–523 praecessit ... Augustinus. Quia prior E: praecessit. Et prior A, praecessit ... 511 notior. atqui isto pacto non est factus ante Ioannem, qui fuerit natu minor Ioanne. 521 Ad haec ... Augustinus. Et prior BC, praecessit ... Augustinus. Et prior D.

481 *Cyrillus Comm. in Ioh.* I, 9, Migne PG 73, 165 C – 169 C.

481 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* I, 15, Migne PG 123, 1161 B–D.

488 *aequum ... erat, vt* Instead of 'aequum erat' with acc. cum inf. already in Plaut. *Rud.* 1230, and *Trin.* 119 sqq., Cic. *Fam.* XIII, 14, 2, Sen. *Contr.* IX, 3, 1, and Mart. I, 114, 5. *ThLL* I, 1039, l. 61 sqq.; cf. supra, p. 20, introd., §9b.

489–504 *Chrysostomus ... librariorum Hom. in Ioh.* 13 (12), 3, Migne PG 59, 89: Τὸ δὲ Ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ὁ μετ' ἐμὲ κηρύσσων, οὐχ ὁ μετ' ἐμὲ γενόμενος ἐστὶ .... Εἰ γὰρ περὶ τῆς γεννήσεως ἔλεγεν, οὐκ ἂν εἶπεν, "Ἐρχεταιί, ἀλλ', "Ἦλθε". Aretinus, 70 BC: "Quod autem dicit: Qui post me venturus est: hoc est, praedicaturus, non futurus, hoc et Matthaeus significat dicens: Post me venit

vir, cuius generatio non ex Maria, sed ex aduentu secundum praedicationem. Nam si de generatione dixisset, non praesenti, sed praeterito vsus esset tempore. Natus namque erat Christus, cum ita locutus est Ioannes."

504 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* I, 15, Migne PG 123, 1161 B–D.

518 and 527 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 13 (12), 3, Migne PG 59, 89; Arctinus, 71 A: "non enim, inquit, fiet, sed factus est. Quoniam mos prophetarum est, vt saepenumero quae futura sunt, tanquam facta enarrent".

523 *Augustinus Tract. in Ioh.* 3, 7, *CCSL.* 36, p. 23.

526 *id temporis* V. supra, p. 17, introd., §9b.

529 *Augustinus Tract. in Ioh.* 4, 11, *CCSL.* 36, p. 37.

523–533 *Chrysostomum* V. supra, n. ll. 489–504.

535 [16] De plenitudine eius accepimus omnes et gratiam pro gratia. Admonet Augustinus ex Graecorum codicum autoritate coniunctionem hoc loco addendam: *Accepimus omnes, et gratiam pro gratia*. Atque ita scriptum comperi in peruetustis exemplaribus, quorum alterum exhibuit bibliotheca diui Pauli apud Londinum, alterum collegii canonicorum Corsendoncensium, iuxta inelytam
540 Brabantiae Antuerpiam. [D] Consentiebat codex Constantiensis. [B] Quanquam Chrysostomus sic interpretatur, quasi coniunctio *et* non copulet hoc loco, sed interpretetur et explicet. Lex Mosaica nonnullam habebat gratiam, plenitudinem non habebat. At ex Christi plenitudine accepimus omnes, nimirum gratiam euangelicam, pro gratia naturae et legis Mosaicae. Nec illud opinor omittendum,
545 quod Chrysostomus homilia xiii. admonet haec verba, *de plenitudine eius accepimus omnes, et gratiam pro gratia*, non ad Baptistae solum, sed euangelistae personam esse referenda. Sic enim scribit: *Et testimonium suum Baptistae testimonio coniungit. Haec enim particula, 'De plenitudine eius nos omnes accepimus', non praecursoris verbum est, sed discipuli*. Id clarius efficit et pronomen *nos* additum
550 apud Graecos. Nam ii quibus loquebatur Ioannes Baptista, nondum de plenitudine illius acceperant. [D] Consentit Cyrillus. [B] Theophylactus tamen ad Baptistae personam refert, vt sit sensus: 'nos prophetae quicquid habemus, ab hoc hausimus', vt *nos* non referatur ad auditores, sed ad ordinem propheticum. [D] Sed huic opinioni nonnihil reclamatur quod sequitur, *Deum nemo vidit vnquam*,
555 quae verba plane videntur euangelistae.

[17] [A] Per Iesum Christum facta est. Ne quis frustra hic somniet mysterium in *facta est*, idem est verbum quod primum vertit *facta sunt* et *factum est*, deinde *Fuit homo*, rursum *ante me factus est*. Ergo *facta est* hoc loco magis est 'coepit esse' siue 'orta est' aut, quod verbum arridet Vallae, 'extitit'. [D] Recte
560 tamen hoc annotatum a veteribus, quod *lex per Mosen* dicitur *data*, qui legis autor non fuit, sed *gratia per Iesum facta est* veluti per autorem ac fontem gratiae. Nam et sub lege Mosaica piis hominibus gratia non aliunde fluxit quam ab hoc fonte. [C] Augustinus cum aliis locis aliquot, tum libro aduersus Faustum xxii., cap. x., miror quid sequutus legit hunc in modum: *Lex per Mosen data, gratia autem et*
565 *veritas per Iesum Christum facta est*, quasi senserit euangelista legem quam tulit Moses, eandem factam esse gratiam per Christum. Argute quidem Augustinus, etiam si Graeca non exprimunt hanc sententiam.

[18] [B] Deum nemo vidit vnquam. Fortasse mirabitur quispiam hic non apponi Graecum articulum: Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε. Verum opinor ob
570 id omissum, quod hoc loco 'Deus' neque hac ponitur ratione, vt distinguatur a caeteris diis neque pro certa persona, sed potius pro ipsa deitate, quando hoc verbo vsus est et diuus Augustinus [D] siue pro natura diuina. [B] Ad eundem modum paulo superius *sed ex Deo nati sunt*, ἐκ Θεοῦ ἐγεννήθησαν. Sentit enim
LB 343 diuinam quandam generationem diuersam ab humana. | Ipse enarrauit.
575 Annotauit et hanc vocem Chrysostomus, qua vult expressiorem ac certiore declarari doctrinam. Siquidem Graecis est ἐξηγήσατο; et ἐξηγήματα dicuntur commentarii quibus explicatius explanatusque edisseruntur obscurius dicta.

Quod enim tectius dixerat Pater prophetarum oraculis, id Filius explicuit; atque id quoque ad plenitudinem, cuius modo meminit, pertinet. [D] Quod autem
 580 vertit *ipse*, non est Graecis ἀὐτός, sed ἐκεῖνος, ‘ille’, vt appareat aliquid subaudiendum. *Deum nemo vidit vnquam*, sed *vnigenitus qui est in sinu Patris*, vidit. Ille igitur qui vidit, *enarrauit*. Id propemodum indicat enarratio Theophylacti. Caeterum ἐξηγήσατο non solum hanc habet emphasim, quod Christus ea quae vidit,
 585 clarius enarrauit quam Moses aut prophetae – dilucidius enim enarramus ea quae vidimus –, verumetiam quod lex non loquebatur nisi Iudaeis, Christus per euangelium omnibus mundi nationibus exposuit Dei gratiam.

[20] [A] Quia non sum ego Christus. Aut vertendum erat ommissa coniunctione ‘Non sum ego Christus’ aut ‘confessus est se non esse Christum’, mutata persona pronominis. [B] Aut quemadmodum nos vertimus, *confessus est*,
 590 *inquiens, non sum ego Christus*, quod ipsa Baptistae verba, sic velut ab ipso loquente recitata, nonnihil ad emphasim fidei facere viderentur. Alioqui quid

537 omnes et gratiam E: omnes gratiam B–D.
 550 Baptista om. B.
 551 Theophylactus C–E: Vulgarius B.

535 omnes Both Vg. and Nov. Test. read: “nos omnes”.

536 *Augustinus Tract. in Ioh.* 3, 8, CCSL 36, p. 24.

538 *peruetustis exemplaribus* V. supra, p. 2 sq., introd., §3.

541 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 14 (13), 1, Migne PG 59, 92, in the translation by Aretinus (73 B) in ll. 547–549: “Et testimonium ... discipuli”; in Aretinus’ translation follows: “cuius haec est sententia.”

551 *Cyrillus In Comm. in Ioh.* I, 9, Migne PG 73, 173 A. Cyril ascribes the entire passage ‘Ὁ ὁπίσω ... ἐλάβομεν’ to John the Baptist.

551 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 1, 16, Migne PG 123, 1161 D: Καὶ ταῦτα τοῦ Προδρόμου εἶσι ῥήματα λέγοντος περὶ τοῦ Χριστοῦ ὅτι “Ἡμεῖς πάντες οἱ προφῆται ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἐλάβομεν”, rendered by Er. as “nos ... hausimus” in l. 552 sq.

554–555 *Sed huic ... euangelistae* Fr. added more passages of this kind in 1527. Cf. infra, p. 74, ll. 3–5, ad *Ioh.* 3, 16: “Ab hoc loco ... responderit.” and p. 75, l. 54 sq., ad *Ioh.* 3, 34: “Et hic .... Ioannis.”

556–559 *Per Iesum ... extitit* Nov. Test. A, just as Vg.: “facta est”, B–E: “exorta est”.

559 *Vallae Annot. in Ioh.* 1, 15, Garin, I, p. 840, col. 2: “Sed Filius Dei non fuit factus. Ego, ne multis disputem, dixissem: ‘qui ante me genitus est’; nam et hoc significat γέγονεν, siue ‘extitit’. Est enim ‘extitit’ pene quod ‘prodiit’, differtque a ‘fuit’, quia, vt dicimus, genitus fuit aut factus fuit; ita non dicimus: ‘genitus extitit’ aut ‘factus extitit’, etsi hoc

587–602 Quia non ... nauseam: Quia non ...
 589 pronominis. 601 Verum ... nauseam
 inter 466 probarit et 556 Per Iesum posuit A.

genere sermonis plerosque nunc videamus vtentes.”

563 *Augustinus Contra Faust.* XIX, 18, CSEL 25, p. 517, *Epist.* 82, 18, CSEL 34, 2, p. 369 sq., *Tract. in Ioh.* 3, 2, CCSL 36, p. 20, and, without “autem”, *Contra aduersarium legis et prophetarum*, II, 3, CCSL 49, p. 98, and *Enarr. in Ps.* 44, 7, CCSL 38, p. 499; 70, 1, 19 sq. and 73, 2, CCSL 39, pp. 957 sq. and 1005, and 123, 14, CCSL 40, p. 1834.

572 *Augustinus* Aug. often uses the word “deitas”, but does not use it in *Tract. in Ioh.*

573 *sed ex Deo ... ἐγενήθησαν* *Ioh.* 1, 13.

547–576 *enarrauit ... doctrinam* Chrys. *Hom. in Ioh.* 15 (14), 3, Migne PG 59, 100: Τὸ δὲ ἐξηγήσατο τὴν τρανοτέραν καὶ σαφεστέραν δείκνυσι διδασκαλίαν, ἣν οὐ πρὸς Ἰουδαίους μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἅπασαν ἐποικήσατο τὴν οἰκουμένην καὶ κατώρθωσε. Aretinus, 80 D: “Id autem verbum, ‘narrauit’, expressiorem certioremq; doctrinam demonstrat: non apud Iudaeos tantum, sed in vniuersum mundum propagauit, eumque meliorem reddidit”.

579–586 *Quod autem ... gratiam* Elaboration of Theophyl. in *Enarr. in Ioh.* 1, 18, Migne PG 123, 1164 CD.

583 *emphasim* V. supra, p. 22, introd., §10.

587 *Quia ... Christus* Lee objected to Er.’s criticism of this translation in Vg., as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 168, ll. 717–723. *Nov. Test. A*: “confessus est, non sum ego Christus”, B–E: “confessus est, *inquiens*, non sum ego Christus”.

591 *emphasim* V. supra, p. 22, introd., §10.

aliud exprimebatur hisce verbis, [D] *et confessus est quia non sum ego Christus*, [B] nisi Baptistam confessum esse quod Ioannes euangelista non esset Christus. Et tamen illud interim donamus, *quia* coniunctionem accipi posse εἰδικῶς, sicuti
 595 'quod'. Quod si non donetur, sensus erat idco Baptistam fuisse confessum, quod euangelista Christus non esset. Nec est quod hic reclament patres. Intelligebamus sensum qualibuscunque verbis designatum. Quorsum opus id admonuisse? Intel-
 ligebamus, non quod Latine sciremus, sed quod huiusmodi soloecismis essemus
 600 assueti. At quanto simplicius ita reddere sententiam euangelistae, vt non sit opus hac gratia nouam discere balbutiem, sed quisquis Latine norit, protinus intelligat. [A] Verum ad huiusmodi minutula saepenumero sciens ac prudens conuiueo, ne lectori moueam nauseam.

[23] Dirigite viam Domini. Εὐθύνατε; [B] id alias redditum est 'rectas facite', [A] quod alii [B] euangelistae [A] dixerunt ἐτοιμάσατε, id est 'parate'.
 605 Flexus enim viae facit, quo minus prospicias aduentantem. Et Hebraeis est וַיִּשָׁב, quod non abhorret a verbo Ioannis. [B] Iubet enim amoliri obstacula malarum cupiditatum, quae faciunt, ne Christum aduentantem possint cernere.

[25] [B] Si tu non es Christus, neque Helias, neque propheta. Christo appositus est articulus, ὁ Χριστός, quo vnicum illum exprimeret. 'Heliae'
 610 nec hic superius apponitur, quod vnus tantum esset Helias, quem quidam putabant reuicturum et Christi aduentum praenunciaturum esse; iuxta quod legitur apud Malachiam capite quarto: *Ecce ego mittam vobis Heliam prophetam, antequam veniet dies Domini*. Proinde fuisset ociosus articulus, cum nihil esset quod discerneret. Sed quaeri poterat cur hic 'prophetae' non praetulerit articu-
 615 lum, οὗτε προφήτης, cum paulo ante addiderit: *Propheta es tu?*, 'Ὁ προφήτης εἶ σύ; Verum solutio in promptu est. Nam cum interrogant: 'Ὁ προφήτης εἶ σύ;, non interrogant illic simpliciter an propheta sit quispiam, sed an 'ille propheta' quem velut eximium pollicitus est Moses Deuteronomii decimo octauo: *Prophe- tam de gente tua et de fratribus tuis, sicut me, suscitabit tibi Dominus Deus tuus*. [D]
 620 Quod ante me Cyrillus annotauit. [B] Hic [D] οὗτε προφήτης [B] sentire videntur Ioannem nullo modo esse prophetam. [D] Antea sciscitabantur inuidentes gloriae Christi, nunc versi in iram territant, dicentes: 'Qua tandem autoritate facis ista, si neque Christus es neque illius praecursor Helias neque omnino propheta?' At Ioannes non se negat esse prophetam, sed illum prophetam quem
 625 promiserat Moses, [E] esse se negat; non negat autem se esse prophetam [D] quem promiserat Esaias. [B] Etiam si in nonnullis Graecorum exemplaribus additur articulus vtrobique. Atque ita Chrysostomum apparet legisse, vel hoc argu-
 mento quod cum annotarit alibi ὁ προφήτης, dictum cum articulo, nullum mouerit scrupulum de articulo mox omisso. [D] Theophylactus aperte declarat
 630 se hic addidisse articulum, arguens Pharisaeorum inscitiam, qui putarint
 1.B 344 propheta[m] illum quem promiserat Moses, alium quempiam esse a Christo, quum idem sit Messias a prophetis promissus et propheta promissus a Mose. Iidem in hoc errarunt quod existimarent Heliam praecursorem fore prioris aduentus, quum prophetia loquatur de aduentu secundo.

635 [26] [A] *Medius autem vestrum stetit. Melius legitur, vt in Aggaeum*
citat diuus Hieronymus, medius autem vestrum stat. Quod frequenter in his ver-
bis, [D] quae significant actionem manentem, vt γέγγηθα, δέδεια, [A] praeteritum
tempus pro praesenti vsurpetur, quemadmodum iam locis aliquot admonuimus.
 640 [C] *Apertius etiam quod legit Cyprianus libro aduersus Iudaeos secundo, cap.*
xviii., in medio vestri stat.

605 viae DE: est A, eius BC.

605 Et B-E: vt A.

605 𐤀𐤓 scripsi: 𐤀𐤓 A-E.

613 veniet C-E: veniat B.

625-626 Moses ... quem E: Moses, sed cum quem D.

635 legitur DE: om. A, legatur BC.

637 δέδεια scripsi: δέδοια DE BAS LB.

594 ειδικώς "specialiter, in specie, specially, specifically" (Liddell-Scott); "quia" has here the special meaning 'that', which also "quod" has. Cf. ASD VI, 5, p. 331, n. l. 498 ad Mt. 26, 54.

596 *reclament patres* Image taken from the proceedings in the Roman senate, where "patres" means senators. Here it stands for critics.

598 *soloecismus* V. supra, p. 23, introd., §10.

601 *minutula* V. supra, introd. p. 24 sq., §12.

603-604 *Dirigite ... parate Ioh.* abridges the text of Mt. 3, 3, Mc. 1, 3 and Lc. 3, 4, quotation from Is. 40, 3: *ἐτοιμάσατε τὴν ὁδὸν Κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους αὐτοῦ*, in Vg.: "parate viam Domini; rectas facite semitas eius"; *εὐθύνετε* is an equivalent of *εὐθείας ποιεῖτε*, but it is no equivalent of *ἐτοιμάσατε*.

605 𐤀𐤓 The reading 𐤀𐤓 in A-E is a 2nd pers. plural imperative qal of 𐤀𐤓 , 'to twin'. The Masoretic text of Is. 40, 3, however, reads 𐤀𐤓 , 2nd pers. plural imperative pi'el of the same verb, 'to remove', 'to clean', 'to prepare'.

608-634 *Si tu ... secundo* In *Nov. Test.* this section reads: *εἰ σὺ οὐκ εἶ ὁ Χριστὸς οὐτε Ἡλίας οὐτε (ἡ add. C-E) προφήτης*; Tischendorf, Merk, Nestle and Aland et al. read: *εἰ σὺ οὐκ εἶ ὁ Χριστὸς οὐδὲ Ἡλίας οὐδὲ ὁ προφήτης*; Tischendorf mentions *οὐτε ... οὐτε* in his app. crit. The *Aldina* reads: *οὐτε προφήτης*, the *Complut.*: *οὐτε ὁ προφήτης*.

612 *Malachiam* *Ml.* 4, 5 (Vg.: "veniat", just as B; cf. app. crit.).

618 *Deuteronomii* *Dt.* 18, 15.

620 *Cyrillus Comm. in Ioh.* I, 10, Migne *PG* 73, 183 CD.

627 *Chrysostomum* Chrys. writes in *Hom. in Ioh.* 16 (15), 1, Migne *PG* 59, 104, referring to *Ioh.* 1, 21: *Διὰ τοῦ τοῦτο οὐ λέγουσι-*

Προφήτης εἶ σὺ; ἕνα τῶν πολλῶν αἰνιττόμενοι. ἀλλὰ μετὰ τοῦ ἄρθρου. Ὁ προφήτης εἶ σὺ; He reads Ioh. 1, 25 as follows: Τί οὖν βαπτίζεις, εἰ σὺ οὐκ εἶ ὁ Χριστὸς, οὐτε Ἡλίας, οὐτε ὁ προφήτης, without commenting about whether an article is present or not.

629 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 1, 24, 25, Migne *PG* 123, 1168 D - 1169 B.

631 *quem promiserat Moses* *Dt.* 18, 18,

631 *alium ... a* Since Tert. *Adv. Marcion.* III, 16, 7 ("alium ... a Christo") and IV, 11 ("aliud ab illa"), *CCSL* 1, pp. 530 and 568; cf. *De pud.* 8, 11, *CCSL* 2, p. 1296, and Jerome's translations of Orig. *Hom. in Ir.* 16, 1, Migne *PG* 13, 439 B, and Didymus, *De Spiritu Sancto*, 7, Migne *PL* 23, 109 C. *Th.L.L.* 1, 1636, l. 67 sqq.

635-636 *Medius ... stat* *Nov. Test. A*: "stetit"; *B-E*: "stat".

636 *Hieronymus Comm. in Hgg.* II, 2-10, *CCSL* 76A, p. 731: "Medius enim vestrum stat."

637 *actionem manentem* As "actum manentem", infra, p. 166, l. 84 sq., and "actum ἐμμένοντα", infra, p. 331, l. 474, and "actum ctiamnum manentem" in *Annot. in Mt.* 23, 2, *ASD* VI, 5, p. 296, l. 655, this term for continuous action is not known from ancient grammar.

637 δέδεια The reading of *D, E, BAS* and *LB*, δέδοια, may be a contamination of δέδεια and δέδοικα under the influence of iotacism (the shift in pronunciation of η, υ, οι, ει and υι to 'i': (cf. infra, pp. 139 and 142, n. ll. 487-599 and l. 561 sq.). In *Annot. in Ioh.* II, 27, infra, p. 124, l. 161, Er. spells δέδεια.

639 *Cyprianus Quir.* II, 19, *CCSL* 3, 57, reads: "in medio autem vestrum stat"; "vestri" is mentioned in the app. crit.

[27] [A] Ipse est qui post me venturus. Totidem verbis repetit ea quae superius posuerat, de quo iam admonuimus. [B] Cuius non sum dignus. *Eius* ex superfluo repetitum est iuxta proprietatem sermonis Hebraici.

[28] [A] Haec in Bethania facta sunt. Admonet etiam Chrysostomus, 645 [B] et huius aemulus Theophylactus, [A] in vetustioribus et emendatioribus exemplaribus non legi ‘Bethaniam’, sed ‘Bethabaran’, quod Bethania non sit trans Iordanem nec in deserto, sed citra Iordanem proxima Hierusalem. [D] Ita legit et Origenes citatus in Catena. [A] Suidas, aut quisquis is fuit alius hominumue deumue, corrigit hunc locum et pro *Bethania* supponit ‘Thabara’, Θαβαρα. Ex locis 650 Hebraicis diui Hieronymi nihil admodum comperti licuit excerpere, quod istorum vitio deprauata sint apud omnes autores bonos omnia. Quanquam is eodem in ordine meminit Bethaniae villae, quae absit ab Aelia – hoc est ‘Hierosolymis’ – bis mille passus, in latere montis Oliueti, vbi Christus Lazarum amicum reuocarit in vitam, ac mox subiicit Bethaibam, quae fuerit trans Iordanem, vbi 655 Ioannes baptizauit in poenitentiam. Vnde Hieronymi quoque tempore durabat consuetudo, vt qui cuperent in Christo renasci, eo in loco vitali gurgite abluerentur. Neque dubium esse puto, quin hic sit locus quem designat Ioannes, vtcunque variatum est loci vocabulum, [B] maxime cum protinus coargui possit Bethaniam vltra Iordanem non esse nec in deserto. [D] Glossa quaedam admonet 660 forte fuisse duas Bethanias, nec ego negarim potuisse fieri. [E] Iosephus libro Antiquitatum decimo septimo, cap. decimo, meminit Bathaniae, vtrobique per a, de testamento Herodis maioris loquens, qui Philippo filio Gaulonitidem et Trachonitidem, Bathaniam et Paneada destinauit; cuius nominis ac rei meminit eiusdem operis ac libri cap. 16., secundum quosdam codices 17. Hanc autem Bathaniam opinor trans Iordanem esse. [B] Quod si quis obiiciat ad rem nihil attinere 665 quo sint haec gesta loco, sciat secus sensisse euangelistam, qui ad rei narratae comprobationem putauit attinere loci quoque testimonium.

[29] [A] Altera autem die. Τῆς ἐπαύριον, id est ‘postero die’ siue ‘postridie’; vt intelligas diem proxime secutum. Nec est vidit, sed ‘videt’, βλέπει, [B] praesentis temporis. Habet autem haec temporis ἐναλλαγή miram gratiam in nar- 670 rando, cum imaginamur iam geri quod gestum narramus. Haec leuicula non tam subinde admonerem, ni perspicerem hanc diligentiam vel illud praestaturam, ne posthac codices sacri facile queant deprauari aut, si deprauati fuerint, his adminiculis possint restitui. [A] Agnus Dei. ‘Ο ἀμνός, id est ‘ille agnus’; vt vnum et 675 insignem agnum accipiamus, de quo dixit Esaias: *Velut agnus coram tondente*

641–642 Ipse ... admonuimus *inter* 606 Ioannis *et* 635 Medius *posuit* A.

645 Theophylactus C–E: Vulgarius B.

646 Bethabaran B–E: Bethauaran A.

660–665 potuisse fieri. Iosephus ... esse E: post haec verba, potuisse fieri, addantur hacc, Iosephus lib. antiq. 15. cap. 10. meminit Bathaniae, vtrobique per.a. quae post

Herodis mortem Philippo filio, Tetrarchae Itureae et Trachonitidis testamento obuenerit, quam trans Iordanem fuisse non est improbabile. Eiusdem Bathaniae meminit idem Iosephus eiusdem libri cap. 16. Fortasse de hac sensit euangelista. *Loca.*

665 obiiciat C–E: cauilletur B.

674 vnum C–E: vnicum AB.

- 642 *de quo iam admonuimus* V. supra, p. 50 sqq., I. 472 sqq., ad *Ioh.* 1, 15.
- 643 *Eius* Contained in *Nov. Test. A*, just as in *Vg.*, omitted in *Nov. Test. B–E*. Moulton, 4, p. 21, states under the heading ‘Pronouns. 1.’: “The incidence of a resumptive personal pronoun, used after a relative, is too widespread in the Gospels to be explained as vernacular Greek without Semitic influence. It is either due to the *d'* construction of Aramaic or, just as likely, to ‘sher ... lô in Hebrew” and refers to this text as a specimen. On the other hand the insertion of this pronoun is already found in classical Greek and Latin. V. Blass-Debrunner, p. 246, §297, Hofmann, p. 556 sq., §298c, and Moulton, 3, p. 325.
- 643 *proprietaem* V. supra, p. 24, introd., §11.
- 644–667 *Haec ... testimonium* Er. mentions criticism from Sutor in *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, *LB IX*, 762 A. In *Declarat. ad cens. Lutet.*, *LB IX*, 879 B and 880 B–F, he responds to criticism from the Paris Faculty of Theology of *Paraphr. in Ioh.* 1, 28, *LB VII*, 508 E. The additions from 1527 and 1535 (the latter anticipated in the *Loca*) may be connected with these objections. *Nov. Test.*: “Bethabara”.
- 644 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 17 (16), 1, Migne *PG* 59, 107.
- 645 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 1, 28, Migne *PG* 123, 1172 AB.
- 648 *Origenes* Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 347, col. 2: “Origenes (super ‘Haec in Bethabara facta sunt’). Bethabara vero interpretatur domus praeparationis, et conuenit cum baptismo praeparantis Domino plebem perfectam”; cf. *Orig. Comm. in Ioh.* VI, 40 (24), 204, *GCS* 4, p. 149: ἐπέσθημεν δὲ μὴ δεῖν ‘Βηθανία’ ἀναγινώσκειν, ἀλλὰ ‘Βηθαβαρᾶ’.
- 648 *Suidas* Adler, 1, p. 469: Βηθανία: πόλις Παλαιστίνης· ὃ δὲ λέγει ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὅτι ταῦτα ἐν Βηθανία ἐγένετο, ἐσφαλμένως γέγραπται. Ἡ γὰρ Βηθανία ἔσθην ἐστὶ τοῦ Ἰορδάνου· ἡ δὲ Βηθαβαβά, ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων, πέραν ἐστὶ τοῦ Ἰορδάνου. Γραπτέον οὖν ὀρθῶς οὕτως· ὅτι ταῦτα ἐν Βηθαβαρᾶ ἐγένετο· ἀλλ’ οὐκ ἐν Βηθανία.
- 648–649 *hominumue deumue* Variation on *Verg. Aen.* I, 229: “hominumque deumque” (“deum” is an archaic gen. plur.). Cf. supra, p. 45, n. I. 281.
- 649–657 *locis ... abluerentur* Jérôme, *Sit. et nom. loc. Hebr.*, Migne *PL* 23, 884 CD: “Bethania, villa in secundo ab Aelia miliario, in latere montis Oliueti; vbi Saluator Lazarum suscitauit, cuius et monumentum Ecclesia nunc ibidem exstructa demonstrat. Bethabara (“Bethbara” in Er.’s edition, vol. 3, p. 278), trans Iordanem, vbi Ioannes in poenitentiam baptizabat, vnde et vsque hodie plurimi de fratribus, hoc est de numero credentium, ibi renasci cupientes, vitali gurgite baptizantur.”
- 659 *Glossa Glossa Ordinaria*, ad locum: “Due sunt Bethaniae, vna trans Iordanem, altera citra, non longe a Hierusalem, vbi Lazarus suscitatus est.”
- 660 *Iosephus Ant. Iud.* XVII, 8, 1, 188 sq.: Τὰς δὲ διαθέκας αὐθις μετέγραφε, μεταβολῆς αὐτῷ περὶ τὴν διάνοιαν γενομένης, Ἀντίπαυ μὲν, ὃ τὴν βασιλείαν καταλελοίπει, τετράρχην καθιστὰς Γαλιλαίας τε καὶ Περαιάς, Ἀρχελάω δὲ τὴν βασιλείαν χαρίζομενος, τὴν δὲ Γαυλωνίτιν καὶ Τραχωνίτιν καὶ Βατανεάν καὶ Πανειάδα Φιλίππῳ παιδί μὲν τῷ αὐτοῦ, Ἀρχελάου δὲ ἀδελφῷ γνησίῳ τετραρχίαν εἶναι, Ἰάμνειαν δὲ καὶ Ἄζωτον καὶ Φασαργλίδα Σαλώμῃ τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ κατανέμει καὶ ἀργυρίου ἐπισημοῦ μυριάδας πεντήκοντα., in the translation XVII, 10, f° 141 v°: “Testamentum interea scribebat mente mutabili; et Antipatrum quidem quem sibi successorem in regno designauerat, tetrarcham facit Galilaeae regionis atque Peroe; Archelao vero regnum contribuit. Gaulanitidem autem et Thraconitem, et Bathaniam et Baniadam Philippo filio quidem suo; fratri autem Archelai germano tetrarchiae iure concessit: Iamniam vero et Azotum et Faselidam Salomae sorori distribuit; sed et argenti signati miriadas quinquaginta.” Er. already referred to this passage in the *Loca*, p. 245; v. app. crit.
- 668–674 *Altera ... ille agnus* *Nov. Test. A*: “Posterio die videt ... ait. Ecce agnus (“ille” *add. B–E*) dei”. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2: “Non implet veritatem Graecam Latinum nomen ‘altera die’, τῆ ἐπέστρηον, quod transferetur ‘postera die’ sive ‘postridie’. Nullus enim dies intercessit inter cum quo Pharisaeis et Leuitis illa respondit Ioannes, et quo die haec.”
- 670 *temporis ἐναλλαγῆ* Cf. supra, p. 22, introd., §10.
- 671 *leuitula* V. supra, p. 24 sq., introd., §12.
- 675–676 *Velut ... obmutuit* A contamination of *Is.* 53, 7: “quasi agnus coram tondente se obmutescet”, and its quotation in *Act.* 8, 32: “sicut agnus coram tondente se, sine voce, sic non aperuit os suum”; Er. may have borrowed his reading from Cyril, who dis-

obmutuit. [B] Indicauit et hoc Chrysostomus [D] ac Theophylactus. Habet articulus non solum emphasim dignitatis, vt diximus, verum etiam relationis: hic est agnus ille de quo praedixit Esaias. Sic et paulo post, *hic est Filius Dei*, appositus est Graecus articulus, ὁ υἱός, designans cum non generali piorum appellatione dici Filium Dei, sed peculiari quadam et insigni ratione. [A] Peccata mundi. 680 Τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, id est ‘peccatum mundi’, numero singulari; ac plus quiddam expressit quam si dixisset: *peccata*. Hic agnus ipsa est innocentia. Et solus a suis tollit peccatum – hoc est ‘ipsam tyrannidem et vim omnium peccatorum’ –, vt iam nullum sit in eis peccatum. [B] Nam quemadmodum idem 685 Ioannes in epistola sua summam omnis impietatis et ceu mundum vitiorum omnium malignitatem vocat, cum | scribit mundum in maligno positum, ita hic peccatum mundi vocat omnium vitiorum colluuiem. Consentiant cum Graecis 690 exemplaribus duo vetustissimi codices, quorum testimonium non semel adduximus, [D] consentiente Constantiensi. [B] Denique sic hunc adducit locum Origenes homilia in Numeros decima; rursus eiusdem operis homilia vicesima quarta. [C] Item Augustinus libro aduersus Faustum 12., cap. 30., ex fide veterum 695 codicum. [E] Rursus ad Bonifacium libro 3. etiam in excusis voluminibus manet integra lectio. Quin et diuus Thomas quo probet esse in homine vnum peccatum originis, non multa, profert hunc Ioannis locum. [B] Annotatum est et illud a doctis, quod dixerit: ἀἴρει, – id est ‘tollit’, non ‘remittit’ –, vel quia penitus tollit, [E] quod non poterat [B] Ioannes, vel quia in se recepit. Tollimus enim onera quae nobis ipsis imponimus. Annotauit et temporis rationem Chrysostomus, non esse dictum ‘tulit’ aut ‘tollet’, sed *tollit*, verbo praesentis temporis; quod ab illo semper proficiscatur omnis purgatio criminum, veluti dicas: ‘Elleborum purgat cerebrum’, significans illi perpetuam et natiuam inesse vim purgandi capitis. Id 700 co libentius admonuimus, quod *tollit* facile verti poterat in ‘tollet’, scribarum vitio.

[30] [A] Venit vir. *Venit* praesentis est temporis, aut certe futuri, ἔρχεται. [B] Quod ante dixerat per participium, ὀπίσω μου ἐρχόμενος, hic per verbum 705 extulit. Quanquam in vtroque anceps est temporis significatio; et tamen interpres illic per verbum futuri temporis reddidit, hic per verbum praesentis temporis, etiamsi sensus ferme idem existit. Iam enim succedere coeperat Iesus in praedicationem Baptistae, et illo extincto prorsum erat successurus. Iam tum igitur qui prius sequebatur, dicitur anteuertisse, cum tam insigni Patris testimonio commendatus esset. 710

[31] Ego nesciebam eum. Malim interpretari: ‘Et ego non noueram eum’, praesertim cum ita sonent Graeca, Καγὼ οὐκ ᾔδειν αὐτόν. Et ad huius loci quaestionem explicandam lectio haec est accommodatior. Nam dictu mirum quam sese torqueat hic diuus Augustinus, dum conatur expedire qui consistat, vt cum 715 Ioannes paulo ante baptismum dixerit: *Ego abs te debeo baptizari, et tu venis ad me?*, nunc dicat se ignorasse quis esset, antequam Spiritus columbina specie descendens Christum designasset; nimirum intelligebat esse Messiam a quo fatetur sibi baptismi munus fuisse postulandum. Ex hac difficultate sic conatur elabi, vt

696 quod non poterat Ioannes E: non vt Ioannes B–D.

Discussing this passage in the preface of *Comm. in Ioh.* II, Migne PG 73, 192 B, quotes *Is.*: καὶ ὡς ἀμύδς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἔφρωνος (in the translation by Trapezontius, II, 1, P^o 28 v°: “et sicut agnus coram tondeute se obmutuit”). Chrys. *Hom. in Ioh.* 17 (16), 1, Migne PG 59, 109, and Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 1, 29, Migne PG 123, 1172 C, only refer to *Is.* but do not quote from it.

677 *emphasim* V. supra, p. 22, introd., §10.

678 *hic est Filius Dei Ioh.* 1, 34.

685 *Ioannes* 1. *Ioh.* 5, 19.

689–690 *Origenes Hom. in Nu.* 10, 2: “vt tolleretur peccatum mundi et morte sua peccata nostra deleuerit”, and 24, 1: “ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi” (*GCS* 7, pp. 71 and 224).

691 *Augustinus Contra Faust.* XII, 30, *CSEL* 25, p. 358, and *Contra duas epistolas Pelagianorum ad Bonifacium*, III, 4, II, *CSEL* 60, p. 497 sq. *Tract. in Ioh.* 4, 10, *CCSL* 36, p. 36, reads: “peccatum mundi”; the app. crit. mentions the variant reading “peccata mundi”.

693 *Thomas Aquinas, Summa theologiae*, Prima Secundae, qu. 82, art. 2, 3, *Opera omnia*, 7, Rome, 1892, p. 96, col. 1: “Cum igitur vnum peccatum non possit esse in diuersis subiectis, videtur quod peccatum originale non sit vnum, sed multa. Sed contra est quod dicitur Ioan. 1: ‘Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi’. Quod singulariter dicitur, quia ‘peccatum mundi’ quod est peccatum originale, est vnum, vt Glossa ibidem exponit.” Thomas refers to the *Glossa Ordinaria* ad *Ioh.* 1, 29: “Peccata mundi. Peccatum mundi dicitur originale peccatum quod est commune totius mundi; quo tota humana natura simul et semel condita leges diuinas per inobedientiam transgressa est in paradiso; quod originale singulae superaddita gratia relaxat.” Cf. *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 348, col. 2: “Theophylactus. Sed quare non dixit: Peccata mundi, sed ‘peccatum’? Vt videlicet per hoc quod dixit ‘peccatum’, vniuersaliter peccatum videretur innuere; sicut consueuimus dicere quod homo eiectus est de paradiso, id est omne genus hominum (translation of Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 1, 29, Migne PG 123, 1173 A). Beda. Vel peccatum mundi dicitur originale peccatum, quod est commune totius mundi; quod quidem peccatum origi-

nale et singulorum superaddita Christus per gratiam relaxat.” I could not find the latter text in Beda, but it resembles the above quoted text of the *Glossa*, which seems to be borrowed from Robertus Pullus (v. infra, Some Biographical Data, p. 359), who in *Sententiae*, II, 31, Migne PL 186, 760 D, after “totius mundi” added: “quod originale singulorum superaddita gratia relaxat.” Ioannes Scotus Erigena, *Commentarii in Euangelium secundum Ioannem*, fragm. 1, Migne PL 122, 310 B–C adds after “totius mundi”: “hoc est humanae naturae; eius reatus nunc gratia baptismatis demittitur, ipsum vero in fine mundi, in resurrectione omnium, omnino destruetur.”

694–697 *Annotatum ... imponimus* Αἴρει is a rendering of “tollit” in *Vg.*; *NT* reads ὁ αἴρων. The meaning of αἴρειν is “tollere”; “remittere” is to be distinguished from it. This comment reminds us of Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 1, 29, Migne PG 123, 1173 AB: Οὐκ εἶπε δέ· ὁ ἄρας τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλ’ ὁ αἴρων. Καθ’ ἐκάστην γὰρ αἴρει τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, τὰς μὲν διὰ τοῦ βαπτίσματος, τὰς δὲ διὰ μετανοίας. Καὶ οἱ μὲν θνήσκουσι ἐν τῇ Παλαιᾷ ἄμνοι οὐδενὸς ἁμαρτίας παντελῶς ἐξηφάνιζον. οὗτος δὲ τοῦ κόσμου παντὸς τὴν ἁμαρτίαν αἴρει, τουτέστιν ἀφανίζει, ἐκ μέσου ποιεῖ ... More extensively Cyril, *Comm. in Ioh.* II, 1, 29, Migne PG 73, 192 B – 193 A, relates ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου to the redemption by the death of Christ, by which the sin of the world is removed, the destroyer of the world is overthrown, death is abolished and man is redeemed from the curse. Neither Cyril nor Theophyl. use an equivalent of “to forgive”. Er. also connects “tollere peccata mundi” with the sacrifice of the lamb in l. 156 sqq., supra, p. 37 sq.

697 *Chrysostomus Aretinus*, 87 B, translates αἴρων by “tollit”, but Chrys. does not emphasize the aspect of time in *Hom. in Ioh.* 17 (16), 1, Migne PG 59, 108 sq. The passage “quod ... capitis” (ll. 698–700) may be inspired by Ὁ τοῖνον οὕτω καθαρὸς ὡς καὶ τὰ ἑτέρων ἁμαρτήματα ἀπολύεσθαι δύνασθαι in Migne PG 59, 108.

711 *Ego ... noueram eum* In *Nov. Test.* Er. has maintained the translation “Ego nesciebam eum”.

714 *Augustinus Tract. in Ioh.* 4, 12–16, *CCSL* 36, pp. 37–40.

720 dicat et ante Ioannem nouisse Christum, sed quiddam tamen ex indicio Spiritus
 didicisse quod prius ignorarat, nempe hoc, quod sibi Christus reseruasset bapti-
 zandi auctoritatem; id colligi ex his quae sequuntur: *hic est qui baptizat in Spiritu*
Sancto. Atque equidem hanc interpretationem id temporis oportunam [E] visam
 arbitror [B] refellendis, [E] praesertim apud rudem populum, [B] haereticis, qui
 725 contendebant denuo baptizandos esse qui a malis episcopis essent baptizati – ete-
 nim si Christus est autor baptismatis, sacerdos nihil aliud quam minister, non par
 est ob ministri vitium irritari boni auctoris beneficium –, caeterum, vt ingenuc,
 sed tamen cum pacc tanti viri dicam, [E] coactiorem violentioremque et quam
 communis hominum sensus non facile amplectatur, nisi forte mihi meus impo-
 nit sensus. [B] Primum enim si ideo baptismus non datur homini puro, quod vis
 730 baptismi fluat ab ipso Christo, hac ratione nullum sacramentum est homini
 datum; quandoquidem in omnibus Christus est, qui largitur vim et efficaciam,
 sacerdos nihil est aliud quam alienae liberalitatis administrator. Neque quisquam
 vnquam haereticorum tam crasse delirauit, vt sibi sumeret auctoritatem suo
 nomine baptizandi, sed iuxta praescriptum euangelicum [E] tingebant et illi [B]
 735 *in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*. Mirum igitur est hoc vnum latuisse
 Ioannem, quod et malis hominibus est notum, et cum caetera sciret omnia [E]
 quae commemorat Augustinus, quod esset Dominus, quod esset Christus, quod
 esset Iesus, quod esset natus ex virgine, quod esset ipso posterior et prior; [B] ob
 hoc vnum Spiritum Sanctum descendisse de coelo, ne diutius hoc nesciret.

740 Iam quod nusquam in scriptura sacra legitur quisquam hominum dixisse bap-
 tisma suum, cum Paulus suum dicat *euangelium* – nam et hoc argumentum
 adducit Augustinus – responderi potest publica ecclesiae consuetudine compro-
 batum receptumque, vt his verbis peragatur baptismus, *Ego baptizo te in nomine*
Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Si ‘baptismus’ Graecis idem est quod Latinis
 745 ‘baptizatio’ [E] siue ‘tinctio’ [B], et vtique baptizatio est eius qui baptizat, sicut
 scriptio eius qui scribit, quid vetat aliquo modo baptismum hominis vocari, non
 velut auctoris, sed velut ministri? Alioqui quo ore dicit [D] sacerdos [B]: ‘baptizo’,
 si non baptizat? At Paulus suum alicubi dicit *euangelium*, sed idem alias appellat
euangelium Dei, et *euangelium Iesu Christi*. *Dei*, velut auctoris, *Christi*, quod is pri-
 750 mus praedicauerit, autor et ipse Paulo, qui muneris huius functionem a Christo
 delegatam susceperit. Quemadmodum idem et caeteris apostolis praedicandi
 baptizandique vices mandauit, vt irent in orbem vniuersum, praedicarent euan-
 gelium omni creaturae, *baptizantes eos in nomine Patris, et Filii et Spiritus Sancti*.
 [C] Ita baptismus dici potest hominis administrantis, et idem negari potest esse
 755 hominis, quemadmodum Christus apud Ioannem negat sermonem suum esse
 suum. [E] Alioqui nec Ioannis baptisma debuit dici Ioannis, cuius autorem
 habuerit Deum. Illud verum, quod in literis sacris post Ioannem nullius bap-
 tismus dicitur nisi Christi; et hoc fortasse sensit Augustinus, qui licet obscurius,
 tamen hoc agit in praesenti loco, non vt ostendat simpliciter baptismi autorem
 760 vnicum esse Christum, potius quam hominem, sed vt euincat baptismum a quo-
 cunque datum in nomine Patris, Filii, et Spiritus Sancti ratum esse nec iteran-

LB 346 dum, licet ab improbo impioe datum. Sic enim ratiocinatur: si Christus | est
 765 autor baptismi nec hanc auctoritatem vlli mortalium tradidit, non potest illius
 donum ministri quamlibet impuri vicio corrumpi. Hoc Spiritus Sanctus passus
 est Ioannem aliquandiu nescire, vt postea monitus redderet aliis indubitatum
 770 quod seorsum didicerat. Etiamsi in hac tota disputatione mihi videtur nonnihilo
 coactius, et aliquid datum illi tempore ac plebeis auribus. [B] Chrysostomus inge-
 nue fatetur Christum diu fuisse ignotum Ioanni, quod probabile sit eum, qui
 nullis adhuc pene miraculis vulgo innotuisset, Ioanni, qui plerunque aetatem in
 775 deserto exegerat, notum non fuisse; nam miracula quae de Christi infantia cir-
 cunferantur, fabulas esse. Explicat autem nodum hac ratione, vt dicat id quod
 dictum est, *Et ego nesciebam eum*, non esse referendum ad proximum tempus,
 quo Iesus venit ad baptismum, sed ad longinquius, quo nondum [C] Iesus [B]
 miraculis inclaruerat. Atqui ea temporis longinquitas rectius, opinor, explicatur
 per praeteritum plusquamperfectum: 'Et ego non noueram eum'. [D] Theophy-

722–723 visam arbitror E: fuisse puto B–D.
 724 denuo baptizandos E: rebaptizandos B–D.
 727–729 coactiorem violentioremque et quam
 ... Primum E: coactam violentamque, quam
 sensus etiam communis respuat. Primum

B–D.
 750 Paulo C–E: Pauli B.
 770–771 circumferantur E: circumferantur
 B–D.

722 *id temporis* V. supra, p. 17, introd., §9b.
 723 *haereticis* The Donatists, whom Aug. also
 refers to in *Tract. in Ioh.* 4, 16, CCSL 36,
 p. 39 sq.

734–735 *iuxta praescriptum ... Spiritus Sancti*
 Er. notes in *Annot. in Mt.* 3, 14, ASD VI, 5,
 p. 121, l. 299 sqq., that Vg. uses 'baptizare'
 but Cypr. 'tingere'; himself he uses 'tingere'
 also in *Annot. in Mc.* 1, 10, ASD VI, 5, p. 358,
 l. 199. The instruction to baptize has been
 given in *Mt.* 28, 19.

735–741 *Mirum ... euangelium* The passage
 "quod esset ... euangelium" is a paraphrase
 of Aug. *Tract. in Ioh.* 5, 9, CCSL 36, p. 45 sq.,
 where also is referred to "euangelium meum"
 (*Rom.* 2, 16 and 16, 25, and 2. *Tim.* 2, 8):
 "Non ait: Ipse est Dominus; non ait: Ipse est
 Christus; non ait: Ipse est Deus; non ait:
 Ipse est Iesus; non ait: Ipse est qui natus est
 de virgine Maria, posterior te, prior te; non
 ait hoc; iam enim hoc nouerat Iohannes. Sed
 quid non nouerat? Tantam potestatem bap-
 tismi ipsum Dominum habiturum et sibi
 retenturum ... ne Paulus diceret: baptismus
 meus; ne Petrus diceret: baptismus meus ....
 Nemo apostolorum dixit: baptismus meus.
 Quamuis vnum omnium esset euangelium,

tamen inuenis dixisse: euangelium meum;
 non inuenis dixisse: baptisma meum." In
Tract. in Ioh. 5, 7, CCSL 36, p. 44, Aug.
 referred to 1. *Cor.* 1, 13 and 16, in order to
 indicate that Paul has not baptized in his
 own name.

742–743 *comprobatum receptumque, vt* V.
 supra, p. 19, introd., §9b.

748 *suum ... euangelium Rom.* 2, 16 and 16, 25,
 and 2. *Tim.* 2, 8: "euangelium meum".

749 *euangelium Dei Rom.* 1, 1; 15, 16, 2. *Cor.* 11,
 7, and 1. *Thess.* 2, 8 sq. It is also found in 1.
Petr. 4, 17.

749 *euangelium ... Christi* The expression
 "euangelium Christi" is found in *Rom.* 15, 19,
 1. *Cor.* 9, 12, 2. *Cor.* 2, 12; 9, 13, and 10, 14;
Gal. 1, 7, *Phil.* 1, 5 and 27, and 1. *Thess.* 3, 2.
 Cf. *Rom.* 1, 9: "euangelio Filii eius".

750–751 *Paulo, qui ... suscepit* Cf. *Rom.* 1, 1;
 2. *Cor.* 9, 12 sq., and 1. *Thess.* 2, 4.

753 *baptizantes ... Sancti Mt.* 28, 19.

755–756 *Christus ... esse suum Ioh.* 14, 24.

767 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 17 (16), 2 sq.,
 Migne PG 59, 110 sq.

775 *Et ego non noueram eum* The translation
 "Non noueram eum" is also found in Aug.
Tract. in Ioh. 4, 16, CCSL 36, p. 40.

lactus propius accedit ad commentum Augustini: nouerat illum esse Messiam, non nouerat eum esse qui baptizaturus esset Spiritu Sancto. [B] Quanquam mihi ne haec quidem interpretatio per omnia satisfacit, quod ipsa sermonis series plane declarat Christum ignotum fuisse Ioanni, donec columbae indicio certior esset factus. Sic enim legimus: *Et ego nesciebam eum, sed qui misit me baptizare in aqua, ille mihi dixit: Super quem uideris Spiritum descendentem.*

Nec huius est instituti nec meae tenuitatis est huiusmodi nodos explicare. Veruntamen admonere lectorem fas est, ut expendat num simplicius sit dicere diuino consilio factum, ut Ioanni gradibus quibusdam Christus innotesceret, quo certius esset et exploratius illius de Christo testimonium. Quemadmodum passus est et apostolos contantius credere, quo nobis certius fidem facerent eorum quae ipsi non temere credidissent. Cum diceret Ioannes: *Ego abs te debeo baptizari, et tu uenis ad me?*, magnum quendam et eximium virum agnoscebat, qui suo baptismo non egeret, [D] forte [B] nondum certus hunc esse Filium Dei. Proinde nesciebat eum, quatenus nondum compertum habebat, signo nondum aedito quo Pater id certum esse uoluit; eo prodito libere ac palam confessus est Filium Dei. Sciebat aut uenisse aut iam venturum Messiam; an is esset, nondum explorato nouerat. Ac subinde repetit: *Et ego nesciebam eum.* Partim ut ipse tandem certissimo argumento intelligatur agnouisse quem prius non nouerat, partim ne minus ponderis haberet Ioannis testimonium, si cognato et familiari redditum uideretur. Nunc datur ne de facie quidem noto nec aliter cognito quam indicio symboli coelestis. [D] Cyrillus aliter extricat se ab hac quaestione: 'Nesciebam ex me, sed ex afflatu Spiritus indicioque Patris cognoui'. Haec opinio mollior fuerit, si quis $\gamma\acute{\iota}\delta\epsilon\iota\nu$ uertat 'noueram' pro 'nouissem', nisi Pater admonuisset. [E] Expende, lector, num ita possit accipi: 'non noueram eum' – id est: 'non acceperam ius illum in omnium notitiam perferendi'. Mihi noueram, non aliis, quemadmodum et Filius Dei nescisse dicitur extremum diem. Augustinus sic explicat: 'nouerat eum Ioannes, quia multa de illo tenebat, non nouerat, quia quaedam illius ignorabat'. Quidam, ut indicatum est, sic explicant: 'nesciebam eum, nimirum de facie, Messiam uenisse sciebam Spiritu, quis esset ille, certum non sciebam nec audebam palam pronunciare, donec diuinitus esset demonstratus'.

[D] Porro quod Ioannes exultans in uero Christum agnouit, magis ad matres et ad nos pertinet quam ad Ioannem. Nisi forte quum saxa scinderentur moriente Domino, saxis sensum datum fuisse contendemus. [B] Neque uero me fallit ilico reclamatorios hic quibus illud uince studio est, diuorum doteis in immensum attollere; quasi indignum sit, si Ioannes, qui nondum natus spiritu prophético Christum nondum natum senserit, eum iam grandis ignorarit. Verum etiam atque etiam uidendum istis, ne dum nimium laudes sanctorum exaggerant, non satis habeant rationem sapientiae consiliique diuini, qui sic totum incarnationis et redemptionis negocium temperauit, ut alia uia non potuerit efficacius fieri. Et moderatius feret hoc de Ioanne dici, qui tale quiddam meminert a Chrysostomo tribui uirgini matri, quae humano quodam affectu dixerit Filio: *Vinum non habent.* Sed praestat ipsius uerba subscribere; ea sunt in Ioannem homilia vice-

820 *sima: Optabat enim, inquit, ut iam hominum gratiam conciliaret, et ipsa clarior Filii gratia efficeretur, et fortasse aliquo humano afficiebatur affectu, quemadmodum et fratres eius, cum dixerunt: 'Ostende teipsum mundo', cupidi eius miraculis sibi famam comparare. Ideo asperius respondit: 'Quid tibi et mihi est, mulier?'* Et aliquanto inferius: *Siquidem nondum debitam de ipso opinionem habebant, sed more matrum Maria, iure omnia filio se praecepturam censebat, cum tanquam Dominum*
 825 *colere et reuereri fas esset. Si nihil volumus latuisse Ioannem, autore Augustino, [D] quomodo [B] ignorauit quod [D] in Christo praecipuum erat? [B] Cum enim Christus esset fons et autor salutis – et baptismus ad salutem est ianua –, qui potest nescire baptismi veri autorem esse Christum, qui Christum esse nouerit? Perinde quasi Deum norit aliquis qui nesciret an summe sapiens esset. Atque*
 830 *idem Hieronymi Gregoriii que consensu dubitauit num descensus esset ad infe-*

779 declarat *DE*: declarat *BC*.

826 in Christo praecipuum erat *DE*: pene

pugnat cum ratione Christi *BC*.

830 Hieronymi Gregoriii que *C–E*: omnium *B*.

776–777 *nouerat ... Sancto* Translation of Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 1, 31–34, Migne *PG* 123, 1176 C: "Ἡ καὶ ἄλλως ἔστιν εἰπεῖν, ὅτι ᾗδει μὲν αὐτὸν, ὅτι Χριστὸς ἔστιν. ὅτι δὲ γε αὐτὸς ὁ βαπτίσων ἔστιν ἐν Πνεύματι ἁγίῳ, τότε ἔμαθεν, ὅτε τὸ Πνεῦμα ἴδε καταβαῖνον.
 780–781 *Et ego ... descendentem Ioh.* 1, 33 (*Vg.*).
 782 *huius est instituti* Cf. supra, p. 24, introd., §11.

783 *fas est, ut V.* supra, p. 20, introd., §9b.

786 *contantius* Other form for "cunctantius".

787–788 *Ego ... ad me Mt.* 3, 14 (*Vg.*: "a te").

797–798 *Cyrrillus ... cognoui Comm. in Ioh.* 1, 10, Migne *PG* 73, 193 BC: Οὐκοῦν μὴ εἰδέναι λέγων τὸν Κύριον ὁ μακάριος Βαπτιστής, διαψεύσεται μὲν οὐδαμῶς, κατὰ γε τὸ τῆς ἀνθρωπότητος ἴδιον, καὶ τὸ πρότερον τῇ κτίσει μέτρον ἀναθήσει δὲ μόνον τὸ πάντα εἰδέναι τῷ Θεῷ, τῷ διὰ Πνεύματος ἁγίου πρὸς τὴν τῶν νεκρομένων κατάληψιν φωταγωγοῦντι τὸν ἄνθρωπον. "Nesciebam ... cognoui" is not a quotation from Trapezontius' translation.

802–804 *Augustinus ... ignorabat* Cf. Aug. *Tract. in Ioh.* 5, 2, *CCSL* 36, p. 42: "Innotuit per columbam Dominus, non ei qui se non nouerat, sed ei qui in eo aliquid nouerat, aliquid non nouerat." The passage "nouerat ... ignorabat" is not a quotation from Aug.

804 *Quidam* *Er.* refers to Aug. (cf. supra, p. 60, l. 714 sqq.); in 1527 he adds Theophyl. (cf. supra, p. 63 sq., l. 775 sqq.).

808–809 *saxa scinderentur moriente Domino Mt.* 27, 51.

810 *doteis* Cf. supra, p. 17, introd., §9a.

811–812 *Ioannes ... senserit Lc.* 1, 41.

816–825 *Chrysostomo ... fas esset* Chrys. *Hom. in Ioh.* 21 (20), 2, Migne *PG* 59, 130 sq. "Optabat ... mulier" and "Siquidem ... fas esset" are borrowed from the translation by Aretinus, 107 BC and CD ("Ideo" instead of "idcirco", "nondum" instead of "non adhuc" and "fas esset" instead of "liceret").

817–818 *Vinum non habent Ioh.* 2, 3.

821 *Ostende teipsum mundo Ioh.* 7, 4, in the translation by Aretinus (107 C). *Nov. Test. A* reads, just as *Vg.*: "manifesta teipsum mundo"; *B–E*: "declara teipsum mundo".
 822 *Quid ... mulier Ioh.* 2,4: "Quid mihi et tibi est, mulier?"

825 *Augustino* Cf. supra, p. 62, l. 735 sqq.

830 *Hieronymi Gregoriii que* Jerome and Greg. M. do not mention Aug. but give the same opinion; Jerome in *Comm. in Mt.* II, 11, 3, *CCSL* 77, p. 77 sq.: "Tu es qui venturus es an alium expectamus?" Non ait: 'tu es qui venisti', sed 'tu es qui venturus es'; et est sensus: Manda mihi, quia ad inferna descensus sum, vtrum te et inferis debeam nuntiare, qui nuntiaui superis, an non conueniat filio Dei vt gustet mortem et alium ad haec sacramenta missurus es.", Greg. M. in *Hom. in Eu.* I, 6, 1, Migne *PL* 76, 1095 D–1096 A: "missus vero in carcerem, an ipse veniat requirit, non quia ipsum esse mundi Redemptorem dubitet, sed quaerit, vt sciat si is qui per se in mundum venerat, per se etiam ad inferni claustra descendat. Quem enim praecurrens mundo nuntiauerat, hunc moriendo et ad inferos praecurrebat. Ait

ros, cum mittit discipulos percontatum: *Tu es qui venturus es, an alium expectamus?* Verum hac quidem in re nihil pronuncio. Tantum erudito lectori cogitandi materiam subministro, libenter amplexurus, si quid illi rectius suggererit Christi spiritus. Sed vt manifestetur in Israel. Graecis abest praepositio, τῷ Ἰσραήλ. Atque ita legisse Chrysostomum apparet ex homilia vigesima.

835 | [35] [A] Altera die. Rursus ἐπαύριον, id est 'postero die', quod modo admo-
LB 347 nuimus.

[36] Et respiciens Iesum. Ἐμβλέψας, id est 'intuitus', vt ipse cum alias saepe, tum mox vertit *Intuitus autem eum, Iesus dixit.* [B] Nam proprie respicit qui flexo in tergum vultu aspicit.

840 [38] [A] Vbi habitas. Ποῦ μένεις, id est: 'vbi manes'. Idem est verbum quod eodem in loco nunc vertit 'manere', nunc 'habitare'.

[39] Et viderunt vbi maneret. Ποῦ μένει. Et rursus apud eum manserunt. Παρ' αὐτῷ ἔμειναν. [B] Id admonere visum, ne quis in verbis philosophari cupiens labi possit. Hora autem erat quasi decima. Nonnullis non probatur quasi pro 'ferme', et fateor inusitatius esse apud autores emendate loquentes. Etiam si sic alicubi loquitur Suetonius. Quanquam apud hunc et alia quaedam reperiuntur noue dicta. Porro hora nominata non solum ad fidem narrationis facit, verum etiam ad explicandam auiditatem apostolorum, qui cum esset tempus vespertinum, tamen ambiunt, vt cum Christo priuatim colloquantur, simulque miram Christi humanitatem, qui non iusserit eos postridie ad se redire, excusans noctem imminentem. [D] Iudaeis enim ab exortu solis horas numerantibus, sexta meridies est, decima vergens ad vesperam.

[42] [A] Tu es [E] Simon, [A] filius Ioanna. Ὁ υἱὸς Ἰωνᾶ, id est 'filius Iona', quod Hebraice יְהוֹנָתָן, bar Iona, quod alibi vertit *filius Ioannis.* [B] In vno vetustissimo codice scriptum repperi: 'filius Iona', non 'Ioanna', iuxta Graecam lectionem. [D] Concordabat exemplar Constantiense. Nec hic ociose additus est articulus; nec enim simpliciter significat eum 'filium Iona', sed ex mystica paterni nominis significatione declarat illius eximiam felicitatem. [A] Vocaberis Cephias, quod etc. *Cephas* Hieronymus in Hebraicis nominibus negat Hebraeum esse verbum, sed Syrum, et apud illos sonare 'solidum'. Vnde qui tradunt Graecorum nominum ἐτυμολογίας, et πέτραν hinc dictam volunt, quod non facile moueatur.

[43] In crastinum. Ἐπαύριον. Quod superius bis vertit *altera die*, tandem mutauit *in crastinum*; at ne id quidem satis Latine aut commode, [B] cum dicendum esset: 'postero die' aut 'postridie'.

[44] [A] A Bethsaida ciuitate. Graece est ἀπὸ Βηθσαϊδά, ἐκ τῆς πόλεως, id est 'a Bethsaida, de ciuitate'; quasi Bethsaida sit regio in qua sit ciuitas. Quan-

832 Verum DE: Atque BC.

838 Ἐμβλέψας B-E: ἐμβλέψας A.

839-840 dixit. Nam ... aspicit. Vbi DE: dixit.

Vbi A, dixit. Nam ... aspicit. Atque ita sane

vertit interpret paulo post, Intuitus autem eum Iesus dixit, Tu es Simon filius Iona. Vbi BC.

855 יְהוֹנָתָן scripsi: יְהוֹנָתָן A-E.

860 etc. *LB*: et. *A-E BAS*.

ergo: "Tu es qui venturus es, an alium expectamus?" Ac si aperte dicat: "Sicut pro hominibus nasci dignatus es, an etiam pro hominibus mori digneris insinua, ut qui natiuitatis tuae praecursor exstiti, mortis etiam praecursor fiam, et venturum inferno te nuntiem, quem iam venisse mundo nuntiavi.", respectively.

830-831 *Tu es ... expectamus Mt.* 11, 3, and *Lc.* 7, 19 sq.

834 *Sed ut ... Israel Vg.*: "in Israel" (*Clementina*), "Israhel" (Wordsworth-White and Weber); *Nov. Test. A*: "sed ut manifestetur Israeli", *B-E*: "sed ut manifestus fiat Israeli".

835 *Chrysostomum Hom. in Ioh.* 21 (20), 2, Migne *PG* 59, 129. Aretinus, 106 D: "sed ut manifestetur Israel".

836-837 *Altera ... admonuimus* Cf. supra, p. 58, l. 668 sq.

838-840 *Et respiciens ... aspicit Nov. Test.*: "intuitus". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2: "Non est Graece 'respiciens', sed 'inspiciens' seu potius 'intuitus', ἐμβλέψας, ut ipse interpres paulo post [*Ioh.* 1, 42] dixit: 'Intuitus autem eum Iesus dixit: Tu es ... Petrus.' Cf. *Mc.* 10, 21: "Iesus autem intuitus eum dilexit eum."

841-845 *Vbi habitas ... possit Nov. Test.*: "vbi habitas". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840 sq.: "Nescio cur ita delectetur interpres in varie efferendo eandem Graecam vocem. Cur enim dixit: 'Vbi habitas', et non potius 'vbi manes', cum sequatur: 'et viderunt vbi maneret, et apud eum manserunt'? Nam Graece dicitur: 'vbi manes', τοῦ μένεις, quod et si pro eo quod est 'vbi habitas', accipi potest, tamen non fuit causa cur dictio mutaretur, ut dixi."

846 *quasi Nov. Test. A*: "fere"; *B-E*: "ferme".

847 *Suetonius* In *Cal.* 58, 1 the editions of Bologna and Venice from 1506 read "hora quasi septima", where Ihm (Leipzig, 1908) reads "fere" without mentioning "quasi" in his app. crit. Cf. *Annot. in Lc.* 22, 59, *ASD* VI, 5, p. 596, l. 999 sq.

852-853 *Iudaeis ... vesperam* Cf. infra, p. 123 sq., l. 136 sqq., ad *Ioh.* 11, 9.

854 *Ioanna* Variant reading of *Vg.* beside "Iohanna" and "Iona".

855 *bar Iona* Borrowed from *Mt.* 16, 17; cf. *ASD* VI, 5, p. 246, ll. 367-373.

855 *filius Ioannis* In modern editions of *Vg.* Peter is called: "Simon Ioannis" in *Ioh.* 21, 15,

16 and 17 and "filius Ioannis" is used to indicate Mathathias, the father of the Maccabees (1. *Mcc.* 2, 1), or Eupolemus, whom Iudas Maccabaicus sent as an envoy to Rome in order to negotiate for friendship and an alliance (1. *Mcc.* 8, 17 and 2. *Mcc.* 4, 11).

856 *filius Iona, non Ioanna* Cf. Jerome, *Comm. in Mt.* III, 16, 17, *CCSL* 77, p. 141: "Alii simpliciter accipiunt quod Simon ... filius sit Iohannis iuxta alterius loci interrogationem: 'Simon Iohannis diligis me' ... et volunt scriptorum vitio deprauatum ut pro Bar Iohanna, hoc est filio Iohannis, Bar Iona scriptum sit vna detracta syllaba."

858-859 *nec enim ... felicitatem* This sentence can be explained from the interpretations by Chrys. *Hom. in Ioh.* 19, 1 sq., Migne *PG* 59, 121 sq., and Cyril, *Comm. in Ioh.* II, 1, Migne *PG* 73, 220 AB. In that case "mystica" can refer to the surprising quality of Jesus that he knows everything, Chrys. also refers to *Ioh.* 4, 18 ("You are right in saying, 'I have no husband'; for you have had five husbands, and he whom you now have is not your husband; this you said truly."), and writes that without doubt Jesus, who knew the name of Peter's father, also foresaw his future; he connects this prophesy with the praise of *Mt.* 16, 17: "Beatus (cf. "felicitatem") es, Simon Bar Iona". By giving another name Jesus shows that he also gave the old covenant (old testament; cf. *Act.* 7, 8: "dedit illi testamentum circumcisionis") and gave other names to Abram, Sarai and Jacob. Cyril observes that Jesus, without preceding words and without preceding research, mentions the names of both Peter's father and Peter, and he concludes that Jesus knew to how great a piety and virtue Peter would come.

860 *Hieronymus Interpret. Hebr. nom., CCSL* 72, pp. 142 and 153, ad *Ioh.* and 1. *Cor.*, just as Er.'s edition: "Cephas Petrus. Syrum est".

861-863 *qui tradunt ... moueatur* Cf. *Etym. mag.* 666, ll. 52-53: Παρὰ τὸ πέτρεσθαι ῥαδιῶς, κατὰ ἀντιφρασίαν.

864-866 *In crastinum ... postridie Nov. Test.*: "Postero die". *Ioh.* 1, 29 and 35: "altera die"; cf. supra, pp. 58 and 66, ll. 668 sq. and 836 sq. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 840, col. 2: "Idem ait nunc 'in crastinum', quod superius 'altera die', τῆ ἐπαύριον."

868 *Hieronymus* Cf. infra, p. 81, n. ll. 172-191, ad *Ioh.* 5, 2, and Rummel, *Annotations*, p. 54 sq.

quam diuus Hieronymus in locis Hebraicis ostendit Bethsaidam esse ciuitatem
 LB 348 Galilaeae, vicinam staigno Genezareth, patriam trium apostolorum, Andreae,
 871 Petri, Philippi. Vnde videtur ἐκ praepositio superesse, praesertim cum nec apud
 Chrysostomum [B] versum [A] addatur nec apud Cyrillum [B] nec in vetustis
 Latinorum exemplaribus. Nisi forte hoc suo more dixit Ioannes, vt in suo
 quisque stilo habet aliquid peculiare. Nam proximo capite simili forma est vsus:
 875 Ὡς δὲ ἦν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐν τῷ Πάσχα, ἐν τῇ ἑορτῇ, id est: 'cum autem esset
 Hierosolymis in Pascha, in festo'. Cum appositue cohaereant 'Pascha' et 'festum',
 ceu 'genus' et 'species', tamen iterauit praepositionem, perinde quasi diccrem:
 'accepi literas a praeceptore, a Philippo' pro 'a praeceptore Philippo'. Et apud
 Theophylactum Graecum comperio praepositionem additam.

880 [45] [A] Inuenit Philippus Nathanael. *Inuenit* prima syllaba acuta pro-
 nunciandum est; est enim praesentis temporis. Quanquam Latinius erat 'reperit',
 εὐρίσκει, velut obuium. Ac paulo superius *Inuenimus Messiam*; [B] etiamsi Chry-
 sostomus diuersum approbat sensum, cum ait: 'inuenire enim quaerentis est'.
 Verum huius rei arbitrium penes lectorem esto. Admonet hic idem Chrysosto-
 885 mus additum articulum, cum vnicum illum Christum Iudaeis promissum et
 expectatum vellet intelligi, τὸν Μεσσίαν. Alioqui reges omnes [D] et sacerdotes,
 imo omnes Deo sacri, [B] Messiae dicuntur et Christi. [A] Filium Ioseph a
 Nazareth. [C] Vtrumne Ioseph fuit Nazaraeus an Christus? [A] Nam Latinus
 sermo prorsus anceps, cum Graece sit expeditus ac certus τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ, hoc
 890 est 'Nazarenum' siue 'e Nazareth oriundum'. [B] Id ne cui dubium esse possit,
 facit articulus praepositioni praepositus.

[46] [A] A Nazareth potest aliquid. [C] In nonnullis Graecis scriptum
 erat [A] pronuntiatiue, cum per interrogationem quoque possit accipi; quemad-
 modum annotauit et diuus Augustinus, [C] qui putat id quod sequitur, ex aequo
 895 congruere vtrique pronuntiationi. [A] Tametsi quod consequitur, magis suadet,
 vt per interrogationem legatur, quod videatur velut interroganti responsum: *Veni
 et vide*. [B] Atque hunc in modum legit Chrysostomus, indicans hanc interroga-
 tionem esse haesitantis de nomine loci, cum prophetia promississet Christum pro-
 diturum ex Bethlehem.

900

[A]

EX CAPITE SECVNDO

[1] In Cana Galilaeae. Hieronymus indicat duas esse Canas, [B] maiorem
 iuxta Sidonem et minorem in tribu Aser. [A] Ad distinctionem igitur alterius
 additum est *Galilaeae*, τῆς Γαλιλαίας. Est enim in Galilaea gentium, [B] oppi-
 dum quod Hieronymus in Hebraicis loci testatur aetate sua adhuc extitisse.

LB 349

906

| [4] [A] Quid mihi et tibi. Graece reddidit. Nam Latine dicendum erat:
 'Quid mihi tecum?', Τί ἐμοὶ καὶ σοί;

[6] Hydria Graeca vox est, nam Plautus vocat 'aqualem'; quandoquidem et
 ὕδρια ab aqua nomen habet Graecis. Metretas binas. Id est 'cados'. Quan-
 quam vtraque vox Gracca est, sed Latinis vsurpatur 'cadus' apud Horatium:

Nardi paruus onyx eliciet cadum,

- 869 diuus *A–D*: *D. E.*
- 879 Theophylactum *CD*: Vulgarium *B*, Theophyl. *E.*
- 882 paulo superius *B–E*: paulopost *A.*
- 888 Vtrum ne ... Christus *C–E*: Inuenit ne a Nazaret, an fuit Ioseph Nazareus, an Christus *A*, An fuit Ioseph Nazareus, an Christus *B.*
- 889 Ναζαρεθ *B–E*: ναζωρεθ *A.*
- 872 *Chrysostomum* ... *Cyryllum* Both Aretinus, 101 *D*, and Trapezontius, II, 13, f° 33 r°, read “a Bethsaida ciuitate Andreae et Petri”, as translation of *Hom. in Ioh.* 20 (19), 1, Migne *PG* 59, 123, and *Comm. in Ioh.* II, 1, Migne *PG* 73, 220 BC, both of which read: ἀπὸ Βηθσαιδᾶ, ἐκ τῆς πόλεως Ἀνδρέου καὶ Πέτρου.
- 874–876 *proximo* ... *festo Ioh.* 2, 23. Er. offers a literal translation here, but *Nov. Test.* offers the same translation as *Vg.*: “in die festo”.
- 876 *appositiuē cohaereant* “appositiuē”, in the sense of ‘in apposition’ or ‘as apposition’; cf. *Annot. in Lc.* 11, 41, *ASD* VI, 5, p. 543, l. 607: “appositiuē iungantur”.
- 879 *Theophylactum Enarr. in Ioh.* 1, 43–45, Migne *PG* 123, 1181 *D.*
- 881 *Latinus erat reperit Nov. Test.*: “Reperit”. Cf. *ASD* VI, 5, p. 77, *Annot. in Mt.* 1, 18, ll. 273–275: “Nam inuenimus quod quaerimus ... Reperimus vel casu obuia vel praeter spem oblata.”
- 884–886 *Chrysostomus* ... *Μεσσίαν Hom. in Ioh.* 20 (19), 1, Migne *PG* 59, 123: Καὶ γὰρ τὸ Ἐυρήκαμεν ζητούντων πῶς ἐστὶν αἰεὶ, Aretinus, 102 *A*: “Inuenire enim quaerentis est” and 19 (18), 1, Migne *PG* 59, 121: Ἀκουσον δὲ καὶ τούτου μετὰ τῆς τοῦ ἄρθρου πρυσθήκης λέγοντος. Οὐ γὰρ εἶπε, Ἐμεσίαν, ἀλλὰ τὸν Μεσίαν; Aretinus, 99 *A*: “audi Andream quam assertive articuli adiectionem dicat, Inuenimus Messiam”.
- 886–887 *et sacerdotes* ... *sacri* This 1527 addition may be connected with Er.’s reaction to criticism by N. Beda in *Supputat. error. in cens. N. Bedae*, *LB* IX, 625 *B*: “vinctus, quod Regum est cognomen”.
- 890 *Nazarenum* The reading of *Nov. Test.*
- 893 *pronunciatiue* “Pronuntiatuē”, ‘declaratively’, ‘affirmatively’, is used opposite to “percontatiue”, ‘interrogatively’ by Don. ad Tert. *Phorm.* 1, 2, 7.
- 894 *Augustinus* Here Er. refers to *Tract. in Ioh.* 7, 15, *CCSL* 36, p. 75 sq. (p. 76: “Ambas autem pronuntiationes potest ista vox sequi, siue sic pronunties tamquam confirmans ..., siue sic dubitans, et totum interrogans”). Cf. *Doctr. chr.* III, 3, 6, *CCSL* 32, p. 81.
- 894–895 *qui* ... *pronunciatiōni* Added after Stunica argued that a question mark was found in all Greek MSS.; cf. *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 130, ll. 427–441. Bludau, p. 132, and Graham, p. 52.
- 895 *pronunciatiōni* ‘The way in which is spoken’; cf. *OLD*, p. 1488.
- 897 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 20 (19), 1, Migne *PG* 59, 125.
- 901 *Hieronymus Sit. et nom. loc. Hebr.*, Migne *PL* 23, 886 *C* - 887 *A*: “Cana, vsque ad Sidonem maiorem (est quippe et altera minor, ad cuius distinctionem maior haec dicitur). Fuit autem Cana in tribu Aser, vbi Dominus noster atque Saluator aquas vertit in vinum. Vnde Nathanael verus Israclita Saluatoris testimonio comprobatur (et est hodie oppidulum in Galilaea gentium).” Cf. *Annot. in Mt.* 4, 15, *ASD* VI, 5, p. 128, l. 457, and Rummel, *Annotations*, p. 55.
- 906 *Quid mihi tecum* The reading of *Nov. Test.* Cf. *Annot. in Mc.* 1, 24, *ASD* VI, 5, p. 360, l. 246 sqq. Er. defends himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD* IX, 4, p. 168, ll. 725–740, from criticism by Lee of this passage.
- 907 *Plautus Curc.* 312. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 51.
- 908 *cados* Cf. *Annot. in Lc.* 16, 6, *ASD* VI, 5, p. 562, l. 128.
- 909 *Horatium Carm.* IV, 12, 17; cf. *Annot. in Mc.* 14, 3, VI, 5, p. 422, l. 839.

atque apud Plinium. 'Metreta' est apud Catonem et Columellam. Est autem [B] 'cadus' siue 'metreta' [A] mensura congiorum decem, [B] vt docet copiosius nos-
ter Budaeus, libro De asse quinto, si quis forte plura desiderabit.

[8] [A] Architriclino. Graeca vox est; significat eum qui praefectus est
915 apparando conuiuio. Triclinium locus tribus constratum lectis ad discum-
bendum.

[10] Vsque adhuc. Ἔως ἄρτι, id est 'vsque nunc' [B] siue 'vsque ad hoc
tempus'.

[14] Numularios sedentes. Κερματιστάς dixit, non τραπεζίτας, id est
920 'mensarios'. Sunt autem κέρματα minutiae aeris, vnde cermatistae, qui maiores
nummos minutulis commutant, non sine quaestu, qui mos et hodie durat apud
Italos.

[15] [A] Et cum fecisset quasi flagellum. *Quasi* non additur in Graecis
codicibus: Καὶ ποιήσας φραγέλλιον, id est 'facto flagello'. [D] Latinam vocem cor-
925 rupte pronunciauit ex vulgi consuetudine. [A] Oues quoque et boues. Non
est *quoque* Graecis, sed 'que': τὰ τε πρόβατα, 'ouesque'.

[17] Zelus domus tuae comedit me. Extat id testimonium Psalmo sexa-
gesimo octauo.

[19] [B] Soluite templum hoc etc. Ἐγερῶ. Graeca vox anceps est ad id
930 quod est 'excitare' iacentem, dormientem, aut mortuum, et 'excitare' aedificium,
LB 350 hoc est 'extruere'. Nam et in hunc sensum | vsurpatum comperimus 'excitare', [C]
apud Suetonium in Caligula: *Et in indicium victoriae altissimam turrin exci-
tarunt.*

[20] [B] Quadraginta sex annis. Quanquam alienius est a nostro insti-
935 tuto, tamen admonere visum est quod serio nec semel indicat Augustinus, hunc
numerus reperiri in nomine Adam, si Graecis scribatur literis Ἀδάμ, quod
geminum alpha notet duo, delta quatuor, my quadraginta. Id commenti, quan-
quam ab aliis repertum ac proditum est, vt ipse testatur, demiror tamen tam
gravi viro tantopere arrisisse, cum – ne quid aliud dicam – Hieronymus rideat
940 Graecam allegoriam in vocabulis Hebraicis. Fortasse nonnihl fuisset, si hisce lite-
ris apud Hebraeos hic numerus signaretur. Huic simillimum est quod annotauit
quatuor literis quibus scribitur 'Adam', designari quatuor plagas, ἀνατολήν, δύσιν,
ἄρκτον, μεσημβρίαν. Quod quidem et ante hunc annotauit diuus Cyprianus, sed
homo fuit vterque.

[24] [A] Quod ipse nosset omnes. 'Omnia' est Graece, τὰ πάντα, [B] in
945 nonnullis, in aliis secus. [C] Augustinus legit *nosset omnes*.

[A]

EX CAPITE TERTIO

[2] [B] Quod a Deo venisti magister. *Magister* nominandi casus est,
non vocandi: Deus te doctorem misit, non homo. Nam διδάσκαλος est, licet
950 *magister* vsurpatum reperias pro doctore.

[3] [A] Nisi quis renatus. Γεννηθῆ, id est: 'genitus' siue 'natus fuerit'. Et in antiquissimis codicibus Latinis 'natus fuerit' est, non *renatus*. [C] Itaque citat Augustinus libro aduersus Faustum 24., cap. 1. Itaque scriptum est in codice

924 φραγγέλλιον A: φραγγέλλιον B-E.

928 octauo. B-E: octauo quod ab Hebraicis ita legitur. כִּי קִנְיַת בֵּיתָהּ אֲחֻלְתָּהּ קִרְפֹּת קִרְפֵּי כִּי נְפִלְי עָלֶיָּהּ. A.

936 quod DE: quo BC.

945 Quod ipse ... τὰ πάντα inter 924 flagello et 925 Oues posuit A.

948 venisti E: veneris B-D.

911-913 *atque ... desiderabit* Er. borrows here from Budé, *De asse et partibus eius*, V, *Opera*, 2, p. 222: "quod Dioscor.<ides> metretam dixit, Plinius cadum transtulit: quod et ipsum Graecum est, sed utroque nostri vtuntur. Metreta enim Cato et Columella vtuntur. Est autem congorum decem, vt autor est Dioscor. lib. 5, his verbis, ἔστι δὲ ὁ μετροτηρῆς χόες δέκα." I have not found this passage in Dioscurides. The passage which comes closest to it in *ThGL* is Polyaeus, *Sirategemata*, IV, 3, 32: Μάρις δὲ ἔστι δέκα χόες Ἀττικοί.

911 *Plinium Nat.* XXXVI, 22, 43, 158.

911 *Catonem Agr.* 100.

911 *Columellam De re rustica*, XII, 22, 1; 40, 1; 49, 11 and 53, 2 sq.

917-918 *Vsque ... tempus Nov. Test.* A: "vsque huc"; B-E: "vsque ad hoc tempus".

920 *cermatistae* Is not to be found in *ThLL*. Du Cange, Niermeyer, Souter, Hoven and the two dictionaries by Blaise. It is probably a Latin transcription of κερματιστάι by Er.

923 *quasi* Is omitted in *Nov. Test.*

924-925 φραγγέλλιον ... *consuetudine* A case of dissimilation which is mentioned in Schwyzer, 1, p. 258.

927 *Zelus ... me Ps.* 69 (68), 10.

930 *excitare Nov. Test.* A, just as *Vg.*: "excitabo"; B-E: "crigam".

932-933 *Suetonium ... excitarunt* Suet. *Cal.* 46 ("excitauit").

934-944 *Quadraginta ... uterque* Er. defended himself against criticism from Lee of this passage in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 288, ll. 133-140. Afterwards, when it was criticized by Steuchus (Guido Steucho, *1498?, † 1548) in his *Recognitio Veteris Testamenti* (Venice, Aldus, 1529) because of Er.'s critical remark on Aug., Er. defended himself extensively in *Ep.* 2465, ll. 130-287; there he mentioned wrong etymologies in *Plat. Crat.*, *Varro, Don.* and *Quint.* and criticism from *Servius of Don.*, but he did not introduce

Jerome's criticism of Greek allegory in Hebrew words. Cf. Rummel, *Catholic Critics*, 2, p. 135.

935 *Augustinus* I have found the equation of Ἀδὰμ with the number 46 in Aug. only in *Tract. in Ioh.* 10, 12, *CCSL* 36, p. 108. There Aug. also gives the explanation that with Ἀδὰμ the four directions of the wind may be meant (cf. ll. 941-943), and remarks that he gave this explanation the previous day as well, in *Tract. in Ioh.* 9, 14, *CCSL* 36, p. 98; so "nec semel" is possibly just sloppiness.

939 *Hieronymus* I have not found any passage in which Jerome "laughs at Greek allegory in Hebrew words." The only passage I have found in which he "laughs at allegories by a Greek" is *Comm. in Is.* V, 18, 2, *CCSL* 73, p. 190: "Vbicumque enim eum [sc. Eusebium] historia defecerit, transit ad allegoriam, et ita separata consociat, vt mirer eum noua sermonis fabrica in vnum corpus lapidem ferumque coniungere."

943 *Cyprianus Ps.-Cypr. De montibus Sina et Sion*, 4, and *De Pascha computus*, 16, *CSEL* 3, 3, pp. 107 sqq. and 263.

945-946 *Quod ... omnes* The 1522 addition is connected with criticism by Lee, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 169, ll. 742-746.

946 *Augustinus Tract. in Ioh.* 11, 2, *CCSL* 36, p. 110.

948-950 *Magister ... doctore V. infra*, p. 189, n. ll. 254-257, ad *Act.* 1, 12.

952 *renatus* The text of *Vg.* in the *Clementina*; Wordsworth-White and Weber mention it in their app. crit., but read: "natus". *Nov. Test. A*: "renatus fuerit denuo"; B-E: "natus fuerit e supernis".

952-954 *Itaque ... aureo* This addition may be explained by criticism from Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 169, ll. 748-757.

953 *Augustinus Contra Faust.* XXIV, 1, *CSEL* 25, p. 717: "natus".

aureo. [A] Valla *genitus* mauult, quod e viro quoque gignatur aliquis, cum e
955 muliere nascamur.

[4] Quomodo potest homo renasci. Γεννηθῆναι, id est 'nasci' siue
'gigni', concordantibus et antiquis nostris. Item in sequentibus 'nasci' est, non 're-
nasci'. Et

[7] Nasci denuo. Ἄνωθεν. Quo aduerbio vsus est et Lucas in praefatione
960 Euangelii sui, quod nos vertimus *ab integro*. [B] Chrysostomus annotauit Graecam
vocem ancipitem esse. Nam idem pollere quod πάλιν – id est 'iterum' –, vt
referatur ad tempus retroactum, aut ἀπὸ τῶν ἄνω, id est 'superne' siue 'de super-
nis'. In quem sensum vsurpatur Ioannis cap. 19.: *Non haberes potestatem in me
vllam, nisi tibi datum esset desuper*. Posteriorem sensum sequitur Cyrillus, inter-
965 pretans velut e coelo nasci qui per Spiritum Sanctum renascitur. Annotauit hoc
prior Origenes, edisserens epistolae Pauli ad Romanos caput sextum, quo tamen
in loco rursus Origenis interpres de suo nonnihil addidit.

LB 351 | [5] [C] Ex aqua et Spiritu Sancto. In Graecis non additur *Sancto*, nec
apud Augustinum, qui adducit hunc locum lib. aduersus Faustum 24., cap. 1.
970 Nam vt distingueret coelestem generationem a terrestri crassaque, proposuit duo
elementa liquidiora, aquam et aerem. Quin nec in aureo codice additur *Sancto*.

[8] [A] Spiritus vbi vult spirat. *Vbi* loci aduerbium est, non temporis.
Valla mauult 'spirat quo vult'; nam mox vertit ita: ποῦ ὑπάγει, id est: 'quo abeat'.
Est enim simile de flatu, re quidem inuisibili, sed tamen efficaci. [B] Atque hic
975 'spiritum' accipere videtur pro flatu huius aeris, vt intelligas similitudinem duci
ab hoc spiritu, re, cum non videatur efficacissima, ad impetum illius diuini Spi-
ritus. Atque ita prorsus interpretatur Chrysostomus homilia 25. cumque hoc
Cyrillus [D] ac Theophylactus [E] et Augustinus lib. de Quaestionibus Veteris et
Noui Testamenti, quaest. 59., [B] apertissime testans docendi gratia adhibitum
980 exemplum de aeris impetu, ne quis hoc meum somnium esse clamitet.

[10] [A] Tu es magister in Israel. Τοῦ Ἰσραήλ, Israel genitiui casus, vt
intelligas 'magistrum eius gentis'. [B] Nec hic abest articulus, Σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος,
hoc est 'ille doctor', cuius tam celebris est opinio. Quod quo magis exprimere-
mus, vertimus *Tu es ille magister Israelis*.

985 [12] Si terrena dixi vobis et non creditis. Variant hic Graecorum
codices; quidam habent καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε, id est: 'non credidistis'; alii rursus
οὐ πιστεύετε, id est: 'non creditis'. Nihil igitur causae fuerit cur protinus radas
scripturam, praesertim cum in huiusmodi verbis praeteritum tempus pro prae-
senti soleat vsurpari. Caeterum quod sequitur *credetis*, in emendatis exemplaribus
LB 352 | Graecis est πιστεύσῃτε, id est: 'creditori sitis', ob vim modi potentialis.

991 [13] Et nemo ascendit in coelum. *Ascendit* Graecis praeteriti temporis
est, οὐδεὶς ἀναβέβηκεν; ne quis putet de futura ascensione intelligi. Siquidem
illud agit, se ideo solum loqui de superna renascentia, quod vnus omnium e coe-
lis descendisset. [A] Qui est in coelo. Ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ. Participium verti
995 poterat per praeteritum imperfectum, 'qui erat in coelo', videlicet antequam des-
cenderet. [B] Sic enim Filius hominis dicitur fuisse in coelo [D] aut versari in

coelis, [B] sicut Dominus gloriae dicitur crucifixus, ob proprietatum in hypostasi duas complectentem naturas communionem.

[14] Et sicut Moses exaltauit serpentem. Sunt quibus exaltandi verbum non satis Latinum habeatur. Mihi non placuit mutare, quod vox ipsa non

966 Romanos *E*: Rhomanos *B-D*.
969 cap. *CE*: caput *D*.
980 clamitet *C-E*: cauilletur *B*.

981 Ἰσραήλ, Israel *B-E*: ἰσραήλ. i. Israel *A*.
997 coelis *E*: terris *D*.

954 *Valla Annot.*, Garin, I, p. 841, col. 1: "Ego maluissem transferre 'nisi quis genitus fuerit'. Et 'Quomodo potest homo gigni' et ita deinceps, non modo quia Graccum est 'genitus' et 'gigni', ... quia cum dicitur 'nasci', videtur res tantum ad matrem referri."
956 *Quomodo ... renasci* The *Clementina* and *Nov. Test. A*: "Quomodo potest homo nasci ... introire et renasci"; *Nov. Test. B-E* read, just as Wordsworth-White and Weber, "nasci" twice; at the second place Wordsworth-White mentions "renasci" in the app. crit.
959 *Nasci denuo* The text of *Vg.* and *Nov. Test. A*; *B-E*: "nasci e supernis".
959 *Lucas* Cf. *Annot. in Lc.* I, 3, *ASD* VI, 5, p. 448, l. 187 sqq.
960 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 24 (23), 2, Migne *PG* 59, 146: Ἦὸ Ἀνωθεν ἐνταυῦθα, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ φασιν, οἱ δὲ ἐξ ἀρχῆς.
963-964 *Non haberes ... desuper Ioh.* 19, 11 (*Vg.* and *Nov. Test. A*: "aduersum me ... esset desuper"; *Nov. Test. B-E*: "aduersum me ... esset e supernis."
964 *Cyrillus Comm. in Ioh.* II, 1, Migne *PG* 73, 245 CD.
966 *Origenes Comm. in Rom.* V, 8, Migne *PG* 14, 1037 sq.; the passage in 1038 BC, in which is chosen between the two meanings of ἄνωθεν in Latin ("Quod enim nos Latini habemus 'denuo', Graeci ἄνωθεν dicunt, qui sermo vtrumque significat, et 'denuo' et 'de superioribus'" and what follows), is evidently by the translator.
968 *Sancto* The reading of the *Clementina*; *Nov. Test.* omits it, as do Wordsworth-White and Weber.
969 *Augustinum Contra Faust.* XXIV, 1, *CSEL* 25, p. 718: "ex aqua et spiritu."
973 *Valla Annot.*, Garin, I, p. 841, col. 1: "Cur non quo, ποῦ?"
973 *mox* Also in *Ioh.* 3, 8.
977 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 26 (25), 1, Migne *PG* 59, 154.
978 *Cyrillus Comm. in Ioh.* II, 1, Migne *PG* 73,

245 CD.
978 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 3, 6-8, Migne *PG* 123, 1205 C.
978 *Augustinus Ps. Aug. or Ambrosiaster, Quaest. V. et N. T.* 59, 2, *CSEL* 50, p. 106: "vox venientis spiritus, id est 'venti'."
984 *Tu es ... Israelis* The reading of *Nov. Test. B-E*; *A*: "Tu es ille magister Israel". Cf. *Valla, Annot.*, Garin, I, p. 841, col. 1: "Tu es magister Israël, hoc est: 'Israëlis'; Graece dicitur: τοῦ Ἰσραήλ."
986 καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε Mentioned in their app. crit. by Tischendorf and Merk.
990 οὐ πιστεύσητε Mentioned in the app. crit. along with πιστεύσετε by Tischendorf.
990 *modi potentialis* Er. ascribes a potential value to the Greek subjunctive. Parallels for this view are not known from ancient grammar; the term 'potentialis' cannot be found there, but the Greek δυνατικός can. Cf. *Annot. in Mc.* 10, 15, *ASD* VI, 5, p. 409, n. l. 507. In Latin a potential subjunctive is quite normal. This may be what caused Er. to make this remark.
994-998 *Qui est ... communionem* The 1519 and 1527 additions are connected with criticism from Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 170, ll. 764-769: "Qui dicit Filius Dei descendisse de coelo, num continuo negat illum esse in coelo? Deinde docet nos ex autoritate Chrysostomi, quod Filius hominis dicitur esse in coelo, cum corpore tum versaretur in terris, id licere propter communionem idiomatum, quemadmodum ex aduerso Filius Dei dicitur passus aut mortuus." Cf. Asso, p. 209 sq. *Nov. Test.*: "Filius hominis, qui est in coelo".
999-1000 *Sunt quibus ... habeatur* In Ep. 832 to Tunstall (24 April 1518), l. 5 sq., Er. defends the use of "exaltare", pointing out that it is found in *Col.*; he has maintained "exaltare" in all editions. Tunstall helped Er., when he prepared for the second edition of *Nov. Test.* V. infra, p. 360, Some Biographical Data.

videatur absona, praesertim cum apud Senecam, certe non pessimum, opinor, autorem, reperiatur, atque etiam apud Columellam.

[16] [D] Sic enim Deus dilexit mundum. Ab hoc loco videri poterant verba euangelistae, prosequentis et explanantis sermonem quem coeperat Iesus cum Nicodemo. Non enim prosequitur quomodo discesserit Nicodemus aut
5 quid ad haec tam miranda responderit. Simile quiddam indicauimus et in primo capite, *de plenitudine eius accepimus omnes*. Nec dissimilis casus accidisse videtur Paulo in epistolae ad Galatas cap. 2., vbi sermonem cum Petro coeptum non absoluit, sed veluti Galatis interpretans prosequitur.

[17] [B] Non enim misit Deus Filium suum in mundum, vt iudicet mundum. *Iudicet* positum est pro ‘condemnet’, quomodo subinde reperitur apud Paulum ac caeteros, vt opponatur illi quod sequitur, *vt seruetur mundus per eum*. Idem sentiendum in his quae sequuntur,

[18] Qui credit in eum, non iudicatur, et iam iudicatus est. Et
15 mox

[19] Hoc est autem iudicium. *Iudicium* pro ‘condemnatione’ positum est.

[20] Omnis enim qui male agit. Ὁ φάλλα πράσσω, id est ‘qui mala agit’, tametsi sensus idem est, nisi quod male agere dicitur et qui male habet [C] ac malis affligitur.

[31] [A] Qui de terra est, de terra loquitur. In Graccis exemplaribus adduntur aliquot verba, ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς ἐκ τῆς γῆς ἐστὶν καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, id est: ‘Qui est de terra, de terra est et de terra loquitur’. Perinde quasi dicas: ‘Qui e terra profectus est, is terrenus est et terrena loquitur’. Neque enim loquitur de
25 terra, quod erat περὶ τῆς γῆς, sed ἐκ τῆς γῆς, hoc est ‘e terra’, velut humilia. Atque ita legit Chrysostomus [C] ac Theophylactus [B] cumque his Cyrillus [D] et Hilarius in praefatione commentariorum quos scripsit in Psalmos mysticos. [B] Ad eundem modum scriptum reperio in vetustissimis Latinorum exemplaribus ‘qui de terra est, de terra est et de terra loquitur’. [D] Consentiebat codex
30 Constantiensis et meus veteris typographiae; [B] quanquam in codice Corsendoncensi manifestissima vestigia testabantur erasam hanc particulam alteram, ‘de terra est’. Augustinus legit *qui de terra est, terra est, et de terra loquitur*; id confirmant ea quae sequuntur: *Nam si non esset*, [C] inquit, [B] *illuminatus, terra terram loqueretur*. Caeterum parum attentus lector scripturam mutauit, quod ociosa videretur iteratio *de terra est, de terra est*. Non animaduertit autem singulis
35 opponi singula: ‘Qui de coelo venit, coelestis est’ – hoc est: ‘supra omnes est’ – et coelestia loquitur et coelestia facit baptizans Spiritu; qui e terra profectus est, humilis est ac terrenus et hinc loquitur vnde est – hoc est ‘humilis humilia’ – et vterque suam refert originem. Dilucidius autem erat, si extremae particulae addidisset articulum, τὰ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ. [A] Et qui de coelo venit. *Venit* est
40 praesentis temporis, ὁ ἐρχόμενος, nisi quod haec participia duobus temporibus deseruiunt, [B] praesenti et praeterito imperfecto. Atque [A] ita vertendum erat et ὢν: ‘Qui e terra erat, terrenus est, at qui de coelo profectus erat, is supra omnes est’.

45 [33] Signauit. Ἐσφράγισεν, id est 'obsignauit', hoc est: [B] 'signo [A] confirmauit'. Nam sigillum additum rem certam efficit.

[34] [B] Non enim [D] ad mensuram dat Deus [B] spiritum. Euangelista pronomen omisit τοῦτοϋ siue αὐτοῦ, quod ex his quae praecedunt et consequuntur, satis liqueret de quo loqueretur. Id autem fit crebrius apud Graecos quam apud Latinos. Nos igitur, ne quid offenderet lectorem, pronomen de
50 nostro apposuimus in versione duntaxat. Dictum est autem figura prouerbiali *dat ad mensuram* pro eo quod est 'dat parce' aut 'mediocriter'. Qui largiter et effuse dat, non metitur quod dat aut numerat, sed cumulatum profundit. Alioqui gratia in Christo quatenus homo fuit, finita dici possit. [D] Et hic videtur euangelista
55 suum sermonem attexuisse sermoni Ioannis. Neque enim absoluit quid acciderit discipulis.

8 2. E: secundo D.

19 male habet B E: habet CD.

26 ac Theophylactus C-E: atque item Vulgarius AB.

30 quanquam E: licet B-D.

42 praesenti ... Atque B-E: At A.

47 ad mensuram dat Deus DE: dat deus ad mensuram B, dat eius ad mensuram C.

1 *Senecam Nat.* III, praef. 9: "deus extruit alia (varia lectio: "alia exaltat"), alia submittit".

2 *Columellam De re rustica*, III, 13, 4 and 9, and IV, 4, 2.

3-9 *Ab hoc ... prosequitur* V. supra, p. 54, l. 554 sq., ad *Ioh.* 1, 16: "Sed huic opinioni ... euangelistae". In ll. 7-9 Er. refers to *Gal.* 2, 14-21; in *Annot. in Gal.* 2, 20, *LB* VI, 811 CD: "In fide viuo Filii Dei", he thinks it is not clear where Paul stops rebuking Peter, because some aspects of Paul's speech fit more with words from a teacher to a pupil than with those from Paul to Peter.

11 *Iudicet positum est Nou. Test.* A contains the same readings as *Vg.*; B-E: "condemnet ... condemnatur ... condemnatus est .... condemnatio".

18 *male ... mala Clementina*: "male", Wordsworth-White, Weber and *Nou. Test.*: "mala".

21 *Qui ... loquitur* The text of *Vg.* and *Nou. Test.* A is equal to that of l. 21; *Nou. Test.* B-E: "Qui e terra profectus est, terrenus est, et e terra loquitur".

26 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 30 (29), 1, Migne *PG* 59, 171: ἐκ τῆς γῆς.

26 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 3, 31-34, Migne *PG* 123, 1221 B: ἐκ τῆς γῆς.

26 *Cyrillus Comm. in Ioh.* II, 3, Migne *PG* 73, 273 A: ἀπὸ τῆς γῆς.

27 *Hilarius Tract. super Ps., Instructio Psalmorum*, 7, *CCSI.* 61, p. 8 sq.: "Qui est de terra, de terra est et de terra loquitur. Qui autem de caelo venit, quae vidit et audiuit, tes-

tatur."

30 *meus veteris typographiae* Er. possessed the *Vulgate* in the edition Basel, Froben, 1491; see *ASD* IX, 2, p. 243, n. l. 282, and F. Husner, *Die Bibliothek des Erasmus, in Gedenkschrift*, Basel, 1936, pp. 228-259, esp. p. 257, on the Froben *Vulgate* which Er. possessed and used. It contains the reading mentioned in l. 29.

32 *Augustinus* In *Tract. in Ioh.* 14, 6, *CCSI.* 36, p. 144, Aug. quotes: "Qui est de terra, de terra est, et de terra loquitur," and writes in the explanation: "Nam ... loqueretur".

45 *obsignauit* The reading of *Nou. Test.*

47-54 *Non enim ... possit* Criticism from Lee of this passage is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 288, ll. 142-153.

50 *Nos* In *Nou. Test.* B-E "huic" is added in a deviant letter: "Non enim huic ad mensuram dat Deus spiritum".

51 *figura prouerbiali* Cf. *Adag.* 1427, *LB* II, 562 AB: "Ad mensuram aquam bibunt, citra mensuram offam edentes", translation of Μέτρον ὕδωρ πίνοντες, ἀμετροὶ δὲ μάζαν ἔδοντες, (*Zenobius*, 419, *Leutsch-Schneidewin*, 1, 123), an oracle which has become a proverb; it was said to Sybarites who had fled after their town was conquered by Croton.

54-56 *Et hic ... discipulis* Cf. supra, p. 54, l. 554 sq. ad *Ioh.* 1, 16: "Sed huic ... euangelistae" and p. 74, ll. 3-6, ad *Ioh.* 3, 16: "Ab hoc loco ... responderit."

[35] [B] Et omnia dedit in manu eius. Incertum est an abusus praepositione senserit omnia Filio tradita in manum an omnia nobis dari per manum illius, quod iuxta proprietatem Hebraici sermonis *in* praepositio significationem habeat instrumenti; sed priorem sensum Graeci sequuntur interpretes, et mihi magis arridet.

LB 354 | [36] [A] Sed ira Domini manet. Μενεῖ, id est 'manebit'. Quamquam accentu mutato erit 'manet', μένει, atque ita legitur in nonnullis exemplaribus, ac, mea quidem sententia, rectius. Fides aufert peccatum, infidelitas relinquit peccatum, manet autem quod non tollitur. [C] Quamquam Cyprianus aduersus Iudaeos lib. 2., cap. 26., legit *manebit*. Et quod interpres vertit 'qui non credit', eleganter reddidit ille *qui dicto non est audiens*. [D] Graecis diuersae voces sunt πιστεύων et ἀπειθῶν, quarum posterior magis sonat 'inobedientem'.

[A]

EX CAPITE QVARTO

70 [4] Per mediam Samariam. *Mediam* non additur, nec in Graecis codicibus nec in antiquis [B] Latinorum [A] exemplaribus [B] magnopere consentientibus [C] ac ne in aureo quidem, [A] διὰ τῆς Σαμαρίας. Atque ita legit Chrysostomus. [B] Vnde mirum videri potest vnde hoc inoleuerit in vulgatis exemplaribus, nisi forte quispiam sic interpretatus est *per Samariam* 'per medium Samariae' atque id alius in contextum transtulit; qua quidem occasione deprehendimus complureis irrepsisse mendas.

[6] [A] Sedebat sic supra fontem. Οὕτως addit [B] μιμητικῶς, [A] vt gestus exprimat hominis lassi, vel *sic*, nempe quia fatigatus. [B] Atque haec dictio consimilem ad modum vsurpata reperitur apud Terentium aliosque probos 80 autores. [D] Chrysostomus subindicat habere significationem neglectus *sic*, id est: 'non in sella aut commodo loco, sed neglectim humi, vt se locus fesso dederat.' Idem admonet Theophylactus. [A] Et melius erat 'ad fontem' quam *supra fontem*; [B] sic enim habebatur in vulgatis exemplaribus, tametsi in antiquis legitur 'super', non *supra*. [D] 'Sextam horam' expressit, vt intelligeremus Dominum non solum itineris labore, verum etiam aestu meridiano fuisse fatigatum.

85 [9] [A] Non enim *coutuntur*. Συγχρόνται. Vocem Graecam facticia Latina reddidit. Quis enim vnquam dixit: 'couti', aut quis intellecturus sit 'couti' esse [D] 'habere [A] commercium et mutuam vitae consuetudinem'? Nam et Latinis 'vsus' familiaritatem significat. Et vtimur his cum quibus agimus consuetudinem. [B] Caeterum 'couti' et 'cousus' inauditae voces sunt.

90 [10] [A] Tu forsitan petisses. Σὺ ἂν ἤτησας, 'tu poposcisses'. Interpres pro ἂν, coniunctione expletua, posuit aduerbium dubitantis, cum ἂν magis affirmet. Caeterum cum apud euangelistam vtrique verbo sit addita coniunctio ἂν, *petisses* et *dedisset*, in priore vertit 'forte' et in posteriore non vertit. Atqui aut erat omitendum vtrobique aut vtrobique addendum.

95 [11] Neque in quo haurias. Ἀντλημα, id est 'haustum'. Nam eo verbo vsus est Lucretius, quandoquidem 'hauritorium' Vallae parum nitidum videtur.

- 64 relinquit B-E: relinquet A.
 72 διὰ τῆς Σαμαρείας B-E: διὰ σαμαρείας A.
 77 supra B-E: super A.
- 57-60 *Et omnia ... instrumenti* The Hebrew prefix $\aleph$ means 'in', but is also used instrumentally. *Nov. Test.* A reads, just as *Vg.*: "dedit in manu eius"; B-E: "dedit illi in manum." For "proprietary", v. supra, p. 24, introd., §II.
- 60 *Graeci ... interpretes* Chrys. *Hom. in Ioh.* 31 (30), 1, Migne *PG* 59, 175, Cyril, *Comm. in Ioh.* II, 4, Migne *PG* 73, 280 sq., Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 3, 35-36, Migne *PG* 123, 1224 D - 1225 A.
- 62-68 *Sed ira ... inobedientem* The 1522 addition is connected with criticism by Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 170, ll. 771-783.
- 62-66 *Sed ira ... manebit* Tischendorf mentions $\mu\epsilon\nu\epsilon\iota$ as a variant reading alongside $\mu\epsilon\nu\epsilon\iota$; *Nov. Test.* and modern editions of *Vg.* read: "ira Dei manet". Cypr. *Quir.* II, 27, *CCSL* 3, p. 65, reads: "sed ira Dei manebit super cum."
- 66-67 *Et quod ... audiens* *Nov. Test. AB*: "qui autem incredulus est"; C-E: "qui vero non credit". Modern editions of *Vg.* read: "incredulus est"; "qui non credit" is mentioned by Wordsworth-White in the app. crit. and is one of the versions of the *Itala* (Jülicher, *Johannes Evangelium*, Berlin, 1963, p. 27). In Cypr. *Quir.* II, 27, the translation reads in *CSEL* 3, 1, p. 94 "non dicto audiens est", in *CCSL* 3, p. 65: "indictoaudiens est".
- 70 *Mediam* Is not found in modern editions of *Vg.*
- 72 *Σαμαρείας* The spelling *Σαμαρείας* in *Annot. B-E* and *Nov. Test.* is also found in Tischendorf. *Σαμαρείας* is now considered as the correct spelling.
- 72-73 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 31 (30), 2, Migne *PG* 59, 177.
- 76 *complureis* V. supra, p. 17, introd., §9a.
- 77-80 *μημητικῶς ... auctores* Also Plut. uses *μημητικῶς* in *De audiendis poetis*, 2, 18^b to render an attitude. P. McGlynn, *Lexicon Terentianum*, 2 (London-Glasgow, 1967), p. 175, uses the term *ἐπιδικητικῶς* and refers to the occurrence of *δεικτικόν* in Donatus. He mentions as specimens of "sic" in this sense Ter. *Eun.* 595 and 602 and *Heaut.* 676 sq. Lewis-Short refers to, among other texts, Plaut. *Pseud.* 155, Ter. *Phorm.* 1027, Lucr. V, 441, Ov. *Met.* XI, 728, and Prop. II, 24, 7. For *μίμησις* v. Lausberg, p. 554 sqq., §1159 sqq.
- 83 *tametsi E: licet B-D.*
- 86-87 *facticia Latina B-E: factitiam latine A.*
- 92 *ἄν magis B-E: an magis A.*
- 80 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 31 (30), 3, Migne *PG* 59, 180. Also in l. 84 sq. Er. follows Chrys.'s opinion that Jesus was very tired because of the journey and the heat of the day: 'Ὁρᾶς ὅτι διὰ τὸν κόπον ἢ καθέδρα γέγονε, διὰ τὸ καύμα, διὰ τὸ περιμεῖναι τοὺς μαθήτας; ... Τί δέ ἐστιν 'Ούτως'; Οὐκ ἐπὶ θρόνου, φησίν, οὐκ ἐπὶ προσκεφαλαίου, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐπ' ἐδάφους.
- 82 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 4, 6-8, Migne *PG* 123, 1229 CD.
- 84 *super* The reading in Wordsworth-White and Weber; "supra", which they give in their app. crit., is found in other modern editions. *Nov. Test.* reads "super", just as Aretinus, 150 C.
- 86-90 *Non enim ... voces sunt* In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 170, ll. 785-795, Er. defends this passage.
- 86 *coutuntur* According to *ThLL* 4, 1095, 'couti' is found in this verse of *John* in the *Itala* and *Vg.*, in the codex Bernensis 83 (probably 9th century) in a quotation of this verse in *Quaestiones grammaticae* (H. Hagen, *Anecdota Helvetica*, Leipzig, 1870, p. CII), and in a translation made in England (probably by Robert Grosseteste, c. 1175-1253) of Ignatius Antiochenus, *Epist. ad Magnesianos*, 3, 1 (*Patres apostolici*, 2, ed. F.X. Fund - F. Diekamp, p. 286). *ThLL* does not mention a substantive "cousus". *Nov. Test.*: "non enim commercium habent Iudaei cum Samaritanis" ("habent" om. A). In *Epist. apolog. adv. Stun.* 20, *LB IX*, 396 CD, Er. defends his disapproval of this word.
- 91-95 *Tu forsitan ... addendum Nov. Test.*: "tu petisses ab eo". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 841, col. 1: "De hoc iam dixi in superioribus, interpretem nunc addere affirmatiuam dictionem 'vtique', nunc dubitatiuam 'forsitan', quarum neutra ad rem pertinet ... sed interpres facto suo diffidens non repetiit in hoc verbo 'forsitan', quod aut repetendum erat aut superiori verbo non accommodandum: σὺ ἄν ἤτησας αὐτὸν καὶ ἔδωκεν ἄν σοι ὕδωρ ζῶν."
- 92 *coniunctione expletiva* 'Pleonasm'; cf. supra, p. 21, introd., §10.
- 96-99 *Neque ... vox est* Er. borrows from Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 841, col. 1: "Latinius fuisset sine praepositione, 'neque quo haurias'; ideo autem circuitione est vsus interpres, quia non habuit ad manum vocabulum pro-

Et Latinius erat 'quo haurias' quam *in quo haurias*. Altus. Βαθύ, id est 'profundus'. [C] Nam 'altus' ambigua vox est.

100 [12] [A] Et pecora eius. Θρέμματα. Quae vox omne animantis genus complectitur, ab alendo dicta, [D] vt βοσκήματα.

LB 355 | [14] [A] In aeternum. Εἰς τὸν αἰῶνα, id est 'in aeuum'.

[17] Quia non habeo virum. Quaeso, quid ex hisce verbis percipi potest, nisi mulierem dixisse quod Christus non habuerit virum? Vsqueadeo nihil referre
105 putamus quomodo loquamur aut quid auditorus sit qui legit? Omittenda igitur erat, si vsquam alias, hoc loco coniunctio ὅτι, *quia*; aut mutato verbi modo vertendum erat hoc pacto: 'Bene dixisti te virum non habere' [B] siue 'Bene dixisti: non habeo virum'. [A] Quod si nunquam interpretis omisisset Graecam coniunctionem, poterat videri superstitione factum. Caeterum cum alicubi deprehendatur
110 omisisse, mirum cur hic putarit addendam.

[23] Qui adorent eum. Τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν, id est 'adorantes se' siue 'qui adorent se'. Apparet interpretem fugisse amphibologiam pronominis reciproci, [B] quod accipi poterat illos adorare seipsos. Ea vitari poterat, si dixisset: 'qui adorent ipsum'.

115 [25] [A] Quia Messias venit. Ἔρχεται. Quod Graeci nonnunquam vsurpant pro futuro, tametsi praesentis temporis vox est. Hoc loco magis quadrabat 'veniet', propter id quod sequitur: *cum ergo venerit ille*. Et 'veniet' legitur in antiquis et emendatis codicibus Latinis.

[27] Et continuo. Καὶ ἐπὶ τούτῳ, id est 'in hoc' [B] siue 'interim', [A] nimirum cum haec dicerentur. Quid cum muliere loqueretur. "Ὅτι μετὰ
120 γυναικὸς ἐλάλει, id est: 'quod cum muliere loqueretur' siue 'loquutus esset'. Interpretis pro ὅτι legisse videtur τί. Non enim mirabantur quid esset quod cum illa fuisset colloquutus, sed illud admirabantur, Christum cum Samaritana pauperula tam familiariter colloquutum esse. Porro *muliere* positum est pro 'ea', vt
LB 356 'hominem' aliquoties pronominis | vice vsurpamus. Nec enim apostolis noua aut
126 suspecta res erat Christum cum muliere colloqui. Quod diximus, propemodum ex Chrysostomi interpretatione licet coniiicere. [B] Astipulatur nobis et veterum exemplariorum fides, in quibus scriptum est: 'et mirabantur, quia cum muliere loquebatur', hoc est: 'mirabantur eum cum muliere colloqui'. [A] Nam quod
130 sequitur, quid loqueris cum illa, magis vertendum erat 'cur loqueris cum illa', nimirum Samaritana. Abhorrebant enim Iudaei a commercio Samaritanorum. Videntur siquidem discipuli voluisse dirimere colloquium Christi cum muliere, verum non ausi sunt hoc facere.

[28] [B] Et dicit illis hominibus. *Illis* interpretis addidit de suo, nec
135 omnino intempestiuiter. Graece tantum est τοῖς ἀνθρώποις. Ac rursum *hominibus* dictum est pro 'eis'.

[33] [A] Nunquid aliquis. Μή τις, id est 'num quis'.

[34] [B] Vt perficiam [B] opus eius. [B] Graeci legunt καὶ τελειώσω, 'et perficiam', atque ita Chrysostomus. Licet hoc ad sensum parui referat. [C] Et
140 potest hac in parte repeti ἕνα, quasi dicas: 'vtque perficiam opus eius'. [A] Et

[35] [B] Quod adhuc. Coniunctio ὅτι non erat vertenda, cum ipsorum verba referat. [A] Quatuor menses. Graecis vnica dictio est, τετράμηνον, id est 'quadrimestre'. Et messis venit. Ἐρχεται. Poterat esse 'et ventura est'.

145 [37] In hoc [E] enim [A] est [E] verbum verum. [A] Ὁ λόγος cum articulo, vt intelligas de eo sermone quem modo dixerat. Porro praefatus est verum esse, cum rem nouam et incredibilem subiiciat.

[41] Propter sermonem eius. *Eius* ad Christum referendum est, non ad mulierem, αὐτοῦ, vnde melius erat 'ipsius'.

LB 357 | [42] Saluator mundi. Graeci addunt 'Christus', ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου ὁ
150 Χριστός.

103 Quia non habeo virum *E*: Quia virum non habeo *A-D*.

110 addendam *B-E*: addenda *A*.

124 muliere *C-E*: mulierem *AB*.

132 siquidem *B-E*: enim *A*.

133 ausi sunt *B-E*: ausos *E*.

137 num quis *C-E*: nunquis *AB*.

138 opus eius *B^c C-E*: voluntatem eius qui misit me *B*.

139 referat *E*: refert *B-D*.

141-142 Quod adhuc ... referat *inter* 143 ventura est *et* 144 In hoc *posuerunt* *B-D*.

142-143 Quatuor menses ... quadrimestre: 140 Et 142 quatuor menses ... quadrimestre *inter* 143 ventura est *et* 144 In hoc *posuit* *A*.

143 Poterat *A-D*: Poteras *E*.

144 verbum verum *E*: sermo verus *A-D*.

prium Graeco respondens; et haud scio an vnum sit, nisi illud quo Lucretius [V, 516] vtitur, 'haustrium'. Nam 'hauritorium' parum mihi nitidum videtur. Graece enim dicitur: 'neque haustum habes', ἀντλημα. "Nov. Test.: "neque quo haurias"; *A*: "altus", *B-E*: "profundus".

102 In aeternum ... aeuum *Nov. Test.*: "in aeternum".

103-110 *Quia* ... *addendam* Er. criticizes a Graecism in the Latin text which he had at his disposal; in Greek the indirect speech after ὅτι can be identical with the direct speech. "Quia" is not found in modern editions of *Vg.*, nor in *Nov. Test.*

111-114 *Qui adoret* ... *ipsum* *Nov. Test. A*: "se", *B-E*: "ipsum".

112 *amphibologiam* V. supra, p. 20, introd., §10.

115-117 *venit* ... *veniet* "Veniet", mentioned by Wordsworth-White in the app. crit., is the reading of *Nov. Test. A*; *B-E*: "venturus est".

120 *Quid* Modern editions of *Vg.* read "quia"; Wordsworth-White mentions "quid" in their app. crit. as "edd. apud Er." *Nov. Test. A*: "quid"; *B-E*: "quod".

122 *Interpres* ... τί The translator may also have interpreted ὅτι as ὃ τί.

123-124 *paupercula* V. supra, p. 24 sq., introd., §12.

125 *hominem* ... *pronominis vice* Since Plaut. (c.g. *Pseud.* 1163: "haben argentum ab homine?"); cf. Lewis-Short, s.v. II, Blass-

Debrunner, p. 250, §301, and Hofmann, p. 197 sq, §107 fγ. But Er. probably means that ἀνθρωπος and ἀνὴρ often have the function of a personal pronoun in *NT* Greek.

127 *Chrysostomi Hom. in Ioh.* 33 (32), 2 sq., Migne *PG* 59, 191 sq.

128 *exemplariorum* Gen. plur. of 'exemplarium', variant form of 'exemplar' since Jerome, *Epist.* 105, 5, 2, *CSEL* 55, p. 246 (*ThLL*, 5, 2, 1320). Cf. *Annot. in Lc.* 9, 54, *ASD* VI, 5, p. 532, l. 281.

130 *quid* ... *illa* *Nov. Test. A* reads: "quid loqueris", just as *Vg.*; *B-E*: "cur loqueris".

134-136 *hominibus* ... *eis* Cf. supra, l. 124: "Porro ... vsurpamus".

137 *num quis* The reading of *Nov. Test. A*; *B-E*: "Nunquis".

138-139 *Vt* ... *perficiam* Wordsworth-White mentions, among other words, the reading "et". *Nov. Test. A*: "vt"; *B-E*: "et".

139 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 34 (33), 1, Migne *PG* 59, 194; Aretinus, 164 B: "et perficiam".

141-142 *Quod* ... *referat* Er. considers the rendering of ὅτι as "quod" as superfluous, because he reads the sentence as direct speech. Cf. supra, n. ll. 103-110.

143 *et ventura est* Cf. supra, l. 115 sqq. *Nov. Test. A*: "venit"; *B-E*: "veniet".

149-150 ὁ Χριστός Mentioned in the app. crit. by Nestle. *Nov. Test. A*: "saluator mundi Christus"; *B-E*: "seruator mundi Christus". In *Annot. in Lc.* 1, 47, *ASD* VI, 5, p. 464,

[46] Quidam regulus. Τίς βασιλικός, id est 'quidam regalis'. Tametsi legendum opinor βασιλικός, etiamsi constanter reclamant Graecorum exemplaria. Quin et interpretes qui scribunt [B] in hoc Euangelium, [A] hunc 'basilicon' dictum [B] aiunt, [A] vel quod esset generis regii, vel quod magistratu munereque regio fungeretur. In hanc ferme sententiam Chrysostomus, nisi quod illic 'regulum' lego, non 'regalem', haud scio interpretisne an librarii vitio. [D] Certe Theophylactus citra controuersiam legit βασιλικός, id est 'regius'. [E] Et Hieronymus in cap. Esa. 65. admonet de aula regia fuisse quem rectius diceremus palatinum. [A] Et paulo post

160 [47] Incipiebat enim mori. Ἦμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν, id est: 'erat enim moriturus' [B] siue 'nam agebat animam', hoc est: 'tendebat ad mortem', [A] quod tamen hic data opera sic aliquoties vertit.

[52] Melius habuerit. Κομψότερον ἔσχεν, id est: 'melius' siue 'commodius habuisset'.

165 [54] [B] Hoc iterum secundum. Videri poterat dixisse Iesum duo secunda signa fecisse et altera vox superesse, etiamsi Graeca sic habent. Sensit hoc incommodi Chrysostomus; quid autem ille non sentit? Putatque *secundum* data opera additum, quo magis inculcaret Galilaeorum incredulitatem, qui cum prius vidissent miraculum in nuptiis, ac rursus hoc de sanato puero, tamen persistebant diffidere Christo.

[A]

EX CAPITE QVINTO

[2] Est autem Hierosolymis Probatice. Ἔστι δὲ ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῆ Πρωβατικῆ κολυμβήθρα, id est: 'Est autem [D] Hierosolymis [A] super Probatice' siue 'ad Probatice piscina'. Nam Graecis *Probatice* datius est, *piscina* nominatius. [C] Atque ita sane videre est in codice aureo, 'super Probatice', consentientibus exemplaribus S. Donatiani. [D] In Constantiensi codice sciolus quispiam eraserat praepositionem 'super'. [A] Sonat autem *Probatice*, quasi dicas 'ouilla' siue 'pecualis', vt vertit Hieronymus. [B] Quanquam ex Chrysostomo aut Cyrillo certum deprehendi non potest de loci huius lectione. [A] Et *piscina* hoc loco significat non viuarium piscium, sed in qua natatur, vel Graeca voce id attestante, quae dicta est παρὰ τὸ κολυμβεῖν, id est 'a natando'. Quae cognominatur [E] Hebraice [A] Bethsaida. Graece est Βηθεσδά, id est 'Bethesda'. Quanquam eadem vox et apud diuum Hieronymum erat deprauata. Quod vel hinc colligi licet, quod cum antea Bethsaida nominasset ciuitatem Galileae patriam trium apostolorum, Andreae, Petri, Philippi, iuxta stagnum Genezareth, aliquanto post subiicit rursus 'Bethsaida piscinam', quae fuerit Hierosolymis cognomento 'Probatice', quam nos, inquit, 'pecualis' possumus interpretari. *Haec quinque quondam porticus habuit. Ostenduntur gemini lacus, quorum vnus hybernis pluuiis adimpleri solet, alter mirum in modum rubens, quasi cruentis aquis, antiqui in se operis signa testatur. Nam hostias in ea lauare a sacerdotibus solitas ferunt, unde et nomen acceperit.* Ita ferme Hieronymus. Porro quod ait hinc

nomen inditum, non solum pertinet ad vocem Graecam *πρόβατον*, quae pecudem aut ouem sonat, verum etiam ad Hebraicam *בֵּית-עֵדֶר*. Siquidem Hebraeis

- 156 interpretisne *B-E*: an interpretis *A*.
 182 *Βήθσεδα*, id est Bethseda *C-E*: *Βήθσεδα*, id est Bethseda *A*, *Βήθσεδα*, id est Bethseda *B*.
 184 Bethsaida *A-D*: Betsaida *E*.
- l. 514, Er. notices that Latin-speaking people prefer "Seruator" to "Saluator"; see also the note to this text on p. 465.
- 153 *interpretes* Not only Chrys. and Theophyl., but also Cyril, *Comm. in Ioh.* II, 5, Migne *PG* 73, 332 C reads: *βασιλικός* (Trapezontius, II, 116, f° 51 v°: "regulus"), and Aug. *Tract. in Ioh.* 16, 4, *CCSL* 36, p. 167: "regulum".
- 155 Chrysostomus Aretinus, 170 sq.: "regulus", translation of *Hom. in Ioh.* 35 (34), 2, Migne *PG* 59, 200.
- 156–157 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 4, 46–50, Migne *PG* 123, 1253 B.
- 157 *Hieronymus Comm. in Is.* XVIII, 65, 1, *CCSL* 73 A, p. 743: "Regulus, qui Graece dicitur *βασιλικός*, quem nos de aula regia rectius interpretari possumus palatinum."
- 160 *Incipiebat enim mori* Also the text of *Nou. Test. A*; *B-E*: "siquidem is agebat animam". In *Vg.* *ἡμελλεν ἀποθνήσκειν* is translated as "esset moriturus" in *Ioh.* 12, 33 and 18, 32, *ἡμελλεν τελευτᾶν* as "erat moriturus" in *Lc.* 7, 2.
- 163–164 *Melius ... habuisset Nov. Test.*: "melius habuisset".
- 166–167 *hoc incommodi* V. supra, p. 17, introd., §9b.
- 167 *Chrysostomus* Er. starts from the translation by Aretinus, 172 BC: "Secundum non temere addidit, sed adhuc Samaritanos admiratur, quum post alterum signum Galilaei nondum ad eorum qui nihil viderant, perfectionem peruenissent"; Chrys. does not mention the name "Galilaei" in *Hom. in Ioh.* 36 (35), Migne *PG* 59, 203: Οὐδὲ γὰρ τὸ 'δεύτερον' ἀπλῶς προσέθημεν, ἀλλ' ἔτι τὸ θαῦμα τῶν Σαμαρειτῶν ἐπαίρει, δεικνύς ὅτι, καὶ δευτέρου σημείου γενομένου, οὐδέπω πρὸς τὸ ὕψος ἐκείνων ἐφθασαν οὗτοι οἱ τεθεαμένοι τῶν οὐδὲν ἐωρακότων.
- 172–191 *Est autem ... Hieronymus* In *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 132, ll. 443–453, Er. states that according to Stunica the entire text of *Ioh.* 5, 2 in *Vg.* was corrected by Antonius Nebrissensis, but that he himself had restored "super piscinam" or "ad piscinam". So the alteration from "*Βήθσεδα*,
- id est Bethseda", the reading of *A* and *B*, into "*Βήθσεδα*, id est Bethesda" in *C-E* (l. 182) is due to Stunica's criticism. Stunica returned to this subject in *Loca quae ex Stunicae annotationibus, illius suppresso nomine, in tertia editione Noui Testamenti Erasmus emendauit*, f° Bi v° (Graham, p. 52). The correction "super piscinam" or "ad piscinam" was borrowed by Er. from Valla, *Annot.*, Garin, 1, 841, col. 2: "Ego ad tollendam ambiguitatem dixissem: 'Est autem super Probatia Hierosolymis piscina', quoniam 'piscina' nominatiui casus est, 'Probatia' ablatiui, quod significat 'ouilla', siue ut ait Hieronymus, 'pecualis'." Both Valla and Er. refer to Jerome, *Sit. et nom. loc.*, Migne *PL* 23, 884 C - 885 A: "Bethsaida, ciuitas in Galilaea Andraeae, Petri et Philippi apostolorum, prope stagnum Genesareth ... Bethesda, piscina in Ierusalem, quae vocabatur *Πρόβατική* (et a nobis interpretari potest 'pecualis'). Haec ... habuit, ostendunturque gemini ... acceperit."
- 175 *videre est* V. supra, p. 19, introd., §9b.
- 176 *sciolus* Post-classical word, since Jerome, *Epist.* 49 (48), 18, 3 and 50, 5, 3, *CSEL* 54, pp. 382 and 394 (Forcellini, 4, p. 254, s.v.). Kinney translates "a know-it-all, a smatterer" (More, *CW* 15, p. 589, n. 270/29).
- 178 *Chrysostomo ... Cyrillo* Chrys. does not explain the name in *Hom. in Ioh.* 36 (35), 2, Migne *PG* 59, 203, neither does Cyril in *Comm. in Ioh.* II, 5, Migne *PG* 73, 336.
- 181 *παρά τὸ κολυμβεῖν* This explanation is not found in *Etym. mag.*, nor in Hesych. and Suid.; "to swim" is *κολυμβᾶν*.
- 181–182 *Quae ... Bethesda Nov. Test. A*: "Bethesda"; *B*: "Bethseda"; *C-E*: "Bethesda". The 1535 addition of "Hebraice", which is found in *Vg.* (*NT*: Ἑβραϊστί), may be connected with an objection from the Paris Faculty of Theology against Er.'s correction "Bethesda", especially in *Paraphr. in Ioh.* 5, 2, *LB* VII, 533 E: "Hebraeis dicitur Bethesda", and Er.'s response in *Declarat. ad cens. Lutet.*, *LB* IX, 879 B and 880 B–F.

195 בית domus dicta est, עֶדְרָא grex siue pecus. Apparet igitur totum eum locum dictam Probatricam, in quo fuerit aliqua pars seruata in vsus natate volentium.

Hugo Carrensis admonet 'piscinam' dictam per antiphrasin, quod minime habet pisces. Quemadmodum sorores diaboli dictae sunt Parcae, quod nemini parcant. Nimirum haec etymologia simillima est illi quam attulit de sycomoro: 'Sycomorus', inquit, dicitur, quasi 'sicut morus', quod sit similis moro. Ad hunc sane modum non est magnum ingentia condere volumina, si libeat huiusmodi naeniis miseras contaminare chartas. [B] Ne vero quisquam existimet haec a me calumniandi morbo dici. Imo consulendum arbitrabar studiis quorundam qui scriptorem hunc et alios huic similes velut addicti nulloque delectu legunt, alii quod cardinalis fuerit, alii quod ordinis Dominicalis. Verum vt audio Carrensem in numerum cardinalium ascitum fuisse, ita in diuorum numerum ascriptum non lego. Quod si maxime fuisset factum, tamen eatenus debetur sanctis viris reuerentia, vt, si quid errarint – nam errant et sancti –, citra personae contumeliam veritati patrocinemur. Quanquam et in alios parcius dicendum est quam res ipsa meretur, vt quod coarguimus eos, publicae vtilitati, quod moderatius id facimus, christianae modestiae datum videatur.

[4] [A] Et mouebatur aqua. Antiqui codices habent 'Et mouebat aquam', καὶ ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id est: 'et turbabat aquam'. Quanquam alii rursus habebant ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ. Τὸ articulus occasio fuit erroris, cum eadem syllaba possit esse et finis verbi. Chrysostomus sic interpretatur hunc locum, vt sentire possis ab angelo solitam turbari aquam. [D] Certe Theophylactus legit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ; id est: 'turbabat illam aquam'. [A] Et qui prior. Vetusti codices consentientibus Graecis exemplaribus habent 'Qui ergo primus', ὁ οὖν πρῶτος ἐμβάς, id est: 'qui igitur primus ingressus fuisset'. Descendisset in piscinam. In piscinam [C] hoc loco [A] nec est in antiquis nec in Graecis, verum hoc aliquis explicandi gratia de suo adiecit, [C] repetens e proximo loco quod euangelista maluit subaudiri. [A] Post motionem aquae. Μετὰ τὴν παραχῆν, id est 'post turbationem', quod ante dixit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ.

[6] [B] Cognouisset quia iam multum tempus haberet. Quando literatoris officio fungimur, non grauabimur et hoc admonere, hic subaudiendum quod mox praecessit, in infirmitate.

225 | [7] [A] Dum venio enim ego. Ἐν ᾧ δὲ ἔρχομαι ἐγώ, 'in quo autem venio', vt ad verbum reddam. Vertendum autem erat 'caeterum interea, dum ego venio, alius ante me descendit'.

[8] [B] Tolle grabbatum tuum. Mirum est vnde Graeci scribant κράββατον, per duplex ββ, cum Martialis primam huius dictionis syllabam corripuerit in epigrammate:

Sed si nec focus est nudi nec sponda grabati.

Praesertim cum Perottus etymologiam vocis petat a Graecis; dictum enim putat κράβατον, quasi καράβατον, a κάρα, caput, et βατόν, peruium. Quod verum sit necne, in praesentia non disputo. Certe lectuli genus est seu lecticae potius. In Magno Graecorum Etymologico reperio κρεββάτιον dictum παρὰ τὸ κρεμῶν τὰς

βάσεις, id est 'a suspendendo pedes', quod sic in lecticis portarentur, vt pedibus non contingent terram.

- 194 בֵּית scripsi: בֵּית A-E.
 194-195 dictam DE: dictum A-C.
 196 dictam A-D E: dictum E.
 196 antiphrasin A E: antiphrasin B-D.
 198 illi B-E: isti A.
 204 Dominicalis C-E: Praedicatorum B.
 213 ἐταράσσετο B-E: ἐταράσσατο A.
- 195 *dictam* Determined by the predicative noun.
 196-198 *Hugo Carrensis ... parcant* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Piscina vero idem est quod cisterna quaedam ampla non multae profunditatis, sed tamen non habens omnino aquam tangentem superiores partes litoris vel ripae. Et dicitur piscina per antiphrasim, eo quod minime pisces habebat; sicut sorores diaboli Parcae dicuntur eo quod nulli parcant." Hugh of St. Cher borrows this from Serv. *Comm. Aen.* I, 22: "et dictae sunt Parcae κατὰ ἀντίφρασιν, quod nulli parcant", Don. III, 6, Keil, *Gr. Lat.* 4, 402, l. 5: "Parcae eo quod nulli parcant", Jerome, *Epist.* 40, 2, 3, CSEL 54, p. 311: "Parcae ab eo, quod nequaquam parcant", or Diom. II, Keil, *Gr. Lat.* 1, p. 462, l. 14 sq.: "Antiphrasis est dictio e contrario significans, vt bellum dicitur, quod minime est bonum, et lucus, quod minime luceat, et Parcae, quod minime parcant". Hugh of St. Cher wrote *Sycomorosus ... morus* in his *Postilla ad Lc.* 19, 4. For "per antiphrasin", v. supra, p. 21, introd., §10.
- 211-213 *Et mouebatur ... ὕδωρ* Tischendorf and Nestle mention *Ioh.* 5, 4 only in the app. crit, as ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ and ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ, respectively; Merk includes it in the text, just as *Nov. Test.* In *Vg.* it is included in the text of the *Clementina* ("motionem"), but only mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White ("turbationem") and Weber ("motionem"); *Nov. Test.*: reads ἄγγελος γὰρ κατὰ καιρὸν κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ καὶ ἐτάρασσε (A: ἐταράσσετο) τὸ ὕδωρ, ὃ οὖν πρῶτος ἐμβὰς μετὰ τὴν ταραχὴν τοῦ ὕδατος ἰγίτης ἐγένετο (ἐγένετο AB) ᾧ δὴποτε κατέχετο νοσήματι, and offers the translation: "Angelus enim (A: "autem") descendebat certo tempore (A: "secundum tempus") in piscinam, et turbabat aquam (A: "turbabatur aqua"). Et qui primus descendisset in piscinam post turbationem aquae, sanus fiebat a quocunque detinebatur morbo." The action of the angel is already noted by Tert. in (*De baptismo*, 5, 5, CCSL 1, p. 281 ("piscinam Bethsaidam angelus interueniens commouebat; obseruabant qui inualitudinem querebantur: nam si quis praeuenerat descendere illuc queri post lauacrum desinebat."), and Aug. in *Tract. in Ioh.* 17, 3, CCSL 36, p. 171 ("Subito enim videbatur aqua turbata, et a quo turbabatur, non videbatur. Credas hoc angelica virtute fieri solere ... Post aquam turbatam mittebat se vnus qui poterat, et sanabatur solus; post illum quisquis se mitteret, frustra faceret.").
- 214 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 36 (35), 1, Migne PG 59, 204.
 215 *Theophylactus Fnarr. in Ioh.* 5, 1-4, Migne PG 123, 1257 B.
 216-218 *Et qui prior ... fuisset* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 2: "Primus est Graece, πρῶτος. Et ita ratio postulat vt dicatur, non 'prior', cum plurimi essent languentes."
 223 *quia ... haberet Nov. Test.* A: "quod iam multum tempus haberet"; B-E: "quod iam multum temporis morbo teneretur". Cf. app. crit.
 225 *mox* In the sense of "paulo ante" (since Arnob.), *Th.I.* 8, 1553 sq.; cf. ASD VI, 5, p. 105, n.l. 898 ad *Annot. in Mt.* 2, 8.
 225 *in infirmitate Ioh.* 5, 4.
 226 *Dum ... ego* Also the reading of *Nov. Test.* A; B-E: "Sed interim dum ego venio".
 227 *vi ad verbum reddam* For this locution and variations on it, v. ASD VI, 5, p. 183, n. l. 733-734 ad *Mt.* 9, 16.
 230 *Martialis* I, 92, 5.
 233 *Perottus Cornucopiae*, 1013: "Grabati'. Lecti. Grabatum proprie vocamus exiguum lectum, quo meridiani solemus, dictum quasi carabatum, quod in eo capite recumbamus. Κάραν enim caput, βατόν peruium Graeci appellant."
 236 *Magno ... Etymologico Etym. mag.* 536, l. 20.
 237 *a suspendendo pedes* Cf. supra, p. 19, introd., §9b.

[9] [C] Homo ille. Non est *ille* apud Graecos, sed interpres expressit vim articuli, ὁ ἄνθρωπος.

[13] [A] Iesus enim declinavit a turba. Ἐξένευσεν. Incertum a νεύειν an a ξενεύειν. [B] Hesychius indicat ἐκνεύειν idem esse quod 'enatare', a verbo νεῖν, cum ita scribit: ἐκνεύσας· ἐκκολυμβήσας. [A] Nec est a turba constituta in loco. Alioqui addidisset articulum: ὄχλου τοῦ ὄντος ἐν τόπῳ; sed Iesus subduxit sese, cum turba esset in loco; quod inter plurimos facile est vnum aliquem latere, quem deinde non agnoscas. Vnde magis dictum videtur a ξενεύειν, velut peregrinum et ignotum fieri. Vt ne dicam quod

[14] Ἰγνίης, sanus, magis pertinet ad integritatem membrorum quam morbum veluti febrim. Nam morbo opponitur bona valetudo; vitio corporis opponitur debilitas. Iam noli. Μηκέτι, id est 'ne posthac'. Quoniam recte vertit interpres, callentibus linguam Latinam, apud quos idem valet 'iam' quod 'posthac'.

[16] [B] Propterea persequebantur Iudaei Iesum, quia haec faciebat in sabbato. In Graecorum codicibus additum reperio καὶ ἐζητοῦν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, fortassis ob hoc, quia sequitur *Propterea magis quaerebant eum interficere*, etc., sed reclamantibus magno consensu Latinorum codicibus.

[17] [D] Pater meus vsque modo. Ὁ Πατήρ μου. Annotat Cyrillus addito Patri articulo non declarari quemuis patrem, sed Deum, hoc est 'illum vere Patrem'.

[19] [A] Nisi quod viderit Patrem. Ἐὰν μή τι βλέπῃ, id est: 'nisi quid | viderit' aut certe 'nisi viderit'. Nam τι frequenter additur ex proprietate Graeci sermonis.

[20] [D] Et maiora his. Καὶ μείζονα τούτων. Quod hic ausus est interpres, quur non idem ausus est apud hunc euangelistam capite decimoquarto: *et maiora horum faciet*. Vbi totidem verbis scriptum est μείζονα τούτων.

[24] [A] Sed transiet. Ἀλλὰ μεταβέβηκεν, id est 'transiit', praeteriti temporis, non futuri. [B] Nam 'transiit' facile deprauatum est in *transiet*. [E] 'Transiit' legit Theophylactus citans in Lucae caput 23. Lectioni astipulatur illius commentum: *In supplicium, inquit, non venit, sed vivit aeternam vitam*. Porro qui vivit, iam ad vitam transit. [C] In aureo codice scriptum erat 'transit', [D] in Constantiensi 'transiit'.

[22] [E] Neque enim Pater [C] iudicat quenquam. Cyprianus pro οὐδένα legisse videtur οὐδέν. Sic enim refert: *Nihil Pater iudicat*. Ad eundem modum citat libro ad Quirinum tertio, capite trigesimotertio.

[27] [B] Et Pater dedit ei potestatem iudicium facere. Καὶ coniunctio sublata est in vulgatis exemplaribus, licet in vetustis reperiat addita. Proinde nos reposuimus *quoque*, vt intelligamus et hoc autoritatis accessisse, vt liceret et iudicis personam gerere, veluti paterni regni consortem. Quia Filius hominis est. Mirum est hic neutrae dictioni Graecum articulum praeponi, ὅτι Ἰῶς ἀνθρώπου ἐστίν. Cur autem hic omissus sit, equidem meam coniecturam in medium afferam. Opinor enim hic particulam hanc, *quia Filius hominis est*, nihil

aliud valere quam 'quia homo est', et ad eam sententiam exprimendam erat superuacuus articulus. Atque hic mecum facit diuus Augustinus, qui subindicat iudicandi potestatem, quae semper fuerit Christo, rursus eidem traditam a Patre velut homini. Etiamsi lectionis distinctionem quam sequitur Augustinus, non probat Chrysostomus, ostendens hanc quam vulgus sequitur, esse cuiusdam Pauli

241 enim *E*: autem *A-D*.

241 Incertum a *DE*: Incertum an a *A-C*.

244 loco *B-E*: loca *A*.

253-254 faciebat *E*: fecisset *B-D*.

272 Neque enim Pater *E*: Filius enim non *CD*.

276 reperiatur *C-E*: reperitur *B*.

284 traditam *B-D*: tradita *E*.

241-245 *Iesus enim ... loco* The *Clementina* reads, just as *Nov. Test. A*: "Iesus enim declinavit a turba constituta in loco"; Wordsworth-White and Weber omit "a", but mention it in app. crit; moreover, Wordsworth-White gives, among other texts, the variant reading "quia turba erat constituta", Weber the variant reading "autem"; *Nov. Test. B-E*: "Iesus enim subduxit se quod turba esset eo in loco." Ἐξέβησεν is an aorist of ἐκβέω, "to escape", originally "by swimming", but, already since Pind. *Olymp.* 13, 114, generally used in the meaning "to get safely through" (Liddell-Scott). The verb ξέβησεν is mentioned by Stephanus, *The-saurus linguae Graecae*, in the meaning "peregrinus et ignarus sum", but not by Hesych. and Suid. and in modern dictionaries.

248-252 Ὑγιής ... posthac *Nov. Test.*: "Ecce sanus factus es, ne posthac pecces".

254-255 καὶ ... ἀποκτεῖναι Tischendorf, Merk and Nestle mention this passage only in app. crit.; in *Vg.* it is not inserted in the text; only Wordsworth-White mentions it in the app. crit.: "et quaerebant eum occidere". *Nov. Test.* adds this in the Greek text; *A* does not offer the translation; *B-E*: "et quaerebant illum occidere".

257 vsque modo Also reading of *Nov. Test. A*; *B-E*: "ad hoc vsque tempus" (cf. supra, p. 70, l. 917 sq., ad *Ioh.* 2, 10).

257 *Cyrillus* Discussing this text in *Comm. in Ioh.* II, 5, Migne *PG* 73, 345 D - 348 C, Cyril does not lay special emphasis on the use of the article; nor does Trapezontius, f° 53 v° and 54 r°.

260 quod Also the reading of modern editions of *Vg.* and *Nov. Test. A*; *B-E*: "quid".

264-265 et maiora horum faciet The reading of *Ioh.* 14, 12, in *Vg.* and *Nov. Test. A*; *B-E*: "et maiora his faciet". The addition of this note in 1527 may be explained by the criticism from Stunica of the annotation to *Ioh.* 14, 12,

which is apparent from *Epist. apolog. adv. Strun.* 23, *LB IX*, 396 E; v. infra., p. 137, n. ll. 437-438 ad *Ioh.* 14, 12.

266-271 transiet ... transiit The *Clementina* and Wordsworth-White read: "transiit" (Wordsworth-White in the app. crit: "transiit"); Weber: "transit", and in the app. crit.: "transiit". *Nov. Test.*: "transiuit".

268 *Theophylactus* In *Enarr. in Lc.* 23, 39-43, Migne *PG* 123, 1104 C, Theophyl., quoting this verse, writes μεταβέβηκεν; Oecolampadius, f° 140 v°, just as ad *Ioh.* 5, 24, f° 164 v°: "transiuit". "In supplicium ... vitam" is also borrowed from his translation.

272 *Cyprianus Quir.* II, 28 and 33, *CCSL* 3, pp. 67 and 128.

275-277 Καὶ ... quoque Tischendorf, Merk and Nestle²⁶ mention καὶ between αὐτῷ and κτίσιν in the app. crit.; in the *Clementina* "et" is missing; Wordsworth-White and Weber include it in the text. In *Nov. Test. A* "et" is missing; *B-E*: "et potestatem dedit ei iudicandi quoque."

277 hoc autoritatis *V.* supra, p. 17, introd., §9b.

279-283 *Mirum ... articulus* Er. notes the text "the Son of man" with both articles ad *Mt.* 16, 13; 24, 44 and 25, 13, *Mc.* 8, 38, and *Lc.* 18, 31, *ASD VI*, 5, p. 246, l. 353, p. 314, l. 120, p. 318, l. 204, p. 404, l. 364 and p. 570, l. 361, and supra, p. 37, ll. 152-156, ad *Ioh.* 1, 1. Only ad *Ioh.* 1, 1 he emphasizes that both words are preceded by an article. The conjecture which Er. offers here on the absence of the article is criticized by Bentley, *Annotations*, p. 45, n. 44. For the form "neutrae", v. supra, p. 16, introd., §9a.

283 *Augustinus Tract. in Ioh.* 19, 15 sq., *CCSL* 36, p. 198 sqq.

286 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 39 (38), 3, Migne *PG* 59, 223: "Ὅτι Ὑἱὸς ἀνθρώπου ἐστὶ, μὴ θαυμάζετε τοῦτο." Παῦλος μὲν ὁ Σαμοσατεύς οὐχ οὕτω φησὶν, ἀλλὰ πῶς;

Samosatensis haeretici, nec putat omnino consistere sensum, cum Christus non ideo acceperit iudicandi potestatem, quod esset homo. Nam si ob id accepisset, danda erat eadem omnibus hominibus. Proinde distingui iubet ad hunc modum: 290 *et dedit ei potestatem iudicium quoque faciendi*, atque hic colon intercedat. Deinde subiiciatur: *Quia Filius hominis est, nolite mirari hoc*; vt sensus sit: quod dixi de potestate dandi vitam aeternam, quod de potestate iudicandi, ne vobis videatur LB 361 incredibile, [C] eo [B] quod | me conspiciatis hominem esse. Quin ex ipsa Cyrilli interpretatione colligere licet eum cum Chrysostomo sentire. Quanquam 295 interpres confudit distinctionem. Verum de ratione distinguendi sermonis suum cuique permitto iudicium. Omnes hac in parte pro me faciunt quod *Filius hominis* simpliciter pro ‘homine’ positum est. Nam Chrysostomus ita scribit: *Non enim propterea accepit iudicium, quia homo est. Nam nihil prohibuisset omnes homines iudices esse.* Item Cyrillus: *Nolite, inquit, mirari, si cum me hominem esse 300 videatis, suscitaturum tamen mortuos me pollicear.* [D] Theophylactus similiter distinguit, vt haec particula non pendeat a superioribus, sed referatur ad sequentia: *quia Filius hominis est, nolite mirari.* Negat esse mirandum quod ei qui Filius esset hominis, data esset tanta autoritas, quum idem esset Dei Filius; diuinam enim naturam declarat ex generali mortuorum resurrectione, quae soli Filio Dei seruata 305 est.

[28] [C] Et audient vocem Filii [D] Dei. [C] In Graeco codice scriptum erat ‘et audient vocem eius’, quod paulo ante se vocauerit Filium Dei. Et ideo dure videtur hic repeti *Filii Dei*. Exemplaria diui Donatiani [D] cumque his Constantiense [C] suffragabantur Graecae lectioni.

[29] [B] Et procedent, qui bona fecerunt. Est nonnihil momenti in 310 distinctione, vt post verbum *procedent* addas hypodiasitolen, vt intelligamus non bonos solum processuros, sed omnes quicumque vocem audierint. Deinde subnectantur duae partes, altera bonorum, altera malorum. Si quis attentius legat Augustinum haec edisserentem, sentiet illum hoc subnotasse. Scio crassulum esse 315 quod dicturus sum, sed tamen, quoniam hoc opus paratur imperitoribus, non piguerit admonere *procedent* Graecis esse *ἐκπορεύονται*, id est ‘exibunt’ siue ‘prodibunt’. Loquitur enim de iis qui prodituri sunt e monumentis ad vocem angeli tuba canentis. [C] Alioqui procedit quod bene succedit aut prouehitur.

[32] [D] Verum est testimonium eius quod perhibet de me. *Eius* 320 pronomen nec apud Graecos additur nec in vetustis codicibus.

[36] [B] Ego autem habeo testimonium maius Ioanne. Interpres reddidit Graeca bona fide. Nam si explanatius voluisset exprimere ‘Habeo testimonium maius testimonio Ioannis’, addidisset alterum articulum foemininum, LB 362 *τὴν μαρτυρίαν μείζω τῆς τοῦ Ἰωάννου*. Et tamen dubium non est, quin hic sit 325 sensus euangelistae. Neque enim confertur testimonium cum Ioanne, sed testimonium Patris cum testimonio Baptistae. [A] Ea ipsa. *Ea* referendum ad superiora, *ipsa* ad sequentia: [B] *Opera enim quae dedit mihi Pater, vt perficiam ea; ipsa opera* etc. Haec distinctio manet etiamnum in peruetustis Latinorum exemplaribus. *Ea* additum est ex proprietate sermonis Hebraici. *Ipsa* positum pro

330 'vltro' siue 'per sese'. 'Opera quae facio, vltro testantur qui sim, etiamsi nullus testetur hominum'. Caeterum iteratio 'operum' ad asseuerationem facit.

335 [39] Scrutamini scripturas. Ἐρουνᾶτε. Non minus Graecis quam nobis incertum est vtrum *scrutamini* imperandi modo dictum sit an indicandi. Et vterque sensus tolerabilis est, [D] nisi quod Cyrillus putat indicandi modo dictum: [E] vos [D] scrutamini scripturas, et [E] iidem [D] in eo quod est praecipuum, non creditis scripturis. [E] Chrysostomus praefans arripere videtur impe-

307 Filium Dei DE: Filium hominis C.

Ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῶν κρίσιν ποιεῖν, ὅτι Υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν. Ἄλλ' οὐδεμίαν ἀκολουθήσαν ἔχει τοῦτο οὕτω λεγόμενον. Οὐ γὰρ διὰ τοῦτο ἔλαβε κρίσιν, ὅτι ἄνθρωπος ἐστίν (ἐπεὶ τί ἐκώλυσε πάντας ἀνθρώπους εἶναι κριτάς), ἀλλ' ἐπειδὴ τῆς ἀρρήτου οὐσίας ἐκείνης ἐστίν Υἱὸς, διὰ τοῦτο ἐστὶ κριτής. Aretinus, 189 CD: "Quia Filius hominis est, nolite hoc admirari". Paulus Samosatenus non sic legit, sed: 'potestatem dedit ei iudicium facere, quia Filius hominis est'; quod minime sequitur. Non enim propterea accepit iudicium, quia homo est, nam nihil prohibuisset omnes homines iudices esse; sed quoniam ineffabilis illius substantiae filius est, ideo iudex. Quamobrem ita legendum: 'Quia Filius hominis est, nolite hoc admirari'."

290 *colon* In Antiquity "Part of a line of verse, a metrical entity, a clause of a period' or 'a line, fragment, snatch" (*OLD*, s.v.); since Isid. *Orig.* I, 19, 2 and 4 and *Gr. Lat. (supplement)*, p. 231, l. 6 sq. it gets the meaning: "signum distinctionis" (*ThLL* 3, 1697, l. 68 sqq.), "punctuation mark" (Niermeyer, s.v.). This meaning is neither offered in Lewis-Short and *OLD*, nor for κῶλον in Liddell-Scott.

293 *Cyrilli* In *Comm. in Ioh.* II, 8, Migne *PG* 73, 381 C -384 B, Cyril links ὅτι Υἱὸς ἀνθρώπου ἐστὶ with what precedes it and does not discuss Μη θαυμάζετε τοῦτο until the following entry. The passage "Nolite ... pollicear" (ll. 299–300) is borrowed from Trapezontius' translation, II, 144, f° 59 r°.

295 *distinctionem* 'Sign of interpunction' (Lewis-Short).

300 *Theophylactus* Theophyl. punctuates in *Enarr. in Ioh.* 5, 25–29, Migne *PG* 123, 1272 C: καὶ ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῶν καὶ κρίσιν ποιεῖν ὅτι Υἱὸς ἀνθρώπου ἐστὶ. Μη θαυμάζετε τοῦτο, ὅτι ἔρχεται ὄρα .... The

quotation in l. 302 is probably borrowed from Oecolampadius' translation, f° 164 v°: "et potestatem dedit ei iudicandi quoque: quia filius hominis est, nolite mirari hoc: quia veniet hora ...".

306–309 *Et audient ... lectioni NT*: τῆς φωνῆς αὐτοῦ. *Nov. Test.* reads: "vocem eius", just as Wordsworth-White and Weber, who mention "vocem Filii Dei", the reading of other editions of *Vg.*, in the app. crit. Because of the explanation *et audient vocem eius* I have maintained *Et* as part of the entry, though neither *et* nor καὶ are found in *Vg.*, *NT* and *Nov. Test.*

310–317 *Et procedent ... prodibunt Nov. Test. A*, like *Vg.*: "Et procedent qui bona fecerunt, in resurrectionem vitae, qui vero mala gerunt, in resurrectionem iudicii, B–E: "Et prodibunt qui .... resurrectionem condemnationis."

311 *hypodiatolen* V. infra, p. 107, n. l. 767.

314 *Augustinum Tract. in Ioh.* 22, 13, *CCSL* 36, p. 231: "Omnes qui sunt in monumentis, audient vocem eius, et procedent". Non dixit: 'audient et viuent'. Si enim male vixerunt et iacebant in monumentis, ad mortem surgent, non ad vitam."

317–318 *iis ... canentis* Cf. 1. *Cor.* 15, 52; 1. *Thess.* 4, 15–17, and *Mt.* 24, 31.

319 *Eius* Is missing in *Nov. Test.*

328 *distinctio* V. supra, n. l. 295.

329 *Ea additum ... Hebraici* For "proprietary", v. supra, p. 24, introd., §11

331 *iteratio* V. supra, p. 22, introd., §10.

334 *Cyrillus Comm. in Ioh.* III, 2, Migne *PG* 420 CD; "vos ... scripturis" (l. 335 sq.) is a paraphrase.

336–338 *Chrysostomus ... scripturas Hom. in Ioh.* 41 (40), 1, Migne *PG* 59, 235; Aretinus, 199 BC: "Non dixit: 'legite scripturas' sed 'scrutamini' ... Dicit igitur: Nunquid scripturas admiramini?"

randi modum, annotans quod non dixerit: 'legite', sed *scrutamini*, enarrans indicandi modum, quum ait: *Nunquid admiramini scripturas*. Non enim scrutarentur, nisi mirarentur. [A] Vos putatis. Ὑμεῖς δοκεῖτε. Graecus sermo anceps; et sic accipi potest: 'vos videmini' aut 'videmini vobis'.

[41] Claritatem. Δόξαν. Miror quare non maluerit 'gloriam' hoc loco. Tametsi δόξα non est anceps ad 'claritatem', sed ad 'gloriam' et 'opinionem'.

[43] Non accepistis. Οὐ λαμβάνετε, id est: 'non accipitis', [C] verbo praesentis temporis.

[45] [A] In quo vos speratis. Ἐλπίζατε, id est 'sperastis', tametsi bene vertit interpret; [D] id est: 'spem collocastis'.

[46] [A] Si enim crederetis, etc. Εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωσῆ, ἐπιστεύετε ἂν ἐμοί, id est: 'Si enim credidissetis Mosi, credidissetis vtique mihi'. Rursum pro ἂν posuit 'forsan', haud sane in loco, [B] cum id in dubium vocet interpret quod Christus affirmat.

[A]

EX CAPITE SEXTO

[2] Multitudo magna. Πολλὸς ὄχλος, id est 'multa turba'.

[5] Ad eum. Πρὸς αὐτόν, id est 'ad se', [B] prima pronominis vocali aspirata. Quod tamen haud scio quo | casu in ecclesiasticis libris apud Graecos non obseruatur.

[9] [A] Et duos pisces. Καὶ δύο ὀψάρια. Et apud Terentium in Adelphis pisces 'obsonium' vocantur. [C] Siquidem 'opson' Graeci vocant edulium quod additur pani, praesertim coctum; vnde 'obsonare' lautius vesci; et ὀψοφάγοι, 'obsonatores', olim male audiebant. Ὀψάριον autem diminutiuum est ab ὄψον.

[A] Quid [E] sunt [A] inter tantos. Εἰς τοσοῦτους, id est 'inter tam multos' siue 'inter tot'. De numero loquitur, non de magnitudine hominum.

[10] Erat autem foenum. Χόρτος, 'herba' siue 'gramen'.

[11] Distribuit discumbentibus. Graeca nonnihil dissonant: καὶ εὐχαριστήσας διέδωκε τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ἀνακειμένοις, id est: 'et cum gratias egisset, distribuit discipulis, discipuli vero discumbentibus'. Nam ad eum ferme modum referunt et caeteri euangelistae, ipsum non dedisse turbae, sed discipulis, deinde discipulos distribuisse multitudini, [D] sed magno consensu reclamantibus Latinis codicibus. [E] Vnde subolet hic aliquid ex aliis euangelistis adiectum; [D] ex Chrysostomo ac Theophylacto non potuit diuinari quid legerint; in contextu Theophylactus habet quod est in Graecis codicibus, in Chrysostomo verso erat quod habetur in Latinis codicibus. [A] De piscibus quantum volebant. Ὅσον ἤθελεν, id est: 'quantum volebat', nempe Iesus, non quantum illa multitudo. Siquidem is erat qui suo arbitratu augebat commeatum illum alioqui exiguum. Atque ita legit Cyrillus. [B] Licet ex Chrysostomo non possit certum colligi quid legerit. [A] Caeterum vna mutata literula erat *volebant*,

ἤθελον, [B] quemadmodum lego apud Theophylactum [C] et in nonnullis aliis exemplaribus. [B] Augustinus legit *quantum sufficebat*. Nisi forte illic Augustinus

380 suis verbis euangelistae sensum explicuit, quemadmodum fecit paulo ante: *Accipit autem Dominus Iesus panes, gratias egit, iussit frangi panes, poni ante discumbentes*. [C] Aeditio Aldina [E] non [C] consentit cum nostra lectione; habet enim ἤθελεν, non ἤθελον.

342 δόξα B–E: doxa A.

343 verbo DE: verbi C.

345 quo B–E: quos A.

352 magna E: maxima A–D.

339–340 *Vos ... vobis* *Nov. Test. A*: “vos putatis”; B–E: “vos videmini vobis”.

341 *gloriam* The translation in *Nov. Test.*

343–344 *Non ... temporis* Modern editions of *Vg.* read: “et non accipitis me”, just as *Nov. Test. A*; B–E: “nec recipitis me”.

345 *speratis* Also the translation in *Nov. Test.*

347–350 *Si enim ... affirmat Vg.*: “Si enim crederetis Moysi, crederetis forsitan et mihi”; *Nov. Test. A*: “Si enim creditis Mosi, creditis et mihi”; B–E: “Si enim credidissetis Mosi, credidissetis vtique mihi”. Cf. supra, p. 76, l. 91 sqq., and Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 841, col. 2: “Forsitan’ superuacuum est.”

352 *Multitudo ... turba* *Nov. Test. A*: “multitudo magna”; B–E: “turba multa”.

353 *Ad eum ... ad se* Modern editions of *NT* read: πρὸς αὐτόν, *Vg.*: “venit ad eum”. *Nov. Test. A*: αὐτόν, “ad se”; B–E: αὐτόν, “ad se”.

354–355 *Quod ... obseruatur* Cf. *ASD VI*, 5, p. 123, n. ll. 329–341 ad *Annot. in Mt.* 3, 16.

356 *Terentium Ad.* 286: “opsonio”. “Obsonium est omnis cibus qui cum pane comeditur, imprimis pisces.” D. Ruhnkenii *In Terentii Comoedias Dictata*, Bonn, 1825, p. 44, ad *Andr.* 360.

358–359 *obsonare ... obsonatores* “Obsonare” has three different meanings, 1. ‘to produce or get provisions’, 2. ‘to purchase’ (anything necessary for a meal, provisions), 3. ‘to indulge in feasting, banquet’; “obsonatores” are only ‘buyers of victuals’, ‘caterers’, ‘purveyors’. *OLD*; cf. *ThLL* 9, 2, 236, l. 21 sqq. and 234, l. 49 sq.

360–361 *Quid ... tot* *Nov. Test. A*: “tantos”; B–E: “tam multos”.

362 *foenum ... gramen* *Nov. Test. A*: “foenum”; B–E: “gramen”. Cf. *ASD VI*, 5, p. 225, n. ll. 811–812 ad *Annot. in Mt.* 13, 26.

363–381 *Distribuit ... ἤθελον* From the passage in l. 363 sq. τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ is mentioned as a variant reading by Merk and

353 αὐτόν B–E: αὐτόν A.

360 Εἰς τοσοῦτους B–E: ἐν τοσοῦτοις A.

375 possit C–E: potest B.

376 Theophylactum C–F: Vulgarium B.

Nestle. *Nov. Test.* offers both the Greek text and the Latin translation of l. 364 sq. “Caeteri euangelistae” (l. 366) refers to *Mt.* 15, 32–39, and *Mc.* 8, 1–10. Chrys. (l. 369 sqq.) *Hom. in Ioh.* 42 (41), 3, Migne *PG* 59, 242, offers a free quotation of *Ioh.* 6, 11, with Καὶ ἔδωκε τοῖς ἀνακειμένοις, καὶ ἐνεπλήθησαν (Aretinus, 205 C: “Et dedit discumbentibus, et impleti sunt.”) and does not give a decisive answer about ἤθελεν or ἤθελον, Theophyl. (l. 369 sq.) *Enarr. in Ioh.* 6, 10–13, Migne *PG* 123, 1288 A, and Cyril (l. 374), *Comm. in Ioh.* III, 3, Migne *PG* 73, 453 D, quote the entire verse, τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ included, and end with ἤθελον. Modern editions of *NT* read: ἤθελον, modern editions of *Vg.*: “volebant”; Wordsworth-White mentions in the app. crit. “volebat” and other variant readings. *Nov. Test. AB*: ἤθελεν, “volebat”, C–E: ἤθελον, “volebant”. The 1522 comment on the *Aldina* in l. 380 sq. is curious: it reads on f° 384 v°, col. 1: ἤθελεν, just as *Nov. Test. AB*. But from 1522 *Nov. Test.* reads ἤθελον; Er.’s 1522 remark on the *Aldina* is not corrected until 1535. The *NT* text in the *Aldina* was based on *Nov. Test. A*, but obvious mistakes and numerous passages were corrected on the basis of new manuscript evidence; cf. *ASD VI*, 5, p. 2, §2. The passage in ll. 365–367 is reminiscent of Valla, who writes in *Annot.*, Garin, 1, p. 841, col. 2: “Vt apud caeteros euangelistas, ita apud Ioannem res gesta narratur: Iesum dedisse panem non turbis, sed discipulis, et discipulos turbis” and subsequently quotes the same text as Er. and offers a translation of it.

377 *Augustinus Tract. in Ioh.* XXIV, 4, *CCSL* 36, p. 246: “Accipit ... egit”, iussit, fracti sunt panes, positi ante discumbentes ... ‘Et de piscibus quantum sufficiebat”.

[12] [A] Ne pereant. *Μή τι ἀπόληται*, id est: 'ne quid pereat'; [B] nisi τι malis superesse.

385 [13] [A] Duodecim cophinos fragmentorum. Legi poterat et 'fragmen-
tis', vt referatur ad verbum *impleuerunt*. [B] Ex quinque panibus hordea-
LB 364 ceis et duobus piscibus. Haec particula, *et duobus piscibus*, non adiicitur in
Graecanicis codicibus; | atque his suffragabatur vtrunque exemplar Latinum
vetustissimum. [C] Suffragabatur et aeditio fratrum Amorbachiorum, ex perue-
tustis ac fidelissimis exemplaribus. Denique suffragatur codex aureus [D] cum
390 Constantiensi.

[14] [A] Quia hic est vere propheta. *Quia* praetermittendum erat. Nec simpliciter vertendum erat *propheta*, sed 'ille propheta', ὁ προφήτης. Siquidem ex vaticinio Malachiae expectabatur Helias, aut illi similis. [B] Item ex promisso Moysi.

395 [15] [A] Vt raperent eum, et facerent eum. Vtroque loco 'se' [C] aut 'ipsum' [A] dicendum erat, non *eum*. Fugit iterum. *Ἀνεχώρησε*, id est 'secessit' [E] siue 'subduxit se'. [D] Mirum quur hic interpreti libuerit a Graeco sermone discedere.

[16] [A] Vt autem sero factum est. *Ὁψία*. *Sero* pro 'vespere' semper vtitur. Legimus apud Liuium *serum diei* pro sera parte diei. 'Sero' non reperimus nisi aduerbialiter vsurpatum.

[17] Cum ascendissent nauim. *Εἰς τὸ πλοῖον*. Cur hic oblitus est suae nauiculae? Nec est *ascendissent*, sed *ἐμβάντες*, id est 'ingressi nauim', aut certe 'consensa naui'.

405 [19] Et proximum naui fieri. Nimirum Graece vertit *καὶ ἐγγύς* [B] τοῦ [A] πλοίου γινόμενον, id est 'nauī appropinquare' siue 'accedere ad nauim'.

[21] Fuit ad terram. *Ἐγένετο ἐπὶ γῆς*. 'Facta est in terra' [B] siue 'appulit terrae'. [A] Quam ibat. *Εἰς ἣν ὑπήγον*, id est: 'ad quam ibant', nempe apostoli.

[22] Altera die. *Τῆ ἐπαύριον*, id est 'postero die'. [E] Quod tamen recte vertit interpres. [A] Quia nauicula alia. *Πλοιάριον*. Hic vere diminutiuum est nomen.

[23] Gratias agentes Deo. Haec verba in altero exemplari non habebantur, in altero diuersa: *ἔφαγον τὸν ἄρτον εὐχαριστήσαντος τοῦ Κυρίου*, id est: 'vbi comederant panem, cum gratias egisset Dominus'. [B] Quanquam vetusti codices cum nostra aeditione consentiunt, astipulante et Augustino. Nam quid legerit Chrysostomus et Cyrillus, parum liquebat ex illorum interpretatione.

[25] [A] Quando huc venisti. *Πότε ὧδε γέγονας*; Hic *γέγονας* vertit *venisti*. Cur non et paulo ante? *Ἐγένετο ἐπὶ γῆς*, id est: 'venit in terram'.

[27] Pater signauit. *Ἐσφράγισεν*. Vt intelligas autoritate Patris ac testimonio comprobatum, sicut alias admonuimus.

420 | [32] Non dedit vobis panem. *Τὸν ἄρτον*, id est 'illum panem'. Neque enim negat vllum panem fuisse datum per Mosen, sed non illum eximium de quo sensit scriptura diuina. Item paulo post: *Panis enim Dei est*. Nam 'ille panis Dei' est. [D] Ac mox Pater meus dat vobis. Multi Latinorum codices pro
LB 365

425 *dat* habebant 'dabit', sed mendose; nec enim hic *dat* habet rationem temporis, sed potestatis. Dat enim qui solus potest dare. Graecis est δίδωσι, non δώσει.

385 Ex *F*: Duodecim cophinos fragmentorum, ex *B-D*.
 388 Suffragabatur *DE*: Suffragatur *C*.
 389 suffragatur codex *E*: suffragatur et codex *CD*.
 393 Item *DE*: Itidem *BC*.
 396-397 Fugit ... secessit inter 404 nauī et 405 Et proximum posuit *A*.
 402 ascendissent nauim *E*: ascendissent in

nauim *A-D*.
 403 ascendissent *B-E*: ascendisset *A*.
 405 Nimirum *A-D*: Nimum *E*.
 410 Quia *E*: Quod *A-D*.
 413 εὐχαριστήσαντος *B-E*: εὐχαρίσαντος *A*.
 418 non et paulo *E*: non paulo *A-D*.
 419-420 autoritate Patris ac testimonio *B-F*: autoritatem patris hoc testimonio *A*.

382 *Ne ... pereat* *Nov. Test. A*: ne pereant; *B-E*: "ne quid pereat".
 384-385 *Legi ... fragmentis* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 841, col. 2: "Graecum genitium reliquit interpres; ego dixissem 'fragmentis'."
 386 et duobus piscibus *Is* not included in the text of modern editions of *Vg*. It is mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White. It is included in *Nov. Test. A*, but it is not in *B-E*.
 388 aeditio fratrum Amorbachiorum Probably the *Biblia Latine I-VI*, Basel, 1504, published by the Amerbach brothers. V. infra, pp. 355 and 380, Some Biographical Data, s.v. "Amorbachii", and the List of Abbreviations (D), s.v. "Hugh of St. Cher".
 391 *Quia ... propheta* *Nov. Test. A*: "Quia hic est vere propheta"; *B-E*: "Hic est vere propheta ille". Er. considers the rendition of ἔτι as "quia" as superfluous because he reads the sentence as direct speech. Cf. supra, p. 79, n. ll. 103-104.
 392-394 *Siquidem ... Moysi* *Mt.* 4, 5, and *Dt.* 18, 15; cf. supra, p. 57, nn. ll. 612 and 618.
 395-396 *Vt ... eum* *Nov. Test. A*: "eum"; *B-E*: "ipsum".
 396-397 *secessit* The reading of *Nov. Test.*
 399-401 *Vt ... usurpatum* *Nov. Test. A*: "Vt autem sero factum est"; *B-E*: "At ubi iam vespera esset". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 841, col. 2: "Ego dixissem 'serum', vt apud Titum Liuium: 'Serum erat diei'. Nam hoc sero, 'huius sero' vox absurda est."
 400 *serum diei* *Liv.* VII, 8, 5, X, 28, 2, and XXVI, 3, 1.
 402-404 *Cur ... nauī* Er. criticizes extensively the preference of *Vg*. for the translation "nauicula" for πλοῦον, in *Annot. in Mt.* 8, 23, *ASD* VI, 5, p. 174 sqq., ll. 570-602, and makes short remarks about it ad *Mt.* 14, 24 and 32, and *Lc.* 8, 22, *ASD* VI, 5, p. 234, ll. 31 sq., 50 sq. and p. 524, l. 76 sq. *Nov. Test. A*:

"cum ascendissent nauim ... et proximum nauī fieri"; *B-E*: "conscensa nauī ... appropinquantem nauī". For the forms "nauim" and "nauī", v. supra, p. 16, introd., §9a.
 407-408 *Fuit ... ibant* The *Clementina* reads: "nauis fuit ad terram, in quam ibant"; Wordsworth-White: "nauis fuit ad terram, in quam ibant"; Weber "terram quam"; "ibat" is mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White and Weber. *Nov. Test.*: ἐπὶ τῆς γῆς; *A*: "statim nauis fuit ad terram quam ibant"; *B-E*: "ilico (*BC*: "illico") nauis appulerat terrae ad quam ibant." In *Epist. apolog. adv. Strm.* 21, *LB* IX, 396 D, Er. defends his preference for another translation than "fuit ad terram".
 409 *Alteria ... die* Cf. supra, pp. 59 and 67, nn. ll. 668-674 and 864-866 ad *Ioh.* 1, 29 and 43. *Nov. Test.*: "Postero die".
 412 *Gratias agentes Deo* In modern editions of *Vg*. only mentioned in the app. crit. alongside "gratias agente Domino", which is also the reading in *Nov. Test. A*; *B-E*: "posteaquam gratias egisset Dominus."
 415 *Augustino Tract. in Ioh.* 25, 8, *CCSL* 36, p. 252: "gratias agentes Domino".
 416 *Chrysostomus* Chrys. does not quote *Ioh.* 6, 23, nor does he comment upon it in *Hom. in Ioh.* 43 (42), 1, Migne *PG* 59, 246.
 416 *Cyrillus* In *Comm. in Ioh.* III, 4, Migne *PG* 73, 473 A, εὐχαριστήσαντος τοῦ Κυρίου is quoted; Trapezontius, III, 25 (f° 78 v° in ed. 1508, f° 71 v° in ed. 1521): "gratias agentes Domino".
 419-420 *Pater ... admonuimus* *Nov. Test. A*: "signauit"; *B-E*: "consignauit". Cf. supra, p. 75, l. 45 sq., ad *Ioh.* 3, 33.
 423 *Panis enim Dei est Ioh.* 6, 33; cf. infra, p. 93, n. l. 427.
 424 *dat* The reading of *Nov. Test.* and of modern editions of *Vg*.

[33] [B] Panis enim verus est. Graeci legunt 'Panis enim Dei est', consentientibus et vetustissimis exemplaribus [C] atque in his codice aureo [D] cum Constantiensi.

430 [35] Qui credit in me, non sitiet in aeternum. Graecis est *πώποτε*, id est 'vnquam'. Atque itidem habet codex aureus.

41] [A] Quia dixisset: Ego sum panis viuus. Hic non additur *viuus*, sed tantum 'Εγώ ειμι ὁ ἄρτος ὁ καταβάς ἐξ οὐρανοῦ, id est: 'Ego sum panis ille qui descendit de coclo'. [B] Consentiente cum Graecis vtroque vetustissimo
435 codice, [C] atque etiam Donatianicis. [B] Et paulo superius 'panis vitae' legitur, et non *panis viuus*.

[42] [A] Nonne hic est filius Ioseph. Οὐχ οὗτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, id est: 'Nonne hic est Iesus filius Ioseph?' Consentiant et antiquissima exemplaria Latinorum, [B] adstipulante et Augustino. Quo magis miror quo
440 consilio *Iesus* e vulgatis exemplaribus fuerit sublatus. Nam hoc loco Iesu nomen velut hominis plebei per contemptum additur; quemadmodum et hodie vulgus hominem nulla praeditum dignitate proprio compellat nomine.

[43] [A] In vicem. Μετ' ἀλλήλων, id est 'in vicem' siue 'inter vos'.

[45] Docibiles. Διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ, id est 'dociles Dei', vt accipiamus passiuē. Testimonium est apud Esaiam capite quinquagesimo quarto: *Vniuersos filios tuos doctos a Domino*. Nam hinc diuus Hieronymus indicat sumpsisse Ioannem. At cur igitur non dixit: 'in Esaia', sed: *in prophetis*? Proinde diuus Hieronymus citat consimilem huic sententiam ex Hieremiae capite trigesimo primo. Porro quod Hieronymus iuxta veritatem Hebraicam transtulit *doctos a Deo*, Septuaginta
450 verterunt [D] διδακτοὺς Θεοῦ, id est [A] 'discipulos Dei', vt intelligas passiuē accipiendum esse, non actiuē. Laurentius indicat in quibusdam exemplaribus scriptum fuisse διδακτικόν, in aliis διδακτοὺς, ac posteriorem lectionem magis approbat. Cuius sententiae et ipse subscribo; διδακτικός enim dicitur qui est
I.B. 366 appositus ad docendum, interprete Hieronymo. Vnde Paulus in|ter caeteras dotes
455 vult episcopum esse διδακτικόν, hoc est 'idoneum ad docendum', vt suo commonstrabimus loco. Docilis autem est is qui facile discit. 'Docibilis' vox est Latinis auribus inaudita. Paulus in epistola ad Thessalonicenses composita extulit dictione quod diuisit Ioannes: αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδιδάκτοι ἐστε, id est: 'nam vos ipsi a Deo docti estis'. Quoniam hoc *docti* non est participium Graecis, sed nomen;
460 vnde interpres studuit nomen nomine reddere consimiliter composito. Homerus citharoedum αὐτοδιδάκτων appellat, qui non ex arte, sed afflatu numinis caneret, ex seipso doctus:

Ἄυτοδιδάκτος δ' εἰμί, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἴμοις
παντοίους ἐνέφυσεν.

465 Proinde hoc loco non erat vertendum *docibiles Dei*, sed 'docti a Deo'. Vt consentiat cum eo quod praecessit, *nisi Pater, qui misit me, traxerit eum*; hoc nimirum est esse θεοδιδάκτων, trahi Patris afflatu.

- 470 [50] [D] Hic est panis de coelo descendens. Ὁ καταβαίνων. Hic vsus est participio praesentis temporis, nullum certum indicans tempus; sentit enim nullum panem de coelo descendere aut descendisse praeter ipsum. Nam idem et manna verum erat. Quoniam autem quod manna figurarat, iam erat exhibitum, mutat tempus participii, ὁ καταβάς.

- 430–431 Qui credit ... aureus *inter* 504–505 descendit et 506 Si ergo *posuit* D.
432 dixisset C–E: dixit A, dixi B.
443 In vicem E: In inuicem A–D.
451 actiue. Laurentius B–E: actiue Hebraeis est. יהוה וְכָל בְּנֵי אֱלֹהִים לְמוֹדֵי יְהוָה. Laurentius A.
460 nomine B–E: nomini A.

- 427 *Panis ... est* Modern editions of *Vg.* read, like *Nov. Test.*: “Panis enim Dei est”.
432 *panis viuus* Modern editions of *Vg.* read: “panis” (Wordsworth-White and Weber) or “panis viuus” (*Clementina*). *Nov. Test.*: ὁ ἄρτος ὁ καταβάς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, A: “panis viuus”; B–E: “panis ille”.
435 *panis vitae* *Ioh.* 6, 35.
438 *Iesus* Omitted in *Nov. Test.* A, but included in B–F, as in modern editions of *Vg.*
439 *Augustino* In *Tract. in Ioh.* 26, 1, *CCSL* 36, p. 259, Aug. quotes “Nonne hic est Iesus filius Ioseph.”
443 *In vicem* The reading of E; A–D read, just as in modern editions of *Vg.*: “in inuicem”. *Nov. Test.*: “inter vos.”
445 *Esaiam* *Is.* 54, 13; the Hebrew text mentioned in the app. crit. ad l. 451 is from this verse.
446–448 *Hieronymus ... primo* In *Comm. in Is.* XV, 54, 11–14, *CCSL* 73A, p. 613, Jerome quotes *Ioh.* 6, 44 sq. and *Ir.* 31, 33 sq.: “Quo testimonio Dominus vitur in Euangelio Ioannis, dicens: ‘Nemo potest ad me venire, nisi Pater meus, qui misit me, traxerit eum, et omnis qui audierit et didicerit a Patre, venit ad me’. Et post paululum ‘Scriptum est in prophetis: Erunt omnes docti a Deo’. Qui et per Hieremiam legitur: ‘Dans leges meas in mentibus eorum, et super cor illorum scribam eas. Et nequaquam ultra docebunt singuli proximos suos et fratres dicentes: Conosce Dominum. Sed omnes scient me a minimo vsque ad maximum. Propitius enim ero iniquitatum eorum, et peccatorum eorum non recordabor.’”
449 *veritatem Hebraicam* A term which Jerome

- 464 παντούς C–E: παντοίας AB.
468–476 Hic est panis ... humanam E: 473 Carnem suam ... 476 humanam *inter* 428 aureo et 432 Quia dixisset *posuit* C, 473 Carnem suam ... 476 humanam. Ego sum 468 panis ... 472 ὁ καταβάς *inter* 429 Constantiensi et 432 Quia dixisset *posuit* D.

- often used for the Hebrew text of the OT.
451 *Laurentius* Also Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 2, referred to 1. *Tim.* 3, 2 and 1. *Thess.* 4, 9, and quoted from Hom. *Od.* XXII, 347 sq. (οἴμους παντοίας). Besides he wrote: “Cyprianus, qui ait [*Epist.* 74, 10, *CSEL* 3, 2, p. 807]: ‘Docibilis autem ille est qui est addiscendi patientiam lenis et mitis’. Ego hoc vocabulum, etsi Priscianus ad artem refert, quia apud bonos autores non inueni, quod meminerim, inexpressum relinquo. Certe Graecum Hieronymus cum hunc locum super epistola ad Timotheum tractat [*Dialog. adv. Pelag.* I, 23, *CCSL* 80, p. 29], ita ait: ‘διδασκικόν, qui possit docere, non vt interpretatur Latina simplicitas, docibilem.’” Cf. Prisc. XVIII, 25, Keil, *Gr. Lat.* 3, p. 219, l. 17: “docibilis qui facile discitur.”
454–456 *Paulus ... loco* V. *Annot. in* 1. *Tim.* 3, 2, and 2. *Tim.* 2, 24, *LB* VI, 934 DE and 957 E.
456 *Docibilis* According to *ThLL* 5, 1, 1765 half of the specimens are drawn from *Is.* 54, 13, or 1. *Tim.* 3, 2, in the *Itala*, and the meanings are 1. “qui doceri potest, qui facile vel libenter discit”, 2. “qui docere scit”. *Vg.* reads there: “doctos a Domino” and: “doctorem”, respectively, and uses “docibilis” here and in 2. *Tim.* 2, 24. In *Nov. Test.* the translation is in A: “docibiles Dei”; in B–E: “docti a Deo”, in 2. *Tim.* 2, 24: “propensum ad docendum”, and in 1. *Tim.* 3, 2: “aptum ad docendum”,
457 *Paulus* 1. *Thess.* 4, 9 (*Vg.*: “ipsi enim vos a Deo didicistis”).
460 *Homerus* *Od.* XXII, 347 sq. (οἴμας παντοίας).
472 ὁ καταβάς *Ioh.* 6, 51.

[52] [C] Carnem suam dare ad manducandum. Apud Graecos non additur *suam*, sed interpretes expressit vim articuli τὴν σάρκα, nimirum intelligi volens carnem illam de qua prius est locutus Ie|sus. Alioqui omisso articulo poterat esse sensus: quomodo hic dabit nobis edendam carnem humanam?

LB 367

476

LB 366F

| [50] [A] Vt si quis ex ipso manducauerit. Ἴνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγη καὶ μὴ ἀποθάνῃ, 'vt quis ex eo edat et non moriatur'. [B] Quanquam hoc ad sensum haud ita multum habet momenti.

480

[51] [D] Si quis manducauerit ex hoc pane. Mirum quid secutus Hilarius libro de triade ineffabili decimo locum hunc his refert verbis: *Si quis manducauerit de pane meo, viuet in aeternum*, significans in hoc esse mysterium diuinae naturae assumentis humanam, quod cum affirmet se esse panem qui de coelo descenderit, tamen eundem panem appellet suum. Quanquam hunc locum veteres interpretantur de doctrina coelesti; sic enim dixit panem suum, vt frequenter dixit sermonem suum.

485

[52] [A] Litigabant ergo. Ἐμάχοντο, id est 'pugnabant' siue 'decertabant'. [D] Carnem suam. Τὴν σάρκα. In Graecis non additur *suam*, sed articulus τὴν refert eam carnem de qua fecerat mentionem; de sua autem carne loquutus est.

LB 367D

491

| [53] [A] Non habebitis. Οὐκ ἔχετε, id est: 'non habetis', [B] praesentis temporis. Quanquam videri potest temporis catachresis.

[57] [A] Sicut misit me viuens Pater, et ego viuo. Addenda erat interpreti particula, quae respondet *Sicut*, quo dilucidior redderetur oratio: 'quemadmodum misit me Pater qui viuit, ita et ego viuo propter Patrem'. Praeterea Ὁ τρώγων, id est: 'qui manducat me'; participium accommodandum erat verbo cui adhaeret ζήσεται, 'viuet': 'qui ederit me, ipse quoque viuet propter me'. [C] Potest et sic distingui sermo, vt contexatur e duabus partibus, quarum vtraque duobus constet membris: 'quemadmodum misit me viuens Pater et quemadmodum ego viuo propter Patrem, ita qui ederit me, viuet ipse quoque propter me'. Cum hac distinctione congruit interpretatio diui Augustini; laborat enim quomodo constet collatio. Non enim sic nos viuimus propter Filium Dei, quemadmodum ille viuit propter Patrem. [D] Videtur autem abusus praepositione διὰ, cui addidit accusandi casum pro paterno.

495

500

505

[58] [A] Qui de coelo descendit. Καταβάς. Praeteriti temporis est *descendit*.

[62] Si ergo videritis Filium hominis. Aliquid subaudiendum, quo sermo fiat absolutus: 'Quid igitur, si videritis', ἐὰν οὖν θεωρῆτε, significans id futurum quod admirabilius sit, nempe vt redeat in coelum, vnde venerat.

[66] Ex hoc. Ἐκ τούτου, id est 'ex eo', vt subaudias 'tempore'.

510

[70] Diabolus est. Miror hic placuisse vocem Graecam; dicere poterat: 'delator est' siue 'calumniator [B] est'. [D] Sic enim designat Iudam proditorem. [B] Et tamen nos reliquimus [D] 'diaboli' vocem, [B] quod viderimus Chrysostomum 'diabolum' propemodum interpretari pro 'Satana'.

[A]

EX CAPITE SEPTIMO

515

[I] [E] In Galilaeam, non enim volebat in Iudaeam. Euangelista scripsit [A] in Galilaea et in Iudaea, ἐν Γαλιλαίᾳ et ἐν Ἰουδαίᾳ. [B] Nam ambulare positum est pro 'versari'. Quod genus est illud 'Cum bonis ambula', pro eo

490 Non habebitis ... habetis *inter* 508 venerat
et 509 Ex hoc *posuit* A.

493 oratio B-E: ratio A.

502 autem abusus E: autem et abusus D.

473 *Carnem ... manducandum Nov. Test.* A has the same reading as Vg. B: "carnem dare ad edendum". C-E: carnem illam suam dare ad edendum".

477-478 *Vt si ... moriatur Nov. Test.*: "vt ex ipso edat (A: "manducaret") aliquis, et non moriatur". For "vt quis" v. supra, p. 18, introd., §9b.

480-486 *Si quis ... sermonem suum* This annotation, inserted in 1527, may have been added under the influence of contemporary controversies on the Eucharist and suggestions that Er.'s views on the Eucharist did not correspond with the doctrine of the Church of Rome. Er. defended the orthodoxy of his views in the *Detectio praestigiarum* from 1526 (ASD IX, 1, pp. 211-262).

481 *Hilarius Trin.* X, 18, CCL 62A, p. 473.

485 *veteres* Phillips refers in the *Paraphrase on John*, CWE 46, p. 276 sqq., nn. 50 and 69, to Chrys. *Hom. in Ioh.* 45 (44), 2, and 46 (45), 1, Migne PG 59, 252 sqq. and 257 sqq., and Cyril, *Comm. in Ioh.* III, Migne PG 73, 501 B. Cf. also Cyril, *Comm. in Ioh.* IV, 2, Migne PG 73, 560 sqq., and Aug. *Tract. in Ioh.* 26, 10 sqq., CCL 36, p. 264 sqq.

487 *Litigabant* Also the reading of *Nov. Test. A*; B-E: "Decertabant".

488-489 *Carnem ... loquutus est* Duplication from 1527 of ll. 473-476 from 1522.

490 *habebitis* The reading of the *Clementina*, mentioned by Wordsworth-White and Weber in their app. crit. along with "habetis". *Nov. Test.*: "habetis".

491 *catachresis* "The improper use of a word" (OLD). Also in *Annot. in Mt.* 24, 40, ASD VI, 5, p. 314, l. 90;

492 *Sicut ... viuio Nov. Test.*: "Sicut misit me viuus pater, ita et ego viuio".

500 *Augustini Tract. in Ioh.* XXVI, 19, CCL

512 *viderimus DE: videremus BC.*

516 in Galilaea et in Iudaea E: In Galilaea est in Iudaea A, In Galilaea est et in Iudaea B-D.

36, p. 268 sq.

503 *paterno* Sc. "casu". The genitive.

506-508 *Si ergo ... venerat Nov. Test. A*, just as Vg.: "Si ergo videritis"; B-E: "Quid igitur si videritis". For "absolutus" v. supra, p. 20, introd., §10.

509 *Ex hoc Nov. Test. A*: "Ex hoc"; B-E: "Ex eo tempore". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 1: "Nunc ad verbum translatio facta est, scientia autem est 'ex hoc tempore', quod ego dixissem, 'ex eo'. Nam 'ex eo' pro 'ex eo tempore' repperi: Quintilianus [*Decl. maior*, 12, 15]: 'Denique ex eo inopiam tibi obiicio, ex quo propter te tuli', ἐκ τούτου."

512 *nos Nov. Test.*: "vnus diabolus est".

512-513 *Chrysostomum* In *Hom. in Ioh.* 47 (46), 4, Migne PG 59, 267, Chrys. makes a comparison with the passage in which Jesus says to Peter: "Υπαγε ὀπίσω μου, Σατανᾶ (*Mt.* 16, 23, or *Mt.* 8, 33).

515-522 *In Galilaeam ... Benjamin* In *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, p. 172, ll. 843-848, Er. defends himself against criticism from Lee that he mentioned the variant reading εἶχεν ἐξουσίαν in Chrys. instead of ἠθέληεν. The addition and the alteration in ll. 532-537 may be connected with criticism from Sutor; cf. *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 778 AB. They were not added to the *Annotation on Ioh.* 7, 1 in the 1527 edition, but were added under the heading "Appendices Annotationum" on two unnumbered pages following the page with the end of the *Annotations* and the colophon, and a page with the printer's mark. The reader can find the complete 1527 text in which this passage is in Appendix II, p. 353 sq., ll. 80-91.

Nov. Test. A: "Galilaeam ... Iudaea", B-E: "Galilaea ... Iudaea".

quod erat 'Cum bonis viris habe consuetudinem'. [E] In eo quod sequitur, Chrysostomus nobiscum facit. [B] Non enim legit 'non volebat in Iudaea ambulare', sed 'non poterat in Iudaea ambulare'. Quod quo magis perspicuum fiat, ipsius verba subscribam: *Post haec ambulabat Iesus in Galilaea. Non enim habebat potestatem in Iudaea.* Atque vt palam sit Chrysostomum euangelistae verba recensere, praemiseraat quod his verbis euangelista significat, moxque subiicit: *Quid dicis, beate Ioannes: non enim habebat potestatem in Iudaea ambulare qui potest omnia quae vult?* Etc. [D] Ac mox: *Quum enim eum non habere potestatem dicit, tanquam de homine qui humana operaretur, dicit.* [B] Ex his palam fit Chrysostomum non legisse ἤθελε, sed εἶχεν [E] ἐξουσίαν. [B] Et offensus quispiam sententia, quod absurdum videretur non potuisse illic versari Iesum, qui cum visum esset, e mediis insidiantium manibus elabebatur, mutauit εἶχεν [E] ἐξουσίαν [B] in ἤθελεν, id est 'valebat' in 'volebat'. Siquidem in Latinis vocibus facilis lapsus fuerat. Et a nobis hic error videri poterat ortus, nisi tantus esset secus legentium consensus. [E] Quanquam cum Chrysostomo consentit [D^a] Cyrillus, qui locum hunc [E] enarrans ita loquitur: [D^a] *Ambulabat, id est: conuersabatur in Galilaea, quod non vltro nec libenter, sed necessario factum adiecta causa ostendit. Idcirco, inquit, in Galilaea cum alienigenis longo tempore fuit, quia Iudaei quaerebant ipsum interficere.* Etenim quum ait eum nolentem versatum in Galilaea, significat illi non licuisse versari in Iudaea. [B] Proinde nos rem lectoris arbitrio relinquimus, licet grauis esse debeat Chrysostomi [E] et Cyrilli [B] autoritas. In Theophylacto legitur ἤθελεν, etiamsi ex interpretatione non satis liquet quid legerit. [D] Quin subodorari licet et Augustinum legisse 'valebat', quum ait: *Non ipse perdiderat potestatem, sed nostram consolabatur fragilitatem.*

[E] Habemus igitur tres autores haudquaquam leues, qui legunt 'non valebat'. Theophylactus fuit recentior, et haud scio an post Graecos Romanae ecclesiae foederatos. Quod si ob huiusmodi scrupulos phas est mutare scripturam, mutandus erat locus [D^a] Marci sexto, *Et non poterat ibi virtutem vllam facere, nisi [E] quod [D^a] paucos infirmos impositis manibus curauit, et mirabatur propter incredulitatem eorum.* [E] Item illud apud eundem capite primo, *ita vt non posset manifeste intrare in ciuitatem.* In his non verba mutanda sunt, sed verborum sensus inquirendus. In Iudaea non poterat versari, quia nolebat praeueniri tempus passionis. Apud Marcum non poterat multa miracula edere, quia obstabat incredulitas hominum. *Iudaeam* autem hic appellat non totam Iudaeorum regionem, in qua erat et Galilaea, sed eam quae duas tribus complectitur, Iuda et Benjamin.

[2] [A] Scenophegia. Σκηνοπηγία, 'scenopedia'. Quae vox composita [B] Graecis [A] dicta est a figendis tabernaculis. Nostri perperam addunt aspirationem, quam Graeca dictio respuit.

[4] Et quaerit [E] ipse [A] in palam esse. Καὶ ζητεῖ αὐτὸς ἐν παρρησίᾳ εἶναι, id est: 'et quaerit ipse in libertate esse', hoc est: 'libere et audacter loqui'. [B] Quanquam iuxta Chrysostomi interpretationem ἐν παρρησίᾳ εἶναι plane videtur vsurpatum pro 'celebrem esse', quod cognati illius iudicarent hoc ad gloriam eius facere, vt declararet se mundo. Porro an reperiatur apud probos autores 'in palam', sicut 'in coram', aliis excutiendum relinquo.

LB 369 | [8] [A] Ego enim non ascendam. Ἐγὼ οὐπω ἀναβαίνω, id est: 'nondum ascendo'; alioquī mentitus videri poterat, qui se negarit ascensurum, cum tamen ascenderit. [B] Idque palam indicavit Chrysostomus, ne cui nostra leuis sit autoritas. [E] Cyrillus legit 'Ego non ascendo', exponens hoc sermone significasse legis

565

518-519 In eo ... facit *E*: Hoc sane loco Chrysostomus vnus omnium, quos viderim, variat lectionem *B-D*.

522 in Iudaea *E*: in Iudaea ambulare *B-D*.

527 εἶχεν ἐξουσίαν *E*: εἶχεν, quod infinito additum sonat, poterat *BD*, εἶχεν, ἡδύνατο, quod infinito additum sonat, poterat *C*.

528 videretur non *DE*: videretur eum non *BC*.

532-537 Quanquam ... Iudaea *E*: Nec aliud legisse videtur Cyrillus qui locum hunc sic explicat. Ambulabat ... idcirco enim inquit ... Etenim cum ait Iudaea *D*².

533 cnarrans ita loquitur *E*: sic explicat *D*².

538-539 Theophylacto *C-E*: Vulgario *B*.

553 Scenophegia *B-E*: Scenophagia *A*.

518-519 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 48 (47), 1; In Migne *PG* 59, 269, οὐ γὰρ ἤθελεν is quoted as the text of *Ioh.* 7, 1 sq., but Chrys. starts in his explanation from οὐ γὰρ εἶχεν ἐξουσίαν. Similarly Aretinus, 229 AB, quotes the text "non enim volebat in Iudacā ambulare" and writes in the explanation: "non enim habebat potestatem". Probably the quotations from the Bible text did not belong to the text of Chrys., but were added afterwards. In Ep. 1800, ll. 309-312, Er. observes that also the translators of Chrys., Cyril and Theophyl. substitute quotations from *Vg.*, so that there is a difference between the quotations and the commentary. In Ep. 1858, ll. 109-112, he makes the same remark about the translation of Chrys.

528-529 *Iesum ... elabebatur Lc.* 4, 30; cf. infra, p. 116, l. 952 sqq., ad *Ioh.* 8, 59.

533-536 *Ambulabat ... interficere* Er. quotes Trapezontius, IV, 31, P^o 94 v° ("Ambulabat ... ipsum, vt interficerent"), a (free) translation of Cyril, *Comm. in Ioh.* IV, 5, Migne *PG* 73, 632 CD.

538-539 *Theophylacto Enarr. in Ioh.* 7, 1-5, Migne *PG* 123, 1320 CD, offers the quotation: οὐ γὰρ ἤθελεν, but the explanation reads: Διὰ τοὺς μαιφόνους Ἰουδαίους ἀναχωρεῖ, οὐκ ὡς δειλιῶν πρὸς τὸν θάνατον ἐνῆν γὰρ αὐτὸν καὶ ἐν μέσρῳ αὐτῶν περιπατεῖν καὶ μηδὲν παθεῖν· ἀλλ' εἰ τοιαῦτα πάντοτε ἐποίει, οὐκ ἂν ἐπιστεύθη, ὅτι ἄνθρωπος γέγονεν, ἀλλὰ φαντασία ἔδοξεν ἄν.

540 *Augustinum Tract. in Ioh.* 28, 2, *CCSI.* 36, p. 277. Cf. supra, n. ll. 518-519.

543-544 *post Graecos Romanae ecclesiae federatos* Er. probably refers to the reunification of the Greek Church with the Church of Rome in the Council of Lyons in 1274.

545 *Marci Mc.* 6, 5 and 1, 45, respectively.

550-551 *Apud Marcum ... hominum* A remark of the same kind was made in the Appendix to the 1527 edition; v. infra, p. 354, ll. 88-90.

551-552 *Iudaeam ... Benjamin* Cf. *Annot. in Mt.* 2, 1, *ASD* VI, 5, p. 94, l. 680 sq.

556-561 *Et quaerit ... relinquo* In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, pp. 171-172, ll. 814-841, Er. responds to criticism by Lee of this passage. For *παρρησίᾳ* cf. infra, p. 98, l. 591 sqq., p. 120, l. 60, p. 204, l. 662 sqq., p. 219, l. 8 and p. 242, l. 507 sqq.

558 *Chrysostomi Hom. in Ioh.* 48 (47), 1, Migne *PG* 59, 270: τὸ δὲ ἐπαγαγεῖν ὅτι Ἱησοῦ ἐν παρρησίᾳ εἶπαι, φιλοδοξίας [ἐστίν]; Aretinus, 230 C: "Illa autem particula, 'Et quaerit ipse palam esse', habet inanis gloriae suspicionem."

560-561 *in palam* Cf. *Annot. in Lc.* 8, 17, *ASD* VI, 5, p. 524, l. 66 sq. "In palam" is found in *Vg.* (this text and *Sap.* 14, 17, *Mc.* 4, 22, and *Ioh.* 11, 54) and Christian authors.

561 *in coram* Is found in *Apul.* as an adverb and as a preposition. Cf. Lewis-Short, s.v.

562-564 *Ego enim ... ascenderit* *Nou. Test.*: "Ego nondum ascendo". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 1: "Cur negavit se Iesus ascensurum ad diem festum, cum esset ascensurus, quasi mentiretur? Sciamus igitur Graece legi: 'ego nondum ascendo ad diem festum hunc', ἐγὼ οὐπω ἀναβαίνω."

564 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 48 (47), 2, Migne *PG* 59, 271: Πῶς οὖν, φησίν, ἀνέβη, εἰπὼν, 'Οὐκ ἀναβαίνω'; Οὐκ εἶπεν καθάπαξ, 'Οὐκ ἀναβαίνω'. ἀλλὰ, 'Νῦν', εἶπεν, τρυτέστι, μεθ' ὑμῶν.

565 *Cyrillus* In *Comm. in Ioh.* IV, 5, Migne *PG* 73, 641 B - 644 D, Cyril not only quotes: ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω, but shows by his explanation that this quotation is right. Trapezontius, IV, 35: "ego autem non ascendo".

ceremonias abolendas, sed paulatim. Ascendit igitur et non ascendit, quasi mox subducturus sese. [C] In exemplaribus Donatiani scriptum erat: 'Ego enim nondum ascendam'. [D] Rursus in vetusto exemplari quod habebatur Louanii in collegio Canonorum Martinensium; consentiebat codex Constantiensis.

570 [12] [A] Murmur multus. Γογγυσμὸς πολὺς, id est 'murmuratio multa' siue 'murmur multum' [D] vt legit Augustinus.

[13] [A] Nemo tamen palam loquebatur. Παρρησίᾳ ἐλάλει, id est: 'libere loquebatur'.

575 [14] Iam autem festo mediante. Vtinam tam feliciter quam audacter interpret expressisset vocem Graecam μεσούσης, id est 'mediante'. Caeterum Latine dicendum erat: 'cum dimidium festi peractum esset' aut 'circa medium festi'.

580 [22] [D] Propterea Moses dedit vobis circumcisionem. In superiore loco est legis, hic circumcisionis mentio. Hoc admoneo, quod in Latinis aliquot codicibus hic quoque habebatur 'legem'.

[23] [A] Mihi cur indignamini. Ἐμοὶ γολᾶτε, id est: 'mihi succensetis'. Et *cur* aduerbium non additur, nec in Graeco nec in antiquis exemplaribus, [C] ne in aureo quidem codice; [B] tantum est *mihi indignamini*.

LB 370 [24] [A] Nolite iudicare secundum faciem. Κατ' ὄψιν, id est
586 'secundum aspectum', hoc est: vulgari more, [B] nimirum ex his quae corporalibus cernuntur oculis. Augustinus sermone De verbis apostoli decimonono citat hoc modo: *Nolite iudicare personaliter, sed iustum iudicium iudicate*. Quanquam Graecis non est κατὰ πρόσωπον; et tamen πρόσωπον ab aspectu dicitur; [E] πρόσωπον autem interdum vertunt 'personam', vt κωφὸν πρόσωπον, id est 'muta
590 persona'.

[26] [A] Ecce palam. Ἴδού παρρησίᾳ λαλεῖ, id est: 'libere loquitur' siue 'audacter loquitur'. [B] Omissa est nobis coniunctio καί, quae tamen vim habeat aduersatiuam, quemadmodum paulo superius: *et in sabbato circumciditis hominem*. Ne quis admiretur *tamen* a nobis additum, quo proprietatem sermonis magis explicaremus. [A] Nunquid vere cognouerunt quia hic est Christus. In nonnullis Graecorum exemplaribus repetitur 'vere', ἀληθῶς: 'Num vere cognouerunt hunc esse vere Christum?' Ad eum quidem modum legit Theophylactus. Caeterum apud Chrysostomum non additur.

600 [29] Ego scio eum; et si dixero, etc. Graeca sic habent: Ἐγὼ δὲ οἶδα
αὐτόν, ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, ἀκκεῖνος με ἀπέστειλεν. Ἐζήτουν οὖν, id est: 'Ego vero noui eum, quia ab eo sum, et ille me misit. Quaerebant igitur,' etc. Antiquissimi codices propemodum consentiunt cum Graecis. Nam sic habent: *Ego scio eum, quia ab ipso sum, et ipse misit me. Quaerebant ergo eum apprehendere*. [B] Proinde consentaneum vero est ea verba, *et si dixero quia non noui eum, ero similis vobis, mendax*, e fine proximi capituli huc transcripta fuisse a studioso quopiam confere[n]te loca, moxque a parum attento in contextum relata, [D] quum nec Augustinus nec Chrysostomus in commentariis suis attingant hanc particulam.

LB 371 [35] [A] In dispersionem gentium iturus est. Ἐλλήνων, id est 'Graecorum', quod tamen aliquoties pro quibusuis gentibus vsurpat. Vt paulo post
606 *docturus gentes*, τοὺς Ἑλλήνας, id est 'Graecos'.

597–598 Theophylactus C–E: Vulgarius AB. 610–611 Graecos. Qui B–E: graecos. Caeterum illa, et si dixero quia nescio eum ero similis

vobis mendax) non adduntur in exemplaribus graecis, imo ne in latinis quidem emendatioribus. Qui A.

568–569 in vetusto exemplari ... in collegio *Canonicorum Martinensium* Most of the Bible codices of the Augustinian Priory of St. Maartensdal (St. Martin's Valley) in Louvain are lost. The Gospels have come down to us in only three. One of these, a 10th-century manuscript in the British Library in London, the MS. Harley 2830, reads on f° 165 r°: "ego nondum ascendo quia tempus meum nondum impletum est", as Dr. Scot McKendrick kindly informed me. So it is probably this codex to which Erasmus refers. Cf. *Monasticon Belge*, 4 (Liège, 1970), p. 137 sqq., and W. Lourdaux - M. Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Louvain* (Louvain, 1978), 1, p. 650 sqq., nr. 142, and 2, p. 298 sqq.

570–571 *multus ... multum* Both versions are found in *Vg. Nov. Test. A*: "multus"; B–E: "multum". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 1: "Aut 'rumor multus' transtulit interpres aut ideo dixit 'multus' pro 'multum', nisi forte culpa librarii est, quia murmur generis est apud Graecos masculini, et ex consequenti 'multus', γογγυσμὸς πολὺς."

571 *Augustinus Tract. in Ioh. 28, 11, CCSL 36*, p. 283.

574–577 *Iam autem ... festi Nov. Test.*: "Quum autem iam dimidium festi peractum esset". Er.'s objection to the use of "mediante" is inspired by Valla, *Annot.*, Garin, 1, 842, col. 1: "Insolens sane sermo est, et pene barbariam olens, pro 'in medio festo' vel 'circa medium festi' sic dicere 'die festo mediante'; quod ego nunquam nisi e Graeco intellexissem, ἡδῆ δὲ τῆς ἑορτῆς μεσοῦσης." Er. responded to criticism by Lee and Stunica in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 172–173, ll. 850–864, and *Epist. apolog. adv. Stun.*, *LB IX*, 396 E, respectively. In the latter text he admits that "mediante" is used by ancient authors; it is found since the *Itala* and Iren. III, 4, 3, and among other texts in Palladius Rutilius Taurus (5th century), *Opus agriculturae*, IV, 10, 32 (*ThI.I.*, 8, 558).

585 *secundum aspectum* The reading of *Nov. Test.*, borrowed from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 1.

586 *Augustinus ... decimonono Serm.* 178, 1, Migne *PL* 38, 960.

589 κωφὸν πρόσωπον Cf. *Adag.* 978, *ASD II*, 2, p. 478, and *Annot. in Lc.* 1, 22, *ASD VI*, 5, p.

456, l. 335 sq.

594–595 *Ne quis ... explicarem Ioh. 7, 22*, reads in *Nov. Test. B–E*: "Et ('tamen' *add. B–E*) in sabbato circumcidit hominem". For "proprietatem", v. *supra*, p. 24, introd., §11. For παραρησιᾶ cf. *supra*, p. 96, l. 556 sqq. 596–597 *Num vere ... Christum* The reading of *Nov. Test.*

597–598 *Theophylactus Enarr. in Ioh. 7, 25–27*, Migne *PG* 123, 1333 A.

598 *Chrysostomum Hom. in Ioh. 50 (49), 1*. In Migne *PG* 59, 277 sq., ἀληθῶς is repeated in the quotation of *Ioh. 25–27*: Μὴ τι ἀληθῶς ἔγνωσαν οἱ ἄρχοντες, ὅτι οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ Χριστός;, but it is not repeated in the explanation. Aretinus, 237 B, quotes: "Nunquid vere cognouerunt principes, quia hic est vere Christus?"; so he does repeat "vere" in the explanation.

599–607 *Ego scio ... particulam* Modern editions of *Vg.* read: "Ego scio eum, quia ab ipso sum, et ipse me misit". Weber mentions in his app. crit.: "<Ego scio> eum et si dixero quia nescio eum ero similis vobis mendax et scio eum". *Nov. Test.*: "Ego scio (B–E: 'Ego vero noui') eum, quia ab ipso sum, et ille me misit". The text "et si dixero ... mendax" (l. 370 sq.) in the 1519 addition is borrowed from *Ioh. 8, 55*. In the 1516 text Er. borrows from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 1: "Septem Graeca exemplaria legi in quorum singulis ita scriptum est: 'ego scio eum quia ab ipso sum, et ille me misit. Quaerebant igitur eum apprehendere'. Graeca verba absunt, neque a Graecis exemplaribus tantum, sed etiam a plerisque Latinorum; ergo non hoc loco, sed posterius sunt illa verba, 'Et si dixero quia nescio eum, ero similis vobis mendax', Ἐγὼ οἶδα αὐτόν, ἔτι παρ' αὐτοῦ εἶμι, καὶ κεῖνος με ἀπέστειλεν. Ἐζήτουν οὖν."

606–607 *Augustinus* Aug. does not mention this passage in *Tract. in Ioh. 31, 4, CCSL 36*, p. 295.

607 *Chrysostomus* Chrys. does not pay attention to *Ioh. 7, 29* in *Hom. in Ioh. 50 (49)*, Migne *PG* 59, 277 sqq.

608–610 Ἐλλήνων ... *Graecos Nov. Test. A* translates: "Graecorum ... Graecos", B–E: "gentium ... gentes". Cf. *infra*, p. 127, n. ll. 239–240, ad *Ioh. 12, 20*.

[38] Qui credit in me, sicut dicit scriptura. Ita distinguit Ioannes Chrysostomus, vt *sicut dicit scriptura* referatur ad verbum *credit in me*, et id quod sequitur, *flumina de ventre eius fluent aquae viuae*, verba sint Christi, [B] et [A] non scripturae; vt hic sit sensus: scriptura monet, vt mihi credatur. Nam de me
 615 testificatur. Ergo qui crediderit in me, iuxta quod scriptura monet, futurum est, vt ille concepto Spiritu meo effundat flumina efficacis doctrinae. [D] Id apertius etiam tradit Theophylactus, admonens, vt ita distinguamus: *Qui credit in me, sicut dicit scriptura*, et interposito puncto subiiciantur *flumina de ventre eius* etc., quasi moneat ipsi credendum, ob scripturas potius hoc iubentes quam propter
 620 miracula. [A] Ad hanc distinctionem confugit Chrysostomus, quod ea verba quae sequuntur, nusquam legantur in diuinis literis. Etiamsi Lyranus ex Solomone citata putat, [C] sequutus, opinor, auctoritatem Hieronymi, qui in prologo super Pentateuchum indicat hunc locum non esse in libris a Septuaginta versis, sed ex Hebraeorum fontibus petendum. Idem apertius etiam affirmat in prologo Paralipomenon. Thomas coniectat locum esse Prouerbiorum capite quinto: *Deriuentur fontes tui foras, et in plateis aquas tuas diuide*. Verum hanc coniecturam ipsa refellit res; cum enim interpretatio Septuaginta nihil hic dissentiat a nostra aeditione ecclesiastica, consequitur, vt aut hic non sit locus de quo sentit Hieronymus, aut translatio qua vitur ecclesia, non respondeat Hebraicae veritati. Sic enim legunt
 625 Graeci: Ὑπερεκχέισθω σοι τὰ ὕδατα ἐκ τῆς σῆς πηγῆς, εἰς δὲ σὰς πλατείας διαπορεύεσθαι τὰ σὰ ὕδατα, id est: 'Effundantur tibi aquae, e tuo fonte, et in plateas tuas diriuentur tuae aquae'. Proinde aut Chrysostomo subscribendum est aut alius quaerendus locus. Quin et Augustinus sic enarrat hunc locum, vt haec verbo tribuat Christo, *Qui crediderit in me*. Scribit enim hunc in modum: *Vnde enim dixerit Dominus: 'Si quis sitit, veniat ad me, et bibat,' et 'Qui credit in me, flumina de ventre eius fluent aquae viuae,' consequenter exposuit euangelista dicens*. Augustinus Dominum loquentem facit, de citata scriptura nulla mentio. [A] Caeterum quod Carrensis velut ex Chrysostomo autore mutat 'aquam viuam' in 'fontem viuum', quid sibi velit, ipse viderit. Nihil enim huiusmodi reperies apud Chrysostomum, verum [D] is [A] ex alio loco citat *fiet in eo fons aquae salientis in vitam aeternam*. [E] Denique illud extra controuersiam est, hanc partem, *flumina de ventre eius*, non ad Christum pertinere, sed ad hominem credentem. Alioqui sermo esset inabsolutus.

[39] [A] Nondum erat Spiritus datus. Pro *datus* Graece est 'Sanctus' nec additur *datus*. Caeterum offensus quispiam prima sermonis fronte, quasi Spiritus Sanctus aliquando non fuerit, pro 'Sanctus' fecit *datus*. Atqui nihil erat periculi. Agit enim non de substantia Spiritus Sancti, verum de illo munere et afflatu
 645 quo apostoli subito mutati sunt in alios viros. Atque id propemodum licet | ex Chrysostomi verbis colligere. [B] Quanquam apud hunc semel atque iterum

611–612 Ioannes Chrysostomus *Hom. in Ioh.* 51 (50), I, Migne PG 59, 283 sq.

617 Theophylactus *Enarr. in Ioh.* 7, 37–38, Migne PG 123, 1341 A: Τί οὖν φησιν; "Ὁ πι-

στεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ Γραφή· ἐνταῦθα γὰρ δεῖ σίξαι, εἴτα ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ἀναγνώστεον τὸ 'Πόταμοι βεύσουσιν ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ'. In Oecolampadius' transla-

- tion, f° 175 r°: “Quid autem dicit? ‘Qui credit in me, sicut dicit scriptura’. Hoc enim loco oportet punctum facere. Deinde alius faciendum est principium: ‘Flumina fluent ex ventre eius.’”
- 621 *Lyranus* Nicholas of Lyra, *Postilla*, ad locum: “‘Si quis sitit, veniat ad me et bibat’, id est: si quis desiderat doctrinam vitae, veniat ad me per fidem formatam. ‘Et bibat’. Aquam sapientiae salutaris, non solum ad sufficientiam, sed etiam ad redundantiam, quia fides et bonitas vnus fidelis, debet ad alios deriuari; quod ostendit Saluator per scripturam.”
- 622–637 *sequutus* ... *mentio* Er. added this 1522 passage after criticism from Stunica that he ridiculed Nicholas of Lyra and had ascribed to him what Jerome had already written. Cf. *Apolog. resp. Lac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 132, ll. 455–468.
- 622 *Hieronymi* Jeromc, *Praef. in Pentateuchum*, Migne PL 28, 179 A - 180 A (“In quibus [sc. *Hexapla*] multa de Veteri Testamento legimus quae in nostris codicibus non habentur, vt est illud ‘Ex Aegypto vocaui filium meum’ [Mt. 2, 15] et ‘Quoniam Nazaraeus vocabitur’ [Mt. 2, 23] ... et ‘Flumina de ventre eius fluent aquae viuae’ ... et multa alia quae proprium σύνταγμα desiderant [obtrectatores mei]. Interrogemus ergo eos vbi haec scripta sint; et cum dicere non potuerint, de libris Hebraicis proferamus”), and *Praef. in Paralipomenon*, Migne PL 28, 1393 B - 1394 A (“Scripsi nuper librum De optimo genere interpretandi, ostendens illa de Euangelio: ‘Ex Aegypto vocaui filium meum’ ... caeteraque his similia in Hebraecorum libris inueniri. Certe apostoli et euangelistae Septuaginta interpretes nouerant; et vnde eis haec dicere quae in Septuaginta non habentur? Christus Dominus noster vtriusque Testamenti conditor, in Euangelio secundum Ioannem: ‘Qui credit’ inquit, ‘in me, sicut dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquae viuae.’ Vtique scriptum est quod Saluator scriptum esse testatur. Vbi scriptum est? Septuaginta non habent; apocrypha nescit ecclesia. Ad Hebraeos igitur reuertendum est, vnde et Dominus loquitur et discipuli exempla praesunt. Haec pace veterum loquor, et obtrectatoribus meis tantum respondeo”).
- 625 *Thomas* Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 439, col. 2: “Vel hoc testimonium de Proverbiis sumptum est, vbi scilicet dicitur ‘Deriuentur ... tui foris, et ... diuide’.” Er. quotes the Vg. text in l. 625 sq.
- 627 *Septuaginta Prv.* 5, 16: Μη ὑπερεκχείσθω ... διαπορευέσθω τὰ σὰ ὕδατα.
- 633 *Augustinus Tract. in Ioh.* 32, 2, CCSL 36, p. 301.
- 638 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: “‘De ventre eius fluent’: id est ‘de memoria’ vel ‘de corde’. ‘Flumina’ dico ‘aquae viuae’: vt sit nominatiui vel potius genitiui: secundum Chrysostomum qui habet ‘fontis viuientis’.”
- 639–641 *Chrysostomum* ... *aeternam* In *Hom. in Ioh.* 51 (50), 1, Migne PG 59, 283, Chrys. quotes *Ioh.* 4, 14, Πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζῶην αἰώνιον (Aretinus, 242 B: “Fons .... aeternam”).
- 643 *inabsolutus* V. supra, p. 20, introd., §10.
- 644–680 *Nondum* ... *carnales* *Nov. Test.*: “Nondum enim erat Spiritus Sanctus”. The passages from 1519 and 1522 were probably added after objections from Lee, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, pp. 173–174, ll. 866–884. In the 1535 passages (ll. 670–673 and 674–677) Er. responds to criticism which a friar who was unknown to him, had raised against this note from a platform in St. Paul’s Churchyard in London. This is apparent from Ep. 1858 (23 Aug. 1527) where Er. goes into this criticism more extensively. In ll. 97–101 of this letter he quotes from Theophyl. (cf. infra, p. 102, n. l. 650): “Quia igitur tunc quidem non erat operatio Spiritus, sed erat danda, propter hoc, quia nondum erat Spiritus Sanctus, hoc est non versabatur in Iudaeis, nec apparebat per operationes”, a passage which corresponds with ll. 653–655. He offers the same quotation from Jeromc in ll. 62–64 as here in l. 672, mentioning that it is included in the *Glossa Ordinaria*, quotes, also from the *Glossa* (ll. 75–77): “Nondum ergo erat Spiritus in apostolis, nec de ventre eorum fluebant gratiae spirituales, quia nondum fuerat Dominus glorificatus” (cf. l. 676 sq.), and also writes (ll. 82–85) that in one of the two Constance codices “datus” was added between the lines, whereas in the other the correct Greek text was included (cf. l. 673 sq.). Bludau, p. 62, and Rummel, *Catholic Critics*, 2, p. 83.
- 645 *prima* ... *fronte* ‘outward appearance’ (*OLD*, s.v.).
- 649 *Chrysostomi* In *Hom. in Ioh.* 51 (50), 1 sq., Migne PG 59, 284, Chrys. uses only the term Πνεῦμα ἅγιον. Aretinus quotes twice, 242 C and 243 A: “Nondum enim erat Spiritus datus”, and uses “Spiritus Sanctus” in the explanation.

650 repetitur *Spiritus datus*, [D] quemadmodum et apud Theophylactum, [B] consentientibus et vetustissimis exemplaribus Latinis. Itaque super hac re nihil pronuncio nisi in Graecorum codicibus constanter haberi scriptum 'Nondum enim erat Spiritus Sanctus'. [A] Certe Theophylactus, [B] cuius exemplar est apud Praedicatores Basilienses, [A] plane legit 'Spiritus Sanctus', et interpretatur:

655 'Non erat', [B] id est: [A] 'Non erat datus'. [C] Imo si quis attentius legat Augustini commentarium, comperiet et ipsum legisse quemadmodum comperimus scriptum in Graecorum voluminibus. Etiam si scriba subinde admiscet *datus*. Sic enim mouet quaestionem: *Sed quid est quod ait: 'Non erat Spiritus datus, quia Iesus nondum erat glorificatus?' In euidenti est intellectus. Non enim non erat Spiritus Dei, qui erat apud Deum, sed nondum erat in eis qui crediderant in Iesum. Ita enim disposuit Dominus Iesus, non eis dare Spiritum istum de quo loquimur, nisi post resurrectionem suam; et hoc non sine causa.* Ac mox mouet alteram quaestionem, quomodo negetur fuisse Spiritus Dei in sanctis, cum legamus prophetas, Simeonem, Annam viduam non caruisse Spiritu Sancto, Zachariam 'repletum

660 Spiritu Sancto', in virginem matrem descendisse Spiritum Sanctum. Ad quam ita respondet, vt fateatur eundem quidem fuisse Spiritum, sed modum donationis fuisse diuersum. Quod si Augustinus legisset *datus*, nullus erat locus priori quaestioni. Neque secus legis videtur Origenes. Sic enim scribit: *Neque enim venerat super aliquem ipsorum credentium in Iesum Spiritus Sanctus, sicut testatur Ioannes.*

670 'Spiritus Sanctum' audis, 'dati' nulla mentio. [E] Quin et diuus Hieronymus ad Hedibiam quaestione 9. ita citat hunc locum, vt *datus* supersit; ait enim subiiciens: *non quod non esset Spiritus Sanctus* etc. Si additum fuisset *datus*, non erat occurrendum quaestioni. [D] Ego arbitror primam scripturam nec *datus* habuisse nec 'Sanctus', sed 'Sanctus' adiectum a Graecis, *datus* a nostris. [E] In codice

675 Constantiensi Latino *datus* recentiore manu superscriptum erat in interuallo versuum. Chrysostomus in Acta Apost. hom. 3. et 2. legit 'Nondum enim erat Spiritus'.

[D] Annotandum et illud quod apud Graecos hic non additur articulus, sed est Πνεῦμα Ἅγιον, quod, vt dixi, non loquitur de natura Spiritus, sed de Spiritus vi, ac perinde sonat 'non erat Spiritus', id est: 'discipuli adhuc erant carnales'.

[40] [A] Ex illa ergo turba. Πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου ἀκούσαντες, id est: 'multi igitur de turba cum audissent'.

[49] Maledicti sunt. Ἐπικατάρατοι, [B] id est 'deuoti' siue 'execrabiles'.

[52] [C] Scrutare scripturas. *Scripturas* apud Graecos non additur, [D] ne apud Chrysostomum quidem, quanquam non omnino perperam additum est. Tametsi potest idem et aliis coniecturis exquiri praeter *scripturas*. [C] Tantum est ἐρεῦνησον. Graecae lectioni suffragantur codices Sancti Donatiani [D] et Constantiensis. [A] Ex Galilaea propheta non surgit. Οὐκ ἐγήγερται, id est: 'non surrexit' siue 'exortus est', vt intelligas neminem exortum. [B] Atque ita legit Chrysostomus. Colligunt enim ex praeteritis quod futurum est. [C] In

690 Augustini commentariis legitur *surget*, sed adiicit *Sed Dominus prophetarum inde surrexit*, quasi legerit et ipse *surrexit*. [E] Arbitror tamen germanam esse lectionem quam sequitur interpres.

[53] [D] Et reuersi sunt vnusquisque in domum suam. Haec clausula | non additur apud Chrysostomum, ne apud Theophylactum quidem.

696 [A]

EX CAPITE OCTAVO

[3] Adducunt autem scribae et Pharisaei mulierem. Historia de muliere adultera non habetur in perlisque exemplaribus. In nonnullis

653 Certe Theophylactus C-E: Caeterum Vulgarius A, Certe Vulgarius B.

654 Basilienses C-E: Basileienses B.

650 *Theophylactum* In *Enarr. in Ioh.* 7, 39, Migne PG 123, 1341 D - 1344 A, Theophyl. uses Πνεῦμα ἄγιον time and again and writes: 'Ἐπεὶ οὖν τότε μὲν οὐκ ἦν ἡ τοῦ Πνεύματος ἐνέργεια, ἐμελλε δὲ δοθῆναι, διὰ τοῦτο φησιν, ὅτι 'Οὐδέπω γὰρ ἦν Πνεῦμα ἄγιον', τούτέστιν, ἐμπολιτεύμενον τοῖς Ἰουδαίοις, καὶ ἐπιφανόμενον διὰ τῶν ἐνεργειῶν.

653-654 *Theophylactus ... Basilienses* The text of Theophyl. which Er. used, was contained in a codex which, in his time, was in the Dominican monastery in Basel and is now in the University Library there (MS. A III 15). Cf. Allen, Ep. 1790, n. l. II, *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 92 sq., n. l. 643, Rummel, *Catholic Critics*, I, p. 236 sq., n. 10, and ASD VI, 5, p. 15, introd., n. 99.

655-667 *Augustini ... diuersum Tract. in Ioh.* XXXII, 6, CCSL 36, p. 302 sq.

664 *Simeonem, Annam viduam Lc.* 2, 25-38.

664 *Zachariam Lc.* 1, 67.

665 *in virginem matrem ... Sanctum Cf. Lc.* 1, 35.

668-669 *Origenes ... Ioannes Comm. in Mt.* XII, 40, GCS 10, p. 157, ll. 26-29 ("Nec" instead of "Neque").

670-672 *Hieronymus ... Sanctus Epist.* 120, 9, 12, CSEL 55, p. 497 ("quo" instead of "quod").

676 *Chrysostomus* Er.'s translation of *Hom. in Act.* 3, 1, Migne PG 60, 36: Καὶ ἔδωκεν κλήρους αὐτῶν (οὐδέπω γὰρ Πνεῦμα ἦν), reads in the 1547 edition of Chrysostom's *Opera*, vol. 3, 461 A: "Et dederunt sortes suas". Quoniam non erat spiritus, sortibus rem peragunt." So Er. relies there on the Greek text. The mention of *Hom. in Act.* 2 could refer to the explanation of *Act.* 1, 8, in *Hom. in Act.* 2, 2, Migne PG 60, 27 sq.

681-682 *Ex illa ... audissent Nov. Test.*: "Multi ergo de turba (A: "ex illa turba") quum audissent".

683 *Maledicti ... execrabiles Nov. Test. A*: "maledicti", B-E: "execrabiles".

684-686 *Scrutare ... scripturas Nov. Test. A*:

"Scrutare scripturas"; B-E: "Scrutare". Chrys. *Hom. in Ioh.* 52 (51), 2, Migne PG 59, 288: Ἐρώτησον καὶ ἴδε, ὅτι ἐκ τῆς Γαλιλαίας προφήτης οὐκ ἐρήγησται. Aretinus, 246 D: "Scrutare et vide, quia a Galilaea propheta non surgit."

688-689 *Ex Galilaea ... exortum Nov. Test. A*: "surrexit"; B-E: "surrexerit".

691 *Augustini Tract. in Ioh.* XXXIII, 2, CCSL 36, p. 307: "Scrutare ... a Galilaea non surgit". Sed Dominus prophetarum inde surrexit."

694-695 *Haec clausula ... quidem Nov. Test.*: "Et profectus est vnusquisque in domum suam". Neither Chrys. (Migne PG 59, 288 sq.), nor Theophyl. (Migne PG 124, 9) discuss *Ioh.* 7, 53-8, 11. See also *Annot. in Ioh.* 8, 3, infra, p. 104, ll. 699-706.

697-730 *Adducunt ... excutit* Whereas Er. had written in 1516 that Aug. had not dealt with *Ioh.* 7, 53 - 8, 11 in his commentaries, Lee observed in his annotation 94, f° 41 v°, that Aug. had discussed the story about the adulterous woman in his commentaries on *Ioh.* (*Tract. in Ioh.* 33, 4-8, CCSL 36, pp. 307-311), in a sermon *De verbis Domini* and in *De vera et falsa poenitentia*, "cap. XVII" (v. infra, p. 105, n. l. 707). Er. responds in *Resp. ad annot. Ed. Lei.*, ASD IX, 4, pp. 184-185, ll. 210-247, that initially this passage in Aug.'s commentaries had escaped his attention, but that he afterwards had corrected this mistake in his *Annotations*. When after some time Lee told him in a private conversation that Aug. had not dealt with this passage, Er. had responded that he had made the same mistake himself, showing Lee the correction. So Er. claimed that his correction was not due to Lee. Moreover, Er. does not go into Lee's comment on *De verbis Domini* (according to Migne PL 39, 2431, it is a part of *Tract. in Ioh.* 33) and he remarks that in *De vera et falsa poenitentia* is referred to Aug. (v. infra, p. 105, n. l. 707). This remark is a hint that

700 adiecta erat in calce. Atque adeo Chrysostomus nullam facit huius mentionem,
 edisserens Euangelium Ioannis, legens hoc contextu: *Scrutare et vide quia a Gali-*
laea propheta non surgit. Rursum igitur Iesus illis loquutus est, dicens: Ego sum lux
mundi, etc. Et ad eundem modum legit Theophylactus, cum alioqui perpetuam
 in totum Ioannis Euangelium commentationem scripserit. [E] Vnde mirum est
 Chrysostomum alibi, videlicet homilia 60., huius historiae meminisse; sic enim
 705 scribit inter caetera: *Vt quum rogarunt an liceret census dare Caesari et an lapi-*
danda esset adultera. Nisi forte putandum est alterum exemplum a studioso quo-
 piam adiectum esse. [B] Tametsi diuus Augustinus hunc locum et enarrat in
 commentariis et subinde citat in operibus suis. Quin et diuus Hieronymus in
 Dialogo aduersus Pelagianos secundo, cum vehementer egeret huius testimonio
 710 loci, quo quidem in casu solet et ex apocryphis adducere testimonia, tamen hanc
 allegans historiam ingenue fatetur non in omnibus haberi codicibus: *In Euange-*
lio, inquit, *secundum Ioannem in multis et Graecis et Latinis codicibus inuenitur de*
adultera muliere quae accusata est apud Dominum. [C] Eusebius Caesariensis
 Ecclesiasticae Historiae libro tertio indicat hanc historiam de muliere adulterii
 715 delata apud Dominum additam Euangelio Ioannis ex Euangelio quod inscribitur
 'secundum Hebraeos'. Arbitror autem Eusebium sentire de Euangelio apocrypho
 Nazoraeorum. Alioqui si haec historia haberetur in Euangelio quod scripsisse cre-
 ditur Matthaues, illuc potius restituenda erat vnde fuisset decerpta. Nec Hiero-
 nymus rem tantam dissimulasset. At fieri potuit, vt quod ab Euangelio Ioannis
 720 perierat, in apocrypho extaret aut vt Ioannes post hanc partem adiecerit Euange-
 lio suo. Itaque factum, vt in quibusdam codicibus haberetur, in quibusdam non
 haberetur. Postremo fieri potest, vt in apocryphis multa vera referantur. Ex veris
 725 igitur hanc historiam adiectam, quae iam auctoritatem habet, non quod in apo-
 cryphis scripta fuerit, sed quod eam Papias e suo doctore audierit quodque hanc
 ecclesiae consensus vt euangelio dignam comprobarit. Proinde nos, [A] quoniam
 iam vbique recepta est, praesertim apud Latinos, nolimus suo mouere loco, [B]
 maxime cum et nos in vno quodam exemplari Graeco partem hanc ascriptam
 compererimus. Et satis liquet in iis exemplaribus quibus vsus est Laurentius, non
 abfuisse, vel hoc argumento, quod vnum atque alterum huius historiae locum
 730 excutit.

699 facit huius B-E: huius facit A.

702 Theophylactus C-E: Vulgarius AB.

703-708 Vnde ... suis E: Ad haec diuus Augustinus, cum in hoc euangelium diligenter ac copiose scripserit, hunc locum ne attigit quidem A, Tametsi diuus Augustinus hunc locum et enarrat in commentariis, et subinde citat in operibus suis B-D, post haec verba, commentationem scripserit. addantur haec, Vnde mirum est Chrysost. alibi, videlicet homilia 60. huius historiae meminisse, sed tribus modo verbis. Sic enim scribit inter caetera, vt quum rogarunt, an liceret census

dare Caesari, et an lapidanda esset adultera etc. Nisi forte putandum est, alterum exemplum a studioso quopiam adiectum esse. *Loca.*

712 inuenitur C-F: non inuenitur AB.

713-725 Eusebius ... Proinde nos E: Cyrillus hic magnam euangelii partem reliquit intactam. Vnde quid is legerit, certum sciri non potest. Nos tamen AB, Cyrillus hic magnam euangelii partem reliquit intactam. Vnde quid is legerit, certum sciri non potest. Eusebius ... 722 fieri potuit, vt ... Proinde nos CD.

Er. does not regard this latter work as having been written by Aug., as he more clearly argues afterwards in *Exomolog.*, LB V, 158 C (1524), and *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 756 B and 809 A (1525).

In the aforesaid conversation Lee also drew Er.'s attention to the passage in Eusebius mentioned in ll. 713–725. This explains the 1519 alteration of the text (v. app. crit.). Cf. Bludau, p. 132, Bentley, *Annotations*, p. 49 sq., and *Humanists*, p. 147, Rummel, *Annotations*, p. 134 sq., and *Nameless Critics*, p. 54, Asso, p. 95 sqq., and Metzger, p. 219 sqq. The passage, added in 1535, was, with a little alteration, already mentioned in the *Loca*, p. 243 sq., under the influence of Er.'s work on the Latin translations of Chrysostom's *Opera*, which he published with Froben in 1530; v. app. crit. and supra, p. 13, introd., §5.

699–706 *Chrysostomus ... adultera* In *Hom. in Ioh.* 52 (51), 2, Migne PG 59, 288, Chrys., after discussing *Ioh.* 7, 52: Ἐρώτησον [instead of Ἐρευνήσον] ... ἐγείρεται ("Scrutare ... surgit"), immediately passes on to the discussion of *Ioh.* 8, 12: Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου ("Ego sum lux mundi"). "Vt quum ... adultera" is Aretinus' translation (290 A) of *Hom. in Ioh.* 61 (60), 1, Migne PG 59, 337, where Chrys. only quotes *Mt.* 22, 17 (Ἐξεστὶ δοῦναι κῆνσον Καίσαρι, ἢ οὐ;), and does not refer to *Ioh.* 8, 1–11; the words "et an lapidanda esset adultera" are not to be found in the Greek text.

702–703 *Theophylactus ... scripserit* In *Enarr. in Ioh.* 8, Migne PG 124, 9 A - 11 A, also Theophyl. omits *Ioh.* 7, 53 up to 8, 11 inclusive, both in his quotation of the Bible text and his explanation.

707 *Augustinus Tract. in Ioh.* 33, 4–8, CCSL 36, p. 307 sqq. Aug. also refers to this passage in *De adulterinis coniugiis*, II, 6, 5, CSEL 41, p. 387, *Enarr. in Ps. 102*, II, CCSL 40, p. 1461 sq., *Sermo 13 de V. T.*, 4, CCSL 41, p. 179 sq. and *Epist.* 153, 4, 9, CSEL 44, 3, p. 405 sq.; Ps. Aug. quotes from *Ioh.* 8, 11 in *De vera et falsa poenitentia*, 5, 11 and 13, 28, Migne PL 40, 117 and 1124.

708–713 *Hieronymus ... Dominum Dial. adv. Pelag.* II, 17, CCSL 80, p. 76. Stunica had brought to Er.'s notice that in the quotation in A and B "non" was added wrongly to "inuenitur"; cf. *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 132–134, ll. 470–494.

713 *Eusebius H.E.* III, 39, 17, GCS 2, 1, p. 292 sq.: κέζηται δ' ὁ αὐτὸς [sc. Παπίας] μαρτυ-

ρίαις ἀπὸ τῆς Ἰωάννου προτέρας ἐπιστολῆς καὶ ἀπὸ τῆς Πέτρον ὁμοίως, ἐκτέθειται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς ἐπὶ πολλαῖς ἁμαρτίαις διαβληθεῖσας ἐπὶ τοῦ Κυρίου, ἣν τὸ κατ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον περιέχει, in Rufinus' translation: "Vtutur sane idem Papias testimoniis ex epistula Iohannis prima et Petri similiter prima. Simul et historiam quandam subiungit de muliere adultera, quae accusata est a Iudaeis apud Dominum. Habetur autem in Euangelio quod dicitur 'secundum Hebraeos', scripta ista parabola." Just as Chrys., Cyril, mentioned in A–C (v. app. crit.), does not discuss *Ioh.* 7, 53 - 8, 11 in *Comm. in Ioh.* V, 2, Migne PG 73, 773.

715–718 *Euangelio ... Matthaeus* The Gospel of the Hebrews must have originated in the first half of the second century, probably in Egypt, and was used there in circles of Greek-speaking Jewish Christians. It differs greatly in content and style, not only from the canonical gospels, but also from those of the Nazarenes and the Ebionites (Schneemelcher, I, p. 142 sqq.). The Gospel of the Jewish-Christian sect of the Nazarenes, which Er. identifies with those of the Ebionites and the Hebrews (*Annot. in Mt.* 12, 13, and in *Mt.* 16, 14, ASD VI, 5, p. 212, l. 486 sqq. and p. 436, l. 178 sqq., respectively), was read in Syrian or Aramaic, according to Hegesippus and Eus., Epiphanius and Jerome, but originally it may have been written in Greek. Whereas it was regarded by many, among others Jerome, as the 'Urtext' of the Gospel of Mt., the current view is that it is an adaptation and extension of it. It probably originated before 150 in Beroea (Schneemelcher, I, p. 128 sqq.). The Gospel of the Jewish-Christian sect of the Ebionites was written in Greek and is related in particular to *Mt.*, but was also influenced by the other synoptics. It probably originated in the first half of the second century. The identification with the Gospel of the Nazarenes is incorrect. The Ebionites were of the opinion that Jesus had been adopted as Son of God at his baptism (Eus. *Hist. eccl.* III, 27, GCS 2, 1, pp. 254–256, and Schneemelcher, I, p. 138 sqq.; cf. *Explan. symboli*, ASD V, 1, p. 247, n. l. 263).

722–725 *Ex veris ... comprobarit* A supposition of Er. (l. 716: "Arbitror"). According to Eus. *H.E.* III, 39, 1, GCS 2, 1, p. 286, Papias was taught by John.

728 *Laurentius V. infra*, p. 107, n. l. 741.

[4] Deprehensa est in adulterio. Κατελήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη, hoc est: 'deprehensa est in ipso facto, cum adulteraretur'. Φωρᾶν enim est 'deprehendere in facinore ipso'. Et huiusmodi deprehensionem αὐτόφωρον appellat.

735 [7] [A] Sine peccato est. Ἀναμάρτητος. Quod non solum significat eum qui non peccauit, sed qui peccare non possit, vt indicauit Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium.

[9] Audientes autem hoc vnus post vnum. Graeca dissonant: Οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι ἐξήρχοντο εἰς καθείς, id est: 'At illi cum audissent et a conscientia redarguerentur, exierunt singillatim'. Quamquam aliter legit Valla. [C] Et secus habet aeditio Aldina. [A] A senioribus. Addunt hic Graeci [C] quidam codices [A] ἕως τῶν ἐσχάτων, id est 'vsque ad postremos'. Et remansit solus. Κατελείφθη, id est 'relictus est' [E] siue 'desertus est'. Mirum quur putarit a Graeca voce recedendum.

745 [19] [A] Forsitan et Patrem. Rursum coniunctionem ἄν vertit in *forsitan*, cum id Christus affirmet potius quam vocet in dubium. [D] Augustinus offensus aduerbio monet *forsitan* hic non esse dubitantis, sed increpantis.

[23] [A] Vos deorsum estis. Ἐκ τῶν κάτω, id est 'ex inferis' siue 'ex iis quae inferne sunt'. Antiqui libri habent 'Vos [C] de [A] deorsum estis'. Ac mox 750 ἐκ τῶν ἄνω, id est 'e supernis', quod articulus additus [D] aduerbio [A] vim habeat nominis adiectiui.

LB 375 | [25] Principium qui et loquor. *Principium* non est hic nominatiui casus, vt Christus dixerit se esse principium, nec accusatiui, id quod diuus existimat Augustinus, propterea quod non cohaereat cum iis quae praecedunt, sed aduerbium. Sic enim Graeci dicunt τὴν ἀρχήν, pro 'primo' seu 'principio'; quemadmodum τέλος pro 'postremo' aut 'denique', aduerbialiter; [B] vt subaudias praepositionem κατά. [A] Nec est Graece *qui*, ὅς, sed ὅτι, id est 'quia' vel 'quod'. Quamquam his quoque cognitis sensus apud Graecos nonnihil habet ambiguitatis.

760 Potest enim hic esse sensus, vt rogatus Iesus quis esset, responderit: 'Hoc primo loco dicam: is sum qui loquor vobiscum. Nam caetera de me indigni estis qui audiatis'. Aut si legimus ὅτι, non ὅς, vt constanter habent Graeci codices, assentientibus et Latinis aliquot exemplaribus, in quibus scriptum est 'Principium quia et loquor vobis', potest hic esse sensus: Primum id sum quod etiam dico vobis. Non explico quicquid sum, indignis; hoc primum dico, me missum esse a Patre, et praeconem vitae, id quod iam dudum dico vobis. Siquidem Graeca vox ὅτι anceps est, ad 'quod' nomen, [B] si ascribas hypodiatolen, ὅ, τι, [A] et 'quia' coniunctionem, [B] si subnotaris ὑφέν. [E] Vt referat quod praecessit, *nisi credideritis quod ego sum*. Nam haec vox Deo peculiaris est, *ego sum*. Et alibi dixit: 765 *Antequam Abraham fieret, ego sum*. Rogantibus igitur: *Tu quis es?*, tecte significans se Deum esse respondit: 'Principio hoc sum, quod iam dudum loquor vobis, quum toties dicam: ego sum'. [A] Potest accipi tertius quoque sensus, vt haec cohaereant cum his quae proxime sequuntur, *Multa habeo de vobis dicere*: Pri-

731 Κατελήφθη *scripsi*: Κατελήφθη *B-F*.
760 responderit *B-E*: responderet *A*.

762 ὡς *B-E*: ὡς *A*.
767 hypodiatstolen *E*: diastolen *B-D*.

731-734 *Deprehensa ... ipso Nov. Test.*: "haec mulier deprehensa est in ipso adulterio".

736 *Hieronymus Dial. adv. Pelag.* II, 17 *CCSL* 80, p. 76: "perspicuum est ἀναμάρτητον nihil aliud esse nisi 'absque peccato'."

738-740 *Audientes ... singillatim* Er. also spells εἰς καθείς h.l. in *Nov. Test.*, but εἰς καθ' εἰς in *Mc.* 14, 19, both in *Nov. Test.*, and in *Annot.* (*ASD* VI, 5, p. 422, l. 872); see also above, p. 14, introd., §7. The translation in *Nov. Test.* *A* reads: "Audientes autem haec vnus post vnum exhibant", in *B-E*: "Audientes autem haec singulatim alius post alium exhibant".

741 *Valla Annot.*, Garin, I, p. 842, col. 2: "In plerisque codicibus Graecis legitur 'Illi autem cum audissent, et a conscientia reprehensi exhibant'. Illud autem, 'vnus post vnum', ausim affirmare a nemine vnquam Latino- rum antea dictum, quod nec ad verbum respondet, quod ego dixissem potius 'viritim' vel 'singillatim' vel 'separatim singuli', οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι ἐξήρχοντο εἰς καθείς.

741 *Aldina* f° 385 v°, col. 1, l. 54 sq.: Οἱ δὲ ἀκούοντες ἐξήρχοντο εἰς καθείς.

742-743 *Addunt ... postremos* In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, pp. 185-186, ll. 249-263, Fr. responds to criticism from Lee of this passage.

743-744 *Et remansit ... desertus est Nov. Test. A*: "remansit"; *B-E*: "relictus est".

745-746 *Forsitan ... dubium* Valla comments on this text in *Annot.*, Garin, I, 842, col. 2: "Iam dixi superuacuum esse illud 'forsitan'; vix deceat Deum loqui per dubitationem, καὶ τὸν πατέρα μου ἤδεται ἄν." For similar remarks v. supra, p. 76, l. 91 sqq., and p. 88, l. 347 sqq., ad *Ioh.* 4, 10, and 5, 46, respectively.

746 *Augustinus Tract. in Ioh.* 37, 3, *CCSL* 36, p. 333: "Ille qui omnia scit, quando dicit 'forsitan', non dubitat, sed increpat. Adtende enim quomodo increpatue dicatur ipsum 'forsitan', quod videtur esse verbum dubitationis."

748-749 *Vos ... estis Vg. Clementina*: "deorsum"; Wordsworth-White and Weber: "de deorsum". *Nov. Test. A*: "de deorsum"; *B-E*: "ab infernis".

752-861 *Principium ... cognoscere Nov. Test. A*: "Principium qui et loquor vobis"; *B-E*: "In primis quod et loquor vobis". In ll. 752-755 Er. associates himself with Valla, *Annot.*,

Garin, I, p. 842, col. 2: "Melius in iis aeditionibus legitur vbi scriptum 'quia et loquor vobis', vel etiam 'quod'. Plerique autem hunc locum accipiunt, Iesum interrogantibus Iudaeis quis esset, respondisse: 'ego sum principium', ideoque corruperunt 'quia' in 'qui'. Hoc animaduertens Augustinus errare, quia nunc 'principium' non est casus nominatiui, vult per accusatiuum fuisse responsum, quasi suppletur 'dico me esse principium'. Ipse tamen viderit quo pacto aut id suppleri possit aut interrogantibus: 'quis es', recte respondeatur per accusatiuum aut illud 'quia' ad 'principium' accommodari queat. Non est ergo accusatiuus nominatiuusue, et si vocem eandem haber, sed aduerbium; quemadmodum apud nos primum, dum est aduerbium, nullius casus est et 'principio', vt apud Vergilium [*Lucr.* V, 92]: 'Principio maria ac terras'. Ergo transferendum fuit: 'primum' vel 'iam primum' vel 'principio', quod forte est de verbis euangelistae, vt sit: 'Dixit eis Iesus principio'. Ociosum fuerit exempla e Graecis voluminibus repetere, in quibus aduerbiallyter positum reperitur τὴν ἀρχήν, quod vel mediocriter doctis Graece notum est." Also Er. refers (l. 754) to Aug.; cf. infra, p. 108 sqq., ll. 811, 828 sq., 837 and 847-853). The passage "Id quo ... creaturae" (ll. 782-856), as far as it is added in 1519, replaces a 1516 text which Lee had criticized (v. app. crit.); Lee had also objected to the translation "in primis" in *Nov. Test. B(-E)*. Cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, pp. 174-184, ll. 886-208 and pp. 288-289, ll. 155-164.

In Ep. 1635, ll. 32-47, Er., after discussing the meanings of τὴν ἀρχήν and τέλος, ends with the remark that he has discussed the subject more thoroughly in *Nov. Test. C*.

754 *Augustinus Tract. in Ioh.* 38, II, *CCSL* 36, p. 344 sq. Cf. infra, p. 108 sq., n. ll. 811-821.

760-762 *Hoc primo ... audiatis* Paraphrase of Chrys.'s text; cf. infra, ll. 782-786.

767 *hypodiatstolen* "slight stop, between words in speaking or reading" (Quint. XI, 3, 35. Liddell-Scott). The "diastole" ('comma'; cf. supra, p. 41, n. l. 229) from *B-D* (v. app. crit.) has been maintained in *E*, though.

768 ὑφέν 'hyphen', a sign written below two consecutive letters to show that they belong to the same word (Liddell-Scott).

770 *Antequam ... sum Ioh.* 8, 58.

mum ob id ipsum quod loquor vobis, quo beneficio vos praebetis indignos.
 775 Multa habeo quae de vobis dicam, hoc est: 'multa sunt de quibus vos accusem et
 condemnem, plura habiturus, si dicam quis sim, nimirum Deus et homo'. Nam
 id accessisset illis ad cumulum impietatis, cum haec ipsa quae audierant, inflam-
 ment illos ad consilium occidendi. In hunc ferme sensum edisserit Chrysostomus,
 et hunc sequutus Theophylactus. Quorum vterque sic accipit, vt Christus
 780 nihil respondere dignatus sit ad id quod interrogant: *Tu quis es?*, vt qui
 digniores essent qui audirent quid ipsi essent, nimirum impii, rebelles, scelerati,
 quam quis esset Christus, cui insidiabantur. [B] Id quo lectori sit exploratus,
 Chrysostomi verba subscribam: *'Principium quia et loquor vobis', hoc est, sane
 indigni estis qui sermones meos audiat et qui sim, intelligatis. Vos vt me tentetis,
 785 semper loquimini, mihi autem non attenditis, et in omnibus vos reprehendere nunc
 non possum. Hoc enim significat 'Multa habeo de vobis loqui et iudicare'*. Expende,
 lector, num et hunc in modum accipi possit, vt haec pars, 'Principio quod et
 loquor vobis', pertineat ad ea quae praecesserunt, 'in peccatis vestris moriemini',
 etc.: 'Primum ob hoc quoque ipsum quod haec loquor vobis'. Quod si quid suf-
 790 fragarentur exemplaria, video commode posse legi hoc pacto $\tau\eta\nu\ \alpha\rho\chi\eta\nu\ \delta\ \kappa\alpha\iota\ \lambda\alpha\lambda\omega\nu\ \epsilon\mu\iota\nu$, vt sit sensus: 'Principio sum ille qui etiam loquor vobis', siue 'qui
 loquitur vobis'. Non quod autor esse velim nouae lectionis, sed quo lectorem
 admoneam, si quid forte reperiat in exemplaribus bonae fidei. Porro quod addi-
 tum est 'principio', quasi plura sit additurus, pertinet ad id quod sequitur, *Multa
 795 habeo de vobis dicere et iudicare*. Caeterum diuus Augustinus huc detorquet hunc
 locum, vt haec verba, *Tu quis es?*, perinde valeant ac si dixissent: 'Quem te esse
 dicis?', aut 'Quem te esse credimus?'. Et quasi sic interrogassent, Christus respon-
 dit: *'Principium quia et loquor vobis*. Quaeritis quid debeatis credere? Credite me
 esse principium.' Quae quidem interpretatio vtinam tam esset apposita quam ille
 800 frequenter eam inculcat ac repetit, velut asseueratione molliens quod re durius
 erat. Quanquam illud certe sensit, *principium* hoc in loco foeminini generis esse,
 casus accusatiui. Quod ni sensisset, nullo scrupulo offenso statim pronunciasset
Tu quis es responsum esse: 'sum principium'. Etiam si me non fugit Ambrosium
 hunc locum adducere iuxta Augustini opinionem libro Hexaameron primo,
 805 capite [C] secundo: [D] *Sicut, inquit, in Euangelio Dei Filius dicentibus sibi: 'Tu
 quis es?' respondit: 'Initium qui et loquor vobis', [C] et rursus [B] quarto: Et illud
 in Euangelio praecipue, quod interrogatus Dominus quis esset, respondit: 'Initium,
 quod et loquor vobis'. [D] Idem De fide libro tertio, cap. quarto: Nec de principio
 residet aliquid quaestionis, quum interrogatus in carne: 'Tu quis es?', responderit:
 810 'Principium qui et loquor vobis'. Ambrosius non consuluit Graeca, et ideo non
 sentit scrupum; Augustinus quia consuluit, torquetur, sed quod adfert de casu
 accusandi, plane durum est et a nemine Graecorum annotatum. [B] Coactus
 mihi videtur et illud quod addit, *Quia et loquor vobis*. Nam ex sensu colligo eum
 815 *quia* legisse, non *qui*. Ait enim: *Et addidit 'Qui et loquor vobis', id est: quia humi-
 lis propter vos factus, ad ista verba descendo. Nam si principium, sicuti est, ita maner-
 ret apud Patrem, et non acciperet formam serui, et homo loqueretur hominibus, quo-**

1.B 376 modo ei crederent, cum | infirma corda intelligibile verbum sine voce sensibili audire
non possint? Ergo, inquit, credite me esse principium, quia, vt credatis, non solum
820 sum, sed et loquor vobis. Ex hisce verbis satis liquet Augustinum quia legisse, non
qui; praesertim cum idem libro De Genesi ad literam referat hoc pacto: *Princi-*
pium, quod et loquor vobis, [C] vt modo citauimus ex Ambrosio.

[B] Verum si fas est a tantis viris dissentire, neutra interpretationis pars mihi
probat. Ambrosius aliud agens adducit hunc locum. Augustinus sedulo protulit
in medium quod tum veniebat in mentem, mutaturus, ni fallor, sententiam, si
825 propius rem fuisset intuitus aut si Graecorum commentarios excussisset. Quamuis
idem hunc Ioannis locum in eam sententiam citat, cum alias frequenter,
tum in libro aduersus ἀνώουον legis aduersarium, capite tertio, hinc colligens ac
demonstrans Christum recte dici *principium*. Ac mihi videtur Augustinus aliquo-

779 Theophylactus C-E: Vulgarius AB.

782-861 Id quo lectori ... cognoscere E: Caeterum Augustinianam interpretationem, vel ipsa refellit res, neque enim competit in Christum absoluta principii appellatio, cum proprietates filii sit esse ab alio. Quanquam Augustinus vel hoc ipsum debebat graecis literis, quod per eas intellexerit principium esse foemini generis apud graecos, et casus accusatiui, quod si adolescens eas literas discere maluisset quam fastidire, nimirum earundem beneficio vidisset, et illud τὴν ἀετὴν aduerbii vice poni, qua quidem in re nihil offensus est Chrysostomus quippe qui graeci sermonis formam agnosceret. At deus bonae quot verbis hic agit Augustinus, dum persuadere conatur principium sic accipiendum, quasi dixisset, credite me esse principium A, Id quo ... 805 cap. 806 quarto ... 808 vobis. 812 Coactius ... 813 colligo Augus-

tinum legisse ... 821 loquor vobis. 822 Verum si ... 830 Rhomanae ... 836 neque Vulgarium quicquam ... 841 scrupus habet animum meum, quod ... habent, non meminerim vsquam articulo ... usurpari. 847 Iam et in hoc ... 853 neque deitatis, quemadmodum neotericum Theologorum vulgus loquitur. Quanquam ... 854 vocat non absolute ... 856 creaturae B, Id quo ... 805 cap. ii 806 et rursus iiii ... 808 vobis. 812 Coactius ... 813 colligo Augustinum legisse ... 845 omnino. 847 Iam et in hoc ... 854 vocat non absolute ... 856 creaturae. 858 Et hic ... cognoscere C, Id quo ... 854 vocat non absolute ... 856 creaturae. 858 Et hic ... cognoscere D.

805 capite D: cap. BC E.

808 libro D: lib. E.

827 capite D: cap. C F.

778-779 Chrysostomus V. infra, n. ll. 783-786.

779 Theophylactus Enarr. in Ioh. 8, 25-27, Migne PG 124, 20 B - 21 D.

783-786 Principium ... iudicare Chrys. Hom. in Ioh. 53 (52), 1, Migne PG 59, 293, in Aretinus' translation, 250 D - 251 A.

788 in peccatis vestris moriemini Cf. Ioh. 8, 21 and 24.

795 Augustinus Cf. supra, p. 107, n. l. 754.

798 Principium ... vobis Is a quotation from the translation in Aug. Tract. in Ioh. 38, 11 and 39, 1, CCSL 36, p. 344 sq.

803-810 Ambrosius ... vobis Ambr. Exameron, I, 2, 5 and I, 4, 15, CSEL 32, 1, pp. 4 sq. and 13, and De fide, III, 7, 49, CSEL 78, p. 125.

811-821 Augustinus ... vobis Tract. in Ioh. 38, 11, CCSL 36, p. 345: "Et addidit: Quia (the app. crit. does not mention a variant reading "Qui") et loquor vobis; ... descendi. Nam ... Patrem, vt non ... audire non possent? ... vobis." De Gn. ad litteram, I, 5, CSEL 28, 1, p. 9: "Principium, quia et loquor vobis." (the app. crit. mentions the variant reading "Qui").

827 libro ... aduersarium Contra aduersarium Legis et Prophetarum, I, 3, 4, Migne PL 42, 605.

828-829 Augustinus ... postulat This may be an allusion to the *Retractationes*.

ties in tuendis iis quae semel dixerit, paulo constantior quam res postulat. Quod
 830 si huic puero Graecae literae tam dulces fuissent quam erant Romanae, nec ipse
 postea senex deplorasset adolescentiae fastidium, et felicius diuinas literas tractas-
 set Graecorum libris adiutus. Magis autem admiror Ambrosium, qui pulchre
 Graece nosset quique sacrorum voluminum interpretationem ex Graecorum
 835 commentariis haurire solet, hic cum Augustino consentire atque ex hoc loco
 docere Christum recte dici *principium*, cum alias, tum libro De fide tertio, capite
 quarto. Quin et illud annotandum, neque Chrysostomum neque Theophylactum
 quicquam hoc loco offendi, cum offenderetur Augustinus, opinor, quod Graeci
 sermonis formam agnoscerent scirentque τὴν ἀρχὴν aduerbii vice poni, quemad-
 modum οὐδ' ἀρχὴν pro 'nequaquam' et τέλος pro 'denique'. Caeterum vt mihi
 840 grauis est Chrysostomi autoritas, ita interpretatio minus videtur coacta. Vnus
 adhuc scrupus [C] restare poterat, [B] quod τέλος aut ἀρχὴν, quoties aduerbii vim
 habent, [C] incertum sit an soleant apud autores [B] articulo praeposito vsurpari.
 [C] Sed ad hunc modum vsurpauit Gregorius Nazianzenus sermone de Paschate:
 Οὐκ ἐπιорκῆσεις, ἐκεῖνος· σὺ δὲ οὐδὲ ὁμῆ τὴν ἀρχὴν, id est: 'Non peierabis, ille; tu
 845 vero nec iuraueris omnino'. [D] Et Galenus in libello de optimo docendi genere:
 Ἄλλ' οὐδὲ διδασκαλὴν τὴν ἀρχὴν ἐναργῶς οἶμαι δεδιδάχθαι, id est: 'Verum in nulla
 prorsus eruditione arbitror fuisse institutum'. [B] Iam et in hoc laborat Augusti-
 nus quomodo Christus dicatur principium, cum 'esse ab alio' pugnet cum prin-
 cipii ratione. Pater enim simpliciter et absolute principium vocatur. Absolute
 850 dico, non perfecte, cum haec appellatio perfecte competat et in Filium, sed ita vt
 nihil nominari possit cuius non sit principium. Siquidem Pater principium est
 omnium et creatorum et increatorum. Filius Patris certe principium dici non
 potest, vt neque [C] totius [B] deitatis, quemadmodum [C] sentit Augustinus.
 [B] Quanquam Paulus in epistola ad Colossenses eum *principium* vocat absolute,
 855 sed addens: *primogenitus ex mortuis*, et paulo superius dixerat: *primogenitum
 omnis creaturae*. [E] Quod autem in Apocalypsi dicitur *principium et finis*, constat
 intelligendum Christum esse initium et consummationem ecclesiae, quam priore
 aduentu constituit, posteriore perficiet. [C] Et hic locus fuit impetitus atrocibus
 calumniis. Ad quas quoniam abunde, ni fallor, responsum est nobis semel atque
 860 iterum aedito libello neque res paucis verbis repeti potest, nolim hoc volumen
 amplius onerare. Petat inde si cui lubet exactius cognoscere.

[27] [A] Quia Patrem eius dicebat Deum. Antiqui codices habent
 'Quia Patrem eis dicebat'. [D] Nam in Constantiensi recenti manu nescio quis
 addiderat [A] 'Deum', [D] quum tamen locus non esset. [A] Graeci sic: ὅτι τὸν
 865 Πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν, 'quod Patrem eis dixisset', nec additur 'Deum'. Sensus
 autem videtur [B] hic, [A] non intellexisse Iudaeos, cum Iesus de Patre loqueretur,
 quid vocaret Patrem. Nam aliud quiddam videbatur significare quam quod
 vulgo patrem vocant. [C] Neque enim ignorare poterant quod de Patre loque-
 retur, cum pauloante manifeste de Patre suo loquatur. [B] Quin haec fortasse
 870 sententia, vt est simplicissima, ita maxime probabitur eruditus, vt accipiamus
 Christum Patrem eis dicere Deum, pro eo quod erat: de Deo Patre loqueretur.

875 Quem in modum intellexisse videtur Chrysostomus. Cum multa diceret de Patre suo, non intelligebant illum de Patre coelesti loqui, cum eum pro homine simplici haberent. Receptus est enim et hic sermonis color, 'hunc dico', pro 'de hoc dico'.

[31] [A] Vere discipuli mei eritis. Graeci legunt ἐστέ, id est 'estis'. Interpres legisse videtur ἔσεσθε. [C] Quemadmodum et hodie legitur in nonnullis. [A] Et item paulo post: vere liberi eritis, ὄντως ἐλεύθεροί ἐστε, id est: 'vere' [E] siue 'reuera [A] liberi estis'.

830 Romanae C-E: Rhomanae B.

835 capite D: cap. BC E.

829-831 *Quod si huic puero ... fastidium V. Conf. I, 13, 20 and 14, 23.* Cf. B. Altaner, *Augustinus und die griechische Sprache*, in Th. Klauser und A. Rucker (ed.), *Pisciculi. Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums F.J. Dölger zum 60. Geburtstag dargeboten ... (Antike und Christentum. Ergänzungsband 1, Münster in Westfalen, 1939)*, pp. 19-40.

832 *Ambrosium V. supra, p. 108, l. 803 sqq.*

836 *Chrysostomum V. supra, p. 109, n. ll. 783-786.*

836 *Theophylactum V. supra, p. 109, n. l. 779.*

837 *Augustinus V. supra, p. 107, n. l. 754, p. 109, n. ll. 811-821, and n. l. 827, and infra, n. ll. 847-848.*

843 *Gregorius Nazianzenus Oratio 45, 17, Migne PG 36, 648 B.*

845 *Galenus Περὶ τῆς ἀρίστης διδασκαλίας, II, 4, 48, Scripta minora, 3 vols., ed. J. Marguardt, Leipzig, 1884-1893), 1, p. 88: "Ὅτι μὲν οὐν ἡ τοιαύτη διδασκαλία τῶν μανθανόντων ὁτιούν, οἷαν ἐνοεῖται Φαβωρίνις, οὐ μόνον οὐκ ἔστιν ἀρίστη τῶν ἄλλων, ἀλλ' οὐδὲ διδασκαλία, τὴν ἀρχὴν ἐναργῶς οἶμαι δεδιδάχθαι.*

847-848 *Augustinus Tract. in Ioh. 39, CCSL 36, pp. 345-349, but there Aug. does not use 'ab', but 'de', e.g. in a passage on p. 345 quoted infra, in the next note. In Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 174, ll. 886-891, Er. calls the term "esse ab alio" an explanation of his own, "quod in Christum non competat absoluta principii appellatio, cum proprietates filii sit esse ab alio"; after this he gives an exposition about what he writes in ll. 849-851. Cf. Asso, p. 192 sqq.*

849-853 *Pater ... Augustinus Tract. in Ioh. 39, 1, CCSL 36, p. 345: "Si se dixit Dominus esse principium, quæri potest utrum et Pater principium sit. Si enim Filius principium est qui habet Patrem, quanto facilius intellegendus est Deus Pater esse principium ... Pater*

dicitur lumen, sed non de lumine; Pater dicitur Deus, sed non de Deo. Si ergo Deus de Deo, lumen de lumine principium est, quanto facilius intellegitur principium lumen de quo lumen, et Deus de quo Deus? Videtur itaque absurdum, carissimo, ut Filium dicamus principium, et Patrem principium non dicamus." and *Trin. IV, 20, CCSL 50, p. 200: "totius diuinitatis vel si melius dicitur deitatis principium pater est".*

854-856 *Paulus ... creaturae Col. 1, 18 and 15, respectively.*

856 *principium et finis Ap. Ioh. 1, 8.*

858-861 *Et hic locus ... cognoscere V. Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, pp. 158-163, ll. 423-581, and pp. 174-184, ll. 886-208, in Apolog. resp. inuect. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 28, l. 146. Er. refers to this briefly.*

862-875 *Quia ... dico Er. defends himself in Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 186, ll. 265-290, against criticism from Lee of ll. 862-868. Nov. Test. A: "Non cognouerunt, quid patrem eis diceret"; B-E: "Non cognouerunt quod de patre eis loquutus (B-D: "locutus") esset". The Clementina reads "eius", Wordsworth-White and Weber read "eis" and mention "eius" in their app. crit. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 2: "Melius alii codices habent 'quia patrem' et sine illo 'Deum', ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῦ ἔλεγεν.*

873 *Quem ... Chrysostomus Er. gathers this from Hom. in Ioh. 53(52), 1, Migne PG 59, 293: "Ὅκ ἐγνώσαν δὲ ὅτι τὸν Πατέρα αὐτοῖς λέγει" Ὡ τῆς ἀνοίας! Οὐ διέλιπεν αὐτοῖς περὶ αὐτοῦ διαλεγόμενος, καὶ οὐκ ἐγίνωσκον.*

874 *sermonis color Cf. Quint. Inst. VI, 3, 107 ("colore dicendi") and 110 ("orationis color"), and VIII, 5, 28 ("color dicendi").*

876-879 *Vere ... estis Nov. Test. A.: Ioh. 8, 31 "vere discipuli mei eritis" (B-E: "estis"); Ioh. 8, 36: "vere liberi eritis" (B-E: "estis").*

- 880 [32] [D] Et veritas liberabit vos. Ἐλευθερώσει, id est: 'liberos reddet'.
 Annotauit hoc loco et diuus Augustinus Graecae vocis emphasim. Nam Latinis
 liberari dicuntur qui subducuntur a periculo [E] aut morbo, [D] at Graeca vox ad
 LB 377 libertatem pertinet quae seruituti opponitur. Item Latinis liber dicitur qui per-
 iculum effugit, sed Graeca vox 'ingenuum' sonat et 'nulli seruituti obnoxium'. Id
 885 ita esse declarat Iudaeorum stomachus: *nemini seruiuimus unquam*.
 [37] Sermo meus non capit in vobis. Οὐ χωρεῖ, id est: 'non habet
 locum in vobis, quia vos non estis capaces illius'.
 [38] Et vos quae vidistis apud Patrem vestrum, facitis. Chryso-
 stomus in Catena Aurea citatus legit 'facite' pro *facitis*, quod ποιεῖτε Graeca vox
 890 sit ambigua. Atqui ita sensisse Chrysostomum nec ex ipsius interpretatione satis
 liquet, quae non minus ambigua est quam ipse contextus. Ex Augustino quid
 legerit, non potest certo colligi.
 [39] [A] Si filii Abrahae estis. Εἰ τέκνα τοῦ Ἀβραάμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ
 Ἀβραάμ ἐποιεῖτε, id est: 'Si Abraham filii essetis, opera Abrahae faceretis', vt
 895 cohaereat cum eo quod sequitur: *Nunc autem quaeritis me interficere*. Antiquissi-
 mus codex habebat 'facitis', non *facite*. [C] Interpres legisse videtur ποιεῖτε. [D]
 Et hanc arbitror fuisse germanam lectionem. Ratiocinatur enim Dominus ex
 signis reciprocis siue, vt dialectici loquuntur, conuertibilibus: Si animal est, sen-
 tit; si sentit, animal est. Ponit enim hanc definitionem: filius est qui patrem imi-
 900 tatur; si estis filii Abrahae, vtique facitis illius opera; si facitis, estis filii, sed non
 facitis, non estis igitur.
 [42] [A] Diligeretis vtique me. Cur hic non dixit: 'diligereis forsitan'?
 Nam eadem est coniunctio ἄν eodem modo posita, quam toties vertit *forsitan* et
forte.
 905 [44] Quia mendax est et pater eius. Καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ. Sermo qui-
 dem Graecis anceps est, sed interpretes referunt αὐτοῦ non ad | 'diabolum', sed ad
 1.B 378 ψεῦδος, id est 'mendacium'. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus [D] ac
 Theophylactus, [A] diuus Hieronymus in explanationibus Esaiiae, atque item
 diuus Augustinus. Vt sit omnis homo mendax, caeterum diabolus mendacii
 910 pater, qui primus omnium mendacium produxerit: *Eritis sicut dii*. [B] Ex hoc
 sane loco Manichaei errorem suum hauserunt, vt diabolo darent patrem, opinor,
 mali principium, vt autor est diuus Augustinus. Porro, vt horum iure optimo
 detestor ineptiam, ita nonnihil obstat nostrorum interpretationi quod apud
 Graecos additur articulus, ὁ πατήρ, quo magis certus aliquis pater designatur.
 915 Verum hoc quicquid est, erudito lectori discutiendum relinquo.

886-892 Sermo meus ... certo colligi *inter* 901
 igitur *et* 902 Diligeretis *posuit* D.

893-894 Ἀβραάμ ἦτε ... Ἀβραάμ LB Nov. Test.:

ἄβραάμ ἦτε ... ἄβραάμ AB, ἀβραάμ εἶτε ...
 ἀβραάμ C-E BAS.

907-908 ac Theophylactus DE: et Cyrillus BC.

880-881 *liberos reddet* ... Augustinus Tract. in
 Ioh. 41, 1, CCSL 36, p. 358: "sic 'liberat' nihil

est aliud quam 'liberum facit'. Hoc in verbo
 Graeco planius est. Nam in Latina consuetu-

- dine plerumque dicimus hominem liberari, quod ad libertatem non pertinet, sed tantum ad salutem; sicut quisquam dicitur liberari ab infirmitate; vtitate dicitur, non tamen proprie." *Nov. Test.*: "liberos reddet vos." For "emphasim" v. supra, p. 22, introd., §10.
- 885 *Iudaeorum stomachus* "stomachus" in the sense of 'irritation', 'resentment', just as in *Annot. in Mt.* 5, 22, *ASD* VI, 5, p. 138, l. 690: "impatientia stomachoque"; "Iudaeorum stomachus" instead of 'Iudaei stomachantes'. In the classical period this method of rendering a concrete by an abstract ranks as a proof of culture and affectation (J. Marouzeau, *Traité de stylistique latine*, Paris, 1946², p. 145).
- 885 *nemini ... unquam Ioh.* 8, 33.
- 886-887 *Sermo ... illius Nov. Test.*: "non habet locum in vobis".
- 888-889 *Chrysostomus ... citatus* Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 454, col. 2: "Chrysostomus. Alia littera habet: 'Et vos quae vidistis apud patrem vestrum, facite', quasi dicat: Sicut ego verbis et veritate ostendo Patrem, ita et vos a rebus ostendite Abraham."
- 890 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 54 (53), 2, Migne *PG* 59, 299: "Α ἐγὼ ἐώρακα παρὰ τῷ Πατρὶ μου, τὰῦτα λαλῶ καὶ ὑμεῖς ἂ ἠκούσατε παρὰ τοῦ πατρὸς ὑμῶν, ποιεῖτε." "Ὡσπερ, φησιν, ἐγὼ καὶ ἀπὸ τῶν ζημάτων, καὶ ἀπὸ τῆς ἀληθείας ἐμφανῶ τὸν Πατέρα, οὕτω καὶ ὑμεῖς ἀπὸ τῶν πραγμάτων. Aretinus, 255 D "Quae ego vidi apud Patrem meum, haec loquor: et vos quae audistis apud patrem vestrum, facitis". Quemadmodum, inquit, ego et verbis et re ostendo patrem, ita et vos: non enim eiusdem tantum sum cum patre substantiae, sed et veritatis."
- 891 *Augustino* Aug. quotes in *Tract. in Ioh.* 42, 2, *CCSL* 36, p. 366: "facitis."
- 893-894 *Si filii ... faceretis Nov. Test.*: ἦτε ... ἐποιεῖτε. "Si filii Abrahae essetis, opera Abrahae faceretis." Er. borrows from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 842, col. 2: "Et si particula ἔν deest, tamen ita transferendum fuit: 'Si filii Abraae essetis, opera Abraae faceretis' .... Recteque sequitur: 'Nunc autem quaeritis me interficere'; quae sententia aliter non haberet locum." The reading εἶτε in *Annot. C-E* and *BAS* is probably due to iotacism (v. supra, p. 57, n. l. 637).
- 898 *signis ... conuertibilibus* A technical term from the argumentation theory for 'evidence for logical equivalence' of terms.
- 902-904 *Cur ... forte* V. e.g. ad *Ioh.* 8, 67 sqq.
- Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 842, col. 2: "Vt superius 'forsitan', ita hic superuacuum est 'vtrique'. Eadem enim est figura dicendi."
- 905 *Quia ... eius Nov. Test.* A reads, just as *Vg.*: "quia mendax est et pater eius"; *B-E*: "quia mendax est, atque eius rei pater".
- 908 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 54 (53), 3, Migne *PG* 59, 299: Ἐκείνος [ὁ διάβολος] γὰρ ἔτεκε τὸ ψεῦδος πρῶτος.
- 908 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 8, 44-45, Migne *PG* 124, 29 B - 32 A. Theophyl. writes there (29 D): Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐχ ἔστῆκεν ἐκείνος, ἀλλὰ τοῦ ψεύδους ἐστὶ πατήρ. In *B* and *C* Er. mentions Cyril of Alexandria instead of Theophyl. Cyril is less clear in *Comm. in Ioh.* VI, ad *Ioh.* 8, 44, Migne *PG* 73, 892 C - 901 D. In fact Er. refers to a text which is found in the 1514 and 1521 editions of the translation of Cyril's *Comm. in Ioh.* VI, 6 (in the 1521 edition on f° 129 v°: "De quo ad predictorum valentiorum comprobationem adhuc subiungit Dominus: 'Cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur, quia mendax est et pater eius', scilicet mendacii. Diabolus plane a semetipso mendax fuit, quia a nemine prius audiuit nec didicit mendacium, sed ipse suum genuit mendacium.") This text is a paraphrase of Aug. *Tract. in Ioh.* 42, 13, *CCSL* 36 p. 371; cf. supra, p. 4 and p. 11, introd., §§4 and 5.
- 908 *Hieronymus Comm. in Is.* VI, 14, 21-22, *CCSL* 73, p. 248: "Legimus in Euangelio quod diabolus ab initio mendax sit et pater eius, id est mendacii." Cf. Rummel, *Annotations*, p. 56.
- 909 *Augustinus Tract. in Ioh.* 42, 12 sq., *CCSL* 36, p. 371: "In his verbis quidam patrem diabolum habere putauerunt, et quaesierunt quis esset diaboli pater. Hic vero detestabilis error Manichaeorum inuenit adhuc qua deciperet imperitos. Solent enim dicere: 'Putat diabolus angelus fuit, et lapsus est; ab illo coepit peccatum, sicut dicitis: Pater eius quis erat?' ... Diabolus Dominus dixit patrem mendacii ... Quomodo Deus Pater genuit filium veritatem, sic diabolus lapsus genuit quasi filium mendacium."
- 910 *Eritis sicut dii Gn.* 3, 5. This text was also put forward as an argument for the view that the devil was the father of falsehood by Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 8, 44-45, Migne *PG* 124, 32 A: Εἶπε γὰρ πρὸς τὴν Εὐάν ὅτι "Ἡ ἐν ἡμέρᾳ φάγητε, ἐσεσθε ὡς θεοί, whereas Chrys. *Hom. in Ioh.* 54 (53), 3, Migne *PG* 59, 299, referred to the preceding words: "when you eat of it your eyes will be opened."

[46] [A] Arguet [B] me [A] de peccato. Antiquissimi codices habent 'arguit'. Itidem et Graeci ἐλέγχει, vt 'arguit' positum sit pro 'possit me arguere'; et 'arguere' dixit pro 'conuincere', non pro 'accusare'. Nam id est ἐλέγχειν.

920 [49] In honorastis. [B] In nonnullis erat [A] ἀτιμάζετε, [B] non ἡτιμάσατε, [A] id est: 'contumelia afficitis'. Antiqui habent 'inhonoratis', consentientibus Graecis [C] quibusdam.

[55] [A] Ero similis vobis, mendax. Hinc erat transcriptum quod indicauimus additum superius. Nam hoc loco legit et interpretatur etiam Chrysostomus.

925 [57] Quinquaginta annos. Chrysostomus legit *quadraginta*, adiiciens commenti vice: *ac si iam prope accederet ad eam aetatem*. Eaque lectio magis mihi probaretur, [B] si modo codex mendo vacaret; [D] quem ego plane suspicor vitiatum a librariis, praesertim quum Thcophylactus plane legat *quinquaginta*, addens curiosum esse quaerere quur maluerint dicere *quinquaginta* quam *quadraginta*.
 LB 379 Sic | enim in mentem venisse Iudaeis. Non enim tam respiciebant ad aetatem
 931 Christi quam ad longitudinem temporis quod intercesserat ab Abraham vsque ad Christum. [A] Nec est quod faciamus Christum senili fuisse vultu ob labores. Cuius sententiae [E] Carrensis meminit. [B] Sed, vt dixi, fieri potest, vt in Chrysostomo librarius ex *quinquaginta* fecerit *quadraginta*, praesertim cum tantus sit
 935 exemplariorum consensus. [D] Diuus Irenaeus libro 2., cap. 39. et 40., legit *quinquaginta*, sed affirmat Dominum maiorem annis quadraginta praedicasse euangelium. Idque confirmat partim autoritate huius loci, partim eorum qui praedicabant sese hoc ex ipso Ioanne euangelista audisse. Verum Eusebius libro 3., cap. 39., notat Papiam, Ioannis euangelistae discipulum, quod ex apostoli verbis non
 940 satis intellectis tradiderit quaedam vnde data est aliis erroris ansa. Et inter hos numerat Irenaeum. Addit ex Papiiae libris perspicuum esse eum virum exigui fuisse ingenii.

[58] [A] Antequam Abraham fieret. Πρὶν Ἀβραάμ γενέσθαι, id est: 'priusquam Abraham esset' siue 'fuisset'. Fortassis interpres verterat 'foret', quod
 945 librariorum errore mutatum sit in *fieret*. [C] Nos transtulimus *antequam Abraham nasceretur*, vt distingueremus rationem qua est Abraham, ab ea qua semper est Christus. Nam [B] hoc loco philosophatur Augustinus, quod Abraham factus dicitur, Christus esse. At in eo non philosophatur Chrysostomus, sed in hoc duntaxat, quod in Abraham vsus est verbo praeteriti temporis, in Christo praesentis. Quomodo de se praedicat Deus: *Ego sum qui sum*.
 950

916–918 Arguet ... ἐλέγχειν B–E: Arguet. Antiquissimi ... ἐλέγχειν inter 904 forte et 905

Quia mendax posuit A.

927 probaretur E: probatur A–D.

927 vacaret E: vacat B–D.

933–942 Cuius sententiae ... ingenii E: Cuius

sententiae cum Carrensis autorem nominet Chrysostomum, demiror, quem ille habuerit alium Chrysostomum a nostro diuersum. Mirum autem, si Chrysostomus ipse secum pugnat A, Cuius sententiae cum Carrensis autorem nominet Chrysostomum, demiror

quem ille habuerit alium Chrysostomum a nostro diuersum. Mirum autem si Chrysostomus ipse secum pugnat. Sed vt dixi fieri potest, vt in Chrysostomo librarius ex quinquaginta fecerit quadraginta, praesertim cum tantus sit exemplariorum consensus. Vulgarius haud dubie legit quinquaginta, tribuens hoc Iudaeorum insaniae, quod hominem triginta tres annos ferme natum, quinquagenario compararint. Iam hoc loco philosophatur Augustinus, quod Abraham factus dicitur, Christus esse. At in eo non philosophatur Chrysostomus, sed in hoc duntaxat quod in Abraham vsus est verbo praeteriti temporis, in Christo praesentis, Quomodo de se praedicat pater, Ego sum qui sum *B*, Cuius sententiae cum Carrensis autorem nominet Chrysostomus, demiror quem ille habuerit alium Chrysostomum a nostro diuersum. Mirum autem si Chrysostomus ipse secum pugnat. Sed vt dixi fieri potest, vt in Chrysostomo librarius ex quinquaginta fecerit qua-

draginta, praesertim cum tantus sit exemplariorum consensus. Theophylactus haud dubie legit quinquaginta, tribuens hoc Iudaeorum insaniae, quod hominem triginta tres annos ferme natum, quinquagenario compararint *C*, Cuius sententiae cum Carrensis autorem nominet Chrysostomus, demiror quem ille habuerit alium Chrysostomum a nostro diuersum. Mirum autem si Chrysostomus ipse secum pugnat. Sed vt dixi fieri potest, vt in Chrysostomo librarius ex quinquaginta fecerit quadraginta, praesertim cum tantus sit exemplariorum consensus. 935 Diuus Irenaeus ... ingenii *D*.

935 libro *D*: lib. *E*.

938 libro *D*: lib. *E*.

943 Ἀβραάμ *C-E*: ἄβραάμ *AB*.

947–950 Nam hoc loco ... qui sum *C-E*: Iam hoc loco ... qui sum *inter* compararint *et* 943 Antequam *posuit B*, vt *supra ad versus* 933–942 *annotaui*.

- 916–917 *Arguet ... arguit Nov. Test.*: “arguit”.
 919–921 *Inhonorastis ... quibusdam* Er. responds to criticism from Lec in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 186–187, ll. 292–299. The *Clementina* reads: “inhonorastis”; Wordsworth-White and Weber: “inhonoratis”; *Nov. Test. A*: “inhonorastis”, *B-E*: “ignominia affecistis me”.
 922 *Ero ... mendax* Also the reading of *Nov. Test. A*; *B-E*: “similis vestri”.
 925–926 *Quinquaginta ... aetatem* Er. reacts to criticism from Stunica in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 134, ll. 496–509.
 925 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 55 (54), 2, Migne *PG* 59, 304: “Τεσσαράκοντα ἔτη οὐπω ἔγεις καὶ Ἀβραάμ ἑώρακας; Ὡς ἐγγύς τῶν τεσσαράκοντα ἑτῶν λοιπὸν εἶναι τὸν Χριστόν. Arctinus, 260 BC: “Ad haec illi: ‘Quadraginta annos nondum habes, et Abraham vidisti?’ Acsi prope iam ad eam accederet aetatem.”
 928 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 8, 56–59, Migne, *PL* 124, 37 A – 40 C; the text of *Annot.* offers some textual similarities with the translation by Oecolampadius, *P* 180.
 933 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: “Mirum est quod tantum [sc. 50] annorum numerum proferunt. Sed dici potest quod Dominus multum laborauerat: et terra calida est valde, et ita consumpserat

et labor et calor et inopia naturam eius delicatissimam: vnde et apparebat multo maioris aetatis quam esset. Chrysostomus.” According to H.J. de Jonge in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 135, n. l. 506, Erasmus seems to have read “vultu” instead of “multum”.

935 *exemplariorum* Cf. *supra*, p. 16, introd., §9a.

935 *Irenaeus Haer.* II, 22, 6, *SC* 294, p. 224.

938 *Eusebius H.E.* III, 39, 1–17, *GCS* 2, 1, pp. 284–293; cf. *supra*, p. 105, n. l. 713 ad *Ioh.* 8, 3, and *infra*, p. 180, ll. 65–67 ad *Act.* 1, 1.

943 *Antequam ... fieret Nov. Test. A*: “antequam (‘Abraham’ *add. A-B*) esset”; *C-E*: “antequam Abraham nasceretur”.

947 *Augustinus Tract. in Ioh.* 43, 17 sq., *CCSL* 36, p. 380 sq.

948 *Chrysostomus* Chrys. explains in *Hom. in Ioh.* 55 (54), 2, Migne *PG* 59, 304, that Jesus did not say: “I was”, but, just as his Father, said: “I am”, in order to indicate that He is forever: Διὰ τί δὲ μὴ εἶπε, Πρὸ τοῦ Ἀβραάμ γενέσθαι, ἐγὼ ἦμην. ἀλλ’ Ἐγὼ εἰμι; Ὡσπερ ὁ Πατήρ αὐτοῦ ταύτη κέχρηται τῇ λέξει τῇ Ἐἰμι, οὕτω καὶ αὐτός. Τοῦ διηγεκῶς γὰρ εἶναι σημαντικὴ αὐτῆ, πάντος ἀπηλλαγμένη χρόνου. διὰ τοῦτο καὶ βλάσφημον αὐτοῖς εἶναι δοκεῖ τὸ βῆμα.

950 *Ego sum qui sum* *Ex.* 3, 14.

[59] [A] Abscondit se. Ἐκρύβη, id est: 'occultatus est'. [B] Quanquam recte sensum expressit interpres et vitauit amphibologiam. Et exiuit de templo. Post haec verba nonnulli Graecorum codices habebant διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, καὶ παρῆγεν οὕτως, id est: 'transiens per medium illorum, et praeteriit sic'. Quae quidem verba quando nec apud Chrysostomum reperio nec apud Augustinum nec in vetustis Latinorum exemplaribus, suspicor a studioso quopiam addita ex Lucae capite quarto; vbi Iesus simili modo elabatur e manibus Iudaeorum. Aliquis igitur loca confinia conferens quod alibi abundabat, alibi adiecit. Deinde vt quod sequitur cum superiore narratione connecteret, interposuit 'et sic praeteriit', nimirum dilapsus inter eos qui vitae illius insidiabantur, quod sequitur 'praeteriens autem'. Proinde non veriti sumus haec | ceu superuacua praetermittere, [D] etiamsi Theophylactus et legit et interpretatur exponens 'sic', id est 'facile'.

[A]

EX CAPITE NONO

965 [1] [D] Et praeteriens Iesus. *Iesus* in vetustis Latinorum exemplaribus non additur.

[2] [A] Hic aut parentes. 'An parentes' dicendum erat, non *aut*. Nam 'aut' disiungit, 'an' interrogat, [B] et ita legit diuus Augustinus. Porro Graeca vox ἡ anceps est ad 'aut' et 'an'.

970 [6] [A] Et liniuit. Καὶ ἐπέχρισε, 'illeuit' [C] siue 'inunxit'.

[7] [A] In natatoria. Εἰς κολυμβήθραν, id est 'in piscina'. Nam sic ante verterat. Sonat autem 'natatorium', [B] vt antea admonuimus. [A] Quod interpretatur missus. מִן־שֵׁן Hebraeis 'mittere', inde מִן־שֵׁן.

975 [8] Vicini qui viderant. Addenda est coniunctio: 'et qui viderant', consentientibus antiquis et Graecis exemplaribus. [D] Viderant eum qui vicini non erant. [A] Quia mendicus erat. Ὅτι τυφλὸς ἦν, id est: 'quod caecus esset'. [B] Quanquam Augustinus legit *mendicus*, non 'caecus', consentientibus peruetustis Latinorum codicibus, quos quidem viderim, omnibus. Proinde mihi πτωχός magis arridet quam τυφλός, praesertim cum appositius sit ad sensum. Ob id enim notus erat caecus ille, non quod caecus esset, sed quod publice mendicus. [D] Et *mendicus* legit Theophylactus.

[11] [A] Et abii et laui. Ἀπελθὼν δὲ καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα, id est: 'Cum abiissem autem et lauissem, recepi visum'. Et video. Καὶ ἀνέβλεψα, id est: 'et visum recepi'. [B] Ac mox

985 [15] [A] Quomodo vidisset. Πῶς ἀνέβλεψεν, id est: 'quomodo visum recepisset'.

[16] Schisma erat. Σχίσμα Graeca vox est; 'dissensionem' poterat vertere. Nam hoc significat *schisma*, siue 'diuisionem' siue 'dissidium'; paulo post vertit 'dissensionem', [D] alibi 'scissuram'.

990 [17] [A] De eo qui aperuit tibi oculos. Graece est ὅτι ἤνοιξεν, id est: 'quia aperuit', vt sit sensus: quem tu putas esse illum, ex hoc quod, vt dicis, aperuerit tibi oculos?

- 951 Ἐκρύβη *B–E*: ἐκρύβη *A*.
 955–956 reperio nec apud Augustinum *DE*:
 reperio, nec apud Cyrillum, nec apud Augustinum *BC*.
 971 Εἰς κολυμβήθρα *B–E*: ἐν κολυμβήθρα *A*.
 973 πληψ *scripsi*: πληψ *A–C*, πληψ *D*, πληψ *E*.
- 951–963 *Abscondit ... facile* In *Nov. Test. A*
 Ἰησοῦς δὲ ἐκρύβη καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ
 and the translation: “Abscondit se, et exiuit
 de templo”, are followed by διελθὼν διὰ
 μέσου αὐτῶν, καὶ παρήγεν οὕτως, and the
 translation “transiens per medium illorum, et
 praeteriit sic”; in *B–E*, as in *Vg.*, they are
 immediately followed by *Ioh.* 9, 1. Chrys.
 does not quote the addition in *Hom. in Ioh.*
 55 (54), 2, and 56 (55), 1, Migne *PG* 59, 303
 sqq., nor does Aug. in *Tract. in Ioh.* 43, 18,
CCSL 36, p. 381, nor does (Ps.) Cyril, mention-
 ed in our app. crit. ad ll. 955–956, in
Comm. in Ioh. VI, Migne *PG* 73, 937 and
 940. The reading ἐκρύβη in *A* is probably due
 to the influence of iotacism (v. supra, p. 57,
 n. l. 637).
- 952 *amphibologiam* V. supra, p. 20, introd..
 §10.
- 957 *Lucae Lc.* 4, 30; cf. supra, p. 96, l. 527 sqq.
- 962 *Theophylactus* Theophyl. offers the text in
Enarr. in Ioh. 8, 56–59, Migne *PG* 124, 37 B,
 and explains in 40 B: Ἐκρύβη οὕτως·
 τουτέστι, διήρχετο ἀπλῶς οὕτως καὶ ἀπράκ-
 τως ἐν τῷ τέως. “Sic” is the translation of
 οὕτως by Oecolampadius, f° 180 r°.
- 965 *Iesus* Included in *Nov. Test.*
- 967–68 *aut ... an* *Nov. Test. A*: “aut”; *B–E*:
 “an”. Er. is influenced by Valla, *Annot.*,
 Garin, 1, p. 842 sq.: “An parentes eius’ trans-
 ferendum erat. Non enim quaerunt discipuli
 an hic seu parentes eius peccauerint an non,
 quasi dubitarent an aliquis peccasset, sed
 tanquam pro certo haberent aliquem pecca-
 sse, quippe cum dicant: ‘quis peccauit?’, non
 autem: ‘num quis peccauit’. Interrogant:
 ‘quisnam, ille, peccauit ipse ne an eius par-
 entes?’ Quae autem sit inter ‘an’ et ‘aut’ dif-
 ferentia, alio in opere explicauit; quam differ-
 entiam Graeci non habent.” “Alio in opere”
 refers to Valla, *Eleg.* II, 17, Garin, 1, pp.
 55–57: “De An, et Aut, Ne, Vel, Ve et eorum
 compositis”. Cf. Er. *Paraphr. in Eleg. Laur. Vallae*, *ASD* I,
 4, p. 222 sq., ll. 434–436: “An ponitur inter-
 rogatiue, vt Gaudenses estis an Delfenses? Et
 dubitatiue: Nescio an silcam, an loquar. Bar-
 bari ponunt vel et aut pro an, vt Hoc est
 stannum aut argentum aut aurichalcum? An
 dicendum est.”
- 968 *Augustinus Tract. in Ioh.* 44, 3, *CCSL* 36, p.
 382.
- 970 *illeuit* The translation in *Nov. Test.*
- 971 *In natatoria ... piscina* *Nov. Test. A*: “in
 natatoria” and vs. 11: “ad natatoriam”, *B–E*:
 “in piscina” and “ad piscinam”.
- 971 *ante Ioh.* 5, 2, 4 and 7.
- 972 *antea* *Ad Ioh.* 5, 2, supra, p. 80, l. 179 sqq.,
 Er. has noticed that it is not a question of a
 fish pond but of a swimming pool.
- 973 πληψ *Is.* 8, 6.
- 974 *Vicini ... viderant* *Nov. Test.*: “vicini et qui
 viderant”.
- 976–977 *quod caecus esset* The translation in
Nov. Test. A; *B–E*: “quod mendicus esset”.
- 977 *Augustinus Tract. in Ioh.* 44, 8, *CCSL* 36, p.
 385.
- 978 *omnibus* The quotation of the *NT* text in
 Cyril, *Comm. in Ioh.* VI, Migne *PG* 73, 965
 B, referred to in *BC* (v. app. crit.), contains:
 προσαιτης.
- 981 *Theophylactus* In *Enarr. in Ioh.* 9, 8–11,
 Migne *PG* 124, 48 CD, the *NT* text is
 quoted as: ὅτι τυφλὸς ἦν, but in the explana-
 tion Theophyl. writes: Οὐχ ἀπλῶς δὲ ἐπιση-
 μαίνεται ὁ εὐαγγελιστὴς ὅτι προσαιτης ἦν,
 ἀλλ’ ἵνα δεῖξη τὸ ἄφατον τῆς φιλανθρωπίας
 τοῦ Κυρίου. Oecolampadius, f° 181 v°: “quod
 mendicus esset”.
- 982–986 *Et abii ... recepisset* *Nov. Test. A*: “Et
 abii et laui, et visum recepi”; *B–E*: “Vt
 autem abii ac laui, visum recepi”. And “quo-
 modo visum recepisset” is the translation in
Nov. Test. Cf. *Act.* 9, 12 and infra, p. 242, l.
 489 sq., ad *Act.* 9, 17, and p. 315, l. 127 ad
Act. 22, 13.
- 987 *Schisma* *Nov. Test.*: “dissensio”.
- 988 *paulo post Ioh.* 10, 19 (just as in *Ioh.* 7, 43);
 cf. infra, p. 120, l. 44 sq.
- 989 *scissuram* *Mt.* 9, 16 (cf. *ASD* VI, 5, p. 182, l.
 735 sqq.), *Mc.* 2, 21, and 1. *Cor.* 11, 18 (cf.
 Er.’s annotation to this verse, *LB* VI, 715 F).
- 990–992. *De eo ... oculos* *Nov. Test.*: “de illo
 quia (*A*: “qui”) aperuit tibi oculos tuos”. Cf.
 Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 843, col. 1: “Quia’
 legendum est, non ‘qui’, aut potius ‘quid’.”

[21] De se loquatur. *Ἀλήσει*, id est 'loquetur', futuri temporis.

LB 381 | [22] Extra synagogam fieret. *Ἀποσυνάγωγος*, id est 'alienus a congrega-
995 tionem' quod nunc vulgo vocant 'excommunicatum'.

[28] Maledixerunt ergo ei. Non est hic 'male precati sunt', sed *ἐλοιδορήσαν*, id est: 'conuiciati sunt'.

[31] Peccatores Deus non audit. Quod hic transtulit *audit*, idem mox vertit *exaudit*: *si quis Dei cultor est, et voluntatem eius facit, hunc exaudit*. Hoc
1000 admonendum duxi, ne quis Graeci sermonis ignarus putet hic latere mysterium, in quo explicando ridicule tumultuetur; verum ita libuit interpreti ludere, tametsi in re plus quam seria.

[33] Non poterat quicquam. *Οὐκ ἠδύνατο*, id est: 'non potuisset' siue 'non posset'. [B] Pro οὐδέν addidit *quicquam*, [C] necessario recedens a Graecis
5 verbis. [E] Alioqui qui non potest nihil, aliquid potest.

[41] [A] Peccatum vestrum manet. 'Igitur' deest: *ἡ οὖν ἁμαρτία*, id est 'peccatum igitur', nimirum ob id quod cum sitis caeci, vobis tamen oculati videmini.

EX CAPITE DECIMO

10 [1] In ouile ouium. *Εἰς τὴν ἀλὴν τῶν προβάτων*, id est 'in septum' siue 'stabulum ouium'. [B] Alioqui cum ouile non possit esse nisi ouium, superuacaneum erat addere *ouium*. Caelterum *ἀλή* et aliarum pecudum potest esse. [A]
LB 382 Nam *ἀλή* nonnunquam 'atrium', nonnunquam 'mansionem', aliquoties 'septum' significat.

15 [6] Hoc prouerbium. *Παροιμίαν*. *Prouerbium* parabola loco videtur vsurpasse, quod pleraque proueria metaphoram habeant admixtam. Quid loqueretur eis. Trifariam hic locus habetur apud Graecos, *οὐκ ἔγνωσαν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς*, id est: 'non intelligebant quae loquebatur ipsis'. Aut *οὐκ ἔγνωσαν τίνα, ἃ ἐλάλει αὐτοῖς*, id est: 'non sciebant vlla nisi quae loquebatur illis'. In quibusdam
20 ita scriptum erat, *οὐκ ἔγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς*, id est: 'non cognouerunt quae essent quae locutus esset ipsis'.

[8] Quotquot venerunt. Graeci *πρὸ ἐμοῦ*, id est 'ante me'; quod tamen additum videri potest ab exponere volente locum hunc.

[11] Ego sum pastor bonus. *Ὁ ποιμὴν ὁ καλός*. Vtrique nomini suum
25 addidit articulum: 'Ego sum pastor ille bonus' siue 'egregius'.

[13] Et non pertinet ad eum de ouibus. *Καὶ οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων*, id est: 'non curat oues' aut 'non est illi cura ouium'. Potest enim ad nos pertinere quod tamen curae non sit.

[14] Cognoscunt me meae. *Γινώσκονται ὑπὸ τῶν ἐμῶν*, id est: 'cognoscor
30 a meis', [B] etiamsi laudo quod fecit interpretes.

LB 383 | [16] [D] Oportet me adducere. *Ἀγαγεῖν*, id est 'ducere', quod interpretatur Theophylactus *congregare*; nam vterque grex carebat pastore. [A] Fiet vnum ouile et vnus pastor. Primum perit nobis venustas Graecanici sche-

35 matis quod situm erat in ποιμνή et ποιμήν, id est 'ouili' et 'pastore'; vtcunque reddi poterat 'vnum ouile et vnus opilio'; tametsi Graecis ποιμνή magis 'grex' est quam 'ouile' autore Valla. Et in nonnullis exemplaribus Graecis non additur

10 Εἰς τὴν ἀλλήν B-E: εἰς ἀλλήν A.

16-21 Quid ... ipsis *inter* 14 significat et 15 Hoc prouerbiū *posuerunt* A-D.

18 ἢ C-E: ἢν AB.

22-23 Quotquot ... hunc *inter* 39 quidem et 26 Et non pertinet *posuit* A, *inter* 25 egregius et

26 Et non pertinet *posuerunt* B-D.

27 cura B-E: cur A.

32-39 Fiet ... quidem *inter* 25 egregius et 22 Quotquot *posuit* A.

34 vtcunque B-E: Vrunque A.

35 grex est DE: est grex A-C.

993 loquetur The reading of *Nov. Test.* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 1: "De se loquetur loquendum est, λαλήσει."

996-997 Maledixerunt ... sunt *Nov. Test.* A: "Maledixerunt"; B-E: "Conuitiati sunt".

998-2 Peccatores ... seria Er. follows Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 1: "Ludere mihi in re grauissima, et quidem frequenter videtur interpretis; quid enim attinebat nunc transferre per 'audit' et 'exaudit' eandem Graecam vocem?" Er. responds to criticism from Lee in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 187, ll. 302-305.

999 si quis ... exaudit *Ioh.* 9, 31.

3-4 Non poterat ... posset *Nov. Test.* A: "poterat", B-E: "potuisset". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 1: "Sicut dixit pro 'erat' 'esset', cur non etiam pro 'poterat', ἡδύνατο, 'posset'? Quae sententia multo melior est; ne videamur nescio quando Iesum potuisse dicere potius quam non posse. Et certe pro subiunctiuum semper hunc Graecum loquendi modum solemus transferre, non per indicatiuum."

6 ἢ οὐκ ἀμαρτία In modern editions of *NT* οὐκ is not to be found. Nestle²⁶ mentions it in the app. crit.

10-14 In ouile ... significat *Nov. Test.* A: "ouile"; B-E: "stabulum". Cf. infra, n. ll. 32-33.

15 prouerbiū. Παροιμίαν In the meaning of 'parable' these words are also found in *NT* and *Vg.* in *Ioh.* 16, 25 and 29.

16-21 Quid ... ipsis *Nov. Test.*: οὐκ ἔγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς; "Illi autem non cognouerunt, quae essent quae loqueretur eis".

22-23 Quotquot ... hunc Cf. Aug. *Contra aduersarium legis et prophetarum*, II, 16, Migne *PL* 42, 647: "Illud quoque ait dixisse Dominum: 'Ego sum ianua ouium; omnes alii quotquot ante me venerunt, fures sunt et latrones'. Non autem ita scriptum est, sed ita: 'Omnes quotquot venerunt, fures sunt et latrones.'" (Wordsworth-White quotes from

this passage in app. crit. ad locum, p. 578). 24-25 Ego ... egregius *Nov. Test.* A: "pastor bonus"; B-E: "pastor ille bonus".

26-28 Et non ... non sit *Nov. Test.* A: "et non est illi curae de ouibus"; B-E: "et oues non sunt illi curae". The variant "non est illi cura de ouibus" is found in Aug. *Serm.* 137, 5, 5, Migne *PL* 38, 757, whereas Aug. quotes: "non est ei cura de ouibus" in *Serm.* 137, 10, 12 and 138, 1, 1, Migne *PL* 38, 760 sq. and 763, respectively, and "nec ei cura est de ouibus" in *Tract. in Ioh.* 46, 7 sq., *CCSL* 36, p. 402. Er. borrows here from Valla, *Annot.*, Garin, I, 843, col. 1: "Οὐ μέλει αὐτῷ. Itidem posterius [*Ioh.* 12, 6]: 'non quia de egenis pertinebat ad eum', ἐμελλεν αὐτῷ. Melius in Actis Apostolorum [18, 17]: 'et nihil horum Gallioni curae erat', ἐμελλεν. Ita hic dicendum: 'et non est ei curae de ouibus' et 'non quia de egenis ei curae erat'. Nam aliud est 'aliquid curae esse' siue 'me aliquid curare' et 'id ad me pertinere', docet Menedemus ille Terentianus, cum inquit [*Heaut.* 75 sq.]: 'tantum ne ab re tua tibi est occi, aliena vt cures quae ad te nihil pertinent'. Cf. *Annot. in Mc.* 4, 38, *ASD VI*, 5, p. 376, ll. 653-655.

29-30 cognoscor a meis The translation in *Nov. Test.*

32 Theophylactus *Enarr. in Ioh.* 10, 14-16, Migne *PG* 124, 73 B: Δεῖ οὐκ κάκεινα τὰ τῶν ἐθνικῶν συναγαγεῖν, ὡσπερ καὶ τῶν τῶν Ἰουδαίων. Oecolampadius, *p.* 185 r°, translates: "Oportet igitur et illas quae ex Gentibus, congregare."

32-33 Fiet ... pastor *Nov. Test.* A: "fiat vnum ouile et vnus pastor"; B-E: "fiat vnum ouile, vnus pastor".

36 Valla *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 1 sq.: "Potius 'vnus grex', ποιμνη. Nam 'ouile', quod totiens repetitur superius, ἀλλή dicitur, quod est aula, quod interpretis transfert alibi atrium; ergo illud locum significat, hoc gregem."

coniunctio *et*, verum est ‘Fiet vnum ouile, vnus pastor’. Quanquam et illud, *et vnus pastor*, videri potest adiectitium, cum non attingat Chrysostomus [*B*] hunc edisserens locum, [*A*] ac ne Augustinus quidem, [*E*] licet hic posterior attingat sermone De verbis Domini secundum Ioannem 49. et sequenti 50. [*B*] Etenim cum se designarit vnum pastorem, nihil restabat nisi vt fieret vnum ouile, gentibus ac Iudaeis in vnam religionem conspirantibus. Theophylactus tamen legit, vt nos legimus, [*D*] *vnum ouile et* [*B*] *vnus pastor*, atque etiam interpretatur.

[19] [*A*] Dissensio iterum facta est. Et hic *σχίσμα* est.

[22] Facta sunt Encaenia. Id est ‘initialia’, vt verbum verbo reddam, a *καινόν*, ‘nouum’, *ἐγκαινίω*, ‘innouo’, ‘initio’, ‘dedico’. Sacer apud Iudaeos dies ob memoriam instaurati [*B*] templi, [*A*] post diuinam in Perside captiuitatem. Scribendum est autem ‘Encaenia’ per ae diphthongum, quod *κενόν* per epsilon Graecis sonat ‘inane’. Quanquam inuitus occupo lectorem et chartas huiusmodi naeniis impleo, tamen haud mihi tempero, quin vel animi causa referam quam bellam huius vocis etymologiam adferat Hugo Carrensis, cuius homo suavis antepenultimam syllabam per e vult scribi ‘encenia’, quae composita sit ab ‘en’, quod est ‘in’, et ‘neos’, ‘nouum’; et ‘ce’ adiectio est illi intensiua. Nihil mirum est quosdam haec nescire. Illud mirum, inueniri tam impudentes qui quod prorsus non intelligunt, non vereantur tanta [*B*] cum [*A*] autoritate docere.

[24] [*D*] Animam nostram tollis. Quum Graece sit *αἴρεις*, miror quur interpres Chrysostomi pro *tollis* verterit *perdis*, quum hic sonet ‘suspendis’. [*E*] Solus Alcuinus in Catena videtur priorem sequi sensum. Ait enim: *suspensos et incertos dimittendo tolleret qui venit, vt animas saluaret*. [*A*] Dic nobis palam. Παρηρησία, id est ‘libere’ [*B*] siue ‘ingenue’. [*A*] Quanquam id non male vertit hoc sane loco.

[25] Loquor vobis. *Ἐἶπον ὑμῖν*, id est: ‘dixi vobis’.

[26] Quia non estis ex ouibus meis. Hic addunt Graeci ‘quemadmodum dixi vobis’, *καθὼς εἶπον ὑμῖν*, [*B*] licet refragantibus magno consensu Latinorum exemplaribus. Apparet adiectum a studioso quopiam, quod idem dixisset aliquanto superius.

LB 384 | [28] [*A*] Non peribunt. *Καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται*, id est: ‘et non pereant’, [*B*] nisi quod *ἀπόλωνται* *δυσητικῶς* positum videtur, quemadmodum et alias videre est *οὐ μὴ* geminatum subiunctiuo iunctum potentialem modum efficere [*E*] aut futuri temporis addere significationem.

[29] [*A*] Pater quod dedit mihi. Secus habent Graeca, ‘Ο πατήρ μου ὃς δέδωκέ μοι μέζων πάντων ἐστίν, id est: ‘Pater, qui dedit mihi, maior omnibus est’ [*B*] siue ‘maximus omnium est’. [*A*] Siquidem hoc argumento probat neminem esse qui poterit oues rapere de manibus Patris, quod potentior [*D*] sit ad seruandum quam aduersarius [*B*] ad eripiendum. [*A*] Ita legit Chrysostomus [*B*] et huic concinens [*C*] Theophylactus. [*A*] Quanquam Augustinus diuersam sequitur lectionem. Et facilis est lapsus in Graecis dictionibus *μεῖζων* ac *μεῖζον* et *ὅ* et *ὅς*. [*D*] Iuxta lectionem Augustini potest accipi de ecclesia, cuius aduersarii plurimi sunt, sed maior est virtute pusillus ille grex, non ex sese, sed quia Pater dedit Filio.

80 [31] [A] Sustulerunt ergo lapides. Graeci addunt πάλιν, id est 'iterum'.

[35] Et non potest solui scriptura. Soluitur quod destruitur, et soluitur quod explicatur. Quanquam obscurior et confusior est aliquanto sermo totus. Proinde dilucidius ita reddi poterat: 'Si illos vocavit deos ad quos sermo Dei factus est, et non potest solui scriptura?' Vt hic sit interrogatio. Deinde subiiciamus

38 adiectitium B-E: adiectum A.

42 Theophylactus C-E: Vulgarius B.

51-52 antepenultimam B-E: penultimam A.

52 encenia B-E: encaenia A (male).

67 pereant B-E: pereunt A.

68 quemadmodum DE: quandoquidem BC.

71-77 Pater quod ... et ἕς inter 80 iterum et 81 Et non posuit A.

74-75 potentior ... eripiendum DE: potentior

is sit eripere A, potentior is sit ad eripiendum BC.

76 Theophylactus C-E: Vulgarius B.

82 explicatur ... confusior est E: explicatur, quemadmodum apparet hoc loco accipiendum. Quanquam obscurior est A, explicatur, quemadmodum apparet hoc loco accipiendum. Quanquam obscurior et confusior est B-D.

38 adiectitium ThLL 1, 674, l. 74 sqq.: "adiecticius" ab 'adiectus', since Charisius (middle of the 4th century), *Ars gramm.*, Keil, *Gr. Lat.* 1, p. 533, l. 30.

38 Chrysostomus *Hom. in Ioh.* 60 (59), 2, Migne PG 59, 330: "Ἔσονται μία ποιμνὴ."

39 Augustinus *Tract. in Ioh.* 37, 5, CCSL 36, p. 407: "Vt sit vnum ouile et vnus pastor", *Serm.* 137, 6, 6 (*De verbis Domini*, 49), and 138, 55, (*De verbis Domini*, 50), Migne PL 38, 757 and 766: "vt sit vnus grex et vnus pastor."

40-42 Etenim ... conspirantibus Chrys., Theophyl. and Aug. also comment on the unification of Jews and pagans in Christ in the passages referred to in nn. ll. 38, 32 and 39, respectively.

42 Theophylactus In *Enarr. in Ioh.* 10, 14-16, Migne PG 124, 72 D Theophyl. quotes: καὶ γενήσεται μία ποιμνὴ, εἷς ποιμήν. Oecolampadius, f° 185 r°, translates: "et fiet vnum ouile et vnus pastor".

44 Dissensio ... facta est Cf. supra, p. 116, l. 987 sqq., ad *Ioh.* 9, 16.

51 Hugo Carrensis Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "encenea: a neos quod est nouum, et sonat inuocationes; et est in ibi intensiuum. Vnde dicitur ab en, quod est in, et neos, nouum; et ce est ibi syllabica adiectio."

57 Chrysostomi In *Hom. in Ioh.* 61 (60), 1, Migne PG 59, 335 sqq., Chrys. several times quotes ἀρεῖς, which is translated by Aretinus, 289 A and 290 A, as "perdis". *Nov. Test. A*: "tollis", B-E: "suspendis".

58 Alcuinus Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 477, col. 1: "Causantur enim quod animos eorum incertos et suspensos dimittendo tolleret, qui venerat vt animas

saluaret."

60 Παρρησία ... ingenue Cf. supra, p. 96, l. 556 sqq., and p. 97, n. ll. 556-561.

62 Loquor ... vobis *Nov. Test. A*: "Loquor"; B-E: "Dixi".

63-66 Quia ... superius In *Nov. Test.* καθὼς εἶπον ὑμῖν and "quemadmodum dicebam vobis" are added; "aliquanto superius" may refer to *Ioh.* 10, 16, or possibly to *Ioh.* 6, 64 and 8, 45.

68 δυνατεῖως V. supra, p. 73, n. l. 990², ad *Ioh.* 3, 12.

71-79 Pater quod ... Filio *Nov. Test.* contains the reading of l. 71 sq. and the translation "Pater meus qui dedit mihi, maior omnibus est". These readings had been recommended in Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 843, col. 2: "Pater meus quod dedit mihi, maius omnibus est". Hoc vitium e librario aut e temerario aliquo emendatore venit; quoniam Graece dicitur: Pater meus, qui dedit mihi, maior omnibus est, ὁ Πατήρ μου ἕς δέδωκέ μοι μεῖζων πάντων ἐστί. Chrys. *Hom. in Ioh.* 61 (60), 2, Migne PG 59, 338, reads: ὁ Πατήρ, ἕς ἔδωκέ μοι, μεῖζων πάντων ἐστί. Theophyl. *Enarr. in Ioh.* 10, 27-30, Migne PG 124, 80 C: ὁ Πατήρ μου, ἕς ἔδωκέ μοι, μεῖζων πάντων ἐστί. In *Tract. in Ioh.* 48, 6, CCSL 36, p. 415, Aug. quotes: "Pater meus quod dedit mihi, maius est omnibus".

80 Sustulerunt ... iterum In *Nov. Test. A* the translation of πάλιν is missing; in B-E "rursum" is added. Cf. infra, p. 122, l. 105 sq.

81-88 Et non ... Dei sum Er. defends himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 188, ll. 313-330, against Lee's criticism of the translation in ll. 83-86: "Si illos ... scriptura? ... me, quem ... Dei sum". Cf. Asso, p. 218 sq.

85 'me, quem Pater sanctificauit et misit in mundum, vos dicitis blasphemare, quod dixerim: Filius Dei sum'. [B] Aut hoc modo: 'Et non potest solui scriptura', subaudi 'de eo quem Pater sanctificauit et misit in mundum', deinde altero initio sequatur: 'Vos me dicitis blasphemare, quod dixerim: Filius Dei sum'.

[D] Potest et hunc in modum accipi: 'Nonne scriptum est in lege vestra: 'Ego dixi: Dii estis', et non potest solui scriptura'; vt sit sensus: si hoc scriptum est in lege et quod scriptum est, verum sit oportet, etc. In eum certe sensum refert Hilarius in Psalmum 134. Rursus lib. De trin. 7.: *Cum enim, inquit, lex huius nominis appellationem sanctis hominibus decerneret et sermo Dei indissolubilis confirmaret hanc impartiri nominis professionem.* Item in Psalmo: *Sed Dominus, inquit, in Euangelis nos errore nuncupationis huius liberauit dicens: 'Ego dixi: Dii estis, et filii Excelsi omnes'. Et adiecit: 'Si ergo illos dixit deos ad quos verba Dei facta sunt, et non potest solui scriptura'. Indissolubilis Dei sermo est, homines deos nuncupantis*'. Sic igitur est ordinandus sermo: 'Si illos dixit deos ad quos sermo Dei factus est, et quod scriptum est, falsitatis argui non potest, quomodo vos me, quem

100 Pater sanctificauit et misit in mundum, dicitis blasphemare, eo quod dixi me esse
LB 385 Filium Dei?' Quidam codices addunt coniunctionem 'et': 'Et | vos dicitis'; ea perturbat sensum nec est apud Graecos nec in vetustis Latinorum codicibus. [C] Cyprianus adducens hunc locum libro Aduersus Iudaeos cap. quinto non addit *scriptura*.

105 [39] [A] Quaerebant eum apprehendere. Et hic addunt *πάλιν*, id est 'rursum', quod ante tentarint idem.

EX CAPITE VNDECIMO

[1] [D] Et Lazarus a Bethania. Latinius erat 'Bethaniensis', etiamsi apud Graecos non additur articulus, *ὁ ἀπὸ Βηθανίας*. [A] Et Marthae sororis.
110 *Ἀδελφὴς*, vt *eius* ad Mariam referatur, non ad Lazarum. Quanquam et harum frater erat Lazarus. [D] Quidam codices habebant 'sororum', sed reclamantibus Graecis atque etiam nostris vetustioribus.

[4] [A] Vt glorificetur Filius Dei per eum. *Δι' ἀδελφῆς*, id est 'per eam', vt pertineat ad infirmitatem, non ad Lazarum. Atque ita legitur et in Latinis
115 codicibus emendatioribus, [B] nominatim in exemplari Corsendoncensi [D] et Constantiensi. [C] In codice aureo scriptum erat 'Filius hominis' pro *Filius Dei*; [D] consentiebat Constantiensis.

[9] [B] Nonne duodecim horae sunt. Quanquam hoc extra huius operis institutum esse video, tamen, quando incidit, libet admonere mihi hoc loco
120 veterum interpretationem coactionem videri, cum germanus sensus in promptu sit. Augustinus Christum interpretatur 'diem', 'duodecim horas' apostolos. Chrysostomus bifariam exponit: aut nihil esse timendum iis qui sibi nullius flagitii conscii sunt, aut luce nihil esse timendum, multo magis his qui Christo, qui lux erat mundi, adhaerebant. Atque in his quidem interpretationibus vt nihil est
125 absurdum, ita simplicius mihi videtur, vt accipiamus Christum dixisse nihil

adhuc esse periculi, nondum enim adesse tempus mortis suae. Quemadmodum [E] Lucae 13. [B] respondit [E] Pharisaeis denunciatis quod Herodes vellet eum interficere: *sanitates perficio [B] hodie et cras, et tertio die consummor*. Et passionis tempus vocat ‘potestatem tenebrarum’ et ‘horam’ impiorum. Dies habet suas horas, nec is nostro arbitrio fit breuior aut longior, et ego tempus habeo praescriptum, quo debeam redimendi orbis negocium peragere. Id Iudaeorum malicia non potest anticipari; proinde nihil est quod mihi timeatis. Porro suum illud tempus et alias diem vocat: optauit Abraham videre diem meum, vidit et gauisus est. [D] Theophylactus ab hac sententia minimum abest, qui *diem* vocat tempus quod praecessit passionem, *noctem* tempus quo captus est.

Et apud nos dies aequinoctialis duntaxat habet duodecim horas, aliis temporibus vel plures vel pauciores, sed vt ante dixi, puto horas apud Iudaeos fuisse inaequales, semper tamen inter exortum et occasum intercessisse duodecim horas, et noctem siue longissimam siue breuissimam totidem horis fuisse distinctam, quum apud nos, qui pares habemus horas, aliquando dies non habeat nisi octo horas, aliquando sedecim. Nec in quibuslibet regionibus dies ac noctes eiusdem sunt longitudinis. Porro qui inaequalibus horis utebantur a meridie, qui status

92 134 *scripsi*: cliiii D, 154 E BAS, LXXXII LB.
97 Dei D: deos E.
108–109 Et Lazarus ... Βηθανίας inter 112
vetustioribus et 113 V1 glorificetur posuit D.
110 harum B–E: horum A.
118 sunt. Quanquam E: sunt diei. Quanquam

B–D.
127–128 Pharisaeis ... et cras E: iis qui missi
crant ab Herode, Hodie et cras oportet me
operari B–D.
128 consummor C–E: consumor B.

89–98 *Nonne ... nuncupantis* “Nonne ... scriptura” (ll. 89–90) is quoted from Hil. *Trin.* VII, 24, *CCSL* 62, p. 289, “Cum enim ... professionem” (ll. 92–94) from *Trin.* VII, 24, *CCSL* 62, p. 289, and “Sed Dominus ... nuncupantis” (ll. 94–98) from *Tract. in Ps.* 134, 9, *CSEL* 22, p. 699 (there “nuncupantis” is a variant reading for “nuncupatos”). The passage “Ego dixi: Dii estis, et filii Excelsi omnes” (ll. 95–96), partly quoted in *Ioh.* 10, 34, is borrowed from *Ps.* 82 (81), 6.
103 *Cyprianus Quir.* II, 6, *CCSL* 3, p. 38.
105–106 *Quaerebant ... idem Nou. Test.*: Ἐζη-
τοῦν πάλιν, “Quaerebant iterum”. Cf. supra,
p. 121, l. 80.
108 a *Bethania ... Bethaniensis Nou. Test. A*: “a
Bethania”; B–E: “Bethaniensis”.
113 Δι’ αὐτῆς ... *eam* Cf. Valla, *Annot.*, Garin,
I, p. 843, col. 2: “Melius legitur in codicibus
qui habent ‘per eam’, δι’ αὐτῆς.” *Nou. Test.*:
“per eam”.
121 *Augustinus Tract. in Ioh.* 49, 8, *CCSL* 36, p.
424: “Quo ergo pertinet: Nonne duodecim
horae sunt diei?” Quia vt diem se esse osten-
deret, duodecim discipulos elegit. Si ego

sum, inquit, dies, et vos horae, numquid
horae dici consilium dant? Horae diem sequuntur, non dies horas.”
121–122 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 62 (61), 1,
Migne PG 59, 343 sq. Er. does not quote
from Aretinus’ translation here.
125 *videtur, vt V. supra*, p. 19, introd., §9b.
127 *Lucae 13. Lc.* 13, 32.
129 *potestatem ... impiorum Lc.* 22, 53 in *Vg.*:
“sed haec est hora vestra, et potestas tenebrarum”.
133–134 *optauit ... gauisus est* Free translation of
Ioh. 8, 56. *Nou. Test. A*: “Abraham pater
vester exultauit vt videret diem meum, et
vidit et (B–E: “atque”) gauisus est.”
134 *Theophylactus In Enarr. in Ioh.* II, 7–10,
Migne PG 124, 89 C, Theophyl. ascribes this
explanation to others: Ἄλλοι δὲ ἡμέραν μὲν
νοοῦσι τὸν πρὸ τοῦ πάθους καιρὸν, νόκτα δὲ
τὸν τοῦ πάθους. Oecolampadius’ translation,
f° 187 v°, reads: “Alii autem diem quidem
intelligunt tempus ante passionem, noctem
vero tempus passionis.”
137 *vt ante dixi V. supra*, p. 66, l. 852 sq., ad
Ioh. 1, 39.

est, sumebant certitudinem, cui respondebat μεσονύκτιον. [E] Inaequales autem horas dico, non quod sint inaequales horae diei nocturnis, sed quod ipsae sibi
 145 sunt inaequales. Velut huius diei horae cras erunt longiores vsque ad solstitium aestiuum, noctis breuiores. A meridie igitur, qui status est, sumitur non initium diei, sed dimensio, vt pars antemeridiana diuidatur in sex partes, pomeridiana in totidem. Itidem a medio noctis.

[16] [A] Et moriamur. Vt moriamur, ἕνα ἀποθάνωμεν, consentientibus et
 150 antiquis exemplaribus.

[19] Multi autem ex Iudaeis venerant ad Martham. Τὰς περὶ Μάρ-
 θαν καὶ Μαρτίαν. Non agnuit hoc loco Valla formam Graecanici sermonis, quo
 dicunt illi τοὺς ἀμφὶ Πλάτωνα pro Platone ipso, [E] οἱ περὶ τὸν Ἐπίκουρον pro
 ipso Epicuro. [A] Non enim inuisebant eas quae circa illas erant, sed ipsas in
 155 luctu constitutas, id quod palam arguunt quae sequuntur, vt consolarentur eas de
 fratre suo. [C] Vsus est simili forma sermonis in Actis Apostolorum [E] Lucas
 cap. 13.

[27] [A] Vtique Domine. Ναί, Κύριε, quod alias vertit *etiam*. [B] Ego
 387 credidi quia tu es. Frequenter admonuimus in huiusmodi verbis ad affec-
 161 tum pertinentibus praeteritum tempus vsurpari | loco praesentis: γέγηθα, 'gauisus
 sum' pro 'gaudeo', δέδισα, 'metui' pro 'metuo', ἤλπισα, 'speravi' pro 'spero'. Itaque
 non veriti sumus pro *credidi* vertere *credo*. [A] Qui in hunc mundum. *Hunc*
 non additur Graecis; εἰς τὸν κόσμον, id est 'in mundum'. Nec est venisti, sed ὁ
 ἐρχόμενος, id est 'ueniens' siue 'qui venis' aut 'Christus ille qui in mundum ven-
 165 turus erat'.

[28] Silentio dicens. Qui vocare potuit 'silens'? Graece est λάθρα, hoc est
 'clanculum'.

[29] Illa vt audiuit, surrexit. Ἐγείρεται, 'surgit', [B] atque ita scriptum
 170 videmus in vetustis Latinorum codicibus. [E] Et venustius est verbum praesentis
 temporis. [A] Et venit. Item praesentis temporis ἔρχεται. Et

[30] Castellum hic oppidulum aut vicum significat; ne quis imaginetur
 palatium aut arcem tyrannicam.

[39] Iam foetet. Ἦδη ὄζει, id est: 'iam olet'; quae vox Graecis anceps est;
 et verecundius est 'olet' quam *foetet*.

[44] Ligatus manus et pedes institis. Synecdochen Graece ex|tulit. Et
 388 *institis* Graecis est χειρῶν, quae vincula sunt sepulchralia. [B] Sudario. Euan-
 176 gelista Graece scribens Latino vsus est verbo, quod et alias facit.

[47] Congregauerunt ergo pontifices et Pharisei consilium. Hoc loco in nonnullis Graecorum codicibus additum videmus κατὰ τοῦ Ἰησοῦ,
 180 id est 'aduersus Iesum', sed id suspicor ex alio euangelista ascriptum.

[49] [A] Cum esset pontifex. Ἀρχιερεὺς, id est 'summus sacerdos'. Et
 rursum

[51] Sed cum esset pontifex. Ἀρχιερεὺς ὢν.

[53] Cogitauerunt, vt interficerent. Συμβουλευέσαντο, id est 'consul-
 185 tabant' siue 'consilium inibant' [B] inter se'.

[54] [A] Apud Iudaeos. Ἐν τοῖς Ἰουδαίοις, id est 'inter Iudaeos'. [D] Quae dicitur Effrem. Graeci legunt Ἐφραῖμ. Atque ita refert Hieronymus in locis Hebraicis. In Chrysostomo verso nescio quo casu pro Ephraim legitur Ephrata, nisi forte eiusdem loci vocabulum varie pronuntiatur. Nam et Hieronymus in dictione Ephron significare videtur eandem esse Ephraim et E|phron. Quin et Ephrata est in tribu Iuda, quemadmodum et illa vocabula.

LB 389
191

[A]

EX CAPITE DVODECIMO

[3] Libram vnguenti. Λίτραν. [C] Videri poterat euangelista Latinam vocem inflexisse in Graecam, nisi λίτρα Iulius Pollux testaretur vocem esse a vetustis scriptoribus Graecis vsurpatam; vt probabilius sit Latinos eam vocem a Graecis sumpsisse mutuo, [F] mutata litterula. [A] Nardipistici. De hoc dictum est in Marco. Nam iisdem verbis vtitur vterque.

195

149-150 Et moriamur ... exemplaribus inter
156 fratre suo et 158 Vtique posuit A.
164 id est B-E: id A.
176 Sudario E: Et in sudario B-D.
186 Apud Iudaeos ... Iudaeos inter 176 sepul-

chralia et 181 Cum esset posuit A.
193-196 Videri ... mutuo, mutata litterula E:
latinam vocem inflexit in graecam, mutata
litterula β in τ AB, Videri ... mutuo CD.
197 Marco B-E: Luca A.

149-150 Et moriamur .... exemplaribus Cf.
Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 843, col. 2:
"Melius in nonnullis codicibus legitur 'vt
moriamur cum eo', ἕν." *Nov. Test. A*, just as
the *Clementina*: "et"; B-E: "vt".

151-152 Ἰὰς περὶ Μάρθαν καὶ Μαριάμ Variant
reading for τὴν Μάρθαν καὶ Μαριάμ. Valla,
Annot., Garin, 1, 843, col. 2, only writes:
"Graece est 'ad eas quae erant circa Martham
et Mariam', πρὸς τὰς περὶ Μάρθαν καὶ
Μαριάμ." The reference to *Act.* 13, 13: οἱ περὶ
Παύλου, is due to criticism by Stunica. *V.*
infra, p. 262, ll. 943-946.

153-154 τοὺς ἀμφὶ Πλάτωνα ... *Epicuro* This
holds for late Greek prose; cf. Liddell-Scott,
s.vv. ἀμφί, C.3, and περὶ, C.2.

158-162 Vtique ... credo *Nov. Test. A*: "Vtique
Domine, Ego credidi quia tu es Christus fil-
ius dei"; B-E: "Etiam Domine, Ego credo,
quod tu sis Christus ille filius Dei". For
"etiam" and "vtique", cf. *ASD VI*, 5, p. 205,
n. ll. 290-291 ad *Mt.* 11, 26. For Er.'s com-
mentary on the translation "credidi", v. *infra*,
p. 166, l. 82 sqq., ad *Ioh.* 20, 29.

167 clanculum Anteclassical word, frequent in
Plaut. and Ter.

175 *Synecdochen* V. supra, p. 23, introd., §10.

179 κατὰ τοῦ Ἰησοῦ In modern editions this is
not inserted in the text; Tischendorf and
Merk mention it in their app. crit. If it is
borrowed from another Gospel, one may
think of *Mt.* 12, 14; 26, 59 and 27, 1, and *Mc.*

14, 55.
184-185 Cogitauerunt ... inter se *Nov. Test. A*
reads, just as Vg.: "cogitauerunt"; B-E: "con-
sultabant inuicem".

187-191 *Graeci ... vocabula* Jerome, *Sit. et nom.*
loc. Hebr., Migne *PL* 23, 893 A, 894 A and
896 A: "Ephratha, regio Bethleem ciuitatis
Dauid, in qua natus est Christus. Est autem
in tribu Iuda ... Ephron, in tribu Iuda. Est
et villa praegrans Ephraea nomine contra
septentrionem in vicesimo ab Aelia milliaro
... Ephraim, iuxta desertum, ad quam venit
Dominus Iesus cum discipulis suis. Diximus
de hac et supra sub Ephron vocabulo".
Chrys. reads in *Hom. in Ioh.* 65 (64), 2,
Migne *PG* 59, 362: Ἐφρατά, Aretinus, 311 C:
"Euphrata".

193-196 *Libram ... litterula* The 1522 addition is
a reaction to criticism from Stunica, as is
apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*,
ASD IX, 2, p. 134, ll. 511-517; cf. Bludau, p. 132.

194 *Iulius Pollux Onomasticon*, IV, 173-175, and
IX, 80 sq., ed. E. Bethe, 1, p. 252 sq. and 2,
p. 169 sq.

197 *Marco ... vterque Mc.* 14, 3. Er. refers to the
Greek text of *Mc.*: νάρδου πιστικῆς; Vg.:
"nardi spicati". Cf. *ASD VI*, 5, pp. 420-422,
ll. 812-853. Stunica has brought to Er.'s
notice that "Luca" (A) had to be changed
into "Marco", but Er. had already done so in
1519; cf. *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*,
2, p. 134, ll. 519-522.

[6] Non quod de egenis pertinebat ad eum. "Ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ, 'quod de egenis curaret'. Simile illi quod paulo superius indicauimus, *et non pertinet ad eum de ouibus*. Et oculos habens. Τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, id est 'marsupium', seu potius 'scrinium in quo pecuniae reconduntur'. Dictum a lingua, opinor, quod linguae speciem haberent eiusmodi.

[7] Sinite illam. Ἄφες αὐτήν, 'sine eam', consentientibus et vetustissimis exemplaribus nostris. Ad vnum enim Iudam id dictum est, non ad omnes; quod consentaneum sit illum prohibitorium fuisse. Vt in diem sepulturae meae seruet illud. Graeca dissident: εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τετήρηκεν αὐτό, id est: 'in diem sepulturae meae seruauit illud'. Iam enim illa praeueniebat sepulturam Christi. Quanquam pro 'seruauit' Chrysostomus legit *fecit*, si modo non fallit interpres; nam Graeci codicis non erat copia. [E] Alioqui pro τετήρηκεν legisse videtur πεποίηκεν.

[8] [A] Me autem non semper habebitis. Vtrunque verbum est praesentis temporis: 'Pauperes semper habetis vobiscum, me vero non semper habetis', ἔχετε, ἔχετε.

[12] In crastinum. Ἐπαύριον, quod aliquoties vertit *altera die*. [B] Vertendum erat 'postridie' siue 'postero die'.

[13] Ramos palmarum. Τὰ βαῖα τῶν φοινίκων. Est autem βαῖον proprie ramus palmae, inde dictus, quod non facile reuellitur, eo quod haec arbor natura sursum nitatur aduersus deprimentis manum, παρὰ τὸ βία τίλλεσθαι. Quidam illiterati palmam candem putant quae buxus est, quam et vulgus palmam appellat.

[14] [A] Inuenit Iesus asellum. Εὐρών δὲ ὁ Ἰησοῦς ὄναριον. Verti poterat 'nactus Iesus asellam'. Etenim Graecis diminutiuum est neutri generis, quod ad vtrunque sexum possit accommodari.

[15] Ecce rex tuus. Locus est apud Zachariam capite nono. Quanquam euangelista decersit e prophetia quae ad hanc rem pertinebant. [E] Nam prophetia priore loco refert *asinam: Ecce rex tuus veniet tibi iustus et Saluator, ipse pauper, et ascendens super asinam et pullum filium asinae*. Matthaeus item narrat Christum insedissee asinae. Ego putō vaticinium non laborasse de sexu, sed tantum voluisse intelligi Messiae aduentum fore mansuetum et humilem iuxta mundum. Et fortasse vt nomine liberorum continentur et filiae, ita nomine pullorum continentur asinac. [A] Hisce de rebus nonnihil attigimus in Matthaeum; [B] de

[13] Osanna quoque alias dictum est.

[19] [A] Ecce mundus totus abit post eum. *Totus* non additur apud Graecos. Caeterum apud Augustinum additum quidem est, verum ex ipsius interpretatione coniiicere licet illum secus legisse; sic enim scribit Augustinus: *Quid autem inuides, caeca turba, quia post eum vadit mundus, per quem factus est mundus?* Et Chrysostomus: *Mundum*, inquit, *hoc loco turbam appellat*. [D] Similia dicit Theophylactus, *mundum* legens, non 'totum mundum'.

[20] [A] Quidam gentiles. Ἑλληγες, id est 'Graeci', quod frequenter vertit *gentiles*, cum 'gentiles' dicantur ἔθνηκοί.

[28] Clarifica. Δόξασον, id est 'glorifica'. Item in sequentibus *Et glorificauit et glorificabo*, [B] seu potius 'Et illustraui' et rursus 'illustrabo'.

[32] [A] Omnia traham. Πάνταξ ἐλάωσω, id est: 'omnes traham'. Ad eum certe modum constanter habent exemplaria Graeca; atque in eum sensum inter-

199 ἐμελεν αὐτῷ B–E: ἐμελλεν αὐτοῦ A.
200 non pertinet B–E: non est pertinet A.
201 εἶχεν B–E: εἶχε A.
203 sine eam B–E: i. sine eam A.
208–209 Quamquam ... copia inter 205 fuisse
et Vt in diem posuit A.
221 Verti poterat E: id est A–D.
223 vtrunque B–E: vtrumuis A.

224 capite A: cap. B–E.
225–231 pertinebant ... Hisce E: pertinebant,
quamquam hisce A C, pertinebant, licet hisce
B, pertinebant. Hisce D.
234 est, verum ex ipsius B–E: est. Caeterum ex
ipsorum A.
235 illum B–E: illos A.
240 dicantur B–E: dicantur A.

199 paulo superius V. supra, p. 118, ll. 26–28 ad
Ioh. 10, 13.

203–207 *Sinite* ... seruauit illud Cf. Valla,
Annot., Garin, I, p. 843, col. 2: "Quia in
numero plurali de pauperibus dicitur ad
multos, ideo quidam plurali numero scri-
bunt 'sinite' pro 'sine', ἄφες. Ad Iudam enim
solum loquutus est; neque legendum est 'vt
in diem sepulturae meae seruet illud', sed 'in
diem sepulturae meae' siue 'tumulationis
meae seruauit illud'." Modern editions of *NT*
read τηρήσει and mention τετήρηκεν in the
app. crit.

208 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 65 (64), 2,
Migne *PG* 59, 363, reads: εἰς γὰρ τὴν ἡμέραν
τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τοῦτο ἐποίησεν (Areti-
nus, 312 C: "in diem sepulturae meae hoc
fecit").

211–213 *Me autem* ... ἔχετε *Nov. Test.* reads
ἔχετε and 'habetis' twice. Cf. Valla, *Annot.*,
Garin, I, p. 843, col. 2: "Nam 'habetis', non
'habebitis' vtrouique legendum esse in supe-
rioribus admonuimus."

214–215 *In crastinum* ... die Cf. supra, p. 66, ll.
864–866 ad *Ioh.* 1, 43. *Nov. Test.*: "Postero
die".

221–222 *Inuenit* ... asellam *Nov. Test. A*: "Nac-
tus autem Iesus asellum" (B–E: "asellam").

222 *neutri* V. supra, p. 16, introd., §9a.

224 *Zachariam Zeh.* 9, 9, quoted in l. 226 sq.
(Vg.: "super asinam et super pullum").

227 *Matthaeus Mt.* 21, 5.

231 *Hisce* ... *Matthaeum V. Annot. in Mt.* 21, 5,
ASD VI, 5, pp. 278–280, ll. 174–189.

232 *alias* V. *Annot. in Mt.* 21, 9, *ASD VI*, 5, pp.
280–282, ll. 192–248.

235 *Augustinus Tract. in Ioh.* 51, 7, *CCSL* 36, p.
442 ("abit" instead of "vadit").

237 *Chrysostomus In Hom. in Ioh.* 66 (65), 2,

Migne *PG* 59, 367, Chrys. quotes: "Ἴδε ὁ
κόσμος ὀπίσω αὐτοῦ ὑπάγει, and gives,
among others, the explanation: Κόσμος δὲ
ἐνταῦθα πάλιν τὸν ὄχλον φασίν. (Aretinus, 316
B: "ecce mundus totus post ipsum abiit ...
Mundum autem in hoc loco iterum turbam
appellat").

238 *Theophylactus In Enarr. in Ioh.* 12, 17–19,
Migne *PG* 124, 124 A, Theophyl. quotes: "Ἴδε
ὁ κόσμος ἀπῆλθεν ὀπίσω αὐτοῦ, and adds in
the explanation (124 C): "Ὁ κόσμος" γὰρ,
ἦτοι τὸ πᾶν πλῆθος, ὀπίσω αὐτοῦ ἀπῆλθεν".
Oecolampadius, p. 192 v°: "Ecce mundus
post eum abiit" ... Nam mundus, hoc est
omnis multitudo post eum vadit".

239–240 *Quidam gentiles* ... ἔθνικοι Cf. supra,
p. 98, ll. 608–610, ad *Ioh.* 7, 35, *Annot. in*
Mc. 7, 25, *ASD VI*, 5, p. 395 sq., ll. 172–180,
and Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 2:
"Non est nunc vocabulum illud quod pro-
prie significat gentiles, ἔθνικους, sed quod
significat Graecos, Ἑλληνας; quemad-
modum superius: Nunquid in dispersionem
gentium iturus est, et docturus gentes?"
Ἑλλήνων Ἑλληνας."

241–242 *Clarifica* ... *illustrabo Nov. Test. A*:
"glorifica ... Et clarificauit ... clarificabo";
B–E: "illustra ... Et illustraui ... illustrabo".

243 *Omnia* ... *traham* Er. defends himself in
Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 188, ll.
332–339, against Lee's criticism of the trans-
lation "omnes". Cf. *Antibarb.*, *ASD I*, 1, p.
82, ll. 20–23: "'Cum exaltatus' inquit,
'fuero a terra, omnia traham ad me ipsum'.
Vbi mihi aptissime trahendi vocabulo vide-
tur vsus, vt intelligas omnia vel inimica, vel
ethnica, vel alioquin aliena, etiamsi non
sequantur ad Christi cultum, inuita trahi
debere."

245 pretatur Chrysostomus, vt de hominibus duntaxat intelligatur, [B] et sensus sit non modo Iudaeos, verumetiam Graecos ac barbaros esse trahendos. [A] Quamquam diuus Augustinus [B] nominatim etiam admonet *omnia* legendum, non 'omneis'. [E] Nam [B] ita disserit: *Non autem dixit: 'omnes', sed: 'omnia'. Non enim omnium est fides. Non itaque hoc ad vniuersitatem hominum retulit, sed ad*
 250 *creaturae integritatem, id est: spiritum et animam et corpus: et illud quod intelligimus, et illud quod viuimus, et illud quod visibiles et contrectabiles sumus. Ac mox: Aut si 'omnia' ipsi homines intelligendi sunt, omnia praedestinata ad salutem possumus dicere; ex quibus omnibus ait nihil esse periturum, cum de suis ouibus loqueretur. Aut certe omnia hominum genera, siue in linguis omnibus, siue in aetatibus, siue*
 255 *in gradibus honorum omnibus, siue in artium licitarum et viliium professionibus omnibus, et quicquid aliud dici potest secundum innumerabiles differentias* etc. [D] Theophylactus consentit cum Chrysostomo. [B] Verum vt ad id quod agitur recurramus, admodum tenue discrimen est in Graecis vocibus πάντας et πάντα, nec ad sensum magni refert, praesertim cum Christus omnem creaturam vocet
 260 *omne genus hominum.*

[35] [A] Adhuc modicum lumen. Ἐτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἔσται, id est: 'Adhuc pusillum temporis lumen vobiscum est' [B] siue 'ad breue tempus'. [A] Vt non intelligas pusillum luminis in illis superesse, sed Christum, qui lux erat mundi, morte subducturum se breui. Et in hunc sensum interpreta-
 265 tur Chrysostomus, [D] et hunc secutus Theophylactus. [A] Diuersam lectionem sequi videtur Augustinus, [B] interpretans hoc esse modicum lumen quod sibi conscii intelligere[n]t quid dixisset: *exaltari* a terra, cum iam tum in animo haberent eum tollere in crucem, aut quod intelligerent Christum manere in aeternum. [A] Nec est in vobis, sed μεθ' ὑμῶν, id est 'vobiscum', vt intelligerent breui
 270 discessurum. Quamquam, vt ingenue dicam, opinor χρόνον [D] et apud Graecos [A] additum a quopiam qui voluerit locum explanatiorem reddere; [B] praesertim cum idem Ioannes capite proximo consimili modo loquatur: Τεχνία, ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἶμι. Atque hinc sane ansa erroris quod non addiderit χρόνον; alioqui non fuisset locus lapsui. [D] Et tamen ne μικρὸν posset referri ad lumen, obstabat articulus: ἔτι μικρὸν τὸ φῶς. Si sensisset 'paululum luminis' dixisset
 275 μικρὸν φῶς.

[37] [A] Tanta signa. Τόσαῦτα. Sensus esse potest 'tot signa' [B] siue 'tam multa'.

247-261 Augustinus ... Adhuc E: Augustinus omnia legit, non omnes, haud tamen testatus graeca, quod ait Laurentius, sed suum secutus exemplar. Deinde ne id quidem verum est, quod addit eum nusquam solere testari graeca, quod certe compluribus facit locis. Est autem admodum tenue discrimen inter πάντας et πάντα. Adhuc A, Augustinus nominatim etiam admonet, omnia legen-

dum, non omneis, et cum hoc ita consentiens Cyrillus, vt dubium non sit quin alteruter ab altero sit mutuatus, aut certe a studioso quopiam aliquid sit assutum. Id quo magis sit perspicuum vtriusque verba subscriberentur. Augustinus 248 ita disserit. Non autem ... 256 differentias etc. Cyrillus ad hunc modum, Verum cum non omnium sit fides, quomodo omnia se tracturum esse

dicit ad seipsum? Atqui non hoc ad vniuersitatem hominum retulit, sed ad ipsius hominis integritatem, scilicet animam et corpus, secundum quod intelligimus et viuimus. Non enim animas nostras solum, sed et corpora reduxit ad immortalitatem etc. Aut si per omnia ipsi homines intelligendi sunt, omnia praedestinata ad salutem possumus dicere, aut certe omnia hominum genera, secundum innumerabiles differentias. Arbitror non posse videri casum quod in tam multis pene ad verbum consentiunt. 257 Verum vt ad id ... genus hominum. Adhuc BC, Augustinus nominatim etiam admonet,

245 *Chrysostomus Hom. in Ioh. 67 (66), 3, Migne PG 59, 373.*

247-260 *Augustinus ... hominum* Et. quotes here from *Tract. in Ioh. 52, 11, CCSL 36, p. 450* (three times "illud quo" instead of "illud quod" in l. 250 sq.; "aetatibus omnibus" instead of "aetatibus" in l. 254) and from *Theophyl. Enarr. in Ioh. 12, 29-33, Migne PG 124, 129 C - 132 C*. In the 1519 and 1522 editions (see the app. crit.) Et. refers to Valla and Cyril. The first writes in *Annot.*, Garin, I, p. 843, col. 2: "Miror Augustinum, qui nonnunquam solet Graeca testari ita dicentem: 'Non autem dicit: omnes, sed: omnia'; imo si Graecam veritatem consulas, 'omnes' dixit Iesus, non 'omnia', πάντας. Nemo Graecorum aliter vnquam legit." Cyril quotes in *Comm. in Ioh. VII-VIII, Migne PG 74, 93 C - 96 A: ἐλάχιστον πάντας πρὸς ἐμαυτὸν*, and interprets: ἔχει πρὸς ἑαυτὸν ὁ Χριστὸς τὸ ἀποπλανηθῆν γένος, οὐ μόνον Ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ πάντας ἀνθρώπους πρὸς σωτηρίαν καλῶν διὰ τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως; apart from some additions and alterations; the text ascribed to Cyril in the app. crit., which is borrowed from the Latin "translation" (VIII, 17, in the 1521 edition on f° 273 r°), is taken from Aug. *Tract. in Ioh. 52, 11, CCSL 36, p. 450*; cf. supra, p. 4 and p. 11, introd., §§4 and 5.

260 *omne genus hominum Act. 17, 26*; not Christ, but Paul.

261-276 *Adhuc ... φῶς* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 843 sq.: "Graece est 'adhuc modico tempore', sed per accusatiuum casum, μικρόν χρόνον. Quod si accipiat 'modicum' pro modico tempore, obscura effecta sententia est, quibusdam accipientibus 'modicum luminis in vobis est', quae obscuritas non cadit in illum locum [*Ioh. 16, 17*]: 'Modicum et non videbitis me'; et tamen vnum Graece est nomen, non duo, μικρόν; neque vero di-

omnia legendum ... Id quo magis sit perspicuum qui volet, faciat locorum collationem. Augustinus 248 ita disserit. Non autem ... 256 differentias etc. Theophylactus ... hominum. Adhuc D.

266-269 *Augustinus ... Nec est DE: Augustinus. Et mirum est hic sapuisse Carrensem. Nec est A, Augustinus ... 268 tollere in cruce. Ac rursus suo more Augustini commentum sequitur Cyrilus. Et mirum est hic sapuisse Carrensem. Nec est BC.*

271 voluerit B-E: voluit A.

277 Sensus ... tot C-E: id est, tot AB.

citur: 'in vobis est' sed: 'vobiscum est', μεθ' ὑμῶν." *Nou. Test. A*: "Adhuc exiguo tempore"; B-E: "Adhuc ad breue tempus".

265 *Chrysostomus Hom. in Ioh. 68 (67), 1, Migne PG 59, 374.*

265 *Theophylactus Enarr. in Ioh. 12, 34-36, Migne PG 124, 132 C - 133 C.*

266-268 *Augustinus ... aeternum Tract. in Ioh. 52, 12 sq., CCSL 36, p. 450 sq.* In B and C (v. app. crit.) Et. referred to Cyril and Hugh of St. Cher.

Cyril, *Comm. in Ioh. VII-VIII, Migne PG 74, 96 B-D*, begins quoting "Ἐτι μικρόν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστὶ" and gives in the explanation evidence of the meaning "for a little time". The Latin text (VIII, 19, in the 1521 edition on f° y 6 r° and v°) reads: "Commendat ab his verbis Christus turbas de aliquanta scripturarum cognitione, quam se ostendebant habere quantum ad Christi eternitatem; imperfectam tamen eam esse ostendit, quia non pertigit neque peruenit ad intelligendum mortem Christi et passionem in forma humana simul stare cum deitatis aeternitate; cum tamen vtrumque scriptura asserat de Christo. Siquidem Christi eternitatem supra dictis astruit testimonii scriptura, passionem vero apertissime apud prophetam in Psalmis [*Ps. 21, 17 sq.*]: 'Foderunt manus meas et pedes meos, et dinumerauerunt omnia ossa mea.'" This passage is not borrowed from Chrys. *Hom. in Ioh.*, nor from Aug. *Tract. in Ioh.*

Hugh of St. Cher writes ad locum in the *Postilla*: "Adhuc modicum" id est 'modico tempore'. Et sic sumitur aduerbialiter li modicum. 'Lumen in vobis est' vel 'modico tempore lux vobiscum est'" (in the Middle Ages the French article "li" was used to precede a quotation instead of quotation marks).

272-273 *Ἐκκλῆσια ... εἰμι Ioh. 13, 33.*

[38] [A] Domine, quis credidit auditui nostro. Testimonium extat
 280 apud Esaiam cap. liiii., sed iuxta Septuaginta magis quam Hebraeam veritatem
 citat. Addidit enim ex illis *Domine*, quemadmodum Paulus in epistolis hunc eun-
 dem adducens locum. Nam Hebraeis sic habet, [B] interprete Hieronymo: [A]
Quis credit auditui nostro, et brachium Domini cui reuelatum est? Caeterum testi-
 monium proximum, quod ex eiusdem prophetae capite sexto retulit, nec ad
 285 Hebraca nec ad aeditionem Septuaginta satis respondet; sensum modo delibauit
 euangelista. Verum de hoc alias nonnihilo annotauimus.

[40] Et indurauit cor eorum. Καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν, id est:
 'et excaecauit cor eorum'. [E] Interpres legisse videtur ἐσκληρώκεν.

[42] [A] De synagoga [B] non [A] eiicerentur. Ἀποσυναγωγοὶ γένων-
 290 ται. De quo paulo superius admonuimus.

[47] Et non custodierit. Καὶ μὴ πιστεύσῃ, id est: 'et non crediderit'. [B]
 Alii legisse videntur καὶ μὴ τηρήσῃ; ad sensum perpussillum refert.

[48] [A] Qui spernit me. Ὁ ἀθετῶν, 'qui reiicit'; ita legit Cyprianus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

LB 393 | [2] [D] Coena facta. Δείπνου γενομένου. Diuus Augustinus putat hic 'fac-
 296 tam' accipi pro 'coepta' siue 'parata', quemadmodum in sacris literis dicitur 'dies
 factus', quum exortus est sol, non quum peractus dies. Nam post legitur accu-
 buisse et buccellam tradidisse Iudae. Et olim coenaturi lauabant, nisi forte quod
 post actum est, ad secundas mensas pertinere videbitur.

300 [3] [A] Omnia dedit ei Pater. Cur non 'sibi' potius quam *ei* et 'dedisset'
 potius quam *dedit*?

[4] Cum accepisset linteum. Καὶ λαβὼν λέντιον, id est 'sumpto linteo'.
 Mirum vnde haec vox Latinorum demanarit ad Iudaeos aut Graecos. Quanquam
 id crebro faciunt euangelistae. [B] Et ponit vestimenta sua. Τὰ ἱμάτια.
 305 Summas vestes intelligit, ne quis Iesum plane nudum fuisse putet, cum lauaret
 discipulis pedes. Idem verbum capite decimo nono vertit eodem modo: *portans
 spineam coronam et purpureum vestimentum*, τὸ πορφυροῦν ἱμάτιον, cum hic haud
 dubie pallium regale significet.

[5] [D] Et coepit lauare. Καὶ ἤρξατο νίπτειν. Quoniam prius dicitur coe-
 310 pisse ac mox sequitur *Quum ergo venisset ad Petrum*, Chrysostomus suspicatur
 eum exorsum ab ipso Iuda, quo magis eum hoc honore reuocaret ab instituto sce-
 lere. Sed dissentit Augustinus, non ferens, vt apostolorum principi quisquam
 anteferatur. Mihi tamen magis arridet Chrysostomi suspitio; non enim arbitror
 Christum hunc principatum in huiusmodi ceremoniis obseruasse, praesertim
 315 quum id temporis hoc ageret, vt omnem affectum ambitionis ex animis suorum
 reuelleret. Cum Chrysostomo consentit Theophylactus. Origenes, qui citatur in
 Catena, putat Christum omnibus lotis tum demum venisse ad Petrum; Chryso-
 stomus arbitratur Iudae impudentia factum quod prior sit lotus, post hunc tamen
 ventum ad Petrum; hoc argumento quod solus Petrus recusauit, recusaturis nimi-

320 rum et caeteris, nisi Petri castigati exemplum illos terruisset. Verum Origenes hoc feruori Petri tribuit quod solus horruerit lotionem.

279 credit B-E: credit A.

282-283 habet ... Quis B-E: habet מִי הָאִמִּין מִי גַלְתָּה לְשַׁעֲתָנוּ וְרוּעַ יְהוָה עַל-מִי גַלְתָּה. id est quis A. 289 De E: E A-D.

280-283 *Esaiam ... reuelatum est Is.* 53, 1, in LXX: Κύριε, τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ὑμῶν; καὶ ὁ βραχίον Κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη; Jerome, *Comm. in Is.* XIV, 53, 1-4, both in Er.'s edition and in CCSL 73 A, p. 587, offers as translation from Hebrew: "Quis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui reuelatum est?" (just as *Vg.*), and as translation of LXX the same text preceded by "Domine".

281 *Paulus Rom.* 10, 16.

283-286 *Caeterum ... annotanimus* Jerome quotes in *Comm. in Is.* III, 6, 9-10, CCSL 73, p. 91, *Is.* 6, 10 as the translation from Hebrew: "Excaeca cor populi huius, et aures eius agraua, et oculos eius claude, ne forte videat oculis suis, et auribus audiat, et corde intellegat, et conuertatur, et sanetur" (cf. *Vg.*: "Excaeca ... corde suo intelligat, ... et sanem cum"), and as the translation of LXX (Ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ τοῖς ὠσίν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκάμμισαν, μή ποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ τοῖς ὠσίν ἀκούσωσι, καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι, καὶ ἴασονται αὐτοὺς): "Incrassatum est enim cor populi huius et auribus grauitur audierunt, et oculos suos compresserunt, ne forte videant oculis, et auribus audiant, et corde intellegant, et conuertant se, et sanem illos". Cf. *Annot. in Mt.* 13, 14, ASD VI, 5, p. 222, ll. 711-729.

287 *indurauit* Also the translation in *Nov. Test.*

291 *Et non ... crediderit Nov. Test.*: "crediderit".

293 *Cyprianus* Cypr. does not discuss *Ioh.* 12, 48, but he offers the translation: "qui reicit vos me reicit" for *Lc.* 10, 16 instead of *Vg.*: "Qui vos spernit, me spernit" in *Epist.* 59, 4, 2 and 66, 4, 1, CCSL 3C, pp. 343 and 439.

295 *Augustinus Tract. in Ioh.* 55, 3, CCSL 36, p. 465.

296-297 *in sacris ... factus I.c.* 4, 42 and 6, 13 and *Act.* 12, 18; 16, 35 and 27, 39.

300-301 *Omnia ... dedit Nov. Test. A:* "dedisset ei"; B-E: "dedisset sibi".

303 *Mirum ... Graecos* The first text in which

293 Qui spernit ... *Cyprianus inter* 290 admonimus *et* 291 *Et non posuit A.*

302-304 *Cum accepisset ... euangelistae inter* 291 *crediderit et* 322 *Non habebitis posuit A.*

λέντιον is found, is the anonymous *Periplus Maris Rubri*, 6 (first century A.D.). Liddell-Scott.

306-307 *portans ... vestimentum Ioh.* 19, 5.

310 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 70 (69), 2, Migne PG 59, 383: Ἐμοὶ δοκεῖ πρότερον τὸν προδότην νίψαι, εἶτα πρὸς τὸν Πέτρον ἐλθεῖν, καὶ τοὺς ἄλλους ἀπ' ἐκείνου παιδευθῆναι λοιπόν. According to Chrys. Judas' insolence became obvious because he "dipped in the dish with" Jesus [*Mt.* 26, 23, *Mc.* 14, 20] and did not become confused the many times when he was rebuked; Peter on the other hand did not dare to ask anything from Jesus after this reprimand [cf. *Ioh.* 13, 24]. I cannot deduce from Chrys.'s text that Chrys. believed that Jesus began with Judas in order to prevent him from committing his intended crime. The quotation in I. 310: "Quum ergo venisset ad Petrum" ("Οτε γοῦν ἦλθε πρὸς τὸν Πέτρον) is borrowed from this passage in Chrys. (Aretinus, 331 B).

312 *Augustinus* Aug. writes in *Tract. in Ioh.* 56, 1, CCSL 36, p. 467, that Jesus began to wash the disciples' feet with Peter.

312 *ferens, ut V. supra*, p. 19, introd., §9b.

315 *id temporis* Cf. supra, p. 17, introd., §9b.

316 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 13, 6-7, Migne PG 124, 148 D.

316-317 *Origenes ... Petrum* Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 504, col. 2: "Christus, qui foedus abluit pedes discipulorum, exorditur ab his qui magis erant foedi, et sic vltimo venit ad Petrum, quasi minus aliis indigentem lotura pedum; vnde dicitur 'Venit ergo ad Simonem Petrum'".

320-321 *Origenes ... lotionem* Orig. *Comm. in Ioh.* XXXII, 5, 61, GCS 4, p. 434: πολλὰκις δὲ τὸν Πέτρον τοιοῦτον ἢ γραφῇ ἐσημειώσατο, θερμότερον εἰς τὸ ἐπαγγέλλεσθαι τὰ φαινόμενα κτῶ κρείττονα". Cf. Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 504, col. 2: "Petrus ... non praebebat pedes suos ad lauandum; saepe enim scriptura designauit Petrum feruidum ad insinuandum quae sibi visa sunt viliora et meliora."

[8] [A] Non habebis partem. Οὐκ ἔχεις, id est: 'non habes', praesentis temporis verbo.

LB 394 | [13] [B] Magister ac Domine. Haec apud euangelistas nominandi casus
325 sunt, ὁ διδάσκαλος καὶ Κύριος. [D] Nam et absentem sic appellabant, vt Ioannes: *Dominus est*; vnde nihil erat incommodi, si vertisset 'Magistrum ac Dominum' et sensus esset plenior.

[14] [B] Alter alterius lauare. Graece est ἀλλήλων, hoc est 'inuicem' siue 'alii aliorum'. Quanquam id quidem et apud Laurentium linguae censorem
330 defendi posset.

[16] Nec apostolus maior est eo qui misit illum. Non est allusio in vocibus apud euangelistam, sed in rebus. Apostolus enim dicitur a verbo ἀποστέλλειν, quod est proprie 'cum mandatis mittere', πέμπειν quomodocunque 'mittere'. Poterat ita reddere προσονομασίαν: 'non est legatus maior eo qui se legauit'.

335 [18] [A] Leuabit contra me. 'Leuauit' est et in Graecis et in vetustissimis nostris exemplaribus, ἐπήρεν, vt sit praeteriti temporis verbum. Leuabit contra me calcaneum suum. Desumptum est ex Psalmo quadragesimo, nec id ad verbum curat adducere. Nam Hebraea sic habent [B] interprete Hieronymo: *Sed et homo pacificus meus, in quo habui fiduciam, qui manducabat panem meum, leuauit contra me plantam*. [A] Septuaginta verterunt ad hunc modum: καὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῆς εἰρήνης μου ἐφ' ὃν ἤλπισα, ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ' ἐμὲ πτερνισμὸν.

[19] A modo. Ἄπ' ἄρτι, 'posthac' [B] seu potius 'ex hoc tempore', nisi aduerbium ἀπ' ἄρτι libeat referre ad verba sequentia, γένηται et πιστεύσητε.

345 [21] [A] Protestatus. Ἐμαρτύρησε, id est: 'testatus est'.

[24] Innuit ergo huic Simon Petrus. Graeca sic habent: νεύει οὖν τούτῳ Σίμων Πέτρος, πηθέσθαι τίς ἂν εἴη περὶ οὗ λέγει, id est: 'innuit igitur huic Simon Petrus, vt interrogaret quis esset de quo diceret'. [D] *Innuit* autem praesentis temporis est.

350 [26] [A] Intinctum panem. Ψωμίον, id est 'buccellam' siue 'offulam'. Dedit Iudae. 'Dat', δίδωσι, et ἐμβάψας; vt intelligas ipsum Christum intinxisse. Iudae Simonis Schariotis. Ἰούδα Σίμωνος Ἰσκαριώτη, id est 'Iudae Simonis Iscariotae', vt 'Iscariotae' sit dandi casus [C] et Iudas intelligatur Simonis filius.

LB 395 | [27] [A] Post buccellam. Quod modo vertit bis *panem*, nunc vertit *buccel-*
356 *lam*, ne quis existimet aliquid diuersum esse apud Graecos. Est autem ψωμίον proprie offula panis intincta iuri.

[32] [D] Deus clarificabit eum in semet ipso. Ἐν αὐτῷ. Rectius habebat scriptura ἐν αὐτῷ, vt referatur ad Patrem; quanquam scio discrimen hoc
360 in libris pracsertim sacris non obseruari perpetuo. Et opinor hic praepositionem *in* iuxta sermonis Hebraici proprietatem vsurpatam vice 'per'.

[33] [A] Filioli. Nonnulli codices habebant τέκνα, id est 'filii', nonnulli τεκνία, diminutiue, 'filioli'. Cyrillus legisse videtur τεκνία, diminutiue. [D] Adhuc modicum. Ἐτι μικρόν, 'adhuc paulisper', de quo supra monui.

365 [35] [A] In hoc cognoscent omnes quod mei discipuli estis, si dilecti etc. Mira nota qua sit distinguendus Christianus a caeteris. Non dixit:

- 322-323 Non habebis partem ... verbo *B-E*:
Non habebitis partem ... verbo *inter* 304
euangelistae et ... 331 Maior *posuit* *A*, Non
habebis partem ... verbo *inter* 304 euangeli-
stae et Et ponit *posuerunt* *B-D*.
331-334 Nec apostolus maior ... legauit *B-E*:
Maior eo qui misit illum. μεϊζων του πέμ-
ψαντος. Nam Apostolus dicitur, qui mittitur
aliquo nomine perinde, quasi dicas, non est
legatus maior eo qui se legauit *inter* 323
verbo et 294 EX CAPITE *posuit* *A*.
336 ἐπήρην *AB*: ἐπήρην *C-E*.
337 contra *E*: super *A-D*.

- 322 *Non habebis ... habes* Cf. Valla, *Annot.*,
Garin, I, p. 844, col. 1: "Graece est 'non
habes', ἔχεις." *Nou. Test. A*: "habebis"; *B-E*:
"habes".
326 *Dominus est Ioh.* 21, 7; cf. *Act.* 10, 36, *Rom.*
10, 12; I. *Cor.* 12, 3, and *Gal.* 4, 1.
329 *Laurentium* In *Eleg.* II, 59, Garin, I, p. 79,
Valla refers to Ps. Quint. *Decl. maiores*, VII,
3: "Inuicem sustinentes, inuicem innixi", id
est, alter alterum sustinens, et vterque alteri
innitens."
332-334 *Apostolus ... mittere* Cf. supra, p. 45
sq., ll. 333-337, ad *Ioh.* 1, 6, and *Annot. in*
Mt. 10, 5, *ASD* VI, 5, p. 186, l. 860 sqq.
334 προσουμασίαν V. supra, p. 23, introd., §10.
337-340 *Psalmo ... plantam* The translation of
Ps. 41 (40), 10, which Er. offers here, is taken
from Jerome, *Liber Psalmorum iuxta*
Hebraicum translatus (Weber, I, p. 821). *Vg.*
reads: "Etenim homo pacis meae, in quo
speraui, qui edebat panes meos, magnificauit
super me plantationem".
343 *Amodo* Is found since the *Itala* and *Vg.*
(*IhLL*, I, 1960). *Nou. Test. A*: "Amodo";
B-E: "Nunc".
345 *Protestatus ... testatus est* Cf. Valla, *Annot.*,
Garin, I, p. 844, col. 1: "Graece legitur 'testa-
tus est', ἐμαρτύρησε." *Nou. Test. A*: "protesta-
tus est"; *B*: "testatus est"; *C-E*: "testificatus
est".
350-352 *Intinctum ... intinxisse* and 355-357
Post ... iuri Cf. Valla, *Annot.*, Garin I, p.
844, col. 1: "Iesus ait de pane dando, et
'panem dedit'. Cur postea [*Ioh.* 13, 27 and
30] legimus 'bucellam', quasi alia res sig-
nificetur? Sciamus interpretem hoc fecisse, vt
semper sui sit similis. Nam Graece vnum est
pro pane et bucella, ψωμίον. Nec dicitur
'dedit', sed 'dat', δίδωσιν." *Nou. Test.* main-

- 337 Desumptum *B-E*: Id desumptum *A*.
338-340 habent ... Septuaginta *B-E*: habent.
גם-איש שלומי אשר בִּטְחָתִי בו אוכל לֶחֶמִי
הַנִּדְּלָל עָלַי עֶקֶב. Septuaginta *A*.
342 περιουσιμόν *DE*: περιουσιμόν *A-C*.
343 *Amodo* *B-E*: Ad modo *A*.
344 γέννηται *B*: γέννητε *C-E*.
344 πιστεύσατε *LB Nou. Test.*: πιστεύσατε *B-E*
BAS.
350 Ψωμίον *scripsi*: ψώμιον *A C-E*, ψωμίον *B*.
353 casus *B-E*: casu *A*.
356 ψωμίον *scripsi*: ψώμιον *A C-E*, ψωμίον *B*.
366 etc. *B-E*: et *A*.

- tains the readings "intinctum panem" and
"dedit iudae".
358 Ἐν αὐτῷ The reading of Tischendorf and
Nestle of *NT*; Merk reads, just as *Nou. Test.*:
ἐν ἑαυτῷ.
361 'in' ... vice 'per' V. supra, p. 77, n. ll. 57-
60. *Nou. Test. A*: "in semetipso"; *B-E*: "per
se".
361 *proprietaem* V. supra, p. 24, introd., §11.
362-363 *Filioli ... diminutiue* *Nou. Test.* reads
"Filioli" and, just as modern editions of *NT*,
τεκνία. In Cyril, *Comm. in Ioh.* IX, Migne
PG 74, 156 A, τεκνία is quoted from *NT* and
used in the explanation; the Latin text under
the name of Trapezontius (in 1521 on f° 183
r°) quotes "filioli" and offers the explanation:
"Filiolos et quasi nuper natos infantes ... dis-
cipulos appellauit."
364 *Adhuc modicum* V. supra, p. 128, l. 261
sqq., ad *Ioh.* 12, 35. *Nou. Test.*: "adhuc
paulisper".
366-370 *Mira nota ... dilexi vos* Stunica criti-
cizes this passage in *Er. blasph. et imp.*, f° 10
v° - II v°, under the heading "Contra relligiosos":
"Rursus in monachos inuehitur
Erasmus Roterodamus, quorum instituta
cum euangelica lege nequaquam putat con-
uenire. Non enim titulorum diuersitates,
quibus monachi distinguuntur. Non cibo-
rum delectum, non dissimilem ac varium
vestitum, non cerimoniarum diuersas
obsuantias, non denique orationum quan-
tatem aut qualitatem ex euangelio posse
astrui arbitrat, vtpote in quo nihil huiusce-
modi ad literam expressum videretur. Tale
quid vt sui semper est similis in Moria illa
lepidissima conscripsit, cum Christum
induxit in die iudicii religiosus omnibus dic-
turum: Et olim palam nulloque parabo-

‘si hoc aut illo titulo vocemini’, ‘si his aut illis vescamini cibis’, ‘si sic aut sic vestiamini’, ‘si tales aut tales obseruetis ceremonias’, ‘si tot ac tales exhaustis preces’, sed ‘si dilexeritis vos inuicem’, nec id sane vulgari more, verum ‘si sic dilexeritis inuicem, *sicut ego dilexi vos*’. Hanc igitur notam cum praescripserit ipse
 370 Christus velut vnicam ac certam, nonne necesse est fieri, vt nostro vitio nomen Christi male audiat inter ethnicos, qui cum haec legerint aut certe audierint, conspiciunt apud Christianos tot iam seculis principem cum principe, regnum cum regno, ciuitatem cum ciuitate iugibus conflictari bellis, vt omittam insanis-
 375 simas apud iudices lites et acres omnium inter se de quamlibet friuola causa digladiationes. Atque haec cum faciamus, tamen ob titulum et ceremonias nescio quas Christiani nobis ipsi videmur.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

[1] [C] Et ait discipulis suis. Haec in vetustis codicibus non addebantur,
 380 ac ne in Graecis quidem omnibus. Adiecta videntur ab erudito quopiam ad concinnandam sermonis seriem. [A] Creditis in Deum. Vtrobique anceps est verbum πιστεύετε, πιστεύετε, an sit ‘creditus’ an ‘credite’. Vnde quadrifariam legi potest: ‘Creditis in Deum, et in me creditis’. Atque ita legis videtur ex interpretatione sua Chrysostomus, quasi fides quam habebant in Deum et in Dei
 385 Filium Iesum, illis abunde praesidio esset futura aduersus persecutionum procel- las. Aut sic: ‘Credite in Deum, et in me credite’, vt vtrunque iubeat fieri, ne tur- bentur. [D] Ad hunc modum citat Hilarius libro De trin. nono. [A] Tertio modo sic: ‘Creditis in Deum, et in me credite’; vt sit sensus: Creditis in Deum, vt Iudaei, credite et in me, vt sitis Christiani. Quarto sic: ‘Credite in Deum, et in
 390 me creditis’; vt sit sensus: Credite in Deum; quod si facitis, eadem opera in me quoque creditis. [E] Cyrillus interpretatur vtrunque verbum imperandi modo; hoc tamen loco significantius erat ‘confidite’ siue ‘fiduciam habete in me’.

LB 396 | [2] [A] Si quo minus. Εἰ δὲ μὴ, id est ‘sin minus’ vel ‘alioqui’. Quia vado parare. Quia, ἔτι, non est in quibusdam Graecis codicibus, quanquam super-
 395 flue additur, nisi sit causalis coniunctio. Ergo hic etiamsi aderat, non erat ver- tenda, sed tantum *In domo Patris mei mansiones multae sunt*; quod si secus esset, *dixissem vobis: Vado parare vobis locum* siue ‘quod [D] eo [C] paraturus [A] vobis locum’. Caeterum haud assentior hac in parte Laurentio volenti ‘alioqui dixissem vobis’ finem esse prioris sententiae, deinde alteram subiici, *Vado parare vobis*
 400 *locum*. Nam omnino cohaerent haec duo, cum hic sensus sit: In domo Patris mei iam paratae sunt multae mansiones, vt non mihi vni, sed omnibus item meis sit locus. Quod si secus esset, dixissem me iam abire ad parandas eas mansiones; nunc nihil opus, cum paratae sint et vos breui sequuturos expectent. [E] Porro quod abeo, ad breue tempus abfuturus, non ob id abeo, vt parem mansiones
 405 quae iam paratae sunt, sed vt viam in coelum mea morte vobis aperiam. Nam ante inuium erat iter. Quod autem dicit:

[3] Iterum venio pro ‘veniam’, aut reditus celeritatem indicat aut certam promissi fidem.

367 si his B-E: aut his A.

397 eo paraturus DE: cam parare AB, eam

paraturus C.

400 sensus sit B-E: sit sensus A.

larum vtens inuolucro paternam hereditatem pollicitus sum, non preculis, cucullis, aut inediis, sed charitatis officiiis' [cf. *Moria, ASD IV*, 3, 162, ll. 571-73]; quasi quis neget solam sufficere charitatem ad vitam aeternam consequendam, cum scriptum sit in Dei ac proximi dilectione totam legem pendere, ac plenitudinem legis esse dilectionem, et praecepti finem charitatem, ac eandem esse fructum spiritus, et, quod maius est, Deum esse charitatem et qui charitatem habeat, in Deo manere et in eo Deum [I. *Ioh.* 4, 15 sq.], sed tamen ad charitatem, nisi mediantibus adminiculis, perueniri nequaquam potest. Saepe amittitur charitas, quia saepe in peccata incidimus, sine quibus humana natura esse non potest. Necesse est igitur ad illam recuperandam rebellantem carnem ieiuniis comprimere, flagris affligere, ciliciis asperare, domare chaumeniis, occupare orationibus, cerimoniarum obseruantia, obedientissimam reddere, omnia denique obire, quibus contumacissima caro spiritui semper resistens quasi frenis quibusdam coherceatur, ne impedimento animae sit, quominus ad ipsam charitatem possit aspirare. Alioqui vnde illud Hieronymi: 'Horrebant sacco membra deformia, quotidie lachrymae, quotidie gemitus, et si quando repugnantem carnem somnus imminens oppressisset, nudaе humo vix ossa haerentia collidebam'. Et illud: 'palebant ora ieiuniis', quae cum omnia fierent, nihilominus tamen, vt ipse ait, 'mens desideriis aestuabat in frigido corpore, et ante hominem suum iam carne praemortua sola libidinum incendia bulliebant' [free quotations from Jerome, *Epist.* 22, 7, *CSEL* 54, p. 153]. Non igitur damnandi sunt vt ex impericia cum impietate commixta. Erasmus existimat, qui iuxta institutorum suorum qualitatem hoc aut illo titulo vocantur, his aut illis vescuntur cibis, sic aut sic vestiuntur, tales aut talis obseruant cerimonias, tot aut tales exhauriunt preces, cum haec omnia eo tendant, vt per huiusmodi tanquam media ad summum ipsum charitatis cacumen facilius ac expeditius possit perueniri". A passage of a tenor comparable to ll. 366-377, is found in *Annot. in Mt.* II, 30, *ASD VI*, 5, p. 204-211, ll. 303-449: "Iugum meum suauē".

370 sicut ... dilexi vos *Ioh.* 13, 34.

379 *Et ait ... suis* In *Nov. Test.* this passage is added, just as in A: Καὶ εἶπεν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ and in B-E: Καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ.

381-392 *Creditis ... in me* Cf. Valla, *Annot. Garin*, I, 844, col. 1: "Graece non est distincta vox 'credit' et 'credite', sed eadem; vt potius transferendum: 'Si autem creditis in Deum, et in me creditis' aut 'Credite in Deum, et in me credite'. Nam si per indicatiuum et imperatiuum licet hoc efferre πιστεύετε, quid causae est cur non sic transferamus: 'Credite in Deum, et in me creditis'."

384 *Chrysostomus Hom. in Ioh.* 73 (72), I, Migne *PG* 59, 396: 'Πιστεύετε εἰς τὸν Θεόν, καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε'. τουτέστι, πάντα παρελεύσεται τὰ δεινὰ. Ἢ γὰρ εἰς ἐμὲ πίστις καὶ τὸν γεγεννηκότα δυνατωτέρα τῶν ἐπιόντων ἐστι, καὶ οὐδὲν ἔσσει κρατῆσαι τῶν δυσχερῶν. Aretinus, 342 D: "'Creditis in Deum, et in me credite'. Hoc est quod omnia mala transibunt. Nam in me, et in Patrem fides omnibus vos persequentibus potentior est, et nihil vos superabit." So Er. sees a difference between Aretinus' translation of the text of *NT* and Chrysostom's exegesis.

387 *Hilarius Trin.* IX, 19, *CCSL* 62A, p. 389 sq.

391 *Cyrillus Comm. in Ioh.* IX, ad *Ioh.* 14, 1, Migne *PG* 74, 180 B: διεκελεύσατο γὰρ πιστεύειν αὐτοῖς, οὐκ εἰς μόνον τὸν Θεόν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτόν ... Δεῖ γὰρ πιστεύειν τοὺς οἱ γε φρονούσιν ὀρθῶς, εἰς γε Θεὸν Πατέρα, καὶ οὐχ ἄπλῶς εἰς Υἱόν, ἀλλὰ καὶ ἑνανθρώπησαντα, καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἄγιον. Trapezontius, IX, 30, f° 188 r°: "Credite in Deum: et in me credite."

393-395 *Quia ... coniunctio* Cf. supra, p. 79, n. ll. 103-110.

398 *Laurentio Valla, Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 1 "Inepte translatum, et idcirco inepra sententia. Ad verbum sic transferretur, 'Sin autem non'. Poterat etiam transferri 'sin minus' vel 'alioqui dixisset vobis'. Et hic finitur sententia, post haec alia sententia incipit: 'Vado parare vobis locum'. Nam illud 'quia' Graece non legitur: εἰ δὲ μή, εἶπον ἂν ὑμῖν, πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν". Melius eadem verba transtulit postea interpres [*Ioh.* 14, 11]: 'Alioqui propter opera ipsa credite', εἰ δὲ μή."

[6] [A] Ego sum [E] via, [A] veritas et vita. Annotandum singulis
 410 horum nominum apponi articulum, ἡ ὁδὸς, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ, vt intelligamus
 non quamlibet viam aut veritatem aut vitam, sed veram illam et vnicam.

[7] Et Patrem meum vtique cognouissetis. Ἐγνώσατε ἅν. Recte
 vertit ἅν in *vtique*, quod alias vertit in *forsitan*, cum hoc sit confirmantis, illud
 addubitantis. Et amodo cognoscetis. Γινώσκατε, id est 'cognoscitis', suffra-
 415 gantibus et antiquis exemplaribus, vt sit verbum indicatiui modi praesentis tem-
 poris. [D] Consentiente et interpretatione Cyrilli et Augustini, si quis expendat.
 [B] Atque *amodo*, quod Graecis est ἀπ' ἄρτι, iam semel atque iterum posuit pro
 'nunc'. [E] Euidētius itaque vertisset 'et iam nunc cognoscitis eum'. Ita Cyrillus.

[9] [A] Et non cognouistis. Ἐγνώκας, id est: 'Cognouisti me, Philippe';
 420 sic enim legit Chrysostomus, vt Philippus sit huius orationis [B] occasio [A] et
 huic vni dicatur: 'Non cognouisti me?' [D] Neque secus legit Hilarius libro De
 trinitate septimo. Nam sequitur *Non credis*; mox subiicitur *Non creditis* mutato
 numero. Et diuus Augustinus annotauit hic commutatum esse numerum, quum
 prius solus Philippus esset obiurgatus. [A] Qui videt me. Ὁ ἐώρακώς ἐμὲ
 425 ἐώρακε τὸν Πατέρα, id est: 'Qui vidit me, vidit Patrem'; nec additur apud Grae-
 cos coniunctio, et vtrunque verbum praeteriti temporis est. [B] Astipulantur
 omnibus Graecorum codicibus quaedam vetusta Latinorum exemplaria, ac nomi-
 natim omnium vetustissimum ex bibliotheca diui Pauli apud Londinum.

[11] [A] Non creditis quia ego in Patre, et Pater in me est. Ad
 LB 397 hunc sane modum legit Augustinus. Verum Cyrillus et Chrysostomus non
 430 addunt οὐ, quod paulo ante Philippum obiurgarit per huiusmodi interrogatio-
 nem. Caeterum omnibus iubet, vt credant: 'Credite quod ego in Patre' etc.
 Alioqui propter opera. Εἰ δὲ μή. Quod modo transtulit *si quo minus*, hic
 tolerabiliter vertit *alioqui*, hoc est: 'etiāsi alias non creditis, vel ipsis commoti
 435 factis credite, id quod propemodum non est credere'. Neque enim proprie credi-
 mus quod videmus, sed experimur potius.

[12] Et maiora horum. Καὶ μείζονα τούτων, id est 'maiora his'. Sed
 interpres per obliuionem reliquit Graecum genitiuum, cum nihil esset opus.

[13] [B] Et [A] quodcunque petieritis Patrem. *Patrem* non additur nec
 440 in Graecis nec in antiquis exemplaribus [B] nec apud Augustinum [C] interpre-
 tem, qui cum inter disserendum toties repetat eadem verba, nullam Patris facit
 mentionem nisi occasione illorum verborum, vt *glorificetur Pater in Filio*. [B] Nec
 vertendum erat *quodcunque*, sed 'quicquid', ὅτι ἅν, siue vt alii legunt, ὃ ἐάν. Ac
 mox non est eadem dictio Graeca, sed ἐάν τι, id est: 'si quid petieritis'. [C] In
 445 nonnullis etiam vetustis exemplaribus habebatur 'quodcunque petieritis me in
 nomine meo'. Atque id pronomen additum repperi in aeditione Aldina, cum
 adornarem tertiam aeditionem. [E] Cyrillus ac Theophylactus non addunt, et
 commodius omittitur. Christus enim vbique auctoritatem defert Patri, ipse tectius
 450 indicat diuinam naturam suam, quum pollicetur se praestaturum quicquid a
 Patre peterent in nomine Filii. Erat enim aduocatus cui nihil negabat Pater.

- 438 genitium, cum C-E: genitium, vt oscitans, cum AB.
- 409-411 *Annotandum ... unicum* Cf. supra, p. 36, ll. 131-133.
- 412-414 *Recte ... addubitantis* Cf. supra, p. 88, l. 347 sqq., p. 106, l. 745 sqq. and p. 112, l. 902 sqq., ad *Ioh.* 5, 46; 8, 19 and 8, 42, respectively.
- 414-418 *Et amodo cognoscetis ... nunc Nov. Test. A:* "Et amodo (B-E: "nunc") cognoscitis". Cyril, *Comm. in Ioh.* IX, Migne PG 74, 196 B: Καὶ ἀπάρτι γινώσκατε. Trapezontius' translation, IX, 35, f° 190 v°, quotes the text of Vg.: "Et amodo cognoscetis eum". So Er. bases himself on the Greek text of Cyril. Aug. reads in *Tract. in Ioh.* 70, 2, *CCSL* 36, p. 503: "Et amodo cognoscitis". For *amodo* cf. supra, p. 132, l. 343 sq., ad *Ioh.* 13, 19.
- 419-421 *Et non ... cognouisti me Nov. Test.* reads ἐγνώκας and "cognouisti". In *Hom. in Ioh.* 74 (73), 1, Migne PG 59, 399 sqq. the quoted NT text reads: καὶ οὐκ ἐγνώκας με, Φίλιππε; Ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα. Chrys. confirms this punctuation in the explanation: after discussing: Οὐκ ἐγνώκας με; he continues as follows: Εἴτα διακρῶν τὰς ὑποστάσεις φησὶν: "Ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα".
- 421 *Hilarinus Trin.* VII, 33, *CCSL* 62, p. 300, reads in a quotation from *Ioh.* 14, 6-12: "non nostis (in Er.'s edition, Basel, 1522, p. 125: cognouistis) me ... Non credis ... Credite mihi".
- 423 *Augustinus* Aug. explains in *Tract. in Ioh.* 70, 2 sq., *CCSL* 36, p. 503 sq., that Jesus here means not only Philippus, but all disciples.
- 424-426 *Qui videt ... temporis est Nov. Test.:* "qui vidit me, vidit patrem". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 844, col. 1: "Legendum est per praeteritum 'qui vidit me, vidit et Patrem', ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα.
- 430 *Augustinus Tract. in Ioh.* 71, 2, *CCSL* 36, p. 506.
- 430 *Cyrillus Comm. in Ioh.* IX, ad *Ioh.* 14, 11, Migne PG 74, 213 D.
- 430 *Chrysostomus* In *Hom. in Ioh.* 74 (73), 1, Migne PG 59, 402, Chrys. quotes: Πιστεῦετε ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ, καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί; Arcinus, 347 C: "Creditis, quia ego in Patre, et Pater in me est."
- 432 *iubet, ut V.* supra, p. 20, introd., §9b.
- 433-434 *si quo minus ... alioqui* Cf. supra, p. 135, n. l. 398, ad *Ioh.* 14, 2.
- 435 *non est credere V.* supra, p. 19, introd., §9b.
- 437-438 *Et maiora ... opus* Cf. *Annot. in Ioh.* 5, 20, supra, p. 84, ll. 263-265, *Annot. in I. Cor.* 13, 13, *LB* VI, 726 F - 727 B, and Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 844, col. 1 sq.: "Genitium Graecum per obliuionem reliquit interpres, cum deberet transferre per ablatium, quo Graeci carent." Against Stunica, who defended the genitive as an expression of the Greek original in the *Assertio*, Er. maintains in *Epist. apolog. adv. Stun.* 23, *LB* IX, 396 E, that it is a solecism.
- 439-450 *Et quodcumque ... Pater* The additions may be reactions to criticism from Lee; in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 188-189, ll. 341-360, Er. also writes that *Patrem* is not found in the Greek texts nor in Aug. Lee had written that Chrys. read *Patrem meum*; Er. admits that this is found in the translation, but doubts whether it is in the original. It is not to be found in Chrys. *Hom. in Ioh.* 74 (73), Migne PG 59, 402 (ὁ ἄν αὐτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, λήψεσθε, καὶ ἐγὼ τοῦτο ποιήσω), but it is in Aretinus' translation (347 D: "Quodcumque petieritis Patrem meum in nomine meo"). In this annotation Er. does not refer to Chrys. *Nov. Test.* reads in *Ioh.* 14, 13: Καὶ ὁ ἰς ἂν (A: ὁ ἐάν) αὐτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, and: "Et quicquid (A: "quodcumque") petieritis nomine meo", in *Ioh.* 14, 14: Ἐάν τι αὐτήσητέ με ἐν τῷ ὀνόματί μου, and: "Si quid petieritis per nomen meum" (A: "in nomine meo"). Cf. Asso, p. 214.
- "Peto" with two objects is found since a letter from Dolabella to Cic. (*Fam.* IX, 9, 2: "illud autem te peto"), when the object is a pronoun, and since Vg., when the object is a substantive. Hofmann, p. 43, §48a.
- 440 *Augustinum Tract. in Ioh.* 73, 1, *CCSL* 36, p. 509: "quodcumque petieritis in nomine meo."
- 446 *Aldina* In the *Aldina*, f° 388 r°, col. 2, ll. 42-44, *Ioh.* 14, 13 and 14 read: ὁ ἄν αὐτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, and: ἐάν τι αὐτήσητέ με ἐν τῷ ὀνόματί μου, respectively.
- 447 *Cyrillus* Cyril does not add 'the Father' in *Comm. in Ioh.* IX, ad *Ioh.* 14, 13, Migne PG 74, 244 D; Trapezontius quotes in *Comm. in Ioh.* IX, 41, 197 r° and v°: "et quodcumque petieritis patrem in nomine meo", but comments: "Animaduertendum enim diligenter est: quia non dixit hic patrem aliquid facturum, sed quidquid petieritis in nomine meo, faciam".
- 447 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 14, 12-14, Migne PG 124, 176 D.

[16] [A] Et alium Paraclitum. Iam illud notius est quam vt sit admonendum, 'Paracletum' per e scribendum in penultima eamque producendam, cum Graece sit Παράκλητος per ita. At hoc loco commodius erat vertere 'consolatorum' [E] aut 'aduocatum', [A] ne quis duos paracletos imaginaretur. Nam quod
455 hactenus loquutus est, consolandi gratia locutus est. Ita Paracletus erat [B] Christus. [A] Pollicetur autem sese et alterum missurum consolatorem, nempe Spiritum veritatis. [E] Paulus Christum appellat aduocatum nostrum apud Deum, et idem de Spiritu scribit quod interpellat pro nobis gemitibus inenarrabilibus.

[17] [A] Quia non vidit eum. Οὐ θεωρεῖ, id est: 'non videt', praesentis temporis, quemadmodum est in emendationibus etiam Latinis. Ac mox apud
460 vos manebit. 'Manet' est, μένει, nisi mutato accentu legimus μενεῖ.

[18] Non relinquam vos orphanos. *Orphanos* Graeca vox est, sed tamen Latinis vsurpata. Etymologiam quam adferunt Graeci, non libet ascribere, quod mihi videatur ineptior. Sonat autem 'orphanus' orbum parentibus ac destitutum
465 praesidiis amicorum.

[19] Vos autem videbitis. Θεωρεῖτε, id est 'videtis', consentientibus et antiquis exemplaribus.

[21] Et manifestabo ei meipsum. Ἐμφανίσω, quod magis significat tacite et clam indicare. Vnde et ἔμφρασις dicta, quod tacitam habeat vim. Idque
470 magis congruit cum afflatu quo se Deus insinuat in animos suorum.

[22] [B] Domine, quid factum est. Τί γέγονεν, id est: 'quid accidit?'
LB 398 | Sermo prouerbialis est, de re noua subitaque. Quanquam 'Quid factum est' in eundem sensum dixit Martialis:

Quid factum est, rogo, quid repente factum?

[24] [A] Et sermonem quem audistis, non est meus. Non sine causa miratur Valla quid interpreti venerit in mentem, qui hoc sermonis genus affectarit in oratione soluta, quod vix toleratur apud poetas in carmine, praesertim cum Graecis non sit *sermonem*, sed 'sermo', ὁ λόγος. Certe diuus Augustinus legit *sermo quem audistis*, non *sermonem quem audistis*. Vnde plane suspicor hunc
480 locum scriptoris errore fuisse mutatum. [B] Nec est *audistis* apud Graecos, sed ἀκούετε, 'auditis', licet reclamantibus exemplaribus nostris. Nam ex Chrysostomi interpretatione, quid legerit, non quibat colligi. [D] Certe Theophylactus legit *auditis*. [E] Idem legisse Cyrillum indicat quod enarrans ait: *Qui enim per me priscis loquutus est, is etiam nunc ad vos haec per me loquitur*. [B] Etiamsi facilis est
485 lapsus in ἀκούετε et ἤκούετε. Proinde super hac re non censeo digladiandum, praesertim cum sensus ferme maneat idem.

[26] [A] Paracletus autem Spiritus Sanctus. Duriuscule cohaerent duo nomina substantiua, praesertim cum prius sit masculini generis, posterius

453 vertere A-D: vetere E.

459 Quia E: Quoniam A-D.

461 legimus DE: legamus A-C.

469 habeat B-E: habebat A.

480 mutatum C-E: deprauatum AB.

- 451-458 *Et alium ... inenarrabilibus* In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 190, ll. 362-373, Er. responds to criticism from Lee of Er.'s preference for "consolatore". In *Declarat. ad cens. Lutet.*, *LB IX*, 879 B and EF, he reacts to criticism from the Paris Faculty of Theology of Er.'s using "Paracletus" instead of "Paraclitus". So Er. probably added the 1535 passages under the influence of these objections. Cf. infra, n. ll. 487-599.
- 453 *ita* Transcription of ἤτα under the influence of iotacism (cf. supra, p. 57, n. l. 637²).
- 457 *Paulus* I. *Ioh.* 2, 1: "Aduocatum habemus apud Patrem", and *Rom.* 8, 26: "Spiritus postulat pro nobis gemitibus inenarrabilibus".
- 459-460 *Quia ... Latinis* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, 844, col. 2: "In praesenti legendum est, 'quia non videt eum', ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτόν." *Nov. Test.* and modern editions of *Vg.* also read: "videt".
- 460-461 *Ac mox ... μενεῖ* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 2: "Graece est 'manet', μένει." *Nov. Test.*: "manet".
- 462-464 *Orphanus ... ineptior* *Etym. mag.* 634, l. 25 sqq: 'Ορφανός: Ἀπὸ τοῦ ὄρφρος ὄρφανός, καὶ ὄρφανός, ὃ μὴ ἔχων τινὰ βοηθόν. Ἡ παρὰ τὸ ὄρφνόν, ὃ σημαίνει τὸ σκοτεινόν.
- 469 ἔμφασις *V. supra*, p. 22, introd., §10.
- 472 *Sermo prouerbialis est* I have not found indications for this, either in *Adag.* or in Otto and Walther.
- 473 *Martialis* *V*, 44, 1.
- 475-480 *Et sermonem ... mutatum* Also Valla had written about this in *Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 2: "Non possum adduci, vt credam interpretem eo licentiae peruenisse, vt quod in Vergilio vix toleratur, dicente [*Aen.* I, 573]: 'Vrbem quam statuo vestra est', ipse sibi permitteret dicere. Nam illud in Psalmo [118 (117), 22], quod apud Matthaicum [21, 42] reperitur: 'lapidem quem reprobauerunt aedificantes, hic factus est in caput anguli', et nonnihil diuersum est et ita Graece legitur ... Astipulatur opinioni meae quod aliquot vetustos codices legi, in quibus scriptum est 'sermo', non 'sermonem', καὶ ὁ λόγος, vt Graece habetur." In colloquial Latin (Plaut., Ter., Petron.) the case of the antecedent is frequently attracted to the relative ("inverse attraction"); according to Ernout-Thomas, p. 117, the quotation from *Aen.* is the only specimen in literary language. Cf. Hofmann, p. 567 sq., §306 II, and Kühner-Stegmann, 2, p. 289. In *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, pp. 134-136, ll. 524-530, Er. dismisses criticism from Stunica of this passage as not being relevant; yet the alteration of "depra-
- uatam" (*AB*) into "mutatum" (*C-E*) must be connected with it. *Nov. Test.* reads: ἀκούετε; in Latin *Nov. Test.* *A* contains the same text as *Vg.*; *B-E*: "et sermo quem auditis, non est meus."
- 477 *oratione soluta* 'prose'.
- 478 *Augustinus Tract. in Ioh.* 76, 5, *CCSL* 36, p. 519.
- 481 *Chrysostomi* In *Hom. in Ioh.* 75 (74), 2, Migne *PG* 59, 407, Chrys. quotes: Καὶ ὁ λόγος ὃν ἠκούσατε, Aretinus translates, 352 C: "et sermonem quem audistis", and explains: "Itaque non me solum non diligit, sed ne patrem quidem, qui haec verba non audit. Nam si amoris iudicium est, mea audire mandata quae patris sunt: qui audit, non filium solum, sed et patrem diligit."
- 482 *Theophylactus Enarr. in Ioh.* 14, 23-24, Migne *PG* 124, 186 B: ἀκούετε; "auditis" is the translation by Oecolampadius, f° 201 v°.
- 483 *Cyrillum Comm. in Ioh.* IX, ad *Ioh.* 14, 24, Migne *PG* 74, 297 A: ἀκούετε, and 300 A: 'Ὁ γὰρ ἐκεῖνα λαλήσας δι' ἐμοῦ τοῖς ἀρχαιότεροις καὶ ταῦτα νυνὶ πρὸς ὑμᾶς, Trapezontius quotes in X, 5, f° 204 r°: "audistis", and gives on f° 204 v° the same translation as in l. 483 sq.: "Qui ... loquitur".
- 487-599 *Paracletus ... Latine* As in *Annot. in Ioh.* 14, 16, l. 451 sqq., Er. criticizes in this passage the pronunciation 'Paráclitus' and 'eleison', because he bases himself on the pronunciation of Greek in the classical period. But in the course of time this pronunciation had developed in three respects (I borrow from Whitney Tucker, p. 39 sqq.):
1. the musical accent and the differentiation of acute, grave and circumflex gave way to a stress accent.
  2. as a consequence of this the long vowels became short.
  3. iotacism: the pronunciation of γ, υ, ει, οι and υι developed into that of ι.
- So Latin-speaking people, when taking note of the Christian message, may have heard [||paráklitos||] rather than [||paraklétos||]. Er. was conscious of this pronunciation as is apparent from l. 453 sq., where he calls the η 'ita' instead of êta, and l. 561 sq. on p. 142. Responding to criticism from the Paris Faculty of Theology he pleads in *Declarat. ad cens. Lutet.*, *LB IX*, 879 EF, for the spelling 'Paracletus' because 'paráclitus' could mean "qui deflectit a recto" or "hominem sinistrae famae" and in Greek the accent is to be varied in the different cases: Paráclitus, Paraclíti, Paraclíto, Paráclitum. The first Bible in which I have found "Paracletus" is that pub-

neutri, ὁ Παράκλητος et τὸ Πνεῦμα. Proinde commodius reddidisset ad hunc
 490 modum: 'caeterum Paracletus ille qui est Spiritus Sanctus, quem Spiritum missu-
 rus est Pater in nomine meo'. Adduntur enim Graecis utrobique articuli ὁ et τὸ.
 [B] Et articulus postpositivus *quem* Graecis non potest referri nisi ad Spiritum;
 est enim ὅ, non ὅν. [A] Porro quod accentus huius dictionis *Paracletus* offendit
 495 Vallam, potest nonnullum iniicere scrupulum quibusdam superstitiosis verius
 quam religiosis, qui cardinem, imo puppim simul ac proram, quod aiunt, chris-
 tianae pietatis in hoc consistere putant, si rite ac legitime persolverint preces illas
 quas vocant horarias. Ad quod quidem praestandum cum alia requiruntur innu-
 mera, tum illud in primis, vt verba singula plene et articulate proferantur. At qui
Paracletus penultima correpta sonant, quoties quoties id faciunt, Deum, si non
 500 vna syllaba, certe vno fraudant tempore. Quandoquidem iuxta grammaticorum
 leges syllabae longae bina sunt tempora, breui vnicum. Neque vero sunt audiendi
 qui dicere solent: 'minuta res est syllabae tempusculum', cum magis spectandum
 sit quem fraudes, quam quantulo fraudes. Quanquam vt et horum causam non-
 nihil, quod licet, adiuuem, video veteres Latinos in vsurpandis Graecanicis vocibus
 505 syllabae quantitatem iuxta rationem accentus Latini commutasse; id quod in
 'idolo' facit Prudentius, vir quouis etiam seculo inter doctos numerandus. Caete-
 rum illud non paulo durius, quod in Κύριε ἐλέησον, quae verba toties quotidie
 repetunt, diuinas aures duabus fraudant syllabis, ex 'Domino' trisyllabo disylla-
 bum et ex 'miserere' quadrupede tripedem reddentes. Iam vero cum id flagitii
 510 singulis diebus fortasse centies aliquando committatur, si quis rationem subducat,
 quadraginta aut quinquaginta annorum, et in summam redigat, non video satis
 fore, si quis solidum annum nihil aliud iteret quam Κύριε ἐλέησον, idque septem
 distinctis syllabis.

[B] Nam par est, opinor, Deo restitui, si quid illum fraudauimus. Quando-
 515 quidem sexcentis legibus cauetur, vt homini reponat homo, si vel numulus sub-
 tractus fuerit. Etenim si sacrilegium est paulum auri tollere de sacro, quanto
 LB 399 grauius sacrilegium est ipsum omnis autorem sacri re longe sacratissi|ma frau-
 dare! Iam vero non sacrilegium modo, verumetiam contumeliosum ac blasphemum
 videtur quod assidue ex Christo 'Cristum' faciunt nec alio vocabulo regem
 520 suum compellant quam quo galeae aut galli cristas essent compellaturi. An hanc
 contumeliam laturus sit Christus maximus optimus, si tam morosus esset quam
 ipsi sunt in alios superstitiosi, aut tam iniquus erga homines Deus quam ipsi ini-
 qui sunt homines in hominem? Non auderes apud regem homuncionem verba
 faciens pro Ferdinando 'Perdinandum' dicere neque pro Philippo: 'Pilippum', et
 525 non vereris in arcanis illis sacris, vbi nephas est vel iota deprauare, dicere: 'Cris-
 tac' pro 'Christe'. Vt ne quid interim cauiller de accentu ab vltima perperam in

495 imo B-E: et A.

496 putant B-E: putent A.

498 tum illud B-E: illud A.

498 At qui B-E: Atqui A.

502 res est syllabae B-F: res, syllabae A.

504 quod licet C-E: quo ad licet A, quoad licet B.

509 quadrupede B-E: quadrupedi A.

514 Nam C-E: Quando B.

lished by Amerbach, Basel, 1504; afterwards "Paracletus" was included in the *Clementina*. The spelling "Paraclitus" is the usual spelling in 15th century Bibles and is also found in the *Catena Aurea* (ad *Ioh*, 14, 16-17 and 26-27; Guarienti, pp. 521 and 524) and the *Complutensian Polyglot*. In the hymn "Veni creator Spiritus", which nowadays is ascribed to Rabanus Maurus (*LThK*, 10, 591 sq.), the first line of the second stanza is still sung as "Cum Spirítu Paráclito" (*Liturgia horarum iuxta ritum Romanum*, 3 vols., Città del Vaticano, 1985-1986, 2, pp. 769, 834 and 852). In *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.*, LB IX, 355 C - 375 B, Er. does not respond to the criticism which Stun. expresses in *Er. blasph. et imp.*, f° 11 v° - 12 r°, of the passage "Porro quod accentus ... proferantur" (ll. 493-498): "Et hoc etiam loco officium diuinum, id est horas canonicas, Erasmus cauillatur. Ex eo vero quod dicit quosdam esse quos supersticiosos potius putat quam religiosos, qui summam christianam pietatis in hoc consistere arbitrantur, si rite ac legitime persoluerint preces illas quas vocant horarias; manifeste ostendit quod rite ac legitime ille solet officium diuinum, id est horas canonicas, iuxta ecclesiae institutum quotidie persoluere, cum aliis id vitio det quod maxime potius laudi esset ascribendum. Nam cum puppis ac prora christianae pietatis in seruandis Dei et ecclesiae praeceptis sine dubio consistat, et iuxta apostolum Iacobum, qui offenderit 'in vno factus est omnium reus' [*Iac*. 2, 10], palam est cuiuslibet praecepti transgressione a christiana pietate desistere ac eos non errare qui in quolibet ecclesiae praecepto fideliter examussimque seruando christianae pietatis summam consistere arbitrantur."

In *De pronunt.* Er. also deals with the shortening of long vowels, ASD I, 4, p. 70, ll. 869-72 (*idola*, *paraclitus*) and p. 100, ll. 911-912 (*eleeson*).

489 *neutri* V. supra, p. 16, introd., §9a.492 *articulus postpositiuus* ἄρθρον ὑποτακτικόν, 'the relative pronoun'. Cf. Dion. Thrax and Apollonius Dyscolus, Uhlig, *Gr. Gr.* 1, 1, p. 61, and 2, 2, p. 125 sqq., respectively.494 *Vallam Annot.*, Garin, 1, p. 844, col. 2: "Paracletus substantiuum est, nec dicitur Spiritus paracletus duo substantiua, cum praesertim sit neutri generis Graecae, πνεῦμα, paracletus παρακλήτωρ masculini. Ideoque ego transtulissem 'paracletus autem Sanctus

516 paulum E: paululum B-D.

Spiritus' 'quasi paracletus autem, id est Spiritus Sanctus'. Est enim 'paracletus' peculiare nomen Spiritus Sancti, et si scribi non potest Latine, et contra vsum nostrae linguae, in antepenultima habet accentum, cum penultima eius sit longa, vt fit in 'agapitus' et 'eleison', ἀγάπητος, ἐλέησον.

495 *puppm* ... *proram* Cf. *Adag.* 8, ASD II, 1, pp. 120-122, ll. 414-455: "Prora et puppis".496-497 *preces* ... *horarias* 'Hours', prayers which were said on fixed hours (Mattins and Lauds, Prime, Terce, Sext, None, Vespers and Compline). The 1971 Breviary is called *Liturgia horarum*. V. ODCC, s.vv. "Hours" and "Breviary", and supra, pp. 139 and 141, n. ll. 487-599.499 *sonant* 'pronounce'. Also in *Annot. in Mt.* 1, 3, ASD VI, 5, p. 68, l. 80.499 *quoties quoties* A synonym of 'quoties' or 'quotiescumque' which is not known to me from Antiquity. In *Homilia* 92 by an "auctor incertus" in Paulus Winfridus Diaconus' *Homiliarius*, Migne PL 95, 1266 C, 'quoties et quoties' is found as a relative adverb. Er. may have doubled "quoties" because "paracletus" often comes back in R.C. liturgy; every hour (v. supra, n. ll. 496-497) contains a hymn that always ends in a doxology in which "cum Spiritu paraclito" is mostly found.500 *tempore* The time of a short syllable.506 *Prudentius* The syllable -do- ranks as short in some forms of "idolum" in *Psychom.* 379, *Contra Symmachum*, I, Praef. 72, l. 424 and II, 48 and *Peristephanon*, III, 74 and V, 13, CCSL 126, pp. 163, 184, 200, 213, 210, 280 and 294, respectively.506-509 *Caeterum* ... *reddentes* As a consequence of iotacism Κύριε ἐλέησον could be pronounced as Kirie ele-ison or Kirie eleyson. Combined with elision of the final ε of Κύριε this leads to four syllables instead of six.509 *id flagitii* V. supra, p. 17, introd., §9b.518-526 *Iam vero* ... *Christe* On the pronunciation *Cristus* and *Pilippus* cf. *Annot. in Mt.* 1, 16, ASD VI, 5, p. 72 sq., ll. 179-199, *De cop. verb.* 1, ASD I, 6, p. 36, l. 194 sqq., *De pronunt.*, ASD I, 4, p. 78, l. 115 sqq. and p. 100, l. 912, and *Capita*, LB VI, **3 v°. Cf. also *Capita*, LB VI, **3 v°: "Imo vel in templis exsibilarent omnes, si diaconus pro *Filio* legat 'Pilium' aut pro *Philippo* 'Pilippum'."526 *Vt ne* V. supra, p. 20, introd., §9b.

primam translato syllabam. Cum tantum habeat ea res momenti, vt subita metamorphosi ex via facias canciunculam, si pro οἶμος pronuncies οἰμός aut ex portu monile, si pro ἔρμος ἔρμός [D] aut ex opulenta ciuitate pigrum hominem, si pro Ἄργος dicas ἀργός. [A] Neque vero conuenit eos haec vt iocosa ridere qui aliis in rebus his aliquanto leuioribus tam Iudaice sunt anxii.

[B] Verum ego quidem istos, ne cui videar durior, lubens excusarim a culpa duntaxat capitali, quandiu per imprudentiam errarunt. Caeterum posteaquam moniti sunt amanter ab iis qui hisce in rebus sapiunt, cum eadem opera possint recte pronunciare qua perperam pronunciarunt, si postea perstiterint in male solitis et reiecta spreteque doctiorum admonitione scientes iam errare pergant, non video sane quo pacto queant a graui crimine excusari. Neque enim istis suffragabitur similiter errantium turba. Siquidem Deus iudex, vt non corrumpitur, ita nec opprimitur. Iam vero quid dicendum arbitramur de iis qui, quum plus quinquaginta annis tam periculose errarint, et errarint non in his solum, admoniti non solum non respiscunt ac monitori gratias agunt, verumetiam Sardonio quodam risu exhibant atque explodunt, pro hoste ducunt bene merentem, conuitiis insectantur, haeticum clamant. Et tamen dictu mirum, qui hic tam fortes sunt, quam sint infirmi, aut certe videri velint, in iis quae ipsi sibi persuaserunt. Nos superbos vocant, si quid tale vel amice per occasionem admoneamus; ipsi sancti ac modesti sibi videntur, qui malunt in confesso errore persistere, ne quid ignorasse videantur, ac prius habent fratrem benemerentem vel haereseos labe aspergere quam suum agnoscere lapsum. Atqui ab istis libenter exegerim, si quoties inciderit in canone [D] missae, [B] pro *Pater* pronunciaret aliquis 'phater', pro *Filium* 'piliium', num laturi sint. Non opinor. Imo verberibus citius exigerent *Patrem* et *Filium*. Atqui, tolle assuetudinem, per se grauius etiam est ex *Christo* cristam facere, ex *Kyrie eleeson* kyrghelayson, et in tam paucis dictionibus tot modis peccare, vt plura sint errata quam syllabae.

[D] Quoniam autem ludus literarius semper ad ecclesiae curam pertinuit, prouidendum erat et illud, vt pueri germanam ac veram Latini sermonis pronunciationem imbiberent, quandoquidem ita visum est patribus, vt in templis non nisi Latine peragantur sacra. Nunc huius rei tanta est negligentia, vt Italus Germanum Latine pronunciantem non intelligat, nec Germanus Gallum, imo nec inferioris Germaniae qui sit, intelligat superioris Germaniae sermonem. Adeo tota pronuntiatio petitur non ex grammaticae regulis, sed ex vulgi consuetudine. Quod idem accidit apud Graecos, apud quos idem sonant iota, η, υ, οι, ει, υι. Nec discrimen est inter ο et ω. Et post accentum acutum saepe breuis videtur quae longa est, vt ταπεινώσις; rursus idem accentus saepe facit videri longam quae breuis est, vt θεολόγος. Atqui olim etiam populus exhibebat histrionem, si syllabam longam saltasset breuem. Haec omnia restituere difficillimum fuerit, quaedam tamen ex vulgata pronuntiatione restitui possunt. Apud Gallos adhuc audias diphthongum οι et αι, ου et ευ, in 'fide', 'facto', 'fulgure' seu 'pulvere' et 'duo'. Itidem in lingua nostra – Hollandicam dico –, in 'focno', 'tenaci', 'sene', 'mendacio'. Quin et quantitatis manifestum habent discrimen, quoties vocalem

570 sequitur consonans. Eam quum volunt significare longam nec accentus id potest
indicare, aut duplicem scribunt vocalem aut addita vocali scribunt diphthongum.
Graeci $\mu\tilde{\nu}\zeta$ sonant acutam et breuem, at Hollandi pronunciant longam et circun-
flexam, quemadmodum arbitror veteres pronunciasse, quasi diphthongo dicant
 $\mu\tilde{\nu}\tilde{\nu}\zeta$. Item quum 'album' dicunt, sonant $\tilde{i}$ breue, quum 'latum', $\tilde{i}$ longum, quum
575 'solutum' dicunt, sonant o breue et acutum, quum 'callidum', sonant o longum
et circumflexum. Id imitari facillimum esset in dictionibus quae desinunt in
LB 400 consonantem, vt in $\kappa\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$ et $\kappa\alpha\lambda\tilde{o}\varsigma$, vt ω so|netur quasi geminum oo . Hoc dis-
crimen obscurius fiet in mediis syllabis, et tamen hic quoque seruari poterit, vt
'malum' pro improbo primam habeat acutam et breuem, 'malum' pro pomi
580 genere eandem habeat longam et circumflexam, quasi dicas 'máalum'. Et que-
madmodum nos distinguimus accentu et productione syllabae 'certum' a
'sapiente', ita distingui potest Latine 'vis' et 'lis' a 'bis'. Similiter 'fex' et 'lex' a
'nex'. Galli quemadmodum acuunt omnes vltimas, ita et producant. 'Iesus' bene
sonant, sed 'animus' aut 'Christus' non bene. Verum in his labentibus publica
585 omnium consuetudo vtcunque patrocinator. In hoc tamen admonui, vt littera-
tores paulatim emendent quod deprauauit vsus. In 'Paracletis', 'idolis' et similibus
iniquae sibi ignoscunt qui tam morosi sunt in alios, si quid forte secus pronuncia-
rint quam ipsi, etiam si id rectius fuerit.

531 aliquanto *B-E*: aliquando *A*.

547 habent *DE*: habeant *BC*.

552 eleeson *DE*: eleison *BC*.

587 alios, si quid *E*: aliis si qui *D*.

528 $\sigma\tilde{\iota}\mu\omicron\varsigma$ ... $\delta\rho\mu\acute{o}\varsigma$ $\text{O}\tilde{\iota}\mu\omicron\varsigma$ and $\delta\rho\mu\omicron\varsigma$ are both
homonyms, $\sigma\tilde{\iota}\mu\omicron\varsigma$ with the meanings 'way,
'road', 'path' and 'the course' or 'strain of
song', $\delta\rho\mu\omicron\varsigma$ meaning 'necklace' and 'anchor-
age', 'the inner part of a harbour'. Liddell-
Scott, *s.vv.*

535-536 *male solitis* 'Bad habits'. Construction
on the analogy of 'male facta', 'bene facta'
and 'bene dicta', along with 'malefacta',
'benefacta' and 'benedicta'.

541-542 *Sardonio* ... *risu* Cf. *Adag.* 2401, *ASD*
II, 5, pp. 289-297: "Risus sardonius".

547 *prius habent* "Prius" in the sense of 'prefer-
able'. "Prius potiusque est" with infinitive
construction is found in Liv. XXXVI, 7, 6; I
have not found a form of "prius habere" in
the sense of 'to prefer' in Antiquity.

561 *sonant* V. supra, p. 141, n. l. 499'.

563 *facit videri* V. supra, p. 19, introd., §9b.

564-565 *Aiqui* ... *breuiem* Cf. Cic. *Parad.* 26:
"Histrio si paulum se mouit extra numerum,
aut si versus pronuntiat est syllaba vna
breuior aut longior, exsibilatur exploditur."

565 *saltasset* For "saltare" Lewis-Short offers,
among other meanings, the meanings "to
speak in a jerking manner", "to represent by

dancing and gesticulation, to perform in
pantomime" and "to recite with an accompa-
niment of dancing".

567-568 *fide* ... *duo* French: 'foi', 'fait',
'foudre', 'poudre', 'deux'.

568-583 *foeno* ... *nex* The Dutch words for
"foenum", "tenax", "senex" and "men-
daciium" are 'hooi' ([ho:y]), 'taai' ([ta:y]),
'oude' ([oudə]), and 'leugen' ([lɛ:gən]); those
for $\mu\tilde{\nu}\tilde{\nu}\zeta$, "albus" and "latus" are 'muis' (about
[muys]), 'wit', 'wijd' (in Er.'s time 'wide',
pronounced as [wi:də]); those for "solutus"
and "callidus" are 'los' ([los]) and 'loos'
([lo:s]), those for "certus" and "sapiens" 'wis'
([wis]) and 'wijs' ([wi:s]). The vocals in "vis"
and "lis" and in "faex" and "lex" are long,
those in "bis" and "nex" short. The [ou] is
pronounced as in "out" in English, the u like
the u in French. Er. made similar remarks in
De pronunt., *ASD* I, 4, pp. 58 sq. and 70 sq.
Cf. W.J.H. Caron, *Klank en teken*, Gronin-
gen 1972, pp. 104 sqq., 151 and 155 sq., and
Chomarat, *Grammaire*, pp. 109-124.
For "sonant" and "sonetur" (ll. 572, 577 and
584) v. supra, p. 141, n. l. 499'.

[B] Atque haec obiter admonui non meo stomacho consulens, qui ne tantu-
 590 lum quidem alienis erroribus soleam commoueri, sed ipsorum consulens saluti.
 Etenim si superbum est non ferre male errantem in rebus diuinis, multo super-
 bissimum est in iisdem non ferre bene monentem. Nunc ad id quod instituimus,
 sese referat animus, sed si prius vnum illud admonuerimus, in vocibus Graecis a
 nobis receptis, vt simplicius ac facilius est, ita rectius quoque esse, si Latinum
 595 sequamur accentum, propterea quod Graecus accentus pro eius linguae legibus
 subinde migret alio, velut Ἰακώβος Ἰακώβου. Latinus non item. Itaque qui
 nominandi casu sonet 'Paracletus' secunda acuta, recte quidem pronunciet iuxta
 Graecos, verum si idem faciat in paterno dandique casu, iam neque Graece pro-
 nunciabit neque Latine. [A] Et suggeret vobis. Ὑπομνήσει, id est 'commo-
 nefaciet' [B] siue 'submonebit', vt magis ad verbum exprimam. [A] Duo posuit,
 600 διδάξει, 'docebit' et 'commonefaciet'. Docemur quae nesciebamus, commonemur
 eorum quae iam exciderant. Et mox [B] omnia [A] quaecunque dixerō
 vobis. [D] Graecis est εἶπον, 'dixi', aut certe 'dixerim'. Nam *dixero* futuri tem-
 poris est.

605 [27] Pacem relinquo. Annotauit hoc Augustinus, quod in priore particula
 non additur *meam*, in secunda additur. Id quoniam ad lectionis integritatem atti-
 net, visum est admonere, ne quis scriba deprauet. [A] Neque formidet. Δει-
 λιάτω. Quod proprie est ob ignauiam refugere et detrectare periculum [B] ani-
 moque pauido esse.

610 [28] [A] Vado et venio ad vos. Ὑπάγω καὶ ἔρχομαι, id est: 'Abeo et ven-
 turus sum ad vos', hoc est: 'Discedo mox rediturus', [B] etiamsi posterius verbum
 ambiguum est. [E] Quia Pater maior me est. Secundum Hilarium Pater
 maior est Filio autoritate, hoc est: ratione principii, quia a Patre Filius, non
 contra; quam interpretationem probat et Cyrillus in Thesauro, libro 2. Quod
 615 autem Hilarius dicit, Patrem esse maiorem Filio, Filium tamen non esse mino-
 rem, intelligendum est Patrem esse principium Filii, qui natura tamen sit aequalis
 Patri, eo quod eadem sit natura Patris et Filii. In diuinis personis ordo quidem
 est, inaequalitas non est; quemadmodum distinctio est, diuersitas nulla est. [A]
 Gauderetis vtique. Offenditur Laurentius, quod ἄν verterit *vtique*, quod ea
 620 coniunctio sit expletiva, quanquam ne hae quidem omnino nullum habent
 vsum.

[30] Venit enim princeps. Ὁ τοῦ κόσμου τούτου ἄρχων, id est: 'Venit
 enim ille huius mundi princeps', [B] ob articulum appositum, [A] vt diabolum
 intelligamus. [E] Additum est etiam pronomen τούτου, ne mundum vniuersum
 625 intelligamus. Quanquam Cyrillus enarrans non addit *huius*. [A] Deinde ἔρχεται
 potest esse 'veniet' futuri temporis, propter instantem passionem et accusatio-
 nem. Hieronymus in Commentariis Osee citat *veniet*. [B] Certe praeteriti tem-
 poris esse non potest.

[A]

EX CAPITE DECIMO QVINTO

630

[2] Omnem palmitem in me non ferentem fructum tollet. Graece est ἀρῆει, id est 'tollet', praesentis temporis; [D] in exemplari Constantiensi quidam ex i fecerat e, inflexo fastigio; [A] et eum additum est iuxta pro-

592 Nunc E: Sed iam BC.

602 omnia B-E: dicam A.

603-604 dixi ... temporis est DE: dixi. Nam dixero futuri temporis est, aut certe dixerim A-C.

589 stomacho V, supra, p. 113, n. l. 885.

598 paterno dandique casu The genitive and the dative.

599-604 Et suggeret ... temporis est Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 2: "Vix implet Graecum sensum, ὑπομνήσει, quod est 'in memoriam rediget' vel 'subiiciet'. Neque dicit: 'quaecunque dixero vobis'. Non enim loquuturus est cum apostolis Iesus multa, aduentante obitu, sed 'quaecunque dixi vobis'; nec est 'quaecunque', sed 'quae', πάντα ἃ εἶπον ὑμῖν." *Nou. Test. A*: "suggeret vobis omnia quaecunque dixero vobis", B-E: "suggeret vobis omnia quaecunque dixi vobis".605 *Augustinus Tract. in Ioh. 77, 4, CCSL 36, p. 521 sq.*610-611 *Abeo ... vos* Lee objected to this translation, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 190, ll. 375-378. Nou. Test.*: "vado, et venio ad vos".612 *Hilarium* The text is reminiscent of *Trin.*, XI, 12, *CCSL 62A*, p. 541 ("in eo vero quod Pater maior est, confessionem paternae auctoritatis intellege"), IX, 56, *CCSL 62A*, p. 435 sq. ("Maior itaque Pater est, dum Pater est. Sed Filius, dum Filius est, minor non est. Natiuitas Fili Patrem constituit maiorem"), and VII, 15, *CCSL 62*, p. 275 sq. ("Patrem suum dicebat Deum, aequalem se faciens Deo" [*Ioh. 5, 18*]. Anne naturalis natiuitas non est, vbi per nomen Patris proprii naturae aequalitas demonstratur? Non enim ambigitur, quin aequalitas nihil differat. Quis porro dubitabit, quin indifferentem naturam natiuitas consequatur? Hinc enim est sola illa quae vere esse possit aequalitas: quia naturae aequalitatem sola possit praestare natiuitas. Aequalitas vero nusquam ibi esse credetur, vbi vnio est; nec tamen illic reperietur, vbi differt. Ita similitudinis aequalitas nec solitudinem habet nec diuersitatem, quia omnis

619-620 quod ea coniunctio B-E: ea quod coniunctio A.

622-623 Venit enim ille B-E: veniet enim ille A.

aequalitas nec diuersa nec sola sit.").

614 *Cyrillus Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate, Assertio II*, Migne *PG 75*, 140.619 *Laurentius Valla, Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 2: "Iam non semel dixi illud 'vtique' superuacaneum esse."620 *coniunctio ... expletiva V. supra, p. 21, introd., §10.*622-626 *Venit ... veniet Nou. Test.* reads, just as *Vg.*: "Venit enim princeps mundi huius".625 *Cyrillus Cyril quotes in Comm. in Ioh. X, 1, Migne PG 74, 328 A: ερχεται γὰρ ὁ τοῦ κόσμου ἀρχων (Trapezontius, X, II, f° 208 r°: "princeps mundi huius".*627 *Hieronymus Comm. in Hos. III, 9, 15, and 13, 14-15, CCSL 76, pp. 103 and 151.*630-637 *tollet ... purgabit ... Fructum plus ... interpres Nou. Test. A*: "tollet ... purgabit ... fructum plus", B-E: "tollit ... purgat ... fructum copiosorem". "Fructum ... copiosorem" is also the reading in *Paraphr. in Ioh. 15, 2, LB VII, 614 C*. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 844, col. 2: "Tollit' legendum est, ἀρῆει, non 'tollet', et 'purgat', non 'purgabit', καθαίρει; 'plus' apud Graecos generis masculini est, apud nos esse non potest; diceretur enim 'plurem' masculine, vt Graece πλείονα. Ergo errauit interpres, nisi forte sic scriptum reliquit, vt scribendum fuit: 'vt plus fructus afferat', et a librario deprauatum est." In the *Assertio* Stunica writes that "fructum plus" had been written instead of "fructus plus" because of a copyists' mistake. In *Epist. apolog. adv. Siun. 24, LB IX, 396 EF*, Er. responds that this reading is not found in any codex.632 *inflexo fastigio* "by making the top into a curl".632-633 *eum ... Hebraici* Moulton, 4, p. 21, writes under the heading 'Pronouns. 2.': "The construction which allows an expression in casus pendens to be followed by a

prietatem sermonis Hebraici. Ac mox purgabit eum. Καθαίρει, 'purgat', vt actionem et functionem Patris declaret absque ratione temporis. Fructum plus. Ἰνα πλείονα καρπὸν, id est: 'vt plus fructus' [D] aut 'copiosiore fructum', [A] id quod videri potest deprauatum a librario, nisi altum dormiuit interpres.

LB 401 | [5] [C] Vos palmites. Κλήματα. Augustinus libro aduersus literas Petiliani primo, capite quinto, legit *sarmenta* pro palmitibus.

640 [6] [A] Mittetur foras. Ἐβλήθη ἔξω, id est: 'missus est foras', vel potius 'eiectus est foras'. [D] Cum hoc congruit quod sequitur, *et arescit*. [A] Item et arescit. Ἐξηράνθη, id est 'exaruit'. In hoc certe suffragantibus antiquis codicibus, [D] quanquam in Constantiensi vigilauerat *rasor* ille. [A] Vnde probabile est [B] et [A] *mittetur* pro 'mittitur', quoniam id erat in procliui, a librariis deprauatum, maxime cum sequatur *et ardet*. Ostendit enim per similitudinem quid fieri soleat, vt per eam intelligamus quid in nobis futurum sit, ni manserimus in vite.

645 Et colligent ea. Καὶ συνάγουσιν αὐτά, id est: 'colligunt eos', vt subaudias 'palmites'. Vetustissimus codex Latinus habet 'colligent eos', nempe 'palmites', qui Graecis sunt neutri generis, [D] et 'ardent', non *ardet*. Duplex fuit hic erroris occasio: altera quod subito mutatur numerus in *palmes* et *palmites*, altera quod etiam apud Graecos est verbum singularis numeri, καίεται. Verum in priore meminisse debebat quod in his quae genus rei significant, subinde mutatur numerus. Etenim nihil refert vtrum dicas: 'Elephantus post decem annos parit' an 'Elephanti pariunt'. Hic speciem palmitis distinxit a stirpe. In altero non animaduertit nominibus neutri generis numeri pluralis addi verbum singularis numeri. Et ne soli Graeci sic videantur legere, in codice Constantiensi in *ea* et in *ardet* erat rasura, vt agnoscas fuisse scriptum 'eos' et 'ardent'. Ex Chrysostomo non liquet quid legerit – Theophylactus nobiscum facit –, nec e Cyrillo, nisi quod exempli meminit ex quo subindicat haec de vite et palmitibus dici. [A]

650 Mittent. Βάλλουσι, id est 'mittunt', et in hoc suffragantibus antiquissimis exemplaribus; quanquam aptius erat 'coniiciunt'.

655 [8] Fructum plurimum. Καρπὸν πολύν, id est 'fructum multum' siue, vt alibi vertit, 'copiosum'.

[13] Quam vt animam. Ἰνα τις τὴν ψυχὴν, id est 'vt quis animam'. *Quam* nec additur nec est addendum. Etenim si addas *quam*, significas vnam hanc esse charitatem maiorem ea quam habuit Christus, si quis animam impendat amicis. [C] Certe codex aureus non addit [D] nec Constantiensis.

LB 402 | [15] [A] Iam non dicam. Οὐκ ἔτι λέγω, id est: 'iam [B] non [A] dico' [B] siue 'posthac non dico'. [C] Suffragatur Graecae lectioni codex aureus.

670 [18] [A] Scitote quia me. Γινώσκετε. Graeca vox anceps est ad *scitote* et 'scitis'. Me priorem vobis. Ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν, id est: 'me qui sum primus vestrum' siue 'me prius quam vos'. Nam sermo Graecus anceps est ad vtrunque sensum, quanquam posterior magis probatur, [B] vt πρῶτον aduerbium sit [C] et superlatiuum vsurpatum vice comparatiui.

- 675 [20] Mementote sermonis mei. *Mei* non est in Graecis codicibus, sed interpres expressit emphasim articuli Graeci τοῦ λόγου.
- [22] [A] Nunc autem excusationem non habent. Πρόφασιν, 'praetextum'. Plus enim quiddam dixit quam si dixisset: *excusationem*. [D] Nam et qui iustam excusationem non habent, tamen praetextunt aliquid; istis erat adempta
- 680 omnis tergiuersatio.
- [25] [A] Odio habuerunt me gratis. Vaticinium est Psalmo sexagesimo octavo iuxta nostram supputationem.

643 vigilauerat *E*: vigilauerit *D*.
 644 a librariis *B-E*: et a librariis *A*.
 647 colligent ea *B* *C-E*: colligent eum *AB*.
 659 haec de vite *E*: de haec vite *D*.
 668 Οὐκ ἔτι λέγω *DE*: μηκέτι λέγω *A*, οὐκέτι

λέγω *BC*.
 673-674 et superlatiuum ... comparatiui *post*
 676 λόγου *posuit C*.
 681-682 Psalmo ... supputationem *B-E*:
 psalmo .68. הַנִּיחַ אֶת הַנֶּפֶשׁ *A*, הִנִּיחַ *A*.

resumptive personal pronoun is to some extent secular but, alongside all the other evidence for Semitisms, it is more probable that a Semitic idiom lies behind the Greek of Mark and John." Blass-Debrunner, p. 395, §466, 4, 4, mention this verse as an example of a situation in which it is not possible to determine whether the case of the preceding neuter word is nominative or accusative.

For "proprietaem v. supra, p. 24, introd., §11.

- 636 *altum dormiuit* Cf. Iuv. 1, 16 sq.: "altum dormiret", and *Annot. in Lc.* 8, 24, *ASD* VI, 5, p. 524, l. 95: "altum dormisse somnum."
 638 *Augustinus Contra litteras Petiliani*, I, 56, *CSEL* 52, p. 7.
 640-661 *Mittetur ... coniciunt Nov. Test. A*: "mittetur ... arescet et colligunt ea ... mittunt", *B-E*: "eiectus est ... exaruit et colligunt eos ... coniciunt". Here *Er.* follows Valla, *Annot.*, Garin, 1, 845, col. 1: "Ego ita reor fuisse transferendum, itaque transtulissim: 'Si quis in me non maneat, eiectus est foras vt sarmentum, et exaruit, et colligunt ea et in ignem iaciunt, et ardent.'" After Lee objected to the tenor of ll. 640-646, *Er.* defends himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD* IX, 4, p. 190, ll. 380-388, referring to the *Aldina* and to Theophyl. (*Enarr. in Iob.* 15, 4-6, Migne *PG* 124, 196 B: ἐβλήθη ἔξω). In respect of the Chrysostomus Latinus he notes that it may be influenced by the text of *Vg.* which Aretinus offers in 356 D - 357 A, the following translation from *Hom. in Iob.* 73 (72), 2, Migne *PG* 59, 412: "Mittetur, inquit 'foras'. neque amplius ab agricola curabitur. 'Et arescet'. Hoc est, si quid habuit in radice, si quam gratiam, amittet, et omni

inde auxilio et vita spoliabitur, et tandem in ignem mittetur, sed non talis, qui manet in vite." Cf. Asso, p. 121 sqq.

In the *Asertio* Stunica asserted: "Non enim in codicibus nostris legitur. Et colligent ea, sed et colligent eum ... ἀπὸ corruptum sine dubio est. Non enim ἀπὸ numero multitudinis, sed ἀπὸ scriptum ab Euangelista esse credendum est." In *Epist. apolog. adv. Stun.* 24, *LB* IX, 396 F - 397 A, *Er.* defends the reading "ea", arguing that the Greek codices read ἀπὸ and that ἀπὸ, suggested by Stun., is not found in any of them.

- 649 and 655 *neutri* *V.* supra, p. 16, introd., §9a.
 662-663 *Fructum ... copiosum Nov. Test. A*: "fructum plurimum", *B-E*: "copiosum". In *Vg.* πολὺς is translated as "copiosus" in *Mt.* 5, 12, *Lc.* 5, 6; 6, 17 and 7, 11 and *Act.* 14, 1.
 664 *Quam vt animam Nov. Test. A*: "habet quam vt animam suam ponat quis", *B-E*: "habet, vt quis animam suam ponat".
 668-669 *Iam non ... dico Nov. Test.*: "Non posthac vos dico seruos".
 670-672 *Scitote ... vos Nov. Test. A*: "scitis quod me priorem vobis odio habuit", *B-E*: "scitis quod me prius quam vos odio habuerit".
 675 *sermonis mei Nov. Test. AB*: "sermonis mei", *C-F*: "sermonis".
 676 *emphasim* *V.* supra, p. 22, introd., §10.
 677-678 *Nunc autem ... excusationem Nov. Test. A*: "excusationem non habent de peccato suo", *B-E*: "non habent quod praetextant peccato suo".
 681 *Psalmo Ps.* 68 (69), 5: הַנִּיחַ אֶת הַנֶּפֶשׁ, "qui oderunt me gratis". Niermeyer, *s.v.*: "without reason, groundlessly".

[26] Cum autem venerit Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre, Spiritum veritatis. Τὸ Πνεῦμα. Quoniam neutri generis [B] est, [A] 685
 incertum est vtrius sit casus, nominandi an accusandi. Caeterum magis conueniebat 'Spiritus'. Interpretatur enim quis sit ille consolator, nempe Spiritus veritatis. Non enim mittendo fit Spiritus, sed qui Spiritus est, mittitur. Qui a Patre procedit. Ἐκπορεύεται. Quod eleganter verti poterat 'et proficiscitur', nisi processionis vocabulum aures iam omnium occupasset. Atqui proprie procedit qui 690
 pompa quadam prodit in publicum, velut sponsus procedit aut sponsa. Quod Vergilius dixit:

Tandem progreditur.

[27] Et vos testimonium perhibebitis. Gracce est μαρτυρεῖτε, id est: 'testimonium perhibete', vt sit imperandi modus, aut 'testimonium perhibetis'. 695
 Atque ita scriptum fuisse suspicor ab interprete. Sane Cyrilli interpres vertit *perhibete*, nimirum suum sequutus exemplar, non nostram aeditionem. Quanquam mihi videtur accommodatius 'perhibetis', μαρτυρεῖτε, hoc est: 'ipsi estis testes', et mox adiciit causam: *quia ab initio mecum estis*. [D] In Constantiensi erat 'perhibetis'.

700 [A] EX CAPITE DECIMOSEXTO

LB 403 | [2] Absque synagogis. Graecis composita dictio est, ἀποσυνάγωγος, quasi dicas: 'alienus a synagoga' et 'interdicent vobis synagogam'. Sed venit hora. Ἐρχεται, *venit*, aut praesentis est temporis aut futuri. Hic magis vertendum erat 'veniet' siue 'instat'. Et 'tempus' potius quam *hora*. Arbitretur obsequium se 705
 praestare. Δόξη λατρείαν προσφέρειν τῷ Θεῷ, id est: 'videatur cultum exhibere Deo et sacrificium offerre'. [D] *Obsequium* apud Latinos longe aliud sonat.

[4] [A] Reminiscamini. Μνημονεύετε, id est: 'memores sitis' siue 'memineritis'. Reminiscimur enim proprie quae nobis exciderant.

[10] Et iam non videbitis. Καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτε, id est: 'non amplius videtis'. 710
 Quanquam apparet eum abusum tempore. Item est οὐκ ἔτι, id est 'postea' siue 'deinde'.

[13] Ille Spiritus. *Ille* non refertur ad 'Spiritus' quantum ad vocem, sed ad Paracletum, [D] id est 'consolatorem', [A] ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα, id est: 'ille qui est Spiritus'. Nam 'spiritus', [B] vt diximus, [A] apud Graecos neutri generis est. 715
 Docebit vos omnem. Graece non est 'docebit', sed 'ducat', ὀδηγήσει, et 'in omnem veritatem'.

LB 404 [16] Modicum, et non videbitis. Θεωρεῖτε, id est 'videtis', [D] suffragantibus et vetustis Latinorum exemplaribus. [A] Quanquam, vt dixi, videtur abuti tempore, cum sequatur mutato verbo ὄψεσθε, 'videbitis'. Caeterum quod 720
modicum pro 'pusillo' posuit, suo more facit, cum Latinis 'modicum' dicatur 'moderatum', a 'modo'. [D] Hic ad tempus refertur μικρόν.

[20] [A] Plorabitis et flebitis. Κλαύσετε καὶ θρηνηήσετε, id est: 'plorabitis et lamentabimini' siue 'lugebitis'.

725 [22] Nemo tollit a vobis. Οὐδεὶς ἀρρεῖ, id est: 'nemo tollit', verbo praesentis temporis. [E] Hoc est: 'nemo potest tollere'.

730 [26] [C] In nomine meo. Hebraeis 'in nomine alicuius' fieri dicitur quod autoritate ac virtute cuiuspiam fit. Id non video quomodo Latine possit exprimi. Siquidem *in nomine meo* non est elegantiae Romanae. 'Sub nomine meo' non prorsus idem exprimit. 'Nomine meo' certe ambiguum est. Proinde fortassis praestiterit hunc sermonem inter eos numerare quos oporteat peculiari sacrarum scripturarum linguae condonare.

690 velut sponsus procedit C–E: veluti sponsus procedat A, veluti sponsus procedit B.

702 synagogam B–E: Synagoga A.

707 Μνημονεύετε C–E: μνημονεύητε AB.

709–711 Et iam ... deinde *inter* 714 generis est

et 715 Docebit *posuerunt* B–D.

709–710 amplius videtis B–E: amplius videbitis A.

715 vos omnem B–E: vos in omnem A.

684–686 Τὸ πνεῦμα ... Spiritus. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 845, col. 1: "Ego transtulissim 'spiritus', interpres transtulit per accusativum, quia ambiguum est Graece, cum sit neutri generis, πνεῦμα." For "neutri" v. supra, p. 16, introd., §9a.

687–688 *Qui a Patre procedit* Also the translation in *Nov. Test.*

692 *Tandem progreditur* Verg. *Aen.* IV, 136.

693–699 *Et vos ... perhibetis* *Nov. Test.* A reads:

"Et vos testimonium perhibebitis" (but: Καὶ ὑμεῖς δὲ μαρτυρεῖτε); B–E: "Et (C–E: "Quin er") vos testes estis". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 845, col. 1: "'Perhibetis' autem, non 'perhibebitis' legendum est, ut apud nonnullos codices scriptum inuenio, μαρτυρεῖτε." Trapezontius, X, 33, p. 218 r°, translates Cyril, *Comm. in Ioh.* X, Migne PG 74, 417 A, as "et vos testimonium perhibete".

701–706 *Absque ... offerre* *Nov. Test.*: "Alienos a synagogis ... veniet tempus (A: "hora") ... videatur cultum praestare (A: "exhibere") Deo". Valla, *Annot.*, Garin, 1, 845, col. 1: "Graece pro 'absque synagoga' et 'extra synagoga' [Ioh. 9, 22] vnum vocabulum est, ἀποσύναγωγος. Quod ego dixissem: 'synagoga vobis interdicent' et 'synagoga ei interdictum esset'."

702–704 *Sed venit ... hora* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 845, col. 1: "Quis intelligit primum 'venit' esse praesentis, et secundum praeteriti? Ergo dixissem ego: 'Ecce aduentat hora', id est 'proxima est adueniendo, et nunc aduenit'."

707 *Reminiscamini* Also the reading of *Nov. Test.*

709 *Et iam non videbitis* Also the translation in

Nov. Test. A; B–E: "et posthac non videtis".

712–716 *Ille Spiritus ... veritatem* *Nov. Test.*:

"Quum autem venerit ille ("qui est" *add.* B–E) spiritus veritatis, ducet vos in omnem veritatem". After Lee objected to the translation "duccet", Er. defended himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 190, ll. 390–396, referring to the *Aldina* and Theophyl. (*Enarr. in Ioh.* 16, 12–14, Migne PG 124, 213 A: ὁδηγήσει) and noting that it is not clear in Chrys.'s text what he has read; for Chrys. does not quote this section of vs. 13 in *Hom. in Ioh.* 78 (77), 2, Migne PG 59, 422 (nor does Aretinus, 366 CD).

714 *ut diximus* V. supra, pp. 138 and 140, ll. 488 sq. and supra, l. 684, ad *Ioh.* 14, 26, and 15, 26, respectively.

714 *neutri* V. supra, p. 16, introd., §9a.

717–721 *Modicum ... μυχρόν* *Nov. Test.*: "Pusillum, et non videtis me." Cf. supra, p. 128, l. 261 sqq. and p. 132, l. 364.

722 *Plorabitis et flebitis* Also the translation in *Nov. Test.* A; B–E: "plorabitis et lamentabimini".

724 *nemo tollit* The translation of *Nov. Test.*

726–731 *In nomine meo ... condonare* *Nov. Test.* A and C–E: "in nomine meo"; B: "sub nomine meo". According to *OLD*, p. 1185 sq., "nomine alicuius", like "sub nomine alicuius", can have many meanings, among which 'under someone's name or signature' and 'by someone's authority'. According to Lewis-Short "in nomine alicuius" is used in Vg. in the sense of 'delegated power'.

726–727 *Hebraeis ... fit* Cf. Koehler-Baumgartner, p. 984, s.v.

[27] [A] Ipse enim Pater. Αὐτός apud Graecos quiddam habet quod haud scio an sit apud Latinos, vt vltro neum significet. Sensus enim est: Non dico me rogaturum pro vobis, vt vobis faueat; iam enim vltro vos diligit, etiam nemine rogante. Vnde et ἀυτόματα vocant illi.

735
LB 405 | [32] Ecce venit hora et iam venit. Prius *venit* praesentis est temporis, ἔρχεται, quo tamen Graeci aliquoties in significationem futuri vtuntur. Graecis diuersa sunt verba *venit* et *venit*, [C] cum posterius sit ἐλήλυθεν. [A] Vnde rectius erat 'instat hora et iam adest'.

740 [33] In mundo pressuram habebitis. Ἔχετε, praesentis temporis, 'habebitis'.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

[2] [B] Potestatem omnis carnis. 'Carnem' hominem vocat. Et omne quod dedisti ei, det eis vitam aeternam. Suspicio hanc loquendi formam ab Hebraeis sumptam, quare sensus erat reddendus potius quam verba.

745 [3] [A] Te solum verum Deum. Σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, id est 'te, qui solus verus es Deus'. Hic locus [B] praeter caeteros [A] Arianis praebuit occasionem erroris, vt dicerent solum Patrem esse vere ac proprie Deum; [D] quum quod *solum* dixit, non excludat Filium, sed separet verum Deum a diis gentium. 750 [C] Cyprianus libro aduersus Iudaeos secundo, capite primo, pro *Deum* legit *Dominum*, nisi malumus hoc librariis imputare. [E] Diuus Augustinus locis aliquot distinctione propellit Arianos, sic ordinans: *vt cognoscant te, et quem misisti Iesum Christum solum verum Deum*; quae distinctio quum dura sit apud Latinos, apud Graecos durior est ob articulum additum τόν, etiam si sententia quam adfert Augustinus, verissima est. Verum ante mysterium passionis Christus diuinam naturam sic indicis prodidit, vt non nisi post resurrectionem clare intelligeretur. Nec tantum est tribuendum haeticis, vt horum odio scripturam torqueamus. Hic exclamabunt, scio, quod | sacros ecclesiae doctores taxem, qui scripturam interdum ad victoriam detorserint. Suaues homines! Ipsi fatentur in 755 illis sacris doctoribus esse multas opiniones, quas si quis tueatur, coniciendus sit in rogam; et mihi clamant: 'O coelum, o terra', quod indicem eos vno atque altero scripturam ad victoriam accommodasse, vel quia sic esse interpretandam sibi persuaserint, vel quia hoc sibi in conflictu cum impiis permiserint.

LB 406

760

[5] [A] Clarifica me. Verbum clarificandi toties hic repetitum Graece est 'glorificare', δοξάζειν. Et *claritate* δόξη, id est 'gloria'. [C] Priusquam mundus

765

746–747 te qui solus verus *DE*: te solum qui verus *A–C*.

747 Arianis *DE*: Arrianis *A–C*.

748–749 quum ... gentium *DE*: haud scio an haec sentientes, quod nostri theologi non negant, solum eum esse principium diuinitatis *B*, deum: haud scio, an hoc sentientes,

quod nostri theologi non negant, solum eum esse filio pariter et spiritui sancto principium deitatis, cum ipse sit a nullo *C*.

764–765 Clarifica ... gloria *inter* 742 DECIMOSEPTIMO *et* 746 Te solum *posuit* *A*, *inter* 742 DECIMOSEPTIMO *et* 743 Potestatem *posuit* *B*, *inter* 742 DECIMOSEP-

TIMO et 765 Priusquam *posuerunt* CD.
765-768 Priusquam ... legit εἰναι. E: Priusquam ... 767 pro εἰναι inter 765 gloria et 743

Potestatem *posuit* C, Priusquam ... 768 legit εἰναι inter 765 gloria et 743 Potestatem *posuit* D.

736 *Ecce ... venit* Also the translation in *Nov. Test. A*; B-E: "Ecce instat tempus, et iam venit".

740-741 *In mundo ... habetis* *Nov. Test.*: "In mundo afflictionem (A: "pressuram") habetis". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 845, col. I: "Graece est 'habetis', εἴχετε".

743 *Carnem hominem vocat* Cf. supra, p. 49, n. l. 418.

743-745 *Et omne ... verba* Blass-Debrunner point out that people are summed up first as σάρξ, then as πᾶν, and at last as αὐτοῖς, the most usual way of denoting, and compare πᾶν ὁ in this verse with Hebrew כָּל אִשָּׁר

746 *Tē solum verum Deum* *Nov. Test.*: "te solum Deum verum".

746-763 *Tē solum ... permiserint* Er. changed the 1519 passage "Arrianis ... diuinitatis" (v. app. crit.) in C, after Lee had objected that he had shown comprehension for the opinion of the Arians; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 289-290, ll. 166-198. Tracy, p. 8, ascribes the alteration "quum ... gentium" (l. 748 sq.) in D to the fact that Er. had been "influenced by Athanasius, some of whose writings he had translated at an unspecified time prior to February 1527." In the same way the 1535 addition may have been influenced by Er.'s work on the edition of Aug.'s *Opera omnia* (1529); it may also be a response to criticism in the 'Valladolid Articles': see the statement of Esteban in his contribution to the 'Articles': "Verum, quia in annotationibus Ioannis 17, tractans hanc auctoritatem, 'Vt cognoscant te solum Deum verum', sentit hoc praebuisse Arianis causam erroris sentientes solum Patrem esse verum Deum: 'Haud scio', inquit, 'an velint intelligere quod nostri theologi non negant, solum Patrem esse principium deitatis, Filii scilicet et Spiritus Sancti; et idem sentit in *Apologia ad Leum* contendens saluare hanc: solus Pater est verus Deus; sentio tamen, testante conscientia, primam esse falsam, vt eam scribit Erasmus, scilicet hoc complexum, verus Deus, solum in euangelio de Patre dictum esse. Secundam vero, scilicet: solus Pater est verus Deus, sentio erroneam et haereticam et reddere primam fonte valde suspectam de haeresi; nam videntur omnia esse eiusdem farinae. Dubitare etiam an Ariani sic intellexerint solum Patrem esse

verum Deum, est dubitare an recte fuerint ab Ecclesia condemnati; nam Augustinus concedit solum Patrem esse principium totius diuinitatis. Et sic non dubito omnia haec maxime fauere Arianis." (Beltrán de Heredia, p. 28). Er. refers to this criticism in *Apolog. adv. monach. hisp.*, LB IX, 1026 BC. Cf. supra, p. 39, n. l. 177 ad *Ioh.* I, I, and infra, p. 167, n. ll. 73-81 ad *Ioh.* 20, 28, and Bentley, *Annotations*, p. 46, and Bataillon, I, p. 132.

750 *Cyprianus Quir.* II, I reads: "te solum et verum Deum", in both *CCSL* 3, p. 30, and *CSEL* 3, I, p. 63; "Dominum", the reading of Er.'s edition of Cyp., is mentioned in the app. crit.

751 *Augustinus* Aug. quotes: "vt te et quem misisti Iesum Christum cognoscant solum verum Deum" in *Tract. in Ioh.* 105, 3, *CCSL* 36, p. 604, "vt cognoscant te vnum verum Deum, et quem misisti Iesum Christum" in *Tract. in Ioh.* 3, 20; 19, 18; 21, 15 and 101, 5, *CCSL* 36, pp. 29, 201, 221 and 593, and: "vt cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Iesum Christum" in *Tract. in Ioh.* III, 3, *CCSL* 36, p. 631. Furthermore he often quotes this text in different variants, but in the form which Er. quotes here only in *Serm.* 217, 2 (in *Sancti Augustini Sermones post Maurinos reperti, Miscellanea Agostiniana*, I, Rome, 1930, p. 597, l. 25 sq.).

764-768 *Clarifica ... εἰναι* *Nov. Test.* in *Ioh.* 17, 4 and 5: "Ego te glorificaui ... Et nunc glorifica me, tu pater, apud te ipsum gloria quam habui, priusquam hic mundus esset apud te." The translations "glorifica" and "gloria" are borrowed from Jerome, who quotes this verse with its variant readings in the following places: *Comm. in Is.* XII, 42, 5-9, *CCSL* 73A, p. 482: "Pater, glorifica me gloria quam habui apud te, priusquam mundus esset"; *Comm. in Ion.* 2, 5-6, *CCSL* 76, p. 398: "Pater, glorifica me apud te gloria quam habui, priusquam mundus fieret"; *Comm. in Hab.* 3, 4, *CCSL* 76A, p. 625: "Pater, glorifica me gloria quam habui apud te, priusquam mundus fieret". The reading πρὸ τοῦ τὸν κόσμον γενέσθαι is found in Jerome, *Epist.* 106, 30, 4, *CSEL* 55, p. 262; "esset" is found in *Epist.* 64, 6, *CSEL* 54, p. 594: "gloriam quam habuit apud Patrem, priusquam mundus esset". In *Resp. ad annot.*

fieret. Graece est πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοι, id est: 'priusquam mundus esset'. Interpres legisse videtur γίνεσθαι pro εἶναι. [D] Hieronymus hunc citans locum ad Fretelam legit 'esset' et Graece legit εἶναι.

770 [12] [B] Nisi filius perditionis. Et hic color sermonis peculiaris est Hebraeorum, qui [D] pro [B] epitheto addunt genituum substantiuum, *Deus pacis*, 'Deus pacificus', 'lex mortis', 'lex mortifera', 'filii inobedientiae', 'filii inobedientes'. Alioqui quid est *filius perditionis*, nisi quem peperit perditio?

775 [18] [C] Sicut tu me misisti in mundum, ita et ego misi eos in mundum. Potest et hic esse sensus, si legamus coniunctim: 'Sicut tu me misisti in mundum, et sicut ego eos misi in mundum, ita pro eis quoque sanctifico meipsum, ut quemadmodum ego sancte praedico veritatem tuam, ita praedicent et illi quod a me didicerunt'. Si placet haec lectio, omittendum est aduerbium *ita*. In aureo codice non additur *ita*.

[A]

EX CAPITE DECIMOCTAVO

LB 407 | [1] Trans torrentem Cedron. Τῶν Κέδρων. Articulus additus indicat
781 *Cedron* non esse nomen Hebraicum, sed 'Cedrorum'. Opinor torrentem ita dictum, quod hinc et hinc cedros haberet, quemadmodum dictus est 'mons Oliuarum'. [B] Diuus Hieronymus meminit huius nominis in locis Hebraicis, indicans torrentem ac vallem esse eius nominis ad orientalem plagam vrbis Hierosolymitanae. Atque haud scio an a situ loci vocabulum loco sit inditum, quum idem inibi testetur Cedem, quod est apud Ezechielem, ab Aquila et Symmacho versum fuisse *orientem*. [C] Etiamsi Capnion noster putat ab obscuritate dictum Hebraeis, et vocem *Cedron* Hebraicam esse, non Graecam, cum Hebraei cedros 'arazim' appellent. [B] Fit autem huius torrentis mentio libro Regum secundo, 785 capite decimoquinto, quem transisse legitur Dauid fugiens Absalonem. Rursum libro Regum tertio, capite decimoquinto, Asa simulacrum Priapi exussit *in torrente Cedron*. Item libro Regum quarto, capite vigesimotertio, Iosias rex prophanium *lucum* qui erat in *domo Domini*, exussit *in conualle Cedron*. [C] Atque ex primo loco non satis liquet quid senserint interpretes de *Cedron*. Sic enim legimus: 790 καὶ ὁ βασιλεὺς διέβη τὸν χειμάρρου Κέδρων. In secundo loco videmus additum articulum: καὶ ἐνέπρησε πυρὶ ἐν τῷ χειμάρρῳ τῶν Κέδρων. Rursus tertio loco bis ponitur Κέδρων absque articulo: εἰς τὸν χειμάρρου Κέδρων, καὶ κατέκαυσεν αὐτὸν ἐν τῷ χειμάρρῳ Κέδρων. Nec secus legitur libri Regum tertii capite secundo, quanquam ordo narrationis hic in Graecis codicibus dissidet a nostris 800 exemplaribus Latinis: καὶ διαβήσῃ τὸν χειμάρρου Κέδρων. Neque tamen negarim haec omnia committi potuisse culpa librariorum Graece scientium, Hebraice nescientium. Proinde non inuitus subscribo sententiae Capnionis. [E] Tradit enim se Dominus potestati tenebrarum.

805 [8] [B] Sinite hos abire. Fateor alienius esse ab instituto meo; tamen quoniam incidit commode, libet admonere. Noui quendam magni nominis theologum, qui haec verba Christi torsit ad defendendam clericorum immunitatem,

quasi Christus praeceperit principibus, ne sacerdotes grauerent exactionibus ac tyrannide. Sententiam vehementer probo. Melius enim cum principibus ageretur,

767 γίνεσθαι DE: γίνεσθε C.

793-802 Atque ex primo ... Capnionis C-E:

Ed. Lei, ASD IX, 4, pp. 191-192, ll. 398-421, Er. defends himself against two objections of Lee, i.e. against the translations "glorificare" and "gloria" and against the translation "esset apud te"; this explains the 1522 and 1527 additions. Cf. Asso, p. 220 sq.

769-771 *Et hic ... pacis* For the stylistic remark, cf. Moulton, 3, p. 207 sq., and 4, p. 69. "Epitheton" is Greek for 'adjective'.

770-771 *Deus pacis Hebr. 13, 20.*

773-778 *Sicut ... ita* Modern editions of *Vg.* do not contain "ita"; in *Nov. Test.* it is added.

780-781 *Articulus ... Cedrorum* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 845, col. 1: "Non Hebraicum nomen proprium torrentis, vel alterius rei videtur esse Cedron, sed Graecum apposito articulo plurali τῶν Κέδρων, vt transferendum fuerit 'trans torrentem Cedrorum'."

783 *Hieronymus Sit. et nom. loc. Hebr.*, Migne *PL* 23, 887 C and 888 A: "Cedron, appellatur torrens, siue vallis Cedron, iuxta Ierusalem (ad orientalem plagam, cuius et Ioannes Euangelista meminit) ... Cedem, in Ezechiel: quod Aquila et Symmachus interpretantur orientem." In the *Vg.* "Cedes" (כֶּדֶס) is found in *Ios.* 19, 37; 20, 7, and 21, 32, *Iudic.* 4, 6, 9 and 11, 2. *Reg.* 15, 29, and 1. *Chr.* 6, 72 and 76, but *Ez.* 47, 19, and 48, 28, read "Cades (כֶּדֶס)".

787-802 *Etiamsi ... Capnionis* An addition (ll. 787-789) and an alteration (ll. 793-802): "Atque ... Capnionis" under the influence of Stunica; Johann Reuchlin (Capnion) had written in his *De rudimentis Hebraicis*, Pforzheim, 1506, p. 509, s.v. כֶּדֶס: "Est autem Cedron quod Hebraice Kidron dicitur, nomen quondam obscurae vallis prope Ierusalem ab obscuritate atque tenebris sic nominate; per quam defluit torrens quandoque obscure apparens, quandoque aridus et exiccatus. Nam Hieronymus in praefato Ieremiae loco Kidron interpretatur tenebras in commentariis; vnde videntur errare qui passionem Christi exponunt trans torrentem Cedron pro Cedrorum. Quamuis enim κέδρων Graece significat Latine cedrorum, tamen non sic est in Hebraico vbi ponitur Kidron nomen proprium vallis." This passage had been quoted by Stunica. Cf. *Apolog.*

Porro Cedron apud Hebraeos ita legitur, quasi numeri sit singularis B.

resp. Iac. I.op. Stun., ASD IX, 2, p. 136, ll. 532-541, and p. 137, n. l. 540. "Arazim" in l. 789 is the transcription of אָרָזִים, plural of אָרָז. Jerome writes in *Comm. in Ir.* IV, 38, 9 and 11, *CCSL* 74, p. 207: "in Hebraeo scriptum est 'araz', et hic sermo 'cedrum' significat ... 'araz', id est 'cedrum'."

789-800 *Fit autem ... Κέδρων* Er. refers to 2. *Sm.* 15, 23 (Dauid), 1. *Rg.* 15, 13 (Asa), 2. *Rg.* 23, 6 (Iosias), and the *LXX* text of 1. *Rg.* 2, 37, respectively.

803 *potestati tenebrarum* Term borrowed from *Col.* 1, 13: "qui eripuit nos de potestate tenebrarum".

805-808 *Noui ... tyrannide* I have not succeeded in finding out to whom Er. refers. H. Hurter, *Nomenclator literarius theologiae catholicae*, 2 (Innsbruck, 1906¹), 1173 sq. and 1354, mentions two works about immunity of clerics which were published before 1516, *De immunitate ecclesiae* (Lübeck, 1499), by Petrus Ravennas (or Tomma(s)i or Thomassius), and *Immunitatis et libertatis ecclesiasticae statusque sacerdotalis defensio* (without place or year of publication, but probably 1494) by Iacobus Wimpfeling. In neither of these works reference is made to *Iob.* 18, 8. In *Annot. in Mt.* 17, 27, ASD VI, 5, p. 256 sq., ll. 626-628, Er. concludes from Jerome, *Comm. in Mt.* III, 17, 26, *CCSL* 77, p. 155, that Jerome ascribes to arrogance the fact that clerics object to pay taxes to the monarchs; Er. adds that in his time it is regarded as very pious to advocate in every possible way the immunity of the clerics. An example of this view is Alberto Pio's comment in *Tres et viginti libri in locos lucubrationum variarum D. Erasmi Roterodami* (Paris, 1531), XIII, K, f° 191 v°, on Er.'s *Annot. in 1. Tim.* 5, 18: "In veteri lege immunes erant sacerdotes, et Leuitae ab omni opere prophano, obnoxii tantummodo sacrarii ministerio. Tanto autem magis conuenit sacerdotes Noui Testamenti immunes esse, quanto praestantius est sacerdotium euangelicum ipso Mosaico. Immunes sunt milites lege quanto tempore militant: et sacerdotes erunt obnoxii vectigalibus?" In *Apolog. adv. rhaps. Alb. Pii*, LB IX, 1177 F - 1178 B, Er. does not go into this comment.

810 si suis stipendiis essent contenti. Verum id ex hoc loco ridicule colligitur mea
 quidem sententia, quum Christus hic agat personam veri pastoris, discipuli
 populum repraesentent christianum. Docet igitur, vt quoties ingruit procella per-
 secutionis, episcopus pro suorum incolumitate suum caput periculis obiiciat et
 illis, quoad possit, consulat, secus quam aliquando facit principum ac pontificum
 815 vulgus, par existimantium, vt vnus capitis tuendi gratia totus populus, imo tot
 populi, se, suos ac sua perdant.

[12] Cohors autem et tribunus. *Cohors* Graece est σπειρα, id est 'funis'
 siue 'caterua', et *tribunus* est χιλιάρχος, id est 'praefectus mille viris'. [D^a] Diuus
 Augustinus cumque hoc alii complures in hoc laborant, vt de negatione Petri nar-
 rationem euangelicam redigant in concordiam. Propterea quod Ioannes cap. 18.
 LB 408 videatur a caeteris omnibus dissentire nec ea dissonantia tantum | obstrepit in
 821 libris Latinis, verumctiam in Graecis. Quo magis mirandum est nec Chrysosto-
 mum hac discrepantia fuisse offensum. Sic enim refert Ioannes: Iesum fuisse
 825 comprehensum et ligatum primum ad Annam abductum; eo secutum Petrum
 atque ibi primum negasse Iesum; deinde post multa subiungit Iesum ab Anna ad
 Caiapham missum, vbi eum bis negauit Petrus; ex qua narratione declaratur pri-
 mam negationem apud Annam esse factam, reliquas duas apud Caiapham, caete-
 ris euangelistis magno consensu narrantibus omnes Petri negationes in aedibus
 Caiaphae factas esse.

Sensit hic nonnihil scrupuli et Ioannes Gerson, qui testatus varios varie hac de
 830 re sensisse, addit sibi videri Augustinum in hac fuisse sententia, vt omnes nega-
 tiones crederet esse factas in domo Annae. Verum ex Cyrilli Commentariis vide-
 tur haec tota quaestionis difficultas explicari, qui et legens et interpretans satis
 declarat et in Graecis et in nostris codicibus quaedam verba fortassis scribarum
 incuria praetermissa. Nam Graeca sic habent: Ἡ οὖν σπειρα, καὶ ὁ χιλιάρχος, καὶ
 835 οἱ ὑπέρηται τῶν Ἰουδαίων συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν, καὶ ἔδησαν αὐτόν, καὶ ἀπήγαγον
 αὐτὸν πρὸς Ἄνναν πρῶτον. ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ Καϊάφα, ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ
 ἐνιαυτοῦ ἐκείνου. ἦν δὲ Καϊάφας ὁ συμβουλεύσας τοῖς Ἰουδαίοις, καὶ τὰ λοιπά;
 quae nostra translatio consentiens habet hunc in modum: *Cohors autem et tribu-
 nus et ministri Iudaeorum comprehenderunt Iesum, ligauerunt eum et adduxerunt
 840 eum ad Annam primum. Erat autem socer Caiaphae qui erat pontifex anni illius.
 Erat autem Caiaphas qui consilium dederat Iudaeis* etc. Cyrillus autem, vt habetur
 Latinus, legit hunc in modum: *Cohors ergo et tribunus et ministri Iudaeorum com-
 prehenderunt Iesum, et ligauerunt eum et adduxerunt eum ad Annam primum; erat
 enim socer Caiaphae, qui erat pontifex anni illius.* Et interiecto commentario subi-
 845 cit: *miserunt autem eum ad Caiapham pontificem; erat autem Caiaphas qui consi-
 lium dedit Iudaeis, quia expedit vnum hominem mori pro populo. Sequebatur autem
 Iesum Petrus.* Vnde liquet inter haec verba, *qui erat pontifex anni illius,* et inter
 haec, *erat autem Caiaphas qui consilium dederat,* praetermissa fuisse haec, *et mise-
 runt eum ligatum ad Caiapham pontificem,* vt deinde sequatur: *erat autem Caia-
 850 phas qui consilium dederat Iudaeis;* et hoc ordine lectionis omnes negationes intel-
 ligentur esse factae in domo Caiaphae, nulla Annae.

855 Quid autem senserit Gerson, non satis intelligo, quum ex Augustini verbis tale nihil possit colligi, nec in aliis euangelistis vllus est scrupulus, nisi quod omnes praetermittunt historiae partem de Iesu ducto ad Annam; siquidem Matthaeus refert eum, simul vt captus est, fuisse ductum ad aedes Caiaphae, idem narrat

817–873 Diuus Augustinus ... praeiudicium *E*:
Diuus Augustinus ... 819 Ioan. cap. 18 ...
840 Caiaphae ... 841 Caiphas ... 844 Caiaphae
... 845 Caiapham ... 848 Caiphas ... 849 Cai-
pham ... 849–850 Caiphas ... 851 Caiaphae
... 861 Caiaphae ... 863 Caiapham ... 865

quod ceperat ... 868 Caiapham ... 869 expo-
nit. 869–870 Astipulatur ... praeiudicium
D'.

836–837 Καίαφα ... Καίαφας *D'*: Κείαφα ...
Καίαφας *E*.

811–813 *Docet ... obiciat et ... consulat* Cf.
infra, p. 168, l. 128 sq. and Hugh of St. Cher,
Postilla, ad locum: "In hoc forma datur prae-
latis vt tempore persecutionis se exponant
pro ouibus suis; sicut fecit beatus Thomas
Cantuariensis. Supra x. b. [*Ioh.* 10, 11]:
Bonus pastor animam suam ponit etc." and
Nicholas of Lyra, *Postilla moralis*, ad locum:
"Per hoc ostenditur quod superiores debent
suos subditos fideliter adiuuare et se mortis
periculo exponere pro ipsorum defen-
sione[m]." For "Docet ... vt" v. supra, p. 20,
intro., §9b.

814 *par existimantium, vt* V. supra, p. 20,
intro., §9b.

816 *Cohors ... tribunus* For the translation in
Nov. Test. see below, n. ll. 838–841.

817–873 *Diuus Augustinus ... praeiudicium* This
passage was not added to the *Annotation* on
Ioh. 18, 12 in the 1527 edition, but it is to be
found under the heading "Appendices Anno-
tationum" on two unnumbered pages fol-
lowing the colophon and the printer's mark.
The reader can find the complete 1527 text
in which this passage is included, in Appen-
dix II on p. 352 sq. of this volume.

In this 1527 edition, between the last words
of the *Annotations* on the *Apocalypse* and the
colophon, Er. also added the text which is
rendered more extensively in ll. 841–873: "Cyril-
lus autem ... praeiudicium."

818 *Augustinus Cons. euang.* III, 6, 21–24, *CSEL*
43, p. 292 sqq. Cf. infra, l. 852 sq.

821–822 *Chrysostomum* Chrys. does not pay
attention to this discrepancy in *Hom. in Mt.*
85, 2, *Migne PG* 58, 753–754, nor in *Hom. in*
Ioh. 83 (82), 2 sq., *Migne PG* 59, 448–452.

829 *Ioannes Gerson* The only texts by Gerson
about Peter's denials which I have found are
Monotessarum, 143–146, in *Oeuvres complètes*,

9, Paris, 1973, p. 358 sqq. and *Sermon sur la*
passion, Oeuvres complètes, 7, Paris, 1968, p.
464 sqq. In both passages Gerson follows the
reading of *Ioh.* 18, 12–27 by setting the first
denial in Annas' house, the other two in
Caiaphas's; in neither of them he mentions
the opinion of Aug. *Cons. euang.* III, 6,
21–24, *CSEL* 43, p. 292 sqq., referred to in l.
817 sqq. and l. 852 sq., and the other theolog-
ians ("varios") mentioned in l. 829.

831–873 *Verum ex Cyrilli ... praeiudicium* Bent-
ley, *Annotations*, p. 46, pays attention to this
presentation of Cyril's view.

834–837 Ἡ οὖν σπείρα ... τοῖς Ἰουδαίοις The
text of *Nov. Test.* In Chrys. *Hom. in Ioh.* 83
(82), 2, *Migne PG* 59, 449, and Cyril, *Comm.*
in Ioh. XI, 12, *Migne PG* 74, 593 sq., the
same accentuation is found: Καίαφας.

838–841 *Cohors ... Iudaeis* Very much the same
translation as in *Nov. Test. A.* ("Cohors
autem ... abduxerunt eum ... Erat enim socer
Cayphae ... Cayphas qui ... Iudaeis";
B–C: "Cohors igitur ... tribunus ac ministri
... abduxerunt eum ... Erat enim socer
Caiaphae ... Caiaphas is qui ... Iudaeis").

841–847 *Cyrillus ... Petrus* Here Er. quotes
Cyril, *Comm. in Ioh.* XI, 18, 12–14, *Migne*
PG 74, 593 AB, in the translation by Trape-
zontius, *Comm. in Ioh.* XI, 37, f° 241 r°, in
which are found forms of "Cayphas" instead
of "Caiaphas" and "miserunt autem eum" (l.
845 and Appendix II, p. 352 sq., ll. 52 and 55
sq.) is followed by "ligatum". A similar
remark made in the Appendix to the 1527
edition is referred to above in n. ll. 817–873.

852 *Gerson ... Augustini* Cf. supra, ll. 829–831.
854–857 *siquidem ... conueniunt* *Mt.* 26, 57–75,
Mc. 14, 53–72, *Lc.* 22, 54–71. *Mt.* and *Lc.* call
Caiaphas "princeps sacerdotum", but *Mc.*
"summus sacerdos".

Marcus et Lucas, nisi quod nomen tacent, tantum vocant *principem sacerdotum*, caetera conueniunt; solus igitur scrupulus remanet in Ioanne, qui solus narrat cum primum ductum ad Annam, quod is, vt interpretatur Cyrillus, cum Iuda pactus fuerat; huic vbi satis factum est, sine mora ductus est vinc-tus ad Caiapham, velut autoritate praeminentem; quid sit apud An|nam actum, non legitur, quicquid autem actum narratur, actum est in aedibus Caiaphae. Restat adhuc vnus scrupulus, qui conueniat, vt aliquanto post Ioannes prosequens historiae narrationem scribat: *et misit eum Annas ligatum ad Caiapham pontificem*. Non enim prosequitur ordinem rerum gestarum, sed ad gradum reuocat narrationem, vt id quod coeperat de negatione Petri, perficiat; id quod et Cyrillus subindicat his verbis: *Quasi currentem equum, narrandi progressum, euangelista vtiliter reuocat, et ad priora rursus orationem reducit. Quare sic? Quia negationem Petri tertio factam exponere voluit; repetit ergo breuiter et missum ab Anna Iesum ad Caiapham iterum dicit, Petrumque interrogatum exponit*. [E] Hactenus Cyrillus; [D^e] astipulatur huic sententiae et Cyrilli lectio. Non enim legit 'et misit eum Annas', sed *Misit igitur eum Annas*. Solet autem haec dictio esse reuocantis orationem a digressionem. Hoc quicquid est, volui communicatum esse studiosis, citra cuiusquam praeiudicium.

[18] [A] Ad prunas. Ἀνθρακιάν πεποιηκότες, id est 'congestis prunis', ita vt fit in atris magnatum, quod fumi minus habeant.

[28] Adducunt ergo Iesum ad Caiapham in praetorium. Ἀπὸ τοῦ Καϊάφα, id est 'a Caiapha', nimirum 'a domo Caiaphae'. Atque ita legitur et in nostris exemplaribus, vel mediocriter emendatis. Ad eundem modum legit Chrysostomus et Cyrillus, vt ne memorem de Theophylacto. [B] Nec est Graecis adducunt, sed 'ducunt', ἄγουσι. [A] Diuus Augustinus deceptus exemplari deprauato vehementer laborat hoc loco, conans expedire qui conueniat in *praetorium* fuisse ductum Iesum, quum legatur adductus ad Caiapham. Quandoquidem *praetorium* nihil aliud erat quam domus praesidis. *Aut igitur*, inquit, *aliqua urgente causa de domo Annae, quo ad audiendum Iesum ambo conuenerant, Caiphas per|rexit ad praetorium praesidis, et socero suo Iesum reliquerat audiendum; aut in domo Caiphae Pilatus praetorium acceperat, et tanta domus erat, vt seorsum habitantem dominum suum, seorsum iudicem ferret*. [B] Ac mox: *Non introierunt*, inquit, *in praetorium, hoc est, in eam partem domus quam Pilatus tenebat, si ipsa erat domus Caiphae*. Porro quum in vulgatis typographorum exemplaribus habeatur 'a Caipha', non *ad Caipham*, tamen Augustinum ita legisse ex ipsa liquet interpretatione, quum quaerit: *Sed si ad Caipham, cur in praetorium?* Caeterum nihil erat causae cur in has angustias coniiceret Augustinus tum se tum pontificem ac praesidem, vt duo summo magistratu praediti, duo diuersissimae religionis ac gentis, sub iisdem tectis habitare cogerentur. [A] Res ipsa in expedito est: totus error e menda scriptoris ortus torsit Augustinum. Atqui cum [B] tantopere [A] haereret, [B] vt nec sibi satisfaceret, [A] mirum est non consuluisse Graecos codices, aut certe Latinos emendatiores. Primum [B] Iesus [A] adductus est ad

Annam, is vinctum misit ad Caiapham generum, illinc cum tota nocte nihil respondisset, mane deductus est ad aedes praesidis.

900 [D] Deprauandi occasio hinc nata est, quod lector non agnouit tropum sermonis, quo dicimus: ‘ad nos’ pro eo quod est ‘ad aedes nostras’ et ‘a vobis est’, id est ‘ab aedibus vestris’. Similem errorem indicauimus Marci quinto: *ab archisynagogo*. Est autem hic tropus synecdoches species, qua possessorem indicamus nomine rei possessae. Quale est Vergilianum illud:

905 *Iam proximus ardet
Vcalegon.*

Item illud ex Eunucho:

Eamus ad me,

id est ‘ad aedes meas’.

910 [36] [C] Ministri mei vtique decertarent. Cum Graecis constanter sit ἱγῶνίζοντο, mirum quid sequutus Cyprianus libro aduersus Iudaeos secundo, capite vigesimo octauo, legerit *Ministri mei turbarentur*.

876 Caiapham E: Caiapham A–D.

877 Caiapha B–E: Caiapha A.

877 Caiaphae B–E: Caiaphae A.

879 Theophylacto C–E: Vulgario AB.

881 conans expedire B–E: conans conatus expe-

dire A.

882 Caiapham E: Caiapham A–D.

898 Caiapham generum, illinc B–E: Caiapham.

Ille A.

865–871 *Cyrillus ... Annas* Again Er. quotes Cyril, *Comm. in Ioh.* XII, 18, 24–27, Migne PG 74, 608 B - 609 A, in Trapezontius’ translation, *Comm. in Ioh.* XII, f° 245 [= 243] r°.

874 *Ad prunas ... prunis* Nov. Test.: “qui prunas congesserant”.

876–910 *Adducunt ... aedes meas* Nov. Test. A: “a Caypha”; B–E: “a Caiapha”. For “a Caiapha ... a domo Caiaphae” (l. 877) and “Deprauandi ... aedes meas” (ll. 900–909), cf. *Annot. in Mc.* 5, 35, ASD VI, 5, p. 380, ll. 740–749, and infra, p. 164, ll. 20–22, ad *Ioh.* 20, 10. For this translation and for what Er. writes about Aug., cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 945, col. 2: “Non ergo legendum est: ‘adducunt igitur ad Caiapham’, sed ‘a Caiapha’, id est ‘a domo Caiaphae’, vt Graece habetur, ἀπὸ τοῦ Καϊάφα. Hoc in loco incasum laborat Augustinus eruere sententiam contra Euangelii veritatem, quem non consuluisse Graccum fontem, multo magis mirum, quam in superioribus fuit, cum praesertim permulti codices Latini reperiantur venerandae vetustatis, in quibus legitur ‘a Caiapha’.” Both Valla and Er. refer to Aug. *Tract. in Ioh.* 114, 1 (ll. 883–887: “Aut igitur

... ferret”, and l. 891: “Sed si ... praetorium?”) and 114, 2 (ll. 887–889: “Non introierunt ... Caiaphae”), CCSL 36, p. 640 sq. The passage “Deprauandi ... aedes meas” (ll. 900–909) seems to have been added under the influence of Petrus Sutor; cf. *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 775 F.

878–879 *Chrysostomus* Hom. in *Ioh.* 83 (82), 3, Migne PG 59, 451.

879 *Cyrillus* *Comm. in Ioh.* XII, 18, 28, Migne PG 74, 612 B.

879 *Theophylacto* *Enarr. in Ioh.* 18, 28–32, Migne PG 124, 253 D.

895–897 *Augustinum ... emendatiores* One of the aspects of Er.’s criticism of Augustine to which Rummel pays attention in *Annotationes*, p. 59 sq.

900–901 *tropum sermonis* V. supra, p. 23, introd., §10.

902 *Marci* *Mc.* 5, 35; cf. supra, n. ll. 876–909, and ASD VI, 5, p. 380, ll. 740–749.

903 *tropus* and *synecdoches* V. supra, p. 23, introd., §10.

905–906 *Iam ... Vcalegon* Verg. *Aen.* II, 311 sq.

908 *Eamus ad me* Ter. *Eum.* 612.

911 *Cyprianus* *Quir.* II, 29, CCSL 3, p. 70.

[A]

EX CAPITE DECIMONONO

LB 411 | [3] [C] Et dicebant: Aue. In Latinis codicibus adduntur haec: *Et venie-*
915 *bant ad eum, et dicebant: [D] Aue.* Id in Graecis non est, nec video qui congruat,
ni forte alii percutiebant, alii salutabant.

[12] [A] Et exinde. Ἐκ τούτου, id est: 'ex eo', [B] vt subaudias 'tempore'.

[13] [A] Lithostratus. Λιθόστρωτος. Graece sonat quasi dicas: 'lapide stratus'.
920 Atque ita legitur in vetustis exemplaribus Latinis, *Lithostrotos*. Quanquam
admodum inuitus in huiuscemodi nugis facio iacturam temporis, tamen operae
pretium est audire quam belle Graecam vocem Λιθόστρωτος interpretentur duo
magni nominis scriptores, Nicolaus Lyranus et Hugo Carrensis. Nam prior ille:
Lichostratus, inquit, *Graecum est verbum, et dicitur a 'lichos', lapis, et 'stratus', quod*
est pavementum, siue stratura. Posterior autem: *Lichostratus*, inquit, *Graece est*
925 *iudicium, siue iudiciale.* Obsecro te, candide lector, quid efficiant ii qui quicquid
habent eruditionis, ex huiusmodi scriptoribus hauriunt, ex dictionariis, ex sum-
mulis, vndecunque iam plus decies congestis ac refusis, [B] idque [A] ab iis qui,
si quid forte nacti fuerint eruditum in bonis autoribus, aut praetermittunt, quia
non intelligunt, aut, si attigerint, contrectatione conspurcant et contaminant.
931 Nihil autem tam fortunatum, quod isti non reddant aliquo pacto deterius. | Et
horum naenias velut oracula legimus, in his consenesimus! Proinde tales euadi-
mus ipsi, quales sunt ii in quorum scriptis assidue versamur. Caeterum vt ad rem
redeam, λίθος, 'lithos', non 'lichos', Graecis 'lapis' est et στρωννύω 'sterno'; inde
στρωτόν dicitur quod quocunque modo stratum est, et στρωμα quod insternitur.
935 [C] In codice aureo 'lithostrotus' recte scriptum erat, [D] quemadmodum et in
Constantiensi. [A] Caeterum Gabbata locum aeditum sonat Hebraeis. Vnde
apparet locum fuisse aeditiorem ac commodum iudicio.

[15] [B] Non habemus regem nisi Caesarem. 'Caesar' hoc loco signifi-
940 cat imperatorem Romanum. Nam id cognominis etiamsi non fuit ortum a Iulio,
tamen ab hoc imperii vsurpatore in successores tyrannidis eius deriuatum est.
Porro quod *regem* vocat, non imperatorem – hoc est βασιλέα, non αὐτοκράτορα –,
sciendum est Graecis et imperatorem Romanum dici βασιλέα.

918 Lithostratus E: Licostratus A, Lichostratus B-D.

918 dicas C-E: dicat AB.

919 Latinis, lithostrotos. Quanquam B-E: latinis. caeterum in graecis codicibus non est golgatha, sed gabatha. Quanquam A.

921-922 duo magni nominis scriptores E: duo theologicae rei primores A-D.

933 στρωννύω LB: στρωμνύω A-F BAS.

936 Gabbata B-E: Gabatha A.

937 fuisse B-E: fuisset A.

937 ac commodum B-D: accommodum A E.

937-938 iudicio. Non habemus C-E: iudicio. Caeterum in nonnullis Graecis codicibus

non est Golgotha, quemadmodum legimus in vulgaris exemplaribus, sed Gabbata. verum reclamantibus vetustis exemplaribus Latinis, atque ipso denique Hieronymo. γαβθαθᾶ legit Vulgarius. Non habemus B. 942-943 βασιλέα. Et baiulans DE: βασιλέα. Quidam eruditi ratiocinantur ex hoc euangelii loco Iudaeos omneis debere tributum imperatori horum temporum, velut hac voce obligati. Quod si verum est non mediocris iniuria fit imperatori Rhomano horum temporum, in quo nomen hoc superesse videtur. Cui nec Iudaei Hispani, quorum maxima turba est, nec Iudaeis peiores Marani ple-

rique, vt audio, nec apud Italos quicquam pendunt, ne teruncium quidem. Et tamen hic census ad ingentem pecuniae summam assurgeret. Praeterea non abest prorsus a contumelia, Caesarem cui ius totius orbis debetur, cum a Rhomanis excludatur, a quibus solis regis habet titulum, sceleratissimorum Iudaeorum regem facere, cum nemo lenonum, aut haereticorum rex dici velit. Ad

haec illud excutiendum, cum hanc vocem soli pontifices emiserint, num ad vniuersum Iudaeorum populum pertineat. Postremo an hoc ius habeat, cui pontifex nondum pede suo coronam vere Caesaream imposuerit. Nam his ritibus affirmant imponi qui tenent ceremonias. Verum haec doctioribus expendenda relinquo. Et baiulans. *BC*.

- 914-916 *Et dicebant ... salutabant* Er. did not find καὶ ἤρχοντο πρὸς αὐτόν in the Greek MSS. He reads in *Nov. Test.* περιέβαλον αὐτόν, καὶ ἔλεγον and offers as Latin text in *A*: "circumdedederunt eum. Et veniebant ad eum et dicebant: Aue", in *B-E*: "circumdedederunt eum, ac dicebant: Aue".
- 917 *Et exinde ... ex eo* *Nov. Test. A*: "Et exinde"; *B-E*: "Et ex eo".
- 919 *Latinis, Lithostrotos* "Lithostrotos" is the spelling in *Nov. Test.* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 845, col. 2: "Melius in quibusdam codicibus legitur per o, 'Lithostrotos', Λιθόστρωτος."
- 922 *Nicolaus Lyranus Postilla*, ad locum (ed. Nuremberg, 1481): "In loco qui dicitur Lichostratos, id est: lapidum stratura, et dicitur a lichos quod est lapis et stratos quod est pauimentum siue stratura."
- 924 *Hugo Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "In loco qui dicitur lithostratos Graece, id est iudicium vel iudiciale".
- 933 στρωωνύω Στρωωνύω, the reading of *A-E* and *BAS*, is not to be found in the dictionaries.
- 936 *Gabbata ... Hebraeis* Cf. Jerome, *Interpret. Hebr. nom.*, CCL 72, p. 100: "Gabatha collis siue sublimis". In 1516 and 1519 Er. had written that he had not found Golgatha (1519: Golgotha) in Greek codices but Gabatha (1519: Gabbata) (see the app. crit. ad ll. 919 and 937-938). Thus he had given the impression that certain Latin MSS. read "Golgatha" here. Criticism from Stunica of this is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 136, ll. 543-49.
- 939 *id cognominis* V. supra, p. 17, introd., §9b.
- 941-942 *imperatorem ... βασιλέα* E.g. 1. *Tim.* 2, 2 and *los. Ant. Iud.* XIV, 15, 14.
- 942 *βασιλέα* It may be useful to make some remarks on the passage which followed this word in *B* and *C* and is mentioned in the app. crit.:
"Iudaeis peiores Marani": Surveys of other remarks made by Er. about Jews and references to works in which they are discussed

are to be found in H.M. Pabel's article "*Erasmus of Rotterdam and Judaism: A Reexamination in the Light of New Evidence*", in ARG/ARH 87 (1996), pp. 9-37, and in Shimon Markish, *Erasmus and the Jews*, Chicago-London, 1986 [pp. 67, 75-77, 85 and 91-93]. Markish does not discuss this passage.

"Marani": In Spain Jews who had been baptized and were supposed to be Christians in public, while secretly practising the Jewish religion in private, were called 'marranos'. The word is attested since 1380; its etymology is uncertain; it is supposed to be connected with the meaning of 'marrano' (pig) and to have been applied mockingly to those who did not eat pork. J. Pérez, *Histoire de l'Espagne*. Paris, 1996, p. 140.

The words "nec apud Italos pendunt" refer to Jews who, expelled from Spain in 1492, had fled to Italy.

"Caesarem ... a Romanis excludatur" refers to the political situation before the troops of Charles V sacked Rome in May-June and September 1527.

"regis ... titulum" This is reminiscent of the title King of the Romans of someone who is elected to be Emperor of the Holy Roman Empire, before he is crowned by the Pope. When Maximilian I died on 12 January 1519, he had not yet been crowned by the Pope because of political controversies. He had had himself proclaimed "Elected Roman Emperor" in Trent in February 1508; Pope Julius II had confirmed this title at once with the view to keeping Maximilian at a distance from Italy. H. Wiesflecker, *Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches*, Vienna-Munich, 1991, p. 156 sqq.

Charles V was elected King of the Romans on 28 June 1519, but was not crowned by Pope Clement VII until 1530. Cf. *Contemporaries*, 1, p. 295 sqq.

So the passage, when published in *B* in March 1519, applied to Maximilian I; in *C*, published in February 1522, it could be

[17] Et baiulans sibi crucem. Graeci legunt 'crucem suam', τὸν σταυρὸν αὐτοῦ. Hoc tametsi ad sensum nihil interest, tamen admonitum volui lectorem, ne continuo radat.

945

[19] [A] Et titulum Pilatus. Euangelista Latina voce vsus est, τίτλον, [B] vt supra in 'linto' et 'praetorio'. [C] Matthaëus vocauit [A] αἰτίαν. Dicere poterat ἐπιγραφὴν, id est 'inscriptionem', [C] quemadmodum dixit Lucas.

LB 413

950

[27] In suam. Εἰς τὰ ἴδια, id est 'in sua', concordantibus et antiquissimis voluminibus; [B] hoc est 'in suum ius'. [D] Sic etiam interpretatur Ambrosius in libello ad virginem.

[29] Vas aceto plenum. Quum Graece sit σκεῦος, tamen Hilarius locum hunc adducens commentario in Psalmum lxxviii. legit pro *vas concha*, veluti vasis genus exprimens.

955

[30] Tradidit spiritum. Cyrillus hic subiicit et interpretatur de velo templi scisso, quod nec in Latinis codicibus nec in Graecis additum comperitur; et tamen ille huic particulae proprium caput tribuit, ne quis casu factum existimet.

[34] [A] Lancea latus eius aperuit. Ἐνοξε, id est [B] 'fodit' siue [A] 'pupugit'. Interpres legisse videtur ἤνοιξε, quod significat 'aperuit'. [E] Mirum vnde nata sit fabula quae iactat de perfosso Christi latere Matthaëum diuersa scripsisse, videlicet Domini latus lancea fuisse perfossum, antequam emitteret spiritum, quum Ioannes id factum narret, posteaquam exirasset. Atqui quum ea lectio nusquam reperiatur apud Matthaëum, nec in libris Graecorum nec in libris Latinorum, nec huiusce rei quisquam vllam omnino faciat mentionem ex tam multis qui loca apud euangelistas dissonantiae speciem habentia conati sunt in concordiam redigere, verisimile est hoc esse commentum glossographorum, quos ipsa res docet non minus impudentes fuisse quam indoctos; quemadmodum in

960

965

946-947 τίτλον ... vocauit C-E: τίτλον. Caeteri vocauerunt A, τίτλον, vt supra in linto

et praetorio, caeteri vocauerunt B.
947 αἰτίαν A-C: αἰτίον DE.

applicable to Charles V.

"pede suo coronam vere Caesaream imposuerit" Er. makes a similar remark on the foot of the Pope in *Iul. exclus.*, Ferguson, p. 117 sq., ll. 1038-1040: "si spectasses Romanum illum sacerdotem pede coronam auream imponentem Imperatori Romano, qui rex est regum omnium".

This usage is explained by Thomas Aquinas in *De regimine principum*, III, 20, ed. J. Mathis, Turin-Rome, 1948², p. 62: "Duplicem enim habent coronam et recipiunt electi in Imperatorem. Vnam quidem prope Mediolanum in villa quae dicitur Modoetia [Monza], vbi sepulti sunt reges Longobardorum, quae quidem corona ferrea dicitur esse signum, quod primus imperator germanus

Carolus Magnus colla regum Longobardorum suaeque gentis perdomuit. Secundam coronam, quae aurea est, a summo percipit Pontifice, et cum pede sibi porrigitur, in signum suae subiectionis et fidelitatis ad Romanam ecclesiam." P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, 2, Stuttgart, 1955, p. 472 sq., quotes this passage and regards the story of the foot as a legend. Whereas Schramm believes that this passage was added between 1301 and 1303 by Tholomeus of Lucca in the supplement to a book which Thomas had not completed, Mathis cannot understand how "Ptholomeus de Luca" took part in the completion of the work.

- 943 *sibi ... suam Nov. Test A*: “sibi crucem”, B-F: “crucem suam”.
- 946-948 *Et titulum ... Lucas* It is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 136, ll. 551-558, that Stunica has pointed out to Er. that *αἰτίαν* (also in *Nov. Test.*) is not to be found in the other Gospels (see the app. crit.), but only in *Mt.* 27, 37, and that *Mc.* 15, 26 and *Lc.* 23, 38 read *ἐπιγραφῆ*. For “linteo” and “praetorio” v. supra, p. 130, l. 302 sqq., ad *Ioh.* 13, 4, and p. 156, l. 876 sqq., ad *Ioh.* 18, 28, respectively.
- 949 *in sua* The reading of *Nov. Test.*
- 950 *Ambrasius De institutione virginis*, 7, 48, Migne PL 16, 333 A: “in sua”.
- 952 *Ililarius Tract. in Ps.* 68, 18, CCSL 61, p. 306: “et erat concha posita aceto plena”.
- 955 *Cyrillus In Comm. in Ioh.* XII, 669 C -676 B, Cyril adds to the note on *Ioh.* 19, 30 an extensive explanation of the text Ὡς δὲ ἐξέτε-
μευσεν, ἐσχίσθη τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ μέσον, ἀπὸ ἄνωθεν ὥς κάτω, a compilation of *Mt.* 27, 51, *Mc.* 15, 38 and *Lc.* 23, 45.
- 958-959 Ἐνωξε ... ἦνοιξε The pronunciation of *oi* went first in the direction of that of *u*; after that both changed into ‘i’. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 845, col. 2: “Videtur interpres deceptus similitudine dictionum, quia ‘aperuit’ dicitur Graece ἦνοιξε; at nunc dicitur ἔνωξε, quod est ‘pupugit’, sicut ut quidam loquuntur, ‘punxit’; quod conuenit cum illo: Videbunt in quem compunxerunt’ [vs. 37]. Sicut ‘latus eius fodit’.”
- 959-985 *Mirum unde ... crura* Ioannes Andreae, * c. 1270, † 1348 in Bologna, a canonist and the last glossator, who was called “fons et tuba iuris”. He taught canon and Roman law in Bologna and took important tasks for this town and the Church upon himself. He wrote, among other works, *Apparatus glossarum in Sextum* (1301) and in *Clementinas* (1322), glosses to *Liber Sextus Decretalium* and to the *Constitutiones* of Clemens, which are included in the *CJC. I.ThK* 5, p. 998. *CJC*, Friedberg, 2, p. 1132, reads in *Clementinae*, I, 1: “beati Ioannis ... qui ... in Euangelio suo dixit: ‘Ad Iesum autem quum uenissent, ut uiderunt eum iam mortuum, non frugerunt eius crura, sed vnus militum lancea latus eius aperuit, et continuo exiuit sanguis et aqua. Et qui uidit, testimonium perhibuit, et verum est testimonium eius, et ille scit, quia uera dicit, ut et vos credatis.’ Nos igitur, ad tam praeclarum testimonium ac sanctorum Patrum et doctorum communem sententiam apostolicae considerationis (ad quam duntaxat haec declarare per-

tinet) aciem conuertentes, sacro approbante concilio declaramus, praedictum Apostolum et Euangelistam Ioannem rectum in praemis-
sis factae rei ordinem tenuisse, narrando, quod Christo iam mortuo vnus militum lancea latus eius aperuit.” N. 9 mentions that some MSS. add: “textum uero b. Matthaei apostoli et euangelistae, qui in aliquibus libris antiquis dicitur inueniri, et sub alio ordine hoc narrare, dicimus per anticipationem debere intelligi et exponi.” and that Ioannes Andreae has written as a comment to it: “Aperiat: Sequebatur in constitutione concilii etiam correcta et in audientia publicata, ut dixi in prooemio, quod textus Matthaei, qui dicebatur in quibusdam libris antiquis sub alio ordine hoc narrare per anticipationem intelligi et exponi debebat. Et hoc remouit Ioannes forte ex eo, quod ille textus in Matthaeo communiter non habetur.”

- 967-969 *quemadmodum ... confinxere* In Hom. *Il.* VI, 119 sqq., Diomedes and Glaucus, before entering into a single combat, make each other’s acquaintance; then Diomedes discovers that their fathers were guest-friends and proposes to exchange their armours. And in *Il.* VI, 234 sqq. follows: Ἐνθ’ αὖτε Γλαῦκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεὺς, / ὃς πρὸς Τυδείδην Διομήδεα τεύχε’ ἄμειβεν, / χρύσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι’ ἔνεαβοίων. In *Annotationes in Pandectas*, Pars 3, XVIII, ex l. prima, De contrahenda emptione, *Opera*, 3, p. 210, Budé writes that Iustinianus mentions this exchange in the proem to the *Pandectae*: “Quia uestris temporibus talis legum inuenta est permutatio, qualem apud Homerum patrem omnis uirtutis Glaucus et Diomedes inter se faciunt, dissimilia permutantes, Χρύσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι’ ἔνεαβοίων. Id est, aurea aereis: centenaria nouenariis. Sic enim Graece in *Pandectis* archetypis legitur.” He adds that it is worth while “legere Accursii hominis diuinaculi fanaticum deliramentum, cuius inscitia locus ille pulcherrimus iam diu obsoleuit.” Accursius (* c. 1185 near Florence, † c. 1260 in Bologna, “doctor legum”) wrote to this proem in *Corpus Glossatorum Iuris Civilis*, 7, *Accursii Glossa in Digestum Vetus*, (ed. Turin, 1969, f° 3 v° - 4 r°): “‘Permutantes’: Diomedes enim cum rediret per mare a Troiana victoria indigebat uino; et inuenit Glaucum iuxta mare abundantem uino et carentem equis. at ipse multos habebat equos quos in proelio habuerat. et ita dedit sibi de equis sibi inutilibus pro uino necessario et uili

Pandectas, quum nihil haberent quod adferrent de Diomedis et Glauci permutatione, ridiculam ex se fabulam confinxere. Ita qui glossemata scripsit in primam Clementinarum, non intelligens causam quur Clemens quintus aut Ioannes 23., qui Clementinas edidit, pronunciarit Ioannem euangelistam, dum narrat Christo exanimi latus fuisse perfossum, rectum tenuisse narrationis ordinem, affinxit apud Matthaeum in quibusdam exemplaribus contrarium legi, et addit eum locum a Ioanne pontifice sublatum fuisse ex Euangelio Matthaei. Atqui complura sunt loca in quibus videtur euangelistarum sermo inter se pugnare, nec huiusmodi scrupulis medemur rasuris aut assumptis, sed expositione. Ex eius Clementinae fragmentis probabilius colligi potest fuisse doctores scholasticos qui senserint Ioannem posterius narrasse quod prius erat factum. Siquidem ante narrauit quod Iesus post gustatum acetum inclinato capite tradiderit spiritum, dein prosequitur quomodo ad maturandam mortem damnatorum fregerint crura duobus latronibus. Mox accesserunt ad Iesum idem facturi, ni comperissent eum iam esse mortuum. *Non fregerunt*, inquit, *eius crura, sed vnus militum lancea percussit latus eius*. Hoc illi sic videntur accepisse, | quasi miles ille viuo Domino latus aperuerit, antequam latronibus frangerentur crura, quasique Dominus ex eo vulnere fuerit mortuus, vt non fuerit opus frangere crura. Graecum verbum est ἐνυξε indefinite temporis; quod si quis vertat 'pupugerat', haberetur sensus quem illi volebant. Verum eam opinionem damnat haec Clementina scribens scholae Bononiensi declaransque accipiendum rem eo gestam ordine quo narrat euangelista. Quod autem miles lancea pupugit latus Iesu, non erat crudelitatis, sed explorantis an certa mors esset. Quomodo in hostium strage, si dubitatur an qui iacet exanimi similis, adhuc spiret, pugione percutiunt pedem aut tibiam. Ad eum ictum commouet sese qui nondum est plane mortuus. Horum nihil casu gestum est, sed omnia Numinis prouidentia, ne quis iactaret Christum non fuisse vere mortuum. Illud leuiculum, quod sermo Graecus anceps est, eo quod αὐτοῦ ad lanceam referri potest: 'lancea sua percussit latus'. Interpres vertit αὐτοῦ τὴν πλευράν, id est 'latus eius', vt αὐτοῦ Christum notet. Nulla esset ambiguitas, si seruaretur differentia quam grammatici tradunt inter αὐτοῦ prima aspirata, et αὐτοῦ prima tenui.

[35] [B] Et ille scit quia vera dicit. Sensus anceps est etiam Graecis, vtrum Christus sciat quod euangelista vera narret, an ipse Ioannes sibi conscius sit quod vera loquatur; loquitur enim de se veluti de tertia persona.

[37] [A] Videbunt in quem transfixerunt. Est apud Zachariam capite duodecimo. Iuxta aeditionem Septuaginta legitur ad hunc modum: *Et aspiciunt ad me, pro eo quod insultauerunt*, καὶ βλέψονται πρὸς με, ἀνθ' ὧν ὤρχήσαντο. Hebraica veritas sic habet [B] interprete Hieronymo: [A] *Et aspiciunt ad me quem confixerunt*. Diuus Hieronymus indicat Septuaginta lapsos similitudine elementi. Nam si legatur ורקרו, sonat ἐξέκέντησαν, id est 'compunxerunt'. Sin autem contrario ordine literis commutatis ורכרו, sonat ὤρχήσαντο, id est 'saltauerunt'. Itaque Ioannes neque magnopere respexit quid vertissent Septuaginta, et ex Hebraeo sensum magis curauit appendere quam annumerare verba. Citat hunc

locum idem Hieronymus in libello ad Pammachium De optimo genere interpretandi.

[40] Et ligauerunt eum. Αὐτό, id est 'illud', nempe corpus. [D] Atque ita legit Augustinus.

15 [A]

EX CAPITE VIGESIMO

[2] Cucurrit ergo. Τρέχει, id est 'currit', verbo praesentis temporis.

LB 415 [7] Inuolutum in vnum locum. 'In vno loco', quanquam Graeca praepositio anceps est. | Et sudarium. Latina vsus est voce Graece scribens. Nam illi καψιδρώτιον appellant autore Polluce.

997 ἀπόσ BAS LB: ἀπόσ E.

2 transfixerunt E: compunxerunt A–D.

4 quod insultauerunt DE: quod est insultauerunt C.

sibi. et Glaucus dedit sibi vsum [lege: "vinum"] superfluum et accepit equos necessarios; sic et nos fecimus permutationem de inutili modo legendi ad vtilem."

982–983 Non frugerunt ... latus eius Ioh. 19, 33 sq.

986 *indefiniti temporis* The aorist; cf. *Annot. in Mt.* 25, 3, and *Lc.* 1, 55, *ASD VI*, 5, p. 318, l. 183, and p. 468, 623, respectively, and *Ep.* 441, l. 15.

989–990 *Quod autem ... esset* Cf. Nicholas of Lyra, *Postilla*, ad locum: "Sed vnus militum lancea latus eius aperuit. Vt certificaretur de morte eius." Chrys. in *Hom. in Ioh.* 85 (84), 3, Migne *PG* 59, 463, had called it a cursed crime committed for the sake of the Jews to bring disgrace upon the dead body. Cyril had written in *Comm. in Ioh.* XII, Migne *PG* 74, 677 A, that the soldiers, as cruel as the Jews, by their request had broken the legs of the two robbers, but, when seeing that Jesus was dead, had thought this superfluous in his case.

1002–8 *Videbunt ... saltauerunt* *Zch.* 12, 10. *LXX*: καὶ ἐπιβλέψονται πρὸς με ἀνθ' ὧν κατωρχήσαντο. *Vg.*: "et aspiciunt ad me quem confixerunt". In *Comm. in Zch.*, *CCSL* 76A, p. 867, Jerome gives the translation of *Vg.* as the translation from Hebrew, and as the translation from *LXX*: "Et aspiciunt ad me, pro eo quod insultauerunt", and writes subsequently: "Hebraicae litterae daleth et res, hoc est d et r, similes sunt, et paruo tan-

5 habet ... Et aspiciunt B–E: habet וְהִיטוּ וְהִיטוּ אֶת אֲשֶׁר דָּקְרוּ i. et aspiciunt A.

7 דָּקְרוּ *scripsi*: דָּקְרוּ AB, דָּקְרוּ C, דָּקְרוּ DE LB.

8 דָּקְרוּ *scripsi*: דָּקְרוּ AB, דָּקְרוּ C, דָּקְרוּ DE.

tum apice distinguuntur. Ex quo euenit vt idem verbum diuerse legentes, aliter atque aliter transferant." In *Epist.* 57 (ad Pammachium), 7, *CSEL* 54, p. 513 sq., he offers as translation from Hebrew: "videbunt in quem compunxerunt", and as text and translation of *LXX*: καὶ ἐπιβλέψονται πρὸς με ἀνθ' ὧν ἐνωρχήσαντο, and "et aspiciunt ad me pro his, quae inluserunt" siue 'insultauerunt'. According to Koehler - Baumgartner, s. vv. the verb דָּקַר means 'to pierce through' (with a weapon), דָּקַד in the qal 'to skip about', in the pi'el 'to dance'. *Zch.* 12, 10 reads דָּקְרוּ (in pausa), instead of דָּקְרוּ.

13–14 *Et ligauerunt ... Augustinus Nov. Test.*: "illud"; in *Tract. in Ioh.* 120, 4, *CCSL* 36, p. 662, Aug. quotes: "ligauerunt illud".

16 *Cucurrit ... currit Nov. Test. A*: "Cucurrit"; B–E: "Currit".

17 *Inuolutum in vnum locum* Also the translation in *Nov. Test.* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 845, col. 2: "Interpres, quasi idem nobis liceat quod Graecis, vsus est accusatiuo, quem Graece repererat 'in vnum locum', εἰς ἓνα τόπον."

18 *sudarium ... scribens* Cf. supra, p. 130, l. 302 sqq., ad *Ioh.* 13, 4, p. 156, l. 876 sqq. ad *Ioh.* 18, 28, and p. 160, l. 946 sqq. ad *Ioh.* 19, 19.

19 *Polluce* Poll. *Onomasticon*, VII, 71, ed. E. Bethe, 2, p. 72: τὸ ἐν τῇ μέσῃ κωμωδία καψιδρώτιον καλούμενον, [ὁ] νῦν σουδάριον ὀνομάζεται.

20 [10] Abierunt ergo iterum discipuli ad semetipsos. Quid est 'iterum abire'? An iam semel abierant? Proinde 'rursus' erat dicendum, non *iterum*. Et *ad se* dixit pro 'domum suam'.

[12] Et vidit duos angelos. Καὶ θεωρεῖ, id est 'cernit' siue 'videt', praesentis temporis. Duos angelos in albis. Interpres reddidit Graecam figuram
25 iuxta quam illi 'in purpura' vocant hominem purpuratum; vnde nos vertimus *albis amictos*.

[14] Conuersa est retrorsum et vidit. Rursus est θεωρεῖ, id est 'videt', praesentis temporis.

[17] [C] Ascendo ad Patrem meum. In hoc sermone semel duntaxat
30 additur articulus, πρὸς τὸν Πατέρα μου καὶ Πατέρα ὑμῶν, καὶ Θεόν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν. Siue quod articulus praecedens seruit et reliquis partibus, siue quod hoc pacto magis exprimitur quod sensit Christus, se accedere ad eum qui esset Pater sibi communis cum discipulis atque idem Deus sibi cum illis communis. Sic et Paulus alicubi: *Deus et Pater Domini nostri Iesu Christi*. [D] Etenim si dixisset: τὸν
35 Θεόν μου, visus fuisset alium dicere Patrem suum, alium Deum suum.

[18] [A] Quia vidi Dominum, et haec dixit. "Ὅτι ἑώρακε τὸν Κύριον, καὶ ταῦτα εἶπεν αὐτῷ, id est 'quod vidisset Dominum, atque is haec dixisset sibi'. [D] Interpres legisse videtur ἑώρακα, nec refert ad sensum.

[21] [A] Dixit ergo eis iterum: Pax vobis. Vides vt nihil magis incul-
40 cavit Christus suis quam pacem. In extrema illa oratione quam sollicitè mandauit suis, vt inter sese amarent, quoties iterat hoc suum praeceptum! Deinde quam
LB 416 enixe obsecrat Patrem, vt illi | vnum essent! Non ait: 'concordes', sed *vnum*, et addidit insigne exemplum summi consensus: *Sicut tu et ego vnum sumus*. Hic rursus non contentus semel dixisse: *Pax vobis*, repetit: *Pax vobis*; et non pudet hodie
45 christianum populum nihil aliud quam belligerari! Ferendum vtcunque, si tantum insaniret populus. Nihil aliud aucupantur plerique principes; imo quod foedius est, non solum incitant ad haec sacerdotes, verum ipsi belligerantur. Qui profitentur euangelium pacis, plebem ad bella cohortantur; et quorum erat
inflammare ad pietatem, hi classicum canunt, et huc detortis sacris literis, pacificum illum ac mansuetissimum Christum belli faciunt autorem. Qui si rediret in
50 hanc aetatem, dispeream, nisi durius tractandus sit ab hoc Pharisaeorum genere, quam ab illis [B] olim [A] fuit acceptus. Verum haec πάρεργα. Annotandum et illud, quod semel et iterum precatus pacem, deinde insufflato spiritu dixit: *Quorum remisistis peccata*, etc. Qui ex his posterioribus cristas erigunt et tyrannidem
55 quandam sibi vindicant, cur non meminerunt eorum quae mox praecesserunt? Omnia plena dissidiis, litibus, bellis. Toti turgemus mundano spiritu, et tamen placemus nobis autoritate commissa remittendi aut retinendi peccata. [B] Tuere autoritatem, sed cura, vt adsit spiritus per quem ille tribuit autoritatem.

[25] [A] Fixuram clauorum. Τύπον, id est 'figuram'; atque ita legitur in
60 quibusdam codicibus Latinorum. [B] Certe in exemplari Corsendoncensi manifestum rasurae vestigium declarabat prius scriptum fuisse 'figuram', non *fixuram*. [D] Constantiense sine rasura habebat 'figuram', [B] etiamsi mihi neutrum ver-

bum satis arridet. Sentit enim vestigium vulneris ex clauis impressum. Augustinus enarrans epistolam Ioannis vertit *cicatrices*. [A] Verum vt Latinis exiguum est

21 abire *E*: abiere *A-D*.

29-35 Ascendo ... suum *E*: Ascendo ... 34 Christi *inter* 58 tribuit autoritatem *et* 59 Fixuram posuit *C*, Ascendo ... suum *inter* 58 tribuit autoritatem *et* 59 Fixuram posuit *D*.

21 *rursus* The translation in *Nov. Test. B-E*; *A*: "iterum".

22 *ad se ... domum suam* Cf. supra, p. 156 sq., ll. 876-877 and 900-909, ad *Ioh.* 18, 28, and *Annot. in Mc.* 5, 35, *ASD* VI, 5, p. 380, ll. 740-749.

23-26 *Et vidit ... amictos* *Nov. Test.*: "Et videt duos angelos amictos in albis". I could not find ἐν πορφύρᾳ as a figure of speech in classical Greek; I have only found it in *Alexias*, IV, 6, 7, where Anna Komnena (*1083, † c. 1155, daughter of the Byzantine emperor Alexios I Komnenos) writes about a prince: ἐν πορφύρᾳ καὶ γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς ("both born and grown up in purple").

27 *vidit ... videt* *Nov. Test. A*: "vidit"; *A-B-E*: "videt".

29-35 *Ascendo ... Deum suum* Added in 1522 after criticism from Lee, whom Er. in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 192, ll. 423-442, refutes with the same arguments as here.

34 *Paulus* 2. *Cor.* 1, 3, and 11, 31, *Eph.* 1, 3; cf. *Rom.* 15, 6, and *Col.* 1, 3.

36-38 *Quia ... sensum* *Nov. Test.* offers the translation: "quod vidisset Dominum, et ea dixisset sibi". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 845, col. 2: "Graece est 'quod vidit Dominum, et haec dixit ei' seu 'sibi', ὅτι ἐώρακε τὸν Κύριον καὶ τὰῦτα εἶπεν αὐτῷ, siue 'quod vidisset Dominum, et haec dixisset sibi'."

39-40 *Vides vt ... inculcauit* Indicative in the indirect question. V. supra, p. 19, introd., §9b.

42-43 *Non ait ... sumus* Cf. *Ioh.* 17, 21 sq.

43 *consensus* Replaces "vnionis", the reading of *A* and *B*, possibly because "vnio" in the sense of unity or union is found in Christian authors since Tert., but in classical Latin meant "pearl" or denoted a kind of onion, or under the influence of Hil., according to whom the word "vnio" continuously gives expression to the heresy of Sabellius; see, among other passages, *Trin.* IV, 42 ("Pater Deus et Filius Deus vnum sunt, non vnione personae, sed substantiae vnitate"), VI, 8 ("secundum naturae vnitatem, non secundum personae vnionem"), VI, 11 ("Et vnionem detestantes vnitatem diuinitatis

36 ἐώρακε *B-E*: ἐώρακεν *A*.

41 praeceptum *B-E*: mandatum *A*.

43 summi consensus *C-E*: summae vnionis *AB*.

64 cicatrices *C-E*: cicatricem *B*.

tenemus, scilicet vt Deus ex Deo vnum sint in genere naturae"), *CCSL* 62, pp. 148 sq., 203 and 207, respectively.

43-58 *Hic rursus ... autoritatem* Over and over again Er. criticizes waging war. Cf. supra, p. 133 sq., ll. 365-377, ad *Ioh.* 13, 35, *Annot. in Mt.* 26, 52, and in *I.c.* 3, 14 and 22, 36, *ASD* VI, 5, p. 329, l. 485 sqq., pp. 496-498, ll. 367-409, and p. 584-594, ll. 703-963, *Paraphr. in Lc.* 22, 36, *LB* VII, 453 D - 454 A, *Adag.* 3001, *ASD* II, 7, pp. 11-44, *Querela, ASD* IV, 2, pp. 59-100, *Declarat. ad cens. Lut.*, *LB* IX, 840 sqq., Ep. 288, ll. 36-38 and 105-107, and *Explan. symboli, ASD* V, 1, p. 314 sq., l. 274 sq. Er. does not respond here to the criticism which Lee had expressed, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 292, ll. 239-254, nor to the criticism which Stunica expressed of the passage "Ferendum vtcunq... fuit acceptus" (ll. 45-52) in *Er. blasphem. et imp.*, I° 12 r°, under the heading "Phariseos appellat christianos sacerdotes": "Christi sacerdotes, ecclesiarum pastores et episcopos, phariseos appellat Erasmus Roterodamus. Sed quid mirum, si qui in Luciano blasphemio perlegendō maiorem vitae partem consumpsit in rabiosam maledicentiam quam inde didicit, in omne hominum genus et sacrum et profanum immodica dicendi exercent libertate. Episcopos damnat, quod interdum belligerent, cum magis illos deberet accusare qui posthabita episcopali reuerentia, immo Dei timore omnino postposito, ecclesiastica bona tyrannicē inuadentes, ad ecclesiarum defensionem episcopos arma deferre compellunt. Det oues Erasmus pastoribus parentes, et immitissimos ac inermes expiet sacerdotes". Cf. Asso, p. 163 sqq.

57 *autoritate ... peccata* The competence given in *Ioh.* 20, 23.

59 *Fixuram ... figuram* *Nov. Test. A*: "figuram"; *B-E*: "vestigium". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 845, col. 2: "Melius legitur in quibusdam antiquis codicibus 'figuram', τῶπον."

63-64 *Augustinus In Epist. Ioh. ad Parthos*, I, 1, 3, Migne *PL* 35, 1980.

65 discrimen inter 'fixuram' et 'figuram', ita Graecis inter τόπον et τύπον. [D] Apud
Irenaeum lego *figuras*.

LB 417 | [27] [A] Incredulus, sed fidelis. Ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός, id est 'infidelis,
[B] sed fidelis', [A] siue 'incredulus, sed credulus' aut 'credens', ne pereat προσο-
νομασία. Etenim quod scribit Valla, 'fidelem' Latinis sonare bonae fidei hominem
70 magis quam credentem, hoc est: 'non qui habeat alteri fidem, sed qui praestet
fidem', vere quidem dicit, verum ea vox iam ab omnibus christianis scriptoribus
in hunc sensum est vsurpata.

[28] Dominus meus et Deus meus. Hic est vnus locus in quo palam
euangelista Christo Dei vocabulum tribuit. [B] Alioqui cum innumera sint argu-
75 menta in libris Noui Testamenti quibus euidenter liquet piis mentibus Christum
Deum pariter atque hominem fuisse, tamen infrequens est aperte dici Deum,
quod tam coeleste mysterium aures adhuc [E] plurimorum [B] illius aetatis vix
laturae videbantur. Qua de re paulo copiosius dicemus in Annotationibus quas
scribemus in prioris ad Timotheum epistolae caput primum. [A] Nec est quod
80 cauilletur haeticus hoc a discipulo dictum; agnoui Christus, vtique repulsurus,
si falso dictus fuisset Deus, praesertim caeteris audientibus discipulis.

[29] [C] Qui non viderunt et crediderunt. Οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύ-
σαντες. Augustinus in eo quem paulo ante citauimus loco vertit *et credunt*, quod
apud Graecos rarum non est in verbis affectuum, praesertim quae notant actum
85 manentem. Neque enim qui credidit, credere desiit, [D] sicut qui coenauit, coe-
nare desiit.

[A]

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

[3] Et illa nocte nihil prendiderunt. Et iterum [10] afferte de pis-
cibus quos prendidistis. In nonnullis habebatur 'ceperunt' et 'cepistis'.
90 Graece est ἐπιάσαν et ἐπιάσατε, [E] nisi quod magis proprie πιάζομεν – id est
'prendimus' – fugientia. Nam capimus quomocunque.

[5] [A] Nunquid pulmentarium habetis. Προσφάγιον, [C] quod mox
appellat ὀψάριον, [A] inde dictum, quod addatur pani. Et 'num quod' dicendum
erat, aut certe 'nunquid pulmentarii'.

95 [7] Tunica succinxit se. Τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο, id est 'pallio' siue
'penula' [E] aut 'toga'. [A] Nam tunica vestis est interior, 'ependytes' dicta, quod
superne induatur. [E] Sed vt Romae populus infimus *tunicatus* appellatur apud
Flaccum, quod pro toga tunicis vteretur, ita verisimile est piscatoribus tunicam
fuisse summam vestem.

68 aut B-E: siue A.

82 crediderunt E: credunt CD.

89 ceperunt et cepistis C-E: coeperunt et coe-

pistis AB.

94 nunquid E: num quid AB, quid CD.

67-72 *Incredulus ... vsurpata Nov. Test. A:*
"incredulus, sed fidelis"; B-E: "incredulus,

sed credens". Er. writes amply on the differ-
ence between πίστις and "fides" in *Annot. in*

- Rom.* 1, 17, *LB VI*, 562 D - 563 B. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 846, col. 1: "Quia non poterat interpres dicere: 'noli esse incredulus, sed credulus', seu 'noli esse infidelis, sed fidelis', quoniam credulum esse vitio datur; et infidelis is dicitur qui fidem et promissa non seruat; ideo ita loquutus est, cum Graece verba haec magis inter se consonent, *ἔπιστος, ἀλλὰ πιστός*, quae ego potius transtulisset 'et ne sis incredulus, sed credens'."
- 68-69 *προσονομασία* V. supra, p. 23, introd., §10.
- 73-81 *Dominus ... discipulis* Er. does not respond here to a remark from Lee, as he does in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 192, ll. 444-453. Nor does he mention Caranza's criticism of l. 73 sq.: "Hic ... tribuit". The latter connected this sentence with a passage from the 1516 edition of *Annot. in Ioh.* 1, 1 (repeated in *B*), in which Er. had written: "haud scio an vsque legatur dei cognomen aperte tributum Christo in apostolorum aut euangelistarum literis, praeterquam in duobus aut tribus locis" (see the app. crit. ad l. 177 on p. 39), and recalled to mind that Stunica had mentioned ten texts in which Christ is called God. In *Apolog. resp. Iac. Iop. Stun.*, *ASD IX*, 2, pp. 124-130, ll. 319-425, Er. had written that he had meant "duobus aut tribus locis" in a way of speaking (l. 332 sq.), and had argued next that most of those ten texts which Stunica had mentioned could not serve as proofs. Er. responded to Caranza's criticism in *Apolog. ad Sanct. Caranz.*, *LB IX*, 405 E - 406 A and 413 C-E. In *Apolog. adv. monach. hisp.*, *LB IX*, 1025 CD, Er. quotes from this annotation on *Ioh.* 20, 28 in his defence against the charge of Arianism in the 'Valladolid Articles'; a first draft of this defence is found in *Ep.* 1877, ll. 58-64; from both of these places it is apparent that with the "haereticus" in l. 80 Porphyrius (c. 232 - c. 303) is meant, who in his *Κατὰ Χριστιανῶν* admired Christ as a teacher but did not consider him divine (*ODCC*). Cf. supra, p. 39, n. l. 177 ad *Ioh.* 1, 1, p. 151, n. ll. 746-763 ad *Ioh.* 17, 3, and *Bataillon*, 1, p. 132.
- 78-79 *Qua de re ... primum* V. *Annot. in 1. Tim.* 1, 17: "Soli Deo", *LB VI*, 930 F - 931C: "Verum id rarum est in litteris apostolicis, Christo aut Spiritui Sancto tribuere vocabulum Dei, siue ad vitandum offendiculum quorundam, siue quod id suo tempore reseruent. Neque enim statim ab apostolis Christus praedicatus est Deus aut Filius Dei. Petrus enim 'virum' appellat in *Actis* [2, 22], 'approbatum a Deo'. Et Paulus apud Athenienses [*Act.* 17, 31] virum vocat, in quo staterat Deus etc. Imo ne in Symbolo quidem, quod vulgus 'apostolorum' vocat, nominatim Dei cognomen apponitur Filio aut Spiritui Sancto. Et Matthaei cap. x. [vs. 7] Christus ipse mittens primum suos ad praedicandum nihil aliud mandat quam vt praedicarent poenitentiam, in propinquo enim esse regnum coelorum. Rursum cap. xvi. [vs. 20], iam enim erant illum professi esse Christum, verat ne cui dicerent quod ipse esset Christus. Quo quidem in loco admonet Origenes [*Comm. in Mt.* XII, 15-19, *GCS* 10, pp. 100-113] quod nos modo diximus. Idem admonet Chrysostomus [*Hom. in Mt.* 54 (55), 3, *Migne PG* 58, 535]. Non enim quiduis, quouis tempore, aut apud quosuis dicendum est." See also *Annot. in Tit.* 2, 13: "Magni Dei et Saluatoris", *LB VI*, 971 C-E.
- 80 *haereticus* Porphyrius. V. supra, n. ll. 73-81.
- 82 *Qui non ... crediderunt* Also the translation in *Nov. Test.* On the use of the perfect tense "crediderunt", cf. supra, p. 124, l. 158 sqq., ad *Ioh.* 11, 27.
- 83 *Augustinus In Epist. Ioh. ad Parthos*, 1, 1, 3, *Migne PL* 35, 1980: "Quia vidisti, credidisti; beati qui non vident et credunt".
- 84-85 *actum manentem* Cf. supra, p. 57, n. l. 637^t ad *Ioh.* 1, 26.
- 88-91 *Et illa ... quomodocunque* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 846, col. 1: "Et illa nocte nihil prendiderunt". Et iterum: "Afferte de piscibus quos prendidistis". Alii codices melius habent 'ceperunt' et 'cepistis'. Alii optime, et quidam vetustiores, 'prehenderunt' et 'prehendistis'. Hoc etsi nihil ad Graecam originem pertinet, tamen ad veritatem facit euangelicae scripturae, quia non puto ab interprete translatum per vocem barbaram, 'prendiderunt' et 'prendidistis'. In *Nov. Test.* Er. only replaced "prendiderunt" in *A* with "ceperunt" in *B-E*. Er. does not respond to criticism from Lee, against which he defends himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 193, ll. 455-464.
- 92-94 *Nunquid ... pulmentarii* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 846, col. 1: "Non peius legatur 'Num quod pulmentarium habetis' μή τι προσφάγιον." *Nov. Test.*: "Num quid (*A*: "Nunquid") opsonii".
- 95-96 *Tunica ... toga* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, 846, col. 1: "Potius pallium quam tunicam significat ἐπενδύτην." *Nov. Test.*: "tunica".
- 98 *Flaccum* *Hor. Epist.* I, 7, 65.

100 [9] [A] Prunas positas. Ἀνθρακιάν; ignis est ex congestis carbonibus. Pis-
 LB 418 cecm et [10] piscibus. Ὀψάριον, ὀψαρίων. Hic palam apparet | ὀψόν et ὀψά-
 ριον, eius nominis diminutivum, pro 'pisci' accipi, cum dicatur ab ὀπτῶ, quod
 est 'asso'.

[11] Et cum tanti. Τοσοῦτων ὄντων, id est: 'cum tot essent'. De numero
 105 loquitur, non de magnitudine.

[13] Et accepit panem et dabat eis. 'Venit', 'accipit' et 'dat', omnia
 Graecis praesentis sunt temporis: ἔρχεται, λαμβάνει, δίδωσι. [C] Suffragatur
 Graecae lectioni codex aureus.

[14] Hoc iam tertio. Τοῦτο ἤδη τρίτον, id est 'hac iam tertia vice'. [E] Ter-
 110 tium erat Latinius.

[15] [A] Simon Ioannis. Σίμων Ἰωνᾶ, id est 'Simon Iona'. Quanquam in
 nonnullis erat Ἰωαννᾶ, quemadmodum [B] et [A] in Luca. Diligis me plus
 his? Cur interpret non vitavit amphibologiam dicens: 'Diligis me plus quam hi?'
 Alioqui [B] *Diligis me plus his* [A] poterat intelligi 'Diligis me plus quam hos?'.
 115 Tu scis quia amo te. Quod modo *Diligis* erat, nunc mutat *amo*. Verum
 variauit et euangelista Graecam vocem; prius illud est ἀγαπᾶς, posterius φιλῶ;
 quibus tamen citra discrimen est vsus. [B] Id quod indicauit et Augustinus libro
 De ciuitate Dei decimoquarto, ne quis arbitratus subesse mysterium in hac varietate
 frustra philosophetur. [A] Apud Latinos 'amo' vehementius est quam 'diligio'.

[16] Pasce agnos meos. Bis dixerat: Βόσκει, id est 'pasce' siue 'ale', semel:
 120 Ποίμαινε, id est 'rege', vt pastor regit gregem. Nec est vbique *agnos*, sed bis πρό-
 βατα, id est 'oues', semel ἀρνία. Nec in his opinor vllum esse discrimen. Illud obi-
 ter est admonendum, qui ex hoc loco gloriantur sibi commissum gregem
 Domini, eos primum oportere meminisse a Petro ter exactum amorem erga
 125 Christum, neque quemlibet amorem, sed ardentiolem caeteris; deinde ter item
 commissam illi curam gregis. Illud nimirum significatum est, non esse idoneum
 sacerdotio nisi qui neglectis omnibus nihil amet nisi Christum, hoc est veritatem,
 innocentiam, pietatem. Ad haec nihil huic antiquius esse debere quam incolumi-
 tatem gregis sibi crediti. Proinde quaeso, quid frontis est istis quibusdam qui pro-
 phanis, imo sceleratis principum obsequiis, qui pecuniis huc penetrant, qui sacer-
 130 dotium nihil aliud quam quaestum ac tyrannidem esse putant? [B] Nec
 meminerunt quam attente quibusque legibus Christus suas oues Petro commise-
 rit? [C] Nec commiserit deuorandas, sed pascendas. Pascendas exemplo piae
 vitae, pascendas euangelicae doctrinae pabulo, siue lac desiderabunt siue solidum
 135 cibum; pascendas etiam opum subsidio, si res ita poposcerit.

[18] [A] Quo tu non vis. Ὅπου οὐ θέλεις. At cur non et superius itidem
 LB 419 vertit 'ibas vbi volebas', cum sit idem aduerbium Graecum? Quanquam ego
 malim vtrobique 'quo ibas, quo volebas' et 'ducet quo non vis'.

[20] Qui tradet. Ὁ παραδιδούς, id est 'qui tradit'.

[22] Sic eum volo manere. Quum omnia Graecorum exemplaria con-
 140 stanter habeant scriptum Ἐάν αὐτὸν θέλω μένειν, nemini dubium esse potest,
 quin coniunctio 'si' mutata sit in aduerbium *sic*, idque non interpretis vitio, sed

- 100–105 Piscem ... magnitudine *inter* 94 pulmentarii et 95 Tunica p. 166 posuit A.
- 102 pisci E: piscem A, pisce B–D.
- 111 Ioannis E: Petrus A, Petre B–D.
- 100 Ἀνθρακίαν Cf. supra, p. 156, l. 874 sq.
- 104 cum tot essent The translation in *Nov. Test.*
- 105–106 Et accepit ... διδωσι *Nov. Test. A*: “venit ... accepit ... dat”; B–E: “venit ... accipit ... dat”.
- 109 Hoc ... vice *Nov. Test. A*: “Hoc iam tertio”; B–E: “Hac iam tertia vice”.
- 111–112 Simon ... Luca Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, 846, col. 1: “Legendum est ‘Iona’, non ‘Ioannis’, vt in bonis nonnullis codicibus legitur, Σίμων Ἰωνᾶ.”
- 112–117 Diligis ... usus Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, 846, col. 1: “Varietas haec verborum, ‘diligio’ et ‘amo’, non ab interprete est, sed e Graeco; nam ‘diligio’ redditur illi ἀγαπῶ, ‘amo’ illi φιλῶ; quae verba nunc et fere semper ab ecclesiasticis indifferenter accipiuntur tam Latine quam Graece, vt ex ipsa loci huius inspectione datur intelligi.” *Nov. Test. A–C*: “diligis me plus his?”; DE: “diligis me plus quam hi?”
- 113 amphibologiam V. supra, p. 20, introd., §10.
- 117 Augustinus Civ. XIV, 7, CCSL 48, p. 421 sq.
- 120–122 Pasce ... ἀρνία *Nov. Test.* reads ἀρνία and πρόβατα and gives the translations “agnos” and “oues”, respectively.
- 128–129 Ad haec ... crediti The tenor of this sentence is comparable with ll. 804–815 ad *Ioh.* 18, 8, supra, p. 152 sqq.
- 128 antiquius “better”, ‘preferable’, ‘more desirable’, ‘more important’” (OLD).
- 129 quid frontis “Frons” in the sense of ‘impudence’, ‘boldness’ (Lewis-Short). Cf. *Annot. in Lc.* 22, 36, ASD VI, 5, p. 199, n. l. 157. On “quid” with genitive, v. supra, p. 17 sq., introd., §9b.
- 134–135 lac ... cibum Cf. I. *Cor.* 3, 2 and *Hebr.* 5, 12–14
- 136–138 Quo ... vis Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, 846, col. 2: “Cur interpret ait: ‘ambulabas vbi volebas, et ducet quo non vis?’ Quin potius ‘ambulabas quo volebas’. Apud Graecos enim duntaxat ecclesiasticos ambiguum est ὄποιον, tamen apud nos non vnum anceps aduerbium est, sed duo distincta, ‘vbi’ et ‘quo’. Apud quosdam tamen doctores ecclesiae lego vtrouique ‘quo’.” *Nov. Test. A*: “ambulabas vbi volebas ... ducet quo non vis”; B–E: “ambulabas quo volebas ... ducet quo non vis”.
- 122–123 obiter est admonendum B–E: obiter esse admonendum A.
- 126 curam gregis B–E: gregis curam A.
- 139 tradit The translation in *Nov. Test.*
- 140–272 Sic eum ... omnibus *Nov. Test.*: “Si eum velim manere donec veniam”. In *Annot.*, Garin, I, p. 846, col. 2, Valla too had argued that “si” was the right translation, and had criticized Aug. for not having consulted Greek texts; v. infra, p. 170, l. 178 sqq. The 1519 alterations in ll. 171–192 are a result of criticism from Johann Maier von Eck and Lee. After Eck, in Ep. 769, ll. 80–99, objected to the passage “impudentissimum ... alterum alteri comparari”, Er. responded in Ep. 844, ll. 119–256. Lee criticized Er. because of the latter’s view that Jerome surpassed Aug. in knowledge of Holy Writ, and because he had called Aug. “credulus”; Er. responded to this criticism in *Resp. ad annot. Fd. Lei*, ASD IX, 4, pp. 193–201, ll. 466–705; he argued that Aug. was no match for Jerome in knowledge of Greek, Hebrew, Chaldaic and Syriac and accepted the texts which were handed down, whereas Jerome was critical of them. He reproached Lee for speaking with appreciation of Valla, but criticizing Er., whereas Er. had expressed himself much more leniently than Valla (v. infra, p. 170, l. 178 sqq.). The 1527 addition in ll. 165–168 can be explained by Ep. 1761 (22 October 1526), ll. 9–12, in which, on Er.’s request, Johann von Botzheim (v. infra, p. 171, n. l. 167) wrote that the Constantiensis read “si” twice. Just like the additions from 1527 in ll. 188–190: “velut ... vendere”, and ll. 209–272: “Iam quum ... omnibus”, may be connected with criticism from Sutor, which is apparent from *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, LB IX, 779 E and 810 F - 811 A (cf. Ep. 2082, l. 299 sqq.). In 1532 Er. defends himself against criticism from the Paris Faculty of Theology in *Declarat. ad cens. Lutet.*, LB IX, 877 D–F. I have not found any trace of open criticism by Judocus Clichtoveus, who in Cyril’s *Comm. in Ioh.* changed the reading “Si” of his 1508 and 1514 editions in “Sic” in his 1521 edition (cf. infra, p. 173, n. l. 225–236). Cf. Bentley, *Annotations*, pp. 40 and 51 sq., Rummel, *Annotations*, p. 59 and p. 198, n. 70, and *Catholic Critics*, I, pp. 47 sq. and 103, and 2, pp. 72, 82 and 176, n. 4, and Asso, p. 198 sqq.

errore librarii. Siquidem apud Latinos facilis et proclivis prolapsus est a 'si' in 'sic' ob vocum affinitatem. Caeterum apud Graecos nihil simile est [D] inter [A] ἐόν
 145 et οὐτως, vt hac occasione lapsus videri possit interpres. Nec vero solum consentiunt exemplaria Graecorum, verum etiam interpretes Cyrillus, Chrysostomus, Theophylactus. Quanquam in his voluminibus Chrysostomi nuper excusis ab indocto quopiam 'si' mutatum erat in 'sic'. Verum ipsa interpretatio palam arguit Chrysostomum 'si' legisse, dum in hanc disserit sententiam, Christum noluisse
 150 respondere Petro quid esset facturus de Ioanne, sed voluisse terneriam et curiosam illius interrogationem retundere; at id non fecit, si respondit illum mansurum. Quin et diuus Hieronymus primo aduersus Iouinianum libro citat hunc locum iuxta Graecam veritatem. Et tametsi solent huiusmodi omnia ad semel publicitus receptum errorem deprauari, tamen haud scio quo casu factum est, vt
 155 hic locus etiamnum in vulgatis exemplaribus [D] apud Hieronymum [A] manserit incorruptus. Qui si maxime fuisset corruptus, tamen ipse disputationis tenor arguit Hieronymum 'si' legisse, non *sic*. [B] Et quanquam ad rei comprobationem satis erat tantus Graecorum codicum omnium consensus, tamen in exemplari cuius copiam nobis fecit bibliotheca canonicorum Corsendoncensium, palam
 160 scriptum est 'Si eum', non *Sic eum*. Nec dubito quin itidem scriptum fuerit in Paulino codice, nisi quod extrema pagella nos destituerat. [C] In vetusto codice quem vidimus in bibliotheca collegii quod est Brugis diuo Donatiano sacrum, ascriptum erat vtrunque, [D] 'si' 'sic', [C] nec locus carebat rasura. Astipulantur nobis vetustissimi codices quorum auctoritatem sequuti sunt Basileae fratres
 165 Amorbachii. [D] Item codex euangelicus qui ob vetustatis miraculum seruatur in bibliotheca collegii Constantiensis, cuius inspiciendi copiam nobis fecit vir candidissimi pectoris Ioannes Botzemus, eius sodalitiu canonice, bis citra vllm rasurae vestigium habebat 'si eum'.

[A] Inter vetustiores solus Augustinus [B] quibusdam [A] legisse videtur *Sic eum volo manere*; vir ille quidem, quod negari non potest, sanctus, integer, acuto praeditus ingenio, verum [B] pro ingenii simplicitate [A] impense credulus, [B] neque perinde munitus praesidio linguarum, etiamsi non omnino rudis fuit Graecanicae literaturae, at non eousque doctus, vt Graecos interpretes expedite posset euoluere. Adde quod et sero venerit ad christiani nominis professionem, et
 170 mox iuuenis ad episcopale munus raptus est, vt fere docendo discere cogeretur quod doceret, et scribendo disceret quod scriberet, vt ipse alicubi fatetur. Proinde si quid etiam laberetur, vir alioqui maximus, non erat tamen conuictis insectandus, quod nimium acerbè fecit hoc loco Valla, *Augustinus*, inquit, *ne hic quidem Graecam consulens veritatem, sperat se inter falsa verum inuenire*. Et aliquanto post odiosius: *Nunc in tanta re vel euangelica vel ad euangelium pertinente Graeci fontis veritate ommissa postulat, vt sibi credamus*, etc. Imo si quis attentius excutiat expositionem Augustini, comperiet et illum legisse 'si eum', non *Sic eum*, atque illud *sic* ab indocto quopiam corruptum. Etenim quum fatetur obiici posse Dominum non dixisse quidem quod Ioannes non esset moriturus, sed tamen
 180 inuisse, nonne satis aperit quid legerit? Nam rogatus quomodo velit sterni lec-

tum, si respondeat: *Sic volo manere*, non significat velle instratum manere, sed clare explicat. At si respondeat: 'Quid si ita velim manere?', subsignificat nolle sterni, sed sic, vt in dubio relinquat quid velit; [D] velut in comoedia qui sic loquitur: *Quid si tibi eam nolo vendere, coges tu me?*, non negat se velle vendere, sed indicat sibi liberum esse vendere aut non vendere. [B] Atque haec dixerim, non quod impium existimem alicubi dissentire ab Augustino, sed quod nolim eum sine causa reprehendi.

[A] Porro quanquam haec non faciunt haereticum, si *sic* legas pro 'si', tamen error tam manifestarius non est dissimulandus in literis euangelicis. Et vt fateor non insectandum conuictis qui sic labatur, ita commiserandum aio ac subleuandum. Excusatur is qui per imperitiam literarum his verbis baptizauit: 'In nomine Patria, et Filia, et Spiritu Sancta'. Nemo tamen sciens laturus sit huiusmodi bap-

145 Nec E: Neque A-D.

147 Theophylactus C-E: Vulgarius AB.

151 interrogationem B-E: responsonem A.

155 etiamnum B-E: etiam A.

171-193 credulus, neque perinde munitus ...

Porro D: credulus, ad haec destitutus praesidio linguarum, sine quibus haec vt par est, tractari non queunt. Is cum iuuenis ascitus esset ad munus episcopale, ac pene neophytus, id quod fieri vetuit Paulus ne licuit quidem quicquam nescire doctoris locum occupanti. Proinde docendo didicit quod doceret, & scribendo didicit quod scriberet. Profecit

tamen, praesertim vbi se coepit ad Hieronymi conferre aemulationem. Nec est insectandus vir tam pius, sicubi non assequitur quod affectat, sed tolerandus magis. At e diuerso non sunt audiendi qui illum nemini non anteponunt, ipsi etiam Hieronymo, quo scientia sacrarum literarum tanto fuit inferior, vt impudentissimum sit, alterum cum altero conferri. Porro A, credulus, neque perinde munitus ... 188 velit. 190 Atque haec ... Porro BC, credulus, neque perinde munitus ... 179 veritatem, speret se ... Porro E.

197 Patria A-D: patri E BAS LB.

146 Cyrillus Cyril quotes in *Comm. in Ioh.* XII, Migne PG 74, 753 A: 'Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν; for Trapezontius' translation v. infra, p. 173, n. ll. 225-236.

146 Chrysostomus *Hom. in Ioh.* 88 (87), 2, Migne PG 59, 480: 'Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν; Aretinus, 418 D: "Si eum volo manere".

147 Theophylactus V. infra, p. 173, n. l. 214.

152 Hieronymus Jerome quotes *Ioh.* 21, 22, in *Contra Iouinianum*, I, 26, Migne PL 23, 246 D: "Quid ad te si eum volo sic esse."

165 *Amorbachii* In their Bible edition (Basel, 1504). Cf. supra, p. 91, n. l. 388.

167 *Ioannes Botzemus* Johann von Botzheim, Canon in the monastery of Constance, who probably showed Er. MSS. of the NT in the Chapter Library on the occasion of his visit in September-October 1522 and sent them to him later. Cf. infra, p. 356, Some Biographical Data, and ASD VI, 5, p. 7, introd., §2.

169-192 Augustinus ... reprehendi *Tract. in Ioh.* 124, 1-5, CCSL 36, p. 680 sqq. Rummel,

Annotations, p. 59, points out that the alteration of the 1516 passage into the 1519 passage in ll. 172-192 was caused by objections to Er.'s critical view on Augustine. See e.g. Ep. 769 (from Eck), ll. 97-109, Ep. 844, ll. 119-271, and *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 193-201, ll. 466-705.

The passage in ll. 174-176 looks like Ep. 844, ll. 205-212; this ends with a reference to Aug. *Epist. ad Valerium* (*Epist.* 21, *CSEL* 34, I, pp. 49-54), where, in Er.'s words, Aug. "maxime deprecatur spacium aliquod discedendi quod alios doceret."

178 *Valla Annot.*, Garin, I, p. 846, col. 2. After the passages quoted by Er., Valla concludes this entry with: "Qua re vbi de scriptura Graeca sine autoritate agitur, ibi Augustinus, magnus alioquin autor, tamen non bene sentiens neutiquam magnae habendus est autoritatis."

187-189 *Quid si ... tu me* Ter. *Ad.* 192: "Quid si ego tibi illam nolo vendere? Coges me?"

200 tizatorem. Quin ipse Augustinus non probabat quod populus in templis caneret:
 LB 420 *Super ipsam autem floriet* pro 'florebit', etiam si sciret Deum non offendi soloe-
 cismis. Quanto minus dissimulandum, si tanto foedior menda in euangelicas
 irreperit literas! Quod si Latinus | interpret indicandi modum vertisset in
 modum subiunctiuum, non perinde lubricus fuisset lapsus: 'Si cum velim
 manere, donec veniam'. Vt ne repetam interim quod ipse sermonis contextus
 refellit istorum lectionem. Sequitur enim *Et non dixit Iesus* quod discipulus ille
 205 *non moritur*. Quod si superius legamus *Sic eum volo manere*, plane dixit eum non
 moriturum, donec veniret, quod Ioannes dictum fuisse negat. Nec ambigit
 Ioannes, quin Christus *manere* dixerit, non 'mori', verum negat id affirmasse
 Christum, sed in ambiguo reliquisse, vt ea res nihil attineret ad Petrum.

[D] Iam quum in omnibus Graecis codicibus summus sit consensus, quum in
 210 tot vetustis Latinorum libris reperiatur scriptura cum Graecis consentiens, quum
 Cyrillus a Trapezontio versus obtineat germanam scripturam, quae quidem non
 semel repetitur – et liber est excusus Lutetiae ex autoritate theologorum, sicut
 indicat praefatio –, quum eadem lectionis integritas maneat apud Hieronymum,
 deinde quum Hieronymi, Chrysostomi, Cyrilli, nec dubito quin Theophylacti
 215 interpretatio – nam hic extrema pagina deciderat – non patiatur aliud legi quam
 'si eum volo', tamen theologus quidam Cartusianus aedito libro fortiter asseuerat
sic esse legendum ex autoritate Graecorum et Latinorum omnium, duobus fretus
 argumentis: primum quod *sic* habet codex Chrysostomi Latine versi et indiligen-
 ter excusi, deinde quod *sic* hodie recitatur in ecclesia. Hanc enim legem nobis
 220 praescribit, vt eam scripturam habeamus pro germana quam obtinuit vsus vulga-
 ris. Atqui codices declarant ante annos trecentos aut quadringentos publicum
 vsum habuisse 'si'. Haec igitur tum erat germana lectio iuxta huius praescriptum.
 Sed quoniam nunc deprauato loco publicus vsus habet *sic*, quae prius erat ger-
 mana lectio, nunc est notha. Tantum valet vsus, vt eadem res sit vitrum et
 225 gemma. Sed asscribam Cyrilli verba, quibus declarat quid legerit: *Hunc igitur*,
 inquit, *ita Domino dilectum quum respexisset Petrus, statim interrogauit quis vitae*
illi terminus immineret. Sed quoniam curiosa magis quam utilis rerum alienarum
inquisitio est, respondet quidem, sed ita, vt rogantis animum abducat ad alia; nec
 230 *mortis expertem futurum Ioannem ait, sed 'si eum volo manere donec venio, quid ad*
te?' Id est: Audisti, Petre, quae ad te pertinent; cur aliena quaeris? Cur diuinae ius-
titiae secreta rimaris? Nam si etiam vellem minime istum mori, quid tu vnquam
emolumenti aut quid consolationis consequeris? Non erit ergo prudens curiosus, si
 235 *quid passurus sit, vtrum etiam alii eadem subibunt an non, cum aliorum calamitate*
pericula sua non mitigentur. Quamuis communiter insitum esse hominibus videatur,
vt optent si quid periculi subituri sint, non esse solos, sed caeteros etiam aut videre
similia pati aut saltem audire perpressos fuisse vel omnino idem passuros. Quin et in
 Catena quum multi frustulatim citentur, tamen bonus aliquis casus vno loco

198 non probabat B–E: negat ferendum A.

199 ipsam E: ipsum A–D.

202 subiunctiuum *DE*: imperandi *A-C*.

203 repetam *B-E*: dicam *A*.

198 *Augustinus Doctr. chr.* II, 13, 20, *CCSL* 32, p. 45 sq.: "Illud etiam, quod iam auferre non possumus de ore cantantium populorum: 'Super ipsum autem floriet sanctificatio mea', nihil profecto sententiae detrahit, auditor tamen peritior mallet hoc corrigi, ut non 'floriet', sed 'florebit' diceretur; nec quicquam impedit correctionem, nisi consuetudo cantantium." "Floriet" is a variant reading for "florebit" in *Ps.* 132 (131 in *Vg.*), 18, in the *Roman Psalter (Le Psautier Romain et les autres anciens Psautiers latins*, ed. R. Weber, Rome - Città del Vaticano, 1953, p. 324). Er. also refers to this passage in the *Capita*, *LB* VI, **3 v°, and in *Ep.* 1304, ll. 156 sqq. and 173 sqq.

199-200 *soloecismus* V. supra, p. 23, introd., §10.

210-213 *quum Cyrillus ... praefatio* Trapezontius' translation of Cyril's *Comm. in Ioh.*, Paris (Wolfgang Hopfilius), is preceded in the *editio princeps* of 1508 and in the editions of 1514 and 1521 by a preface by Iudocus Clichtoveus, dated VI Idus Aug. 1508. Er. refers to the passage: "Itaque ad publicam omnium veritatis et lucis amatorum frugem Theologis visum est quibus hoc sacrum communicatum est opus: ut exeat in lucem et tuo quidem nomini nuncupatum."

214 *Theophylacti Enarr. in Ioh.* 21, 19-23, Migne *PG* 124, 312 D: 'Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ; The parenthesis "nam hic extrema pagina deciderat" is somewhat puzzling. The text of Theophyl.'s work which Er. had at his disposal was contained in a codex that in his time was in the Dominican monastery in Basel and now is in the University Library there with the signature A III 15; v. supra, p. 103, n. l. 653-654 ad *Ioh.* 7, 39. This codex is complete, as Dr. M. Steinmann (Basel, Öffentliche Bibliothek) was so kind to inform me; the commentary on *Ioh.* 21, 22 is found on f° 255 r°. And on the basis of this MS. Oecolampadius, three years before, in 1524, on f° 220 r°, had offered the translation: "Si eum velim manere, donec veniam, quid ad te?"

216 *Cartusianus* Petrus Sutor; v. supra, p. 169, n. ll. 140-272.

218 *codex Chrysostomi* V. supra, p. 171, n. l. 146².

219 *sic ... ecclesia* Of course, because "sic" is read in *Vg.*

224-225 *Tantum ... gemma* Cf. Tert. *Ad martyras*, 4, 9, *CCSL* 1, p. 7: "Si tanti vitreum,

quanti verum margaritum?" and Jerome, *Epist.* 107, 8, 3, *CSEL* 55, p. 299: "Si tanti vitrum, quare non maioris sit pretii margaritum?" and *Epist.* 130, 6, 6, *CSEL* 56, p. 182: "tanti, ut dicitur, vitrum, quanti margaritum." Otto, 921, p. 376.

225-236 *Cyrilli ... passuros* The passage in ll. 225-236 is quoted from Trapezontius' translation of Cyril, *Comm. in Ioh.* XII (Migne *PG* 74, 753 BC), viz. *Comm. in Ioh.* XII, 66, in the *editio princeps* of 1508 (f° 220 v°) and in the edition of 1514 (f° D2 v°); also the preceding quotation of the text of *Ioh.* 21, 22 reads "si eum volo manere". In the 1521 edition the text is adapted to *Vg.* and reads twice (f° 262 v° and 263 r°): "sic eum volo manere", both in the quotation of *Ioh.* 21, 22. I thank Mr. J.C. Nardin (Paris, Bibliothèque Mazarine) and Mrs. Dr. E. Seidenfaden (Trevés, Stadtbibliothek) for kindly supplying information about the 1508 and 1514 editions, respectively.

234-235 *insitum esse ... ut* V. supra, p. 20, introd., §9b.

237 *Catena* Thomas Aquinas, *Catena Aurea*, Guarienti, 2, p. 593, col. 1: "Quia vero debebant orbis terrarum procuracionem accipere, nec oportebat eos de reliquo sibi iniucem esse coniunctos, quod esset damnum orbi terrarum, propterea Dominus dicit secundum litteram Graecam: 'Si eum volo manere donec veniam, quid ad te? Tu me sequere', quasi dicat: 'Opus tibi commissum attende et perface, hunc vero si voluero manere hic, quid ad te?' Theophylactus. Quod vero dicitur 'Dum venero', quidam sic intellexerunt ac si diceret: Quousque contra Iudaeos, qui me crucifixerunt, veniam, percutions illos baculo Romanorum." Er. rightly believes that the passage "Opus ... quid ad te?" (l. 239) is borrowed from Theophyl.; it is a translation of *Enarr. in Ioh.* 21, 19-23, Migne *PG* 124, 313 BC: "Ἔργον, φησίν, ἐνεπιστεύθης, τοῦτο ἦνε, καὶ ἀκολούθει μοι ἔξάγοντί σε ἐπὶ τὸ κήρυγμα, οἰκουμένην ἅπασαν ἐγχειρίζοντι. Τοῦτον δὲ ἐὰν θέλω μένειν ἐνταῦθα ἐν τοῖς περὶ τὴν Γαλιλαίαν τόποις, καὶ μὴ συναποστεῖλαί σοι, τί πρὸς σέ; And the quotation which follows in Thomas' text, is a translation of the text which follows in that of Theophyl.: Τὸ δὲ "Ἐως ἔρχομαι" τινὲς οὕτως ἐνόησαν. "Ἐως", φησὶ, κατὰ τῶν σταυρωσάντων με Ἰουδαίων ἔρχομαι: μέλλων αὐτοὺς διὰ τῆς τῶν Ῥωμαίων ῥάβδου πατάξαι, καὶ καταστρέψαι τὴν πόλιν αὐτῶν.

seruauit integram lectionem in his quae, vt arbitror, referuntur ex Theophylacto: *Opus tibi commissum attende et perface, hunc vero si voluero manere hic, quid ad te?*
 240 Solus Augustinus inter veteres legisse potest videri *Sic eum volo manere*, deceptus mendo codicis, et ob id offensus absurditate sermonis torquet sensum variis interpretationibus.

Vt autem intelligas hoc librariorum temeritate factum esse, priore loco lector offensus hoc sermone: *Dixit ei Iesus: Si eum volo manere, donec veniam*, non animaduertens *si* positum pro ‘an’, aut ‘quid si’, et hanc partem referri ad id quod sequitur: *quid ad te*, vertit *si* in *sic*, et particulam *quid ad te* separauit a superioribus. Mox vbi vidit repetitum *si eum volo manere*, nec perinde iam congruere, si *quid ad te* separet a superioribus, reliquit *si*, piguit tamen restituere quod ante mutarat. Ita factum est, vt in nonnullis codicibus prior locus habeat *sic*, posterior
 245 *si*. Deinde variante scriptura, quum in aliis *sic*, in aliis *si* reperiretur, aliquis ascripsit alterum in margine, tandem vtrunque relatum est in contextum. Hoc deprauandi genus frequenter offendimus in Hieronymo et Cypriano. Si quando citabatur ab illis aliter scriptura quam vulgo legitur, offensus scriba doctulus mutauit quod citabatur, ex sua memoria iuxta vulgatam aeditionem. Post vbi
 250 videret eadem saepius repeti, sensit non esse lapsum scribarum, desiitque mutare. Itaque variabat lectio in principiis et in mediis aut fine. Posteaquam vero res tot argumentis perspicua est, si quis in codicibus vulgatis erasisset superfluum c aut in templo pronuntiasset: *si eum volo manere*, non erat carpendus, sed imitandus, si modo mutatae lectionis rationem redderet.

Nunc ego nec radendi nec in templis aliter pronuntiandi sum autor, tantum
 260 indico germanam lectionem ex fide vtriusque linguae codicum et ex interpretatione probatissimorum ecclesiae doctorum. Ita qui veritati commonstratae non credat, fortasse pertinax dici possit, qui reclamet, impudens, qui monstratorem negligat, ingratus, qui non asequatur tam euidentia, tardus. Caeterum qui pro errore inueterato docet quod rectum est, nec ingerit noua, | sed vetera restituit,
 LB 421 hunc si quis falsarium seditiose clamitet et mundum in illum scriptis furiosis
 266 concitet, quaeso, quo nomine donandus videtur? Vt ego taceam, res ipsa loquitur. Et tamen hi se iactant absolutos theologos nec minus sibi videntur pii quam docti, abominandum facinus arbitantes, si pro scaro vescantur ouilla, et meram
 270 religionem esse ducunt, si bene monentem sic calumnientur. Tale sanctorum genus gignunt nobis linum et lana, corium et pannus, pisces et fabae, nigror et albor, nomina et tituli. Excitet Dominus Spiritum suum in omnibus. [C] Donec veniam. Fallit hic, [E] vt ita loquar, [C] Christus suos discipulos in *donec veniam*. Expectabant enim mox venturum regnum Israel. ‘Sequi’ erat mori morte violenta. Et *manere* non significat ‘simpliciter non mori’, sed ‘non mori ad exemplum Christi’.

[23] [A] Exiuit sermo inter fratres. Quomodo exiit, si erat inter fratres? [B] Quanquam sic vsus est hoc verbo Suetonius [D] in Nerone. *Exiit*, inquit, *post scenicas coronas opinio*. [A] Proinde dilucidius ac Latinius erat ‘Permanuit rumor inter fratres’, hoc est ‘ad Chri|stianos caeteros’. Et quod illic erat dictum paucis
 LB 422

- 281 audientibus, id serpsit ad plures vulgante fama. [D] Quia non moritur. Rec-
tius erat 'quod non moreretur'. Quanquam commodius erat omittere coniunc-
tionem, propter id quod sequitur, 'sed si eum volo manere'. Neque enim *dixit ei*
285 refertur ad Ioannem, sed ad Petrum. Hoc obiter adiciere visum est, quod quidam
eruditus hoc loco putavit non posse coniunctionem omitti citra incommodum.
[25] [A] Nec ipsum arbitror mundum capere posse. Hic Augustinus
offensus hyperbola, *capere* non ad spatium loci refert, sed ad animum. [B] Verum
[A] ad eundem modum nec vnam paginam diuinae sapientiae capere possit mun-
dus. Nihil tale Chrysostomus et Cyrillus; ingenue fatentur hyperbolen esse. [B]
290 Sentit autem incredibilem vim ac multitudinem librorum. [A] Est enim Graecis

280 inter fratres B-E: in fratres A.

281 serpsit B-E: serpit A.

281-285 Quia non ... incommodum *inter* 276
Christi *et* 277 Exiuit *posuit* D.

251-252 *Hoc ... Cypriano* Er. published the
works by Jerome and Cypr. with Froben in
Basel; the first editions were published in
1516 and 1520, respectively. Allen, introd. Ep.
396 and introd. Ep. 1000.

253 *doctulus* V. supra, p. 24, introd. §12.

268-272 *Et tamen ... tituli* Er. sneers at theolo-
gians, especially those belonging to mendi-
cant orders, who attach great importance to
rules in the domain of food, clothes and
honours.

274-276 *Sequi ... Christi* "Sequi" refers to "tu
me sequere." The text reminds us of the fol-
lowing notes:

Glossa Ordinaria: "Sic eum volo". Nolo eum
per martyrium consummare, sed expectare
eum placidam carnis suae absolutionem,
quando ego veniens recipiam eum in aeter-
nam beatitudinem."

Hugo Cardinalis, *Postilla*: "Sic: id est in
pace: quod 'Eum volo manere' id est senium
finire. 'Donec veniam'. Ad eum remuneran-
dum et recipiendum in aeterna beatitudine
... 'Tu me sequere' in crucis passione."

Nicolaus Lyranus, *Postilla*: "Sic eum volo
manere". Quasi dicat: Nolo eum mori per
martyrium, nec in hoc me sequi, nec etiam
volo eum sequi me quantum ad praelationis
officium in regimine vniuersalis ecclesiae
tecum, sed magis volo occupari in quiete
contemplationis. 'Donec veniam'. Non ad
iudicium in fine mundi, sed ad vocandum
eum ad gloriam coelestem de statu huius
mundi. Habetur enim in legenda sancti
Ioannis, quod Christus apparuit ei circa

286 Hic B-E: Hic rursum A.

287 hyperbola B-E: hyperbole A.

288 paginam diuinae sapientiae DE: paginam
diuinam diuinae sapientiae A-C.

finem vitae suae vocans eum ad gloriam."
277 *Exiuit Nov. Test.*: "Exiit".

278 *Suetonius Ner.* 53: "Exiit opinio post
scaenicas coronas."

281-285 *Quia ... coniunctionem* Cf. supra, p.
79, n. ll. 103-110.

286-295 *Nec ipsum ... forent Nov. Test. A*: "nec
ipsum arbitror mundum capere posse eos qui
scribendi sint libros"; B-E: "nec ipse, opinor,
mundus caperet eos qui scriberentur libros".
Aug. Tract. in Ioh. 124, 8, *CCSL* 36, p. 688:
"Non spatio locorum credendum est mun-
dum capere non posse, quae in eo scribi quo-
modo possent, si scripta non ferret? Sed
capacitate legentium comprehendi fortasse
non possent; quamuis salua rerum fide, ple-
rumque verba excedere videantur fidem ...
Hunc loquendi modum Graeco nomine,
non solum Graecarum, sed etiam Latinarum
litterarum magistri hyperbolen vocant."
Chrys. does not use the term *ὑπερβολή* in
Hom. in Ioh. 88 (87), 2 sq., *Migne PG* 481 sq.
(Aretinus, 419 C -420 D), Cyril writes in
Comm. in Ioh. XII, *Migne PG* 74, 756 BC:
Καὶ γὰρ τὸ καθ' ἐν εἰ γέγραπται τῶν τετε-
λεσμένων, παραλειφθέντος οὐδενός, ἐπλή-
ρωσεν ἂν τὴν οἰκουμένην ὁ τῶν βιβλίων
ἁχώρητος ὄχλος. Ὑπερβολικῶς δὲ καὶ νῦν τὴν
τοῦ λόγου δύναμιν πεποιθῆσθαι φάμεν. On
"hyperbole", v. supra, p. 22, introd., §10.

290-293 *Est enim ... capturum* Cf. *Annot. in*
Mt. 19, 11, and *in Mc.* 2, 2, *ASD* VI, 5, p.
268, l. 897 sqq. and p. 364, l. 339 sqq.,
respectively.

χωρῆσαι, quod de spatio loci proprie dicitur, vt annotauimus in eum locum, *Non omnes capiunt hoc verbum*. Nec est *posse capere* apud Graecos, sed tantum χωρῆσαι, id est 'capere' siue 'capturum'. [C] Certe in aureo codice *posse* non additur, [D] ne in Constantiensi quidem. [A] Deinde qui scribendi sunt. Melius erat 'qui scribendi forent'.

295

FINIS ANNOTATIONVM IN IOANNEM

DES. ERASMI ROTTERODAMI ANNOTATIONES
IN ACTA APOSTOLORVM EX CAP. I

LB433 [A] Acta Apostolorum. Πράξεις. Quod Cyprianus vertit *acta*, Hieronymus interim *actiones*, interim *acta* vocat. Caeterum 'actus' masculino genere reperitur quidem, sed in carmine, vt apud Lucanum:

Licet ingentes abruperit actus.

Verum 'acta' magis vocantur quae iudiciis aut testamentis aut consimilibus modis transiguntur. Proinde ego 'gesta' malim quam *acta*, [C] si vtrunque sit ex aequo liberum.

10 [I] [A] Primum quidem sermonem. Equidem cupiebam hunc librum Lucae cum priore coniungere, quandoquidem ille historiam euangelicam duobus est complexus voluminibus, quorum vtrunque ad eundem scripsit Theophilum, et posterius auspiciens prioris facit mentionem. Caeterum verebar, ne non ferendum videretur Euangelia distrahere. Quanquam haec historia quid aliud est
15 quam euangelii pars, eaque meo iudicio non minima. Siquidem illic describitur granum frumenti solo conditum, hic describitur enatum, suasque paulatim ape-

1 DES. B-E: D. A.

2-3 ACTA APOSTOLORVM EX CAP. I / ACTA Apostolorum E: ACTA APOSTOLORVM. / ACTVS Apostolorum A-C,

ACTA APOSTOLORVM. / EX CAPITE PRIMO. / ACTVS Apostolorum D.

13 posterius DE: posteriorem A-C.

16 suasque DE: ac suas A-C.

3-6 *Acta* ... *actus* Et. borrows from Valla, *Annot.*, Garin, I, 2p. 847, col. 1: "Cyprianus Graecum vocabulum hoc πράξεις transfert 'acta', quod magis vsitatum est quam 'actus', in hunc sensum vt acta Caesaris, acta Pompeii. Lucanus de Caesare in illius persona loquens ait: 'Licet ingentes abruperit actus'. Hieronymus aliquando 'actiones', aliquando etiam 'acta'."

3 *Cyprianus* Cypr. always writes: "in Actis" (in *Quir.*, *CCSL* 3, II times, and in *De opere et eleemosynis*, 6 and 25, *CCSL* 3A, pp. 58 and 71).

3-4 *Hieronymus* The *Theos. Hier.* does not mention forms of "actiones", but mentions "Actibus" 79 times, "Actis" 9 times and "Acta" 5 times.

5 *Lucanum Civ.* V, 659.

riens ac proferens opes. Quod ni per Lucam cognouissemus quibus modis Christus reliquerit terras, vbi, quo loco, quibus modis aduenerit promissus ille Spiritus, quibus initiis coeperit ecclesia, quibus rebus polluerit, quibus creuerit rationibus, nonne bonam euangelii partem ignorassemus? Atque vtinam sanctus Lucas, quem admodum exorsus erat hanc narrationem, ita longius fuisset prosecutus, ac de caeterorum item apostolorum gestis nonnihil attigisset.

Quo magis admiror apud Graecos hunc librum tam varium haberi neque quenquam exitisse [C] apud Latinos ex antiquis scriptoribus [A], qui tam praeclarum opus, ac prorsus euangelicae tum maiestatis, tum fidei suis commentariis illustrarit. Nihil enim extat, quod sciam, in hoc, praeter aliquot locorum vocabula quae Hieronymus annotauit, verum ea non solum pauca, sed etiam paucis, [D] si tamen hoc ipsum opusculum Hieronymi censendum est; certe docti hominis est nec indignum Hieronymo, nisi quod ibi citatur Hieronymus. [A] Sero recepta est epistola ad Hebraeos. De epistola Iacobi nonnihil est addubitatum. Apocalypsim sero recepit Italia, Graecia ne nunc quidem satis approbat. Caeterum de Actis nulla vnquam dubitatio; [B] nam quod hic liber non receptus fuerit a Manichaeis, quemadmodum indicauit Augustinus libro quo refellit Adamantium Manichaeum, hoc plus etiam ponderis apud orthodoxos habere conuenit, si displicuit haereticis non minus ridiculis quam impiis. Atque hoc sane [A] maiore studio conuenit, vt Christiani suae gentis incunabula studeant cognoscere; quo posteaquam cognitum habuerint quibus rebus adoleuerit, iisdem intellegant collapsam religionem instaurandam esse.

32-36 nam quod ... maiore B-E: Quo maiore A.

37 adoleuerit B-E: adoleuerint A.

26-29 *Nihil ... Hieronymus Nom. reg. loc. Act.* was supposed in Er.'s time to be written by Jerome. Er. rightly doubted the authenticity of this work; he noticed that in the entry "Smyrna" (CCSL 121, p. 177) this work refers to the passage "Myrrha, amara" in Jerome, *Interpret. Hebr. nom.* (CCSL 72, p. 147). It is now ascribed to Bede the Venerable. Cf. supra, p. 7, introd., §4b.

29-31 *Sero ... approbat* In several places Er. expresses doubts on the authorship of these and other Bible books. But in his view doubts about the author of a Bible book are no criterion for its authority, nor for someone's faith. For other texts in which Er. expresses doubts concerning the authenticity of some writings which are ascribed to apostles, v. infra, p. 211, n. ll. 784-785 and p. 253, n. ll. 725-727, *Supputat. error. in cens. N. Bedae*, I.B IX, 443 BC, 453 AB, 497 BC, 542 A-E and 554 B - 557 C, *Apolog. adu. debacch.*

Petr. Sutor., LB IX, 747 CD, *Declarat. ad cens. Lutet.*, LB IX, 863 D - 868 B, *Apolog. adu. monach. hisp.*, LB IX, 1079 E - 1080 B, and *Resp. ad ep. Alb. Pii*, LB IX, 1169 D-F and 1170 F. and J.J. Bateman in ASD VII, 6, p. 22.

A survey of the history of the canon of the NT and the views on the canon in the time of the Reformation is to be found in A. Souter - C.S.C. Williams, *The Text and Canon of the New Testament*, London, 1954², p. 137 sqq.

30 *epistola ad Hebraeos* In *Annot. in Hebr.* 13, 24, LB VI, 1023 D - 1024 F, Er. offers a number of objections against the ascription of *Hebr.* to Paul. One of these is that this Epistle was not received by the Roman Church at least until the time of Jerome. The arguments he puts forward are:

1. Ambrose did not write a commentary on this epistle, whereas he wrote on all Paul's

epistles; here Er. refers to the commentaries which have been ascribed to Ambrosiaster since the edition of Ambrose by the Maurists (Paris, 2 vols., 1686 and 1690).

2. Jerome seems to have doubts about the author of the Epistle and suggests that it was written by Pope Clement of Rome, because its style corresponds with Clement's Epistle to the Corinthians. He writes that it was not accepted by the Latin Church (he mentions Gaius by name), but was considered by very many Greek authors as written by Barnabas, Clement or Lucas. Er. quotes from *Comm. in Ir.* V, 26, 31, 4, *CCSL* 74, p. 319, *Comm. in Is.* XIV, 50, 11, *CCSL* 73A, p. 557, III, 6, 2-3 and III, 8, 18, *CCSL* 73, pp. 86 and 118, *Comm. in Mt.* IV, 26, 9, *CCSL* 77, p. 247, *Comm. in Zeb.* II, 8, *CCSL* 76A, p. 807, *Epist.* 53, 9, 3, *CSEL* 54, p. 462, and *De vir. ill.* 59, Migne *PL* 23, 669 BC.

3. Orig., quoted by Eus., observes that many people doubted whether *Hebr.* had been written by Paul, especially because of the difference in style, and that the Latin Church did not ascribe the *Epistle* to Paul, though he himself strongly ascribes it to Paul (cf. Orig. *Comm. in Hebr.*, frgm., Migne *PG* 14, 1308 D - 1309 A, quoted in Eus. *H.E.* VI, 25, 11 sq., *GCS* 2, 2, p. 578 and 580). Er. does not deal with *H.E.* III, 38, 1-3, *GCS* 2, 1, p. 284; there Eus. mentions that Clement makes use of testimonies of *Hebr.*; he states that this *Epistle* was written in Hebrew by Paul and that, according to some, it was translated by Luke, but he thinks the view of others more probable, namely that it was translated by Clement, because its style is similar to Clement's *Epistle* to the Corinthians.

30 *epistola Iacobi* In *Annot. in Iac.* 1, 1, *LB* VI, 1025 B - 1026 B, Er. writes that the title "apostolus" is not added to "Iacobus" in the codices he has seen, and thinks it possible that the *Epistle* was ascribed to the apostle James, whereas it was written by another James. He refers to Jerome, who, according to Er., denied that this James is one of the twelve apostles who are mentioned in the Gospel, but took him to be Iacobus Iustus, son of Joseph and Maria, sister of Jesus's mother, though some people did not even ascribe the *Epistle* to him. He quotes from Jerome, *De vir. ill.* 2, Migne *PL* 23, 609, and refers to Jerome, *Comm. in Is.* V, 17, 5-6, *CCSL* 73, p. 185, and *Comm. in Gal.* I, 1, 19, Migne *PL* 26, 355 C.

31 *Apocalypsim* In *Annot. in Ap. Ioh.* 22, 20, *I.B* VI, 1123 E - 1126 A, Er. writes that in the

Greek codices he has seen that the title was not "Ioannis Euangelistae", but "Ioannis theologi"; he also mentions opinions which several authors had about the authorship:

1. Dorotheus, Bishop of Tyrus and martyr, does not mention the *Ap. Ioh.* Anastasius is not certain that it is written by the Evangelist, but only says that some people have accepted it as his work. (The Dorotheus who is said to have been Bishop of Tyrus and died as a martyr in 362 under Iulianus Apostata never existed; a book about the apostles and a list of the 72 disciples under his name is dated c. 800; the author is indefinable. *LThK* 3, 348; Anastasius is probably Anastasius bibliothecarius, † 879).

2. Eus. *H.E.* III, 28, 1 sq., *GCS* 2, 1, pp. 256-258, quotes from Gaius, who without any doubt ascribes the *Ap. Ioh.* to Cerinthus, a contemporary of John, demonstrating wordily which heresies Cerinthus has mixed through the book while abusing the authority of the apostle's name. But, according to Eus. *H.E.* VII, 25, *GCS* 2, 2, pp. 690-700, Dionysius of Alexandria does not agree with those who believed it to be by Cerinthus, though he supposes that it is not written by the Evangelist, because it mentions his name repeatedly. And Er. quotes two texts from *H. E.* III, 25, 2 and 39, 6, *GCS* 2, 1, pp. 250 and 288, in which Eus. himself raises doubts on the authorship of the Evangelist. According to *H.E.* III, 39, 14, *GCS* 2, 1, p. 290, Irenaeus, besides the apostles, mentions a certain Aristion and John the Presbyter. Eus. supposes the latter to be the author, whereas Jerome, *De vir. ill.* 9, Migne *PL* 23, 623 C, ascribes to him the two latter *Epistles* by John.

3. Jerome writes in *Epist.* 129, 3 sq., *CSEL* 56, p. 169, that in his time the Latins rejected *Hebr.* and the Greeks the *Ap. Ioh.*, but that ancient authors borrow testimonies from both of them as from canonical and ecclesiastical writings; in more than one place he recommends the *Ap. Ioh.* against the rejection by the Greeks.

In 1530 Frans Titelmans criticized the passage in *Libri duo de autoritate libri Apocalypsis* (Antwerp, M. Hillen). Its preface addressed to Erasmus is Ep. 2417. See also Rummel, *Catholic Critics*, 2, p. 21 sq.

32-34 *nam quod ... Manichaeum* I could not find this in *Contra Adimantum*, *CSEL* 25, pp. 115-190, but it could be gathered from Aug. *De utilitate credendi*, 7, *CSEL* 25, p. 10.

[D] Quum quartam adornarem aeditionem, forte nactus sum Graecos commentarios Ioannis Chrysostomi titulo, verone an falso nondum pronuncio. Ex his tertia aeditione quaedam retuleram schedis per amicos suppeditata. Is exordians testatur hoc opus adeo non fuisse celebre apud Graecos, vt non autor modo plerisque fuerit ignotus, verum ne id quidem sciretur an extaret liber hic de gestis apostolorum. Hoc opinor illum de vulgo fuisse loquutum, non de doctis. Caeterum exemplaria declarant hunc librum non perinde fuisse tritum apud Graecos vt Euangelia aut epistolas Pauli. Nec enim in vilo volumine (de sacris loquor) maior erat lectionis varietas. Ex fragmentis quae truncatim adferuntur in Glossa quam vocant Ordinariam, apparet extitisse tum in hoc opus commentarios neutiquam indoctos, quos ego ab istis rhapsodis studio suppressos fuisse suspicor, quo pluris fierent quae collegerant. Idem suspicor de veteribus quos citari videmus in Catena Aurea. Quae enim occasio tot volumina sic extinxisset, vt nullum vsquam superesset, vel casus incolume beneficio? Apud me certe nulla est dubitatio, quin Spiritus Sanctus ad fidei nostrae certitudinem hoc opus superesse voluerit, nec vltra tamen proferri rerum gestarum historiam, partim ne nobis incerta essent ecclesiae crepundia, partim ne varietate narrationum a Christo paulatim delaberemur ad humana.

Et erat semel finienda scripturarum inuiolabilis autoritas, ne turba voluminum eleuaretur. Etenim si legas ea quae caeteri qui feruntur fuisse vicini temporibus apostolorum literis prodiderunt, vel vt ab ipsis audita conspectaque, vel ab iis qui viderant accepta, videberis tibi fabulas, vt ita dixerim, legere, si conferas cum grauitate fideque huius historiae. Et in his esse constat qui, quod in dialogis fieri solet, ex his quae sacris libris continentur, narrationes fictas contexuerint, aut certe veris falsa miscuerint; rursus qui vel ob ingenii tarditatem vel ob memoriae debilitatem ea tradiderint quae vel non audierant vel non intellexerant. Huius generis esse puto scripta Clementis et Papiae, fortassis et Dionysii. Certe Papiam notat Eusebius in Historia Ecclesiastica, quasi qui quae a Ioanne audierat, ingenio non sit assequutus, vnde et scriptis suis praebuerit multis ansam erroris. Homines erant et humanis affectibus obnoxii. Quod si statim in his qui vixerant cum apostolis reperta est suspicio vel erroris vel vanitatis, quid futurum arbitraris fuisse, si talium narrationum aut scriptorum autoritas longo successionis ordine transisset ad posteros? Summa cura parique fide contexuit Ecclesiasticam Historiam Eusebius Caesariensis. At quam multa illic referuntur quae nihil habent grauitatis ecclesiasticae? [A] Primum quidem. Saepius admonuimus apud Graecos πρώτον vsurpari vice comparatiui. *Primum* pro 'priorem' siue 'superiorem'. Nam *sermonem* haud dubie librum euangelicum vocat; neque enim ea dixerat, sed scripserat. Et Isocrates suos libellos λόγους appellat. Deinde haud scio satisne Latine dicatur 'facere sermonem' pro eo quod est 'verba facere'. Vnde nos, quo dilucidior esset sensus, non veriti sumus ad hunc transferre modum: *Superiore quidem volumine diximus, Theophile, de omnibus quae coepit Iesus tum facere tum docere*. Poterat et sic: 'et facere et docere' siue 'vel facere vel docere'. Nam 'facereque et docere' poeticum est apud Latinos, apud Graecos secus, ποιεῖν τε καὶ

85 διδάσκειν. Partitus enim est omnem Christi vitam in duo, in facta et doctrinam. Fecit is admiranda, sed non minus stupenda docuit. Facta constant miraculis, doctrina decretis. Porro quod huc adducunt quidam, prius esse 'facere', deinde 'docere', id argutius est quam accommodatius. [C] Et tamen ad exhortandum

39 Quum quartam *F*: Quum hanc quartam *D*. 51 Quae enim occasio *E*: Quis enim casus *D*.

39–40 *Graecos ... pronuncio* In the preface to his translation, col. 3 sq., Er. writes: "Homilias quoque in Acta, siue illae ipsius Chrysostomi sunt, siue magis ex illius commentariis excerptae ac consutae, rursus ad Graeca recognitas, innumeris locis emendatiores inuenies, ne nihil accessisse putes peruulgatis editionibus." In Ep. 2253, ll. 15–19, Ep. 2263, ll. 34–38, Ep. 2291, ll. 8–10, and Ep. 2379, ll. 48–52, he believes them to be spurious.

41–44 *Is exordians ... apostolorum* Chrys. *Hom. in Act.* 1, 1, Migne PG 60, 13.

49 *rhapsodis* This word seems not to exist in ancient and medieval Latin. Hoven mentions it, referring to works of Er. In *CWE* 28, p. 248, it is translated as "chanter of other men's poems" in *Ciceron.* (*ASD* I, 2, p. 701, l. 29); H.J. de Jonge, *Glossa*, pp. 59 and 68, n. 40, notes that 'rhapsodi' is meant disparagingly and that it is the equivalent of "eorum qui concinnarunt Glossam Ordinariam" (*Annot. in Act.* 27, 30, infra, p. 341, l. 755 sq.), "those who have patched together the Glossa". Cf. *Apolog. ad Sanct. Caranz.*, *LB* IX, 409 E: "Est enim rhapsodia quaedam ac cento ex diuersorum auctorum fragmentis indiligenter consarcinata, nec titulis interim additis", *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 232, l. 127 sq.: "rhapsodia quam ... vocant Ordinariam", and *Apolog. de loco Omn. resurg.*, *LB* IX, 438 D: "rhapsodia quam vocant Glossam Ordinariam." In 1531 Er. responded to criticism by Alberto Pio with a work titled *Apologia aduersus rhapsodias calumniosarum querimoniarum Alberti Pii quondam Carporum principis* (*LB* IX, 1123–1196). Cf. Rummel, *Annotations*, p. 76.

51 *Catena Aurea* Thomas Aquinas does not discuss the *Acts* in the *Catena Aurea*, nor in *Super epistolas S. Pauli lectura*.

65 *scripta ... Dionysii* Er. probably refers to Clement of Rome (Pope, 92–101?) who, like Papias, was one of the Apostolic Fathers. C. 96 he wrote an Epistle to the Corinthians; he is not regarded as the author of the other works which are ascribed to him. Cf. Quas-

ten, 1, pp. 42–63. Papias (c. 60–130), was Bishop of Hierapolis in Asia Minor. His work, *Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεις* (*Expositions of the Oracles of the Lord*) in five books survives only in quotations in Irenaeus and Eusebius (*ODCC*). Dionysius probably refers to Dionysius the Areopagite, to whom some works were falsely ascribed. V. infra, p. 288 sqq., (n.) ll. 540–584.

66 *Eusebius H.E.* III, 39, 1–17, *GCS* 2, 1, pp. 284–293; cf. supra, p. 114, l. 938 sqq.

68 *Homines ... obnoxii* Cf. Ter. *Heaut.* 77: "Homo sum; humani nihil a me alienum puto", quoted by Er. in Ep. 1581, l. 44, and referred to in the preface to the *Annotations*, *ASD* VI, 5, p. 62, l. 198 (= Ep. 373, l. 223 sq.).

73–74 *Saepius ... comparatiui* In *Annot. in Mt.* 17, 10 and 21, 31, and in *Lc.*, 17, 25, *ASD* VI, 5, p. 254, l. 562 sq., p. 284, l. 328 sqq., and p. 568, l. 285, and supra, pp. 53, 82 and 146, ll. 523 sqq., 216 sqq. and 671 sqq., ad *Ioh.* 1, 15; 5, 4 and 15, 18.

76 *Isocrates* The *Orationes*.

77 *facere sermonem* This figure of speech is found in Aug. *Cons. euang.* IV, 8, *CSEL* 43, p. 404, referring to *Act.* 1, 1, and *Enarr. in Ps.* 149, 12, *CCSI* 40, p. 2186, referring to *Hgg.* 1, 1: "Factus est sermo (Vg.:) factum est verbum") Domini." The only place in pagan authors I could find is Ps. Quint. *Decl. maior*, 18, 6: "facere sermones". Cic. *Fam.* IX, 8, 1: "feci igitur sermonem inter nos habitum" is in my opinion not a good example because it refers to Cic. writing the dialogue *Ac*.

78–80 *Superiore ... docere* The translation in *Nov. Test.*

81 *facereque et docere poeticum est* "–que et" is found in Enn. *Ann.* 240 and *Scaen.* 2 (ed. Vahlen). Cf. *Annot. in Lc.* 2, 16, *ASD* VI, 5, p. 480, l. 966 sqq.

84–85 *quidam ... docere* Refers to the interlinear gloss of the *Glossa Ordinaria* ad locum: "Prius facere, postea docere, ne verbum opere destruat.".

non inutilis est arguatio. [D] De omnibus. Annotauit et hoc Chrysostomus, quod non dixit: 'omnia', sed *de omnibus*, nimirum ordinem ac seriem rerum indicans potius quam nihil esse praetermissum. Alioqui dissentiret a Ioanne, qui negat mundum fore capacem voluminum, si singula quae Dominus dixit fecitue, scriberentur. Quod autem de ordine loquitur, arguit quod sequitur, 'vsque ad diem illum'. Exorsus est a natiuitate praecursoris, prosequutus est narrationem vsque ad ascensionem Domini. Quoniam autem Ambrosius tribuit Lucae stilum historicum, multum lucis adferunt rerum narrationi transitiones eiusmodi, ceu commissurae partium quae paucis repetendo quod dictum est, refricant lectoris memoriam et proponendo quae dicenda sunt, reddunt auditorem ad ea quae restant magis docilem. Euangelicam, inquit, historiam ab initio prosequutus sum vsque ad tempus ascensionis; quod superest, absoluam hoc libro. Annotauit et hoc Chrysostomus, quod modestiae causa suum opus *sermonem* vocat, non 'Euangelium'.

[2] [A] Praecipiens apostolis per Spiritum Sanctum. Ἐντειλάμενος. Praeteriti temporis est, hoc est: 'cum praecepisset'. Et hunc locum quoniam alioqui videbatur obscurior, paulo fusius explicuimus ad hunc modum: *ad eum vsque diem quo, postquam impartitus in hoc ipsum Spiritum Sanctum mandata dedisset, quos delegerat, apostolis, sursum assumptus est.* [D] Sentit hic nonnihil incommodi etiam Beda, nam meminit hyperbati. [A] Caeterum illud [C] *per [A] Spiritum Sanctum* ita positum est, vt ambigi possit vtro sit referendum, ad superiora an ad sequentia. Verum sensus [B] magis [A] exigit, vt ad superiora referatur. Siquidem impartit illis Spiritum Sanctum a resurrectione; et ita mandauit praedicandi munus. Nisi malumus sic accipere quod ipse Christus in baptismo Spiritum Sanctum in se descendentem acceperit, quo facto postea delegerit apostolos. Caeterum prior lectio mihi magis probatur. [C] Praesertim cum huic assentiatur Chrysostomus: Διὰ Πνεύματος, inquit, ἐντειλάμενος, τοῦτ' ἔστιν, πνευματικὰ πρὸς αὐτοὺς ῥήματα, οὐδὲν ἀνθρώπινον. Neque enim perinde arridet quod additur *per Spiritum Sanctum*, quasi illius essent quae mandasset. [D] Nam et hunc sensum proponit Chrysostomus. [C] Et quod ait praecepisse, idem Chrysostomus non refert ad id quod sequitur: *ab Hierosolymis ne discederent*, sed ad illud potius: *Ite et docete omnes gentes* etc., vt intelligamus eam doctrinam non esse Mosaicam neque mundanam, sed spiritualem ac coelestem. Hoc admonere visum est, quod videam interpretes Latinos hoc in loco et torqueri nonnihil et variare. [A] Quos elegit. Οὓς ἐξελέξατο. Hoc interiecit, vt appareat Christum non omnibus mandata dedisse, sed iis duntaxat, quos ad hoc muneris delegerat, nempe duodecim apostolis et septuaginta discipulis. [D] Assumptus est. Ἀνελήφθη, quod magis sonat 'receptus est', videlicet in coelum, vnde venerat. Nam assumi dicitur qui in consortium adiungitur, quod Graeci dicunt παραλαβεῖν Matthaei primo. Et προσλαμβάνεσθαι Rom. xiiii. Et hanc ipsam vocem ἀνελήφθη vertit *receptum est* Actuum decimo.

[3] [A] In multis argumentis. Τεκμηρίους. 'Argumentum' hic vocat signum aliquod per quod fides fit rei alioqui dubiae. Et *in multis* Hebraico more

130 dixit pro 'per multa argumenta'. Caeterum quod sequitur, ὁπτανόμενος, participium est passivum praesentis temporis. Proinde interpres dum, quod non solet, conatur exprimere rationem temporis, nimis diluto vsus est verbo. Siquidem apparet id quoque quod non est. Nos itaque maluimus circumloqui: *dum conspicitur*.

135 [4] Et conuescens praecepit. [C] Laurentius Valla putat perperam in Latinis codicibus legi *conuescens*, sed scriptum fuisse 'conuersans', non dissimu-

100 Praeciens ... Sanctum *E*: Per spiritum sanctum praeciens *A-D*.

103-104 mandata ... sursum *C-E*: mandasset

86 *Chrysostomus Hom. in Act. 1, 3*, Migne *PG* 60, 17: Ἄλλ' οὐκ εἶπε, ἰάντα, ἀλλὰ, Περὶ πάντων.

88 *Ioanne Ioh. 21, 25*.

92 *Ambrosius Expos. Lc., Prologus, 4 and 7*, *CCSL* 14, pp. 3 and 5; cf. *Annot. in Lc. 1, 1*, *ASD* VI, 5, p. 440, ll. 24-32.

96-97 *Euangelicam ... libro A* paraphrase of *Act. 1, 1*.

98 *Chrysostomus Hom. in Act. 1, 3*, Migne *PG* 60, 17 sq.: Ἄλλ' αὐτὸς μετρούζει καὶ φησι. Τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποιουσάμην ... Ὅραε πῶς ταπεινῶς ἐτι διαλέγεται, ὡς καὶ αὐτὸς περὶ ἐαυτοῦ.

100-119 *Praeciens ... variare* Lee criticized Er., because he had linked "per Spiritum Sanctum" with "praeciens" instead of with "elegit"; Er. responds to this criticism in the 1522 additions and in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD* IX, 4, pp. 205-206, ll. 104-129.

102-104 *ad eum ... assumptus est* The translation in *Nov. Test. A*; *B-E* read: "mandata dedisset" instead of "mandasset".

105 *Beda Expos. Act. 1, 2*, *CCSL* 121, p. 6.

105 *hyperbati V. supra*, p. 22, introd., §10.

105-107 *Caeterum ... sequentia* In *Contra epistolam quam vocant fundamenti*, 9, and *Contra Felicem*, 4, *CSEL* 25, pp. 203 and 804, Aug. quotes: "in die qua ("quo", respectively) apostolos elegit per Spiritum Sanctum et praecepit praedicare euangelium."

112 *Chrysostomus Hom. in Act. 1, 3*, Migne *PG* 60, 18.

115-117 *Chrysostomus ... gentes* But Chrys. discusses the passage "ab Hierosolymis ne discederent" extensively in *Hom. in Act. 1, 4*, Migne *PG* 60, 19 sq.; *Opera*, 3, 443 *B-D*, offers a faithful translation by Er.

117 *Ite ... gentes Mt. 28, 19* (*Vg.*).

119 *interpretes ... variare* Cf. *Glossa Ordinaria*, ad locum: "R<abanus Maurus>: 'praeciens

apostolis quos delegerat, sursum *AB*."

134-179 Et conuescens ... Rursum *E*: Et conuescens praecepit Quisquis vel mediocri-

apostolis praedicare euangelium per Spiritum Sanctum', per quem praedicatum est euangelium, quia verba inspirabat et fiduciam tribuebat. Vel 'praeciens per Spiritum Sanctum'. Quod enim Filius praecipit, hoc et Spiritus Sanctus. Vel propter Spiritum praecepit, quia non praeciperet nisi Spiritus venturus esset." Rabanus Maurus' *Commentary to the Actis* has not yet been edited in print. According to Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aevi*, 5 (Madrid, 1955), p. 28, it is to be found in Balliol College, Oxford, in the 12th cent. MS. N° 167, f° 143-174, and in the University Library of Cambridge, in the 13th cent. MS. Ee III, 51, f° 198-238.

121 *hoc muneris V. supra*, p. 17, introd. §9b.

122-126 *Assumptus ... decimo Nov. Test.* also reads: "assumptus est." Cf. *Mt. 1, 24*: παραλαβεῖν, *Vg.*: "acceptit", *Nov. Test.*: "adiunxit sibi" (cf. *ASD* VI, 5, p. 92, ll. 638-642), *Act. 10, 16*: ἀνελήφθη, *Vg.* and *Nov. Test.*: "receptum est" (cf. infra, p. 248, l. 612 sq.), and *Rom. 14, 1* and 3: προσλαμβάνεσθε ... προσελάβετο, *Vg.* and *Nov. Test.*: "assume ... assumpsit" (cf. *LB* VI, 638 F - 639 C).

128-129 *in multis ... per multa* Cf. supra, p. 77, n. ll. 57-60, ad *Ioh. 3, 35*.

132-133 *dum conspicitur Nov. Test.*: "dum per dies quadraginta conspicitur."

134-190 *Et conuescens ... conuersans* This entry was altered and extended from 1522 onwards after criticism by Lee and Stunica. Er. also defends himself against their attacks in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD* IX, 4, pp. 206-208, ll. 131-187, and *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 136 sqq., ll. 560-566. Cf. *Annot. in Mt. 21, 17*, *ASD* VI, 5, p. 283, l. 282 sq., Metzger, p. 278 sq., Sider, *CWE* 50, p. 159, n. 18, and Asso, p. 92 sq.

134 *Laurentius Valla Annot.*, Garin, 1, p. 847, col. 1: "Neque legere debemus 'conuescens',

lans interim in aliquot Graecis codicibus haberi συναλιζόμενος, in aliis συναλιζόμενος. Prius illud interpretatur 'conuersans', posterius hoc 'conueniens' siue 'coniungens se cum illis'; sic tamen vt velit vtriusque dictionis eandem esse vim. Ac satis apparet συναλιζομαι dictum ab ἀλή, quod stabulum sonat aut diuersorium. Graecum vnde dicatur συναλιζεσθαι, non perinde liquet; nisi quod Hesychius συναλιζόμενος interpretatur συναχθεις και συναθροισθεις, id est: 'congregatus et conglomeratus'; nec alio vergunt quae scribit Suidas. Licet apud hunc addatur υ; συναλισσας, inquit, συνάζας, συναθροισσας, ac paulo post συναυλιαν interpretatur συμφωνίαν. Quanquam autem fere consequens est, vt qui sub eodem tecto versantur, vna nonnunquam cibum capiant, tamen id nec ex ipsa vocis ratione nec ex Graecis quos citauit autoribus liquere potest. Iam in aceruo vocabulorum ad conuiuium pertinentium quae congerit Iulius Pollux, nulla huius vocis mentio. Tametsi non inficior Hieronymum in quaestione ad Hedi-
 140
 145
 150
 155
 160
 165

biam septima videri legisse 'conuescens', quum scribit hunc in modum: *In altero autem tanta familiaritas erat et perseuerantia, vt cum eis pariter vesceretur.* Vnde et Paulus apostolus refert eum quingentis simul apparuisse discipulis. Et in Ioanne legimus quod piscantibus apostolis in litore steterit et partem assi piscis fauumque comederit, quae verae resurrectionis indicia sunt. Et Chrysostomus in commentariis qui feruntur in hunc librum eo nomine, palam interpretatur de cibo sumpto. Eius verba subscribam: Διά τοι τοῦτο και τότε τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔμεινεν ἐπὶ τῆς γῆς [D] μετὰ τὴν ἀνάστασιν, [C] ἔλεγχον διδοὺς ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τῆς ὀφείας τῆς οἰκείας, ἵνα μὴ φάντασμα εἶναι νομίζωσι τὸ δρώμενον. Καὶ οὐδὲ τούτῳ ἠρκέσθη, ἀλλὰ και τράπεζαν προσετίθει. [E] ὅπερ οὖν και προῖων λέγει. [C] 'καὶ συναλιζόμενος αὐτοῖς.' Τοῦτο δὲ αἶε και αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι τεκμήριον ἐποιοῦντο τῆς ἀναστάσεως λέγοντες. 'Οἱ τινες συνεφάγομεν και συνεπίομεν αὐτῷ.' [D] Id est: 'Atque hac sane de causa et ipse diebus quadraginta commoratus est post resurrectionem in terris, nimirum longo temporis spatio per argumenta certa declarans et comprobans conspectum suiipsius, ne spectrum et inane phantasma crederent quod videbatur. Ac ne his quidem contentus fuit, sed mensam etiam addidit; nimirum hoc est quod deinceps dicit: Et conuescens simul cum illis. Nam hoc argumento ipsi quoque apostoli semper astruxerunt resurrectionis fidem, vt quum aiunt: qui quidem cibum vna sumpsimus et bibimus cum illo.'

[C] Haec si cui probantur, vt mihi sane non improbantur, expendat num
 170
 175

sυναλιζεσθαι dicatur a salis communione, iuxta prouerbium *Salem et mensam ne praetereas.* Alioqui ex hoc loco non liquet fuisse conuiuium Christo cum apostolis. Certe Cyrillus in opere quo exponit dictiones sacrarum scripturarum, συναλιζόμενος interpretatur συναθροιζόμενος [E] a voce ἀλήη siue ἄλια, quae concilium siue congregationem sonat. Ita Herodotus in primo libro: Κύρος γράψας εἰς βιβλίον τὰ ἐβούλετο, ἀλήην τῶν Περσέων ἐποίησατο; apud eundem frequenter obuuium est συναλιζεσθαι pro 'congregare'. Nec dubito quin ἄλια dicta sit a sale, iuxta illud *Salem et mensam ne praetereas.* Etymologicon indicat ἄλιαν dici vas in quo tunditur sal aut vbi reponitur.

[A] Rursum variat et ipsa sermonis distinctio. Nam quidam hoc participium
 180 referunt ad superiora, vt et hoc censeatur inter argumenta resurrectionis, quod
 domesticam cum illis ac diutinam egerit consuetudinem. Nam id est, ni fallor,
 συναυλιζεσθαι. Alii rursus ad sequentia, vt sub eodem tecto commorans apud illos
 intelligatur mandasse, ne discederent Hierosolymis. Id quod mihi magis probatur,
 185 quod quidem ad distinctionem attinet. Alioqui duriuscule cohaereant cum
 superioribus quae sequuntur. Caeterum si legamus συναλιζόμενος, [C] iuxta Val-
 lam – id est ‘congregans se cum illis’ siue ‘congregans illos in idem loci’ –, [A] id

ter attenderit, facile coniectabit ab interprete scriptum fuisse conuersans, non conuescens. Id famelicus opinor quispiam, nihil nisi cibum somnians vertit in conuescens, quod inhumanum putaret Christum suos relinquere, nisi prius habita cum illis compotatiuncula, quemadmodum hodie vulgus nostratum facit. Caeterum in graecis exemplaribus variat hic locus. In aliis scriptum est, συναλιζόμενος, quod sonat congregatos siue congregans. In aliis συναυλιζόμενος, i. commorans, et sub eodem versans tecto. Rursum AB, Et conuescens praecepit.)

sed ‘conuersans’, συναυλιζόμενος, siue vt quidam codices habent, vna litera excepta, συναλιζόμενος, id est ‘conueniens’ siue ‘congregans se’, cum eis videlicet ‘conuersans.’”

140–141 *Hesychius* συναλιζόμενος. συναλισθείς- συναχθείς, συναθροισθείς.

142 *Suidas* Adler, 4, p. 463: Συναλίσας [in the app. crit. Συναυλίσας is mentioned as a variant reading]: συνάξας, ἀθροίσας. Συναλισθείσης: συναχθείσης; p. 464: Συναυλίαν: συμφωμίαν.

147 *Iulius Pollux Onomasticon libri 10* (ed. E. Bethe, Leipzig, 1900–1937).

148 *Hieronymum Epist.* 120, 7, CSEL 55, p. 489.

151 *Paulus* 1. Cor. 15, 6.

151 *Ioanne Ioh.* 21, 4 relates that “Jesus stood on the beach,” but *Lc.* 24, 41 sq. states that he asked the disciples: “Have you anything here to eat?” and “they gave him a piece of broiled fish, and he took and ate before them.” Quotations from RSV.

153 *Chrysostomus Hom. in Act.* 1, 4, Migne PG 60, 19. The translation in ll. 161–168 is not entirely identical to that in *Opera*, 3, 443 B–D.

167–168 *qui quidem ... cum illo Act.* 10, 41 (*Vg.* and *Nov. Test. A*: “nobis qui manducauimus et bibimus cum illo”; *B–E*: “nobis, qui

Laurentius ... 139–140 diuersorium. Caeterum vnde ... 142 *Suidas*. Quanquam apud hunc additur υ ... 156 γῆς, ἔλεγχον ... 158 προσετίθει ὅπως οὖν καὶ δηλῶν ἔλεγε καὶ συναλιζόμενος ... 161 αὐτῷ. 169 Haec si ... 173 συναθροίζόμενος. Rursum C, Et conuescens praecepit.) Laurentius ... 139–140 diuersorium. Caeterum vnde ... 142 *Suidas*. Quanquam apud hunc additur υ ... 158 προσετίθει ὅπως οὖν καὶ δηλῶν ἔλεγε καὶ συναλιζόμενος ... 173 συναθροίζόμενος. Rursum D.

186 congregans illos DE: congregans illis C.

comedimus et (DE: “ac”) bibimus vna cum illo”).

170–171 *Salem ... praeterea Adag.* 510, ASD II, 2, pp. 32–34, ll. 243–271.

172 *Cyrillus ... scripturarum* A glossary that probably came into being in Alexandria in the 5th century and has come down in MSS. only (*Der Kleine Pauly*, 3, 413, s.v. “Kyrillos”). Excerpts from some MSS. have been printed as appendices in *Hesych.* 4, 1, ed. M. Schmidt, Jena, 1862, pp. 337–368. One of these MSS., the Vossianus Gr. Q. 63 in Leiden, contains on f° 130 r°: συναλισθέντες, συναχθέντες and συναλίσας, συνάξας, συναθροίσας, but does not refer to ἀλίη or ἀλία.

174 *Herodotus* I, 125.

177 *Etymologicon Etym. mag.* 63, l. 38 sq.: Ἀλία. Σκεύος ἐν ᾧ τρίβονται οἱ ἄλας, ἥ εἰς ὃ ἀποτίθενται.

179–184 *Rursum ... attinet* “Conuescens” is connected with the preceding participles by Bede in *Expos. Act.* 1, 3, CCL 121, p. 6, but with that which follows in all Bible editions since 1480 which I have consulted. *Chrys. Hom. in Act.* 1, 4, Migne PG 60, 19, and *Valla, Annot.*, Garin, p. 846, col. 1, connect all three participles with “praecepit eis”.

LB 436 magis con|gruit cum eo quod aliquanto post sequitur: Illi igitur cum conueni-
 sent, *interrogabant eum dicentes: 'Domine'* etc. Apparuit enim illis nunc pauciori-
 bus, nunc pluribus. Caeterum conscensurus in coelum omnes voluit adesse, vt
 190 vltima acceret mandata. [E] Augustinus aliquot locis legit 'conuersans'. [A]
 Quam audistis, inquit, per os meum. Ἡν ἠκούσατέ μου, id est: 'quam
 audistis ex me'. [D] Hilarius allegans hunc locum lib. De trin. octauo non addit
inquit. [A] Caeterum haud male interpres addidit *inquit* de suo, ne durior esset
 sermo ob repente mutatam personam loquentis. [D] Et vbi sunt interim qui cla-
 195 mitant esse sacrilegium vel iota addere sacris voluminibus?

[5] [A] Baptizabimini Spiritu Sancto. Ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ, id est 'in
 Spiritu Sancto', hoc est 'per Spiritum Sanctum'. [B] Recte igitur praepositionem
 omisit interpres. Augustinus epistola centesima octaua admonet in nonnullis
 Latinis codicibus scriptum fuisse pro *baptizabimini* 'incipietis baptizari'. Verum
 200 hanc lectionem vt mendosam reiicit ex autoritate Graecorum codicum, cum hic
 interpres subinde verterit ad consimilem modum.

[6] [A] Si in hoc tempore. Εἰ apud Graecos frequenter est interrogantis.
 Rectius itaque vertisset 'num in tempore hoc' siue 'an in tempore hoc'. [B] Re-
 stitues regnum Israel. Τῷ Ἰσραήλ, id est 'Israeli'. Sic enim vocant gentem
 205 Iudaicam. Somniabant enim adhuc nescio quod regnum Hebraeorum.

[7] [A] Tempora vel momenta. Χρόνους ἢ καιρούς, id est 'tempora et arti-
 culos' siue 'opportunitates'. Quanquam apud Graecos καιρός nonnunquam pro
 χρόνος vsurpetur, at non contra. Est autem proprie χρόνος, quoties de genere seu
 modo spatious temporis agitur, veluti seculum, annus, mensis, dies, hora; καιρός
 210 autem, cum sentimus oportunitatem rei gerendae. Nam vtrunque refertur a rhe-
 toribus inter argumenta coniecturalia. [B] Annotat hanc vocum differentiam et
 diuus Augustinus in epistola lxxviii. ad Hesychium. [A] Quin apud Graecos
 καιρός deus est, quem Ausonius vertit 'occasionem'. Neque vero καιρός species est
 huius ceu generis χρόνου, quemadmodum indicat Valla; diuersum magis est
 215 quam pars. Et omnino plus quiddam est καιρός quam tempus, nempe 'articulus',
 ipsumque momentum ac punctum, vt aiunt, in quo res sit agenda. Vnde non-
 nunquam 'articulum' vertit. Neque dubito quin illud Terentianum, *vt in ipso arti-
 culo oppressit*, Graecis sit καιρῶ. Duabus dictionibus Graecis respondet vnica
 Latina, 'tempus'. [B] Augustinus locum hunc adduxerat hoc pacto: *Nemo potest
 220 cognoscere tempora quae Pater posuit in sua potestate*. At Hesychius ex autoritate
 veterum exemplarium nobiscum legit *Non est vestrum*. [A] Quae Pater posuit
 in sua potestate. Ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, id est 'in propria' siue 'sua ipsius
 potestate'.

[8] Accipietis virtutem. Δύναμιν, id est 'robur' ac 'fortitudinem'; ne quis
 225 accipiat ἀρετήν, quae 'probitas' est vitio opposita. Et superuenientis Spiri-
 tus. Ἐπελθόντος praeteriti temporis participium est, sed quod verbo futuri tem-
 poris adhaereat. Vertere poterat 'illapsi in vos' siue vt nos vertimus: *postquam Spi-
 ritus Sanctus aduenerit super vos*. [D] Nam et illud ambiguum est apud Graecos,
 an genitiui casus ponantur absolute. Sic enim refert Hilarius in libris De trinitate:
 230 *superueniente Spiritu Sancto in vos*. [A] Testes in Hierusalem. Gemina est

coniunctio Graecis, ἐν τε Ἱερουσαλήμ καὶ ἐν πάσῃ Ἰουδαίᾳ. Caeterum quod subiunxit 'Iudaeam' *Hierusalem*, totum parti, non potuit reddi neque per gemi-

192 audistis *DE*: auditis *A-C*.

197 praepositionem *E*: coniunctionem *B-D*.

214 indicat *C-E*: indicat *AB*.

214 est *A-C*: om. *DE*.

231 Ἱερουσαλήμ *A-C*: Ἱερουσαλήμ *DE*.

187-188 *Illi igitur ... Domine* Contamination of *Act.* 1, 6 in *Vg.*: "Igitur qui conuenerant, interrogabant eum, dicentes: Domine ...", and in *Nov. Test.*: "Illi igitur, vbi conuenissent, percontabantur illum dicentes: Domine ..."

190 *Augustinus* Aug. quotes in *Epist. ad catholicos de secta Donatistarum*, 11, 27, *CSEL* 52, p. 262: "et cum conuersaretur cum eis, praecepit eis ...", in *Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, *CSEL* 25, p. 203: "docens de regno Dei, quomodo conuersatus sit cum illis et praecepit eis ...", and in *Contra Felicem*, 1, 4, *CSEL* 25, p. 804: "et docens de regno Dei et quomodo conuersatus est cum illis. Et praecepit eis ..."

191-194 *Quam ... loquentis* *Nov. Test.*: ἦν ἡκούσατέ μου and "de quo (inquit) audistis ex me." In modern editions of *NT φησίν* is not included in the text.

192 *Hilarius Trin.* VIII, 30, *CCSL* 62A, p. 341.

194-195 *Et vbi sunt ... voluminibus* The same kind of exclamation in *Er.*'s introduction to his 1521 edition of *Cypr.*, mentioned in *ASD* VI, 5, p. 159, n. l. 131, ad *Mt.* 6, 12.

196-197 *in ... per* Cf. supra, p. 77, n. ll. 57-60, ad *Ioh.* 3, 35.

198 *Augustinus Epist.* 265, 3, *CSEL* 57, p. 640.

202-204 *Si in hoc ... Israeli* *Nov. Test.*: "Domine, num in tempore hoc restituis regnum Israeli" (*A*: "ipsi Israel"?)

206-215 *Tempora ... pars* In the 1516 passage *Er.* borrows more from *Valla* than he shows; cf. *Annot.*, *Garin*, 1, p. 847, col. 1: "Graeci duo vocabula tempus significantia habent, quibus nunc euangelista vtitur, χρόνους καὶ καιρούς, quorum prius fuit illud: 'si in tempore hoc restitues templum Israel' [*Act.* 1, 6], sequens illud posterius: 'cum venerint tempora refrigerii a conspectu Dei' [*Act.* 3, 18]. Quomodo ergo nunc transfertur 'momenta'? Ego certe non sic ausim transferre illud, simile *Demosthenis* in *Olinthiacis* [3. *Olynthiac*, 16], τίνα γὰρ χρόνον ἢ τίνα καιρόν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦ παρόντος βελτίω ζητεῖτε: Videtur tamen apud Graecos proprie secundum esse primi species; vt aestas, hyems, nox, dies, ideoque nonnunquam illud prius pro ipso anno capitur, qui in se partes eas habet quas nominauit, forte non potuit trans-

ferri melius."

206-207 *tempora et articulos* The reading of *Nov. Test. A*; *B-E*: "tempora et articulos temporum." Cf. 1 *Thess.* 5, 1, in *Nov. Test.*: "de temporibus et articulis temporum". In *Cic. Quinct.* 5, 19, "in ipso articulo temporis", is translated in *Lewis-Short* as "at the most critical moment."

211 *coniecturalia* "based upon conjecture" or "inference" (*OLD*, s.v.). The word is often found in *Rhet. Her.*, e.g. IV, 29, 41: "coniecturalis argumentationes". *ThLL* IV, 317, s.v., mentions "argumentum coniecturale" in *Eugraphius* (6th century), *Comm. in Ter. Andr.* 28 and 468, *Eun.* 95 and *Hec.* 674.

212 *Augustinus Epist.* 197 to *Hesychius Salonitanus* (of *Salona*, now *Solin* near *Split* in *Croatia*), 2 sq., *CSEL* 57, 232 sq.

213 *Ausonius Epigrammata*, 33: *In simulacrum occasionis et paenitentiae*, 3: "Sum dea quae rara et paucis occasio nota."

214 *Valla* V. supra, n. ll. 206-215.

216 *momentum ac punctum, vt aiunt* *Er.* alludes to *Adag.* 1170, *LB* II, 472 BC: "Temporis punctum. Στιγμὴ χρόνου, id est punctum temporis." In *Lc.* 4, 5 *Nov. Test. A* reads: "momento", *B-E*: "puncto". Cf. *Annot. in Lc.* 4, 5, *ASD* VI, 5, p. 506 sq., (n.) ll. 614-615.

217 *Terentianum* *Ter. Ad.* 229. The example for this comedy may have been *Menander's* comedy Ἀδελφοί of which only some fragments have been preserved. Cf. *Rummel, Annotations*, p. 51.

219-221 *Augustinus ... vestrum* In *Epist.* 197, 1-4, *CSEL* 57, pp. 232-234, Aug. quotes the reading "Nemo ... potestate" several times; *Hesychius Salonitanus* responds in *Epist.* 198, 2, *CSEL* 57, p. 236: "et in antiquissimis libris ecclesiarum non ita scriptum est 'nemo potest', sed scriptum est: 'Non est vestrum nosse tempora vel momenta quae Pater posuit in sua potestate'."

221-223 *Quae ... potestate* *Nov. Test.*: "in sua ipsius constituit potestate."

224 *virtutem* Also in *Nov. Test.*

227-228 *postquam ... super vos* *Nov. Test.*: "posteaquam ... vos".

229 *Hilarius Trin.* VIII, 30, *CCSL* 62A, p. 341.

num 'et' neque per 'tum'. Proinde nos reddidimus: *non solum Hierosolymis, verum etiam in vniuersa Iudaea*. [D] Nam hic Iudaeam arbitror positam non pro tota regione Iudaicae gentis, quae duodecim tribus complectitur, sed pro ea prouincia cuius metropolis est Hierosolyma, quanquam ipsa quidem est in tribu Benjamin. His enim gradibus propagatum est euangelium: ab Hierosolyma velut a fonte dimanauit ad omnes Iudaeae partes, deinde ad Samaritanos semipaganos et semiiudaeos; mox in Syriam, hinc in totam Asiam Minorem, [E] hinc in Graeciam, [D] postremo in Italiam, denique in vniuersum terrarum orbem.

[10] [A] Cumque intuerentur in coelum. Καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν, id est: 'cum essent intentis' siue 'defixis in coelum oculis'. Id enim Graecis est ἀτενίζειν, 'fixis et immotis obtueri oculis', amantium morc. [B] In coelum autem ita positum est, vt vtro|uis possit referri, vel ad intuentes vel ad euntem. Nisi quod mox velut explicat, *Quid statis aspicientes in coelum?* [D] Annotarat hoc nescio quis in Glossa quam vocant Ordinariam. [B] Nam quod 'veste alba' vertit vestibis albis, nihil refert ad sensum. Ecce duo viri. Καὶ ἰδοὺ. Admonuimus esse peculiare Lucae καὶ coniunctionem ex superfluo addere. Proinde interpretes recte omisit.

[11] [A] Quemadmodum. Ὁν τρόπον, vt 'quem ad modum' tres sint dictiones.

[12] Sabbati habens iter. Σαββάτου ἔχον ὁδόν. Sentit spacium [C] bis [A] mille passuum. Longius iter facere Iudaeis fas non erat sabbatis. [C] Hoc enim indicat Hieronymus scribens ad Algasiam quaestione decima, nimirum Iudaeis religiose obseruatum, ne sabbatis ambularent supra bis mille passus, ex institutione Barachibae, Simeonis et Helles rabinorum, quos illi magistros nostros vocare soliti sunt, vt inibi docet Hieronymus. Praeterea apud Ioannem cap. vndecimo Bethaniam abfuisse ab Hierosolymis stadiis ferme quindecim. Ea conficiunt paulo minus quam passuum duo milia. Erat autem Bethania in latere montis Oliueti. Testatur [D] hoc [C] idem Chrysostomus enarrans conuiuium Simonis leprosi. Proinde miror vnde apud Lyranum caeterosque recentiores interpretes legamus iter sabbati non habere plus quam mille passus; nisi forte hoc accidit vitio librariorum. [A] Proinde nos vertimus 'abest ab Hierosolymis iter sabbati'.

[13] In coenaculum. Εἰς [B] τὸ [A] ὑπερῶν. Hic *coenaculum* non significat eum locum in quo coenatur, sed superiorem domus partem. Id quod Graeca vox indicat. In coenaculum ascenderunt. Ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῶν, id est: 'ascenderunt in coenaculum', hoc est: 'ingressi ciuitatem, conscenderunt coenaculum'. [C] Nostra lectio perinde sonat, quasi ingressi coenaculum conscenderint eo vbi manebat Petrus. [D] Lyranus putat esse πρωθύστερον. In Glossa Ordinaria nescio quis admonet Graecae lectionis. Quanquam nec in Latina lectione opus erat vlla figura, siquidem hypostigme addita dictioni *introissent* excludit amphibologiam. In aliquot vetustis nostrae linguae codicibus habebatur 'ascenderunt in

233 Hierosolymis B-E: in Hierusalem A.

Admonuimus D.

247 duo viri. Καὶ ἰδοὺ. Admonuimus E: viri duo. Admonuimus BC, viri duo. καὶ ἰδοὺ,

263 Hierosolymis B-E: Hierusalem A.

- 233–234 *non solum ... Iudaea* The reading of *Nou. Test. B–E; A*: “in Hierusalem”.
- 234–240 *Nam hic ... orbem* This 1527 passage may have been added under the influence of criticism by Sutor, which is apparent from *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor., LB IX, 778 C*. “Nam ... Benjamin” in ll. 234–236 is borrowed from Jerome, *Sit. et nom. loc. Hebr., Migne PL 23, 904 C*: “Dauid ... totius eam Iudaeae provinciae metropolim fabricatus est ... Fuit autem in tribu Benjamin.”
- 241–242 *Cumque ... oculis Nov. Test.:* “Quumque essent defixis in coelum oculis.”
- 245 *mox Act. 1, 11.*
- 246 *Glossa ... Ordinariam* Ad locum: “B<eda>: In Graeco ita habetur: ‘Et cum in caelum intuerentur eunte illo’, scilicet intenderunt in caelum, quo ibat. Vnde et angeli eis dicunt: ‘Quid hic statis aspicientes in caelum?’ Quod vero eum in caelum euntem intuerentur, ibi ostenditur: ‘Sic veniet quem admodum vidistis eum euntem in caelum.’” This text is nearly identical with Beda, *Retract. in Act. 1, 10, CCSL 121, p. 106*.
- 247 *vestibus albis Nov. Test.:* “amicti vestibus albis.”
- 247 *Καὶ ἰδοὺ* “An exclusively Biblical Septuagintal phrase, perhaps also from Aramaic. It is frequent in the *LXX*, and Luke and Paul probably obtained the expression from here.” It is also frequent in *Mt.* Moulton, 4, p. 53.
- 252–263 *Sabbati ... sabbati* The 1522 additions are due to sharp criticism by Stunica of Er.’s remark that a Sabbath journey was one mile instead of two. In *Apolog. resp. Iac. Lop. Suon., ASD IX, 2, p. 138, ll. 568–577*, Er. defends himself with the argument that he relied on Lyranus and the *Glossa Ordinaria*. Cf. *infra*, nn. l. 261, and H.J. de Jonge, *Glossa*, p. 56.
- 254–257 *Hieronymus ... Hieronymus Epist. 121, ad Algasiam, 10, 20, CSEL 56, p. 48 sq.* The passage “rabinorum ... sunt” may also hint at the claim of doctors of theology in Er.’s time to be addressed as “magister noster” and at Er.’s habit of calling the theologians of the University of Paris “rabini”. Cf. *supra*, p. 70, ll. 948–950, ad *Ioh. 3, 2*, and *ASD VI, 5, p. 485, n. ll. 59–60 ad Annot. in Lc. 2, 34*.
- 257 *Ioannem Ioh. 11, 18.*
- 259–260 *Erat ... Oliueti* Borrowed from Jerome, *Sit. et nom. loc. Hebr., Migne PL 23, 884 C*.
- 260 *Chrysostomus Hom. in Mt. 80 (81), 1, Migne PG 58, 723.*
- 261 *Lyranum* Nicholas of Lyra, *Postilla*, ad locum: “Sabbati, id est, distans a Hierusalem, per mille passus, qui faciunt dimidiam leucam.”
- 261 *caeterosque ... interpretes* Not only the interlinear gloss in the *Glossa Ordinaria* ad locum: “Spacio miliarii distat a Hierusalem. Mille passus; quod cuius sit auctoritas ignoratur”, but also Beda, *Expos. in Act. 1, 12, CCSL 121, p. 9*: “sabbato enim iuxta legem plus quam mille passus incedere non licebat”, and Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: “spacium miliarii; quod est mille passus.”
- 263 *abest ... sabbati* The reading of *Nou. Test. B–E; A*: “a Hierusalem”.
- 264–269 *In coenaculum ... Petrus* Er. criticizes the punctuation of the *Vg.* (“Nostra lectio”; cf. *infra*, p. 207, n. ll. 705–706), with a comma after “coenaculum”. *Nou. Test.:* “Et quum introissent, ascenderunt in coenaculum.”
- 269 *Lyranus ... πρωθυστερον* Nicholas of Lyra, *Postilla*, ad locum: “Est autem coenaculum solarium; et sic prius ascenderunt et postea introierunt coenacula. Et est figuratiua locutio. Sicut cum dicitur: moriamur, et in media arma ruamus.” *Πρωθυστερον* is a term taken from a *scholion* in *Eur. Hec. 762* (E. Schwarz, *Scholia in Euripidem*, 1, p. 64, Berlin, 1887); nowadays the term *υστερον πρωτερον* is more usual.
- 269 *Glossa Ordinaria* Ad locum: “In Graeco ita ponitur: ‘Cum introissent ciuitatem in coenaculum ascenderunt, vbi erant manentes Petrus’ etc.”
- 271 *figura* ‘figure of speech’.
- 271 *hypostigme* ‘comma’.
- 271–272 *amphibologiam* V. *supra*, p. 20, introd., §10.
- 272 *vetustis nostrae linguae codicibus* “Nostrae linguae” refers to the Dutch language, as in *Annot. in Ioh. 14, 26, supra*, p. 142, l. 568. See e.g. two 14th century Dutch translations of *Act. 1, 13* in *De Zuidnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, Tweede stuk [= Corpus sacrae scripturae Neerlandicae Medii Aevi, series maior, tom. II, Novum Testamentum, vol. 1, pars secunda]*, ed. C.C. de Bruin, Leiden, 1971, p. 144: “Ende doe si in de camere comen waren, so gingen si op in ’t hoechste, daer woenden Peter ende Jan”, and *Het Nieuwe Testament van de Moderne Devotie [= Corpus sacrae scripturae Neerlandicae Medii Aevi, series maior, vol. 2]*, ed. C.C. de Bruin, Leiden, 1979, p. 144: “Ende doe sy inginghen in die eet camer, dommen sy op, daer si bleven”.

superiora vbi manebat Petrus'; et fieri potest, vt supra coenaculum fuerit locus altior, quod capite huius operis decimo vocat δῶμα, quo Petrus ascendit oraturus. [B] Petrus et Ioannes. Suspicio incuria librariorum accidisse quod hic perpetuo non distinguantur apostolorum iuga. Nos tamen nihil ausi sumus immutare, cum neque suffragarentur exemplaria nec interpretes idonei. Ne ordo quidem satis congruit. Apud nos enim Petrus copulatur cum Ioanne, apud Graecos cum Iacobo. Apud nos Iacobus et Andreas, apud Graecos Ioannes et Andreas.

280 [14] [E] Perseucrantes. Προσκαρτεροῦντες, id est 'perdurantes', quod Augustinus alicubi vertit 'asseruientes'. [A] In oratione. Deest in Latinis codicibus καὶ τῆ δεήσει, id est 'et obsecratione'. Congeminat haec ad eum modum saepenumero et Paulus. Cum mulieribus. Σὺν γυναίξει. Accipi potest 'et cum vxoribus', propterea quod separauit Mariam a mulieribus. Ac rursum cum fratribus eius. [C] *Eius* [A] ad Iesum refertur, non ad Mariam, αὐτοῦ. [D] Annotauit et hoc Glossa Ordinaria; citatur autem nomine Bedae, quum in illius commentariis nihil tale reperiatur. Id quum mihi compertum sit et aliis aliquot locis, suspicio hos quos Badius nobis dedit, esse decurtatos.

290 [15] [A] In diebus illis. Ταύταις, id est 'his'; nec enim est ἐκείναις. Est autem historicum referre rem, quasi iam geratur. In medio fratrum. Μαθητῶν, id est 'discipulorum'. Et simul est ἐπὶ τὸ αὐτό, id est 'collecta' siue 'congregata in eodem loco'. Erat autem hominum. Ἦν τε ὄχλος ὀνομάτων, id est: 'erat[que] turba nominum'. Quod quidem palam est non accidisse culpa interpretis, sed ab audaculo quopiam fuisse deprauatum qui putarit 'nominum' hoc loco nihil significare, caeterum *hominum* probe quadrare. Adeo praeceptus est iudex inscitia. Porro 'nominum' dixit, quod nominatim homines censi soleant, quoties exquiritur numerus. Haec orationis pars, quoniam per parenthesis est interiecta, suis notulis est vtrinque semouenda; [B] quae tamen aptior erit, si legamus ἦν δέ.

300 [16] [A] Oportet impleri. Ἔδει, id est 'oportebat' siue 'oportuit'; de re peracta loquitur. Quam praedixit. Ταύτην ἦν, id est 'hanc quam praedixit'. Qui fuit dux. Ὁδηγῶν. Is proprie dicitur qui commonstrat viam; ne ductorem exercitus intelligat aliquis, cui apud Graecos aliud est nomen, [D] στρατηγός.

305 [17] [A] In nobis. Σὺν ἡμῖν, id est 'nobiscum'. Et Qui connumeratus est. Ὅτι, 'quia', non *qui*. Et

[18] Possedit agrum. Ἐκτήσατο, quod verti poterat etiam 'parauit'. Neque enim Iudas possedit hunc agrum, verum ea pecunia paratus est is ager. Porro de mercede iniquitatis alludit, ni fallor, ad cognomen 'Iscariotae', quod שְׂכָרָה Hebraeis mercedem sonet. Et suspensus crepuit. Καὶ πρηγῆς γενόμενος, id est 'pronus factus' siue 'decliuus'. Πρηγῆς enim Gracis dicitur qui vultu est in terram deiecto. Expressit autem gestum et habitum laqueo praefocati. Alioquin ex hoc sane loco non poterat intelligi quod Iudas suspenderit se. [B] Augustinus libro primo Contra Felicem Manichacum, capite quarto et quinto, hunc adducens locum legit: *Et deiectus in faciem diruptus est medius*.

- 293 eratque *B-E*: erat autem *A*.
- 303 apud Graecos *B-E*: Graecis *A*.
- 309 Iscariotae *E*: Ischariotae *A-D*.
- 278 apud Graecos Sc. in Byzantine MSS. which Er. had at his disposal.
- 281 *Augustinus Epist. ad catholicos de secta Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 265: "adseruientes."
- 281-282 *Deest ... obsecratione* Borrowed from Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 847: "Deest 'et obsecratione', vt sit 'in oratione et obsecratione', καὶ τῆ δέησει." *Nov. Test.* contains both καὶ τῆ δέησει and "et obsecratione". Καὶ τῆ δέησει was added in the later witnesses of *NT* under the influence of *Phil.* 4, 6 (Metzger, p. 284).
- 283-284 *Cum mulieribus ... mulieribus* Er. draws attention to traditions which indicate that Peter, Paul, Philip and other apostles had been married, just as he does in *Annot. in I. Cor.* 9, 5, and in *Phil.* 4, 3, *LB* VI, 706 CD and 875 E - 876 E. His calling the translation "cum vxoribus" acceptable gave rise to criticism by Stunica; cf. *Apolog. resp. Iac. Lop. Strun.*, ASD IX, 2, pp. 138-140, ll. 579-589.
- 286 *Glossa Ordinaria* Ad locum: "Mariae vel Iesu. B<eda>: Quod in Graeco distincte ponitur; curauit enim Lucas ostendere fratres Domini eo tempore fidei participes esse; de quibus ante passionem dictum est: Neque enim fratres eius credebant in eum." This is a free quotation from Beda, *Retract. in Act.* I, 14, *CCSL* 121, p. 107 sq.: "Fratribus Iesu non Mariae dicit; namque in Graeco manifesta distinctio est, vbi non ἀδελφῆς, sed ἀδελφοῦ scriptum est, quod absque vlla dubietate pronomen est apud eos generis masculini. Curauit namque beatus Lucas intimare legentibus, quia fratres Domini eo tempore fidei eius erant participes, de quibus ante passionem eius dictum erat: 'Neque enim fratres eius credebant in eum'."
- 288 *Badius In euangelium Marci lib. III, in euangelium Lucae lib. VI; in acta apostolorum lib. I; expositio nominum locorum in Actis contentorum ...; in Epistolas catholicas; in Apocalypsim B. Joannis Apostolici*, Paris, J. Badius and J. Parvus, 1521.
- 289-291 *In diebus ... discipulorum Nov. Test.*: "In (*B-E*: "Et in") diebus illis (*B-E*: "his") exurgens Petrus in medio discipulorum."
- 291-295 *simul ... quadrare* Borrowed from Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 847, col. 2: "Nominum' legendum est, non 'hominum', quod tanquam error librarii fuisset, ab audacibus correctoribus immutatum, quasi 'nominum' nihil significaret, 'hominum' autem esset aperta sententia, ὀνομάτων." H.l. ὀνομάτων means "persons" (Liddell-Scott). *Nov. Test.*: "eratque (*A*: "Erat autem") turba nominum simul fere centum viginti."
- 297-298 *per parentesim suis notulis ... semouenda* For "per parentesim", v. supra, p. 23, introd., §10. I have not found "notula" in the meaning of "punctuation mark", but only "nota"; but Er. has a preference for diminutives; cf. Crahay-Delcourt, pp. 25 and 191, Margolin, pp. 604 and 618 sq., and Thomson, p. 125 sq. The meaning of the sentence must be: "As this part of the sentence has been inserted as a parenthetical clause, it should be set apart by means of the punctuation marks that go with it and that are placed on either side."
- 300-301 *Oportet ... praedixit Nov. Test.*: "oportuit impleri scripturam hanc quam praedixit Spiritus Sanctus per os Dauid de Iuda, qui fuit dux."
- 305-306 *In nobis ... non qui Nov. Test. A*: "quia connumeratus erat nobiscum"; *B-E*: "quia cooptatus erat in numerum nostrum."
- 309 שכר is a Hebrew word for 'hire', but שכר is the reading of *A-E*, *BAS* and *LB*.
- 313 *Augustinus Contra Felicem*, I, 4, CSEL 25, p. 805. The quotation is not to be found in I, 5, CSEL 25, p. 806 sq.

[19] [A] Acheldemach. Graeci scribunt Ἀχελδαμά, propius accedentes ad vocem Hebraicam quam nos. Hebraeis יְהָרָא 'fundus' est siue 'facultas', דָּם 'sanguis', [B] etiamsi diuus Hieronymus indicat nomen esse Syrum. [D] Et notum factum est. Quum Petrus haec loquatur et Hierosolymis et Hebraice, tamen
 320 ita sonant Lucae verba, quasi Petrus alibi diuersa lingua loquatur. Etenim qui dicit: *eorum*, videtur de absentibus loqui, et qui dicit: *lingua eorum*, videlicet Hebraica, videtur alia lingua loqui quam Hebraica. Proinde quidam voluerunt totam hanc sermonis partem, *Et notum factum est* vsque ad *Scriptum est enim*,
 325 Lucam Graece scribentem intertexuisse de suo. Sunt qui *lingua eorum* referant ad discrimen linguae Galilaeae et Hierosolymitanae, quae tam variabant, vt hinc Petrus fuerit deprehensus. Sed mea sententia simplicius est, vt intelligamus Lucam Graece scribentem ad maiorem rei fidem addidisse vocem Hebraicam, et hanc particulam, *lingua eorum*, ad Theophyli Lucaeque personam esse referendam, quorum alter Graece scriberet, alter legeret. Probabile est enim hoc ipsum
 330 'agri' vocabulum Hebraeum diuersae linguae hominibus innotuisse, quemadmodum aliquot exoticarum rerum vocabula, nonnulla etiam prouerbia sua lingua demigrant ad alienigenas.

[20] [A] Fiat commoratio. Ἐπαυλις. Compositum ab eadem dictione vnde συναυλιζόμενος, de quo dictum est paulo ante. [B] Augustinus eo quem
 335 modo citauimus loco legit *Fiat villa eius deserta*. [A] Caeterum episcopatum est ἐπισκοπήν, quod Hebraeis est תְּרַבְּוּ. Id inter alia praefecturam quoque significat. [D] Graeca vox ab inspiciendo dicta. [B] Audiui quendam Hebraeum, qui quod interpres Graecus ac Latinus vertit *episcopatum*, affirmaret Hebraeis sonare vxorem egregie charam, quae non prolis gignendae gratia, sed animi causa haberetur in delitiis semota ac seclusa. [D] Hoc an verum sit, nescio. Hoc testimonium e duobus Psalmis sumptum est; *Fiat commoratio eorum deserta et in tabernaculis* | *eorum non sit qui inhabitet* sumptum est e Psalmo sexagesimo octauo. Et
 340 *episcopatum eius accipiat alter* sumptum est e Psalmo cviii. Prius testimonium, quod pertinebat ad omnes Iudaeos qui Christum persecuti sunt, accommodauit ad Iudam. Porro quum vterque Psalmus inscriptus sit *ipsi Dauid*, aut non est verum quod quidam annotant de titulis, aut hi Psalmi non sunt scripti per Dauid. Et tamen Petrus ait Spiritum Sanctum loquutum per os Dauid. Caeterum quod Beda queritur per imperitum lectorem contextum Psalmorum esse corruptum, hodie nihil tale reperimus in codicibus nostris. Queritur enim priorem testi-
 345 monii partem, quae extat Psalmo lxxviii, fuisse additam Psalmo cviii. Qua de re nec Augustinus nec Hieronymus queritur in commentariis. Et tamen probabile est Bedam hoc alicunde hausisse. Nam adduntur hi versus in Psalterio quod dicitur Romanum. Verum interim dum haec sector, in aliud incidi. Alias admonui

317 יְהָרָא E: יְהָרָא A, יְהָרָא B, יְהָרָא CD.
 317 דָּם A–C: דָּם DE.

318 notum E: manifestum D.

316 Acheldemach This word could have been a transcription of Aramaic לְהָרָא (the word for

'field' in combination with) דָּמָא ('blood'); in Hebrew יְהָרָא would be לְהָרָא, but this form

- does not exist in this language; דם is Hebrew for “blood”; in Aramaic it is דם or דמא. Cf. *Annot. in Mt.* 27, 8, *ASD* VI, 5, p. 336, l. 666 sq. Stunica criticized Er. for calling this word Hebrew instead of Chaldaic (Aramaic), as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 140, ll. 591–598.
- 317 *facultas* ‘property’; cf. *infra*, p. 206, l. 708 sq. and l. 723, ad *Act.* 2, 42 and 45.
- 318 *Hieronymus Interpret. Hebr. nom.*, *CCSL* 72, p. 143: “Acheldemach, ager sanguinis, Syrum est.”
- 322–326 *quidam ... Sunt qui ... deprehensus Glossa Ordinaria*, ad “Ita vt appellaretur ag.”: “Rab<anus>: Hoc vt quidam dicunt, Lucas sententiae Petri inserit, quia Graece scribens agri apud Hebraeos exprimit nomen et interpretationem nominis illius Graeca lingua posuit. Vel Petrus in suae contextu sententiae vocabulum agri illius sermone Hierosolimorum memorauit, et in Galileam loquelam transtulit. Quamuis enim eiusdem linguae fuerunt Iudei et Galilei, non parum tamen in sermone distant. Vel interpretem Latinum hoc addidisse multi aestimant.” And ad “eorum”: “Rab.: ‘Habitantium Hierusalem’. Quia etsi vtrique loquebantur Hebraice, distabat tamen proprietates linguae Hierosolimorum a Galileis, de quibus et apostoli erant; quod in passione Domini ostenditur, vbi etiam Petrus nolens lingua sua proditus est esse Galileus.” The latter text ascribed to Rabanus is nearly identical to Beda, *Retract. in Act.* 1, 19, *CCSL* 121, p. 108.
- 334 *paulo ante V.* *supra*, p. 183 sq., l. 134 sqq., ad *Act.* 1, 4.
- 334 *Augustinus Contra Felicem*, I, 4, *CSEL* 25, p. 805.
- 336–340 פקדה ... *seclusa* For the idea that פקדה could refer to a wife, cf. the medieval commentator David Qimchi, who explains the word פקדתו in *Ps.* 109 (*Vg.*: 108), 8 as: הדרבר שהיה פקיד עליו והוא מכונן או אשתו, “that which he is in charge of (or) he is in command of”, this is his post (or) “function”) or his wife”. The interpretation of פקדתו as “wife” becomes more understandable against the background of the Psalm text reading פקדתו יקה אחר. The taking away of one’s wife by an outsider is one of the punishments mentioned in the *OT*; cf. *Dt.* 28, 30, *Ir.* 6, 12 and 8, 10 and *Iob* 31, 10. As for “semota ac seclusa”, one of the meanings of the Qal of פקד is “to store (away)” (2. *Rg.* 5, 24: (ויפקד בבית); cf. the meaning “deposit”, “store” of the substantive פקדון. I thank Professor J. Hoftijzer (Leiden) for giving me this extensive information, which I offer here as a confirmation of Er.’s note; this does not mean that Er. or his Hebrew informant were acquainted with the passage of Qimchi quoted.
- 339 *animi causa* Lewis-Short: “For the sake of amusement, diversion”. *OLD*: “for one’s own gratification”. Cf. Listrius in his comment on the *Moria*, *LB* IV, 403–404, n. 2: “Animi gratia dicimur facere quod non ad vtilitatem, sed oblectationem facimus.”
- 341 *duobus Psalmis Ps.* 69 (*Vg.*: 68), 26 and *Ps.* 109 (*Vg.*: 108), 8.
- 345–347 *Porro ... David* In the *Clementina* these two *Psalms* are titled *Psalmus David*, whereas “ipsi David” is mentioned in the headings of e.g. *Ps.* 67 and 108 in *Vg.* (68 and 108 in the Hebrew Bible). Aug. writes in *Civ.* XVII, 14, *CCSL* 48, p. 579, about the problem he has with these different headings. But in both cases it is a translation of דוד; and the prefix ל has several meanings; it can mean e.g. ‘to’ someone, but also ‘of’ someone. So in both cases it means: “a Psalm belonging to the collection of David-Psalms”. Cf. Koehler-Baumgartner, *s.v.*
- 348 *Beda Expos. in Act.* 1, 20, *CCSL* 121, p. 13.
- 351 *Augustinus* Aug. does not make any remark of this kind in the texts in which he quotes this verse, *Enarr. in Ps.* 108, 1, 10 and 18, *CCSL* 40, pp. 1585, 1590 and 1593, *Contra Felicem*, I, 4, *CSEL* 25, p. 805, and *Contra litteras Peuliani*, II, 8, 17, *CSEL* 52, p. 29.
- 351 *Hieronymus* Does not refer to it in *Tract. in Ps.* 108, 9, *CCSL* 78, p. 212. A *Tract. in Ps.* 68 does not exist, nor a commentary on *Act.*
- 352–353 *Psalterio ... Romanum* In the *Roman Psalter Ps.* 108, 9 reads (Migne *PL* 29, 348 A): “Fiat habitatio eius deserta; et non sit qui inhabitet in ea. Fiant dies eius pauci, et episcopatum eius accipiat alter.” In the *Gallican Psalter* the text: “Fiat habitatio eorum deserta, et in tabernaculis eorum non sit qui inhabitet” is found in *Ps.* 68, 26 in Migne *PL* 29, 253 B; but it is not included in *Ps.* 108, 9, Migne *PL* 29, 347 A (two lines are left blank). The word “commoratio” instead of “habitatio” is found in the “*Hebrew Psalter*” in *Ps.* 68, 26 (Weber, 1, p. 853).
- 353–362 *Alias ... cadere* In *Annot. in Mt.* 12, 18 (*ASD* VI, 5, p. 214, l. 535 sqq.) Er. writes in similar wording on the *Breuiarium in Psalmos*. According to *CPL*, p. 218, No. 629, it was written in Ireland in the 7th or 8th century or by a Gallic author after 450, according to Frede, p. 532 sq., in Ireland in the 7th or 8th century on the basis of

commentarios quos habemus in Psalmos Hieronymi titulo, mihi videri decurtatos alicubi, contra locis aliquot ceu pannis assutis dilatatos. Quod enim in hunc versiculum, *et episcopatum eius accipiat alter*, additum est commenti, potest credi Hieronymi, est autem tale: *Hoc et in Actibus Apostolorum manifestius interpretatum est.*

Quod sequitur ambiguum est. *Non solum autem in illo tempore de Iuda dictum est, sed usque hodie dicitur et usque in diem iudicii. Si ipse Iudas apostolatam perdidit, custodiant se sacerdotes et episcopi, ut non et ipsi suum sacerdotium perdant. Si apostolus cecidit, facilius monachus potest cadere.* Haec ille. Ne quid hic exagitem sermonis ineptiam, minime congruentem Hieronymo, *usque hodie dicitur, et usque in diem iudicii*, subaudi 'dicitur'. Quid refert dici? Quid fiat, refert. Praeterea *Si ipse Iudas*, quasi is fuerit apostolorum princeps. Non satis erat dicere: *Iudas?* Et *custodiant se* pro 'caueant sibi', et *ut non* pro 'ne', ut haec, inquam, non excutiam, quid sibi volunt quae sequuntur: *Si apostolus cecidit, facilius monachus potest cadere.* An idem est apostolus et monachus?

*Amphora coepit
institui, currente rota quur vrceus exit?*

Ad haec qui cohaerent quae adiicit: *Virtus non perit, licet homo cadat et pereat; tamen dominus denarios suos dat sub foenore. Si ille non duplicauerit, accipitur pecunia eius et dabitur habenti. Pecunia domini ociosa esse non potest.* Quis non videt haec esse non Hieronymi, sed hominis inepte loquacis, qui similibus emblematis totum hunc Psalmum contaminauit, et vtinam hunc solum. Qui videri volunt custodes scripturae diuinac, haec acquis animis ferunt et indignantur admonentibus, haudquaquam eadem vsuri lenitate, si quis ad eundem modum istis imponat in vino aut panno, et si quis monitor ibi depulerit imposturam, magnas habituri gratias. Alter. ἕτερος. Rectius erat 'alius'. Nam Graeci frequenter vsurpant ἕτερος pro ἄλλος. Caeterum quod quidam *alter* refert ad duos designatos electioni, quorum alter succedat in locum Iudae, coactius est.

[21] [A] Intrauit et exiuit. Pro eo quod est: 'perpetuam vitae consuetudinem habuit'. Dictum est autem figura prouerbiali. Caeterum hic sermo totus nonnihil habebat obscuritatis, non solum in lingua Latina, verum etiam Graeca. Proinde nos quantum potuimus, conati sumus dilucidius vertere.

[23] Qui cognominatus est Iustus. Ἰουστος nomen Romanum. Quod cognomen olim inditum fuit Aristidi apud Athenienses. [D] Glossa Ordinaria dubitat Latinumne sit an Hebraeum, et interpretatur tanquam Hebraeum, quasi nouum sit Iudaeos Graecorum ac Romanorum designari cognominibus. Andreas Graecum est quemadmodum Barptolemeus. Marcus et Lucas Latina vocabula sunt, Nicodemus Graecum est. Et hoc citatur nomine Bedae, quum in Bedae commentariis non habeatur. Paulo ante refertur opinio cuiusdam qui putarit hos duos de quibus fit sortitio, fuisse e numero discipulorum septuaginta, quum Beda numeret septuaginta duos. Et tamen hic erat adscriptum B., quid indicans, nescio.

[24] [A] Qui corda nosti. Graccis est dictio vnica composita, καρδιο-
γνώστα, 'cognitor cordium'. Et mox ostende. Est ἀνάδειξον, id est 'designa'. Sic
enim vertit: *designauit Iesus et alios septuaginta*.

[25] Accipere locum. Λαβεῖν τὸν κλήρον, id est: 'vt accipiat sortem' siue
400 'haereditatem' [D] aut 'successionem'. [A] Vt iret in locum suum. Ἰδιον,
[D] id est 'proprium'. [A] Velut ante occupasset alienum.

[26] Et dederunt sortes eis. Καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, id est: 'et dede-
runt sortes eorum', nimirum duorum de quibus sortiebantur. [D] Sors enim illius
dicitur cuius nomine mittitur. [A] Et annumeratus est. Καὶ συγκατεψη-
405 φίσθη, id est: 'suffragiis' siue 'calculis additus est'. Vallae placet *coopatus est*,
neque mihi sane displicet. Superius erat diuersum huic verbum κατηριθμημένος
σὺν ἡμῖν, id est 'numeratus nobiscum'. [B] Totum hoc caput ac sequentis bonam

385 quantum C-E: quoad AB.

386 Romanum DE: Rhomanum AB.

396 dictio vnica C-E: vnica dictio AB.

396-397 καρδιογνώστα scripsi: καρδιογνώστα
A-E BAS LB.

403 sortes B-E: sortem A.

Jerome, *Commentarioli in Ps.* (CCSL 72, pp. 163-245) and *Tract. in Ps.* (CCSL 78, pp. 1-447), Hil. *Tract. in Ps.* (Migne PL 9, 231-908, CSEL 22 and CCSL 61) and two anonymous collections of glosses. The passages in ll. 357-362 and 371-373 are quoted from the *Breuiarium in Psalmos*, Migne PL 26, 1226 D - 1227 A. For the most part they are borrowed from *Tract. in Ps.* 108, 8, CCSL 78, p. 212, where the sentence "Non solum ... iudicii." is missing.

369-370 *Amphora ... exit* Hor. *Ars* 21-22.

380 *quidam* The interlinear gloss of the *Glossa Ordinaria* ad locum: "alius de multis discipulis, vel alter ad comparisonem Iude, vel alter amborum quos sortes misse sunt."

382-383 *Intrauit ... prouerbiali* Er. means a Hebrew figure of speech. Cf. infra, p. 242, ll. 502-507, ad Act. 9, 28.

387-392 *Glossa Ordinaria ... habeatur* Ad locum: "B<ceda>: Aut Latinum est aut Hebraeum: et interpretatur 'parcens' vel 'eleuatus.'" Beda had written in *Retract. in Act.* 1, 23, CCSL 121, p. 108: "Vbi nos in hac sententia 'Iustus' legimus, in ipso quoque Graeco 'Iustus' est positum; quod si Latinum nomen esse credimus, videtur quia tantae virtutis vir ille fuerit, vt etiam a Romanis qui eum nosse poterant iustitiae nomen acceperit. Sin autem Hebraeum nomen est, poterit interpretari parcens vel ipse alleuatus, vt in libro Hebraeorum nominum Hieronimus docet." Cf. Jerome, *Interpret. Hebr.*

nom., CCSL 72, p. 146: "Iustus parcens vel ipse adleuatus."

392-395 *Paulo ante ... nescio Glossa ordinaria*, ad locum: "Duos. B<ceda>: Clemens refert hos duos qui ad sortem apostolatus statuti sunt de numero lxx discipulorum fuisse." This is a paraphrase of *Retract. in Act.* 1, 23, CCSL 121, p. 108. There Beda refers to Fus. H. E. 1, 12, 1 sq., GCS 2, 1, p. 80 sq., where the spelling is Βαρναβᾶς and, in Rufinus' translation, "Barnabas". On the other hand Beda writes "septuaginta duos" in *In Lc. expos.* III, 10, 1, CCSL 120, p. 213 sq.

397-398 *Est ἀνάδειξον ... septuaginta* Taken from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 847, col. 2: "Idem hic verbum 'ostende', ἀνάδειξον. Et illic in Euangelio Lucae [10, 1]: 'designauit et alios septuaginta.'" *Lc.* reads: "Dominus" instead of "Iesus".

399 Λαβεῖν τὸν κλήρον According to Metzger, p. 288, the original reading τὸ πον in *NT* was replaced with κλήρον under the influence of *Act.* 2, 17.

400 *Vt iret in locum suum* Modern editions of *Vg.* read: "abiret". In Ep. 1664, l. 19, Er. uses this expression for the death of Guillaume Duchesne, who had cosigned the first "censura" against him by N. Beda.

405-406 *Vallae ... displicet* *Annot.*, Garin, 1, p. 847, col. 2. *Nov. Test.*: "coopatus est".

406-407 κατηριθμημένος σὺν ἡμῖν *Act.* 1, 17; v. supra, p. 191, n. ll. 305-306.

LB 440 partem recitat Augustinus libro cuius | paulo ante meminimus, [E] videlicet
 410 contra Manichaeum Felicem 1., cap. 4. et 5., [B] sed nonnulla secus quam nos
 legimus, quae qui putabit operaeprecium cognoscere, [C] quo commodius liceat
 conferre, nos hic asscripsimus:

*Et recitauit in Actibus Apostolorum: Primum quidem sermonem feci de omnibus,
 o Theophile, quae coepit Iesus facere et docere in die quo apostolos elegit per Spiritum
 Sanctum et praecepit praedicare euangelium, quibus praebeuit se viuuum post passio-
 415 nem in multis argumentis dierum, visus eis dies quadraginta et docens de regno Dei,
 et quomodo conuersatus sit cum illis. Et praecepit eis, ne discederent ab Hierosolymis,
 sed sustinerent pollicitationem Patris, quam audistis, inquit, ex ore meo. Quoniam
 Ioannes quidem baptizauit aqua, vos autem Spiritu Sancto incipietis baptizari, quem
 accepturi estis non post multos hos dies, usque ad Pentecosten. Illi ergo conuenientes
 420 interrogabant eum dicentes: Domine, si hoc tempore praesentabis regnum Israel? Ille
 autem dixit: Nemo potest cognoscere tempus quod Pater posuit in sua potestate, sed
 accipietis virtutem Spiritus Sancti superuenientem in vos, et eritis mihi testes apud
 Hierosolymam et in tota Iudaea et Samaria, et usque in totam terram. Cum haec
 diceret, nubes suscepit eum, et sublatus est ab eis. Et quomodo contemplantes erant,
 425 cum iret in coelum, ecce duo viri astabant illis in veste alba, qui dixerunt ad eos: Viri
 Galilaei, quid statis respicientes in coelum? Iste Iesus, qui assumptus est in coelum a
 vobis, sic veniet, quemadmodum vidistis eum euntem in coelum. Tunc reuersi sunt
 Hierosolymam a monte qui vocatur Eleon, qui est iuxta Hierosolymam, sabbati
 habens iter. Et cum introissent, ascenderunt in superiora, ubi habitabant Petrus [E]
 430 et Ioannes, Iacobus [C] et Andreas, Philippus et Thomas, Bartholomaeus et Mat-
 thaeus, Iacobus Alphaei et Simon Zelotes, et Iudas Iacobi. Et erant perseuerantes
 omnes vnanimis in orationibus cum mulieribus et Maria, quae fuerat mater Iesu, et
 fratribus eius.*

*Et in diebus illis surrexit Petrus in medio fratrum, et dixit – fuit autem turba in
 435 vno, hominum quasi centum viginti –: Viri fratres, oportet adimpleri scripturam
 istam quam praedixit Spiritus Sanctus ore sancti Dauid de Iuda, qui fuit deductor
 illorum qui comprehenderunt Iesum, qui annumeratus erat inter nos, qui habuit sor-
 tem huius ministerii. Hic igitur possedit agrum ex mercede iniustitiae suae, et collum
 440 sibi alligauit, et deiectus in faciem diruptus est medius; et effusa sunt omnia viscera
 eius. Quod et cognitum factum est omnibus qui habitabant Hierosolymam, ita vt
 vocaretur ager ille ipsorum lingua Acheldemach, id est ‘ager sanguinis’. Scriptum est
 enim in libro Psalmorum ‘Fiat villa eius deserta, et non sit qui inhabitet in ea’, et
 ‘episcopatum eius accipiet alter’. Oportet itaque ex his viris qui conuenerunt nobis-
 445 cum, in omni tempore quo introiuit inter nos et excessit Dominus Iesus Christus,
 incipiens a baptismo Ioannis, usque in illum diem quo assumptus est a nobis, testem
 resurrectionis eius nobiscum esse. Et statuit duos, Ioseph qui vocatur Barsabas, qui et
 Iustus, et Matthiam, et precatu dixit: Tu, Domine cordium omnium intellector,
 ostende ex his duobus, quem elegisti ad suscipiendum locum huius ministerii et
 450 annunciationis a quo excessit Iudas ambulare in locum suum. Et dederunt sortem,
 et cecidit sors super Matthiam, et similis deputatus est cum undecim apostolis duo-
 decimus.*

Tempore quo suppletus est dies Pentecostes, fuerunt omnes simul in vno. Et factus est subito de coelo sonus, quasi ferretur flatus vehemens, et impleuit totam illam domum in qua erant sedentes. Et visae sunt illis linguae diuisae quasi ignis, qui et
 455 insedit super vnumquenque illorum. Et impleti sunt omnes Spiritu Sancto, et coeperunt loqui variis linguis, quomodo Spiritus dabat illis pronunciare. Hierosolymis autem fuerunt habitatores Iudaei, homines ex omni natione quae est sub coelo. Et cum facta esset vox, collecta est turba et confusa est, quoniam audiebat vnusquisque suo sermone et suis linguis loquentes eos. Stupebant autem et admirabantur adinui-
 460 cem dicentes: Nonne omnes qui loquuntur, natione sunt Galilaei? Et quomodo agnoscimus in illis sermonem in quo nati sumus? Parthi et Medi, Elamitae, et qui habitant Mesopotamiam, Armeniam et Cappadociam, Pontum, Asiam, Phrygiamque et Pamphylia, Aegyptum et partes Libyae, quae est circa Cyrenen, et qui aduenerant Rhomani, Iudaeique et Proselyti, Cretenses et Arabes, audiebant loquentes illos suis
 465 linguis magnalia Dei. [E] Citatur hic locus ab eodem libro contra epist. Manichaei, cap. 9.

[A]

EX CAPITE SECVNDO.

[I] Dies Pentecostes. Dies singularis est numeri. Itaque 'compleretur' legendum est. [B] Atque ita sane recitat Augustinus libro aduersus Felicem
 470 primo, cap. 5. [A] Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν; quod vltimus ille dies quinquagesimus sit dictus. Quanquam vulgo tempus hoc vniuersum 'quadragesima' et 'quingagesima' dicitur. Erant omnes pariter. Ὁμοθυμαδόν, id est 'vnanimiter', quod | ita paulo ante vertit *perseuerantes vnanimiter in oratione*. [D] Interpres legisse videtur ἑμαδόν, quam lectionem suspicor esse veram. Aliquis
 LB 441 interpretatus est ἑμοθυμαδόν; ea vox quoniam magis arrisit, obtinuit. [E] Augustinus contra epistolam Manichaei legit *eadem animatione*.
 475

410-467 cognoscere ... EX CAPITE E: cognoscere, conferat. EX CAPITE B, cognoscere ... 418 incipietis baptizare, quem ... 429 habitabant Petrus et Andreas, Philip-

pus ... 463 circa Cyrenem, et ... 465 magnalia Dei. EX CAPITE CD, 429-430 scribe, Petrus et Ioannes, Iacobus et Andreas *Loca*. 472 dicitur DE: dicatur A-C.

408-466 Augustinus ... cap. 9. The quotation is from *Contra Felicem*, I, 4 sq., CSEL 25, pp. 804-807. The 1535 addition in l. 408 sq. and the corrections mentioned in the app. crit. ad ll. 410-467, are connected with Er.'s edition of Aug.'s *Opera omnia*, Basel (Froben), 1528-1529. The text of C and D was based on the Amerbach edition, Basel, 1506.

465 eodem Aug. *Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, pp. 203-205.

468-471 Dies ... dictus Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 847, col. 2: "Compleretur" legendum est; nam dies numeri est singularis: καὶ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν". *Nov. Test.*: "compleretur".

469 Augustinus *Contra Felicem*, I, 5, CSEL 25,

p. 806: "tempore quo subpletus est dies pentecostes."

471-472 *Quanquam ... dicitur* In *Epist.* 41, 3, CSEL 54, p. 313, Jerome already used "quadragesima" for "the Christian fast of forty days" (Lewis-Short, s.v.); likewise "quingagesima" means a 50-day period, either that preceding Easter or that from Easter to Pentecost (ODCC).

472 Ὁμοθυμαδόν Tischendorf, Merk and Nestle mention this in their app. crit., but read: ἑμοῦ. *Nov. Test.* reads: ἑμοθυμαδόν and offers the translation: "vnanimiter".

475-476 Augustinus *Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 204.

[2] [A] Aduenientis spiritus. Φερομένης πνοῆς, id est 'flatus qui fertur', quod proprium est venti impetu citato euntis. [B] Id quod propemodum expressit Augustinus libro de origine animae ad Renatum primo: *Factus est subito de coelo sonus, quasi ferretur flatus vehemens*. Item in epistola centesima secunda ad Euodium. Rursus sermone De verbis apostoli sexto. Iterum aduersus Felicem libro primo, cap. 5. [E] Item contra epistolam Manichaei cap. 9. Φοράν Graeci vocant impetum. [A] Vehementis. Magis est 'violenti', βιαίως.

[3] Et apparuerunt illis. Καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς, id est: 'visae sunt illis' seu potius 'conspectae'. [D] Dispartitae linguae. Διαμεριζόμεναι praesentis temporis, id est: 'quae dispartiebantur'. Potest autem geminus intelligi sensus, vt vel accipiamus ipsas linguas fuisse sectiles, vel vt intelligamus eas e coelo delapsas sese in singulos discipulos fuisse dispartitas. [A] Tanquam ignis. *Ignis* hoc loco genitiui casus est, non nominatiui, ὡσεὶ πυρός, id est 'velut ex igni'. Nos vertimus *igneae*, quo vitaremus amphibologiam.

[2] [E] Et repleuit totam domum. Dubium est an verbum referatur ad flatum siue ad sonitum an ad ignem, quae vox proxime praecessit. Is cuius Graeca commentaria titulo Chrysostomi feruntur in Acta apostolorum, putat totam domum sic fuisse impletam igni, licet inuisibili, quemadmodum piscina impletur aqua. Simplicius est, vt domus impleta dicatur, quod in eadem essent permulti, et linguae singulorum verticibus insidebant.

[4] [A] Variis linguis. Ἐτέροις, id est 'aliis linguis'. Ita citat et Hieronymus in quaestionibus ad Hebræam, iuxta vetustos codices, vt conueniat cum illo euangelico: *Linguis loquentur nouis*. Nam quod aliud est, idem est nouum.

[5] Ex omni natione quae sub. Τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν, id est: 'earum quae sub coelo sunt', [C] siue 'eorum qui sub coelo sunt', vt referatur ad homines. Lubens rogarim istos qui non recipiunt hyperbolen in sacris voluminibus an in hoc conuentu fuerint etiam Angli aut Scoti.

[6] [D] Facta autem hac voce. Γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης. Quidam interpretantur de sonitu flatus, quidam de voce qua coeperunt apostoli loqui, quod mihi non displicet. Mihi videtur 'vox' dictus rumor rem peractam diulgans, quemadmodum alias indicauimus 'sermonem' aut 'verbum' pro re gesta poni, quae rumore dissipatur. [E] Augustinus non addit pronomen *hac*, sed interpres videtur expressisse articulum. [A] Et mente confusa est. *Mente* non lego in Graecis codicibus. Tantum est συνεχύθη, *confusa est* – [E] ita legit Augustinus –, [A] quod tamen ad perturbationem vel admirationem pertineat, non pudorem, quomodo solet hic vertere.

[7] Et mirabantur dicentes. Addunt Graeci πρὸς ἀλλήλους, id est 'alius alii' siue 'inter sese'; [E] *ad inuicem* legit Augustinus.

[8] [A] Et quomodo nos audiuius. Ἀκούομεν, 'audimus' praesentis temporis, id quod a librariis est deprauatum. [E] Pro 'audimus' Augustinus legit 'agnoscimus'. [A] Linguam nostram. Ἰδίᾳ διαλέκτῳ, id est 'propria lingua' siue 'sermone', vt subaudiamus 'loquentes eos'. [B] Graecis 'dialectus' est linguae proprietates aut species; velut apud Graecos cum vna sit lingua, quinque tamen

520 sunt dialecti, vt qui Graece calleat mox possit agnoscere, Atticus sit qui loquitur, an Doricus, Ionicus an Lacedaemonius. Probabilius est autem apostolos sua lingua fuisse locutos, et miraculo factum, vt nemo non intelligeret, perinde ac si suam quisque linguam audisset. Nec vnquam legimus hoc miraculi accidisse alias nisi forte semel [D] atque iterum. [E] Veluti Actorum 10. de familia Cornelli: 525 *audiebant illos loquentes linguis*. Et Paulus scribens Corinthiis gloriatur quod

482 cap. 5. E: cap. quinto. B-D.

483 Vehementis. Magis B-E: et vehementis magis A.

484 visae B-E: auisae A.

485 Dispartitae linguae E: Linguae dispartitae D.

477 *Aduenientis spiritus Nov. Test.* "venientis flatus".

479 *Augustinus De natura et origine animae*, I, 18, CSEL 60, p. 318, *Epist.* 169, 3, 10, CSEL 43, 3, p. 619, *Serm.* 155, 6, Migne PL 38, 843, *Contra Felicem*, I, 5, CSEL 25, p. 806, and *Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 204.

484-490 *Et apparuerunt ... amphibologiam Nov. Test.*: "Et visae sunt illis dissectae linguae velut igneae." Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 847, col. 2: "Ego ad tollendam ambiguitatem sic transtulisses: 'Et visae sunt dispartitae illis linguae tanquam ex igne'. Nam cum in aliis, tum in hoc quidam errant, quod putant ignis casus esse nominatiui, et ob id sedisse ignem super capita eorum, cum dicatur de Spiritu quod sederat super eos: και ὠφθησαν αὐτοῖς διαμεριζόμενοι γλώσσαί ὡσεὶ πῦρ. Erant autem linguae eorum et multifidae, et velut igneae, ad significandam idiomatum, quae linguae vocantur, varietatem, non igneae linguae super vertices eorum, vt quidam volunt."

490 *amphibologiam* V. supra, p. 20, introd., §10.

493 *Chrysostomi Hom. in Act.* 4, 2, Migne PG 60, 44.

495 *Simplicius est, vt* V. supra, p. 20, introd., §9b.

497 *aliis linguis* The translation in *Nov. Test.* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 847, col. 2: "Legendum est 'aliis linguis', non 'uariis', ἐτέραις, quod conuenit cum illo loco Marci: 'Linguis loquentes nouis'; nam nouae linguae et aliae idem sunt."

497 *Hieronymus Epist.* 120 (ad Hedybiam), 9, CSEL 55, pp. 495 and 499: "loqui aliis linguis."

499 *Linguis loquentur nouis Mc.* 16, 17.

497 Hieronymus B-E: Hiero. A.

498 Hebibiam E: agalsiam A, Algasiam B-D.

500-501 earum quae C-E: eorum q̄ A, eorum quae B.

520-521 loquitur DE: loquatur BC.

500-502 *Ex omni ... homines Nov. Test. A*, just as Vg.: "ex omni natione ('eorum' add. B) quae sub coelo est; C-E: "ex omni natione earum quae sub coelo sunt."

502 *hyperbolen* V. supra, p. 22, introd., §10.

504-512 *Facta ... vertere Nov. Test. A*: "Facta autem hac voce, conuenit multitudo et confusa est"; B-E: "Is rumor quum increbruisset, conuenit multitudo et confusa est."

504-505 *Quidam ... quidam ... loqui* Cf. the interlinear gloss of the *Glossa Ordinaria*, ad locum: "Id est repente sonitu, vel quae ceperunt apostoli loqui."

507 *alias* V. infra, p. 250, l. 659 sq., ad Act. 10, 37.

508 and 510-511 *Augustinus Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 204: "et cum facta esset vox .... confusa est", but *Epist. ad catholicos de secta Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 266: "cumque facta esset haec vox ... mente confusa est."

514 *Augustinus Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 204, and *Epist. ad catholicos de secta Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 266.

515-532 *Et quomodo ... poterat Nov. Test.*: "Et quomodo nos audimus ('eos' add. B-E) sua quisque lingua qua (B-E: "in qua") nati sumus."

516 *Augustinus Contra epistolam quam vocant Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 204: "agnoscimus", but *Epist. ad catholicos de secta Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 266: "audiuimus".

519-520 *quinque ... dialecti* Er. mentions only four of them in the sequel of the sentence.

523 *hoc miraculi* V. supra, p. 17, introd., §9b.

525 *audiebant ... linguis Act.* 10, 46.

525 *Paulus* I. Cor. 14, 18.

LB 442 omnium illorum linguis loqueretur. Dubitandum non est, quin apostoli fuerint
 diuersis loquuti linguis, quoties id postulabat euangelii negotium. Verum eun-
 dem hominem eodem tempore diuersis loqui linguis implicat contradictionem.
 530 Restat ille scrupulus an Cretenses et Medi caeterique procul a Iudaeis dissiti
 nouerint Syriace an suam tantum linguam. Nunc enim Iudaei incolentes Germa-
 niam praeter vulgi linguam et suam habent. Itidem qui incolunt Hispaniam et
 Italiam. [A] Caeterum illud ἡμῶν Latine commode reddi non poterat.

[9] Et qui habitant. Καὶ κατοικοῦντες, id est 'habitantes'. Alioqui si per
 verbum libuit transferre, dicendum erat: 'qui habitamus', propter verbum quod
 535 praecessit, *audimus*.

[10] Aduenae Rhomani. Non est προσήλυτοι, quo mox vititur, sed ἐπιδη-
 μοῦντες, hoc est 'illic versantes'. Caeterum Hebraei Proselytos Hebraice ׀ׁׂ׃
 vocabant, qui diuersae factionis nati in ius Mosaicac legis reciperentur. Hic sentit
 Iudaeos quidem religione, verum Rhomae domicilium habentes.

[11] Iudaei quoque. Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, id est 'Iudaeique et Prose-
 lyti', vt sit gemina coniunctio. [D] Videntur hae duae particulae referri ad id
 quod praecesserat *Romani*, Romani siue Iudaei genere siue Proselyti, hoc est: non
 gente, sed adoptione Iudaei. Rursus quod sequitur *Cretes et Arabes*, incertum est
 540 vtrum referendum sit ad generalem partitionem gentium an ad Proselytos tan-
 tum, quorum alii sint Cretenses, alii Arabes. Beda putat hoc loco Iudaeam accipi
 non pro tota regione Iudaeorum, sed pro ea duntaxat quae complectitur tribum
 Iudae et Beniamin. Verum id verisimile non est. Nam addidisset et Galilaeos et
 Samaritanos et Decapolitas; nunc harum nullam commemorat, sed alias regiones
 in quas Iudaei suis finibus pulsati confugerant. Porro quod in fine repetit,
 545 *Iudaeique et Proselyti*, Iudaei non ex gente dicuntur, sed ex religione et origine, a
 quibus distinguit Proselytos natione paganos religione factos Iudaeos. Verum
Cretes et Arabes sic adiecti sunt, vt ad priorem recensionem referri possint, vt acci-
 piamus ex caeteris quoque nationibus venisse Proselytos admixtos Iudaeis. Ex
 Creta vero et Arabia nullos venisse Iudaeos, quod eo non profugissent, sed tan-
 550 tum Proselytos. *Cretes* interpres Graece dicere maluit quam Cretenses.

[10] [E] Et partes Libyae. Pro *Libyae* Augustinus legit *Africae*. Nec temere
 additum est *circa Cyrenen*. Hieronymus in locis huius operis indicat duas esse
 Libyas prouincias, alteram Cyrenaicam, de qua hic sentit Lucas iuxta Cyrenen.
Haec, inquit, porta Aegypti in parte Africae prima est; et mari Libyco cognomen
 560 *dedit*; alteram post hanc ponit Libyam Aethiopum, quae vsque meridianum
 pertingat Oceanum.

[11] [A] Audiuius eos. Rursus ἀκούομεν, id est 'audimus', vt superius
 admonuimus.

[12] Stupebant autem omnes et mirabantur. Καὶ διεπόρουσιν. Id ver-
 565 bum significat eos animo haesitasse ac perplexos fuisse. Quo verbo vsus est de
 Herode, cum crederet Ioannem reuixisse: διεπόρει, quod illic vertit *haesitabat*.
 [E] Et Augustinus hic pro *mirabantur* legit *haesitabant*. [A] Caeterum aliquis
 mutauit hunc locum ex superiori, quem tamen puto corruptum, ἐξίσταντο δὲ καὶ

ἐθ'ἀνάμαζον, quod plus sit prius illud quam hoc posterius. Ad inuicem
570 dicentes. Ἄλλος πρὸς ἄλλον λέγοντες, id est: 'alius ad alium dicentes' siue 'inter
se dicentes'.

[13] Musto pleni. Μεμεστωμένοι, id est: 'impleti sunt'. [E] Augustinus legit
musto onerati sunt. [A] Pleni sunt isti. *Isti* redundat. [D] Nec habetur in
emendatioribus Latinis.

575 [15] Quum sit hora diei tertia. Tempus erat Pentecostes, quo sol exori-
tur ante quintam, ni fallor. Quam igitur tertiam vocat Petrus, nobis esset octaua.
Atqui prodigium non sit apud nationes quasdam hominem esse temulentum
LB 443 hora octaua. Verum in | illis regionibus, iuxta Pauli dictum, qui erant ebrii, nocte
erant ebrii.

535 audimus B-E: audiuius A.
537 גרים A C-E: גרים B.

539 domicilium habentes DE: agentes A-C.

533-535 *Et qui ... audimus* Cf. Valla, *Annot.*,
Garin, I, p. 847, col. 2: "Interpretis fuit incuria,
qui transferre debebat per primam personam,
'qui habitamus', cum dicatur superius: 'et
quomodo nos audiuius linguam nostram, in qua
nati sumus', et mox: 'audiuius loquentes'.
Quod si per participium transtulisset
'habitantes', non errasset ... In vtroque
horum locorum, quae in argumentum attuli,
legendum est, 'audimus', non 'audiuius'."

536-539 *Aduenae ... habentes* "Aduenae" are
also defined as Jews who live in Rome as foreign
residents by Beda, *Retract. in Act.* II, 10,
CCSL 121, p. 111, freely quoted in the *Glossa
Ordinaria*, and Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad
locum. Sider, *CW* 50, p. 173, n. 35.

537 גרים For the definition of גר, see Koehler-
Baumgartner, s.v.

540 *Judaeique et Proselyti* The translation in
Nov. Test. Cf. supra, p. 181, n. l. 81, ad *Act.* 1,
1.

545 *Beda Expos. Act.* 2, 9, CCSL 121, p. 17 sq.

555 *Cretes* Κρητες.

556 *Augustinus Contra epistolam quam vocant
Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 205: "regiones
Africae", but *Epist. ad catholicos de secta
Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 266, and
Contra Felicem, I, 5, CSEL 25, p. 807: "partes
Libyae".

557 *Hieronymus Beda, Nom. reg. loc. Act.*, CCSL
121, p. 172: "Libyae prouinciae duae sunt,

vna Libya Cyrenaica, de qua dictum est: 'Et
partes Libyae quae est circa Cyrenen'. Haec
post Aegyptum in parte Africae prima est et
mari Lybico cognomen dedit, post quam
Libya Aethiopum vsque ad meridianum per-
tingens oceanum." The quotation in l. 559
sq. is a variant reading which is found in
Migne *PL* 23, 1301 C.

562 *audimus* The reading of *Nov. Test.*

567 *Augustinus Epist. ad catholicos de secta
Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p. 266: "hae-
sitabant", but *Contra epistolam quam vocant
Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 205: "admira-
bantur."

569-571 *Ad inuicem ... inter se dicentes Nov.
Test.* "inter se dicentes." Stunica criticized
this annotation in the *Assertio*. Fr. quotes the
arguments which Stun. adduces in *Epist.
apolog. adv. Stun.* 26, LB IX, 397 B.

572-573 *Musto ... redundat Nov. Test.*: "Musto
expleti sunt isti."

572 *Augustinus Contra epistolam quam vocant
Fundamenti*, 9, CSEL 25, p. 205: "hi musto
omnes onerati sunt", but *Epist. ad catholicos
de secta Donatistarum*, II, 29, CSEL 52, p.
266: "musto repleti sunt isti."

575-579 *Quum ... ebrii* Er. may have been led
to add this annotation by his *Paraphr. in Act.*
2, 15 (1524), LB VII, 669 E.

578 *Pauli dictum* 1. *Thess.* 5, 7 (in the *Vg.*: "et
qui ebrii sunt, nocte ebrii sunt").

580 [16] [A] Per prophetam Iohel. Testimonium quod citat, est apud eum prophetam cap. 2. Ac mire declarat largitatem diuini muneris, quod solis Iudaeis antea videbatur deberi, iam in omnes orbis nationes redundantis. Caeterum Lucas nonnihil discrepat et ab Hebraeis et a Septuaginta, quibus hoc loco cum illis est [B] fere [A] concordia. Nec est apud Hebraeos

585 [17] In diebus nouissimis, sed *post haec*. Et dicit Dominus Lucas [B] aut certe Petrus [A] addit de suo, quod ea clausula prophetiis omnibus soleat apponi. Deinde de Spiritu iuxta Septuaginta dixit, cum Hebraeis sit *Spiritum meum*. Porro quod priori loco posuit *iuuenes*, deinde *senes*, cum et apud Hebraeos et Septuaginta diuersus sit ordo, librariorum errore factum suspicor. Praeterea quod Latinus interpret vertit *Et quidem super seruos meos*, legisse videtur καὶ τοι.
590 Hieronymus vertit *Sed et super seruos meos*. Rursus post haec verba,

[18] In diebus illis effundam Spiritum meum, Lucas addidit de suo: *et prophetabunt*. Quod nec apud Hebraeos est nec apud Septuaginta, [C] si bona fide recensentur apud Hieronymum ab his versa. [A] Verum vt hoc huc translatum est ex initio huius vaticinii, ita ex hoc loco translata sunt in initium illa
595 verba, *in diebus*, [B] nisi forte lectori malumus hoc imputare. [A] Ac mox

[19] Dabunt prodigia in coelo sursum, et signa in terra deorsum. *Sursum ac deorsum et signa*, tria verba de suo adiecit Lucas, quae nec apud Hebraeos sunt nec apud Septuaginta. Denique

600 [20] Dies Domini magnus et horribilis. Pro *horribilis* Lucas posuit ἐπιφανής, id est 'manifestus' siue 'illustis', cum Hebraeis sit 'horribilis'. Vt intelligere liceat, id quod frequenter admonuimus, apostolos et euangelistas non fuisse anxios in reddendis verbis prophetarum, sed ipsam sententiam bona fide reddidisse. Quanquam potest aliquoties fieri, vt lector eruditus nonnihil corrumpat,
605 dum corrigere nititur ad aeditionem Septuaginta. Caeterum quo lector ipse facilius haec conferat, Hebraea sic vertit Hieronymus: *Et erit post haec: effundam Spiritum meum super omnem carnem; et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae, senes vestri somnia somniabunt, et iuuenes vestri visiones videbunt. Sed et super seruos meos et ancillas meas in diebus illis effundam Spiritum meum, et dabo prodigia in coelo et in terra, sanguinem et ignem et vapores fumi. Sol conuertetur in tenebras et luna in sanguinem, antequam veniat dies Domini magnus et horribilis. Et erit: omnis qui inuocauerit nomen Domini saluus erit*. Iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum: [C] Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα, καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος μου ἐπὶ πᾶσαν
615 σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται. Καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου, καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκεῖναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος μου. Καὶ προφητεύσουσι, καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ. Ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκοτός καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, πρὶν ἔλθειν τὴν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ.
620 Καὶ ἔσται· πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα κυρίου σωθήσεται. Id est: [A] 'Et erit post haec: effundam de Spiritu meo super omnem carnem, et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae, et senes vestri somnia somniabunt, et iuuenes vestri

visiones videbunt. Et super seruos meos et super ancillas meas in diebus illis effundam de Spiritu meo [E] et prophetabunt. [A] Et dabunt prodigia in coelo, et super terram sanguinem, ignem et vaporem fumi. Sol conuertetur | in tenebras, et luna in sanguinem, antequam veniat dies Domini magnus et illustris. Et erit: omnis qui inuocauerit nomen Domini, saluus erit'. [C] Illud obiter admonendum, quod apud Hieronymum non refertur *et prophetabunt*, haberi tamen in hac aeditione quam nobis nuper dedit officina Asulani. Et quod illic redditum est *dabo*, Graeci legunt 'dabunt', cum Lucas habeat δώσω. [A] Annotauit Hieronymus hoc verbum אֲשַׁפּוֹךְ, quod Septuaginta verterunt ἐκχεῶ, id est 'effundam'. Effundimus enim non quod dispensamus ac parce damus, sed quod ampliter et effuse largiterque.

[22] [D] Virum approbatum. Interpres legisse videtur ἀποδεδειγμένον, ab ἀποδέχομαι, quod nonnunquam sonat 'approbo'. Nostri codices habebant ἀποδεδειγμένον, id est 'demonstratum', 'declaratum' siue 'exhibitum'. Vtraque lectio tolerabilis est. [E] Laudatur hic Petri prudentia, qui apud rudem multitudinem

580 Iohel A C–E: Iohel B.

591 Hieronymus B–E: Hiero. A.

597 Dabunt E: dabo A–D.

606 Hebraea sic vertit B–E: hebraea vt habent subiiciemus והיה אחריכן אשפוך את רוחי על כל בשר וגבאו בניכם ובנותיכם זקניכם חלמות יחלמון בחרכם חיונית יראו: וגם על העבדים

ועל השפחות בימים ההמה אשפך את רוחי ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש וחימוש עשן השמש יחפך להשך והירח לדם לפני בוא יום יהיה הגדול והגורא: והיה כל אשר יקרא בשם יהוה יחיה ימלט: Ea sic vertit A.

624 dabunt E: dabo A–D.

631 אשפוך scripsi: אשפך AB, אשפך C–E.

580–627 *Per prophetam ... saluus erit* In these lines Er. compares the text of *Iohel* 2, 28–32^a with the Vg. text of *Act.* 2, 17–21: "senes" (l. 588, *Iohel* 2, 28) with "seniores" in *Act.* 2, 17, "Spiritum meum" (l. 587 sq., *Iohel* 2, 28) with "de Spiritu meo" in *Act.* 2, 17, "super seruos meos" (l. 590, *Iohel* 2, 29) with "super seruos" in *Act.* 2, 18, and "horribilis" (l. 600 sq., *Iohel* 2, 31) with "manifestus" in *Act.* 2, 20. Moreover, equivalents of "et prophetabunt" (*Act.* 2, 18, l. 593 sq.), and "sursum", "deorsum" and "signa" (*Act.* 2, 19, l. 598 sq.) are not to be found in *Iohel* 2, 28–32^a, either in the Hebrew text or in *LXX*.

601 *manifestus ... illustris Nov. Test. A*: "manifestus"; B–E: "illustris".

606–612 *Hieronymus ... saluus erit* The Latin translations of the Hebrew text and *LXX* are taken from Hier. *Comm. in Iohel*, 2, 28–38, *CCSL* 76, p. 192. The only difference from the Vg. is "meas" added to "ancillas" (l. 609).

613 ἐκχεῶ Just as in ll. 616 and 631 I follow here Er.'s spelling in *Annot.* and *Nov. Test.*, which is also offered in Tischendorf's edition of *LXX* and modern editions of *NT*. Whereas Liddell-Scott gives ἐκχέω, Moul-

ton, 2, p. 225, §95, mentions that -χεῶ is not older than the Hellenistic age.

627–629 *Illud ... Asulani* Refers to "et prophetabunt" in *Act.* 2, 18, which is not found in *Iohel* 2, 29 sq. (cf. l. 609: "meum, et dabo") but is added in the *Aldina*, f° 313 v°, col. 1, l. 37 (v. ll. 617 and 624).

635–636 ἀποδεδειγμένον ... *exhibitum* Ἀποδεδειγμένον is the reading which *Nov. Test.*, *Aldina* and *Complut.* have in common. The translation in *Nov. Test.* is "exhibitum".

637–639 *Laudatur ... diuinitatem* This text was added in *E* under the influence of criticism in the 'Valladolid Articles' (Beltrán de Heredia, p. 18 sqq.) under the heading of errors ascribed to Erasmus "Contra Christi diuinitatem, dignitatem et gloriam". In *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 124–130, ll. 319–425, Er. had justified a passage written in *Annot. in Ioh.* 1, 1 in 1516: "haud scio an vsque legatur dei cognomen aperte tributum Christo in apostolorum aut euangelistarum literis, praeterquam in duobus aut tribus locis" (see the app. crit. ad l. 177 on p. 39). A passage in which Er. had discussed critically ten texts in which, according to Stunica,

Christum magnifice laudat, sed 'virum' tantum nominat, vt ex factis paulatim agnoscant diuinitatem.

640 [23] [D] Praescientia Dei traditum. Variant hic Graeci codices a nostris: ἐκδοτον λαβόντες, id est 'traditum accipientes'. Id annotauit et Rabanus. Caeterum sermo non caret amphibologia. Potest enim intelligi Deum tradidisse Filium, et potest accipi iniquos tradidisse. Prior sensus mihi magis arridet. [E] Consentit enim cum verbis Pauli: *qui proprio Filio non pepercit, sed pro nobis*
645 *omnibus tradidit illum*. Caeterum aduerbium οὕτως in codicibus Graecis quos hodie videmus non additur, quum tamen non careat emphasi. Sic traditum, quemadmodum a Deo fuerat praescitum ac decretum. Quibus verbis Petrus ostendit in Christo nihil temere gestum sed immutabili Dei consilio facta omnia, simulque mitigat Iudaeorum facinus, qui licet imprudentes subseruierunt diuino
650 consilio. Simili orationis forma Lucas dixit huius operis capite 27.: et *summisso vase sic ferebantur*. [D] Affligentes interemistis. Quum Graece sit προσπήξαντες, dubitari non potest, quin interpres verterit *affigentes*. Sic et Iren. citat, ac germana scriptura adhuc extat in vetustis exemplaribus.

[24] Solutis doloribus. Ἀύσας. Vnde necesse est intelligere Deum soluisse dolores. Porro quod admonet Beda in Graecis codicib. haberi *soluens per ipsum*, in nostris codicibus non additur δι' αὐτοῦ. Doloribus inferni. Interpres legisse videtur ἄδου, quum nostri codices habeant θανάτου; vnde ab ea, non *ab eo* vertendum erat. Teneri ab illo. *Teneri* est Graecis κρατεῖσθαι, quod sonat 'vinci' siue 'captum esse'. [A] Iuxta quod. Καθ' ὅτι, id est 'quatenus' siue
660 'propterea quod'. Et ab ea, non *ab eo*, vt mortem referat.

[25] Ne commouear. Ἴνα μὴ σαλευθῶ. Quod est proprie 'loco moueri'.

[29] Liceat audenter dicere. Ἐξὸν εἰπεῖν μετὰ παρρησίας, 'cum liceat libere loqui'. Est enim participium impersonale positum absolute, casu nominandi, quod alioqui fit in genitiuis apud Graecos. [B] Sed interpres arbitratus est sermonem parum fore concinnum, nisi participium mutasset in verbum. [C] Praemollit enim hoc prooemio Petrus sermonem, qui durior erat futurus auribus Iudaeorum, si nude dixisset hoc non fuisse praedictum de Dauid, sed de Christo. Sic nimirum interpretatus est Chrysostomus, praedicans Petri modestiam, qui non aperte negarit hoc esse dictum de Dauid, sed de Christo, verum praefatus
670 multum honorem prophetae Dauid praemollierit sermonem, ne quid offenderentur orationis libertate. [A] Quoniam defunctus est. [B] 'Quod [A] et defunctus est' Graece, [B] ὅτι καὶ ἐτελεύτησε.

LB 445 | [30] [A] Iureiurando etc. Graeca plus habent quam Latina, ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ Θεὸς ἐκ καρποῦ τῆς ἡσφύρας αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν Χριστὸν, καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου, id est: 'quod iureiurando iurasset sibi Deus ex fructu lumbi sui, quantum ad carnem, surrecturum Christum, vt scderet in throno'; tametsi variant hoc loco Graeci codices; [B] et suspicor adiectum ab eruditulo quopiam, cui alioqui sermo videbatur parum absolutus. [A] Caeterum in [C] his verbis, [A] 'iureiurando iurauit', non est apud Graecos ea vocum affinitas,
675 ὅρκῳ ὤμοσεν. Ad haec: de fructu lumbi eius sedere; supplendum erat 'ali-

quem'. [D] De fructu lumbi eius. Graeci plus habent quam nostri: ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσει ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν

654 doloribus *D*: dolorib. *E*.
659 Iuxta *E*: Secundum *A-D*.

680 ὤμωσεν *A-D*: ὤμωσεν *E*.

Christ is called God (*ASD IX*, 2, pp. 126 and 128, ll. 341-416) is quoted fully in this chapter of the 'Valladolid Articles'. Er. defends himself against this chapter in *Apolog. adv. monach. hisp.*, *LB IX*, 1040 A - 1050 B. The passage of ll. 512-515 on p. 288, ad *Act.* 17, 28, reminds of *Apolog. adv. monach. hisp.*, *LB IX*, 1046 AB, where Er. mentions criticism of his view that it was useful in the time of the apostles "vt nomen Dei non tribueretur Christo apud rudes et nondum capaces tanti mysterii". This is again a paraphrase of *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 124, ll. 335-341: "Fortasse suspicari poterat aliquis hoc parcius fuisse factum ab apostolis verentibus, ne id temporis quorundam aures profanae non ferrent homini tribui Dei vocabulum ... Et Petrus ac Paulus, Christum rudibus adhuc praedicantes, 'virum' et 'hominem' appellant, de 'Deo' tacent." In 1535 Er. made a similar remark on Paul in *Eccles.* III, *ASD V*, 5, p. 298, ll. 179-181: Paulus, qui in Epistolis tam sublimi tuba Christi maiestatem personat, quam parce illum attingit; de diuina natura nulla mentio; de cruce item silentium, quae gentibus erat stultitia [1. *Cor.* 1, 23]. Tantum virum appellat [*Act.* 17, 31] ... "Cf. supra, p. 166, n. ll. 73-81 ad *Ioh.* 20, 28.

641 λαβόντες Included in the text of *Nov. Test.*, and translated as "traditum", but not included in the text in modern editions of *NT*.

641 *Rabanus* Mentioned in the *Glossa Ordinaria* ad locum: "R<abanus>: In Greco sic est: praescientia sic traditum accipientes; traditus est enim a praeside in potestatem illorum; vt ipsum siue latronem eligerent; sed latroni concessa vita, Hiesum per manus militum occiderunt." This text is a free quotation from Beda, *Retract. in Act.* 2, 23, *CCSL* 121, p. 112.

642 *amphibologia* V. supra, p. 20, introd., §10.

644 *Pauli Rom.* 8, 32.

645 ὀσφύς Deduced from "sic" in the quotation from Rabanus in the *Glossa Ordinaria* (n. l. 641). Modern editions of *NT* do not include it in the text. In *Nov. Test.* it is not included in the text nor in the translation.

646 *emphasi* V. supra, p. 22, introd., §10.

650 *Lucas Act.* 27, 17.

651 *Affligentes* The reading of the *Clementina*; Weber and Wordsworth-White read: "adfligentes" and mention "adfligentes" in their app. crit. *Nov. Test. A*: "affligentes interemistis"; *B-E*: crucifixum interemistis".

652 *Iren. Haer.* III, 2, *SC* 211, p. 180: "adfligentes".

655 *Beda Retract. in Act.* 2, 24, *CCSL* 121, p. 112.

656-658 *Doloribus ... erat* Modern editions of *NT* read: θανάτου and mention ἄδου in the app. crit. *Nov. Test.* reads: τὰς ὠδύνας τοῦ θανάτου, καθότι οὐκ ἔστι δυνατόν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ, and "doloribus mortis quatinus (*A*: "quatenus") impossibile erat teneri illum ab ea".

662-671 *Liceat ... libertate* The 1522 addition is a reaction to criticism by Lec, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD IX*, 4, p. 208, ll. 189-191.

662-664 *Liceat ... Graecos Nov. Test.*: "licet (*A* and *Ac*: "liceat") libere dicere". Ἐξόν is an accusative absolute. For πρρησίᾳ cf. supra, p. 96, l. 556 sqq. ad *Ioh.* 7, 4.

668-671 *Chrysostomus ... libertate Hom. in Act.* 6, 1, *Migne PG* 60, 57; the translation of this homily also offers the translation (482 CD): "Licet libere dicere".

671-672 *Quod et defunctus est* The translation in *Nov. Test.*

675-686 *quod ... euangelici* The words τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν Χριστὸν are not included in *Nov. Test. A*, but they are in *B-E*, just as in the *Complut. Nov. Test. A* offers the translation: "quod iureiurando iurasset sibi Deus, futurum, vt aliquis de fructu lumbi ipsius sederet super sedem eius"; *B-E*: "quod iureiurando iurasset sibi Deus, futurum, vt de fructu lumbi ipsius, quantum ad carnem, Christus exoriretur, ac sederet super sedem eius".

678 *sermo ... absolutus* Cf. supra, p. 20, introd., §10.

681-686 *De fructu ... euangelici* This 1527 addition may be connected with *Paraphr. in Act.* 2, 30 (1524), *LB VII*, 671 D. "Prophetiae" in l. 685 refers to *Ps.* 132 (131 in *Vg.*): "Iurauit Dominus Dauid veritatem ...: De fructu

Χριστὸν. Rursum in Graecis verbis ambiguus est sensus. Nam καθίσαι sonat et 'sedere' et 'collocare', et ἀναστῆσαι sonat 'excitare' et 'resurgere'. Sensus actiuus
685 magis conuenit prophetiae, quae promittit futurum, vt Deus excitaret illum et collocaret in throno Dauid. Is est thronus regni euangelici.

[31] [A] Prouidens. Προιδών, id est 'praeuidens'. Quanquam in nonnullis erat προειδώς, id est 'praescius'. Neque derelictus est in infer. "Ὅτι οὐκ ἐγκατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, id est: 'quoniam non est derelicta anima eius'.

690 [33] [D] Effudit hunc. Ἐξέχεε τοῦτο. Graecus sermo est anceps; potest enim intelligi 'effudit hunc Spiritum', quod πνεῦμα apud Graecos sit neutri generis. Nam quod Glossa Ordinaria admonet in Graeco esse *hoc donum*, δῶρον in Graecis codicibus non reperio.

[36] [A] Certissime sciat. Ἀσφαλῶς οἶν, id est 'certo igitur'.

695 [37] His autem auditis. Ἀκούσαντες [B] δέ, [A] id est: 'cum audissent autem'. [C] Laudo tamen interpretem, qui feliciter recessit a verbis, cum nulla necessitas compelleret.

[38] [A] Poenitentiam agite. Μετανοήσατε, id est: 'poeniteat vos' siue 'resipiscite'.

700 [39] Vobis enim est promissio. Addendum erat 'facta' siue 'ad vos'.

[40] Aliis etiam. Ἐτέροις τε, id est 'aliisque'.

[41] Qui ergo receperunt. Οἱ μὲν οἶν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι, id est: 'qui libenter receperunt'. In die illo. Τῆς ἡμέρας ἐκείνης, id est 'diei illi', nisi subaudiatur praepositionem ἐν.

705 [42] Fractione panis. Καὶ τῆ κλάσει, id est 'et in fractione panis', vt sint quatuor, doctrina, communio, fractio panis et preces. [C] Ita quidem
LB 446 constanter habent Graeci codices [D] et ita interpretatur Chrysostomus. [C] Fortasse 'communicationem' vocat communionem facultatum. Illud animaduertendum, quod primo loco posuit doctrinam, sed euangelicam, proximo mutuam
710 charitatem, quae faciebat inter eos omnia communia, tertio symbolum illud sacrum Christianae conspirationis, quarto preces. [D] Nostra lectio tria duntaxat ponit, 'doctrinam', 'fractionem panis', quam vocant 'communionem', et 'preces'. Qui mos diu perdurauit apud veteres, vt episcopi aut hospites alioqui
715 graues cum episcopo primum orarent, deinde sumerent fracti panis partem, postremo colloquerentur. Ita dicebantur eiusdem communionis, quod ad eam communionem non admitterentur haeretici. Incertum an hic loquatur de pane consecrato, quum nulla fiat mentio calicis.

[43] [A] In Hierusalem. Haec duo verba non reperio in Graeco codice. [D] Nec adduntur apud Chrysost. [A] Et metus erat magnus in vniuersis. At
720 ne haec quidem asscripta reperi.

[44] Omnes etiam. Πάντες δέ, id est 'omnes autem'. Opinor interpretem legisse πάντες τε. Erant pariter. Εἰς τὸ αὐτό, quod antea vertit *in eodem loco*.

[45] Possessiones et. Graece est 'et possessiones et facultates', geminata coniunctione, [D] καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις.

725 [46] [A] Circa domos. Κατ' οἴκων, id est 'per singulas domos' siue 'domesticatim'. Quomadmmodum κατὰ πόλιν et καθ' ἡμέραν, id est 'oppidatim' et 'cotidie'. Sumebant cibum. Μετελάμβανον, quod est 'ab alio sumere' et 'participem esse'. Nos vertimus *inuicem sumebant*. Ac rursum

688-689 οὐκ ἐγκατελείφθη C: οὐ κατελείφθη A, οὐ ἐγκατελείφθη B, οὐκ ἐγκατελείφθη DE.
694 certo DE: certe A-C.

706 precatōnes B-E: orationes A.
726 καθ' ἡμέραν C-E: κατὰ ἡμέραν AB.

ventris tui ponam super sedem tuam." Cf. Sider, *CWE* 50, p. 176, n. 76.

688 *praescius* The translation in *Nov. Test.*

688-689 *Neque ... eius Nov. Test.*: "quod non derelicta sit in inferno anima eius".

690-693 *Effudit ... reperio Vg.*: "effudit hunc quem vos videtis et auditis"; *Nov. Test.*: "effudit hoc quod nunc vos videtis et auditis". The *Glossa Ordinaria* reads ad locum: "B<eda>: In Graeco 'effudit hoc donum quod nunc videtis et auditis'." This is borrowed from Beda, *Retract. in Act.* 2, 33, *CCSL* 121, p. 115. In modern editions of *NT δωρον* is not included in the text.

Erasmus' work on *Paraphr. in Act.* (1524), *LB VII*, 672 AB, may have drawn his attention to the ambiguity of the Greek text, which "may refer to the Holy Spirit, to the gift or to the event" (the quotation is from Sider, *CWE* 50, p. 177, n. 82). Cf. H.J. de Jonge, *Glossa*, p. 61.

691 *neutri V.* supra, p. 16, introd., §9a.

694 *certo igitur Nov. Test.*: "Certo sciat ergo".

698-699 *Poenitentiam ... respiscite Nov. Test.* A: "poenitentiam agite"; B: "Resipiscite"; C-E: "Delictorum poenitentiam agite". "Poeniteat vos" is the translation of *Nov. Test.* A in *Mt.* 3, 2 and 4, 17 and of A-E in *Act.* 3, 19 (v. infra, p. 211, n. ll. 809-813), "resipiscite" that of B in *Mt.* 3, 2, of B-E in *Mt.* 4, 17, and of A-E in *Mc.* 1, 15 (*ASD VI*, 5, p. 110-112, ll. 45-82, p. 128, l. 481, and p. 360, l. 218 sq.).

700 *Vobis ... vos Nov. Test.*: "Vobis enim facta est repressio".

701 *Aliis ... aliisque Nov. Test.* A: "Aliis etiam", B-E: "Aliisque".

702-703 *Qui ... receperunt Nov. Test.*: "Qui ergo libenter acceperunt".

705-706 *Fractioe ... precatōnes Nov. Test.* reads: τῆ διδαχῆ τῶν ἀποστόλων, καὶ τῆ κοινωνία, καὶ τῆ κλάσει τοῦ ἄρτου, καὶ ταῖς προσευχαῖς, and offers the translation: "in

doctrina apostolorum, et communicatione, et fractione panis, et precatōnibus" (A: "orationibus"). So "Nostra lectio" in l. 711 refers to *Vg.*, as in l. 268 on p. 188.

707 *Chrysostomus Hom. in Act.* 7, 1, *Migne PL* 60, 64, ad locum: "Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ." Δύο ἀρεταί, καὶ τὸ προσκαρτερεῖν καὶ τὸ ὁμοθυμαδόν. Τοῦτο δὲ φησι, ἵνα δείξῃ ὅτι πολὺν χρόνον αὐτοὺς ἐδίδασκον. Καὶ τῇ κοινωνίᾳ, καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, καὶ τῇ προσευχῇ. Πάντα κοινῆ, πάντα μετὰ καρτερίας ἐποίουν, φησί.

708 *facultatium* 'property'; cf. supra, p. 192, l. 317, ad *Act.* 1, 19, and infra, l. 723, ad *Act.* 2, 45, and *Annot. in Mt.* 24, 47 and 25, 14, *ASD VI*, 5, p. 316, l. 128 sqq. and p. 318, l. 205 sq.

718-720 *In Hierusalem ... reperi* The passage ἐν Ἱερουσαλήμ, φόβος τε ἦν μέγας ἐπὶ πάντας is included by Tischendorf in his text, but mentioned in the app. crit. by Merk and Nestle, and omitted by Chrys. in *Hom. in Act.* 7, 1, *Migne PG* 60, 64. Er. omits both the Greek text and a translation of it in *Nov. Test.* In *Vg.* "signa per apostolos fiebant" is followed by "et metus erat magnus in vniuersis."

721-722 *Omnes ... loco Nov. Test.*: Πάντες δὲ ... ἐπὶ τὸ αὐτό, "Omnes autem ... coniuncti". I saw πάντες τε only mentioned in the app. crit. of Tischendorf's edition.

723 *facultates* Cf. supra, p. 192, l. 317, and p. 206, l. 708 sq., ad *Act.* 1, 19 and 2, 42. *Nov. Test.*: "Possessionesque et substantias".

725-727 *Circa ... cotidie Nov. Test.*: "per singulas domos". Er. borrows from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 847, col. 2: "Κατ' οἴκων poterat transferri 'circa singulas domos', vt illud καθ' ἡμέραν, 'per singulos dies' siue 'quotidie'." Cf. infra, p. 234, l. 326 sq., ad *Act.* 8, 3.

728 *inuicem sumebant* The translation in *Nov. Test.*

[47] Ad omnem plebem. *Omnem* pro 'totam' dixit, et *plebem* pro 'populum', ἄλλον [B] τὸν [A] λαόν. Dominus autem augebat. Graeca sic habent: 'Ὁ δὲ Κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ, id est: 'Dominus apponebat eos qui salui fiebant cotidie ecclesiae'. Suspicio interpretem scripsisse 'addebat', idque scribam deprauasse in *augebat*. [D] Annotauit et hoc nescio quis in Glossa Ordinaria, Graecos codices a nostris discrepare, quanquam ridiculo lapsu scribarum pro 'ecclesiae' positum est 'ecce'. [A] In idipsum. Id Latini referre videntur ad superiora; contra Graeci referunt ad ea quae sequuntur: 'Ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ Πέτρος, id est: 'Simul autem Petrus', vt ἐπὶ τὸ αὐτό non solum pertineat ad locum, verum etiam ad tempus. [D] Certe Chrysostomus ab his, ἐπὶ τὸ αὐτό, orditur nouum caput commentariorum; distinctionem viciatam annotauit nescio quis in Glossa Ordinaria.

[A]

EX CAPITE TERTIO.

LB 447 | [2] Ad portam. Πρὸς τὴν θύραν, id est 'ad ianuam'.

[3] Incipientes introire. Μέλλοντας εἰσιέναι, id est 'ingressuros'. Rogabat, vt eleemosynam acciperet. Graece tantum est 'rogabat eleemosynam', ἡρώτα ἐλεημοσύνην. [B] In nonnullis tamen additur λαβεῖν, vt cum nostris consentiant.

[4] [A] Intuens. Ἀτενίσας, id est 'defixis in eum oculis'. Respice in nos. Βλέψον εἰς ἡμᾶς, id est: 'aspice in nos' siue 'aspice nos'.

[7] Et apprehensa manu. Καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρός. Pro πιάσας in nonnullis erat κρατήσας, hoc est 'apprehensa manu illius dextra'. Consolidatae sunt bases. Βάσεις Graecam vocem reliquit interpres. Vertere poterat 'gressus' siue 'pedes'. [B] Aut quoniam sequitur σφυρία, vox pene idem pollens, 'plantae' ac 'tali', vt basis sit infima pedis pars. [D] Ireneus pro *bases* legit *gressus*.

[8] [A] Ambulans et exiliens. Καὶ ἀλλόμενος, id est 'saliens', vt significaret non solum inccssum more vulgari, verum etiam alacrem et gestientem. [D] Ita refert Ireneus. [A] Ac paulo ante verbum erat compositum, καὶ ἐξἀλλόμενος ἔστη, id est: [B] 'et [A] exiliens stetit'.

[10] Ad eleemosynam sedebat. Ὁ πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην καθήμενος, id est 'ille ad eleemosynam sedens' [B] siue 'qui sederat'. [A] Et ecstasi. Καὶ ἐκστάσεως. Quod alias vertit 'stuporem'. Verum quia sic reddidit θάμβους, de crato quo redderet 'ecstasin'. [C] Poterat θάμβους vertere 'admiratione'. Sic enim vsurpatur apud Homerum θάμβος μ' ἔχεν εἰσορόωντα. Deduci putant a verbo θήπω, quod est 'admiror'.

[11] [A] Cum viderent autem etc. Graeca diuersa sunt: Κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν Πέτρον καὶ Ἰωάννην, συνέδραμε πρὸς αὐτοὺς πᾶς ὁ λαός, id est: 'Cum teneret autem is qui sanatus fuerat claudus Petrum et Ioannem, concurrat ad eos totus populus'. [D] Quin et in nostris codicibus aliquot scriptum visitur pro *viderent* 'tenrent', vnde satis constat scriptum fuisse 'teneret'. Chrysostomus hoc interpretatur argumentum amoris erga apostolos, a quibus

770 non poterat auelli qui claudus fuerat. [A] Ad porticum. Ἐπὶ τῆ̃ στοῦ̃, id est 'in porticu'.

[12] Videns autem. Ἰδὼν participium praeteriti temporis; verti poterat: 'Id cum vidisset Petrus' siue 'Eo viso Petrus'. Nostra virtute aut potestate. Ἰδίῃα δυνάμει ἢ εὐσεβείῃ, id est 'propriis viribus aut religione' siue 'pietate'.

775 Apparet interpretem legisse ἐξουσίῃ pro εὐσεβείῃ. Atque ea sane lectio mihi magis

729 Ad omnem E: apud omnem A-D.

759 ecstasi B-E: extasi A.

761 ecstasin B-E: extasin A.

764 etc. DE: et A, et. BC.

767 totus DE: omnis A-C.

770 Ad porticum E: In porticum A-D.

771 porticu C-E: portu AB.

773 vidisset B-E: videret A.

729-730 Ad omnem ... *populum* Nov. Test.

A-C: "apud omnem plebem"; DE: "apud totum populum".

730-733 Dominus ... *augebat* Nov. Test. "Dominus autem addebat qui salui fierent quotidie (A: "fiebat cotidie"), congregationi". Modern editions of NT mention τῆ̃ ἐκκλησίῃ in the app. crit. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 1: "Graece 'addebat', non 'augebat', deestque apud nos 'ecclesiae', quod videlicet Dominus addebat istos ecclesiae, προσετίθει τοὺς σφρομένους καθ' ἡμέραν τῆ̃ ἐκκλησίῃ".

734 *Glossa Ordinaria* Ad locum: "Dominus autem augebat". In Graeco: 'Dominus augebat eos qui salui fierent quotidie'. Ecce post altera narratio sic incipit: 'In idipsum autem Petrus et Iohannes' etc. Quod sic potest exponi: cum Dominus quotidie praedicantibus apostolis ecclesiae suae credentes adunaret, primi apostolorum ascendebant in templum, Deum rogaturi in idipsum, id est, vt ecclesiam semper augeter". Cf. H.J. de Jonge, *Glossa*, p. 61.

735-738 In idipsum ... *tempus* Er. includes ἐπὶ τὸ αὐτό in Act. 3, 1, and translates: "Simul autem Petrus and Ioannes".

738 *Chrysostomus* Hom. in Act. 8, 1, Migne PG 60, 69.

740 *Glossa Ordinaria* V. supra, n. l. 734.

743-746 *Incipientes ... consentiant* Nov. Test. A: "ingressuros in templum, rogabat cleemosynam" (B-E: "vt elemosynam acciperet"). Modern editions of NT include λαβεῖν in the text.

747-748 *Intuens ... nos* Nov. Test.: "Defixis autem in eum oculis ... Aspice in nos".

751-753 *bases ... gressus* Nov. Test. A: "bases eius et plantae"; B-E: "plantae illius ac tali". *Annot.* B-E read: σφυρία, Nov. Test. A: σφυ-

ρία, Nov. Test. B-E: σφυρία.

753 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, SC 211, p. 184: "gressus et plantae".

754-757 *Ambulans ... stetit* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 1: "In hoc secundo legendum est 'saliens', non 'exiliens'; semel enim exiliit cum sanus factus est, postea vero identidem salit atque saltauit. Graecaeque illud dicitur ἐξαλλόμενος, hoc ἀλλόμενος." Nov. Test.: "Et exiliens ... inambulans (A: "vi ambulans", A': "ambulans") et saliens".

756 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, SC 211, p. 186.

758-759 *sedebat ... sederat* Nov. Test. AB: "sedebat"; C-E: "sederat".

759-761 *Et ecstasi ... admiratione* Nov. Test. A: "stupore et extasi"; B: "stupore et ecstasi"; C-E: "admiratione et stupore". In Vg. the translation "stupor" is found in Mc. 5, 42, Lc. 5, 26 and Act. 22, 17. Cf. *Annot. in Mc.* 16, 8, ASD VI, 5, p. 433, l. 123 sq.

762 θάμβος μ' ἔχεν εισορβῶντα Is not found in Hom.; θάμβος δ' ἔχεν εισορβῶντας is found in Il. III, 342, IV, 79 and XXIV, 482. The explanation of θήπω may be based on Hesych.: Θήπω. ἐπιθυμῶ, θαυμάζω.

766-768 *Cum teneret ... teneret* Nov. Test. omits "is" and reads: "cucurrit totus populus". Modern editions of Vg. read: "teneret"; "viderent" and "tenerent" are only mentioned in the app. crit.

769 *Chrysostomus* Hom. in Act. 8, 2, Migne PG 60, 72: Ἀπὸ τῆς εὐνοίας τῆς εἰς αὐτοὺς καὶ τῆς φιλίας οὐκ ἐχωρίζετο αὐτῶν. Ἰσως δὲ καὶ εὐχαριστῶν αὐτοῖς καὶ ἐπαινοῶν.

772-776 *Videns ... probatur* Nov. Test.: "Quo viso Petrus ... nostra virtute aut pietate" (A: "potestate"). Ἐξουσίῃ was the reading in some early versions of NT (Metzger, p. 309 sq.).

probatur. [D] Ireneus non meminit potestatis. In peructusto codice Constantiensi erat 'pietate'.

LB 448 [13] [A] Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Iacob. Graeci tan-
780 tum semel ponunt 'Deus': 'Deus Abraham, et Isaac et Ia|cob'. [D] Apud Chryso-
stomum quater repetitur ὁ Θεός, atque ita sane frequenter nominatur in sacris
litteris. Sciolus aliquis offensus, quod ex vno Deo viderentur fieri plures, sustulit
bis ὁ Θεός. [A] Iudicante illo. Κρίναντος, praeteriti temporis, 'cum iudicasset'
siue 'cum statuisset ille absolueret'.

785 [14] Virum homicidam. Graphice sane maiestatem illam apostolicam
expressit, quam illi fuisse in dicendo vel vna eius testatur epistola. Retulit inter se
contraria non minus grauitur quam festiuiter: homicida eripit vitam; huic Iudaei
donarunt vitam, et autorem vitae traxerunt in mortem.

790 [16] [B] Et in fide nominis eius. Καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ
τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἴδατε, ἐστερέωσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Sermo Graecus mul-
tum habet ἀμφιβολογίας, quod incertum sit quid referat αὐτοῦ, et quis sit nomi-
natiuus verbi ἐστερέωσε, et ὄνομα rectus sit casus an accusatiuus. Mihi videtur
hoc sensisse Petrus: Deus patrum nostrorum confirmauit suum nomen per fidu-
ciam de nomine Iesu quam hic habuit quem videtis ac nostis. Quod si haec duo
795 verba amputarentur ὄνομα αὐτοῦ, tum sensus esset: Deus consolidauit hunc
quem conspiciatis ac nostis fuisse claudum, ob fiduciam quam habuit vel ipse vel
Petrus in nomine Iesu. Quod si ὄνομα sit rectus casus, hic sensus erit: nomen
Christi confirmauit hunc quem videtis ac nostis per fiduciam nominis ipsius. [A]
Hunc quem vos vidistis. Τοῦτον ὃν θεωρεῖτε, id est: 'quem videtis', verbum
praesentis temporis. [D] Nomen eius et fides. Apud Graecos alia est dis-
800 tinctio: *nomen eius* referunt ad superiora, *fides* ad ea quae sequuntur. [B] Et
fides quae per eum est. Rursus incertum an αὐτοῦ referat Christum an
nomen, 'per illum' an 'per illud'. [A] Dedit integram. Ἐδωκεν αὐτῷ, id est:
'dedit illi'. Integram sanitatem istam. Ὁλοκληρίαν ταύτην, id est 'inte-
gritatem hanc', cui opponitur debilitas, [D] quae proprie significat vitium mem-
805 brorum. Ireneus pro ὀλοκληρίαν legit 'incolumitatem'.

[18] [A] Deus autem qui. Non est *qui* Graece, sed 'quae', ἤ. Deus ea quae
prius nunciarat fore, idque per omnium prophetarum ora, sic impleuit vt prae-
dixerat.

810 [19] Poenitemini igitur. Μετανοήσατε. Demiror cur hic suo more non
dixerit: 'Poenitentiam agite'. Verti poterat 'resipiscite', [D] quemadmodum legit
Tertullianus libro de carnis resurrectione, quanquam excusi primum codices
habebant 'respicite' pro 'resipiscite', [A] siue 'poeniteat vos', [C] vitae prioris, aut
aliud simile.

815 [20] [A] Vt cum venerint tempora. Apparet hoc anapodoton esse; nec
enim explet quod coepit. Aut igitur aliquid subaudiatur oportet, 'vt salui sitis,
cum venerint tempora refrigerii' etc. Aut ὅπως ἄν positum est pro 'vtcunque', [B]
LB 449 et ἄν accipiendum est vt sit coniunctio | expletiua, 'vtcunque veniant tempora
refrigerii'. Nam interpres legisse videtur ὅπως ὅτε. Alioqui vertendum erat 'vt si

820 venerint tempora refrigerii'. [D] Tertullianus libro de resurrectione carnis tollit hoc incommodum sublato voce ὄτε: *vt tempora vobis superueniant refrigerii ex persona Dei*. Nec aliter legit Ireneus: *vt deleantur peccata vestra et veniant vobis*

782 temporis E: temporis est A-D.

788-797 Et in fide ... ipsius *inter* 779 Iacob et 800 Et fides *posuerunt* BC, *inter* 799 temporis et Nomen *posuit* D.

776 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, SC 211, p. 186.

779-780 *Chrysostomum Hom. in Act.* 9, 1, Migne PG 60, 75.

781 *Sciolus* V. supra, p. 81, n. l. 176.

782-783 *Iudicante ... absoluere Nov. Test.*: "quum ille iudicasset esse absoluendum".

784-785 *Graphice ... epistola* Peter's apostolic authority appears nicely ("graphice") from this text just as it does from 1. *Petr.* Er. admired the style of 1. *Petr.*, as is apparent from the *argumentum* in 1. *Petr.* (LB VI, 1039-1040, and ASD VII, 6, p. 184, l. 4 sq.), where he writes: "epistolam profecto dignam apostolorum principe, plenam autoritatis ac maiestatis apostolicae, verbis parcam, sententiarum differtam." A specimen of this style is 1. *Petr.* 3, 18 sqq., where contrasts of the same kind as in this annotation are to be found. The words "vel vna" in l. 785 hint at the difference in style between the two epistles of Peter. In *Annot. in 2. Petr.* 3, 17, LB VI, 1068 BC, Er. refers to the doubt about the authorship of 2. *Petr.* which very many people had according to Jerome, *De vir. ill.* 1, Migne PL 23, 608 A. And he adds that in other texts Jerome wavers and one time denies Peter's authorship, another time explains the difference of style by ascribing the text to a different translator (v. infra, p. 253, n. ll. 725-728). In 1527 Er. added a similar statement by Eus. (*H.E.* III, 3, 1, GCS 2, 1, p. 189 sq.), after he was charged by N. Beda with doubting whether Peter was the author of this letter. In the *Supputat. error. in cens. N. Bedae*, LB IX, 443 BC, 453 AB, 497 BC, 542 A-E and 554 B - 557 C, he responds that someone who has doubts about the authorship of a Bible book does not immediately have doubts about faith. By way of example he writes that for a long time there had been doubts about *Iac.*, 2. and 3. *Iob.*, 2. *Petr.*, *Hebr.* and the *Ap. Iob.* But the *argumentum* in 2. *Petr.* and *Annot. in 2. Petr.* 3, 17, LB VI, 1057-1058 and 1067 C - 1068 C, give the impression that Er. believed

800-802 Et fides ... illud *inter* 797 ipsius et 782 *Iudicante posuerunt* BC.

806 quae B-E: quae A.

this letter to be authentic. Cf. J.J. Bateman in ASD VII, 6, p. 175 sq., and supra, p. 178, n. ll. 29-31.

788-805 *Et in fide ... membrorum Nov. Test.*: "et per fiduciam (A: "in fide") nominis eius hunc quem (A: "vos") videtis ac (A: "et") nostis, consolidauit nomen ipsius (A: "infirmavit nomen suum"), et fides quae per cum est, dedit ei integritatem (A: "integram sanitatem") istam in conspectu omnium vestrum".

790 ἀμφιβολοῦντις V. supra, p. 20, introd., §10.

791 *rectus ... casus* "nominative case" (OLD, s.v. "rectus, 6").

805 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, SC 211, p. 186.

806 *qui ... quae* The *Clementina* reads: "qui" in the 1592 edition, but from 1592 onwards: "quae", just as Wordsworth-White and Weber. *Nov. Test. A*: "qui"; B-E: "quae".

809-813 *Poenitemini ... simile Nov. Test.*: "Poeniteat vos igitur". Cf. supra, p. 207, n. ll. 698-699. Stunica criticized this annotation in the *Assertio*, as is apparent from *Epist. apolog. adv. Stun.* 27, LB IX, 397 BC. The 1527 passage was probably added in consequence of this criticism. Er. criticizes "poenitemini" in *Annot. in Mt.* 3, 2, ASD VI, 5, p. 110, l. 46, as "parum Latinum" and as a barbarism in Ep. 1304, ll. 180-183.

810-813 *Verti ... simile Tert. De resurrectione mortuorum*, 23, 12, CCSL 2, p. 951, quotes: "Paeniteat itaque vos et respicite ad abolenda delicta vestra, vti tempora vobis superueniant refrigerii ex persona Dei"; the app. crit. of CCSL mentions "respicite" as the reading of Er.

814 *anapodoton* V. supra, p. 20 sq., introd. §10.

817 *coniunctio expletiva* V. supra, p. 21, introd., §10.

819-821 *Tertullianus ... persona Dei* V. supra, p. 000, n. ll. 809-813.

821 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, SC 211, p. 188: "vt deleantur ... refrigerii a facie Domini".

tempora refrigerii Domini. [A] Caeterum illud *a facie Domini* referendum est ad dictionem *refrigerii*; vt intelligas aspectum eum fore formidabilem malis, piis tamen fore refrigerium. Hoc admonendum duxi, quod videam recentiores interpretes secus interpretari. [B] Qui praedicatus est vobis. Opinor errore scribarum accidisse, quod pro *praedicatus* in quibusdam Latinis habebatur 'praedicaturus'. In nonnullis Graecorum exemplaribus pro προκεκηρυγμένον scriptum erat προκεχειρισμένον, id est 'praeparatum'. Nam hoc verbo semel atque iterum vsus est circa caput 22. Nec tamen est simpliciter *praedicatus*, sed 'ante praedicatus'.

[21] [D] Tempora restitutionis. Ἀποκαταστάσεως, pro quo miror quid sequutus Ireneus legit *dispositionis*. [B] Per os sanctorum. Graeci codices hic repetunt *omnium*, πάντων, [C] quemadmodum et apud nos additur in iis quae praecedunt ac sequuntur.

[22] [A] Moyses quidem dixit. Μωϋσῆς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς πατέρας εἶπεν, id est: 'nam Moyses quidem ad patres dixit'. [C] Exponit enim quare dixerit: προκεκηρυγμένον. [A] Prophetam suscitabit vobis [E] Dominus [A] Deus. Testimonium quod adducit, extat Deuteronomii capite decimo octauo. Petrus sententiam reddidit, non verba. Tanquam me ipsum. Diuidenda est haec dictio, vt *me* referatur ad *suscitabit*, *ipsum* ad *audietis*. Id enim indicat sermo Graecus: προφήτην ἀναστήσει ὡς ἐμέ· αὐτοῦ ἀκούσετε, id est: 'prophetam excitabit Deus mei similem, vos illum audietis'. Porro *tanquam me ipsum*, paulo post dicit: 'similem tui', [C] ὡσπερ σε.

[23] [D] Exterminabitur. Ἐξολοθρευθήσεται. Graeca vox non sonat eiectionem, sed exitium, ab ἔλεθος. Verum vt salus est ex adiunctione ad ecclesiam, ita exitium est in discessu ab ecclesia.

[24] [A] Et omnes prophetae a Samuel et deinceps. Graeci addunt coniunctionem καί, quae sermonem reddit inabsolutum; ea apud Latinos omititur. Verum quoniam videmus in oratione Petri, [B] seu potius in sermone Lucae frequenter [A] huiusmodi incidere, haud scio an aliquis offensus eam sustulerit. Proinde cui videbitur addenda, is subaudiat oportet aliquid, vt sit sensus: non solum Moyses, sed et omnes prophetae huiusmodi quiddam polliciti sunt quotquot etc. Nec est simpliciter *Et omnes prophetae*, sed Καὶ πάντες δέ, id est 'sed et omnes', vt pertineat ad Moysen, qui praecessit.

[25] Omnes familiae terrae. Pro 'familiaribus' Graece est πατριά, quod alias vertit 'paternitates': *ex quo omnis paternitas in coelo et in terra nominatur*. [B] Alias 'familiae': *de domo et familia Dauid*. In nonnullis exemplaribus habebatur φύλαι, id est 'tribus'.

[26] [A] Vobis primum Deus suscitans. Ἀναστήσας, praeteriti temporis, 'excitatum' siue 'productum'. Nam 'suscitari' dicit 'exoriri', non 'resurgere a mortuis'. Respexit Petrus ad verba Moysi: 'Suscitauit vobis Deus prophetam'. A nequitia sua. Ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, id est 'a maliciis vestris', tametsi recte mutauit interpretes sermonis formam, vt peregrinam Latinis auribus. [B] Etiamsi Graeca non carent amphibologia. Potest enim et hic sensus accipi: in hoc quod

865 vnumquemque vestrum auertat a vitiis suis. Benedictionem enim vocat fauorem ac beneficium Dei. Id situm erat in hoc, quod auocauit nos a peccatis ad inno-

824-825 recentiores interpretes *B-E*: theologos *A*.
 829 caput *B*: cap. *C-E*.
 835 Μωϋσῆς *A-C*: Μοϋσῆς *DE*.
 837-838 Prophetam ... Deus *E*: Prophetam vobis suscitabit deus *A-D*.
 850 huiusmodi incidere *B-E*: huiusmodi non-

nunquam incidere *A*.
 851 oportet *DE*: oporteat *A-C*.
 856 paternitates *B-E*: paternitas *A*.
 861-862 *A* nequitia sua *E*: *A* nequitia suis *A-D*.
 862 maliciis vestris *B-E*: nequitia vestris *A*.

822 *a facie Domini* See the previous note.

824-825 *recentiores interpretes* Er. may have thought of Beda and Nicholas of Lyra. Beda writes in *Retract. in Act.* 3, 13, *CCSL* 121, p. 119: "Primum deus suscitans filium suum misit eum benedicentem vobis, vt cum venerint tempora refrigerii a conspectu domini tunc deleantur vestra peccata". Tempora autem refrigerii discretionem vniuersalis iudicii et iustorum redemptionis dicit, de quo ipsi tribulationes quidem passi sed spe saluificati dicunt domino in psalmo: 'Transiuimus per ignem et aquam et induxisti nos in refrigerium'. Tunc enim plene delebuntur nostra peccata cum virtute resurrectionis 'nouissima inimica destructa fuerit mors'. In quadam translatione hunc versum ita propter explanationem sensus positum inuenimus: 'Vt cum venerint tempora refrigerii veniant et vobis a facie domini'; et re vera in Graeco sic scriptum est cum additamento pronomini illius: 'Vt cum venerint tempora refrigerii vobis a facie domini.' Nicholas of Lyra writes two notes on this text in the *Postilla*: "'Vt cum venerint tempora refrigerii'. id est 'ultimi iudicii', tunc enim ad refrigerium beatitudinis transferentur electi.", and "'A conspectu Domini'. secundum ordinationem eius."

829 *circa caput 22. Act.* 22, 14 and 26, 16.

831-832 *miror ... legit* The indicative in the indirect question. *V. supra*, p. 19, introd., §9b.

832 *Ireneus Haer.* III, 12, 3, *SC* 211, p. 188.

833 *omnium, πάντων* In modern editions of *NT* πάντων is not included in the text. *Nov. Test.* reads: στόματος πάντων ἁγίων and offers the translation: "per os omnium sanctorum suorum".

835-836 *Moyses ... dixit* Er. added "ad patres" in *Nov. Test. B-E*.

836-837 *Exponit ... προκεκρηγμένον* This addition from 1522 may be a reaction to criticism by Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 208, ll. 193-196. Tischendorf mentions προκεκρηγμένον in his app. crit.

838 *Deuteronomii* Er. refers to *Dt.* 18, 15.

839-843 *Tanquam ... ὡσπερ σε* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 1: "Ego transtulissem 'eum', non 'ipsum', ad tollendam ambiguitatem, ne legentes coniungerent 'me', quod est casus accusatiui, ἐμέ, et 'ipsum', quod est genitiui apud Graecos, αὐτοῦ". *Nov. Test. A*: "tanquam meipsum audietis"; *B-E*: "mei similem. Audietis eum". I have not found "similem tui" in either the *Vg.* or in *Nov. Test.* In *Act.* 7, 37 ὡς ἐμέ is translated as "tanquam me" in the *Vg.* and *Nov. Test. A* and as "similem mei" in *Nov. Test. B-F*.

844-846 *Exterminabitur ... ecclesia* This verse refers to *Lv.* 23, 29.

848 *sermonem ... inabsolutum* *V. supra*, p. 20, introd., §10.

850 *huiusmodi* *V. supra*, p. 18, introd., §9b.

853-854 *Nec est ... omnes Nov. Test.*: "Quin et omnes".

856 *ex quo ... nominatur Eph.* 3, 15.

857 *de domo ... David Lc.* 2, 4.

857 φύλαι Is not mentioned in the app. crit. of modern editions of *NT*.

859-860 *Vobis ... productum Nov. Test.*: "Vobis primum Deus, quum suscitasset ..."

861 *Suscitauit ... prophetam Dt.* 18, 15: "Prophetam de gente tua et de fratribus tuis sicut me, suscitabit tibi Dominus Deus tuus".

861-862 *A nequitia ... vestris Nov. Test. A* reads: "a maliciis vestris"; *B-E*: "ab iniquitatibus vestris". Cf. *Annot. in Mt.* 22, 18, *ASD* VI, 5, p. 294, l. 565 sq.

864 *amphibologia* *V. supra*, p. 20, introd., §10.

centiam. [D] Qui superstitiosius observant elegantiam linguae Latinae, docent nequiciae vocem proprie congruere flagitiis, quae luxu libidineque committuntur; quanquam hanc praeceptiunculam negligit aliquoties Seneca.

870 [A]

EX CAPITE QVARTO.

[1] Et magistratus templi. Καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, id est 'princeps' siue 'dux templi'. Nam *magistratus* hic singularis est numeri et hominem quempiam significat cui commissa fuerit tutela templi.

[4] Virorum quinque milia. 'Ferme quinque milia', ὥσει χιλιάδες πέντε, quod ante vertit *circiter*.

[6] Et Caiphas. Καὶ Καϊάφαν, id est 'et Caiaphan', [B] quatuor syllabis et Hebraea desinentia, sicut et 'Annan'.

[8] [A] Et seniores Israel audite. *Audite* non additur apud Graccos, verum id aliquis adiecit de suo. [D] In codice Constantiensi nec erat *audite* nec
880 *Israel*.

[9] [A] In benefacto hominis infirmi, in quo iste saluus factus est. Primum quis vnquam dixit benefactum illius qui beneficio sit adiutus? Deinde quid est hoc: *in quo iste sanus factus est?* Nisi forte Petrus hoc interrogat, et ipse sibi mox respondet. Sane Graeca sic habent: Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται, γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν, [B] καὶ πάντι τῷ λαῷ Ἰσραήλ, [A] ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ [B] τοῦ Ναζωραίου. [A] Quae quidem sic fuerant reddenda: 'Si nos examinamur hodie de hoc quod benefecerimus homini infirmo' siue 'quod benefactum sit homini infirmo, in quo' [B] siue 'per quem' aut 'quod [A] hic saluus factus sit, notum sit
890 omnibus vobis, et toti populo Israel, quod in nomine Iesu Nazareni' etc., hoc est: 'Si hac de re quaestio est, et si hoc a nobis cupitis cognoscere, cuius virtute et cuius nomine hic claudus restitutus sit sanitati, scitote id esse factum nec arte magica neque nostris viribus, sed in nomine Domini Iesu'.

LB 451 | [11] Qui reprobatus est. Ἐξουθενηθείς, id est 'qui contemptus fuit' siue
895 'pro nihilo habitus'.

[12] Datum hominibus. Τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, id est: 'quod datum sit inter homines', hoc est: 'quod contigerit audiri inter homines'. 'Iesus' enim hominis est nomen. 'Inter homines' addit ob Moysen, cui fidebant Iudaei.

[13] Petri constantiam. Πέτρου παρρησίαν, id est 'Petri in dicendo audaciam' siue 'libertatem'. Et cognoscebant eos. Et Latinius et aptius ad Graeca exprimenda vertisset 'et agnouerunt', καὶ ἐπεγίνωσκον.

[14] Hominem quoque. Graece est τὸν δὲ ἄνθρωπον, id est 'hominem autem'. Interpres legisse videtur τὸν τε ἄνθρωπον.

[16] Quoniam quidem notum signum factum est. Dilucidius fuerat, si vertisset ad hunc modum: 'Etenim manifestarium signum factum esse per illos palam est omnibus habitantibus Hierosolymis, nec possumus negare'. Γνωστὸν enim refertur ad *signum*, et φανερόν ad ὅτι et ea quae huic adhaerent.

[17] Ne amplius diuulgetur in populum. Διανεμηθῆ. Maluissem 'serpat', et sic vertit alicubi: *vt cancer serpat*, [D] νομῆν ἔξει, 2. *Timoth. 2.* [A] Comminemur eis. Ἀπειλῆ ἀπειλησώμεθα, id est: 'minando minemur illis'; idque Hebraeorum more, quo vehementem et acrem significant interminationem.

876 Caiaphan B-E: Caiaphas A.

878 Israel B-E: Israhel A.

881 saluus E: sanus A-D.

887 Ναζωραίου C-E: Ναζαράου B.

890 omnibus A-D: omnib. E.

890 Israel B-E: Israhel A.

906 omnibus A-D: omnib. E.

906 nec B-E: et non A.

908 Ne B-E: Nec A.

909 serpat, et B-E: serpit, et A.

909 cancer serpat DE: cancer serpit A-C.

867-869 *Qui ... committuntur* E.g. Cic. S. *Rosc.* 46, 134: "officina nequitiae ac deuersorium flagitiorum omnium", Don. ad Ter. *Ad.* 358: "Nequitia autem proprie libidinosa inertia dicta est", Gell. VI, 11, 9, quoting P. Africanus: "Omnia mala, probra, flagitia, quae homines faciunt, in duabus rebus sunt, malitia atque nequitia", and Valla, *Eleg.* IV, 58, Garin, 1, p. 143: "Flagitium proprie in libidine, quasi flagris dignum crimen, sed pro caeteris quoque peccatis accipitur; nec tantum turpibus, verum his etiam quae per negligentiam, imprudentiam obliuionemque committuntur."

869 *Seneca* In Seneca's writings "nequitia" is in the vast majority of cases not related to "luxus" or "libido", but used as the opposite of "virtus". On the other hand, this remark may be seen in the light of the criticism which, already in Antiquity, was levelled against Seneca for not living in accordance with the ideals he had professed. Cf. *Annot. in Rom.* 1, 29, *LB VI*, 566 F, and M. L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden, 1985, 1, pp. 16-19.

871 *magistratus templi* According to Theophyl. *Enarr. in Lc.* 22, 1-6, Migne *PG* 123, 1064 A, those who are in charge of the builders of the temple or the keepers of law and order, are called στρατηγοί. Cf. *infra, Annot. in Act.* 16, 20, p. 278, l. 275 sqq., and *Annot. in Lc.* 22, 4 and 52, *ASD VI*, 5, p. 583, l. 648 sqq., and p. 596, l. 994 sq.

875 *circiter* Is added h.l. in *Nov. Test.*; "ante" refers to *Act.* 2, 41 in *Vg.*

878-880 *Et seniores ... Israel* In modern editions of *NT* Ἰσραήλ and ἀκούσατε are not included in the text. "Israel" is omitted but "audite" included in the *Clementina*, but both are mentioned in the app. crit. by

Wordsworth-White and Weber. In *Nov. Test.* τοῦ Ἰσραήλ and "Israel" are included but ἀκούσατε and "audite" are omitted.

887-890 *Si nos ... Nazareni* *Nov. Test.*: "si nos hodie examinemur (A: "diiudicamur") de eo quod benefecerimus homini infirmo, qua ratione (A: "in quo") iste saluus factus sit: notum (A: "est? Notum") sit omnibus vobis, et toti (A: "omni") plebi Israel, quod per nomen (A: "in nomine") Iesu Christi Nazareni ..."

894 *reprobatus* The translation in *Nov. Test. A* as well; B-E: "reiectus".

896-897 *Datum ... homines* *Nov. Test. A*: "datum hominibus"; B-E: "datum inter homines".

900 *libertatem* The translation in *Nov. Test.*

900 *cognoscebant* *Nov. Test.*: "agnoscebant".

902-903 *Hominem ... autem* *Nov. Test. A*: "quoque"; B-E: "autem".

904-906 *Quoniam ... negare* *Nov. Test. A* is equal to *Vg.*; B-E: "Nam conspicuum signum aeditum esse per eos, omnibus habitantibus Hierosolymis manifestum est, nec possumus inficiari".

908-912 *Ne ... interminationem* *Nov. Test. A*: "comminemur eis"; B-E: "minaciter interminemur eis". Moulton, 4, p. 47, writes with regard to Ἀπειλῆ: "The literal translation of Hebrew infinitive absolute comes into Biblical Greek from the *LXX*, where the general method of rendering it is by means of the finite verb with a dative of the cognate noun or else by means of the finite with a participle (which appears in the *NT* only in quotations). Ἀπειλῆ is to be found in the Byzantine text (main authorities)." In modern editions ἀπειληθῆ is not included in the text.

909 2. *Timoth. 2. 2. Tim.* 2, 17: "vt cancer serpit".

[18] Et vocantes eos denunciauerunt. Quomodo denunciamus praesenti? Proinde *παρήγγειλαν* maluissem 'praeceperunt'. [B] Siquidem *παραγγέλματα* praecepta dici constat. [F] Atque ita vertit ipse proximo capite sequenti, *praecipiendo praecipimus*.

[17] [C] In nomine hoc. Hic sermo nobis frequenter obuius est in sacris libris. Et aliquoties *in* praepositio non inepte vertitur in 'per', aliquoties melius omittitur. Hic quoniam neutrum satis quadrare visum est, reliquimus id quod erat, petentes a lectore, vt hic nobis det eam veniam quam in aliis pauculis excepimus. 'Sub nomine' non placet quibusdam, quod fictionem sonare videatur, quod tamen non est illi perpetuum.

[18] Ne [E] omnino [A] loquerentur. *Μη φθέγγεσθαι*, quod plus est quam 'ne loquerentur'; quasi dicas: 'ne hiscerent', aut 'vllam vocem aederent' de Iesu.

[19] Si iustum est. *Εἰ δίκαιον*, id est: 'an iustum sit' siue 'iustumne sit'. Ac mox:

[21] At illi comminantes. *Προσαπειλησόμενοι*, id est 'additis minis'. Prius enim tantum praeceperant. Qua via cum parum profecissent, addidere minas [D] supplicii capitalis, [A] ni parerent. Clarificabant id quod factum fuerat. *Ἐδόξαζον τὸν Θεὸν ἐπὶ τῷ γεγονότι*, id est: 'Glorificabant Deum super eo quod factum fuerat'. [D] Alioqui videtur idem bis dictum, id quod fuerat factum in eo quod acciderat.

[23] [A] Quanta. *Ὅσα*, id est 'quaecunque'; alioqui dixisset: *πόσα*.

[24] [B] Domine, [E] tu [B] qui fecisti. Apud Graecos plusculum est: *Δέσποτα, σὺ ὁ Θεός*, id est: 'Domine, tu [D] qui [B] es Deus' [C] siue 'tu es ille Deus'. [B] Nisi enim subaudieris verbum substantiuum, sermo non | erit absolutus. [A] Tu, qui fecisti. *Σὺ ὁ Θεός, ὁ ποιήσας*, id est: 'Tu [B] es [A] Deus, qui fecisti'.

[25] Qui Spiritu. Hoc quoque loco Graeca nonnihil discrepant. Sic enim habent: *ὁ διὰ στόματος Δαβὶδ παιδός σου*, id est 'qui per os Dauid pueri tui'. Quare fremuerunt gentes. Hos duos versus ad verbum reddidit iuxta aeditionem Septuaginta. Caeterum illud *συνήχθησαν* non est simpliciter 'conuenire', sed 'in concionem' aut 'concilium congregari', ac veluti 'conspirare', quod Hebraica quoque vox indicat: *יחדו*. Item illud *fremuerunt*, *ἐφρόαζαν*, Hebraeis est *ישיגו*, quod significat: 'cum tumultu fremituque conglobati sunt'.

[27] Vere in ciuitate ista. *In ciuitate ista* non reperio in Graeco codice, et additum videtur ab interprete quopiam. Aduersus [E] sanctum [A] puerum tuum Iesum. Stomachatur hoc loco Valla, quod Iesu, Filio Dei, serui cognomen tribuerit interpres. Quanquam et 'puer' apud Latinos filium significat, sed infrequenter; seruuum frequentius, frequentissime aetatis primae hominem. At Christus cum salutem adferret, puer non erat. [C] Siquidem morte sua nos seruauit, de qua loquitur hic. [A] Et [B] fortasse [A] serui appellatio in hunc non conuenit, etiamsi obediuit et subditus fuit Patri iuxta assumptum hominem, sed vt filius, non vt seruus. Proinde vertendum erat hic *παῖδα* 'filium', non *puerum*.

[B] Licet non sim nescius id quod est apud Paulum, *formam serui accipiens*, a quibusdam referri ad naturam humanam assumptam, vt vere fuerit seruus. At mihi magis probatur, vt dicatur inanitus, non quod esset homo, sed quod vt seruus, et seruus flagitiosus, flagris afficeretur et cruce. [A] Nam quod paulo ante David

917-922 In nomine ... perpetuum *inter* 924-925 de Iesu *et* 926 Si iustum *posuit* C.
926 iustum est E: iustum est hominibus A-D.
931 super eo B-E: in eo A.

913-916 *denunciauerunt ... praecipimus* *Nov. Test.* A: "denunciauerunt"; B-E: "praeceperunt". *Act.* 5, 28: "Praecipiendo praecepimus".

918 *in ... per* Cf. supra, p. 77, n. ll. 57-60, ad *Ioh.* 3, 35.

926 *an iustum sit* The reading of *Nov. Test.*

928 *additis minis* The translation in *Nov. Test.*

931-932 *Glorificabant ... fuerat* *Nov. Test.*: "glorificabant Deum super eo quod acciderat".

934 *quaecumque* The translation in *Nov. Test.*
935-939 *Domine ... fecisti* *Nov. Test.* AB: "tu Deus, qui fecisti"; C-E: "tu es Deus, qui fecisti". Er. did not correct "tu es ille Deus" in the same way in D as he did in "tu es Deus".

937-938 *sermo ... absolutus* V. supra, p. 20, introd., §10.

940-941 *Qui ... tui* *Nov. Test.* reads: ὁ διὰ στόματος Δαυὶδ παιδὸς σου εἰπὼν, and offers the translation: "qui per os David (A: 'patris nostri David') pueri tui dixisti". Modern editions of *NT* have different readings. Tischendorf, Nestle and Aland et al. read: ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ Πνεύματος Ἁγίου στόματος Δαυὶδ παιδὸς σου εἰπὼν, Merk omits τοῦ πατρὸς ἡμῶν and adds διὰ τοῦ before στόματος.

942 *Hos duos versus* Ps. 2, 1 sq.

943-944 *συνήχθησαν ... conspirare* *Nov. Test.* in vs. 26: "Conuenerunt in vnum". וַיִּסְדְּרוּ is a niphal of סָדַר, 'to close together', וַיִּשְׁתַּבְּחוּ a qal of שָׁבַח, 'to be in tumult' (Koehler-Baumgartner, s.vv.).

947-992 *Vere ... literis* *Nov. Test.*: "Conuenerunt enim vere aduersus sanctum Filium (A: "puerum") tuum Iesum". Modern editions of *NT* include ἐν τῇ πόλει ταύτῃ in the text. In the 1522 additions Er. responds to criticism by Lee and Stunica (l. 976: "a duobus"), as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 208-210, ll. 198-266, and *Apolog. resp. lac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2,

945 indicat. וַיִּסְדְּרוּ. Item B-E: indicat. וַיִּשְׁתַּבְּחוּ Item A.

946 *inanus* A-D: וַיִּשְׁתַּבְּחוּ E.

958 inanitus C-E: exinanitus B.

pp. 140-146, ll. 601-714. Stunica suggested that Er. might be a supporter of the heresy of Arius or of that of Apollinarius (v. infra, p. 218, ll. 977-982). Stunica repeated these charges in *Er. blasphem. et imp.*, f° 12 r° - 13 r°, and he quoted "serui appellationem in hunc non conuenire" and "Christum vt filium obedisse Patri et subditum fuisse non vt seruum" (cf. ll. 953-955) in *Conclusiones*, 26 sq. Er. did not respond to these attacks in *Apolog. adv. Stun. Blasphem. et imp.*, nor did he defend himself in *Apolog. ad Stun. Concl.*, but again discussed the problem which translation for παιῖδα should be preferred - "puer", "seruus" or "filius" - at great length in *Apolog. ad Sanct. Caranz.*, *LB IX*, 414-428. Cf. Graham, pp. 15 and 32-46. Er. also wrote about the translation "puer" for παιῖς in *Annot. in Mt.* 8, 6, *ASD VI*, 5, p. 172, l. 502 sq.

949 *Valla Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 1: "Contumeliosus est nunc interpres in Iesum, quem seruum appellat; nam ipsa vox Graeca παιῖς significat proprie puerum, sed absolute. Non enim dicitur 'puer meus' aut 'tuus', quem in sensum nunc accipi nequit, cum praesertim non fuerit puer tempore necis suae Dominus. Significat etiam filium et seruum ... Latini tamen vix vnquam appellauere puerum filium, sed frequentissime seruum. Valla concludes that the apostles seem to call Jesus a servant of God, just as David is called in *Act.* 4, 25. Next Valla refers to *Act.* 3, 13 and 26, and 4, 30, where Vg. translates παιῖς connected with Ἰησοῦς as "filius"; curiously Er. does not refer to these texts.

956 *Paulum Phil.* 2, 7: "semetipsum exinaniuit formam serui accipiens."

957-928 *mihi ... probatur, vt dicatur* Cf. supra, introd., pp. 18 and 19, §9b.

958 *inanitus* Cf. supra, n. I. 956.

959 *paulo ante* *Act.* 4, 25.

960 'puerum', hoc est 'famulum Dei', vocat, recte facit. Si nusquam interpretes παῖδα
 vertisset 'filium', videri poterat in hac opinione fuisse, non licere secus vertere.
 Nunc cum alias saepenumero sic transtulerit, atque adeo paulo post, mirum cur
 hoc loco variarit. [C] Certe Ambrosius locum hunc adducens libro De vocatione
 gentium secundo, capite quinto, *Filium* legit, non *puerum*, ne quis mihi moueat
 965 atrocem tragoediam. [D] Praeterea sanctus Hilarius in commentariis quibus hunc
 enarrat Psalmum, *Filium* legit, non *puerum* aut 'seruum'. Ac rursus libro De Trin.
 vndecimo, atque his omnibus recentior Cassiodorus. [C] Et Chrysostomus enar-
 rans hunc locum ex epistola ad Hebraeos, *Sedes tua, Domine*, negat Filium appel-
 lari seruum, cum angelos dixerit ministros. Neque tamen me fugit Hieronymum
 970 multis locis contendere in Christum competere serui vocabulum.

At interim non video cur aut ille laboret in hoc, vt Christus alicubi dicatur
 'seruus', aut alii tantopere abhorreant a serui vocabulo, Iesu vt homini tribuendo.
 Etenim si seruus est qui bona fide obedit iussis domini, Christus vt homo cur
 non dicatur seruus? Sin seruus est qui malo coactus suum officium facit, non
 975 competit in Christum serui cognomen. Hic cum recensuerim in prima aeditione
 sententiam Vallae, tamen locus hic fuit acriter a duobus impetitus, quorum alteri
 respondi aedito in hoc ipsum libello. Alter non contentus impegisse imperitiam
 LB 453 sacrarum scripturarum, | sugillat me, quasi cum Apollinari sentiam, qui detra-
 ham aliquid humanae naturae. Nam id auguror illum sentire. Iam atrocior
 980 etiam suspicionem colligit ex his verbis meis: Etiam si obediuit et subditus fuit
 Patri, sed vt filius, non vt seruus, quasi cum Ario sentiam Filium non esse aequa-
 lem Patri. Quid impudentius hac calumnia? Qui fatetur Christum subditum
 patri, nonne fatetur hominem? Porro Filius Dei dicitur, iuxta naturam vtranque.
 Nec alio sensu negant Filium Dei seruum, nisi quo Christus negat suos discipu-
 985 los vocandos seruos, sed potius amicos. Si serui appellatio recte adimitur aposto-
 lis, haeresis est eam in Christo non admittere? Et non pudet homines, qui sibi
 videntur absolute docti, huiusmodi naenias literis prodere, atque ex vanissimis
 somniis impingere geminam haeresim? Atque huiusmodi periculosos errores pol-
 licetur se quam plurimos indicaturum. Si haec lues habet literas theologicas,
 990 multo praestat aut in poeticis philosophicisque literis consenescere aut fiscellam
 hibisco texere. Postremo non agitur hic an serui cognomen tribui possit Christo,
 sed an tribui soleat in sacris literis. [A] Herodes et Pontius Pilatus.
 Ἡρώδης τε καὶ Πόντιος. Graecis gemina est coniunctio, 'et Herodes et Pontius'
 aut 'Herodes simul et Pontius'. Delectatus videtur hac congeminatione Paulus
 995 quoque. Et omnino ambobus nonnihil est affinitatis in ratione sermonis. [C] Et
 populis Israel. Nonnulli codices habebant καὶ λαός, 'et populus'; magis pro-
 batur καὶ λαοῖς. Interpretans enim Psalmum 'gentes' refert ad cohortes Herodis ac
 Pilati, 'populos' ad Iudaeos.

[28] [A] Facere quae manus tua. Vertit Graecam figuram interpretes,
 1000 quam vitasset, si dixisset: 'vt facerent'. Decreuerat fieri. Προώρισε γενέσθαι,
 id est: 'praestituerat, vt fierent' siue 'praeфинierat futura'.

[30] In eo quod manum tuam extendas. Ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτεί-
 νειν σε, id est: 'in extendendo manum tuam'. Sentit enim ita futurum, vt libere

et intrepide loquantur verbum Dei apud populum, si ille porrigat manum et
 5 adiuuet loquentes, addita virtute signorum. Ad sanitates. Εἰς ἰασιν, id est 'ad
 sanationem'. Filii tui Iesu. Παῖδός. Eadem vox est Graeca quam modo vertit
pueri, haud scio quo consilio varietatem hanc affectans.

[31] Cum fiducia. Μετὰ παρρησίας, id est 'audacter ac libere'.

[32] Multitudinis autem credentium. Τῶν πιστευσάντων, id est
 10 'eorum qui crediderant'. [B] Augustinus adducens hunc locum in epistola octaua

981 Ario DE: Arrio C.

992 Pilatus B-E: Pi. A.

963 *Ambrosius Ps.* Prosper Aquitanus, *De vocatione omnium gentium*, II, 15, Migne *PL* 51, 701 A. In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 208, ll. 203-207, Er. quotes from Ps. Ambr. or Ambrosiaster, *Comm. in Phil.* 2, 7-8, 2, *CSEL* 81, 3, p. 140; in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 142-144, Er. quotes Ambrosiaster, *Comm. in Phil.* 2, 7-8, 2 sq., and responds to a reference by Stunica to Ambr. *Epist.* I, 46, Migne *PL* 16, 1194-99 (*Epist.* 38, *CSEL* 82, 2, pp. 27-35) and subsequently quotes the same texts from *Comm. in Phil.*, adding that he doubts the authenticity of the latter work, which is now ascribed to Ambrosiaster.

965 *tragediam* V. supra, p. 24, introd., §II.

965 *Hilarius* In *Tract. in Ps.* 2, 5, *CCSL* 61, p. 40, and *Trin.* XI, 18, *CCSL* 62A, p. 548, Hil. quotes: "aduersus sanctum tuum Filium Iesum, quem vnixisti."

967 *Cassiodorus Expos. in Ps.* 2, 2, *CCSL* 97, p. 41: "aduersus sanctum Filium tuum, quem vnixisti."

967 *Chrysostomus Hom. in Hebr.* 3, 1 and 3, Migne *PG* 63, 29 and 31: Πρὸς τε Ἀρειανούς τούτο τε αὐτὸ πάλιν, καὶ ἔτι οὐ δοῦλος· εἰ δὲ κτίσμα, δοῦλος ... Ἐπέμφθη μὲν οὖν καὶ ὁ Ἰῆσους, ἀλλ' οὐχ ὡς διάκονος, οὐδὲ ὡς λειτουργός, ἀλλ' ὡς Ἰῆσους καὶ μονογενῆς, καὶ τὰ αὐτὰ τῷ Πατρὶ βουλούμενος. Cf. *ASD IX*, 2, p. 141, n. l. 141. The translation by Mutianus (in *Opera*, 4, 1675 B) reads in *Hebr.* 1, 8: "Thronus tuus deus in seculum seculi", just as *Vg. Nou. Test.*: "Thronus tuus deus (A: 'ipse deus') in saeculum saeculi."

969 *Hieronymum Comm. in Is.* XII, 41, 8-16, 42, 1-4 and 43, 1-13, *CCSL* 73A, pp. 470, 478 and 487 sq.: "seruus meus". "Stun. had quoted five passages from various works of Jerome in which the terms *seruus*, "servant", and, in the same sense, *puer*, had been justi-

fied as a suitable and adequate designation of the incarnate Son of God." H.J. de Jonge in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 141, n. l. 602.

976 *Vallae* Cf. supra, p. 217, n. l. 949.

978 *Apollinari* Apollinarius or Apollinaris (c. 310 - c. 390). Among the objects of Apollinarianism was that "in Christ were to be found the human body and soul, but no human spirit, the spirit being replaced by the Divine Logos. Thus while He possessed perfect Godhead, He lacked complete manhood." *ODCC*, s.v.

980-981 *Etiansi ... seruus* Quoted from l. 954 sq.

992-994 *Herodes ... Pontius Nov. Test.*: "Herodes simul et Pontius Pilatus".

995-998 *Et populis ... Iudaeos Nov. Test.* also reads: "populis". "Psalmum" refers to *Ps.* 2, 1.

999-1 *Facere ... futura Nov. Test.*: "ad faciendum quaecunque manus tua et consilium tuum prius decreuerat vt fierent".

999 *figuram* "a form of expression, idiom, construction" (*OLD*).

2-7 *In eo ... affectans* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 1: "Dure translatum est, quod ego sic transtulisset: 'in extendenda manu tua ad sanitatem et signa et prodigia facienda'." *Nou. Test.*: "manum tuam porrigendo in hoc, vt sanatio et signa et prodigia aedantur" (A: "fiant") per manum sancti Filii tui Iesu."

For "porrigat manum et adiuuet (l. 4 sq.) cf. Er. *Adag.* 3808, *ASD II*, 8, p. 182, ll. 77-86: "Porrigere manus" with the explanation "Porrigere manus pro 'auxilio esse' vulgatissimum est, sed elegans."

8 *Cum ... libere* Cf. supra, p. 96, l. 556 sqq.

10 *Augustinus Epist.* 243, 4, *CSEL* 57, p. 571. Frede, p. 206, does not mention doubt about the authenticity of this letter.

ad Laetum addit duo verba: *Dictum est*, inquit, '*Erat illis in Deum cor unum et anima una*'; licet stilus huius epistolae magis sapiat Paulinum quam Augustinum.

[35] [A] Ante pedes. Παρὰ τοὺς πόδας, id est 'iuxta pedes'.

[36] Ioseph. Ἰωσῆς, id est 'Ioses'. Quod est filius consolationis. *Barnabas*. Est enim vox Hebraica. בָּר נָבִי filius est, נָבִי praeter alia 'recreari' significat et
 LB 454 16 'refrigerari' ac 'consolari'. [C] Etiam si Hieronymus varie interpretatur: *Filius prophetae, filius venientis* siue *filius consolationis*. Quod extremum significat plurimis placuisse. Est qui putet hanc vocem in Paulo deprauatam, ac pro Barnaba legendum Barnahum, ac vocem esse Syram, non Hebraicam. Quod ut ego in tanto
 20 codicum consensu diuinare non audeo, ita non est animus acriter refellere. [A] Hoc autem honoris habere voluit illius pietati qui syncere obtulerit sua, quo detestabilius redderet exemplum diuersum quod sequitur. [B] In nonnullis Graecorum codicibus additum erat μεθερμηνευόμενον, id est: 'quod est interpretatum' siue 'si quis interpretetur'.

25

[A]

EX CAPITE QVINTO.

[1] Vendidit agrum. Ἐπώλησε κτήμα, id est: 'vendidit possessionem', hoc est 'domum' aut 'praedium'.

[2] Et fraudauit de precio. Ἐνοσφίσατο, hoc est: 'seposuit et auulsit', quod tamen recte vertit interpres. Adferens partem quandam. Ἐνέγκας
 30 μέρος τι, id est 'allatam partem aliquam'.

[3] [D] Ad Ananiam. Haec duo verba nec apud Graecos habentur nec in vetustis codicibus Latinis. [A] Cur tentauit. Διὰ τί ἐπλήρωσεν, id est 'impleuit'. [B] Ita legit Augustinus in libello De tempore barbarico, cap. tertio. [D] Annotauit hic diuersam apud Graecos lectionem nescio quis in Glossa Ordinaria. Chrysostomus legit ἐπλήρωσεν. [A] Opinor interpretem legisse ἐπείρασεν. Mentiri te. Rursum vertit Graecam figuram: *ut mentireris*. Spiritui Sancto. Graece est 'Spiritum Sanctum', ψεύσασθαι σε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Siue quod ita loquantur Graeci, 'mentior te', sicut 'euangelizo te' et 'benefacio te', siue quod
 35 sensus sit eum mentiri Spiritum Sanctum qui fecte simulet et imitetur quod caeteri instinctu Spiritus Sancti faciebant. Nam mentitur non solum qui falsum dicit, verum [D] etiam [A] qui simulat, ut 'faciem mentita Creusae' et 'aes mentitur aurum'. [B] Augustinus in libello quem modo citauit, legit *mentiri apud Spiritum Sanctum*, quasi Graece fuerit, πρὸς τὸ Πνεῦμα. [D] Chrysostomus legit quidem nobiscum, caeterum ex interpretatione non soluitur ambiguitas lectionis.
 40

[4] [A] Manens tibi manebat. Rursum Hebraeorum more congeminatione vocis expressit epitasin μένον ἔμενεν, hoc est: 'vere ac prorsus manebat', nemine vllto pacto cogente. Accusat autem eum Petrus duobus gradibus. Primum
 45

12 sapiat E: sapit B-D.
 14 Ἰωσῆς A: Ἰοσῆς B-E.

15 נָבִי A-D E: נָבִי E.
 36 Spiritui Sancto E: Et spiritu sancto A-D.

- 12 *sapiat* ... *Augustinum* Cf. *Annot. in Mc.* 1, ASD VI, 5, p. 352, l. 50: "sapiunt Hieronymum".
- 13 *Ante pedes* The reading of *Nov. Test.* A as well; B-E: "ad pedes".
- 14 *Ioseph* ... *Ioses* Modern editions of *NT* read: Ἰωσήφ; Tischendorf, Merk, and Nestle mention Ἰωσής in their app. crit. *Nov. Test.* reads: Ἰωσής and offers the translation: "Ioses". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 1: "Legendum est 'Ioses', non 'Ioseph'; alter qui vocabatur Barsabas dictus est Ioseph, Ἰωσής." According to Metzger, p. 326, the spelling Ἰωσής "reflects the tendency to replace a non-Greek ending (-φ) with one more congenial to Byzantine scribes."
- 15 **ψδ** The nip'al means 'to take breath', 'to refresh oneself' (Koehler-Baumgartner, s.v.).
- 16-20 *Etiamsi* ... *refellere* This 1522 addition is a reaction to criticism by Stunica ("qui putet"); cf. *Apolog. resp. lac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 146-148, ll. 716-731.
- 16 *Hieronymus Interpret. Hebr. nom.*, CCSL 72, p. 144: "Barnabas filius prophetae vel filius venientis aut (vt plerique putant) filius consolationis."
- 21-22 *Hoc* ... *sequitur* Hugh of St. Cher also draws attention to the contrast between Ioseph Barnabas on the one hand, and Ananias and Saphira on the other hand in a note to this verse. Nicholas of Lyra does the same in a note to *Act.* 5, 1. Sider, *CWE* 50, p. 193 sq., n. 1.
"Honorem habere", 'to pay honour' (OLD).
- 23 μεθερμηνεύμενον This is not included in the text of *Nov. Test.*; the translation reads: "quod est, filius consolationis".
- 26-30 *Vendidit* ... *aliquam Nov. Test.*: "vendiderat possessionem et sposuerat de precio ... afferens partem quandam" (B-E: "allatam partem aliquam").
- 31 *Ad Ananiam* Is mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White.
- 32-53 *Cur* ... *venundatus Nov. Test.*: "cur impleuit (A: "tentauit") ... vt mentireris Spiritui Sancto ... Nonne prorsus tibi manebat et venundatus" (A: "Nonne manens tibi manebat et venundatum"). In one MS. ἐπλήρωσεν was rectified from ἐπήρωσεν; ἐπειράσεν is mentioned in the app. crit. in modern editions of *NT*. Er. does not refer to Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 2: "Gracce non legitur 'tentauit', sed 'impleuit', ἐπλήρωσε. Nescio an interpretis oculus decepit quod Gracce scriptura horum verborum nonnihil est similis, in illo certe genus vocis Graecae a nostro differens eum decepit. Κτημα enim siue χωριον generis neutri est, ager vero masculini; ergo dicendum erat 'venundatus', non 'venundatum', vt est graece παρθέν." In the *Assertio* Stunica criticizes Er.'s comment on "venundatum"; he refers to Valla's text, but because he cannot believe that the translator has made so shameful a mistake in so clear a question, he ascribes it to the copyists. Er. responds to Stunica in *Epist. apolog. adv. Stun.* 28, LB IX, 397 C.
- 33 *Augustinus* Quodvultdeus, *Sermo de tempore barbarico*, 1, 3, 5, CCSL 60, p. 426.
- 34-35 *nescio quis in Glossa Ordinaria* Ad locum: "B<eda>. Alia translatio: 'quare impleuit Sathanas cor tuum?' Vbi notandum quod mentem hominis iuxta substantiam nihil implere potest nisi creatrix trinitas; quia tantummodo secundum operationem et voluntatis instinctum anima de his quae creata sunt impletur. Implet vero Sathanas cor alicuius, non quidem ingrediens in eum et in sensum eius, neque introiens aditum cordis (siquidem haec potestas solius Dei est), sed callida et fraudulenta deceptione animam in affectus maliciae trahens per cogitationes et incentiua viciorum, quibus plenus est. Impleuit ergo Sathanas cor Ananiae, non intrando, sed maliciae suae virus inserendo". This is a free quotation from Beda, *Expos. in Act.* 5, 3, CCSL 121, p. 29, where the passage "quod ... plenus est" is mentioned as being a paraphrase of Jerome's translation of Didymus, *De Spiritu Sancto*, 60, Migne PL 23, 151 AB. Cf. Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Tentauit. Increpatio est. In Graeco 'impleuit". Cf. Sider, *CWE* 50, p. 194, n. 7.
- 35 *Chrysostomus Hom. in Act.* 12, 1, Migne PG 60, 99.
- 38 *mentior te* Ψεύδομαι with acc. is already found in Aesch. *Ag.* 1208 and Xen. *Hell.* III, 1, 25.
- 41-42 *faciem* ... *aurum* I have not found examples for these quotes. *ThLI.* 8, 780 sq. mentions s.v. "mentior", under the heading "II, i.q. rebus simulare, imitari", Val. Fl. VII, 210-212: "Venus ... mentitaque Circen" and Rutilius Namatianus, *De reditu.* I, 259: "faciem mentitus et ora iuueni." In Gell. XV, 30, 3 "faciem vehiculi ementitus" is found.
- 42 *Augustinus* V. supra, n. l. 33.
- 43 *Chrysostomus* In *Hom. in Act.* 12, 1, Migne PG 60, 99, Chrys. quotes: ψεύσασθαί σε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἄγιον.
- 45-46 *congeminatione* ... *epitasin* V. supra, p. 21 sq., introd., §10.

manebat, cum nemo cogeret vendere. Deinde si vendere libuit, nemo coge-
 adducere precium. Et venundatum erat in tua potestate. Καὶ προθέ-
 50 Interpres diuersas apud Graecos dictiones per eandem Latinam reddidit. Illis est
 κτήμα [B] 'possessionem' [A] et χωρίον [B] 'praedium' aut 'villam'; [A] hic
 vtrunque vertit *agrum*; et tamen oblitus sui subiecit *venundatum*, respondens ad
 Graecam vocem, oblitus Latinae, cum dicere debuerit: 'venundatus'.

[7] Horarum trium spacium. Διάστημα, id est 'interuallum'.

LB 455 | [8] Dixit autem ei Petrus. Ἀπεκρίθη, id est 'respondit', cum nihil sit
 56 interrogatum. [D] Atque ita scriptum comperi in exemplaribus vetustioribus
 Latinis aliquot.

[9] [A] Conuenit vobis. Τί [D] ἔτι [A] συμφωνήθη, id est: 'Quid conspi-
 ratum est a vobis et in hoc consentitis, vt tentetis Spiritum Domini?' [D] aut
 60 'Quae est inter vos conspiratio?'.

[10] [A] Ad virum suum. Πρὸς τὸν ἄνδρα. Cur non potius 'iuxta virum'?

[14] Magis autem augebatur credentium in Domino. Graece paulo
 diuersius est: Μᾶλλον δε προσετίθοντο πιστεύοντες τῷ Κυρίῳ, πλήθη ἀνδρῶν τε
 καὶ γυναικῶν, hoc est, vt verbum verbo reddam: 'Magis autem apponebantur
 65 credentes Domino, multitudines virorumque et mulierum'. Caeterum illud

[15] Ita vt in plateas eiicerent aliquanto durius cohaeret cum his quae
 praecedunt, nisi subaudias vna cum turba famam item apostolorum creuisse. Vti-
 nam haec attente legant isti qui toti addicti commodis huius mundi Christi pau-
 pertatem et humilitatem vel contemnunt vel irrident etiam. Quod regnum, quas

70 opes, quam potestatem cum hac apostolorum gloria conferant? Omnia sunt in
 Christo multo splendidiora quam hic mundus praebere possit. Caeterum alio

modo. Nec ea communicat, nisi qui contemptis cacteris huic regno toto pectore
 sese addixerit. Ipse spectauit primum Bononiae, deinde Romae, Iulium [B] ponti-
 ficem Romanum, eius nominis [A] secundum, splendidissimos agentem trium-
 75 phos, ac prorsus tales, vt cum Pompeianis aut Caesarianis triumphis conferri pos-
 sent. Verum quid illi ad hanc Petri maiestatem, non armis, non copiis, non

LB 456 machinis, non auro, sed sola fide totum orbem in sui miraculum | conuertentis?
 Atque eadem magnificentia et hodie sequeretur apostolorum successores, si pares

essent spiritu. Eiicerent infirmos. Ἐκφέρειν, id est 'educerent' siue 'exporta-
 80 rent'. Inhumanum enim eiicere. Nec est Graece ἐκβάλλειν, vt coactus fuerit ita
 vertere. Et grabatis. Καὶ κραβάτων. Graeca vox est, recepta tamen apud Lati-
 nos, mutatis duabus literulis. Quenquam illorum. Latinius 'aliquem'. Et

liberarentur ab infirmitatibus suis. Non est in Graecis exemplaribus,
 sed adiectum apparet a quopiam qui voluerit interpretari. [C] Graecae lectioni
 85 suffragantur vetustissimi codices sancti Donatiani.

[21] [A] Et omnes seniores. Τὴν γερούσιαν, id est 'ordinem seniorum'.

[24] Ambigebant de illis. Διηπόρουσιν. Plus quiddam dixit, perplexum esse
 et ancipitis animi consiliiue inopem.

[28] Praecipiendo praecipimus. Οὐ παραγγελία παραγγείλαμεν, id est:
 90 'an non praeepto praecipimus', hoc est 'acriter praecipimus', [B] vt ante dixit:
 'minis comminemur'.

[29] [A] Obedire oportet Deo. Πειθαρχεῖν. Quod est proprie 'parere principi' aut 'magistratui', dictione composita, a πείθειν, 'obedire', et ἄρχων, 'princeps'. Ac paulo post τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, id est 'obedientibus sibi'.

- 49 adducere precium C-E: adducere huc precium AB.
- 49 venundatum C-E: venditum AB.
- 49 potestate A-C: potesta DE.
- 56 interrogatum B-E: rogatum A.
- 63 προσετίθεντο A-E BAS: προσετίθεντο LB.
- 73 Romae C-E: Rhomae AB.
- 74 Romanum C-E: Rromanum B.
- 78 si pares A DE: si acque pares BC.
- 82-83 Et liberarentur ab infirmitatibus suis. B-E: Et liberarent ab infe. s. A.
- 86 seniorum E: seniorum. Et aperto carcere.) Non est carcere apud Graecos, sed tantum ἀνοίξαντες δὲ, id est, Caeterum cum apparuissemus. Nam ianuarum modo meminerat. A-D.
- 87-88 Ambigebant ... inopem B-F: Ambigebant ... perplexum dixit esse ... inopem inter 82 aliquem et 82-83 Et liberarent ab infe. s. posuit A.
- 93 a πείθειν B-F: ab πείθειν A.
- 51 χωρίον, praedium aut villam Cf. *Annot. in Mt.* 26, 36 and in *Mc.* 14, 32, *ASD* VI, 5, p. 326, l. 424 sqq., and p. 425, l. 922 sq., and Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 821, col. 1, ad *Mc.* 14, 32: "villa et praedium plerunque referuntur ad Dominum, ut 'villa mea' vel 'tua', 'praedium meum', 'praedium tuum'. At Graecum nomen significat locum siue regionem, χωρίον."
- 54 interuallum The reading of *Nov. Test.*
- 55-56 Dixit ... interrogatum *Nov. Test.* A: "Respondet"; B-E: "Respondit". This wording may be connected with the figure of speech, discussed in *ASD* VI, 5, p. 204 sq., n. ll. 272-274, ad *Annot. in Mt.* 11, 25. Constructions such as ἀποκριθεὶς ... εἶπεν (*Mt.* 11, 25), ἀπεκρίθη καὶ λέγει (*Mc.* 7, 28) or the indicative of ἀποκρίνομαι linked with λέγων render the Hebrew narrative style in which a speech introduced by אָמַר (and he said) or קָרָא (and he called) is often also preceded by הֵבִיחַ ("and he began to say", "and he said"). Bauer, p. 187.
- 58-60 Conuenit ... conspiratio *Nov. Test.*: "conspirastis inter vos".
- 61 Ad ... virum *Nov. Test.*: "iuxta virum suum".
- 62-79 Magis ... spiritu *Nov. Test.*: "Magis autem accrescebat credentium Domino multitudine virorum simul ac mulierum" (A: "virorumque ac mulierum").
- 63 προσετίθεντο I have maintained this reading from *Annot. A-BAS* and *Nov. Test. A-BAS*; it is also mentioned by Tischendorf in his app. crit. *LB* reads in both *Nov. Test.* and *Annot.*: προσετίθεντο.
- 73-79 Ipse ... spiritu Giuliano della Rovere (1443-1513), Iulius II, Pope from 1503 to 1513, submitted Perugia and Bologna to his sovereignty in 1506. Fr. responds to criticism of this passage in *Stunica, Er. blasph. et imp.*, p. 13, in *Apolog. adu. Stun. Blasph. et imp.*, *LB* IX, 361 AB, Er. also criticizes this triumphal procession in *Iulius exclusus*, Ferguson, p. 85, ll. 357-362.
- 75 Pompeianis aut Caesarianis triumphis V. *Plut. Pomp.* 45 and *Caesar*, 55. Many particulars of Caesar's triumph are to be found in H.S. Versnel, *Triumphus*, Leiden, 1970, passim.
- 76 Petri maiestatem Cf. the *argumentum in 1. Petr.*, *LB* VI, 1039-1040: "Petrus ... Iudaeis scribit ... Epistolam profecto dignam Apostolorum principe, plenam auctoritatis ac maiestatis Apostolicae ..."
- 79-81 Eicerent ... vertere Fr. varies from Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 848, col. 2: "Durum est dicere 'eicerent infirmos'; nec Graecae necessitati responderet, vbi dicitur ἐκφέρειν, id est 'efferrent.'" *Nov. Test.*: "exportarent".
- 82 aliquem The translation in *Nov. Test.*
- 82-83 Et liberarentur ... suis Included in the *Clementina* but omitted in *Nov. Test.* and mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White and Weber.
- 86 Et omnes ... seniorum *Nov. Test.*: "et vniuersum seniorum ordinem".
- 89-91 Praecipiendo ... comminemur "Praecipiendo praecipimus" is also the translation in *Nov. Test. A*; B-F: "etiam atque etiam praecipimus". "Vt ante dixit" may refer to *Mc.*: 5, 43: "praecipit illis vehementer". "Minis comminemur" is not mentioned by Duttripon, only "comminemur" in *Act.* 4, 17; Wordsworth-White mentions "minis mine-mur" in the app. crit. to that text.

95 [30] Quem vos interemistis. Δτεχειρίσασθε. Quod est 'manibus violentis occidere'. Hinc enim dicta vox Graeca. [D] Nam interimitur et qui iure meritoque plectitur.

[31] [A] Principem et saluatorem. Ἀρχηγόν, 'ducem et autorem'. Quanquam non reprehendo quod vertit interpres.

LB 457 | [32] Et nos sumus testes. Graeci addunt genitiuum αὐτοῦ, id est 'eius',
101 quem Latinus poterat vertere in datiuum, 'ei'. Nec est simpliciter et Spiritus Sanctus, sed καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ Ἅγιον, id est: 'quin et Spiritus Sanctus', vt sit veluti correctio superioris dicti. Quasi diceret: 'non tam nos testes sumus illi quam ipse Spiritus Sanctus, cuius virtute haec fiunt'.

105 [33] Et cogitabant interficere illos. Ἐβουλεύοντο, id est: 'consultabant, vt interficerent'. Interpres ἐβούλοντο legit, aut certe somniauit.

[34] Homines fieri. Graecum est 'apostolos', non *homines*. Nec est *fieri*, sed 'facere', ποιῆσαι, hoc est 'emittere foras'.

[36] Extitit Theodas. Eleganter vertit *extitit*, ἀνέστυ, id est 'surrexit' siue 'exortus est'. Graeci codices habent Θεοδᾶς, id est 'Theudas', non *Theodas*. Hos Chrysostomus putat ob id sublatos [B] e medio [A], quod vetuerint censum dari Caesari, fuisseque Pharisaeos. [D] Vide Eusebium in Historia Eccles., lib. 2, capite vndecimo. [A] Cui consensit. Προσεκολλήθη. Quod alias vertit *adhaesit*, rectius et hic ita versurus. Non solum enim consenserunt, sed et conspirarunt
115 cum illo et eadem docebant.

[37] In diebus professionis. Ἀπογραφῆς. Quam in Euangelio vertit 'descriptionem'. Auertit populum. Graeci addunt ἰκανόν, id est 'multum'.

[38] Consilium hoc opus. Ἡ βουλή ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, id est 'consilium aut opus hoc'.

120 [39] Ne forte. Μήποτε, id est 'ne quando'. Et Deo repugnare videamini. Καὶ θεομάχοι εὔρεθῆτε, 'et cum Deo pugnantes reperiimini'. Graecis est dictio composita [B] deriuataque a verbo θεομαχεῖν. Cacterum recte vertit interpres, [E] nisi quod Graeca plus habent emphasis, habitum significantia, non tantum actionem, quasi dicas: 'hostes Dei' aut 'rebelles Deo'. [A] Consen-
125 serunt autem illi. Ἐπέισθησαν, id est 'paruerunt' siue 'obtemperarunt'.

[40] Ne omnino loquerentur. *Omnino* non inuenio in Graecis codicibus; tantum est μὴ λαλεῖν, id est: 'ne loquerentur'. [D] Suffragabantur vetusti codices.

[42] [A] Et circa domos. Κατ' οἶκον, id est 'per singulas [B] domos' siue 'domesticatim'. [A] Docentes. Ἐπαύοντο διδάσκοντες. Vertendum erat 'cessabant docere et euangelizare', participio commutato in infinitum.
130

EX CAPITE SEXTO.

LB 458 | [1] Crescente numero discipulorum. Πληθυνόντων τῶν μαθητῶν, id
est: 'cum plures fierent discipuli'. Quanquam periphrasin interpretis probō. [B]
135 Murmur Graecorum. Non est Ἑλλήνων, sed Ἑλληνιστῶν, 'Hellenistarum'.

[D] Nam Iudaei 'Graecos' appellabant omnes paganos et alienos a lege Mosaica. Et probabile est in hoc numero nondum fuisse quenquam gentium; proinde non "Ἑλληνας dixit, sed: Ἑλληνιστάς, Iudaeos qui nati fuerant aut vixerant inter gentes, eiusque gentis vbi vixerant, lingua loquebantur. Itaque qui nati erant in regionibus Iudaeorum, Iudaeos alibi natos aliaque loquentes lingua pro semipaganis ducebant, quos hic non appellat Iudaeos, quod religionis erat nomen, sed *Hebraeos*, quod magis indicat gentem et nationem. Eo quod despicerentur. Et hic sensus anceps est vtrum ideo viderentur despici, quod non admitterentur ad ministerium, ceu non vere Iudaeae, an quod grauarentur onere sordidioris ministerii. Et ideo videntur electi septem diaconi, non vt ipsi ministrarent omni-

101 Latinius *B-D*: Latinus *A E BAS LB*.

135-147 Hellenistarum ... apostoli *E*: Hellenistarum, vt factionem etiam sonet, non tan-

tum nationem *BC*, Hellenistarum. Nam Iudaei ... apostoli *D*.

98 *Principem et saluatorem* Also the translation in *Nou. Test. A*; *B-E*: "Principem et seruatore[m]". In *Annot. in Lc.* 1, 47, Er. writes that "seruator" is better Latin than "saluator". Cf. *ASD* VI, 5, p. 465, n. ll. 514-515.

100-104 *Et nos ... fiunt* *Nou. Test.*: "ac (*A*: "et") nos sumus ei testes horum quae dicimus (*A*: "horum verborum"): insuper autem et Spiritus Sanctus ..."

105-106 Ἐβουλεύοντο ... *consultabant, vt interficerent* The readings in *Nou. Test.* Tischendorf and Merk read: ἐβουλεύοντο and mention ἐβούλοντο in their app. crit., Nestle reads: ἐβούλοντο and mentions ἐβουλεύοντο in the app. crit.

107-108 *Homines ... foras* *Nou. Test.*: "vt paulisper scederent foras apostoli". In modern editions of *NT* ἀποστόλους is not included in the text. Tischendorf, Merk and Nestle mention it in their app. crit.

111 *Chrysostomus Hom. in Mt.* 70 (71), 1, Migne *PG* 58, 655. Cf. *Annot. in Mt.* 22, 16, *ASD* VI, 5, p. 293 sq., l. 560 sq.

112 *Eusebium H. E.* II, 11, *GCS* 2, 1, pp. 130-333.

113 *consensit* The reading of *Nou. Test. A*; *B-E*: "adhaesit". *Nou. Test. A* reads: προσεκήθη, just as the *Aldina* and the *Complut.*, *Nou. Test. B-E*: προσεκολλήθη. Both of these readings are spelling mistakes for the reading προσεκλήθη in modern editions, made under the influence of iotacism. "Adhaesit" is the translation of ἐκολλήθη in *Lc.* 15, 15, and τὸν κολλήθεντ: in *Lc.* 10, 11. Both in *Vg.* and *Nou. Test.* "adhaerebit" is the translation of κολλήθήσεται in *Mt.* 19, 5 and προσκολληθήσεται in *Mt.* 10, 7 (included in the text of

Nou. Test. and by Merk, but between square brackets in Nestle²⁶ and Aland et al.; it is mentioned in the app. crit. by Tischendorf and in Nestle²⁷).

117 *descriptionem* *Lc.* 2, 2: "descriptio".

117 ἰκανόν Is mentioned in the app. crit. in modern editions of *NT*.

118-119 *consilium aut opus hoc* The translation in *Nou. Test.* Modern editions of *NT* read: ἡ βουλή αὐτῆ ἢ τὸ ἔργον τοῦτο.

120 *ne quando* The reading of *Nou. Test.*

123 *emphasis* *V.* supra, p. 22, introd., §10.

124-125 *Consenserunt autem illi* Also the reading of *Nou. Test. A*; *B-E*: "In huius autem sententiam pedibus itum est a caeteris".

126 *omnino* Included in *Nou. Test. A* but omitted in *B-E*.

129-130 *Et circa ... Docentes* *Nou. Test. A*: "et circa domos non cessabant docere et euangelizare Iesum Christum"; *B-E*: "et in singulis domibus non cessabant docere et annuntiare Iesum Christum". Cf. *Annot. in Act.* 2, 46, supra, p. 207, ll. 725-727, and *Annot. in Act.* 8, 3, infra, p. 234, ll. 326-327.

134 *periphrasin* *V.* supra, p. 23, introd., §10.

136-147 *Nam Iudaei ... apostoli* This 1527 passage offers an extension of the explanation given in *Paraphr. in Act.* 6, 1, *LB* VII, 689 EF. *Chrys. Hom. in Act.* 14, 1, Migne *PG* 60, 113: Ἑλληνιστάς δὲ ὀίμαι: καλεῖν τοὺς Ἑλληνοῖσι φθεγγομένους.

140-141 *Iudaeos ... pro semipaganis ducebant* The use of 'pro' with the abl. instead of the predic. acc. means that something is in fact not what it might be taken for. Kühner-Stegmann, 1, p. 18, Anm. 5.

bus, sed vt dispensarent ministrandi vices et ordines, ne similibus querelis interpellarentur apostoli.

[2] [E] Conuocantes [B] autem duodecim. Obscure explicuit. Potest enim accipi, vt fuerint [E] ab aliis [B] aduocati duodecim discipuli, [E] vnde nos dilucide vertimus. [B] Iam in *instantes erimus* quid opus erat paraphrasi? Rursum in *multa etiam turba* τε est, id est 'que'; nec aliud est ad quod respondeat *etiam*. [A] Non est aequum. Οὐκ ἀρεστόν, id est: 'non est placitum' siue 'non est gratum' [B] aut 'non est eiusmodi, vt nobis placere debeat'.

[3] Boni testimonii. Μαρτυροῦμενους, quasi dicas: 'testimoniatos'. [C] Hoc est: 'spectatae probataeque integritatis, de quibus alii bene testentur'. Alioqui *boni testimonii* dici videtur qui bona fide fert testimonium. [A] Super hoc opus. Ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης, id est 'in hoc vsu' siue 'super hanc necessitatem', id quod magis blanditur Vallae, [B] mihi non item, [D] quanquam functio magis quadrat.

[5] [A] Et Nicolaum aduenam. Rectius dixisset: 'proselytum', annotante Valla, vt intelligamus ad legem Mosaicam receptum, [D] vtpote patria Antiochenum, religione Iudaeum. Hic post habitus est haeresiarches, quanquam Clemens apud Eusebium ipsum diligenter excusat.

LB 459 | [6] Et imposuerunt illis manus. Rabanus, opinor, admonet hunc esse
165 modum in conferendis sacris ordinibus, vt populus eligat, episcopus ordinet. Ea certe consuetudo diutissime perseuerauit in ecclesia, verum ob tumultus populares recte mutata est.

[10] [B] Spiritui qui loquebatur. Ὡς ἐλάλει. Quod sic accipi potest, vt sit sensus: non poterant resistere Spiritui qui loquebatur. Quanquam et altera lectio probe habet, vt ᾧ positum sit pro ὅ, propter datiuum praecedentem Πνεύματι. [D] Hic in vetusto codice ascriptum comperi 'propter quod redarguerentur ab eo cum omni fiducia'. Idem habebat aeditio Hispaniensis, verum in Graecis non additur nec in Latinis nisi paucis.

[13] [A] Non cessat loqui verba. Ῥήματα βλάσφημα, id est 'verba blasphema' siue 'maledica'. Quanquam opinor 'blasphema' additum. Quorsum enim opus, cum sequatur *aduersus locum sanctum*? [C] Certe Chrysostomus hunc enarrans locum nullam facit mentionem blasphemorum. Nec additur vsquam in Latinis codicibus [D] vetustioribus.

[14] [A] Et mutabit traditiones. Τὰ ἔθη, id est 'consuetudines' aut 'instituta'.

[7, 1] Si haec ita se habent. Εἰ ἄρα ταῦτα οὕτως ἔχει, id est: 'Num haec ita se habent?'.

[7, 2] [B] Qui ait. Obsecro, quae tandem est haec supinitas in vertendo? Quomodo cohaeret cum proximo sermone *qui ait*? [C] Praecessit enim *Dixit autem princeps sacerdotum: Si haec ita se haberent*. [B] Atqui Graece est 'Ο δὲ ἔφη, id est: 'At ille ait'.

[A]

EX CAPITE SEPTIMO.

[2] [B] Priusquam habitaret in Charran. Videbatur nonnihil discrepare Stephani narratio cum historia Geneseos capite 12., quod illic facta mentione

- 148 *Conuocantes E: Aduocati B-D.* bona fide testatur. Iam B, discipuli. Iam CD.
 149-150 discipuli, vnde ... vertimus. Iam E: 161-162 Antiochenum E: Antiocheum D.
 discipuli. Et boni testimonii dici videtur, qui 169 qui E: quo B-D.
- 148 *Conuocantes ... duodecim Nov. Test. A:* as a deacon by the apostles, may be a conjecture. *ODCC.* Aug. mentions the same information in *Haer.* 5, *CCSL* 46, p. 291 sq., as the opinion of others. Clement's view, expressed in *Strom.* III, 4, 25, 6-26, 3, *GCS* 2, p. 207 sq., is quoted in *Eus. H. E.* III, 29, *GCS* 2, 1, pp. 260 and 262.
- 152 *aequum ... placitum Nov. Test. A:* "aequum"; B-E: "placitum".
- 154 *Boni testimonii* Also the reading of *Nov. Test. A;* B-E: "spectatae probitatis". Cf *Act.* 22, 12. "Spectatae probataeque" is reminiscent of Lucil. apud Non., p. 437, 14M: "probatam mi et spectatam maxime adulescentiam", Cic. *De or.* I, 27, 124: "homines ... spectati et probati", and *Fam.* V, 12, 7: "spectatissimi viri ... atque in primis probati".
- 158 *Vallae Annot.,* Garin, 1, p. 848, col. 2: "Ego dixissem: 'super hanc necessitatem', ad tollendam ambiguitatem; nam quoties necessitatem significat, non sic vsurpari solet, sed illo modo: non est opus sanis medico. Nunc omnes accipiunt ad hoc ministerium, quod Graeca vox non sentit *χρείας*".
- 161 *Valla Annot.,* Garin, 1, p. 848, col. 2: "Ego maluissem uti voce Graeca proselytum, qui de gentibus ad circumcisionem Hebraeorum venit; qualis erat Nicolaus, non quales dicti sunt superius Romani aduenae, *ἐπιδημοῦντες*."
- 161-167 *utpote ... mutata est* This 1527 addition is for the most part anticipated in *Paraphr. in Act.* 6, 5 (1524), *LB* VII, 690 CD. The text "utpote ... Iudaeum" is nearly similar to what Er. writes about Nicolaus in these *Paraphr.* Sider, *CW* 50, p. 201, nn. 9 and 10.
- 162-163 *Hic ... excusatus* In *Apoc. Ioh.* 2, 6 and 14 sq. Nicolaitans are mentioned who propagate returning to pagan worship. But Er. refers to the Gnostic sect of this name; which is not only alluded to by Clement of Alexandria, but also by Irenaeus and Tertullian. Irenaeus' information in *Haer.* 1, 26, 3, *SC* 264, p. 348 that this sect was founded by the Nicolaus who with six others was chosen
- 164 *Rabanus Glossa Ordinaria,* ad locum: "R.: Hic ordo seruandus est in ordinandis: eligat populus, ordinet episcopus."
- 168-173 *Spiritui ... paucis* Modern editions of *NT* read: *ὁ*, *Nov. Test.*, like *Complut.*: *ὁ* and "qui", the *Clementina* and Wordsworth-White: "qui", Weber: "quo". "Propter quod ... fiducia", offered in the app. crit. by Wordsworth-White, is not included in the *Clementina*, nor by Weber; the *Complut.* reads: "redarguebantur".
- 174-178 *Non cessat ... vetustioribus* Modern editions of *NT* read: *λαλῶν ῥήματα*; Tischendorf, Merk and Nestle¹⁶ mention *ῥήματα βλάσφημα λαλῶν* in their app. crit.; modern editions of *Vg.* read: "loqui verba" (Wordsworth-White mentions "blasphema" in the app. crit.). *Nov. Test.* reads: *ῥήματα βλάσφημα λαλῶν*; A: "verba"; A^c: "verba blasphema"; B-E: "verba contumeliosa". The reference to Chrys. corresponds with *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 211, app. crit. ad l. 273. So the 1522 addition may be explained by Lee's criticism.
- 176 *Chrysostomus Hom. in Act.* 15, 1, Migne *PG* 60, 120.
- 179-180 *Et mutabit ... instituta Nov. Test. A:* "traditiones"; B-E: "instituta".
- 181-182 *Num haec ita se habent* The reading of *Nov. Test.*
- 183-186 *Qui ait ... ille ait Nov. Test. A:* "Qui ait"; B-E: "At ille ait". "Supinitas" is "the state of having one's head or body thrown back" (*OLD*), "a bending backwards" (Lewis-Short).
- 189 *Geneseos Gn.* 11, 31-12, 3.

190 Tharae patris Abraham post refertur cum illo colloquutus Deus. Neque satis
conuenit de numero annorum. Verum hac de re nodum explicuerunt Hierony-
mus in Quaestionibus Hebraicis et Augustinus libro De ciuitate Dei 16., capite
15. Rursum in Quaestionibus super Genesim libro primo.

LB 460 [5] [A] Nec passum pedis. Οὐδὲ βῆμα ποδός, id est 'ne vestigium quidem
196 pedis'. Nam passus aliquot pedes complectitur nec potest | vnus pedis esse pas-
sus. [B] Tolerabilius igitur est quod legit Augustinus in Quaestionibus super
Genesim, libro primo, 'nec spacium pedis'. Quo quidem loco simul illud excutit,
qui fieri potuerit, vt qui prius legatur emisse agrum circa puteum iurisiurandi,
nunc ne pedis quidem vestigium illic possideret. Non possedit, nec tantillum ex
200 munere diuino de cuius pollicitatione illic agit Stephanus. Nam pecunia licebat
vbiuis parare agros.

[6] [A] Loquutus est autem ei. Οὕτως. 'Loquutus est autem sic' est
Graece, et non additur *ei*. Quia erit semen eius accola. "Οτι ἔσται τὸ
σπέρμα αὐτοῦ πάροικον. Vt conuieamus quod *quia* abusus sit pro 'quod', quod
205 *accola* posuit genere neutro. Certe aliud est incola quam *accola*. Siquidem accolae
dicuntur finitimi, vt accola Rheni; incola qui non sit αὐτόχθων. Quanquam
Graecis est πάροικος qui aliunde profectus alibi domum habet. Nos vertimus
inquilinum, ad hunc modum: *Loquutus est autem Deus sic, quod futurum esset*
semen eius inquilinum in terra aliena, quodque seruituti illud subiecturi essent etc.
210 [D] Mollius erat 'posteri eius incolae'. *Semen* enim posteros appellat. [A] Nec in
clausula est *dicit Dominus*, sed εἶπεν ὁ Θεός, id est: 'dixit Deus'. [D] Male trac-
tabunt. Est κακώσουσι, id est 'affligent' siue 'cruciabunt'. Annis quadrin-
gentis. In aeditione peruetusta legebatur 'quadringentis triginta', atque ita legit
Rabanus ex supputatione temporum. Beda indicat hyperbaton: 'erit incola annis
215 quadringentis', vt quod in medio intercessit, *et seruituti eos subiicient et male trac-*
tabunt eos, non impediatur contextum praecedentium et sequentium. Quanquam
mea sententia non est opus ad hoc hyperbaton confugere.

[8] [B] Et sic genuit Isaac. Interpres, nisi mendum est, legisse videtur
οὕτως, cum in Graecis codicibus sit οὗτος, 'hic' siue 'iste'. Si legas οὕτως, sensus
220 est illum non genuisse Isaac nisi circumcisum, cum Ismaelem suscepisset incir-
cuncisus. Suspicio factum, vt Graeci odio circuncisionis mutarint οὕτως in οὗτος.
[D] Tametsi variabant Graeci codices, Chrysostomus et Hispaniensis aeditio
habebant οὕτως, mei codices et Aldina aeditio οὗτος. [B] Et Isaac Iacob. Τὸν
'Ιακώβ, vt subaudias 'genuit'.

LB 461 | [II] [A] Non inueniebant cibos. Χορτάσματα. Vox est a saturando dicta.

226 [13] [B] Et in secundo. Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ; 'et in secundo', vt verbum
verbo reddatur, 'altera vice' siue 'cum iterum misisset eos'.

193 Quaestionibus B-D: quaestionib. E.

193 libro B-D: lib. E.

194 Nec C-E: Ne AB.

198 agrum circa puteum iurisiurandi E: agrum
iurisiurandi circa puteum B-D.

202 Οὕτως. Loquutus DE, οὕτως, i. locutus A,

οὕτως. Locutus BC.

225 inueniebant E: inueniebat A-D.

226-227 Et in secundo ... misisset eos B-E:
inter 224 genuit et 225 Non inueniebat posue-
runt B-D.

- 190-191 *Neque ... annorum* Refers to the problem raised by *Gn.* 11, 26 and 32 and 12, 4, according to which Terah (*Vg.*: "Thare") was 70 years old when Abram was born and 205 years old when he died, but Abram was 75 years old after Terah's death.
- 191-192 *Hieronymus Hebr. quaest. in Gn.*, ad *Gn.* 12, 4, *CCSL* 72, p. 15 sq.
- 192 *Augustinus Civ. XVI*, 15, *CCSL* 48, p. 518 sqq., and *Quaest. in Hept.* I, 25, 3, ad *Gn.* 12, 1, *CCSL* 33, p. 9 sq.
- 194-195 *ne vestigium quidem pedis Nov. Test. A*: "nec vestigium pedis"; *B-E*: "ne vestigium quidem pedis". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 2: "Nusquam legi 'passum pedis', ac nec Graece quidem sic est, sed 'vestigium pedis', id est: tantum terrae quantum vestigium pedis, βῆμα ποδός."
- 196-201 *Augustinus ... agros Quaest. in Hept.* I, 56, ad *Gn.* 21, 33, *CCSL* 33, p. 21.
- 202-212 *Loquutus ... cruciabunt* Modern editions of *NT* read: ὄψτως, the *Clementina* "ei", Weber and Wordsworth-White mention "ei" in their app. crit. *Nov. Test.*: "Loquutus (*A-D*: "Locutus") est autem Deus sic (*A-E*; *A*: "ei Deus"), quod futurum esset semen eius iniquulum in terra aliena, quodque (*A*: "et") seruituti illud subiecturi essent et male tractaturi ... dixit Deus" (*A*: dicit Dominus). Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 2: "Non recte pro incola posuit accola, quod nomen idem quod modo posui πάροικος."
- 214 *Rabanus Glossa Ordinaria*, ad locum: "R<abanus>: Sic est iungendum: Accola annis quadringentis xxx. Ex quo enim Deus promisit Abraae, vsque ad descensum Iacob in Aegyptum anni fuerunt ccxv, a descensu Iacob in Aegyptum vsque ad egressum Israel ex Aegypto anni fuerunt ccxv. Hebraei in Aegypto annis cxliiii seruerunt. In Genesi autem quadringenti tantum numerantur anni. In Exodo et Stephani praedicatione adduntur xxx. Aliquando enim in scripturis, vbi magnus ponitur numerus, minor numerus causa breuitatis praetermittitur. Vbi non diligentia numerandi, sed magnitudo tantum demonstratur; quod secuta est Genes. Exodus vero finito tempore accolatus totum peregrinationis spacium diligenter describit. In Actibus etiam apostolorum quadringentos annos et xxx. Paulus huic numero assignat, dicens: quasi post quadringentos et xxx annos, qui numerus non a prima promissione, sed a natiuitate Ysaac vsque ad distributionem terrae promissionis completus est."
- 214 *Beda Expos. in Act.* 7, 6, *CCSL* 121, p. 33 sq.: "Non ita intelligendum est quasi male tractandum vel seruituti subiciendum dixerit hoc semen annis quadringentis, sed per hyperbaton legendum quia peregrinum erit semen eius annis quadringentis, in cuius parte temporis etiam seruitus accidit. 'Quia' enim 'scriptum est: In Isaac vocabitur tibi semen, ex anno natiuitatis Isaac vsque' ad 'annum egressionis ex Aegypto computantur anni quadringenti quinque', quos more suo 'scriptura quadringentos' appellat, quibus 'peregrinum' futurum 'erat illud semen siue in terra Chanaan siue in Aegypto'. Potest et sic intellegi quod a quinto anno Isaac quo per filium ancillae coeperit adfligi labor quadringentorum computetur annorum." A note in *CCSL* mentions that the quotations between "Quia" and "Aegypto" are taken from Aug. *Quaest. in Hept.*, *Ex.* 47 (*CCSL* 33, p. 92). From "Non ita" up to "in Aegypto" and including this passage is also quoted in the *Glossa Ordinaria* ad locum.
- 214 and 217 *hyperbaton* V. supra, p. 22, introd., §10.
- 218-223 *Et sic ... ὄψτως* Modern editions of *NT* read: ὄψτως, just as Chrys. *Hom. in Act.* 16, 1, Migne *PG* 60, 127; the *Complut.*: ὄψτως and "sic", *Nov. Test.*: ὄψτως (just as the *Aldina*, f° 393 r°, col. 1, l. 45 sq.) and "hic".
- 225 *Χορτάσματα ... dicta Χορτάζω* means "to feed" or "to fatten", properly of cattle, of persons "to feed", with gen. "to fill full of" (Liddell-Scott).
- 227 *cum ... eos* The reading of *Nov. Test. B-E* (*E*: "quum"); *A*: "cum iterum venissent".
- 228-246 *Quod emit ... pertinere* The 1535 alterations are due to a suggestion of Levinus Ammonius in Ep. 2197 (15 July 1529), ll. 144-154, and criticism from Steuchus, *Recognitio Veteris Testamenti ad veritatem Hebraicam* (Venice, Aldus, 1529). Ammonius suggested the addition "sed eam eleganter explicat in quaestionibus hebraicis" which is found in the *Loca* and in l. 241 sq. as well as in Ep. 2465 (27 March 1531), ll. 445-462. In this letter Er. defends himself against Steuchus; in n. l. 461, Allen notes that in *Eccl.* (III, *ASD* V, 5, pp. 270-272, ll. 580-590) Er. "mentions the problem [of the divergency between different texts of the Bible] as a stock difficulty of biblical criticism." Cf. Rummel, *Catholic Critics*, 2, pp. 82, 136 and 176, n. 7.

- [16] [E] Quod emit Abraham precio argenti a filiis Emor filii Sichem. [A] Et hunc locum annotavit Hieronymus in libro ad Pammachium De optimo genere interpretandi, qui secus habeatur in Genesi, vbi legitur: *quod Abraham emerit ab Ephron Etheo filio Saor iuxta Hebron quadringentis drachmis speluncam duplicem et agrum circa eam, sepelieritque in ea Saram uxorem suam. Atque in eodem legimus libro postea reuertentem e Mesopotamia Iacob cum vxoribus et filiis suis posuisse tabernaculum ante Salem urbem Sichimorum, quae est in terra Chanaan, et habitasse ibi et emisse partem agri in quo habebat tentoria, ab Emor patre Sichem centum agnis et statuisse ibi altare et inuocasse Deum Israel.* Proinde Abraham non emit specum ab Emor patre Sichem, sed ab Ephron filio Saor, nec sepultus est in Sichem, sed in Hebron, quae *corrupte dicitur Arboch*. Porro *duodecim patriarchae | non sunt sepulti in Arboch, sed in Sichem, qui ager non est emptus ab Abraham, sed a Iacob.* Hunc nodum illic nectit Hieronymus nec eum dissoluit [E] hoc sane loco, sed eum eleganter explicat in Quaestionibus Hebraicis.
- LB 462 | [14, 15] [A] In septuaginta quinque animabus descendit Iacob. [E]
240 *Geneseos cap. 46. diuus Hieronymus iuxta veritatem Hebraicam vertit septuaginta tantum. Et tamen Lucas sequutus videtur auctoritatem Septuaginta, tum vbiq[ue] receptam siue quod apud Hebraeos additi sunt a librariis anni quinque, siue quod non existimarit numeri rationem ad id quod tum agebatur pertinere.*
- LB 461E | [17] [A] Quam confessus erat. Ἡς ὠμοσεν, id est: 'quam iurauerat'. [E]
245 Interpres legis videtur ὠμολόγησεν.
- [18] [A] Qui non sciebat. Ὅς οὐκ ᾔδει, id est: 'qui non nouerat'.
250 [19] Ne viuificaretur. Εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι, id est: 'ad hoc, vt partus non essent vitales'.
- [20] Gratus Deo. Ἀστεῖος τῷ Θεῷ. Ἀστεῖος alias sonat festius siue vrbanus. Abusus videtur hac voce pro χαρίεις, quod gratum significat et item vrbanum.
- 255 [25] [B] Existimabat autem intelligere fratres. Hic *fratres* vocat suae gentis homines, quod post translatum est ad Christianos. Augustinus in Quaestionibus in Exodum dubitat vtrum homicidium Moysi duntaxat indolis specimen sit an laudi dandum, quod ex hac oratione Stephani videatur id fecisse Numinis admonitu.
- 260 [26] [D] Litigantibus. Graece est μαχομένοις, id est 'pugnantibus'. Recte tamen vertit interpres.
- [30] [B] In igne flammac rubi. Graece est contrarius ordo, ἐν φλογὶ πυρός, id est 'in flamma ignis'. Tametsi et alioqui sermo duriusculus est nobis ob proprietatem sermonis Hebraici.
- 265 [34] [A] Videns vidi. Hebraeum est schema, pro eo quod est: 'attente vidi'.
LB 463 Et nunc veni et mittam. Καὶ νῦν δεῦρο, id est: 'et nunc | venito' siue 'nunc adsis', vt secundae personae sit verbum, non primae. Iubet enim Moysen adesse.
- [37] Tanquam meipsum audietis. *Audietis* hoc loco in nonnullis exemplaribus Graecis non scribitur. [C] Donatiani codices suffragabantur Graecae lectioni, in quibus erat 'de fratribus vestris tanquam me'. [D] Apud Chrysosto-
- 270

- 228-246 Quod emit ... pertinere *E*: 242 In septuaginta quinque animabus descendit Iacob. 229 Et hunc locum ... 233 reuertentem de Mesopotamia ... 240 dissoluit *inter* 187 SEPTIMO *et* Ne passum (*cf.* 194) *posuit* *A*, 242 In septuaginta quinque animabus descendit Iacob. 229 Et hunc locum ... 233 reuertentem de Mesopotamia ... 240 dissoluit. Nos alio properantes in hoc proponimus, quo studioso lectori stimulos addamus ad excutiendum *B*, 242 In septuaginta quinque animabus descendit Iacob. 229 Et hunc locum ... 240 dissoluit. Nos alio properantes in hoc proponimus, quo studioso lectori stimulos addamus ad excutiendum *CD*, 241 pro his verbis in fine annotationis, Nos alio etc., scribe, hoc sane loco, sed eam eleganter explicat in quaestionibus hebraicis
- 228-246 *V. supra*, p. 229.
- 229-241 *Et hunc ... Hebraicis* *Er.* quotes from Jerome, *Epist.* 57, 10, *CSEL* 54, p. 521 sq., and refers to *Hebr. quaest. in Gn.* 23, 2 and 16, *CCSL* 72, p. 28, in l. 240 sq. There Jerome writes about Sarah's death and Abraham's purchase of ground for a grave from Ephron, but he does not refer to the discrepancy with *Act.* 7, 16. So the sentence "Hunc nodum ... Hebraicis" is not connected with this verse, but it is with the difference between the Hebrew text and *Act.* 7, 14 sq. noted in the next entry; it was put in the wrong place when the complete alteration in the 1535 edition gave rise to the passage in ll. 242-246, as can be deduced from the app. crit. and is observed by Allen in *Ep.* 2465, n. l. 461.
- 242-244 *In septuaginta ... tantum* According to *Gn.* 46, 26 sq., Jacob came to Egypt with 66 souls, apart from the wives of his sons; the Hebrew text and *Vg.* read that Joseph had two sons and the sum total was 70 souls; *LXX* that Joseph had 9 sons and the sum total was 75 souls. But in *Hebr. quaest. in Gn.* 46, 26-27, *CCSL* 72, p. 49, Jerome writes in a translation from *LXX*: "filii autem Ioseph, qui nati sunt ei in Aegypto, animae nouem. Omnes ergo animae quae ingressae sunt cum Iacob Aegyptum, septuaginta et quinque", but comments that instead of 'nine' the Hebrew text reads: 'two', just as in *Dt.* 10, 22. He explains the difference by assuming that *LXX* adds the sons and the grandson of Ephraim and Manasse, who were born after Jacob's arrival in Egypt.
- 247 Ἦς ὤμοσεν ... *quam iurauerat* *Nov. Test.* reads ἦς ὤμοσεν and offers the translation "quam iurauerat" in *A*, "de qua iurauerat" in *Loca*.
- 234 Sichimorum *E*: Sichymorum *A-D*.
- 236 Sichem *E*: Sychem *A-D*.
- 236 Israel *B-E*: Israhel *A*.
- 237 Sichem *E*: Sychem *A-D*.
- 238 Sichem *E*: Sychem *A-D*.
- 239 Sichem *E*: Sychem *A-D*.
- 247 confessus *E*: professus *A-D*.
- 255 Existimabat autem *E*: Putabat enim *B-D*.
- 255 intelligere fratres *E*: intelligere fratres suos *B-D*.
- 260 Litigantibus *E*: Litigantes *D*.
- 269-274 scribitur ... Superius *DE*: scribitur, verum perperam opinor. Superius *AB*, scribitur, verum perperam opinor. Etiam si Donatiani codices suffragabantur Graecae lectioni, in quibus erat, De fratribus vestris tanquam me. Superius *C*.
- B-E*. Modern editions read: ὠμολόγησεν and mention ὤμοσεν in the app. crit.
- 249 nouerat The reading of *Nov. Test.* *B-E*; *A*: "nouit".
- 250-251 Ne ... vitales *Nov. Test.*: "ne foetus essent vitales".
- 256 *Augustinus Quaest. in Hept.* II, 2, ad *Ex.* 2, 12, *CCSL* 33, p. 70 sq. Aug. also refers to *Contra Faustum*, XXII, 70 (*CSEL* 25, p. 666 sq.) there.
- 262-263 In igne ... ignis *Nov. Test. A*: "in flamma ignis rubi"; *B-E*: "in flammeo incendio rubi".
- 264 proprietatem *V. supra*, p. 24, introd., §11.
- 265 Videns ... vidi Borrowed from *Ex.* 3, 7: Ἴδὼν εἶδον, where *LXX* translates the Hebrew inf. abs. as a part. with a finite verb. This practice occurs in *NT* only in quotations from *LXX*. Blass-Debrunner, p. 350 sq., §422. Cf. *supra*, p. 215, n. ll. 908-912.
- 266-267 Et nunc ... adesse What *Er.* means is apparent from Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 2: "Secundae personae est modi imperatiui illud 'veni', non primae praeteriti temporis modi indicatiui δεῦρο, quod ego ob vitandam obscuritatem transtulisssem 'venito'." *Nov. Test. A*: "veni", *B-E*: "venito".
- 268-278 Tanquam ... de suo Modern editions of *NT* read: ὡς ἐμέ, and mention αὐτοῦ ἀκούσεσθε in the app. crit. The *Clementina* reads: "tanquam me; ipsum audite"; Wordsworth-White and Weber read: "tanquam me" and mention "ipsum audite" in their app. crit. *Nov. Test. A*: "tanquam me ipsum audite"; *B-E*: "similem mei, illum audietis".
- 270-274 Chrysostomum ... euasit *Chrys.* docs not read the words αὐτοῦ ἀκούσεσθε in *Hom. in Act.* 17, 1, Migne *PG* 60, 135.

mum nec in contextu nec in enarratione fit huius clausulae mentio. Quod autem dictum est *tanquam me*, Chrysostomus exponit contemptum et insidiis appetitum, quod vt Christo puero insidiatus est Herodes, ita Pharao Mosi in Aegypto, et vterque saluus euasit. [A] Superius demonstratum [D] est [A] *ipsum* pertinere ad verbum *audietis*, non ad *me*, [B] quod pertinet ad verbum *suscitabit*: ‘suscitabit vobis prophetam vt me – id est ‘similem mei et velut alterum me’ –; ipsum audietis’. Quanquam apparet interpretem legisse ὡς ἐμυτοῦ, [D] nisi, quod probabilius est, hoc aliquis assuit de suo.

275
[38] [A] In ecclesia et in solitudine. *Et* apud Graecos non est, sed ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ἐρήμῳ, id est ‘in congregatione, in deserto’, citra coniunctionem, [D] consentientibus Latinis emendationibus. [B] Verba vitae dare vobis. Nonnulli codices habebant λόγον ζῶντα, id est ‘sermonem viuum’, nonnulli λόγια ζῶντα, id est ‘cloquia via’. Sic enim solitus est vertere λόγια.

285 [39] [A] Patres vestri. Vtroque loco Graecis est ἡμῶν, id est ‘nostri’, primae personae.

[40] Mosi enim huic. Ὁ γὰρ Μωϋσῆς, id est ‘nam Moyses iste’; [D] et sic habet exemplar Constantiense. [A] Quanquam id recte mutauit interpres.

LB 464
291 [43] Quas fecistis adorare. Interpres non notauit Graecam figuram loquendi, οὓς ἐποίησατε προσκυνεῖν αὐτοῖς, id est: ‘quas fecistis, vt adoretis eas’. [B] Sed mirum non addi articulum verbo infinito. | [C] Et transferam vos trans Babylonem. In nonnullis exemplaribus repperi mutatum *trans* in ‘in’. Locus sumptus est ex Amos propheta, capite quinto. Quanquam illic pro *trans Babylonem* legitur *trans Damascus*, ex autoritate veritatis Hebraicae simul et Septuaginta. Hieronymus sic excusat Stephanum, vt dicat cum magis sensum reddidisse quam verba, quod Iudaei trans Damascus ducti sunt in Babylonem siue trans Babylonem. Sunt qui malunt fateri scripturam esse deprauatam, et pro *trans Damascus* scriptum fuisse *trans Babylonem*.

[44] [A] Cum patribus. *Cum* redundat. Deus loquens. Ὁ λαλῶν, id est ‘ille qui loquebatur’.

300 [45] Patres vestri. Ἡμῶν Graece est, id est ‘nostri’, quemadmodum admonimus modo.

[48] Sed non excelsus in manu factis. Graecus addit ‘templis’, ἐν χειροποιήτοις ναοῖς. Et ‘manufactis’ vnica illis dictio est.

305 [51] Dura ceruice. Graecis epitheton est compositum, σκληροτράχηλοι; quasi dicas: ‘duriceruicos’, vt [E] Pacuuius apud Quintilianum, et hunc imitatus [A] Politianus dixit: *incuruiceruicum pecus*. [B] Caeterum apparet orationem Stephani clamoribus obstrepentium Iudaeorum interruptam fuisse. Neque enim satis alioqui respondet hic finis tam alte repetito principio, praesertim cum in ea multa sint quae non ita multum pertinere videantur ad id quod instituit. [A] Restitistis. Ἀντιπίπτετε, id est ‘resistitis’.

[52] Et homicidae. Φονεῖς, id est ‘occisores’.

[53] In dispositione. Εἰς διατάγας, id est ‘in dispositiones’ [B] siue ‘ad dispositiones’, a διατάττω, quod est ‘ordino’. Augustinus libro De ciuitate Dei X.

citat aliquoties *in edictis angelorum* pro eo quod nos legimus, *in dispositione angelorum*.

315 [55 + 56] [A] Virtutis Dei. *Virtutis* in Graeco codice non reperio. [D] Tantum est *a dextris Dei*, suffragantibus et Latinis vetustioribus.

LB 465 | [60] Obdormiuit in Domino. *In Domino* non additum est in Graeco exemplari; tantum est ἐκοιμήθη, id est 'dormiuit', [D] suffragantibus vetustis
320 exemplaribus Latinis.

288 notauit *E*: mutauit *A-D*.

292 propheta *E*: prophetae *C-E*.

302 Sed non excelsus in manu factis.) *E*, Sed

non excelsus, et.) In manufactis, *A*, Sed non excelsus etc. in manu factis.) *B-D*.

279-280 *In ecclesia ... deserto Nov. Test. A*: "in ecclesia in solitudine"; *B-E*: "in congregatione in solitudine".

284 *Patres ... nostri* Modern editions of *Vg.* read: "patres nostri", just as *Nov. Test.*

288-289 *Quas ... eas Nov. Test.*: "quas fecistis ad adorandum eas".

290-297 *Et transferam ... Babylonem* Added in 1522 after Stunica criticized the translation "in Babylonem" of ἐπέκεινα Βαβυλωνος in *Nov. Test. A*. Er. had already changed the translation in "ultra Babylonem" in *Nov. Test. B*; this continued to be the translation in *Nov. Test. C-E*. "Sunt qui" in l. 296 refers to Stunica, as is apparent from the textual similarity of l. 296 sq. with *ASD IX*, 2, p. 148, ll. 740-742: "Stunica suspicari mauult et hunc locum in Graecis et Latinis codicibus omnibus esse deprauatum, et pro ἐπέκεινα Βαβυλωνος legendum ἐπέκεινα Δαμασκοῦ."

292 *Amos propheta* Er. refers to *Am.* 5, 27, in *Vg.*: "Et migrare vos faciam trans Damascus", in *LXX*: καὶ μετακιῶ ὑμᾶς ἐπέκεινα Δαμασκοῦ. The 'correction' of "prophetae" (*A-E*, *BAS* and *LB*) into "propheta" (*E*), seems to be superfluous; in the *Annotations* the genitive is usual, in this volume "ex Hieremiae capite" ad *Ioh.* 6, 45, p. 92, l. 448, "Prouerbiorum capite quinto" ad *Ioh.* 7, 38, p. 100, l. 625, "ex Iucae capite" ad *Ioh.* 8, 59, p. 116, l. 957, and "ex eiusdem prophetae capite" ad *Ioh.* 12, 38, p. 130, l. 284, "in epistolae ad Romanos capite" ad *Act.* 11, 26, p. 256, l. 811, "Exodi capite vigesimo secundo" ad *Act.* 23, 3, p. 319, l. 221 sq., and "Matthaei capite tertio" ad *Act.* 26, 20, p. 333, l. 564 sq., respectively.

294 *Hieronimus Comm. in Am.* II, 5, 25-27,

CCSL 76, p. 297: "Nec putandus est primus martyr errasse, quia pro eo quod in propheta scriptum est: 'trans Damascus', dixerit: 'trans Babylonem'. Magis enim intelligentiam quam verbum posuit, quia trans Damascus ducti sunt in Babylonem siue trans Babylonem." The *Glossa Ordinaria* offers a free quotation of this passage.

298 *Deus loquens Nov. Test.*: "loquens".

300 *nostri* The reading of *Nov. Test.* and of modern editions of *Vg.* Cf. supra, n. l. 284.

302-303 *Sed non ... dictio est* In *Nov. Test.* ναοίς and "templis" are added.

305 *Pacuius Tragoediarum fragmenta*, vs. 408 (ed. Ribbeck), quoted in *Quint. Inst.* I, 5, 67, and also in *Varro, Ling. Lat.* V, 1, 7, ed. Müller (Lewis-Short).

306 *Politianus Angelus Politianus, Prologus in Plauti comoediam Menaechmos*, 44, *Opera omnia*, 2 (Lürin, 1970), p. 283.

310 *Restitistis ... resistitis Nov. Test. A*: "restititistis", *B-E*, just as modern editions of *Vg.*: "resistitis".

311 *Et homicidae ... occisores Nov. Test. A*: "homicidae"; *B-E*: "occisores".

312 *In dispositione Nov. Test.*: "per dispositiones".

313 *Augustinus Civ.* X, 13 and 15 (cf. X, 17).

316 *Virtutis* Is not included in *Nov. Test.*; it is mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White, both ad vs. 55 and ad vs. 56.

318-320 *Obdormiuit ... Latinis Nov. Test.* reads: ἐκοιμήθη, just as modern editions of *NT*, and: "obdormiuit", just as Wordsworth-White and Weber, who mention "in Domino" in their app. crit.; the *Clementina* reads: "obdormiuit in Domino".

[A]

EX CAPITE OCTAVO.

[1] In ecclesia. Ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν, id est 'in ecclesiam' siue 'aduersus ecclesiam'.

[2] Curauerunt autem Stephanum. Συνεκρόμισαν δέ, id est: 'simul autem curaucrunt'. Viri timorati. Ἐλλαβεῖς, id est 'religiosi' siue 'pii'.

[3] Per domos intrans. Κατ' οἴκους, id est 'domesticatim', vt ita loquar, siue 'per singulas domos', vt ostendat ingens studium perdendi.

[4] Igitur qui dispersi erant. Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, id est: 'igitur illi quidem dispersi'. Iam enim dispergebantur.

[5] [D] In ciuitatem Samariae. Videtur appositue dictum *ciuitatem Samariae*, vt Samaria sit nomen non regionis, sed ciuitatis, vnde tota regio nomen est sortita. Eadem autem dicta est Sebaste.

[7] [A] Multi eorum qui habebant spiritus immundos clamantes voce magna exibant. Quaeso, qui nam exibant? Num ipsi homines? Nec Graeca reddidit vt habent, nec ita vertit, vt possit sensus percipi. Quod genus est illud quod canitur in laudibus Deiparae virginis: *Cuius Dominus humilitatem respiciens, angelo nunciante concepit redemptorem mundi*. Ex his verbis quid aliud Latinus intelligat nisi Dominum factum esse grauidum? Vsque adeo nihil interesse putant quomodo loquamur, modo ipsi intelligamus quod loquimur. Sed quod ad hunc attinet locum, Graeca sic habent: Πολλῶν γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα, βοῶντα μεγάλης φωνῆ ἐξήρχετο. Ea quoniam ad verbum reddi non poterant, nos sensum expressimus in hunc modum: *Spiritus enim immundi a multis qui ab illis tenebantur, clamantes voce magna exibant*. [C] In duobus codicibus Donatiani non addebatur haec particula, opinor, quod eam scriba praetermiserit offensus absurditate sermonis. [D] Nam Graeci codices consentiunt.

[9] [A] In ciuitate magus. Ἐν τῇ πόλει μαγεύων, id est 'artem exercens magicam'.

[10] Cui auscultabant. Hoc *auscultabant* et, quod mox sequitur, *attendebant* Graecis idem est verbum προσεῖχον. Quae vocatur magna. *Quae vocatur* non additur in Graeco codice, ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη, id est 'Dei virtus magna'. Interpres studuit explicare vim articuli Graeci ἡ μεγάλη.

[11] Propter quod. Διὰ τό, id est 'propterea quod'; [D] et tamen hanc sermonis formam video fuisse familiarem priscis Christianis, quum longe aliud significet. [A] Magicis suis. Ταῖς μαγείαις, id est 'magiis' siue 'magicis artibus'. Dementasset. Ἐξεστακέναι αὐτούς, id est 'stupefacti essent, et velut a mente alienati'.

[12] De regno Dei in nomine Iesu. Graece est 'et nomine'.

[13] Stupens admirabatur. Ἐξίστατο. Interpres vnam Graecam vocem duabus Latinis reddidit. Stomachatur hoc loco nonnihil Laurentius, nec sane prorsus abs re, quod interpres tantum sibi permiserit, vt eandem dictionem Graecam eodem in loco trifariam reddiderit. Siquidem quod paulo ante vertit *seducens*, Graecis est ἐξιστῶν; quod *dementasset*, est ἐξεστακέναι; quod *stupens admirabatur*, est ἐξίστατο. [D] Et

- 322–323 In ecclesia ... aduersus ecclesiam *inter*
319 dormiuit *et* 321 EX CAPITE *posuit* A.
324 Stephanum B–E: Ste. A.
325 Viri ... pii *inter* 327 perdendi *et* 328 Igitur
posuit A.
329 enim B–E: erat A.
333 Multi eorum E: Multi enim eorum A–D.
- 321–322 *aduersus ecclesiam* The reading of *Nov. Test.*
324–325 *Curauerunt ... pii* *Nov. Test.*: “Curauerunt autem Stephanum viri timorati”; B–E: “Curauerunt autem vna Stephanum viri religiosi”.
325–326 *Per domos ... domos* *Nov. Test. A.*: “per domos”; B–E: “per singulas domos”. Cf. supra, p. 207, l. 725 sqq., ad *Act.* 2, 46.
328 *Igitur ... erant* The reading of *Nov. Test. A.*; B–E: Illi igitur dispersi”.
330–332 *In ciuitatem ... Sebaste* Sider, *CWE* 50, p. 213, n. 18, observes that this annotation is anticipated in *Paraphr. in Act.* 8, 5 (1524), *LB VII*, 698 C. Er. follows Nicholas of Lyra, *Postilla*, ad locum: “Quia tempore regum fuerat metropolis in regno decem tribuum”, and this explanation starts from the text εἰς τὴν πόλιν τῆς Σαμαρείας and is not in line with *Nov. Test.*, where Er. omits the article τῆς. Cf. infra, p. 312, l. 45 sq., ad *Act.* 21, 39.
333–343 *Multi ... exibant* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 848, col. 2: “Qui nam exibant? Hominesne? At hoc nefastum est. An daemonia? At hoc non dicitur. Ergo sciamus Graeci dici: ‘multorum enim habentium spiritus immundos’, πνεύματα ἀκάθαρτα βδώνοντα.” Modern editions of *NT* read: πολλοί; Tischendorf, Merk, and Nestle²⁶ mention πολλῶν in their app. crit. *Nov. Test.*: “Spiritus enim (“immundi” *add. A/B–E*) e multis qui ab illis tenebantur, clamantes voce magna exibant” (B–E: “exibant clamantes voce magna”). In *Epist. apolog. adv. Stun.* 29, *LB IX*, 397 C, Er. criticizes Stunica, who conjectured in the *Asertio* that the codices had been corrupted by copyists, while all codices have the same reading. Er. responds to criticism from Sutor in *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, *LB IX*, 773 CD.
336–337 *Cuius Dominus ... mundi* This is a quotation from Greg. M. *Liber responsalis*, Migne *PL* 78, 802 B; there it is one of the responsories of the vespers of the feast of St. Mary’s Nativity, 8 Sept. Slightly variant readings are found in the *Breuiarium Romanum* as a responsory in the matins of the same
340 Πολλῶν γὰρ τῶν ἐχόντων B–E: τῶν πολλῶν ἐχόντων A.
348–349 *Cui auscultabant ... προσεῖχον* *inter*
351 μεγάλη *et* 352 Propter *posuit* A.
349 magna B–E: magia A.
355 Ἐξιστακέναι *LB*: ἐξιστακέναι A–E *BAS*.
- feast, and in the *Missale mixtum secundum regulam B. Isidori dictum Mozarabes*, Migne *PL* 85, 844 B, as a responsory in the mass, between the first and the second reading of this feast.
346–347 *artem ... magicam* The reading of *Nov. Test. A.*; B–E: “qui ante in ea ciuitate artem exercuerat magicam”.
348–351 *Cui auscultabant ... μεγάλη* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 1: “Idem est verbum Graece προσεῖχον, nec legitur Graece ‘quae vocatur magna’, sed tantum ‘virtus Dei magna’, ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη. Quod si quid momenti habet articulus, non id momenti habet, vt transferatur per verbum ‘vocatur’, quod nonnunquam contemnit interpres ... Ergo per verbum substantiuum transferri articulus potest, non per verbum ‘vocatur.’” *Nov. Test.* reads: “auscultabant” instead of “attendebant” and omits: καλουμένη but offers the translation: “quae vocatur magna”. Modern editions of *NT* read: ἡ καλουμένη μεγάλη.
352–356 *Propter quod ... alienati* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 1: “Illud quoque διὰ τὸ ego transtulissim ‘propterea quod’, non ‘propter quod’, si modo est culpa interpretis, quod non opinor; vt in illo magicis suis, quod legendum est ‘magiis.’” “Propter quod” is often found in *Act.* and the *Epistles* of Paul and in those of Peter twice and once, respectively. *Nov. Test.*: “propterea quod ... magicis artibus dementasset eos”.
357 *et nomine* The reading of *Nov. Test. A.*; B–E: “deque nomine”.
359 *Laurentius* Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 1: “Idem est Graece vocabulum pro ‘seducens’, ἐξιστών, quod pro ‘dementasset’, ἐξιστακέναι, et pro ‘stupens admirabatur’, ἐξιστατο, quo modo sibi tantum permittit interpres, vt idem verbum tam diuerse transferat, praesertim vno in loco? Est autem hoc verbum vnde dicta est extasis, quam qui habet, Latine dicitur mente captus, qui est maior quidam stupor.”
361–62 *seducens ... dementasset* *Act.* 8, 9 and 11, respectively.

[15] Rogabant pro eis. Dubium est an ipsi apostoli rogarint Deum pro eis, an Philippus et qui cum illo erant, rogarint apostolos. Posteriorem sensum sequi videntur interpretes, [E] quod Graece sit *προσηύξαντο*, qua voce scriptura solet vti pro deprecatione ad Deum.

[16] [A] In quenquam illorum venerat. Ἦν ἐπιπεπτωκός, id est: 'erat elapsus' siue 'delapsus'.

370 [18] Manus apostolorum. Χειρῶν, id est 'manuum'. Sed interpres offensu concentu genitiuorum variavit.

[22] Si forte. Εἰ ἄρα. Coniunctionem expletiuam suo more vertit in *forte*.

[23] In felle amaritudinis. Εἰς χολήν πικρίας, id est 'in bili amaritudinis', [D] id est 'amara bili'. Non irascebatur magus, sed vitiatum animum expressit per bilis amaritudinem. [A] Et in obligatione. Καὶ σύνδεσμον, id est 'in colligatione', [D] hoc est 'in vinculis'.

l.B 467 | [24] [B] Quae dixistis. Ὡν εἰρήκατε. Articulus postpositiuus congruit cum casu antecedentis, dissidens a suo verbo. Annotandum quod vni Petro respondens multitudinis vitur verbo *dixistis*. Vnde probabile est quod Petrus admonuit, caeteros item admonuisse.

380 [25] [A] Et multis regionibus. Πολλὰς τε κώμας, 'vicis' siue 'pagis'. [B] Apparet interpretem legisse *χώρας*.

[26] [A] Contra meridianum. Κατὰ μεσημβρίαν, id est 'meridiem versus' siue 'ad meridiem'. [B] Quae descendit ab Hierusalem. Καταβαίνουσιν. 385 Quod Hierosolymorum vrbs in monte Sion sita sit ex parte. Nonnulli codices habebant φέρουσιν, id est: 'quae ducit'. Gazam. Ciuitas est [D] insignis [B] Palacstinae, destinata in sortem tribus Iuda, licet obtineri non potuerit. [D] *Desertam* addit, quod vetus illa Gaza, de qua Sophonias: *Gaza destructa erit*, sic fuerit diruta, vt vix vrbs extet vestigium, pro qua extracta est alia, sed non eodem loco.

[27] [A] Et ecce vir eunuchus. Annotauit Hieronymus virum dici qui sit cunuchus, cum pugnent inter sese, virum esse et eunuchum esse; vnde et euirati dicuntur. Verum in Christo neque sexus est neque conditio, sed noua creatura. Eunuchus potens. Δυνάστης, id est 'magistratus' siue 'praefectus'. Graeca 395 voce vsus est et Cicero, *tetrarchae* et *dynastae*. [D] Non enim dicitur reginae eunuchus, sed reginae praefectus, nimirum gazophylax. [A] Candacis. Κανδάκης, id est 'Candaces', a nominatiuo Candace. Quod nomen ita videtur commune fuisse reginis, [D] ob quandam reginam Aethiopiae nomine Candacen de gente illa optime meritam, [A] vt apud Aegyptios Pharao et Ptolemaeus [B] regibus. [A] Venerat adorare. Προσκυνήσων, id est 'adoraturus'.

400 [30] Putasne intelligis. Ἄρά γε. 'Num' siue 'an' siue 'nunquid intelligis quae legis?'

369 elapsus C–E: illapsus AB.

388–390 Desertam ... loco DE: Desertum vero ad austrum est. Haec est deserta.) Subaudiendum est regio. Nam vrbs ipsa tum cele-

bris erat et insignis, autore Hieronymo BC.

391 Et ecce vir eunuchus E: Erat autem vir quidam A–D.

395–396 dynastae ... gazophylax DE: dynastae,

- ob quamdam reginam Aethiopiae nomine Candacen de gente illa optime meritam. A-C.
- 364-367 *Rogabant ... Deum Nov. Test.* reads: "orauerunt pro ipsis", just as modern editions of *Vg.* The 1527 addition is anticipated in *Paraphr. in Act.* 8, 15 (1524), *LB VII*, 699 D, where "Philip and his companions asked the apostles" on behalf of the Samaritans; the 1535 addition gives a correction to this view. Sider, *CWF* 50, p. 215, n. 31.
- 368-369 *In quenquam ... delapsus* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 849, col. 1: "Graece non est 'venerat', sed 'deciderat', siue, vt ad verbum transferam, 'erat delapsus' ἤν ἐπιπετωμένος." *Nov. Test.*: "illapsus fuerat".
- 370 *Manus ... manuum Nov. Test. A:* "manus"; B-E: "manuum".
- 372 *Coniunctionem expletiuam* V. supra, p. 21, introd., §10.
- 375-376 *in obligatione ... colligatione Nov. Test. A:* "obligatione", B-E: "colligatione" (both without "in").
- 377 *Articulus postpositiuus* ἄρθρον ὑποτακτικόν, term used by Dionysius Thrax in Uhlig, *Gr. Gr.* 1, 1, p. 61. Er. uses the translation which was also used by Roman grammarians. Cf. *ASD VI*, 5, p. 221, n. ll. 694-695 ad *Annot. in Mt.* 13, 8.
- 381 *regionibus* Also the reading of *Nov. Test. A;* B-E: "oppidulis".
- 383-384 *Contra ... meridiem* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 849, col. 1: "Graece non est 'meridianum', sed 'meridiem', et potius 'versus' quam 'contra', vt fuerit transferendum 'meridiem versus'." *Nov. Test. A:* "contra meridianum"; B-E: "meridiem versus".
- 386-390 *Gazam ... loco* Borrowed from Jerome, *Sit. et nom. loc. Hebr.*, Migne *PL* 23, 899 B: "Gaza ... ceciditque in sortem tribus Iudae; sed eam tenere non potuit, quia Enacim, id est gigantes, Allophylorum fortissimi, restiterunt; et est vsque hodie insignis ciuitas Palaestinae. (Quaeritur autem quomodo in quodam propheta dicatur Gaza futura in tumulum sempiternum [*Zph.* 2, 4?]; quod soluitur ita: antiquae ciuitatis locum vix fundamentorum praeberet vestigia, hanc autem quae nunc cernitur in alio loco, pro illa quae corruit, aedificatam)".
- 388 *Gaza destructa erit* *Zph.* 2, 4.
- 391 *Hieronymus Epist.* 53, 5, *CSEL* 54, p. 451: "eunuchus, immo vir - sic enim eum scriptura cognominat", and *Comm. in Zph.* 1, 1, *CCSL* 76A, p. 657: "non solum eunuchus; sed cum additamento viri ponitur, eunuchus vir Aethiops."
- 392 *euirati* Is not to be found in Jerome. *ThLL* 5, 2, 1044, mentions, among other meanings, the meaning Er. refers to, in Catull. 63, 17 ("euirastis"), *Cypri. Ad Donatum*, 8, *CCSL* 3A, p. 8 ("euirantur mares"), and Arnob. *Ad nationes*, V, 17 ("euirati isti [Galli] mollesque") and V, 42 ("euirati corporis"), *CSEL* 4, pp. 189 and 211, respectively. Niermeyer mentions s.v. only the meaning "to emasculate".
- 394-400 *Eunuchus ... regibus* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 849, col. 1: "Non sic intelligendum quod fuerit potens eunuchus Candacis reginae, sed quod erat eunuchus, quodque potens Candacis reginae. At hunc in modum barbare dicitur aliquis potens reginae, ergo non proprie transfert 'potens', δυναστης, sed aut 'praetor' aut 'praeses' aut 'magistratus' aut 'praefectus' ... Hoc ergo vocabulo tum alii quidam, tum vero Cicero vtitur iniquis: 'Tetrarchae et dynastae' ob quamdam reginam Aethiopum nomine Candacem, de gente illa optime meritam. Fere sic vocatas illorum reginas quidam autores tradunt." Valla may have thought of Jerome, who wrote in *Epist.* 69, 6, *CSEL* 54, p. 691: "eunuchus Candacis reginae", in *Comm. in Zph.* 1, 45, *CCSL* 76A, p. 657: "eunuchum reginae Candacis", in *Comm. in Is.* XV, 56, 3, *CCSL* 73A, p. 631: "eunuchi qualis fuit Candacis ille reginae", and in *Adv. Iovinianum*, I, 12, Migne *PL* 23, 228 C: "et spado ille reginae Candacis". *Nov. Test.*: "eunuchus praefectus".
- 395 *Cicero Phil.* 11, 12, 31: "tetrarchae dynastaeque".
- 396-400 *Candacis ... regibus Nov. Test.*: "Candaces". "Candace" is the title of the queens of Aethiopia, just as "Pharao" is the title of the kings of Egypt. Er. may have borrowed from Pliny, *Nat.* VI, 29, 35, 186: "regnare feminam Candacen, quod nomen multis iam annis ad reginas transiit."
- 400 *adoraturus* The translation in *Nov. Test.*
- 401 *Putasne intelligis* Er. borrows again from Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 849, col. 2: "Graece potius sic est: 'nunquid intelligis quae legis?', ἤρᾳ γε." *Nov. Test.*: "Intelligisne quae legis?" Cf. *ASD VI*, 5, p. 259, n. ll. 645-646 ad *Annot. in Mt.* 18, 1.

[31] Et quomodo. *Et* non est apud Graecos, sed tantum Πῶς γὰρ ἂν δυναίμην, 'Qui enim possim' aut 'Qui nam possim'. [C] Subauditur enim negatio: 'non intelligo'. [A] Ostenderet mihi. Ὁδηγήσῃ με, id est: 'duxerit me'.

[32] Locus autem scripturae. Ἡ δὲ περιόχῃ. Quod 'continentiam' possis dicere; nos vertimus *argumentum*; poterat dici et 'sententia'. Tanquam ovis ad occisionem. Locus est apud Esaiam capite LIII. Verum apparet eunuchum hunc non ex Hebraeo libro, sed ex Graeco haec legisse, quod omnia adamussim consentiant cum aeditione Septuaginta. [C] Et Aegyptus id temporis graecissabat | ob commercium cum Romanis et ante hoc cum Alexandro. [A] Nam Hebraea Hieronymus ita vertit: *Sicut ovis ad occisionem ducetur, et quasi agnus coram ton-*
dente obmutescet, et non aperiet os suum. De angustia et de iudicio sublatus est.
Generationem eius quis enarrabit, quia abscisus est de terra viventium? Iuxta Sep-
 tuaginta legimus hunc in modum: [C] Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἤχθη, καὶ ὡς
 ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. Ἐν τῇ
 ταπεινώσει ἣ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. Τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται; Ὅτι αἴρεται
 ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ; Id est: [A] 'Sicut ovis ad victimam ductus est, et sicut
 agnus coram tondente mutus, sic non aperit os suum. In humilitate iudicium
 eius sublatum est. Generationem illius quis enarrabit? Quia tollitur de terra vita
 eius'. Porro pro *tollitur*, αἴρεται, perperam habetur in nostris codicibus *tolletur*,
 verbum futuri temporis, [D] quemadmodum et pro *aperit* legimus *aperuit*.

[34] [A] Dixit hoc. Λέγει τοῦτο, id est: 'dicit hoc', quasi iam loquatur tibi, cuius scripta legis.

[36] Quis prohibet. Τί κωλύει, id est: 'quid prohibet', seu potius: 'quid vetat' aut 'quid obstat, quo minus baptizer?'

[37, 38] Dixit autem Philippus: Si credis etc. vsque ad eum locum Et iussit stare currum non reperi in Graeco codice. Quanquam arbitrator omisum librariorum incuria. Nam et haec in quodam codice Graeco ascripta reperi, sed in margine. [C] Caeterum apud interpretem Chrysostomum haec non adduntur. [D] Nec in aeditione Hispaniensi. In Aldina fuit additum.

[38] [A] Vterque. Ἀμφότεροι, id est 'ambo'. Philippus et eunuchus. Ὁ τε Φίλιππος καὶ εὐνοῦχος, id est 'et Philippus et eunuchus', conduplicata coniunctione.

[39] [D] Spiritus Domini rapuit Philippum. Rabanus in Glossa Ordinaria videtur annotasse diuersam lectionem, quasi Spiritus dictus sit irruisse in eunuchum et rapuerit Philippum, verum huiusmodi nihil reperio vel in Graecis vel in Latinis codicibus.

[40] [A] Inuentus est in Azoto. Quis quaerebat illum, vt illic fuerit inuentus? 'Repertus est' erat tolerabilius. Est enim sensus Philippum subito fuisse

408 capite LIII C-E: capite quinquagesimo A, capite 50 B.

409 Graeco B-E: graeco libro A.

411-412 Hebraea Hieronymus ita vertit B-E:

hebraea sic habent פֶּשַׁח לְטֹבַח יִבְּל וְכִרְחֵל לְפָנַי נִזְוִיָּה נִאֲלָמָה וְלֹא יִפְתַּח פִּי: מִצַּעַר וּמִמְשָׁפֵט לָקַח וְאֶת־דִּוְרוֹ מִיִּשְׁוּחַח: כִּי נִזְוַר מֵאֲרָץ חַיִּים. Hieronymus ita vertit A.

- 414 abscisus *B-E*: abscisus *A*.
 417 ταπεινώσει *C*: ταπεινώσει *DE*.
 419 aperit *DE*: aperuit *A-C*.
 423 Dixit *A-D*: Dicit *E BAS I.B.*
- 403-405 *Et quomodo ... duxerit me* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 849, col. 2: "Sic est ad uerbum Graece: 'ille autem ait: quonam modo possim, nisi quis duxerit me?'" *Nov. Test. A*: "Et quomodo possum"; *B*: "Nam qui possim"; *C-E*: "Quinam enim possim"; and in all editions: "nisi aliquis dux viae mihi fuerit."
- 407 *argumentum* The translation in *Nov. Test.*
 407-422 *Tanquam ... aperuit* The 1522 additions are due to Stunica; he had criticized Er. because he had referred to *Is.* 50 instead of 53 and had written that the eunuch had read the text in Greek, whereas he, according to Stun., could easily have known Hebrew "ob prouinciarum vicinitatem". In *Apolog. resp. lac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 148, ll. 748-754, Er. pleads a mistake of a copyist; he does not like to waste words on the question whether the Ethiopian had read the text in Hebrew or in Greek.
- 408 *Esaiam Is.* 53, 7 sq.
 409 *adamusim* Cf. *Adag.* 490, *ASD II*, 1, p. 560 sqq., l. 970 sqq. In *CWE* 31, p. 462, it is translated as "by rule", with the utmost diligence, 'with the most precise care'".
- 410-411 *Et Aegyptus ... Alexandro* In 1516 Er. had made a similar remark in *Annot. in Rom.* 1, 1, *LB VI*, 553 B.
- 412-421 *Hieronymus ... eius* The translations are borrowed from *Comm. in Is.* XIV, 53, 5-10, *CCSL* 73A, p. 591 ("abscisus" instead of "abscisus" in l. 414 and "aperuit" - as in *A-C* - instead of "aperit" in l. 419). I give the variant reading "abscisus" in my app. crit., because it is mentioned by Lewis-Short as an incorrect form.
- 422 *aperuit* The reading of *Nov. Test.* as also of modern editions of *Vg.*
- 423 *Dixit ... dicit hoc* Though our edition generally is based on *E*, I prefer the entry "Dixit hoc" (*A-D*) to "Dicit hoc" (*E*): the note would have been superfluous, if Er. had not come across the reading "Dixit hoc", which Wordsworth-White mentions, is found in the *Dublinensis* (9th c.), the *Parisinus Latinus* 9380 (9th c.) and the *Ulmensis* (9th c., now in the British Museum Library, MS. Add. 11852). *Nov. Test.* reads: "dicit hoc", just as the *Complut.* and modern editions of the *Vg.*
- 427 etc. vsque *B-E*: etc.) et vsque *A*.
 430 Caeterum *E*: Certe *CD*.
 432 ambo. Philippus *E*: ambo. Et Philippus *A-D*.
- 425-426 *Quis ... baptizer* *Nov. Test.*: "Quid vetat quo minus baptizer?"
 427-431 *Dixit ... additum* The additions from 1522 and 1527 are due to criticism from Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD IX*, 4, p. 211, ll. 277-287. Chrys. does not discuss *Act.* 8, 37 in *Hom. in Act.* 19, 2, Migne *PG* 60, 151 sq.; this verse is not to be found in the *Complut.*, f° EE 1 v°, col. 2, but it is added in the *Aldina*, f° 394 r°, col. 1, ll. 30-32. The verse is treated at some length by Tregelles, p. 23, and Scrivener, p. 443.
- 432-433 *Vterque ... eunuchus* *Nov. Test.*: "descenderunt ambo in aquam, Philippus simul et eunuchus".
- 435-438 *Spiritus ... codicibus* Er. may have been confronted with this problem in writing *Paraphr. in Act.* 8, 39, *LB VII*, 702 C. The *Glossa Ordinaria* reads ad locum: "R<abanus>: Vel Spiritus irruit in eunuchum fortiter, sicut et in apostolos venit, quanto fides fortior, tanto spiritalis impetus maior. Ex hoc quod Spiritus irruit in eunuchum dicitur Philippum apostolum fuisse, a quo tamen nec manus impositione, nec inuocatione Spiritus Sancti missionem legimus factam. Vnde apparet in primicias gentium non manus impositione, nec inuocatione, sed sponte Spiritum Sanctum descendisse; vt apostoli excusationem haberent contra Iudaeos accusantes eos, quia gentes baptizabant. Quis enim posset prohibere Spiritum Domini? Aut quis arceret ab aqua in quos Spiritus descenderat?" Rabanus' view is based on the variant reading: <Πνεῦμα> ἄγιον ἔπεσεν ἐπὶ τὸν εὐνοῦχον, ἄγγελος δὲ <ἤρπασεν> (Aland et al.: ἐπέπεσεν); modern editions of *NT* offer this variant in app. crit.; the equivalent of it is also found in old translations (v. the app. crit. in Wordsworth-White) and Jerome, *Dialogus contra Luciferianos*, 9, Migne *PL*, 23, 165 B: "Et cum abscederent ab aqua, Spiritus Sanctus venit in eunuchum." Cf. H.J. de Jonge, *Glossa*, p. 57, and Sider, *CWE* 50, p. 220, n. 71.
- 437 *huiusmodi* *V.* supra, p. 18, introd., §9b.
 439-442 *Inuentus ... Aschdod* *Nov. Test. A*: "inuentus", *B-E*: "reperitus". Stunica criticized Er. because he had preferred "reperitus" to "inuentus" and had made a mistake in the Hebrew spelling of Azotus. He came back to

Azoti. Ea ciuitas est [B] Palaestinae [A] vna e quinque ciuitatibus Allophylorum. Hebraeis dicta **אֲשְׁדּוֹד** Aschdod.

EX CAPITE NONO.

[1] Adhuc spirans. Ἐμπνέων. Forte pro ἔτι mutatum est ἐμ. In aliis habetur vtrunque, ἔτι ἐμπνέων, id est 'etiamnum spirans'. Sed vnde minarum? Neque enim vt dicimus: 'Cupit te', et 'Cupiens est tui', ita dicere licet: 'Vox non sonat hominem' et 'Vox non est sonans hominis', et 'Sapit vinum', et 'Est sapiens vini'. Proinde [B] meo iudicio [A] vertendum erat 'spirans minas ac caedem'. Et
 445 | in discipulos Domini. Apertius erat 'aduersus discipulos Domini'.

[2] Huius viae viros. Τῆς ὁδοῦ ὄντας, id est: 'qui eius essent sectae'. Articulus enim pronominis vice fungitur hoc loco. [D] Et pro *viae* multi codices habebant 'vitae'. [A] Viros ac mulieres. Ἄνδρας τε καὶ γυναικας, id est 'et viros ac mulieres' aut 'seu viros seu mulieres'.
 LB 469
 450

[3] Circumfulsit. Περιήσ-ραψεν, id est 'circumfulgurauit', si sic liceret loqui. Subitam enim lucem fulgur appellat.
 455

[4] Saule, Saule. Σαούλ Σαούλ, id est 'Saul, Saul'. Cum Lucas alibi *Saulum* vocet ac *Paulum*, hic Hebraeam vocem integram reliquit, quod Christus illum Hebraice compellarit, vt et ipse postea testatur. Atque item Ananias: Σαούλ ἀδελφέ, id est 'Saul frater', de quo nonnihil attingemus in Paulinis epistolis.

[5] Durum est tibi. In [B] plerisque [A] Graecis codicibus id non additur hoc loco, cum mox sequatur *Surge*, sed aliquanto inferius, cum narratur haec res. [C] Neque raro contingit, vt scriba doctulus aliunde addat aliquid in spaciis, quod post alius indoctior referat in contextum. Certe Chrysostomus hoc loco nullam mentionem facit huius particulae. [A] Est autem ethnicis etiam in prouerbio πρὸς τὸ κέντρον λακτίζειν, id est 'aduersus stimulum calcitrare'. Translatum a bubus aut aliis iumentis quae stimulo incitantur, vt equi calcaribus. [D] In vetustioribus codicibus ne haec quidem habebantur: *Et tremens ac stupens dixit: Domine, quid me vis facere? Et Dominus ad eum: Tantum est, durum est tibi contra stimulum calcitrare. Ego sum Iesus, quem tu persequeris; surge et ingredi* etc.
 460
 465

[7] [A] Qui concomitabantur cum illo. Οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ, id est: 'qui iter faciebant cum illo' siue 'comites itineris'. Interpretes nec Latine loquutus [E] est [A] nec Graeco verbo respondit. | Stabant stupefacti. Ἐγνεοί. Gracca vox inde facta est, quod rei nouitas hominem reddat attonitum.
 470
 I.B. 470

[8] Nihil videbat. Οὐδένα ἔβλεπεν, id est: 'neminem videbat'. Apparet interpretem legisse οὐδέν ἔβλεπεν. Ad manus autem illum trahentes. Χειραγωγοῦντες δὲ αὐτόν, id est 'manucentes illum'. Quorsum enim opus erat
 475

442 **אֲשְׁדּוֹד** Aschdod CD: **אֲשְׁדּוֹדָא** Aschdoda A, **הַאֲשְׁדּוֹדָא** Aschdoda B, **אֲשְׁדּוֹד** Aschdod E, **אֲשְׁדּוֹד** Aschdod E.

450 sectae B-E: viae A.

453 ac E: & A-D.

464 ethnicis B-E: gentilibus A.

473 facta *E*: dicta *A-D*.

this in *Loca quae ex Stunicae annotationibus, illius suppresso nomine, in tertia editione Noui Testamenti Erasmus emendauit*, f° B iii v°. Graham, p. 54. In *Apolog. resp. Iac. Lop. Siun.*, ASD IX, 2, pp. 148-150, ll. 756-771, Er. states that "inuenire" is to find what one has sought for, but "reperire" to find what one has not sought for (cf. ASD VI, 5, p. 77, n. ll. 273-275 ad *Annot. in Mt.* 1, 18, and supra, *Annot. in Ioh.* 1, 45, p. 68, ll. 880-884). For the Hebrew spelling of Azotus he had consulted Oecolampadius.

441-442 *Ea ciuitas ... Aschdod* Borrowed from Jerome, *Sit. et nom. loc. Hebr.*, Migne PL 23, 869 C: "Azotus, quae supra (869 A) Asdod, vsque hodie non ignobile municipium Palaestinae, et vna de quinque ciuitatibus Allophylorum."

444-449 *Adhuc ... Domini* Modern editions of *NT* read: ἐτι ἐμπνέων ἀπειλής, *Nou. Test.*: "spirans minas ac (*A*: "et") caedem aduersus (*A*: "in") discipulos Domini".

454 *circumfulgurauit* The translation in *Nou. Test.*

456-459 *Saule ... epistolis Nou. Test.* h.l.: "Saul Saul", and in vs. 17: "Saul frater". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 2: "Graece est 'Saul, Saul', et ratio dicitur quia sic Hebraice vocabatur, qua lingua Dominus ad eum loquebatur; nam de progenie forsitam regis Saul erat; et ei Dominus exprobrabat nomen, quod sic cum iste persequebatur, vt Saul persequeutus fuerat Dauid, vnde Christus oriundus: Σαούλ, Σαούλ. Et ita appellauit eum postea Ananias, inquis: 'Saul frater, Σαούλ ἀδελφὲ.'" Er. discusses the views of, among others, Ambr., Jerome and Chrys. on the change of name from Saul into Saulus and Paulus and the meanings of both names in *Annot. in Rom.* 1, 1, LB VI, 553 A-C.

460-469 *Durum ... ingredere* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 2: "Non hic, sed inferius [Act. 26, 14] legitur 'durum est tibi contra stimulum calcitrare', quod est gentili-um quoque prouerbi-um, vt apud Terent. [Phorm. 78] 'Aduersus stimulum calces'. Caetera verba nusquam inueni, sed hoc tantum: 'surge' etc." In modern editions σκληρὸν σοι πρὸς κέντρα λακτιζειν is not included in the text. The passage originates from Act. 26, 14, where Paul tells Agrippa about this event. "Durum est tibi contra stimulum calcitrare" is included in the *Clementina*, but mentioned in their app. crit.

476 manucentes *DE*: manu ducentes *A-C*.

by Wordsworth-White and Weber.

The 1522 addition is due to criticism from Lec of Er.'s remark that this sentence is not found in Greek codices, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, p. 212, ll. 289-293 and app. crit., where he writes "some Greek codices" and also refers to Chrys.

Variations on the phrase πρὸς κέντρα λακτιζειν are already found in Pind. *Pyth.* 2, 94 sq., Aesch. *Ag.* 1624 and Eur. *Bacch.* 795. Cf. infra, p. 288, n. ll. 511-512, ad Act. 17, 28 and *Adag.* 246, ASD II, 1, p. 359 sq., ll. 379-405.

463 *Chrysostomus Hom. in Act.* 19, 3, Migne PG 60, 153.

470-472 *Qui concomitabantur ... respondit Nou. Test.*: "qui erant ei (*A*: "illi") comites itineris". Er. seems to have been inspired by Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 2: "Nimis inculta oratio nec plane Graeco vocabulo respondens, συνοδευόντες, quod dicendum erat 'qui cum eo iter faciebant.'" The perf. part. is found in Plaut. *Mil.* 1103 as a conjecture; the MSS. contain "cum comita". Other forms of the verb are only found in late Latin (*ThLL* and Lewis-Short).

472 ἔννεοί I have maintained this form instead of ἐνεοί because it is the spelling in the codices of *Act.* (Liddell-Scott). The etymology of ἐνεοί is not known (É. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg-Paris, 1923², p. 252, and H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 1, Heidelberg, 1960, p. 514).

474-475 *Nihil ... ἐβλεπεν* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 2: "Neminem videbar" est Graece." Tischendorf, Merk and Nestle read: οὐδὲν ἐβλεπεν and mention οὐδένα in their app. crit. Metzger, p. 363: "In codex Sinaiticus the letter α seems to have been begun above the line, but was left unfinished." The text of *Nou. Test.* reads: οὐδένα, the translation in *A*: "nihil", that in *B-E*: "neminem".

475-477 *Ad manus ... iret* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 849, col. 2: "Durum est verbum 'trahere manibus', quasi inuitum et reluctan-tem ... Graece est hoc nomen cum verbo 'duco' compositum, χειραγωγούντες; ergo transferendum erat 'manu autem illum ducentes' ... Melius igitur longe post, vbi haec eadem res gesta narratur [Act. 22, 11]: 'Ad manum deductus a comitibus veni Damascus', χειραγωγούμενος."

trahentibus, cum sponte iret? Atque ita vertit ipse paulo post: *ad manum autem deductus a comitibus*.

[11] In vicum qui vocatur rectus. Ἐπὶ τὴν ῥύμην. Vicus hoc loco non
480 est pagus aut oppidulum, ne quis in hoc erret – nam id est Graecis κώμη –, sed
pars vr̄bis. Ciuitas enim distinguitur in vicos, vici in vias, viae in domos.

[13] Quanta mala fecerit sanctis. Ὅσα, id est 'quot', siue 'quaecunque'.
Item paulo post: *quanta oporteat illum pro nomine meo pati*.

[14] Et hic habet. *Hic* hoc loco aduerbium est, non pronomen, ὧδε, id est
485 'in hac ciuitate'.

[15] Vas electionis. Σκεῦος. Ego maluissem 'organum electum'. Quan-
quam vasa veteribus omnis dicebatur supellex.

[17] Saule frater. Σαοὺλ ἀδελφέ, id est 'Saul frater', quod consentaneum sit
490 Hebraice fuisse loquutum Ananiam. Vt videas. Ὡς ἀναβλέψης, id est: 'vt
visum recipias'. Sic enim idem verbum paulo ante traduxerat.

[18] Ceciderunt ab oculis eius. Ἀπέπεσον, 'deciderunt'.

[21] Qui expugnabat. Graece militari est vsus verbo; πορθεῖν enim Graecis
est vr̄bem excindere ac depopulari. Vt vinctos illos duceret. Ὡς ἀγάγη, id
est 'ducat' siue 'pertrahat', id quod mauult Valla.

[22] Et confundebat. Non est hic 'pudefaciebat', vt alias solet vti, sed
495 συνέχυνε, hoc est 'commouebat ac perturbabat', confirmans Iesum esse Christum.

LB 471 | [23] [B] Consilium fecerunt in vnum. *In vnum* non reperio in libris
Graecorum, quos ego sane viderim; tantum est συνεβουλεύσαντο. [C] Nisi forte
voluit exprimere vim praepositionis σύν.

500 [25] [A] Submittentes in sporta. Χαλάσαντες. Quod est funibus ex alto
pensilem demittere, vt alias indicauimus.

[28] [B] Intrans et exiens. In Graecis exemplaribus tantum reperio εἰσπο-
ρευόμενος, *intrans*; ἐκπορευόμενος non inuenio. Quanquam 'ingrediens et egre-
diens' Hebraica figura dictum est pro 'versans', quomodo Latini dicunt, domi ac
505 foris. [E] Itaque ex commentariis qui Chrysostomi titulo leguntur, adieci καὶ
ἐκπορευόμενος, quanquam hoc ad sensum minimum habet momenti; arbitror
autem alteram lectionem esse germanam. [C] Fiducialiter agens. Παρη-
σιάζόμενος, id est 'libere' siue 'cum fiducia loquens' aut 'agens', sed magis ad ser-
monem pertinet, vnde et Graeca dictio composita est.

510 [29] [A] Et disputabat cum Graecis. Συνεζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς,
'disputabat aduersus Graecos'. [B] Rursus vsus est verbo 'Hellenistae'; [D] signi-
ficat enim Iudaeos ibi natos. Nondum autem erat tempus disputandi cum genti-
bus. [A] Caeterum illud quod praecessit, *cum gentibus*, in Graecis codicibus non
inuenio, [D] ne in Latinis quidem vetustioribus. [A] Et mox quaerebant cum
515 occidere. Graecis est ἐπεχείρουν, id est 'conabantur' siue 'aggrediebantur'.

[31] Ecclesia quidem. Αἱ μὲν οὖν ἐκκλησίαι, id est 'igitur ecclesiae quidem',
numero pluratiuo, quod tum omnes congregationes Christianorum dispersae
dicerentur ecclesiae, quae tamen omnes in vnam recidunt ecclesiam.

520 [32] [E] Dum transiret vniuersos. [A] Quidam addunt hoc loco 'fines',
sed perperam, quandoquidem de hominibus sentit Lucas, non de locis.

[34] Sanet te Dominus. Ἰᾶται. Poterat accipi et 'sanat', indicandi modo, non imperandi.

[35] Lyddae et Assaronae. Λύδδαν καὶ τὸν Ἀσσάρωνα. Haud scio an haec sit quam in Hebraicis nominibus corrupte legimus 'Accaron', quam eandem quidam putarunt esse turrim Stratonis, postea Caesaream nominatam. [B] Vero proximum est hanc esse religionem quam Hieronymus in nominibus locorum appellat *Saronas*; id Hebraeis sonat campestram regionem. Est autem a Caesarea Palaestinae pertingens vsque ad oppidum Ioppe. Testatur sua etiamnum aetate

525

LB 472

479 Ἐπὶ τὴν ῥύμην B-E: εἰς ῥύμην A.
483 oporteat DE: oportuit A-C.
491 deciderunt B-E: decederunt A.
494 mauult DE: malit A-C.
496 hoc est B-E: i. hoc est A.

511-513 significat ... gentibus DE: ceu factionem indicans BC.
519 Dum transiret vniuersos E: Per vniuersos deueniret A-D.
520 Lucas *Loca* E: Paulus A-D.

483 *quanta ... pai Act.* 9, 16.
486 *Vas ... electum Nov. Test. A:* "vas electionis"; B-E: "organum electum".
488-490 *Saule ... recipias Nov. Test.:* "Saul frater ... vt visum recipias."
490 *paulo ante Act.* 9, 12. Cf. also *Annot. in Ioh.* 9, 11 and 15, supra, p. 116, ll. 982-986, and *Annot. in Act.* 22, 13, infra, p. 315, l. 127 sq.
491 *deciderunt* The translation in *Nov. Test.*
494 *Valla Annot.,* Garin, 1, p. 849, col. 2.
495 *pudefaciebat* This verb is not found in *Vg.*, not even in ancient Latin, except the form "pudefactus" in *Gell.* XV, 17. But *κατασχώνω* is found in *NT* several times.
497-499 *Consilium ... σὺν Nov. Test. A:* "consilium fecerunt in vnum iudaei"; B-E: "inierunt inter se iudaei consilium".
500-501 *Submittentes ... indicauimus V. Annot. in Mc.* 2, 4, *ASD VI,* 5, p. 364, l. 350 sq.
502-505 *Intrans ... foris* Modern editions of *NT* read: *εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, Nov. Test. A-D: εἰσπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ; E: εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος ἐν Ἱερουσαλήμ; A:* "intrans et exiens in Hierusalem", B-D: "versans Hierosolymis", E: "intrans et exiens Hierosolymis". Cf. supra, p. 194, ll. 382-385.
505-507 *Itaque ... germanam* Er. refers to *Chrys. Hom. in Act.* 21, 1, *Migne PG* 60, 164. The 1535 addition is to be explained by Er.'s edition of the Latin translation of the *Opera* of *Chrys.* (Basel, Froben, 1530). Cf. p. 10 sqq., introd., §5.
507-509 *Fiducialiter ... composita est Nov. Test. AB:* "fiducialiter agens"; C-E: "cum fiducia loquens". Cf. supra, p. 96, l. 556 sqq., ad *Ioh.* 7, 4.

510-514 *Et disputabat ... vetustioribus* The *Clementina* reads: "loquebatur gentibus et disputabat cum Graecis", *Wordsworth-White* mentions "gentibus" and "cum gentibus" in the app. crit., *Weber* only "gentibus". *Nov. Test.:* "Loquebaturque et disputabat aduersus Graecos" (A: "cum Graecis").
516-518 *Ecclesia ... ecclesiam* Cf. *Valla, Annot.,* Garin, 1, p. 849, col. 2: "Plerique codices habent 'ecclesiae habebant pacem, et aedificabantur ambulantes.'" *Nov. Test.:* "ecclesiae quidem".
519-520 *Dum ... locis* Cf. *Valla, Annot.,* Garin, 1, p. 850, col. 1: "Factum est autem cum transiret per fines illos vniuersos". Melius in his libris legitur vbi abest 'fines illos'; de hominibus enim Euangelista loquitur, non de finibus, διὰ πάντων." "Fines" is not mentioned in the app. crit. by *Wordsworth-White* and *Weber*.
520 *Lucas* Reading of the *Loca* and *E*, whereas A-D read: "Paulus".
523-532 *Lyddae ... Hieronymus* Er. borrows from *Jerome, Sit. et nom. loc. Hebr., Migne PL* 23, 869 BC: "Accaron, in tribu Dan ... (Quidam putant Accaron turrim Stratonis, postea Caesaream nuncupatam)." and 922 D-923 A: "Saron, cuius et Isaias meminit, dicens: 'In paludes versus est Saron' [*Ls.* 33, 9, different translation from the *Vg.*]. Vsque in praesentem autem diem regio inter montem Thabor et stagnum Tyberiadis Saronas appellatur. Sed et a Caesarea Palaestinae vsque ad oppidum Ioppe omnis terra quae cernitur, dicitur Saronas."

530 illic agrum fuisse pascendis gregibus aptum. Porro Ioppe non longe aberat a Lydde. Quanquam est et altera eiusdem nominis regio inter montem Thabor et stagnum Tyberiadis, cuius meminit Esaias: *In paludes versus est Saron*. Verum priorem fuisse eam de qua hic sentit Lucas, indicat Hieronymus.

[36] [A] Nomine Tabitha. Hoc certe loco *Tabitha* non potest esse verbum. Ioannes Capnion Thabiam legendum esse putat, vocem enim Assyriam esse, quae
535 illis Capream significat. Certe qui literas callent Hebraicas, fatentur hoc puellae vocabulum nonnihil habere cognationis cum verbo videndi, quod illis dicitur טַבִּי. Et Graecis item *δορκάς*, 'caprea', a *δέσκομαι*, 'video', deducta est, quod id animal acri oculorum acie putetur esse. Vnde et qui sunt perspicacibus oculis, ὀξυδερκεῖς vocantur. Caeterum Laurentius maluit ab interprete Latinam vocem
540 fuisse redditam, nempe 'capream'. Nam Lucas 'Dorcadem' interpretatur, sed Graece scribens.

[37] [D] Quam cum lauissent. Glossa Ordinaria submonet in quibusdam codicibus scriptum fuisse *lauissent unguentis*. Sed more veterum primum lauabant corpus, deinde ungebant. Quanquam probabile non est hic tantum sumptus
545 fuisse factum in Dorcade.

[38] [A] Miserunt duos viros. In plerisque Graecis codicibus tantum est ἀπέστειλαν, id est 'emiserunt'. In vno reperi δύο ἄνδρας ascriptum, sed in spacio marginali. Ne pigriteris. Sine causa mutauit personam: μὴ δκνησαι διελθεῖν
550 εἰς αὐτῶν, id est: 'ne pigritaretur' [D] siue 'ne grauaretur [A] pertransire vsque ad sese' [D] siue 'ad ipsum'.

[39] [A] Quas faciebat illis Dorcas. Ὅσα ἐποίησεν μετ' αὐτῶν ὄσα ἡ Δορκάς, id est: 'quas faciebat secum viuens Dorcas' siue 'quas faciebat, dum cum ipsis esset Dorcas'.

[42] Et multi crediderunt Domino. Ἐπὶ τὸν Κύριον, id est 'in Dominum'. Vnde apparet interpreti nihil retulisse vtrum dicas: 'credere Domino' an
555 'credere in Dominum'.

LB 473 | [43] Apud Simonem coriarium. Βυρσεῖ. Quod opificium non solum plebeium, verum et sordidum habetur. O, quantus hospes, et apostolici culminis princeps apud cuiusmodi diuersatur hospitem! Nunc [D] in immensum [A] creuerunt opes ecclesiae. [B] Gratulandum est felicitati, si modo vere sita est in
560 hoc ecclesiae felicitas et si felicitati respondet pietas.

[A]

EX CAPITE DECIMO.

[1] Centurio cohortis. Minus ambiguum erat 'ex cohorte'. Neque enim is erat princeps totius cohortis, quae circiter mille milites continet, sed vnus ex ea
565 cohorte. Atque ita est Graece: ἐκ σπείρης. [D] Spiram autem Chrysostomus, aut quisquis is fuit, interpretatur νόμερον, et hic Latine loquens.

537 תבט ACD E: תבט BE.

547 emiserunt B-E: miserunt A.

553 ipsae B-E: illae A.

555 an B-E: et A.

559-560 Nunc ... creuerunt DE: Nunc trium

regum palatia vix sufficerent, excipiendo Petri vicario. Eo creuerunt A-C.

563-565 Centurio ... σπειρης inter 560 ecclesiae et 562 EX CAPITE posuit A.

533 *Hoc certe ... verbum* Refers to the text of *Annot. in Mc.* 5, 41, which is written in the app. crit. ad ll. 772-790, ASD VI, 5, p. 380 sq.; Er. wrote in the first three editions that it was not certain whether Thabita was a noun or a verb, and that in Hebrew it meant "respice" or "attolle oculos". He reported in 1516 that, according to Johann Reuchlin (Capnion), the woman in *Act.* 9 was not called Thabita, but Thabia (*De verbo mirifico* II, f° di, Basel, 1494). He did not write that "respice" was the translation by Reuchlin, but ascribed it to Oecolampadius in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 112, l. 84 sq. Cf. ASD VI, 5, p. 381, n. ll. 767-790 ad *Annot. in Mc.* 5, 41, where I have mentioned Nebrija's criticism in *In Reuclinum Phorcensem et Erasmus Roterdanum, quod de taliu in Euangelio Marci et de tabiua in Luca non bene senserunt*, an 18th century MS. of which was published by C. Gilly in *Una obra desconocida de Nebrija contra Erasmo y Reuchlin*, in *El Erasmismo en España* (Santander 1986), pp. 195-218; Gilly published a 16th century MS. of this work in *Otra vez Nebrija, Erasmo, Reuchlin y Cisneros*, in *Butleri de la Societat Castellonenca de Cultura*, 74, 1998, pp. 257-340.

537 תבט In OT the pi'el of תבט "to look at", is only found in *Is.* 5, 30 (Koehler-Baumgartner).

539 *Laurentius Valla, Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 1: "Cur Graecum nomen posuit, non Latinum? Lucas Graece loquens dixit: 'Tabitha', quod est Hebraicum, transferri videlicet in Graecum 'Dorcas', quod Latine dicitur: 'caprea', δορκάς."

542-545 *Quam ... Dorcade* An interlinear gloss reads ad locum: "In quibusdam codicibus inuenitur 'Cum lauissent vnguentis'." This 1527 annotation is anticipated in *Paraphr. in Act.* 9, 37, LB VII, 706 C, where Er. had dissociated himself from this gloss, writing: "Quum autem cadauer ex more lauissent, vincturi posuerunt illud in coenaculo."

546-548 *Miserunt ... marginali* In modern editions of NT δύο ἄνδρας is included in the text. *Nov. Test. A* reads: δύο ἄνδρας and offers the translation: "miserunt duos viros ad

eum, rogantes"; B-E omit δύο ἄνδρας and "duos viros".

548-550 *Ne pigriteris ... ipsum Nov. Test.*: "ne grauaretur venire vsque ad se".

554-556 *Et multi ... Dominum Cf. Valla, Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 1: "Graece est 'in Dominum', ἐπὶ τὸν Κύριον, vt appareat nihil interesse apud interpretem inter 'credere in Deo' et 'credere in Deum'." *Nov. Test. A*: "in Domino"; B-E: "in Dominum". In *Explan. symboli, ASD V*, 1, p. 226, ll. 616-623 Er. discusses "credere in Deum" and "credere in Deo" and regards them as Hebraisms.

557-558 *Quod opificium ... habetur* This is reminiscent of Pliny, *Nat. XVII*, 27, 46, 258: "e coriariorum sordibus".

558-560 *O, quantus ... ecclesiae* The 1527 alteration (see my app. crit.) was influenced by Stunica who charged Er. of the heresies of Huss and Wycliffe in *Er. blasph. et imp.*, f° 14 r°: "Nam qui opes ac potentiam Romanorum pontificum in transcurso cauillatur, cum vix illis excipiendis tria Regum palatia sufficere dicat: facit id quidem suo more, vt qui ecclesiam cum Viclefianis haereticis et Hussitis ad pristinam illam apostolorum paupertatem vellet reuocare." Er. also responds to this criticism in *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.*, LB IX, 361 B-E, where he quotes the version of A-C of this passage.

563-565 *Centurio ... σπειρης Cf. Valla, Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 1: "Melius Graece 'ex cohorte'. Non enim dicitur centurio cohortis, quae constat fere ex mille militibus, sed tribunus; nec tribunus legionis, sed legatus, nec legatus exercitus, sed imperator. Legatus autem dicitur legionis, et tribunus cohortis, quia toti illi praeest; vt imperator exercitus, et item in caeteris. Cic. in 6. de Rep. [*Rep.* VI, 1, 1] 'Cum in Africam venissem tribunus ad quartam legionem, vt scitis, militum', ἐκ σπειρης." *Nov. Test. A*: "cohortis"; B-E: "ex cohorte".

565-566 *Spiram ... loquens* Added in D after Er. bought the Greek text of Chrys. *Hom. in Act.* in 1525. Er. refers to *Hom. in Act.* 22, 1, Migne PG 60, 171: Σπειρά ἐστιν, ὃ καλοῦμεν νυνὶ νοῦμερον.

[4] [A] Quis es, Domine. Τί ἐστὶ, κύριε, id est: 'Quid est, Domine?' [D] Hoc est: 'Quid rei est?' [A] Atque ita legendum arguit ipsa etiam angeli responsio: [C] *Orationes tuae* etc.

570 [6] [D] Hic tibi dicet quid te oporteat facere. Hoc non habebatur in aeditione Hispaniensi, et videtur asscriptum ex capite quod proxime praecessit et in hoc ipso mox repetitur inferius.

[7] [A] Duos domesticos. Δύο τῶν οἰκετῶν, id est 'duos famulorum'. [D] Et [A] militem timentem Dominum. [D] Στρατιώτην [A] εὐσεβῆ, id est
575 [D] 'militem [A] pium'. [D] Quid hic opus erat periphrasi? Caeterum ne lector offenderetur, quod Cornelius ad pietatis negocium vteretur milite, addidit 'pium'. [A] Qui illi parebant. Τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ, id est: 'qui illi assistebant' siue, vt alibi vertit, 'inseruiebant'. Parebant et caeteri milites, verum hi semper aderant ministerii gratia.

580 [9] In superiora. Ἐπὶ τὸ δῶμα. [B] Quod in Euangelis vertit *tectum*. Apparet enim Petrum conscendisse tectum, in quo soliti sunt inambulare quidam, vt oraret sub dio, ceu vicinior Deo, tum etiam semotior ab hominum strepitu.

[11] [A] Et vidit. Καὶ θεωρεῖ, id est 'videt', praesentis temporis. Vas quod-
585 dam velut linteum. Hieronymus in Esaiam citat vas quoddam linteum, nec id vno sane loco; [B] vt accipiamus ipsum linteum fuisse vas, atque ita mox appellat absque ὄς. [A] Quatuor initiis summitti. Graeci legunt 'quatuor initiis alligatum ac demissum e coelo', τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον καὶ καθιέμενον.
LB 474

590 [12] Quadrupedia et. Graece sic habet: τετράποδα τῆς γῆς καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἔρπετά, id est 'quadrupedia terrae et bestiae et reptilia'. Porro θηρίον Graecis proprie noxiam bestiam significat, veluti viperam aut lupum.

[13] Occide et manduca. Θύσον καὶ φάγε, id est: 'sacrifica' siue 'macta et ede'.

595 [14] Absit Domine. Μηδαμῶς, id est 'nequaquam'.

[15] Iterum secundo. Πάλιν ἐκ δευτέρου, 'rursus iterum'. Tu commune dixeris. 'Communia' vertendum erat. Quanquam Graece verbum est μὴ κοίνου, id est: 'ne communica', hoc est: 'ne feceris communia'. Sic enim Hebraei vocant impura [D] et nefasta.

600 [16] [A] Per ter. Ἐπὶ τρίς, id est 'ad ter', quanquam satis erat dicere: 'ter'. Nouum sermonis decus commentus est interpres. [E] Quidam hunc locum sic defendit a soloecismo, quod interpres reddidit Graecam formam. At dicendum erat: 'ad ter'. Et Latini dicunt: 'ad calendas Ianuar.' pro 'circiter'. Quanquam reddere figuram Graccam Latine frequenter est σολοικίζειν. [B] Atqui ex hoc soloecismo natus est, opinor, apologus qui vulgo fertur non infestius. Sacerdos quispiam rusticanae plebis rusticior pastor, cum primum esset baptizaturus infantem ac in libro vnde solennia verba pronuntiabat, minio asscriptum offenderet 'Salta per ter', quibus verbis librarius admonebat tres retro paginas esse reuoluendas,
605 mox iussit, vt aedituus adduceret hastile quo crux imposita circumfertur. Eo

610 accepto, 'Bene sit', inquit, 'antehac nunquam idem expertus sum, sed ita res postulatur', et hastili innixus apsidem saxeam ter transiliit atque ita recepto codice reli-

574 timentem *DE*: metuentem *A-C*.
578 assistebant *B-E*: assistebat *A*.

567-569 *Quis es ... tuae* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 850, col. 1: "Graece non est 'quis es?', sed 'quid est?' Quod angeli responsio declarat. Τί ἐστὶ." *Nov. Test.*: "Quid est".

570-572 *Hic tibi ... inferius* *Nov. Test.* reads: Οὐτος ἀλλήσει σοι, τί σε δεῖ ποιῆν, text mentioned in the app. crit. in modern editions of *NT*. and offers the translation "Hic dicet tibi, quid te oporteat facere", text included in the *Clementina*, but mentioned in their app. crit. by Wordsworth-White and Weber. *Complut.* contains the same reading as the *Clementina*, but omits the Greek equivalent. The two texts to which Er. refers are *Act.* 9, 6 (*Vg.*: 9, 7) and the passage of *Act.* 10, 32 which he found in his Greek MSS. and which modern editions of *NT* mention in the app. crit. Cf. infra, p. 248, ll. 638-640.

573-579 *Duos ... gratia* *Nov. Test. A*: "domesticos ... militem religiosum ... sibi cohaerebant"; *B-E*: "famulos ... militem religiosum ... sibi adhaerebant."

575 *periphrasi* *V.* supra, p. 23, introd., §10.

584-591 *Et vidit ... reptilia* In *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 213, ll. 328-332, Er. responds to criticism of *Nov. Test. A* by Lee, who had written, f° 51 v°: "Eras.: 'Graeci legunt: Quatuor initiis alligatum ac demissum a coelo.' Edouardus: 'Verum est, sed ita non interpretaris. Etiam in Graecis est reptilia, sed non habes in textu Latino.'" In *Nov. Test. A* Er. had translated: "Et vidit coelum apertum, et descendens vas quoddam velut linteum magnum quatuor initiis summitti", in *A-B-E* he replaced "vidit" by "videt" and "initiis summitti" by "initiis alligatum summitti". And he changed "quadrupedia et serpentina terrae" (*A* and *Vg.*), into "quadrupedia terrae, bestiaeque, et reptilia" (*B-E*).

585 *Hieronymus Comm. in Is.* IV, 11, 6-9: "in vase linteo", and VI, 14, 23: "in vase illo linteo", *CCSL* 73, pp. 152 and 249. Jerome does not use these words as quotations but includes them in his sentences.

593-594 *Occide ... ede* *Nov. Test. A* has the same reading as *Vg.*; *B-E*: "macta et vescere".

595 *Absit ... nequaquam* *Nov. Test. A*: "Absit";

591 bestiae *B-E*: bestias *A*.

B-E: "Nequaquam".

596 *Iterum ... iterum* *Nov. Test. A*: "iterum secundo"; *B-E*: "rursus iterum".

596-597 *Tu commune ... Communia* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 850, col. 1: "Incuria interpretis, pro plurali ponere singularem, ob id decepti, quia Graece nullus casus est, sed vt sic dicam, 'ne communices', id est: 'ne communia putaueris', μη κοινοῦ." *Nov. Test.*: "communia".

600-612 *Per ter ... peregit* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 850, col. 1: "Obsoleta vox nec Latina 'per ter', quia Graece ἐπι τρεῖς." *Nov. Test.*: "tertio". Ad *Act.* 11, 10 Er. does not comment on "per ter". The 1535 addition is a response to criticism in Stunica's *Assertio*, as can be deduced from Ep. 1466 (21 July 1524), ll. 35-41, and *Epist. apolog. adv. Stum.* 30, *LB IX*, 397 CD (first published in 1529. *ASD IX*, 2, p. 28 sq., and VI, 5, p. 21). Stunica also commented adversely upon the "apologus": "O festiuisimum apologum ac plane dignum qui praeclaris suis annotationibus ad perpetuum rei memoriam ab Erasmo insereretur." Bludau too, p. 51, considered telling this anecdote unsuitable to the dignity of Holy Writ.

601-605 *soloecismo ... σολοικίζειν ... soloecismo* *V.* supra, p. 23, introd., §10.

605 *apologus* "A tale, story, fable" (*OLD*). Cf. *De. cop. verb.*, *ASD I*, 6, pp. 254-266 "De apologis".

607-608 *minio ascriptum ... Salta per ter* "Salta" should mean here "to turn over a page" or "to turn back a page", but I have not found these meanings in any Latin dictionary. It is reminiscent of French "sauter" and Spanish "saltar", which can have the meaning "to turn over". And according to *OLD* the first meaning of "ascribere" is "to write in addition, to add in writing, to insert (in a document, etc.)". So I am inclined to believe that "Salta per ter" was not a rubric that belonged to the text of the ritual used by the priest, but an addition made by a copyist.

609 *aedituus* 'Sacristan'.

qua peregit. [A] Et statim receptum est. Καὶ πάλιν ἀνελήφθη, id est: 'et rursus receptum est', nimirum quod inde venisset.

615 [21] [B] Descendens autem Petrus ad viros. Post haec verba in nonnullis Graecorum exemplaribus additum erat τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου πρὸς αὐτόν, id est: 'qui missi fuerant a Cornelio ad se'.

LB 475 | [22] [A] Accersire te. Rursum vertit figuram Graecam. Latine dixisset: 'ut accerseret te'.

620 [23] Introducens ergo. Εἰσκαλεσάμενος, id est 'introuocatos' siue 'inuitatos'.

[28] Quomodo abominatum sit. Ὡς ἀθέμιτόν ἐστι, id est: 'ut nefas est'. Nam parum erat ciuile, ut Petrus apud ethnicum dicat abominandum esse cum eo colloqui. Verum [B] ait [A] ex consuetudine suae gentis sibi non esse fas cum illo congredi. Et mox coniungi. Graecis est κολλᾶσθαι, 'adhaerere' siue 'adglutinare'.

625 [29] Sine dubitatione. Ἀναντιρρήτως, id est 'citra contradictionem' [B] siue 'incunctanter'.

[30] [A] Nudius quarto die etc. Ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων καὶ τὴν ἐνάτην ὥραν προσευχόμενος, id est: 'Quarto ab hinc die vsque ad hanc horam sedebam ieiunans et hora nona orans'. Ex verbis interpretis apparet Cornelium ieiunasse et orasse totum quatrimum. Sentit autem se ieiunasse et orasse die quodam, qui quartus esset ab eo quo colloquebatur cum Petro. Siquidem *vsque ad hanc horam* dixit pro 'vsque ad hoc tempus'; et pro ἤμην, 'sedebam', nonnulli legunt ἤμην, 'cram', prima vocali attenuata. In veste candida. Λαμπρᾶ, id est 'splendida'.

635 [31] Et eleemosynae tuae commemoratae sunt. Ἐμνήσθησαν, id est 'in memoria habitae'. Nam memoratur quod narratur.

[32] Simonis coriarii iuxta mare. Sub haec addunt Graeci codices quod in nostris omnino non habetur: ὃς παραγενόμενος λαλήσει σοι, id est: 'qui adueniens loquetur tibi'.

[33] [D] In conspectu tuo. Graeci legunt 'in conspectu Dei', ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Est autem sermo confirmantis animi simplicitatem, cuius Deum facit testem. Annotat hic nonnihil et Glossa Ordinaria. [A] Adsumus audire. Graecanici sermonis formam reddidit, πάρεσμεν ἀκοῦσαι, pro eo quod est 'adsumus, ut audiamus' siue 'ad audiendum'.

645 [35] Sed in omni gente. Ἐν πάντι ἔθνει, id est 'in quavis gente'.

[36] Verbum misit filiis. Τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλεν, id est 'verbum quod misit'. Offensus lector oratione non absoluta sustulit 'quod'. Aut enim anapodotos est oratio aut accusatiuo abusus est loco nominatiui, hoc est: 'verbum quod misit filiis Israel'. Aut, quod mihi maxime probatur, accusatiuus hic λόγον referendus est ad verbum quod sequitur, οἴδατε, id est 'scitis'. Deinde quia intercessit hyperbaton et item parenthesis, quod ante dixerat λόγον, alia voce repetiit ῥῆμα, ut legamus ad hunc modum: 'verbum quod misit filiis Israel, annuncians pacem per Iesum Christum'; deinde per parenthesis interiiciatur '(hic est

655 omnium Dominus)' [B] moxque sequatur [A] 'Ipsi nostis', 'verbum' inquam, 'quod factum est per omnem Iudaeam'.

612 peregit. Et B-E: 601 interpretes. Et A. *Vide etiam app. crit. ad 757*.
616 ἀπόβον C-E: ἀποβον B.
624 coniungi E: adiungere se A-D.

628 die etc. DE: die.) et A, die et.) BC.
629 ἐνάτην C-E: ἐνάτην A, ἐνάτην B.
646 omni gente E: omni populo A-D.
654 intericiatur E: intericiit A, intericiat B-D.

612-613 *Et statim ... venisset* Cf. supra, p. 182, ll. 122-126.

615-616 τοὺς ἀπεσταλμένους ... ἀπόβον This is not included in *Nov. Test. A*, but in B-E it is added and translated as "qui missi erant a Cornelio ad ipsum".

617-618 *ut accerseret* The reading of *Nov. Test. 619-620 Introducens ... inuitatos* *Nov. Test. A* has the same reading as Vg.; B-E: "Intro vocatos igitur eos".

621-625 *Quomodo ... adglutinare* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 1: "Graece est 'nephas' potius quam 'abominatum', et 'vt' potius quam 'quomodo' et 'adhaerere' potius quam 'coniungere'." *Nov. Test. A*: "quomodo abominatum sit ... coniungi"; B-E: "non esse fas ... coniungi".

627 *incunctanter* The reading of *Nov. Test. B-E*; A: "sine contradictione".

628-634 *Nudius ... attenuata* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 1 sq.: "Et barbara translatio et a librariis corrupta; videtur iam quatuor diebus perstetisse in oratione Cornelius, quod fieri non potest. Ego sic transtulissem, quantum ad prima verba pertinet, nam caetera reddam pristinae translationi: 'Nudius quartus, vel quarto ab hinc die vsque ad hanc horam eram ieiunans, et nona hora orans in domo mea.'" *Nov. Test. A*: "Ab hinc quarto die vsque ad hanc horam ieiunans eram (ἄμην) et hora nona orans"; B-E: "Die ab hinc quarto vsque ad hanc horam sedebam ieiunans, et hora nona precabar".

634-635 *In veste ... splendida* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 2: "Non est Graece 'candida', sed 'clara', λαμπρῆ." *Nov. Test.*: "splendida".

636-637 *Et eleemosynae ... narratur* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 2: "Commemoratae pro 'narratae' fere accipi solet, at hic significat pro 'in memoria habitae sunt', ἐμνήσθησαν." *Nov. Test.*: "in memoria habitae sunt".

639 ὅς παραγενόμενος λαλήσει σοι Included in the text of *Nov. Test.*, but mentioned in the app. crit. in modern editions of *NT*. The translation "qui simul atque venerit loquetur tibi", which is presented in B-E, is omitted in *Nov. Test. A*. Cf. supra, p. 246, l. 570 sqq., ad Act. 10, 6.

641-643 *In conspectu ... Ordinaria* *Nov. Test.* reads: ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, just as modern editions of *NT*, most of which mention ἐνώπιόν σου in the app. crit. Vg. reads: "tuo", Wordsworth-White mentions "Dei" in the app. crit. *Nov. Test. A*: "in conspectu Dei", B-E: "teste Deo". The *Glossa Ordinaria* reads ad locum: "In conspectu Dei". R<abanus>: In Graeco: 'in conspectu Dei assumus'; quod recte dicitur ab eo qui Deo promptus erat obtemperare: credens eum vbique praesentem esse."

644-645 *adsumus, ut audiamus* The reading of *Nov. Test.*

646 *in quavis gente* The reading of *Nov. Test. 647-656 Verbum ... Iudaeam* *Nov. Test.*: "Sermonem (A: "Sermo") quem misit Deus filiis Israel, annuncians pacem per Iesum Christum (hic est omnium Dominus). Ipsi nostis de quo sermone (A: "quod") fama divulgatum fuit in tota Iudaea, rumore primum orto a Galilaea, post baptismum quod praedicabat Ioannes, vt Iesum Nazarenum vnixerit Deus Spiritu Sancto et virtute qui obambulavit (A: "pertransiit") beneficiendo et sanando omnes oppressos a diabolo, quoniam Deus erat cum illo." The passage in ll. 653-656 looks like the reading of vss. 36 and 37^a in *Nov. Test. A*.

648 *absoluta* V. supra, p. 20, introd., §10.

648-649 *anapodotos* V. supra, p. 21, introd., §10.

652 *hyperbaton* V. supra, p. 22, introd., §10.

652 and 654 *parenthesis* and *parenthesim* V. supra, p. 23, introd., §10.

653-656 *verbum ... Iudaeam* V. supra, n. ll. 647-656.

[37] Incipiens enim. *Enim* adiecit aliquis de suo, cum non sit in Graecis
 LB 476 exemplaribus. Et *incipiens*, ἀρχόμενον, hoc loco neutri | generis est, vt referatur ad
 660 *verbum*. Porro *verbum* hoc in loco nihil aliud dicit quam rem populari sermone
 iactatam. Eum rumorem ait ortum ex Galilaea post baptisma Ioannis. Deinde
 ponit argumentum rumoris, [B] videlicet [A] de Iesu Nazareno.

[38] Quomodo vnxit eum. Quidam codices habebant ὡς ἔχρισεν αὐτόν,
 id est: 'quomodo vnxit eum'; quidam ὃν ἔχρισεν αὐτόν, id est: 'quem vnxit
 665 eum'. Caeterum illud pronomen *eum* omittendum erat interpreti, quod ex idio-
 mate sit sermonis Hebraei. Incertum Petrus haec Hebraice dixerit an Graece.
 Tamen etiam cum Graece scribunt apostoli, multum referunt ex proprietate suae
 linguae. Quemadmodum et hodie qui Latine loquuntur, parum alioqui literati,
 nonnihil admiscent ex sermone vernaculo, vel imprudentes, puta Gallus e ser-
 670 mone Gallico, Britannus e Britannico, Germanus e Germanico. Nam apostoli
 Graecitatem suam non e Demosthenis orationibus, sed e vulgi colloquio didice-
 runt. [B] Sic enim visum est sapientiae diuinae, nullis eloquentiae mortalis admi-
 niculis orbem in suam sententiam pertrahere. Neque enim donum illud lingua-
 rum oportebat esse perpetuum. Satis erat adesse, quoties vsus postulabat. Vt non
 semper excitabant mortuos, non semper sanabant aegrotos, sed tum demum,
 675 cum ad religionis et euangelii negocium pertinebat. Semel duntaxat legimus
 apostolos nouis linguis loquentes miraculo fuisse. Et huius voluminis cap. 19.
 narrantur qui baptizati Spiritum Sanctum acceperant, linguis loquuti et prophe-
 tasse. Quanquam vero propius est apostolos id temporis vnica lingua fuisse
 loquutos, ac virtute diuina factum, vt aequae ab omnibus intelligerentur.

680 Neque vero necesse est, opinor, quicquid fuit in apostolis, protinus tribuere
 miraculo. Homines erant, quaedam ignorabant, in nonnullis errabant. Etiam
 post acceptum Spiritum Sanctum obiurgatur ac docetur Petrus a Paulo. Paulus a
 Barnaba dissentit, vsque ad diuortium. Et haud scio an hoc magis congruerit
 685 euangelio Christi, vt simplici inconditoque sermone proderetur in vulgus ac talis
 esset apostolorum oratio qualis cultus, qualis victus, qualis omnis vita, exceptis iis
 quae sunt pietatis et animi, ne quid in hoc negocio sibi vindicare posset huma-
 nac facundiae supercilium. Saepe relinquebat discipulos suos Christus humanis
 viribus, esuriebant, sitiebant, fatigabantur corporis laboribus, animi curis, sentie-
 690 bant ingrauescentem aetatem, aliaque fragilitatis humanae incommoda. Sed idem
 aderat, quoties maiestatem suam mundo voluit innotescere. Atque ita temperabat
 organa suorum, quibus ad euangelii propagationem utebatur, quatenus intellige-
 bat ad diuini sui consilii rationem adque mortalium salutem maxime conducere.
 Neque vero mirum, si cum Aegyptus ac Syria, Cilicia totaque pene Minor Asia,
 primum ob imperium Alexandri, mox Romanorum, vulgo Graece loqueretur,
 695 apostoli citra miraculum Graece nouissent, praesertim cum postea tot annos inter
 Graece loquentes versarentur. Neque enim statim ab iis conscriptum est Euange-
 700 lium. Qui | inter Gallos viuit, vno protinus anno Gallice loquitur, etiamsi prius
 nihil eius sermonis tenuerit. Et miramur apostolos tot annis mediocrem sermonis
 facultatem fuisse consequutos? Iam vero non sum nescius a Paulo commemorari

700 genera linguarum et interpretationem sermonum inter dona Spiritus. Et ipse gloriatur quod plus caeteris omnibus loquatur linguis. Verum id cuiusmodi fuerit, non est fortassis huius loci persequi. Sed vt donemus interim simile fuisse ei quod accidit a Spiritu Sancto in apostolos effuso, addamus et illud, non contigisse illis hoc dono politam et exactam linguarum peritiam, sed eatenus duntaxat, quate-

694 Romanorum C-E: Rhomanorum B.

657-661 *Incipiens ... Nazareno* In modern editions of NT $\nu\acute{\alpha}\rho$ is not included in the text. *Nov. Test.*: "rumore primum orto".

658 *neutri V. supra*, p. 16, introd., §9a.

659-660 *verbum ... iactatam* Cf. supra, p. 198, l. 506 sqq. ad Act. 2, 6.

662-757 *Quomodo vnxit ... iudicia Nov. Test.*: $\acute{\omega}\varsigma \acute{\epsilon}\chi\rho\iota\sigma\epsilon\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\nu$ and "vt Iesum Nazarenum vnixerit Deus". The 1516 annotation was much criticized. In Ep. 769 (2 Feb. 1518), ll. 58-71, Johann Maier von Eck criticized the sentences "Tamen ... linguae" (l. 666 sq.) and "Nam ... didicerunt (l. 669 sq.)" and argued that it is common knowledge that the apostles knew various kinds of languages by the gift of the Holy Spirit. The 1519 digression is to be explained by this criticism; it repeats the arguments which Er. used in his answer to Eck in Ep. 844 (15 May 1518), ll. 56-98. Later, Er. defended himself against criticism from Lee, Stunica and Spanish monks in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, p. 212, ll. 295-326, *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 150, ll. 773-782, *Apolog. ad Stun. Concl.* 28, LB IX, 390 F - 391 A (cf. 382 C), and *Apolog. adv. monach. hisp.*, LB IX, 1073 B - 1074 B. In *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.* he did not defend himself against the passage in *Er. blasph. et imp.*, f° 14 r° - 17 v°, in which Stunica, referring to Eck's views, contests Er.'s argumentation. It is apparent from Lee's annotation and Er.'s response to it that Van Dorp agreed with Lee's criticism. In Ep. 1304 to Pope Adrian VI (1 Augustus 1522), l. 140 sqq., Er. makes similar remarks.

In *Annot. in 1. Cor.* 4, 3: "Aut ab humano die", LB VI, 673 E - 674 D, Er. renders a comparable criticism of Paul's style by Jerome: "Hunc locum alicubi citat Hieronymus, vt ostendat Paulum non admodum elegantem fuisse in lingua Graeca, sed quaedam Cilicum more dixisse; nam Cilix erat." To this 1516 text he adds an ample defence in 1522 against a "certain" critic, who, from

Apolog. resp. Iac. Lop. Stun., ASD IX, 2, p. 180-182, ll. 303-351, turns out to be Stunica. In *Supputat. error. in cens. N. Bedae*, LB IX, 656 C - 660 C, Er. defends himself against objections from N. Beda to the passage in the preface to the *Paraphr. in Rom.* (1517), LB VII, 771-772: "Ita Graece Romanis loquutus est Paulus, vt a mere Graecis non satis queat intelligi, ob passim admixtam Hebraei sermonis proprietatem." Cf. Bludau, p. 71, Rummel, *Annotations*, p. 141, and *God and Solecism*, p. 62 sq., and Asso, p. 94 sq.

663 $\delta\nu \acute{\epsilon}\chi\rho\iota\sigma\epsilon\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\nu$ It is not clear where Er. found this reading. Nowadays it is only known from the Codex Bezae, in which it is found as a correction, consisting of the addition of $\alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\nu$. But Er. did not know this codex. ASD IX, 2, p. 151, n. l. 774.

664-665 *ex idiomate ... Hebraei* As H.J. de Jonge argues in his edition of *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 151, n. l. 776, the insertion of "eum" is not necessarily due to Semitic influence because it is also found in classical and later Greek. V. Blass-Debrunner, p. 246, §297, Cf. supra, p. 59, n. l. 643², ad *Ioh.* 1, 27. and Moulton, 3, p. 325. For "idiomate" v. supra, p. 23 sq., introd., §11.

666 *proprietate* V. supra, p. 24, introd., §11.

675-676 *Semel ... fuisse* Refers to Act. 2, 4-11, but "linguis ... nouis" is found in *Mc.* 16, 17.

Cf. supra, p. 198, ll. 497-499, ad Act. 2, 4.

676-678 *Et huius ... prophetasse* Act. 19, 6.

681 *Homines ... errabant* Cf. *Annot. in Mt.* 2, 6, ASD VI, 5, p. 100, ll. 808-814, and *Annot. in praefationem*, ASD VI, 5, p. 62, l. 197 sq., respectively.

681-683 *Etiam ... diuortium* Refers to the events described in *Gal.* 2, 11-14 and *Act.* 15, 36-41, respectively. Cf. *Annot. in Mr.* 2, 6, ASD VI, 5, p. 101, ll. 828-832.

699 *Paulo 1. Cor.* 12, 8-11.

700-701 *ipse gloriatur 1. Cor.* 14, 18: "Gratias ago Deo meo, quod omnium vestrum lingua loquor."

705 nus maxime conducebat ad negocium euangelicum; sicut cui contigerat prophetiae donum, vt hunc aut illum locum explanaret, non continuo quouis tempore, quemuis scripturae locum poterat explicare, quod eas dotes Deus singulis impartiret ad mensuram fidei, teste Paulo; ita si cui contigerat pro re nata linguarum peritia, non statim apud quousis, in quouis argumento idem potuisse videtur.

710 Siquidem existimamus et Augustino prophetiae donum adfuisse in explicandis sacris literis, et tamen alicubi non assequitur sensum scripturae germanum. Neque Hieronymo defuit, opinor, donum linguarum, et tamen in nonnullis dissentiunt ab eo qui literas Hebraeas profitentur. Quod si quis omnino contendat apostolis infusam coelitus omnium linguarum peritiam atque hoc donum illis

715 fuisse perpetuum, cum ea quae fiunt virtute diuina, perfectiora sint iis quae fiunt iuxta naturae ordinem aut per humanam industriam, autore Chrysostomo, qui fit, vt apostolorum sermo non solum impolitus sit et inconditus, verum etiam imperfectus, perturbatus, aliquoties plane soloecissans? Neque enim id negari potest quod res ipsa clamitat. Placebat Spiritui Sancto sermonis simplicitas, sed

720 pura tamen et integra, atque iis vacans incommodis quae solent auditorum intelligentiam impedire. Atque in his passim desudant interpretes Graeci, quibus Demosthenes et Plato facilis erat ac perspicuus. Quoties Origenes in Paulo desiderat Graecanici sermonis integritatem! Quoties hyperbatis, anantapodotis et amphibologiis offenditur! Neque id negat Chrysostomus et fatetur compluribus

725 in locis Hieronymus, aperte Paulo tribuens Graecanici sermonis imperitiam. Idem Lucae plus tribuit in literis Graecis quam Hebraicis, non ob aliud, nisi quod in his magis esset institutus, quippe Antiochenus. Idem fatetur Paulum disertiorum in lingua Hebraea quam Graeca, quod in illa natus esset, in hac institutus. Rursus alicubi, quod posterior epistola Petri dissideat a phrasi prioris, hanc adducit causam, quod in ea sit alio vsus interprete. At quorsum opus interprete, si perfectam omnium linguarum peritiam dabat Spiritus Sanctus? Praesertim cum

730 extra controuersiam sit apostolos omnes Graece duntaxat scripsisse excepto Matthaeo [E] iuxta quorundam opinionem. [B] Cur ausi sunt interpretari veteres

723 anantapodotis E: anapodotis B-D.

715-716 cum ea ... Chrysostomo A variation on Ep. 844, l. 68 sq.: "cum Spiritus sancti perfectiora sint opera quam naturae aut industriae humanae, autore Chrysostomo." I have not found a textual parallel in Chrys. Er. may have had in mind Chrysostom's train of thought in general, which finds its expression in e.g. *Hom. in Mt.* 23 (24), 10, Migne PG 57, 320: Οὐ γὰρ ἀπὸ γῆς ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτοὶ τῆς ψυχῆς ἀρεταί, ἀλλὰ Πνεύματος εἰσι καρπός, *Hom. in Tit.* 5, Migne PG 62, 688: Πάντων γὰρ κρατεῖ καὶ πάντων ἡ ἀρετὴ περιγίνεται, and *Expos. in Ps.* 7, Migne

PG 55, 82: ἡ δὲ ἀρετὴ, καὶν μεμονωμένη τύχη, πάντων ἐστὶ δυνατωτέρα. τὸν γὰρ Θεὸν ἔχει μεθ' ἑαυτῆς ἰστάμενον.

718 soloecissans V. supra, p. 23, introd., §10, s.v. "soloecismus".

722-723 Origenes ... integritatem Orig. writes in *Hom. in Hebr.*, frgm., Migne PG 14, 1308 D - 1309 A, that the *Epistle to the Hebrews* οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ Ἀποστόλου, ὁμολογήσαντος ἑαυτὸν ἰδιώτην εἶναι τῷ λόγῳ, τουτέστι, τῇ φράσει (quoted by Eus. *H.E.* VI, 25, 11 sq., GCS 2, 2, p. 578), and in *Comm. in Rom.*, IV, 11, Migne PG 14,

- 999 C: "Paulus, qui se imperitum, vt diximus, in sermone proficitur, in tribus his diuersitatibus vniuersa, pro quibus Christus praedicatur mortuus esse, complexus est." Cf. supra, p. 178, n. I. 30', ad Act. I, I.
- 723-724 *Quoties hyperbatis, anantapodotis et amphibologiis offenditur* For the stylistic terms v. supra, introd., §10, pp. 20-22. *ThLG* does not mention any text of Orig. in which ἀνανταπόδοτος is found, and mentions the following passages in which Orig. observes hyperbaton and ambiguity.
1. 'hyperbaton': In *Comm. in Rom.* I, 13, Migne *PG* 14, 858 AB, Orig. characterizes a hyperbaton as "elocutionis defectio" (the Greek original is found in a *Catena* fragment in *JThS* 13 (1912), p. 214). In a *Catena* fragment of *Comm. in Eph.* relating to *Eph.* I, 15-17, §. IX, 129, *JThS* 3 (1902), p. 398, l. 2 sq. Orig. believes to have found a solecism in *Eph.* I, 15, "if we do not explain it as a hyperbaton ..."
2. 'amphibologiis'. Remarks of Orig. on ambiguity have only been preserved in *Catena* fragments, in *Comm. in I. Cor.* 4, 6-8, §19, *JThS* 9 (1908), p. 359, l. 58 sqq., *Comm. in I. Cor.* 12, 3, §47, *JThS* 10 (1909), p. 30, ll. 20-24, *Comm. in Eph.* I, 4b, §III, *JThS* 3, p. 237, *Comm. in Eph.* 4, 13-15, §17, *JThS* 3, p. 414, l. 61 sq., *Comm. in Eph.* 6, 1-3 (§31), *JThS* 3, p. 568, l. 2 sqq. The passages in *Contra Cels.* I, 46, IV, 33, IV, 35, and IV, 63, mentioned in *ThLG*, have no bearing on Paul's *Epistles*.
- So there are not so many passages left in which Orig. takes offence at Paul using the figures of speech mentioned.
- 724 *Chrysostomus* I could not find remarks of Chrys. on stylistic shortcomings of Paul; in general he does not comment on the style of the Bible books, perhaps because this would not be in keeping with the character of sermons.
- 725-728 *Hieronymus ... institutus* Jerome supposes in *Comm. in Eph.* I, I, 15-18, Migne *PL* 26, 488 A-C, that "illuminatos oculos cordis vestri" may be rendered with a hyperbaton (Er. quotes from this text in *Annot. in Eph.* I, 17, *LB* VI, 835 D). He states in *Comm. in Eph.* II, 4, Migne *PL* 26, 533 sq., that the *Vg.* text is ambiguous because of the verbal translation, whereas it is more clear in Greek (Er. refers to this opinion in *Annot. in Eph.* 4, 14, *LB* VI, 846 F). In *Comm. in Eph.* III, 6, I, Migne *PL* 26, 571 A, he writes that it is ambiguous "vtrum in Domino parentibus suis filii debeant obedire an certe parentibus

suis filii obediant in Domino" (Er. refers to this opinion in *Annot. in Eph.* 6, I, *LB* VI, 855 F - 856 B).

Though Jerome wrote *Comm. in Gal.* and *Comm. in Eph.* especially after the example of Origen's commentaries (Frede, p. 517 sq.) he does not refer to Orig. in these places. Other comments on Paul's mastery of the Greek language are to be found in *Comm. in Gal.* I, 3, I, Migne *PL* 26, 372 C: "Paulo qui etsi imperitus est sermone, ... vsus sermone sit trivii, et ... quotidianae sermocinationis assumpserit", and III, 6, I, Migne *PL* 26, 455 B: "Hebraeus igitur ex Hebraeis, et qui esset in vernaculo sermone doctissimus, profundos sensus aliena lingua exprimere non valebat", in *Comm. in Eph.* II, 3, I sqq., Migne *PL* 26, 509 B: "Hebraeus ex Hebraeis, absque rhetorici nitore sermonis, et verborum compositione, et eloquii venustate", and in *De vir. ill.* 5, Migne *PL* 23, 617 B - 619 A, about his authorship of *Hebr.*: "Scripserat vt Hebraeus Hebraice, id est, suo eloquio disertissime, vt ea quae eloquenter scripta fuerant in Hebraeo, eloquentius verterentur in Graecum, et hanc causam esse, quod a caeteris Pauli epistolis discrepare videatur".

726-727 *Idem Lucae ... Antiochenus* Jerome writes about Luke in *De vir. ill.*, 7, Migne *PL* 23, 619 B: "Lucas medicus Antiochenis, vt eius scripta indicant, Graeci sermone non ignarus fuit", and in *Comm. in Is.* IX, 28, 9-13, *CCSL* 73, p. 360: "Lucas ... qui magis Graecae linguae habuit scientiam".

729-730 *Rursus ... Petri ... interprete* Jerome writes about Peter in *De vir. ill.*, I, Migne *PL* 23, 607 C - 609 A: "Scripsit duas epistolas ... quarum secunda a plerisque eius esse negatur propter styli cum priore dissonantiam", and in *Epist.* 120 (ad Hedybiam), II, 5, *CSEL* 55, 508: "duae epistolae, quae feruntur Petri, stilo inter se et caractere discrepant structuraque verborum; ex quo intellegimus pro necessitate rerum diuersis cum vsu interpretibus." See also above, p. 211, n. II. 784-785, ad Act. 3, 14.

732-733 *apostolos ... quorundam opinionem* V. *Annot. in Mt.* I, 2, *ASD* VI, 5, pp. 66-68, l. 43 sqq.

733 *veteres* In *Annot. in 2. Cor.* 2, 13, *LB* VI, 758 BC, Er. refers to Jerome, Theophyl. and Thomas Aquinas.

Jerome writes in *Epist.* 120 (ad Hedybiam), II, 4-8, *CSEL* 55, p. 507 sq.: "diuinorum sensuum maiestatem digno non poterat Graeci eloquii explicare sermone. Habebat ergo Titum interpretem, sicut et beatus Petrus

- quod Paulus ob id Titum desideraret, quod is in Graeci sermonis facultate esset
 735 promptior? Haec non multum absint a blasphemia, si quis hanc sententiam de
 dono linguarum mordicus teneat. Et tamen ea non veriti sunt ecclesiae probatis-
 simi doctores libris suis prodere. Atque haec pluribus a me disserta sunt quam
 fortassis annotationum argumentum postulabat; ne quis impie aut temere a me
 dictum existimet apostolos sermonem Graecum non ex orationibus Demostheni-
 LB 478 cis, sed ex populari colloquio didicisse. Neque enim ex oratio|nis, sed ex mentis
 741 habitu metienda est apostolorum autoritas. Neque magis pium hominem debet
 offendere in apostolis sermo incultus quam corpus illotum aut vestis plebeia.
 Quin ipse Christus, vt multis colligi potest coniecturis, vulgatissimo maximeque
 745 populari sermone est vsus, Syriace loquens, et fortassis aliquando Chaldaice, et
 haud scio an Graece nonnunquam, [D] vt erat id temporis populi sermo variis
 linguis corruptus, quandoquidem et apostoli Graece scribentes Romanorum
 multis vocibus vtuntur. [B] Atque hanc de apostolorum sermone opinionem ipsa
 res nobis persuadet, etiamsi non suffragaretur summorum virorum autoritas.
 Mihi tamen non est animus neque pro hac neque pro vlla alia digladiari, si diuer-
 750 sum sentit ecclesia. Lectorem admonemus, non proponimus oracula, nusquam
 non parati cedere melioribus. [D] Addam ridiculum quiddam. Quum alicubi
 scripsissem sermonem quo Dominus est vsus, fuisse non pure Hebraicum, sed
 Syra Chaldaeaeque lingua corruptum, quidam trismegistus theologus e Sorbona
 755 libro vulgato vociferatus est μάλα τραγικῶς quod Domini et apostolorum ser-
 monem dixerim corruptum. Idem clamaret, opinor, si scripsissem Dominum non
 bibisse syncerum vinum, sed aqua dilutum. Huc reciderunt rabinorum quorun-
 dam iudicia. [A] Omnes oppressos. Καταδυναστευομένοις. Recte vertit
 interpres, modo intelligamus hic *oppressos* dici qui tyrannide et potentia cuius-
 760 piam opprimuntur; id enim sonat Graeca vox.
 [39] In regione Iudaeorum. Ἐν τε τῇ χώρᾳ, id est 'et in regione Iudaeo-
 rum', conduplicata coniunctione.
 [41] Praeordinatis a Deo. Προκεχειροτονημένοις, quod magis sonat
 'delectis', vt fit per suffragia. [B] Graeca vox dicta est a porrigendis digitis, quo
 765 gestu suffragabatur olim populus. [D] Qui manducauimus et bibimus.
 Glossa Ordinaria monet in Graecis scriptum fuisse 'qui quadraginta dies' etc.
 Quanquam id in nostris codicibus non reperitur.
 [43] [A] Remissionem peccatorum accipere. Ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν,
 id est 'consequi remissionem peccatorum' siue 'remissionem peccatorum acceptu-
 rum esse'. Omnes qui credunt. Πάντα τὸν πιστεύοντα, id est 'omnem qui
 770 credit' aut 'quisquis credidisset'.
 [45] Ex circumcisione. Οἱ ἐκ περιτομῆς, id est: 'qui erant ex circumcisione'.
 Et in nationes. Καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη, id est 'et in gentes'. [B] Nec est gratia,
 χάρις, sed δωρεά, 'donum'. Et quia effusa est dictum est pro 'quod effusum
 775 esset'.
 [47] [A] Nunquid aqua. Graeci legunt in hunc modum: μή τι τὸ ὕδωρ
 κολῦσαι δύναται τις, τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους. Et apparet hunc esse sensum:

757 iudicia. Omnes *E*: iudicia. Quidam excusat soloeccismum interpretis quod reddiderit figuram Graecam. Id si fecisset, dixisset ad ter non per ter. Quanquam reddere figuram Graecam Latine, frequenter est *σολοικίζειν*. Omnes *D*. P. 296. [*i.e.* 286] vers. 7. haec verba. Quidam excusat Soloeccismum et nescio quo casu in locum non suum translata

comperi, ponenda, Pag. 283. vers. a fine 14 [*in hac editione, p. 248, l. 612 post "peregit".*] *D'*.

757 Καταδυναστευομένου *B-E*: καταδυναστευομένου *A*.

772-774 Nec est ... esset *B-E*: et δωρεά donum esset et effusum non quia est *A*.

Marcum, cuius euangelium Petro narrante et illo scribente compositum est ... Ergo et Paulus apostolus contristatur, quia praedicationis suae in praesentiarum fistulam organumque, per quod Christo caneret, non inuenerat ... profectus est Macedoniam, ut inueniret ibi Titum et haberet interpretationis euangelique solacium ... Theophyl. only mentions in *Expos. in 2. Cor. 2, 12-13*, Migne *PG* 124, 821 C, Paul's complaint that Titus' absence was inconvenient for his preaching. Thomas Aquinas, *Super epistolas S. Pauli lectura*, 1, *Super 2. Cor. lectura*, lectio 3, 69, p. 453, ad 2 *Cor. 2, 13*: "Sed quare non habuit requiem spiritui suo, subdit 'eo quod non inueni Titum fratrem meum', id est propter absentiam Titii, et hoc duplici de causa. Vna causa est quod, licet Apostolus sciret omnes linguas, ita ut diceret [1 *Cor. 14, 18*]: 'Gratias ago Deo meo, quod omnium vestrum lingua loquor', tamen magis expeditus et edoctus erat in lingua Hebraea quam in Graeca; Titus autem magis in Graeca."

753-736 *hanc sententiam ... linguarum V.* supra, p. 252, l. 714: "apostolis infusam coelitus omnium linguarum peritiam".

745 *id temporis V.* supra, p. 17, introd., §9b.

751 *parati cedere* This construction was already customary in Antiquity. Cf. supra, p. 19, introd., §9b.

751-755 *Quum alicubi ... corruptum* Cf. Er. in *Annot. in Mt. 5, 22*, *ASD VI*, 5, p. 140, l. 708 sq.: "quum Dominus sit vsus vulgari lingua, quae Syro Chaldaeoque sermone corrupta fuit ...".

753 *trismegistus theologus e Sorbona* These ironical words agree with the way in which Er. speaks about Sutor in *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, *LB IX*, 739 sqq., e.g. "cuiusdam Petri Sutoris quondam theologi Sorbonici" (739 A) and "trismacarios heros" (745 B). That Sutor had criticized Er.'s view on the language the Lord spoke is apparent from *LB IX*, 748 E: "Ridendum et illud, quod hic

tota disputatione tumultuatur ex amphibologia linguae Hebraicae, quae apud veteres nonnunquam significat eam qua Syri vtebantur, ex Chaldaico, Hebraeo atque etiam Latino, ut videtur, mixta, nonnunquam eam linguam qua Veteris Instrumenti libri prodiit sunt ... Linguam Hebraicam, hoc est: corruptam illam et permixtam, intelligebat vulgus, qua loquutus est Dominus et apostoli."

754 τραγικῶς *V.* supra, p. 24, introd., §II, s.v. "tragoedia".

756 *rabinorum* Er. often refers to the Paris theologians as "rab(b)ini". He objected to their claiming the right to be addressed as "magister noster"; cf. *ASD VI*, 5, p. 485, n. ll. 59-60 ad *Annot. in Lc. 2, 34*.

762-766 *Praeordinatis ... reperitur Nov. Test. A* has the same reading as *Vg.*; *B-E*: "testibus prius ad hoc delectis a Deo nimirum nobis, qui comedimus et (*DE*: "ac") bibimus vna cum illo". The *Glossa Ordinaria* reads ad locum: "Qui per .xl. dies manduca. etc." *B<eda>*: In Graeco additur 'per xl dies.' This passage and its sequel is borrowed from Beda, *Retract. in Act. 10, 41*, *CCSL* 121, p. 141. Modern editions of *NT* do not include ἡμέρας μ' and δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα in the text. The 1527 addition is anticipated in *Paraphr. in Act. 10, 40-41*, *LB VII*, 710 F. Sider, *CWE* 50, p. 234, n. 56.

767-770 *Remissionem ... credidisset Nov. Test.*: "quod remissionem peccatorum accepturus sit per nomen eius quisquis (*A*: "omnis qui") crediderit in eum."

771-774 *Ex circumcisione ... effusum esset Nov. Test.*: "Et obstupuerunt hi qui ex circumcisione genere credebant (*A*: "qui erant ex circumcisione fideles"), quotquot venerant cum Petro, quod et in gentes donum Spiritus Sancti effusum esset".

776 κολῦσαι Er. reads: κολῦσαι in *Nov. Test.* and *Annot.*

num quis vetare potest, quo minus aqua baptizentur ii qui Spiritum Sanctum acceperunt sicut et nos? Veluti plus sit Spiritus quam aqua, cumque ille contigerit, nihil esse magni si hoc accesserit. Caeterum τὸ ὕδωρ accusatius aut pendet a
 780 praepositione subaudita κατὰ aut adhaeret verbo βαπτισθῆναι, ea forma qua dicimus: βαπτίζομαι βάπτισμα.

EX CAPITE VNDECIMO.

[3] Quare introisti. Ὅτι πρὸς ἄνδρας. 'Ad viros praeputium habentes introisti'. Nam ὅτι hoc loco confirmantis est. Nec interrogant, sed accusant, [B]
 785 aut certe expostulant. [E] Interpres legisse videtur τί pro ὅτι.

LB 479 | [8] [A] Nequaquam Domine. Μηδαμῶς. Idem verbum quod superius verterat *absit*.

[18] [D] Poenitentiam dedit. Graeci codices addunt εἰς ζωήν, id est 'ad vitam'.

790 [19] [A] Sub Stephano. Ἐπὶ Στεφάνῳ, id est 'in Stephano' siue 'aduersus Stephanum'. Nam sub eo res geri dicitur qui imperio potitur. [D] Sed tum Graeci addunt paternum casum.

[20] Loquebantur et ad Graecos. Rursus non est Ἑλλήνας, sed Ἑλληνιστάς; significat enim religione et origine Iudaeos, sed alibi natos, qui nondum
 795 crediderant euangelio. Alioqui videri poterat exemplum baptizati Cornelii tantum animi addidisse Christianis, vt iam etiam gentibus auderent praedicare Christum.

[23] Permanere in Domino. Plusculum hic habent Graeci sic: προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν τῷ Κυρίῳ, id est: 'proposito cordis adhaerere Domino' siue 'perseueranter adhaerere Domino'. Latini addidere bis praepositionem *in*.
 800 Quod autem dixit: *proposito cordis*, perinde valet quasi diceret: 'ex animo et libera voluntate', non metu neque pudore humano.

[26] [A] Ita vt cognominarentur. Ἐγένετο δὲ αὐτοὺς ἐνιαυτὸν ὅλον συναθροῖναι τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ διδάξαι τὸν ὄχλον ἰκανόν, χρηματίσαι τε πρῶτον ἐν
 805 Ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς Χριστιανούς, id est: 'Accidit autem, vt annum totum consuetudinem agerent cum congregatione docerent]que turbam multam, et primum Antiochiae discipulos vocarent Christianos'. Nam illi vocabant eos Christianos, sed Lucas appellat eos discipulos. [D] Sensum explicat Historia Ecclesiastica: *Ibi*, inquit, *primum discipuli, veluti perhenni fonte sumpto vocabulo, appellati sunt Christiani*.
 810 Vsus est autem nouo verbo χρηματίσαι pro ὀνομάζεσθαι, quod idem vsurpauit Paulus in epistolae ad Romanos capite septimo. Videtur autem inde dicta vox, quod cognomen ex officio quo quis fungitur, addi solet, velut publicani dicuntur, quod publica vectigalia colligunt, ita Christiani, quod Christum profiterentur. Porro quod actiuo verbo videtur abusus pro passiuo,
 815 simile est ei quod Latini dicunt, 'audit doctor', pro eo quod erat 'appellatur doctor'.

[29] [B] In ministerium mittere. Εἰς διακονίαν. *Ministerium* vocat subsidium siue suppeditationem. [D] Subministrat enim qui necessaria suppeditat. [B] Sic appellat et Paulus.

820 [A]

EX CAPITE DVODECIMO.

[1] Misit Herodes rex. Ἐπέβαλεν, id est 'iniecit' siue 'iniiciebat'. [E] Quem hic Lucas vocat Herodem, Iosephus Agrippam appellat, qui et Maior dic-

786-787 Nequaquam ... absit B-E: Nequaquam duae.) μηδαμῶς, i. idem verbum quod superius verterat absit *inter* 791 potitur *et* 803 Ita vt *posuit* A.
805 vt annum AB DE: in annum C.

777-778 *num quis ... nos* *Nov. Test.* has the same reading but "prohibere" and "hi" instead of "vetare" and "ii".

783-784 *Ad viros ... introisti* The reading of *Nov. Test.* B-E; *Nov. Test.* A, just as Vg.: "Quare introisti ad viros praeputium habentes."

787 *absit* Act. 10, 14; cf. supra, p. 247, n. 1. 595.

788-789 *Poenitentiam ... vitam* "Ad vitam" is included in modern editions of Vg. Er. may have become aware of the fact that these words were missing in his copy of the Vg., when he wrote in *Paraphr. in Act.* 11, 18, LB VII, 713 E: "gentibus concessit poenitentiam, vt vitam assequantur aeternam".

790 *Sub Stephano* Also in *Nov. Test.* A; B-E: "ob Stephanum". V. Act. 8,1-3.

792 *paternum casum* The genitive case.

793-795 *Loquebantur ... euangelio* The word Ἐλληνιστᾶς and views on the meaning of it are amply discussed by Metzger, p. 386 sqq.

798-802 *Permanere ... humano* Er. read: "in propositio cordis permanere in Domino" in Vg. (Wordsworth-White mentions the first "in" in the app. crit.) and translated in *Nov. Test.*: "vt proposito cordis perseuerarent (A: "perseuerent") adhaerere Domino".

803-808 *Ita vt ... discipulos* The *NT* text quoted here is different from that of modern editions. The translation in *Nov. Test.* A is nearly equal to Vg. ("cum ecclesia" instead of "ibi in ecclesia"); B-E: "Accidit autem vt annum totum consuetudinem agerent cum ea congregatione, docerentque turbam multam et discipuli cognominarentur primum Antiochiae Christiani" (B: "discipulos cognominarent ... Christianos").

809-810 *Ibi ... Christiani* Eus. H. E. II, 3, 3.

811 Romanos D: Ro. E.

822-835 Quem hic ... capite 9. E: Quis fuerit hic Herodes tam est varia scriptorum opinio, vt non existimem operaepraecium annotationes his onerare difficultatibus D.

GCS 2, 1, p. 115 (in Rufinus' translation).

810-816 *Vsus est ... doctor* This part of the 1527 addition is connected with criticism from Stunica of Er.'s translation of χρηματίσει as "iudicabitur" in *Rom.* 7, 3. Er. responded to it not only in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 168-170, ll. 92-104, but also in a 1522 annotation to *Rom.* 7, 3, which was changed in 1527 (see Reeve, 2, p. 378); the 1527 version refers to Act. 11 and is textually comparable with ll. 810-816.

812 *quis* In the sense of "aliquis". Cf. supra, p. 18, introd., §9b.

814 *Porro ... passiuo* "To be called" is a meaning of the active χρηματίζω that is found in later writers. Liddell-Scott.

819 *Paulus* 1. *Tim.* 5, 10 and 16.

821-835 *Misit ... capite 9.* Because Er.'s enumeration of names is confusing I give a survey here. The sons of Herodes the Great mentioned here are Herodes Antipater, Alexander, Philippus, Herodes Antipas Tetrarcha and Aristobulus. Herodes had his sons Alexander and Aristobulus killed. Aristobulus' daughter Herodias married Herodes Antipas Tetrarcha; his son Herodes Agrippa was imprisoned by Tiberius, but Caligula released him from prison and gave him three tetrarchies, those of Philippus and Lysanias first, later that of Herodes Antipas, when Caligula condemned Antipas to perpetual exile in Lyons in Gaul. In *Annot. in Mt.* 2, 22, ASD VI, 5, p. 108, ll. 3-16, Er. mentions another son of Herodes the Great, Archelaus, who was exiled by Augustus to Vienna in Gaul.

821 *iniecit* The translation in *Nov. Test.*

tus est ad discretionem filii Agrippae. Videtur autem nomen Herodis multis fuisse commune, quemadmodum Herodes Antipater filius Herodis Maioris, et Philippus Herodes huius frater. Hic autem Herodes Agrippa frater fuit Herodias quae fuit vxor Herodis Tetrarchae, filius | Aristobuli, qui fuit filius Herodis Maioris, frater Alexandri, quos ambos pater interfecit. Hunc Agrippam Tiberius Caesar coniecerat in vincula, quod in splendido conuiuio quo Caium Germanici filium excipiebat, palam comprecatus est, vt Tiberio mature defuncto Caium videret imperatorem. Fuit autem sex menses in carcere, vsque ad mortem Tiberii, quem Caius, cui Caligulae cognomen additum fuit, non solum liberauit, verum etiam tres illi tetrarchias contulit, Philippi, Lysaniae et Herodis iunioris Lugdunum relegati, insuper et regii nominis honorem concessit. Ita ferme sane Iosephus libro de bello Iudaico secundo, cap. 8., et libro Antiquitatum Iudaicarum, capite 9.

[3] [A] Quia placeret. "Οτι ἀρεστόν ἐστι, id est: 'placitum' siue 'gratum esse'. Idem nomen quod ante vertit *aequum est: non est aequum relinquere verbum Dei et ministrare mensis*. Apprehendere. Συλλαβεῖν, id est 'comprehendere'. Erat autem dies. Ἦσαν, 'erant', numero multitudinis.

[5] Sine intermissione. Ἐκτενής, id est 'prolixa', vt vertit in Euangelio, siue 'intenta'.

[8] Et calcia te caligas tuas. Καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου, id est: 'subliga sandalia tua'.

[12] Consideransque. Συνιδών τε, id est 'reque perpensa', nisi mauis ad cognitam domum referre.

[13] Ad ostium. *Ad* redundat. Ianuae. Πυλῶνος, [B] non θύρας. [C] Cum enim dicat: *ostium ianuae*, τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, aut vestibulum aedium habebat ostium, quemadmodum et hodie videmus in plerisque aedificiis, aut 'ianuam vestibuli' dixit primum ostium quod expositum erat vestibulo. [A] Ad videndum. Ὑπακούσαι, id est: 'vt subauscultaret'. Sequitur enim 'Et agnita voce Petri'.

[17] Annuens autem. Κατασείσας δέ, [B] 'mota manu innuens'.

[18] [A] Quid nam factum esset de Petro. Τί ἄρα ὁ Πέτρος ἐγένετο, id est: 'quid Petrus esset factus', siue quia sic permisit sibi loqui Lucas, [B] vt quemadmodum Graeci dicunt: 'fecit illum' pro 'fecit illi', ita per verbum passiuum dixerit: 'quid factus esset'; [A] siue quod suspicarentur metamorphosi mutatum in aliud quiddam, iuxta vulgi stultitiam, qua creditum est magicis artibus homines verti in aues [C] aut [A] in genios.

[19] Iussit eos duci. Ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Parum liquet an Lucas Romano more dixerit duci eos qui ducuntur ad supplicium, an abduci a sese in carcerem.

[20] Erat autem iratus Tyriis. Θυμομαχῶν. Quod Laurentius vertendum putat *irate* siue *acerbe pugnans*. Quanquam hic homini non assentior; nam dictio Graeca composita est ex θυμός, animus, et μάχεσθαι, pugnare. Quod nondum indixisset bellum, sed iam animo bellum agitaret, ni placassent iratum. Eo

quod alerentur regiones eorum ab illo. Διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, id est: 'eo quod ipsorum regio aleretur a regia', vt subaudias 'annona', [D] 'pecunia' [A] aut 'alimonia', [D] siue hoc intelligendum est de commercio Iudaicae gentis siue de salario.

870 [22] [A] Dei voces. Φωνῆ Θεοῦ, id est 'vox Dei'. [C] Interpres legisse videtur φωναί. Cum in Graecis codicibus constanter habeatur φωνῆ vltima graui, tamen quidam contendit legendum φωνῆ vltima circumflexa, et interpretatur 'Dei vocem', qua Deo acclamamus, non homini. Imo quum Lucas memoret eum fuisse concionatum, rectius est, vt per adulationem acclamarint vocem non

836 Quia C-E: Qui AB.

840-841 Sine intermissione ... intenta inter 821 iniicibat et 836 Qui placeret posuit A.

833-834 *Iosephus* Ios. discusses the events treated in ll. 827-835 in *Bell.* II, 12, 8, 247 and *Ant. Iud.* XVIII, 6, 5-10, 168-237, in the Latin translation (Venetiis, per Albertinum Vercellensem, 1499) II, 8, f° 206 v°, and XVIII, 15, f° 151 r° - 152 v°, respectively. This translation, which is ascribed to Rufinus of Aquilicia, may have been made after 540 by friends of Cassiodorus; cf. Cassiod. *Inst.* I, 17, 1, Mynors, p. 55: "hunc tamen ab amicis nostris ... conuerti fecimus." F. Blatt, *The Latin Iosephus*, I, Aarhus-Copenhagen, 1958), p. 17 sqq. Er. borrowed the data given in ll. 822-827 from various passages in Ios. He deals with the same subject in *Annot. in Mt.* 2, 22, *ASD* VI, 5, p. 108, ll. 3-16; there he quotes from *Ant. Iud.*, XVII, the last chapter, and XVIII, 16 (f° 146 r° and 153 r°), the Latin translation of XVII, 13, 2, 343 and XVIII, 7, 2, 252, and mentions that Jerome (*Comm. in Mt.* I, 2, 12, *CCSL* 77, p. 15 sq.), though quoting from Ios., gives a different reading.

836-839 *Quia ... multitudinis* *Nov. Test.*: "videns autem quod gratum esset Iudaeis, perrexit (A: "quod placeret Iudaeis appositum") comprehendere et Petrum. Erant autem dies azymorum." Modern editions of *Vg.* also read: "vt apprehenderet et Petrum. Erant." "Non est ... mensis" in l. 837 sq. is quoted from *Act.* 6, 2.

840 *prolixa* *Lc.* 22, 43.

842-843 *Et calcia ... tua* *Nov. Test.*: "et subliga soleas tuas". Stunica opposed to this translation; v. *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 150, ll. 784-792.

844 *reque perpensa* The translation in *Nov. Test.* 846-851 *Ad ostium ... Petri* Modern editions of

860 Romano C-F: Rhomano AB.

866 eorum E: illorum A-D.

Vg. omit "ad" before "ostium"; the *Clementina* reads: "videndum", Wordsworth-White and Weber read: "audiendum" and mention "videndum" in their app. crit. *Nov. Test.*: "Quum pulsasset autem Petrus ("ad" add. A) ostium vestibuli, processit puella vt subauscultaret. Et vt agnouit vocem Petri ..." The 1522 addition is due to criticism by Stunica, as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 152, ll. 794-800.

852 *Annuens ... innuens* *Nov. Test. A*: "Innuens autem"; *B-E*: "Quum innuisset autem".

853-854 *Quid nam ... factus* *Nov. Test.*: "quidnam accidisset Petro."

860 *duci ... supplicium* In the sense of "duci ad supplicium" "duci" is found in Sen. *Dial.* III, 18, 3, and Pliny, *Epist.* X, 96 (97), 3. Cf. Cic. *Catil.* I, II, 27: "in vincla duci", and Ps. Caesar, *De bello Africo*, 64, 2: "ad necem ducere-tur".

862 *iratus* *Nov. Test. A*: "iratus"; *B-E*: "infensus".

862 *Laurentius* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 850, col. 2: "Graece est 'irate' seu 'acerbe pugnans' seu 'impugnans', θυμολαγῶν."

865-868 *Eo quod ... annona* *Nov. Test.*: "eo quod aleretur regio ipsorum annona regia" (in *B-E* "annona" is printed in a smaller type, indicating that it is added for clearness' sake).

870-877 *Dei ... Chrysostomus* *Nov. Test.*: "vox Dei". The additions from 1522 and 1527 are due to criticism from Stun., as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 152, ll. 802-811. There Er. refers to Ios. and Eus. (*H. E.* II, 10, *GCS* 2, I, pp. 126-130) instead of Chrys.

LB 483 homi|nem sonare, sed Deum. Quemadmodum apud Vergilium Aeneas ex voce
876 agnoscit Venerem. [D] In hanc certe sententiam narrat Iosephus et interpretatur
Chrysostomus.

[23] [A] Honorem Deo. Δόξαν, id est 'gloriam'. Et consumptus a ver-
mibus. Καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος, id est 'obnoxius factus morbo' quo qui
880 laborant, exeduntur a vermibus. Opinor eundem esse quem medici pedicularem
vocant, quo periit et Lucius Sylla, certe ibi non felix.

[25] Reuersi sunt ab Hierosolymis. Εἰς Ἱερουσαλήμ, id est 'in Hieru-
salem'. Ita legunt Graeci. Verum haud scio an perperam. [C] Tametsi consentit
aeditio Aldina.

885 [A]

EX CAPITE DECIMOTERTIO

[1] Simon qui vocabatur Niger. Mirum est Latinam vocem ab euange-
lista esse positam, [B] etiam forma Latina. Nam eiusmodi nomina apud nos in er
desinentia deflectere solent in ρος. Ad haec pro *Simon* in nonnullis exemplaribus
Graecorum scriptum erat 'Simeon', voce trisyllaba. [A] Collactaneus. Σύντρο-
890 φος, [B] id est [A] 'simul cum eo educatus', [C] quanquam sciremus 'collacta-
neum' legi apud iureconsultos Dig. nouo Titul. de manumissis vindicta ex Vlpia.
leg. § Collactaneus.

[2] [B] Ministrantibus autem illis. Λειτουργούντων. Quod proprium
est operantium sacris. [D] Nullum autem sacrificium Deo gratius quam impartiri
895 doctrinam euangelicam. [A] Segregate mihi Saulum. Interpres omisit δὴ:
ἀφορίσατε δὴ μοι, id est: 'separate iam mihi'. Assumpsi. Προσέκλημαι, id est
'aduocau' siue 'accersiui'.

[4] [B] Abierunt Seleuciam. Si regionem accipias, rectius erat 'in Seleu-
ciam'. Sin ciuitatem eius nominis sic a Seleuco dictam, recte loquutus est. [D] Est
900 autem duplex Seleucia, vna in promontorio [E] Coeles [D] Syriae, quae Syria
dicitur Antiochia, altera in Pisidia; de priorē hic loquitur.

[5] [B] Et cum venissent Salaminam. Graece: γενόμενοι ἐν Σαλαμῖνι,
'cum essent Salamine'. Ea est ciuitas Cypri, post dicta Constantia, autore Hiero-
nymo, quam Iudaei funditus demoliti sunt Traiani principis temporibus, extinc-
905 tis omnibus incolis.

[6] Vsque ad Paphum. Ea est ciuitas Cypri quondam sacra Veneri. Vt
autem Salamis extrema est Cypri ad Orientem, ita Paphus extrema est ad Occi-
dentem, vt intelligas totam insulam peragrata. Hieronymus refert eam olim
nobilem, suis temporibus frequenti terracmotu sic collapsam fuisse, vt vestigiis
910 duntaxat quid aliquando fuisset, ostenderet. [A] Barieū. Graeci legunt Βαριη-
σον, quod sonat 'filium Iesu', [D] dictione tamen composita. [A] Vt appareat
quod superius adiectum est, ᾧ ὄνομα, non fuisse scriptum a Luca, quae vox expli-
cuerit [B] non [A] ipsius hominis nomen, sed patris duntaxat; ipsius nomen
paulo post adiecit. Verum cur addidit μεθερμηνεύεται, veluti translatum indicans?
915 Aut quo refertur haec interpretatio? Ad Bariesum? Non potest, cum illud sonet

'filium Iesu', aut certe 'filium Ieu', Elymas idem sit quod 'faciens praeuaricari', siue vt Lyranus interpretatur, 'mensura Dei mei' siue 'Dei mei census'. Nam ἕλιμας

880 a vermibus C-F; e vermibus AB.

886-887 Simon qui vocabatur Niger ... positam E: Simon qui cognominatus est Niger ... positam A-D, inter 883 perperam et 885 EX CAPITE posuit A.

890-892 educatus ... Collactaneus DE: educatus AB, educatus. Nos quanquam sciremus ... Collactaneus, tamen quoniam hic non videbatur satis appositum rei, nec Latina vox

satis respondere Graecae, periphrasi sensum explicauimus C.

896-897 Assumpsi ... accersiui inter 953 praedicarunt et 959 Et manu posuit A.

899 nominis sic E: nominis in Cilicia sic B-D. 910-911 legunt Βαριησοῦν B-E: legunt se βαριησοῦν A.

912 ὁ ἕλιμας B-E: τῷ ἕλιματι A.

915 Aut B-E: At A.

875 *Vergilium* In *Aen.* I, 327 sqq. Aeneas does not yet recognize Venus, but says that her countenance and her voice are not human; in vs. 405 sq. he recognizes her by her gait.

876 *Iosephus Ant. Iud.* XIX, 8, 2, 345 sq., where the words κόλακες ("adulatores" in XIX, 7, P 113 v° in the Latin translation; v. supra, p. 257, n. II. 821-835) and κολακείαν are found.

877 *Chrysostomus* Chrys. discusses these events in *Hom. in Act.* 27, 2, Migne PG 60, 206, referring to Iosephus, and also explains the exclamation of the audience as flattery.

878-880 *Honorem ... vermibus Nov. Test.*: "gloriam Deo et erosus (A: "consumptus") a vermibus expirauit."

880-881 *pedicularem ... Sylla* Cf. Plut. *Sulla*, 36, and Serv. *Comm. Georg.* III, 564: "morbis pedicularis, qui est φθειρίσσις ".

882-884 *Reuersi ... Aldina* Tischendorf, Merk and Nestle read: εἰς; εἰς , borrowed from *Nov. Test.* by the *Aldina* (P 395 v°, col. I, l. 50), may be an error under the influence of *Act.* I, 12. *Nov. Test.* reads: $\text{ὑπέστρεψον εἰς Ἱερουσαλήμ}$ and offers the translation: "reuersi sunt Hierosolymam".

888-889 *Ad haec ... trisyllaba* Cf. *ASD* VI, 2, p. 336, n. 4 ad *Act.* 13, I.

889 *Collactaneus* The reading of *Nov. Test.* A and C-E; B: "a puero familiaris".

891 *Dig. Dig.* XL, 2, 13, "Idem [Vlpianus] libro sexto de officio proconsulis", in *Corpus Iuris Ciuilis*, ed. P. Krueger and Th. Mommsen, Berlin, 1928-1929, I, p. 660.

893 *Ministrantibus autem illis* Also in *Nov. Test.* A; B-E: "Quum autem illi sacrificarent."

897 *accersiui* The translation in *Nov. Test.*

899-901 *Est autem ... Seleucia ... Pisidia* Cf. Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 176: "Seleucia: ciuitas Syriae nobilis in promontorio Syriae Antiochiae sita", and p. 168:

"Antiochia: ciuitas Syriae Coeles in qua Barnabas et Paulus apostoli sunt ordinati. Est et alia in Pisidia prouincia Asiae."

903 *cum essent Salamine* The translation in *Nov. Test.* B-E (E: "quum"); A contains the same reading as *Vg.*

903-904 *Hieronymo* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 176: "Salamis: ciuitas in Cypro insula nunc Constantia dicta, quam Traiani principis tempore Iudaei interfectis omnibus accolis deleuerunt."

908 *Hieronymus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 174: "Paphus: ciuitas maritima in Cypro insula Veneris quondam sacris 'carminibusque poetarum famosa, quae frequenti terrae motu lapsa nunc ruinarum tantum vestigiis quid olim fuerit ostendit.'" According to a note in *CCSL* this text depends largely on Jerome, *Vita S. Hilarionis*, 42, Migne *PL* 23, 50 C.

910 *Barieu Nov. Test.* reads: "Bariesu", just as in modern editions of *Vg.*

916 *faciens praeuaricari* Cf. Jerome, *Interpret. Hebr. nom.*, *CCSL* 72, p. 145: "Elymas, ad transgressionem siue transgredi faciens." This explanation is also found in Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Elimas: qui interpretatur magus, quod ad transgressionem respicit. Ideo resistebat volens eum qui conuerti coeperat a fide peruertere ad transgressionem secundum suum nomen quod interpretatur etiam transgressio, vel Dei mei mensura; nomen vero magi, id est malefici, quod aliis est commune, proprium ei erat."

917 *Lyranus Postilla*, ad locum: "Iste est qui vocatus est Bar Iesu. Elymas enim interpretatur Dei mei mensura vel census; sic enim faciebat se vocari, vt crederetur nuncius Dei."

LB 484 Deus | meus, **ⲟⲩ** census; vnde sunt qui 'missam' pro sacrificio Christianorum
deductam putant; [C] mihi non fit verisimile. [A] An ad linguam diuersam?
920 Iudaeus erat, et Elymas neque Graecum est neque Latinum. Quir igitur dicit
interpretari Elymas? Nisi forte 'Bariesu' dictus sit a parentibus, deinde ob vitae
merita commutatum sit illi nomen Elymas. [C] Beda indicat hanc vocem Bariehu
[D] seu Bariem [C] corrupte scribi [D] pro Barieui; suspicatur autem scripturam
925 corruptam hac occasione, quod Βαριησῦ, si superponas virgulam abbreviationis
notam, significat idem quod Βαριησοῦ plene scriptum. Non patitur autem hoc
sanctum nomen imponi mago. Quasi magus ille prior non habuerit nomen cum
Petro apostolo commune, dictus Simon.

[8] Resistebat autem illi. Graeci legunt 'illis', vt referatur ad Barnabam et
Paulum. Nam *illi* refertur ad verbum Dei.

930 [9] [A] Saulus autem qui et Paulus. Laurentius hoc loco litigat de
nomine Pauli, de quo nonnihil attingemus, cum ad Paulinas epistolas ventum
erit. Qui Laurentiana volet cognoscere, ex ipsius petat libris. [C] Certe ante hac
perpetuo dictus est Saulus. Hic primum admonuit de Pauli vocabulo.

[10] [A] Et omni fallacia. 'Ραδιουργίας. 'Dolum' ante dixit, hic magis
935 addendum erat diuersum quiddam. Et Graeca vox significat propensionem ad
quoduis facinus [B] patrandum, a ῥάδιον, facile, et ἐργάζομαι, operor. Licet Hesy-
chius vocem existimet esse polysemon, significare eandem πλαστογράφον, ταχυ-
γράφον, πονηρόν, μηχανουργόν, πολυμήχανον, id est 'falso' aut etiam 'celeriter scri-
bentem', 'versutum', 'artificem', 'versipellem'. Nec est proprie subuertere, sed
940 διαστρέφων, id est 'inuertere', 'deprauare', 'ex rectis facere flectuosa'.

[11] [A] Qui ei manum darent. Χειραγωγούς, id est 'manuductores', vt
verbum verbo reddam, siue 'qui se manu ducerent'.

[13] [C] Paulus et qui cum eo erant. Οἱ περὶ τὸν Παῦλον. Ad verbum
sonat 'qui circa Paulum erant', sed iuxta sermonis Graeci proprietatem sonat
945 'Paulus'. Verum ne abiret incomitatus, interpret vtrunque sensum reddit: *Paulus*
et qui cum eo erant. [D] Arbitror enim hic eadem figura dictum οἱ περὶ τὸν Παῦ-
λον, qua Graeci dicunt: οἱ ἄμφι τὸν Πλάτωνα, Platonem ipsum sentientes. [A]
Venerunt Pergen Pamphyliae. Prouinciae nomen adiecit non ob discretio-
nem, cum non sit nisi vna Perge, sed quod oppidi vocabulum non perinde
950 notum esset omnibus vt prouinciae. At paulo inferius discernendi causa apposuit
prouinciae nomen, Antiochiam Pisidiae, quod duae sint Antiochiae, altera Syriae
Coeles, [D] autore Hieronymo, [A] in qua Barnabas et Paulus apostoli sunt ordi-
nati, altera Pisidiae, in qua praedicarunt.

[14] [B] Pertranseuntes Pergen venerunt Antiochiam. Graeca non-
955 nihil dissident: Αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς Πέργης παρεγένοντο εἰς Ἀντιόχειαν,

918 **ⲟⲩ** CDE: **ⲟⲩ** A, **ⲟⲩ** A', **ⲟⲩ** BE.
922-930 Elymas ... Saulus DE: Elymas. Saulus
AB, Elymas. In glossa ordinaria Beda, ni fal-

lor, indicat hanc vocem Bariehu corrupte
scribi. Hoc quid sibi velit non satis intelligo.
Saulus C.

937 existimet *E*: existimat *B-D*.

940 deprauare, ex *E*: deprauare, hoc est, ex

B-D.

950 At *B-F*: Ac *A*.

918-919 *vnde ... putant* Er. refers to J. Reuchlin, *De rudimentis Hebraicis*, II, Pforzheim, 1506, p. 289: "מנן Munus personale ... Inde venit per additionem he literae in fine מנן, idest oblatio quae fit superiori domino propter debitum munus personale. Deuteronomii xvi. [16, 10]: 'Oblationem spontaneam manus tuae quam offeres iuxta benedictionem Dei tui.' Quod nomen nos Christiani sacrificio nostro impositum retinimus vsque ad hoc tempus; vt a nobis appelletur missa, quod a Graecis liturgia. Nota igitur quod missa neque Graecum neque Latinum est, sed Hebraicum; sicut etiam pasha neque Graecum neque Latinum extat, sed ab Hebraeis mutuatum."

922 *Beda* Er. refers to the quotation from Beda in the *Glossa Ordinaria*: "Barien'. B. Corrupte legitur bariehu vel vt alii bariem." Beda had written in *Expos. Act. 13, 6, CCSL 121*, p. 61: "Cui nomen erat Bariesu'. Corrupte legitur Bariesu, cum Barieu, id est malcficus, siue in malo legi debeat, credo quia nomen Iesum isdem litteris sed nota superposita scribatur; non enim conuenit hominem flagitiosum et magum filium Iesu, id est saluatoris, appellari, quem e contrario Paulus filium diaboli nuncupat."

927 *Simon V. Act. 8, 9-24*.

928 *illis* The reading of *Nov. Test.* and modern editions of *Vg.* Wordsworth-White mentions "illi" in the app. crit.

930 *Laurentius Valla, Annot., Garin, 1, p. 850, col. 2*: "Ridiculi qui aiunt Paulum fuisse binominem, cum Lucas eum nunquam antea Paulum nec vnquam postea Saulum vocet, vt palam sit nomen vna litera fuisse mutatum, et vt ex historiae sensu datur intelligi immutatum in Cypro, et ob Paulum Cypri proconsulem, vt recte dicere videtur Hieronymus [*De vir. ill. 5, Migne PL 23, 615 B and 616 B*] et in carmine Damasus. Nam Augustinus pene magis ridicule quam superiores, qui Paulum vult esse dictum a paulum aduerbio, quod de Romanis, qui Pauli dicebantur affirmare ineptum sit, nedum de homine Graeco. Graccus enim Paulus fuit, et Graece loquutus, et ab homine Graeco, id est a Luca id dicatur, vt taceam de Cypro et ipsa Graeca. Praeterea ineruditi fuit dicere id nomen ab aduerbio paulum fieri, cum ipsum aduerbium fiat a nomine paulum; vt paulum peccuniae. Vnde Teren. in *Andria* [266]:

'Cum animus in dubio est, paulo momento huc vel illuc impellitur'. Et apud veteres paulus, paula, paulum." Damasus' *Carmen 7 de S. Paulo*, Migne *PL 13*, does not relate the change of name to Sergius Paulus. Cf. Aug. *De spiritu et littera*, 7, 12, *CSEL 60*, p. 163 sq. ("Paulus ... non ob aliud ... hoc nomen elegit, nisi vt se ostenderet paruum, tamquam minimum apostolorum"), and *In Epist. Ioh. ad Parthos tract. 8, 2, Migne PL 35, 2037*: "Quid est Paulus? Modicus.")

930-931 *de nomine Pauli ... Paulinas epistolas Annot. in Rom. 1, 1, LB VI, 553 A-C*.

936-937 *Heyychius* 'Ραδιουργός, πλαστογράφος ἢ ταχυγράφος, πονηρός, μηχανουργός, πολυμήχανος.

940 *inuertere* The reading of *Nov. Test. B-E; A*: "subuertere".

941-942 *Qui ... ducerent* The translation in *Nov. Test.* is "qui se manu ducerent". Cf. Valla, *Annot., Garin, 1, p. 850, col. 2*: "Graece est: 'et quaerebat manuductores, id est 'qui manuducerent', χειραγωγοίς."

943-948 *Paulus ... Pamphyliae Nov. Test. AB*: "Cum autem a Papho soluissent ii qui cum Paulo erant, venerunt Pergen Pamphyliae"; *C-E*: "Quum autem a Papho soluisset Paulus, qui cum eo erant, venerunt Pergen Pamphyliae". The change of the translation in *C-E* is due to criticism from Stunica, as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun., ASD IX, 2, p. 152, ll. 813-819*. But in the *Loca quae ex Stunicae annotationibus, illius suppresso nomine, in tertia editione Noui Testamenti Erasmus emendauit*, f° Biii v°, Stunica noted "that Er.'s attempts to correct the *Vulgate* led him to make one error in his first edition and a completely different error in his third: Veterem interpretem recte et eleganter traduxisse ostendi, Erasmus vero perperam." Graham, p. 52. For the view expressed in l. 946 sq., cf. supra, p. 124, l. 152 sqq., ad *Ioh. 11, 19*.

946 *figura* "a form of expression, idiom" (*OLD*).

950-951 *At paulo ... Pisidiae Act. 13, 14*.

952 *Hieronymo* *Beda*; v. supra, p. 261, n. II. 899-901.

954-958 *Pertranseuntes ... Antiochiam Nov. Test. A*: "Illi vero transeuntes Pergen, venerunt Antiochiam Pisidiae"; *B-E*: "Caeterum ipsi peragratis regionibus, a Perga venerunt Antiochiam Pisidiae".

'at ipsi cum peragrassent relicta Perga, venerunt Antiochiam'. Siquidem 'ipsi' discernit illos ab Ioanne, qui recta reuersus est Hierosolymam, cum ipsi peragratis quae in medio crant oppidis peruenerint Antiochiam.

LB 485 | [16] [A] Et manu silentium indicens. Καὶ κατασείσας τῇ χειρὶ. Idem
960 hoc loco participium est quod superius verterat *Annuens manu*. Sonat autem 'mota manu'. [D] Nam hoc gestu olim verba facturi pro concione silentium exigebant. Persius:

fecisse silentia turbae

Maiestate manus.

965 [17] [A] Plebis Israel. Τοῦ λαοῦ τούτου, id est 'populi huius'.

[18] Mores eorum sustinuit. Ἐτροποφόρησεν αὐτούς. Graecis vnica dictio est conflata e duabus, τροποφορεῖν, quod est 'ferre ac tolerare mores alicuius'.

[20] Quasi post etc. Graeca nonnihil dissident a nostris: καὶ μετὰ ταῦτα
970 ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα ἔδωκε κριτάς, id est: 'et post haec annis circiter quadringentis et quinquaginta'.

[23] Eduxit Israel saluatorem. Ἠγάγε τῷ Ἰσραὴλ σωτηρίαν, id est: 'adduxit Israeli salutem'. Est autem *Israel* hoc loco dandi casus. [E] Interpres legisse videtur σωτῆρα siue σωτήριον. [A] Iesum. *Iesum* non additur apud Graecos in nonnullis exemplaribus, sed tantum 'seruatorem'. Et fortasse nondum erat tempus explicandi nominis [B] apud eius sermonis admodum rudes. Etiam si mihi probabile videtur apud Graecos ortum hunc scripturae errorem, ex illorum notulis. Fortassis enim ex σρᾶ ἰν̄ parum attentus scriba aut lusciosus etiam, fecit σωτηρίαν. [C] Hoc, utcunque habet, certe Chrysostomus interpres non addit,
980 legens in hunc modum: Τούτου ὁ Θεὸς ἀπὸ σπέρματος κατ' ἐπαγγελίαν ἤγειρε τῷ Ἰσραὴλ σωτῆρα, προκηρύξαντος Ἰωάννου.

[24] [A] Praedicante Ioanne. Προκηρύξαντος Ἰωάννου, id est: 'ut ante praedicarat Ioannes'.

LB 486 | [25] Quem me arbitramini esse, non sum. Aut Lucas abusus est τίνα
985 pro ὅν aut secus est distinguendum: 'Quem me arbitramini esse?', vt hic sit interrogatio, deinde respondeat: 'Non sum ego ille'. Nam Graecis est Ἰτίνα με ὑπονοεῖτε; [D] Admonet et Glossa quam vocant Ordinariam, 'Quem me esse dicitis' per interrogationem legi posse.

[26] [B] Et qui in vobis timent. Mire miscuit duas personas, ita vt separari non queant, *vobis* et *timent*.
990

[28] [D] Vt interficerent eum. Potest accipi, vt Pilatus occideret eum. Nam Graecus sermo anceps est.

[33] [A] Adimpleuit filiis vestris. Τοῖς τέκνοις αὐτῶν, id est 'filiis illorum', nempe patrum. Sicut in Psalmo secundo scriptum est. Quidam
995 codices habebant *in Psalmo secundo*, quidam 'in Psalmo', omisso numero. At Hieronymus [B] hunc edisserens Psalmum [A] palam testatur in Actis hunc Psalmum, qui apud nos secundus est, primi titulo citari. Et hinc sumit argumentum

aut primum illum: *Beatus vir*, praefationis additum vice aut illum et proximum: *Quare fremuerunt*, eundem esse Psalmum. [*B*] Idem prodit ferme Hilarius, illum

969 etc. *C-E*: et *AB*.

973 Israeli *B-E*: Israel *A*.

975 scuatorem *C-E*: saluatorem *AB*.

978 notulis *C-E*: abbreviaturis *B*.

978 σῶα ἰν *E*: σῶα ἰν *B*, ὁρᾶ ἰν *C* ὁρᾶ ἰν *D*.

980 in hunc modum *E*: hunc in modum *CD*.

983 praedicarat *E*: praedicauerat *CD*.

984 esse, non *C-E*: esse? non *AB*.

991 interficerent *E*: occiderent *D*.

995-996 Hieronymus *B-E*: Hiero. *A*.

997 sumit *B-E*: sumunt *A*.

959-961 *Et manu ... manu Nov. Test.*: "manu silentio indicto". "Annuens manu" refers to *Act.* 12, 17.

962 *Persius Satura* 4, 7 sq. *Er.* also quotes from this text infra, p. 300, l. 766 sq., ad *Act.* 19, 33.

965 *populi huius* The reading of *Nov. Test.*

970-971 *et post ... quinquaginta* The reading of *Nov. Test.* (without the second "er").

972-981 *Eduxit ... Ἰωάννου Nov. Test. A*: "adduxit Israel saluatorem Iesum", *B-E*: "adduxit Israeli seruatorem Iesum" as translations of σωτηρίαν Ἰησοῦν, also the reading of modern editions of *NT*, most of which mention σωτηρίαν in the app. crit. Tischendorf also mentions the changes from ḲP̄A ἸN in ḲP̄IĀN and ḲΩTHPA ἸN in ḲΩTHPIAN. The additions from 1519 and 1522 may be due to criticism by Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 213-214, ll. 334-343. In l. 978 "notulis" is the reading of *C-E*, whereas *B* reads: "abbreviaturis". On the change from "saluatorem" to "seruatorem" v. *ASD VI*, 5, p. 465, n. ll. 514-515 ad *Annot. in Lc.* 1, 47; cf. supra, p. 225, n. l. 98 ad *Annot. in Act.* 5, 31.

973 *dandi casus* Dative case.

978 *notulis* One of the meanings offered by Blaise, *Moyen-Âge*, is "sténographie".

979 *Chrysostomus* In *Hom. in Act.* 29, 1, *Migne PG* 60, 214, Ἰησοῦν is added in square brackets.

982-983 *Praedicante ... Ioannes Nov. Test.*: "Quum ante praedicasset Ioannes".

987 *Glossa ... Ordinariam* An interlinear gloss reads: "Interrogando: vel non sum ego Christus quem me arb(=)itrarini> esse." Cf. H. J. de Jonge, *Glossa*, p. 61.

989 *Et qui ... timent* Also the translation in *Nov. Test. A*; *B-E*: "inter vos".

991-992 *Vt interficerent ... anceps est* "Interficerent" is also the reading of modern editions of *Vg.*; Wordsworth-White mentions "interficeret" in the app. crit. *Nov. Test. A-D*: "interficeret"; *E*: "interficerent". "Vt occi-

deret eum" is also found in *Paraphr. in Act.* 13, 28, *LB VII*, 720 F. Cf. Sider, *CWE* 50, p. 253, n. 69.

993-994 *Adimpleuit ... patrum* Modern editions of *NT* have different readings. Tischendorf and Nestle¹² read: τοῖς τέκνοις ἡμῶν and mention αὐτῶν ἡμῶν and ἡμῶν in their app. crit.; Nestle¹⁶ reads: τοῖς τέκνοις [αὐτῶν] ἡμῶν and mentions τοῖς τέκνοις ἡμῶν in the app. crit.; Aland et al.: τοῖς τέκνοις [αὐτῶν] ἡμῶν and mention αὐτῶν ἡμῶν, ἡμῶν, αὐτῶν, and ἡμῶν ἡμῶν in their app. crit.; Merk reads: τοῖς τέκνοις αὐτῶν ἡμῶν. *Nov. Test.* contains the same reading as Merk and offers the translation "filiis illorum nobis"; *B-E*: "filiis illorum, nimirum nobis".

994-995 *Sicut ... numero Nov. Test.* reads: ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ πρώτῳ γέγραπται and offers the translation: "in psalmo primo scriptum est". Merk and Nestle read: ἐν τῷ ὑαλμῷ γέγραπται τῷ δευτέρῳ and mention πρώτῳ in their app. crit. Tischendorf reads: ἐν τῷ πρώτῳ ὑαλμῷ γέγραπται, and mentions the readings of Merk and Nestle in his app. crit. *Orig. Comm. in Ps.* 2, *Migne PG* 12, 1100 D, writes: "Καὶ ἐν ταῖς Πράξεσι δὲ τῶν ἀποστόλων τὸ Ὑῖός μου εἶ σὺ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε" ἐλέγετο εἶναι τοῦ πρώτου ψαλμοῦ. "Ὡς γὰρ γέγραπται, φησὶν, ἐν πρώτῳ ψαλμῷ." He gives as explanation that no number is added to any Psalm in the Hebrew texts, but that this Psalm is called the second in the Greek translations. Metzger, p. 412 sqq., refers to *Orig.* (this passage), the Jerusalem and the Babylonian Talmuds, *Iust.*, *Eus.*, *Apollinaris*, *Euthymius Zigabenus*, *Hil.*, *Tert.* and *Cypr.*

995-996 *Hieronymus Commentarioli in Ps.* 1, 1, *CCSL* 72, p. 178 sq.

999 *Hilarius* In *Tract. in Ps.* 2, 1, *CCSI* 61, p. 37, *Hil.* makes Paul say: "sicut et in psalmo scriptum est primo" and tries to explain the difference between Paul's remark and the tradition.

1000 ingenue testatus, hunc primum citari a Paulo. Quin et diuus Augustinus in commentariis indicat hunc potius esse vnum quam primum. [A] Proinde nos his autoribus germanam restituimus scripturam.

[36] Voluntati Dei. Τῆ βουλῆ, id est 'consilio Dei'. Sensus apud Graecos nonnihil habet ambigui: Δαβιδ μὲν γὰρ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῆ ἐκοιμήθη, id est: 'Nam Daudid quidem, cum suae generationi ministrasset, Dei
5 consilio dormiuit'; vt | accipiamus Daudid non vixisse nisi suam aetatem, et rebus bene gestis obdormisse cum caeteris, caeterum Christum esse immortalem. Interpres legit ἰδίᾳ γενεᾷ, subaudiens praepositionem ἐν, et ὑπηρετήσας refert ad 'consilium', siue, vt ille vertit, 'voluntatem Dei'. Mihi prior lectio videtur
10 syncerior.

[40] [B] Quod dictum est in prophetis. Abusus est numero pro numero, cum sit apud Abakuk capite primo. Hoc quoque Paulus adduxit iuxta aeditionem Septuaginta. Siquidem Hieronymus iuxta veritatem Hebraicam ita vertit: *Aspicite in gentibus et videte et admiramini et obstupescite, quia opus factum
15 est in diebus vestris, quod nemo credet, cum narrabitur.*

[41] [A] Et disperdimini. Καὶ ἀφανίσθητε, id est 'euanescite'. [B] Est enim ita tolli e medio, vt nusquam appareat; pro quo Hieronymus vertit *obstupescite*.

[42] [A] Exeuntibus autem illis. Et hoc loco nonnihil dissident Graeca: Ἐξιόντων δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι, id est: 'Egressis e synagoga Iudaeis rogabant gentes, vt
20 sequenti sabbato loquerentur'. Quidam addunt αὐτοῖς τὰ ῥήματα, id est 'sibi verba'. [E] Quanquam sermo Graecus habet ambiguitatem; potest enim vtrunlibet accipi, Iudaeos egressos e coetu et apostolos egressos e coetu Iudaeorum.

[43] [A] Et colentium Deum. Σεβομένων, id est 'religiosorum'. Aduenarum. Προσηλύτων, id est 'Proselytorum'. Sic enim aliquoties vertit.

[45] Contradicebant iis quae dicebantur a Paulo blasphemantes. Graeci adiiciunt verbum vnum, haud scio an recte, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, id est 'contradicentes et blasphemantes'.

[46] Constanter. Παρρησιασάμενοι, id est 'sumpta fiducia' siue 'audacia'.

[48] Praeordinati. Τεταγμένοι, id est 'ordinati ad vitam'.

[49] Disseminabatur autem verbum. Διεφέρετο, id est 'differebatur', 'dispergebatur'. [B] Apparet interpretem legisse διεσπείρετο.

[50] [A] Mulieres religiosas. Σεβομένας. Idem participium quod modo verterat 'colentes Deum', varietatis affectator. Et honestas. Καὶ εὐσχήμονας.
35 Quod ad cultum habitumque corporis decorum ac probis dignum pertinet.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

[1] Factum est autem in Iconio. Cum Iconium ciuitatis sit nomen, non regionis, Ἰconίῳ dicendum erat, non *in Iconio*. [D] 'Iconii' habebat exemplar
LB 488 Constantiense. [A] Sunt autem duae | huius nominis, altera Lycaoniae [B] ad
40 montem Taurum, [A] altera Ciliciae. De priore, ni fallor, hic loquitur.

[2] [D] *Suscitauerunt et ad iracundiam concitauerunt.* Ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν, id est: 'concitauerunt et corruperunt'; nam 'afflixerunt' hic non congruebat.

[5] [A] *Contumeliis afficerent.* Ὑβρίσαι. Potius est hoc loco 'vt vim facerent'. Neque enim vsque adeo timebant contumelias. Deinde quod sequitur de lapidando, velut interpretatur superius verbum, ὕβρισαι.

5 id E: hoc A-D.

12 Abakuk C-E: Abacuc B.

18 illis. Et C-E: illis et) Et A, illis et.) Et B.
40 priore, ni fallor B-E: qua A.

1000 *Augustinus* In a note to *Enarrat. in Ps.* 1, ASD V, 2, p. 35, is referred to Aug. In *primum Ps. annotatio*, Migne PL 36, 66: "quia hic psalmus propriam vocem Dei loquentis inducit, ideo titulum non habet, ne quid diuino eloquio praeponeatur, qui non primus, sed vnus est appellatus." Contemporary editors of Aug. *Enarr. in Ps.* 1 (e.g. CCSL 38, p. xiv) agree with Er.'s doubt about the authenticity of this *annotatio*.

4 Δαββ Spelling under the influence of the pronunciation of bêta as the spirant v; this pronunciation "occurred sporadically between vowels from the Hellenistic period on and was generalized before the 7th century A.D." Whitney Tucker, p. 45.

5-6 *Nam Dauid ... dormiuit Nov. Test. A:* "Nam Dauid quidem cum suae generationi ministrasset, volutate Dei dormiuit"; B-E: "Nam Dauid quidem quum suae aetati inseruisset, consilio Dei dormiuit".

12 *Abakuk Hab.* 1, 5.

12-15 *Hoc quoque ... narrabitur* The text "Aspicite ... narrabitur" is that of *Hab.* 1, 5 in Vg. and Jerome, *Comm. in Hab.* I, 1, 5, CCSL 76A, p. 583. There Jerome translates LXX as: "Videte contemptores et respicite, et admiramini mirabilia et disperdimini, quia opus ego operor in diebus vestris, quod non credetis, si quis narrauerit." "Veritas Hebraica" is a term which Jerome often used for the Hebrew text of the OT.

16 *euanescite* The reading of *Nov. Test.* B-E; A: "disperdimini".

17 *Hieronymus* V. supra, n. ll. 12-15.

18-22 *Exeuntibus ... verba Nov. Test. A-D:* "Egressis autem e coetu Iudaeis, rogabant gentes, vt sequenti sabbato loquerentur sibi verba" ("verba haec" A); E: "Egressos autem e coetu Iudaeorum rogabant ... verba".

24-25 *Et colentium ... vertit Nov. Test.:* "multi

Iudaei et religiosi proselyti" (A: "aduenae"). For "colentium Deum", cf. infra, pp. 266, 280, 282 and 332, ll. 34, 330 sqq., 400 sq. and 544 sq., ad *Act.* 13, 50; 17, 4 and 17, and 26, 7. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 850, col. 2: "Cur non dixit 'religiosorum' potius quam 'colentium', σεβομένων, vt fecit posterius [*Act.* 13, 50]: 'Iudaei autem concitauerunt religiosas mulieres et honestas, σεβομένας, et 'proselytorum' quam 'aduenarum', vt aliquoties facit προσηλύτων."

26 *Contradicentes ... blasphemantes Nov. Test.:* ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες; "contradicentes et blasphemantes" (A), "contradicentes et conuiciantes" (B), "contradicentes ac loquentes blasphemias" (C-E).

29 *sumpta fiducia* The reading of *Nov. Test.*

30 *ordinati ad vitam* The reading of *Nov. Test.*

31-32 *Disseminabatur ... dispergebatur Nov. Test. A:* "Disseminabatur", B-E: "Diuulgabatur".

34 *colentes Deum Act.* 13, 43; cf. supra, l. 24 sq.

37-40 *Factum ... loquitur* In *Apolog. resp. Iac. Iop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 152-154, ll. 821-829, Er. responds to criticism by Stunica of the reading of *Annot. A.* Stunica argued that according to Prisc. (Keil, *Gr. Lat.* 3, p. 315) Latin authors frequently used place-names preceded by "in" and that the Iconium in question was a city in Lycaonia, not in Cilicia. *Nov. Test. A* reads: "in Iconio"; B-E: "Iconii". "Sunt ... Ciliciae" in l. 39 sq. is borrowed from Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, CCSL 121, p. 172: "Iconium: ciuitas celeberrima Lycaoniae et est altera in Cilicia."

42 *concitauerunt et corruperunt* The reading of *Nov. Test.*

44-45 *Contumeliis ... facerent Nov. Test. A:* "vt contumeliis afficerent"; B-E: "vt vim adferrent".

[6] Intelligentes fugerunt ad ciuitates Lycaoniae. Συνιδόντες. Aptius erat 're intellecta' siue 'quod cum animaduertissent'. Et vniuersam in circuitu regionem. Καὶ τὴν περίχωρον, id est 'et in circumiacentem regionem'. Quorsum autem hic attinebat addere *vniuersam*? [C] Hoc loco Latini codices plus habent quam Graeci. Nimirum haec: *Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum, Paulus autem et Barnabas morabantur Lystris*. Quae verba Beda, ni fallor, in Glossa quam vocant Ordinariam, fatetur in nonnullis Latinorum codicibus non haberi, et certe in eo contextu non habentur. Nec haec attingit Lyranus, cum scribat commentarium perpetuum. Caeterum in aeditione cui sunt adiecti commentarii Carrensis, adiectum videmus in spacio marginali *alias non habet, sed est in Graeco*. Ne Chrysostomus quidem diligenter enarrans hunc locum quicquam horum verborum attingit. Quin etiam paulo superius, post haec verba, *et vniuersam in circuitu regionem*, Beda notat in Graecis codicibus plus esse: *Deus autem pacem fecit*, quod in nostris aliquot non habeatur. Cum hodie nec in Graecis nec in Latinis haberi videamus. Ac ne Chrysostomus quidem attingit quod indicauimus deesse: *Surge super pedes tuos rectus*. Et hic Beda in Glossa quam vocant Ordinariam, indicat in Graecis libris secus haberi. Nimirum hunc in modum: *Dixit magna voce, tibi dico in nomine Domini nostri Iesu Christi, surge super pedes tuos rectus*. Ac fieri potest, vt tale quippiam repertum sit in aliquo Graeco codice, cum mire variant in Actis. Certe in his quos ego viderim, nihil hic discrepat a nostra lectione. [D] Post additum comperi in aeditione Hispaniensi σοι λέγω ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. In Aldina non addebatur. Lystra. Ciuitas Lycaoniae, quemadmodum et Derbe, vt tradit Hieronymus.

70
LB 489 | [II] [A] Dii similes facti hominibus. Ὁμοιωθέντες, 'adsimilati', vt ita loquar, hoc est 'dii specie humana'.

[13] Ante ianuas. Ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, id est 'ad fores' siue 'ad vestibula'. Cum populis. Σὺν τοῖς ὄχλοις, id est 'cum turbis'. [B] Volebat sacrificare. Nonnulli codices habebant ἤθελον, 'volebant', quod dictum sit 'cum turbis', nonnulli ἤθελε, 'volebat'. Id tamen nihil refert ad sententiam.

[14] [A] Exilierunt in turbas. Εἰσεπήδησαν, id est: 'insilierunt in turbam'; est enim ὄχλον.

[15] Mortales sumus similes vobis. Καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμέν, id est: 'Et nos iisdem obnoxii sumus passionibus', [C] siue 'malis, [A] homines'. Neque enim hoc ad mortem tantum pertinet, [B] sed ad omnia quae possunt homini accidere.

[16] [A] Omnes gentes ingredi vias suas. Ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, id est 'viis suis'. Nam *ingredi* posuit pro 'viuere', et 'viam' pro ratione vitae.

85 [17] Non sine testimonio. Graece est ἀμάρτυρον, dictione composita, id est 'non expertem testium' siue 'testimonii'. Et pro εἶασε Laurentius mauult 'permisit'. Ego malim 'Non passus est esse se expertem testimonii', hoc est: 'aliquo modo [C] testatam esse voluit [A] et illis suam diuinitatem'.

90 [18] [B] Ne sibi immolarent. Sub haec verba nonnulli Graecorum codices hic addebant ἀλλὰ πορεύεσθαι ἕκαστον εἰς τὰ ἴδια. Διατριβόντων δὲ αὐτῶν καὶ

διδασκόντων, id est: 'sed iret quisque ad sua. Caeterum cum illic versarentur ac docerent, superuenerunt' etc.

71 hominibus BC: hoībus A, hoīb. DE.
73 fores B-E: ianuas A.
74 Σὺν τοῖς ἑλλοῖς B-E: σὺν ἕλλοῖς A.

75 dictum E: additum B-E.
88 testatam esse voluit C-E: testatus est AB.
88 illis B-E: illos A.

47-48 *Intelligentes ... animaduertissent Nov. Test. A*: "intelligentes"; B-E: "re intellecta".

48-50 *Et vniuersam ... vniuersam Nov. Test. A*: "vniuersam in circuitu regionem"; B-E: "finitimam vndique regionem".

50-67 *Hoc loco ... lectione* This 1522 passage was added after Lee criticized Er. (F^o 53 r°) because he had omitted the passage "Et commota ... Lystris" and the Greek original of it in *Nov. Test.* without giving any comment in his *Annotations*; in *Resp. ad annot. Ed. Iei.* ASD IX, 4, p. 214, ll. 353-368, Er. also refers to Beda's notes in the *Glossa Ordinaria*, to Nicholas of Lyra and Chrys. and, in addition, to Hugh of St. Cher.

51-54 *Nimirum haec ... habentur Glossa Ordinaria*, ad locum: "B<eda>: Quod in Graeco sequitur, 'Deus autem pacem fecit', quidam Latini codices minus habent. 'Et ibi euangelizantes erant'. Sequitur in Graeco: 'Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum. Paulus autem et Barnabas morabantur in Listris'. Et hi etiam versus in quibusdam nostris codicibus non habentur." This text is almost identical to Beda, *Expos. Act.* 14, 2 and 6, CCSL 121, p. 64. In some modern editions of Vg. the passage "Et commota ... Lystris" is mentioned in the app. crit., just as the Greek original by Tischendorf, Merk and Nestle.

55-57 *Caeterum ... Graeco* In the *Biblia Latine I-VI, continens textum Biblie, cum postilla domini Hugonis Cardinalis*, ed. Conradus Leontorius, Basel (Joannes Amerbach), 1504, ad locum: "Alias non habet 'Et commota est' etc. vsque ibi: 'Listris'; sed est in Graeco."

57 *Chrysostomus Hom. in Act.* 30, 1 sq., Migne PG 60, 223.

59-60 *Beda ... habeatur* V. supra, n. ll. 51-54.

62-63 *Beda ... Ordinariam* The *Glossa Ordinaria* reads ad locum: "'Dixit magna voce etc.' B<eda>. In Graeco: 'Dixit magna voce: Tibi dico in nomine Domini nostri Ihesu Christi, surge super pedes tuos rectus.'" This

passage is borrowed from *Expos. Act.* 14, 10, CCSL 121, p. 64.

67-68 *aeditione Hispaniensi* The *Complut.* adds this phrase after φωνῆ.

68 *Aldina* F^o 396 r°, col. 2, l. 25.

69-70 *Hieronymus Beda, Nom. reg. loc. Act., CCSL 121, p. 173*: "Lystra: ciuitas Lycaoniae", and p. 171: "Derbe: ciuitas Lycaoniae prouinciac."

71-72 *Dii ... humana Nov. Test. A*: "Dii similes facti hominibus"; B-E: "Dii in specie hominum".

73-76 *Ante ... sententiam Nov. Test.*: "ad vestibula (A: "ante ianuas") afferens, cum turbis volebat sacrificare". Modern editions of NT read: ἤθελεν; most of them mention ἤθελον in the app. crit.

77-78 *Exilierunt ... turbam Nov. Test. A*: "exilierunt in turbas"; B-E: "insilierunt in turbam". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 1: "Insilierunt" est legendum, εἰσεπήδησαν.

79-80 *Mortales ... homines Nov. Test. A*: "Et nos mortales sumus similes vobis"; B-E: "Nos quoque iisdem quibus vos, obnoxii malis sumus homines". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 1: "Optime quidem translatum, tamen Graeca sententia haec est: 'et nos similes vobis patibiles homines, ἑμοπαθεῖς ἐσμὲν ὑμῖν ἄνθρωποι.'".

84 *ingredi ... vitae Nov. Test.*: "ingredi viis suis". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 1: "Legendum est 'in viis suis'. Accipitur enim nunc 'ingredi' pro 'ambulare', non pro 'intrare'."

85-88 *Non sine ... diuinitatem Nov. Test.*: "non expertem testimonii seipsum ("esse" add. B-E) sinebat". The note "Etiam melius diceretur 'permisit' quam 'dimisit', εἰασε" in Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 1, does not refer to this verse, but to vs. 16.

90-91 ἀλλὰ ... διδασκόντων Modern editions of NT mention this passage in the app. crit.

[19] Et persuasis turbis. Καὶ πείσαντες τοὺς ὄχλους καὶ λιθάσαντες τὸν Παῦλον, id est: 'et persuasis turbis ac lapidato Paulo'. Verum pro his longe secus habebatur in nonnullis Graecorum | exemplaribus: Καὶ διαλεγόμενων αὐτῶν
 LB 490 παρρησίᾳ ἀνέπεισαν τοὺς ὄχλους ἀποστῆναι αὐτῶν, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἀληθὲς
 96 λέγουσιν, ἀλλὰ πάντα ψεύδονται, id est: 'Et cum illi fortiter disputarent, persuaserunt turbis, vt desciscerent ab eis, dicentes quod nihil veri dicerent, sed omnia mentirentur'.

[23] [A] Et cum constituissent illis. Χειροτονήσαντες, 'creatis' siue 'delectis illis presbyteris', vt intelligamus suffragiis delectos. Quanquam superius nonnihil abusus est eo verbo.

[25] Loquentes verbum Domini in Pergen. Αἰκλήσαντες ἐν Πέργῃ τὸν λόγον, id est 'locuti Pergae sermonem', nec additum est *Domini*. [D] Articulus indicat quem sermonem dicerent. [A] Ac mox descenderunt in Italiam. Gracci legunt εἰς Ἀττάλειαν, id est 'Attaliam'. [D] Quidam vetustus codex habebat 'Mattaliam' pro Attalia. [A] Ea ciuitas est Pamphyliae maritima autore Hieronymo. Nam [B] Stephanus eam ponit in Lydia. Siquidem [A] procul aberant ab Italia.

[28] Morati sunt autem tempus. Graecis additur ἐκεῖ: 'commorati sunt illic tempus'.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

[2] Facta autem seditione non minima. Graecis pro vna duae sunt dictiones, στάσεως καὶ συζητήσεως, id est 'seditione et disceptatione'. Alioqui non quadrat quod sequitur, 'cum Paulo et Barnaba'. Nec est *non minima*, sed οὐκ ὀλίγη, id est 'non exigua'. Et quidam alii ex aliis. Pro *ex aliis* Graeci legunt ἐξ αὐτῶν, id est 'ex eis'.

[3] Pertransibant Phoenicem. 'Phoenicen' legendum est per n, a Φοινίκη, hoc est 'Phoenice Phoenices', non a 'phoenix'.

[4] Ab apostolis et senioribus. Pluribus verbis agit hoc loco Laurentius, quoties dignitas significatur, Graeca voce fuisse vtendum 'presbyteri'. Sic enim olim vocabantur episcopi, teste non vno in loco diuo Hieronymo. Quoties aetas indicatur, Latine dicendum erat 'seniores'. Nunc [C] interpres [A] suo arbitratu, ne dicam absque delectu, modo 'presbyteros' vocat, modo 'seniores'.

[8] Et qui nouit corda. Rursus est dictio composita καρδιογνώστης, id est 'cordis cognitor'.

[9] Fide purificans. Καθαρίσας. Praeteriti temporis, id est: 'cum fide purificauerit corda eorum'. Agit enim de iis qui iam crediderant.

[14] Simon narrauit quemadmodum. Συμεών, Symeon. Haud scio vtrum errore perperam scriptum an quod nihil intersit inter Simonem et Symeonem; nisi quod [C] forte [A] Symeon Hebraice dicitur, Graece inflexa voce Simon, vt a Saul Saulus. [C] Sic enim diuinat Valla.

135 [16] [A] Et dirupta eius. Κατεσκαμμένα, id est 'diruta'. Atque ita legitur et in Latinis emendationibus. Caeterum testimonium quod adducit est Amos capite nono; quanquam Iacobus ita adducit sensum vaticinii, vt nec Septuaginta sit vsus

107 Pamphyliae A–D: Pamphyliae E.

107–108 Hieronymo B–E: Hiero. A.

112 DECIMOQVINTO C–E: QVINTODECIMO AB.

116 ὀλίγης B–E: ὀλίγας A.

93–99 Et persuasis ... mentirentur Nov. Test. AB: "et persuasis (B: "persuasisque") turbis ac lapidato Paulo"; C–E: "quum persuasisset turbis, ac Paulum lapidassent". Modern editions of NT do not include the passage Καὶ ... ψεύδονται in the text.

100–101 Et cum .... delectos Nov. Test.: "Et cum suffragiis creassent illis per singulas ecclesias presbyteros."

101 superius The vcrb "constituere" is used in Act. 6, 3 and 7, 10, 27 and 35 as a translation of καθίστημι, and in Act. 10, 42 as a translation of ἑρπίζω. OLD mentions s.v. "constituo, 7b", the meaning "to create, appoint, elect (an official)" with examples from Cic., Caes. and Liv.

103–106 Loquentes ... Attaliam Nov. Test.: "et quum loquuti essent verbum (B–E: "sermonem") Pergae, descenderunt in (B–E: "urbem") Attaliam." Modern editions of Vg. read: "Attaliam".

107–108 Hieronymo Beda, Nom. reg. loc. Act., CCSL 121, p. 168: "Attalia: ciuitas Pamphyliae maritima."

108 Stephanus Steph. Byz. Ethnica, p. 144: Ἀττάλεια, πόλις Λυδίας.

110–111 Morati ... tempus Nov. Test. A: "Morati sunt autem tempus non modicum"; B–E: "Commorati sunt autem illic multum temporis."

113–116 Facta ... exigua Nov. Test. A: "Facta ergo seditione et disceptatione non exigua"; B–E: "Quum orta ergo seditio et disceptatio esset non exigua". Valla, Annot., Garin, 1, p. 851, col. 1, quoting the text of Vg., reads: "modica" instead of "minima", and comments: "Deest 'et quaestione', vt sit 'facta ergo seditione et quaestione'. Paulus enim et Barnabas quaerebant et disputabant, non seditionem faciebant."

118–119 Pertransibant ... phoenix inter 124 seniores et 125 Fr qui posuerunt A–D.

122 Hieronymo. B–E: Hiero. A.

127 Καθαρίσας B–E: καθαρῶν A.

129 Symeon B–E: i. Symeon A.

116–117 Et quidam ... ex eis Cf. Valla, Annot., Garin, 1, p. 851, col. 1: "Et alii ex eis' legendum est, ἐξ αὐτῶν." Nov. Test. contains the same text as Vg.

120–123 Pluribus ... seniores Valla, Annot., Garin, 1, p. 851, col. 1 sq., also referring to vss. 6, 22 and 23 and other passages, is of the view that πρεσβύτεροι, meaning the office ("dignitas"), should always be translated as "presbyteri", whereas "seniores" (1. Petr. 5, 1, 1. Ioh. 1, and 3. Ioh. 1) and "maiores natu" (Act. 20, 17) should be used to indicate age. Referring to Tit. 1, 5, he argues that it follows from Act. 20, 17 and 28, that "presbyteri" were put on a par with "episcopi" and were appointed "to care for the church of God". In this respect Valla refers to Jerome, Epist. to "Euander". Jerome writes in Epist. 146 ad Euangelum, 1 and 2, CSEL 56, p. 308: "apostolus perspicue doccat eosdem esse presbyteros quos episcopos", and p. 311: "Presbyter et episcopus, aliud aetatis, aliud dignitatis esse nomen".

127–128 Fide ... eorum Nov. Test.: "cum fide purificauerit corda illorum."

129–132 Simon ... Saulus Nov. Test. A: "Simon"; B–E: "Symeon". The 1522 additions are due to criticism by Stunica, as is apparent from Apolog. resp. Iac. Lop. Stun., ASD IX, 2, p. 154, ll. 831–839.

132 Valla Annot., Garin, 1, p. 851, col. 2: "Graece non est 'Simon', sed 'Symeon'. De Petro enim Iacobus loquebatur. Ergo vt Paulus Graece vocabatur Saulus, Hebraice Saul, ita forte Petrus Graece Simon, Hebraice Symeon, שמעון, quod confirmat ipsius epistola altera, quae incipit: Symeon Petrus. Sic enim Graece habet: Συμεών Πέτρος."

verbis nec ad Hebraeorum lectionem per omnia responderit. Siquidem Hebraea sic habent interprete Hieronymo: *In die illa suscitabo tabernaculum David quod cecidit; et reaedificabo aperturas murorum eius, et ea quae corruerant instaurabo, et reaedificabo illud sicut in diebus antiquis; ut possideant reliquias Idumeae, et omnes nationes, eo quod inuocatum sit nomen meum super eos, dicit Dominus faciens haec.*

140 Porro iuxta aeditionem Septuaginta legimus ad hunc modum: [C] Ἐν τῇ
 ἡμέρᾳ ἐκεῖνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ
 πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν
 LB 492 καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων,
 145 καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, λέγει | Κύριος ὁ ποιῶν πάντα
 ταῦτα. Id est: [A] 'In die illo suscitabo tabernaculum David quod ceciderat, et
 reaedificabo ea quae corruerant, et quae suffossa sunt suscitabo, et instaurabo ea
 sicut dies antiquos, ut quaerant me reliqui hominum, et omnes gentes super quas
 150 inuocatum est nomen meum, dicit Dominus faciens haec omnia'. Primum, pro
 'in die illo' posuit *et post haec*, [C] ac *reuertar* addidit de suo. [A] Caeterum in
 hoc, *ut quaerant me reliqui hominum*, Septuaginta sequutus est, non Hebraeorum
 libros. Denique quod nos *suffossa* citauimus, in vulgatis exemplaribus est 'suffusa',
 sed mendose. Respondet enim illi Graeco, κατεσκαμμένα, α κατασκάπτειν, quod
 est suffossione demoliri.

155 [17] [C] Super quas inuocatum est nomen meum. Interpres recte
 omisit ἐπ' αὐτούς; quod additum est ex idiomate sermonis Hebraici, quum
 tamen non addatur apud Septuaginta.

[18] [A] Notum a seculo. Graece est γνωστά, numero multitudinis, id est:
 'nota sunt Deo opera sua'. Et additur πάντα, id est 'omnia'.

160 [19] Ego iudico. Ἐγὼ κρίνω. Accommodatius erat 'ego censeo'; deinde
 non inquietari; quod Graecis est μὴ παρενοχλεῖν, rectius vertisset 'non obtur-
 bandum esse' siue 'non addendam molestiam'. Id enim sonat παρά praepositio.

[21] A temporibus antiquis. Ἐκ γενεῶν, id est 'a generationibus anti-
 quis', si voluisset ad verbum reddere. Iam admonuimus aliquoties γενεάν pro
 165 'aetate' poni.

[22] Viros primos in fratribus. Ἄνδρας ἡγουμένους, id est 'praecedentes'
 siue 'praeminentes'; hoc est 'primarios', magis quam *primos*.

[23] Antiochiae et Syriae et Ciliciae. Κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν καὶ Συρίαν
 καὶ Κιλικίαν. Opinor hic Antiochiam regionem esse, non ciuitatem, [E] quod
 170 iungatur Syriae et Ciliciae, quae sunt vtique regiones. [A] Vnde addenda erat
 praepositio: 'qui sunt in Antiochia et Syria et Cilicia'. Interpres neque Graeca
 LB 493 reddidit neque Latini]tatis habuit rationem. [E] Nam vt reperiat alicubi 'vixit
 Galliae' pro 'in Gallia', certe inusitatus ac durus sermo est.

[24] [D] Quibus non mandauimus. Ante haec verba Graeci codices
 175 addunt λέγοντες περιτέμνεσθαι καὶ τηρεῖν τὸν νόμον, id est 'iubentes vos circum-
 cidi et seruare legem'. Indicauit hoc Beda.

[25] [A] Collectis in vnum. Γενομένοις ἑμοθυμαδόν, id est 'consentien-
 tibus' siue 'communi consensu animorum'.

[29] Ab immolatis simulacrorum. Ἐὼν εἰδωλοθύτων, id est 'ab iis quae
180 immolantur simulacris'. [B] Suspicio interpretem scripsisse 'ab immolatiis simu-
lacrorum'. [C] Nam hoc verbo frequenter vitur Ambrosius. [D] Hunc locum

137 habent ... Hieronymo B-E: habent
בַּיּוֹם הַהוּא אָקִים אֶת סִבְכַת דְּוִיד הַנְּפִלָה וְגִדְרָתִי
אֶת פְּרָצֶתָן וְחִרְסִתִּי אָקִים וּבְנִתִּיהָ כִּימֵי עוֹלָם
יִירָשׁוּ אֶת שְׂאֲרֵית אָדוּם וְכָל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר נִקְרָא
שְׁמִי עֲלֵהֶם נֶאֱמַר יְהוָה יְהוָה עֲשֵׂה זֹאת
Hiero. A.

147 reaedificabo DE: aedificabo A-C.

162 addendam A-D: addendum E.

167 praeminentes C-E: praeminentes AB.

172 reddidit neque E: reddidit bona fide neque
A-D.

136-149 *Siquidem ... omnia* The Latin transla-
tions of *Am.* 9, 11 sq. correspond with those
in Jerome, *Comm. in Am.* III, 9, 11-12, *CCSL*
76, p. 345 ("In die illa" instead of "In die illo"
in l. 150 sq.); the text of the *LXX* in ll.
141-146 corresponds with that of the *Aldina*,
f° 315 v°, col. 2, ll. 23-30 (which reads: τὰ
κατεσκαμμένα). For Δαβὶδ v. supra, p. 267,
n. l. 4, ad *Act.* 13, 3b.

152 *suffusa* The app. crit. of *CCSL* mentions
this as a variant reading in an edition by
Johannes Martianay (Paris, 1704).

156 ἐπ' αὐτούς Borrowed from *Am.* 9, 12 in
LXX.

158-159 *Notum ... omnia Nov. Test.*: γινώσθα
ἀπ' αἰῶνός ἐστι τῷ Θεῷ πάντα τὰ ἔργα
αὐτοῦ, and "Nota a saeculo sunt Deo omnia
haec opera sua."

160-162 *Ego ... praepositio Nov. Test.*: "ego
censeo (A: "iudico") non obturbandum esse
illis." Liddell-Scott offers the translation
"cause' one 'much annoyance'" for
παρενοχλεῖν. For this meaning I have found
"afferre" in Ter. *Hec.* 344. *ThLL* I, 591 sq.
gives the synonym "augere" for "addere";
"augebatur ... eius molestia" is found in Cic.
Cluent. 6, 16.

162 *praepositio* In the sense of 'prefix', since
Cic. *Or.* 47, 158 (*OLD*, s.v.). Cf. infra, p.
274, l. 187 sq.

163-165 *A temporibus ... poni Nov. Test.* A: "a
temporibus"; B-E: "ab aetatibus". On the
meaning "aetas" for γεγενᾶ Er. wrote in *Annot.*
in *Mt.* 24, 34 and *Annot. in Lc.* 11, 50, *ASD*
VI, 5, p. 312, l. 48 sqq. and p. 545, l. 658 sq.,
respectively.

166-167 *Viros ... primos Nov. Test.*: "viros pri-
marios inter fratres."

168-172 *Antiochiae ... rationem Nov. Test.*: "qui
sunt Antiochiae et in Syria et in Cilicia." Cf.
Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 2: "Graece

non dicitur Syriae et Ciliciae, quod gram-
maticae repugnat, sed 'apud' siue 'circa Anti-
ochiam, et Syriam, et Ciliciam, κατὰ τὴν
Ἀντιόχειαν, καὶ Συρίαν, καὶ Κιλικίαν."

172-173 *vixit Galliae* Er. probably criticizes a
contemporary who spoke bad Latin. I could
not find this expression in Antiquity nor in
Migne, *CSEL* or *CCSL*. In *Annot. in Tit.* I, 5,
LB VI, 966 BC, Er. criticizes the translation
"Reliqui te Cretae" in *Vg.* Cf. Er. *De con-
struc.*, *ASD* I, 4, p. 124, ll. 100-111.

174-176 *Quibus ... Beda Nov. Test.* adds
λέγοντες ... νόμον (not included in the text
in modern editions of *NT*) and "iubentes ...
legem" (Wordsworth-White mentions
"dicentes circumcidi oportet et obseruare
legem" c Beda"). Beda, *Retract. in Act.* 15, 24,
CCSL 121, p. 149, quoted in the *Glossa Ordini-
naria*: "In Graeco plus habet: 'Euerentes
animas vestras dicentes: circumcidi oportet
et obseruare legem quibus non mandauimus'."

177-178 *Collectis ... animorum Nov. Test.*: "vna-
nimiter congregatis".

179-180 *Ab immolatis ... simulacris Nov. Test.*:
"ab his quae sunt immolata simulacris."

181 *Ambrosius* Ps. Ambr. or Ambrosiaster uses
"immolatius" or "immolaticius" once, viz.
in *Comm. in 1. Cor.* 10, 28, *CSEL* 81, p. 117;
Migne *PL* 17, 239 D, n. 59, mentions it as a
variant reading in *Comm. in 1. Cor.* 8, 4.
Aug. is the only author who uses it more fre-
quently, viz. 13 times (*Epist.* 47, 4, *CSEL* 34,
1, p. 134, *Expositio quarundam propositionum
ex Rom.* 70, 3, *CSEL* 84, p. 48, *Serm.* 149, 2,
3, Migne *PL* 38, 801, *De bono coniugali*, 16,
18, *CSEL* 41, p. 211, *Contra Adimantum*, 14,
CSEL 25, p. 151 sqq., and *Contra Faustum
Manichaeum*, XXXII, 13, *CSEL* 25, p. 771).
PLD.

quum aliquoties referat Irenaeus, tamen non meminit 'suffocatorum', sed tantum idolothytorum, sanguinis et fornicationis.

185 [32] [A] Verbo plurimo. Διὰ λόγου πολλοῦ, id est 'sermone multo' [D] aut 'multis verbis'. [A] Quid autem est *verbo plurimo*? Aut quid attinebat positivum nomen vertere in superlativum? Consolati sunt fratres et confirmaverunt. Καὶ ἐπεστήριζαν, hoc est 'addiderunt confirmationem', iam confirmatis ipsa epistola; ea vis est praepositionis ἐπί.

190 [33] Ad eos qui miserant illos. Πρὸς τοὺς ἀποστόλους, id est 'ad apostolos'. Apparet interpretem legisse πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας.

[34] Manere ibi. Ἐπιμεῖναι αὐτοῦ, id est 'permanere ibidem'. Caeterum post haec verba quod sequitur in nostris exemplaribus, *Iudas autem solus abiit Hierusalem*, apud Graecos non reperio, imo ne haec ipsa quidem, *Visum est autem Silae manere ibi*, reperi nisi in vno duntaxat codice, eaque adiecta in margine. 195 Verum id librariorum errore factum videri potest.

[37] Barnabas autem volebat. Ἐβουλεύσατο, id est 'consulebat' siue 'cogitabat'. Interpres legisse videtur ἐβούλετο.

[38] Paulus autem rogabat. Videtur interpres mitigare voluisse dissidii suspicionem; nam Graece est ἤξιου, id est 'censebat' aut 'aequum iudicabat'. Nec 200 est simpliciter discessisset, sed τὸν ἀποστάντα, id est 'qui descivisset' siue 'defecisset', participium eius verbi vnde dictus ἀποστάτης, 'desertor' siue 'defector'.

1B 494 | [39] Facta est autem dissensio. Rursum studuit mitigare Graecam vocem, quae est παροξυσμός, quae plus significat quam dissensionem, a 205 παροξύνω, 'irito', 'prouoco', 'exacerbo'. Significat igitur illos vsque ad commotionem hac in re dissensisse, et adeo vt diuellerentur. [B] Apostoli erant, sed tamen homines erant. [A] Origenes ingenue fatetur inter optimos quoque viros huiusmodi incidere dissidia, dum in suo quisque sensu abundat; quae tamen non procedant eo, vt christiana scindatur charitas [B] aut Christi religio labefactetur. [A] 210 Porro stultum est, consentientibus exemplaribus Graecis, ad eum modum mederi velle incommodo. Nos vertimus: *Tam acris autem fuit inter eos disceptatio*.

[41] [D] Praecipiens custodire praecepta apostolorum et seniorum. Haec verba in Graecorum codicibus non inuenio. Videntur huc translata ex capite quod proxime sequitur, *tradebant eis custodire dogmata*.

215 [A]

EX CAPITE XVI

[1] Filius mulieris viduae fidelis. Apud Graecos ita legimus: υἱὸς 220 γυναικὸς τινὸς Ἰουδαίας [B] πιστῆς, [A] id est 'filius mulieris cuiusdam Iudaeae fidelis'. Et ad hanc lectionem respondet, id quod sequitur, *patre vero gentili*. Nam gentilem patrem opponit Iudaeae matri. At scriptor parum attentus ex Iudaea viduam fecit transpositis literis aliquot. [C] Atque adeo in nonnullis libris scriptum fuisse *Iudaeae* submonuit et Rabanus in Glossa quam vocant Ordinariam. [A] Nec rursum est 'gentilis' hic ἔθνικός, sed Ἕλληγ, id est 'Graecus', quam vocem varie vertit interpres, nunc 'Graecum', nunc 'gentilem'.

- 194 Silae C–E: Sylae AB.
 194 ibi, reperi DE: ibi, non reperi A–C.
 203 autem dissensio E: autem inter eos dissensio A–D.
- 182 *Irenaeus Haer.* III, 12, 14, SC 211, p. 244. This 1527 note is influenced by Er.'s preliminary work on the 1526 editio princeps of Iren. In 1535 Er. adds to the annotation on *Act.* 21, 25, infra, p. 310, ll. 8–12, that Aug. had not mentioned 'what is strangled'.
- 184–188 *Verbo ... praepositionis ἐπί Nov. Test.:* "sermone copioso adhortati sunt fratres, confirmaueruntque (A: "et confirmauerunt")." For the explanation "addiderunt ... praepositionis ἐπί", cf. supra, p. 272, l. 161 sq. Liddell-Scott offers the translations "cause to rest on", "make to lean on" and for this text "confirm".
- 188 *praepositionis V. supra*, p. 273, n. l. 162.
- 189–190 *Ad eos ... ἀποστόλους Nov. Test.:* πρὸς τοὺς ἀποστόλους (also the reading of *Complut.* and the *Aldina*, f° 396 v°, col. 2, l. 47) and "ad apostolos". Modern editions of *NT* read: πρὸς τοὺς ἀποστειλάντας.
- 191–195 *Manere ... potest* The passage "Visum est autem Silae ibi remanere; Iudas autem solus abiit Ierusalem" is included in the *Clementina*, but mentioned in the app. crit. by Weber ("manere ibi") and Wordsworth-White. Modern editions of *NT* mention the text: "Ἐδοξε(ν) δὲ τῷ Σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ (or αὐτοῦς), μόνος δὲ Ἰούδαζ ἐπορεύθη in the app. crit. *Nov. Test.* only reads: "Ἐδοξε δὲ τῷ Σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ, and "Visum est autem Silae manere ibidem".
- 196–197 *Barnabas ... ἐβούλετο Nov. Test.* reads: ἐβουλεύσατο and: "Barnabas autem consulebat vt assumerent et Ioannem." Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 851, col. 2: "Graece est 'consulebat vt vna assumeret et Ioannem', ἐβουλεύσατο συμπαραλαβεῖν καὶ τὸν Ἰωάννην."
- 198–202 *Paulus ... defector Nov. Test.:* "Paulus autem nolebat, vt ("is" add. B–E) qui defecisset ab ipsis ..."
- 205 *irito* Just as in *Annot. in Act.* 17, 16 and 23, 3, pp. 282 and 318, ll. 391 and 205, respectively, I have maintained the reading of *D* and *E*. W. Bühler criticizes the use of this spelling in *ASD* II, 8, and wonders whether a typesetter borrowed the verb wrongly from "ira" (*Museum Helveticum*, 57 (2000), p. 322. Chomarar defends the spelling in *ASD* V, 5, p. 409, arguing that in Er.'s time a false etymology connected the verb "irritare" with "ira". Examples of this connection are found in Perottus, *Cornucopiae*, Venice, 1513, 48, l. 37 sqq.: "Si vero irrito penultimam productam habet, significat incito, stimulo, vel ab ira, quasi in iram prouoco" and Calepinus, *Dictionarium linguae Latinae*, e.g. Basel 1551: "Irrito, as significat prouoco, iramque incedo, lacesso". Examples in Er.'s works may be *Adag.* 60, *ASD* II, 1, p. 172, where Er. writes "irritare" twice in l. 644 sq., "iritabis" in l. 646 and "irites" in l. 670, and adds in l. 646 sqq.: "id dictum est a poeta [Plaut. *Amph.* 707] in mulierum ingenium, quibus iratis si repugnes, magis prouoces", and *Adag.* 3589, *ASD* II, 8, p. 68: "Iracundior Adria", where he uses "iritabili" as an explanation for "iracundus" quoting from Hor. *Carm.* III, 9, 23. Cf. "iritari" in *Adag.* 3535, II, 8, p. 42, l. 463, "iritarit" in *Adag.* 4039, *ASD* II, 8, p. 286, l. 362, "iritat" in *Eccles.* II, *ASD* V, 4, p. 284, l. 860, and "iritabilis" in *De interdicto esu carn.*, *ASD* IX, I, p. 34, l. 450.
- 207 *Origenes* Cf. *Comm. in Mt.* XIV, 1, *GCS* 10, p. 275 sqq, where Orig. discusses *Act.* 4, 32 and 1. *Cor.* 1, 12 and alludes to 1. *Cor.* 12, 12 sqq. and *Gal.* 5, 15.
- 211 *Tam acris ... disceptatio* The translation in *Nov. Test.* A–E.
- 212–213 *Praeciapiens ... seniorum* Er. omits both this Latin text and the Greek original in *Nov. Test.* But after he rendered it in *Paraphr. in Act.* 15, 41 (1524), *LB* VII, 730 A, he may have considered this as an occasion to justify his decision to omit. Cf. Sider in *CWE* 50, p. 273, n. 79.
- 214 *tradebant ... dogmata Act.* 16, 4.
- 216 *viduae* Modern editions of *Vg.* read: "Iudaeae", just as *Nov. Test.*; Wordsworth-White and Weber mention "viduae" in their app. crit.
- 221 *Rabanus ... Ordinariam Glossa Ordinaria*, ad locum: "R.: Viduae fide. Vel Iudaeae et Iudaeam eam fuisse apparet ex hoc quod ait, 'patre gentili'."
- 222–223 *Nec rursum ... gentilem* Referring to "colentibus" in *Act.* 17, 4 (v. infra, p. 280, l. 330 sqq.), Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 852, col. 1, criticizes the fact that in *Vg.* "Ἐλλην" is translated some times as "Graccus", some times as "gentilis".

[4] Dogmata quae erant decreta. Κεκριμένα – id est ‘iudicata’ – recte vertit in *decreta*. Caeterum *dogmata* Graeca vox est, significans et ipsa decreta siue placita, non doctrinam, vt vulgus existimat. Interpres alias *decretum* vertit δόγμα, alias *edictum*.

[6] [B] Loqui verbum in Asia. Asiam eam sentit [D] non [B] quae [D] generali verbo [B] dicitur Minor, vndique mari cincta, praeter eam partem qua spectat orientem quaeque complectitur Phrygiam, Pamphyliam, Lycaoniam, Ciliciam, Galatiam aliasque nonnullas, sed | qua finitima est Epheso; nam haec proprie Minor Asia dicitur, [D] de qua hic videtur sentire.

[8] [B] Descenderunt Troadem. Nam ea ciuitas est Asiae maritima, dicta eadem Antigoniam.

[11] [A] Recto cursu venimus. Vnum verbum Graecum tribus Latinis est circumloquutus: εὐθυδρομήσαμεν; id est: ‘recto cursu contendimus’. Cursus enim et nauigantium proprie dicitur. [B] Venimus Samothracen. Ea est insula in sinu Pacusiaco, e regione Thraciae, nomine composito ex Samiis et Thracibus. [A] Neapolin. Non est ea quam nunc in Italia tenent Hispani, sed altera Cariae in Asia. [C] De hac sensisse videtur Hieronymus colligens nomina locorum in Actis apostolicis, [D] sed falsus, opinor. [C] Sunt qui malint Neapolin esse Thraciae [D] siue Macedoniae iuxta Ptolemaeum, non procul a Philippis. Et haec opinio probabilior est; [C] nam sunt huius nominis complures. [B] Philippi ciuitas est in prima parte Macedoniae.

[12] [A] Ciuitas colonia. Κολωνία. Vsurpauit Lucas vocem Latinam, tum vt apparet et Graecis usurpatam. Addidit enim *coloniam*, quod ea ciuitas ab aliunde deductis habitaretur. [C] Diebus aliquot consistentes. Indicat Glossa Ordinaria in nonnullis libris fuisse *conferentes* pro *consistentes*. Nam διατρίβεται qui commoratur, et διατρίβονται qui conferunt ac disputant; vnde scholasticas disputationes Graeci ‘diatribas’ appellat. [D] Consistentes. Διατρίβοντες, quod magis sonat ‘commorantes’.

[13] [A] Foras portam. Ἐξω τῆς πόλεως, id est ‘e ciuitate’; siue ommissa praepositione: ‘egressi sumus ciuitatem’. Quod, [B] quaeso, [A] sermonis schema est, *foras portam*? Vbi videbatur oratio esse. Ὁ ἐνομιζετο, id est: ‘vbi putabatur futura precatio’ aut certe quod ego malim, ‘vbi solebat esse precatio’; quandoquidem νόμος nonnunquam et ‘consuetudinem’ sonat, et νομιζεσθαι ‘solutum esse’.

[14] Lydia purpuraria. Πορφυρόπωλις, id est ‘purpurarum venditrix’, a nomine πορφύρα, purpura, et πωλεῖν, vendere. Nam purpurarii magis videntur dici qui colligunt purpuras – hoc est ‘vri|natores’ – aut qui tingunt. ‘Purpurae venditricem’ interpretatur Hieronymus in dictione Thyatira, quae dictio multitudinis numero effertur genere neutro, ciuitas est Lydiae in Asia. Vnde quod dictum est *Lydia*, non videbatur esse nomen puellae, sed regionis, nisi additum fuisset nomine *Lydia*.

[15] Et coegit nos. Καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς. Magis est: ‘adegit nos’ quam *coegit*.

- 230 orientem quaeque *DE*: orientem. ea *BC*.
 231-232 Epheso ... Minor *DE*: Epheso maxime minor *BC*.
 237-238 Venimus ... Thracibus *inter* 234 Antigoniam *et* 235 Recto *posuerunt B-D*.
 239 tenent *C-E*: occupant *AB*.
 241 Neapolin *DE*: Neapolim *C*.
- 226 *alias* Δόγμα is translated as "decretum" in *Act.* 17, 7, *Eph.*, 2, 15 and *Col.* 2, 14, and as "edictum" in *Lc.* 2, 1.
 233-234 *Troadem* ... *Antigonia* Borrowed from Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 178: "Troas: ciuitas Asiae maritima, eadem Antigoniam dicta."
 237-238 *Samothracen* ... *Thracibus* Borrowed from both Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 176: "Samothracia: insula in Pagasico [Migne *PL* 23, 1304 B: "Pacasiaco"] sinu" (the "sinus Pagasaeus" is in Thessaly between mounts Ossa and Pelion), and Steph. Byz. *Ehznica*, p. 553: Σαμοθράκη, νῆσος πρὸς τῇ Θράκη, πῶλιν ὁμώνυμον ἔχουσα. Ἐκλήθη δὲ ἀπὸ τῶν Σαμίων καὶ τῶν Θρακῶν.
 239-243 *Neapolin* ... *complures* The substitution of "occupant" in *AB* by "tenent" in *C-E* and the 1522 addition are due to sharp criticism from Stunica ("Sunt qui" in l. 241), as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, pp. 154-156, ll. 850-870. Considering the word "occupant" to be a blasphemy, Stunica had written: "Satis illum pro hac blasphemia poenas daturum arbitrabor, si turpiter hoc loco in re ad geographiam pertinente lapsus ostendero." (*ASD* IX, 2, p. 155, n. l. 851); afterwards Stunica explained in *Loca quae ex Stunicae annotationibus, illius suppresso nomine, in tertia editione Noui Testamenti Erasmus emendauit* (F^o Biv r^o): "Hic ego hominem haud suauiter tractaui quod eam prouinciam a nobis Hispanis occupari dixisset, quam iustissimo titulo possidemus. Deinde in vltionem huius blasphemiae lapsum eius turpissimum in cosmographia demonstraui, cum non Cariae sit ea Neapolis de qua Lucas ibi agit, sed potius Thraciae." Graham, p. 57 sq.
 The passages in ll. 239 sq. ("sed altera Cariae in Asia", ascribed to Jerome) and 243 sq. ("Philippi ... Macedoniae") are again borrowed from Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 174: "Neapolis: ciuitas Cariae quae est prouincia Asiae", and p. 175: "Philippis: ciuitas in 'prima parte Macedoniae'." Bludau, p. 51, points to Er.'s insufficient knowledge of geography, not only here, but also in *Act.* 28, 1 and 13.
 242 *Ptolemaeum Geogr.* III, 13 (12), 9.
 246-247 *Addidit* ... *habicaretur* Cf. Beda, *Expos. Act.* 16, 12, *CCSL* 121, p. 69: "Colonia est quae defectu indigenarum nouis cultoribus adimpletur", quoted in the *Glossa Ordinaria* ad locum. A note in *CCSL* mentions that Beda's text is a quotation from Isid. *Orig.* XV, 2, 9.
 247-251 *Diebus* ... *commorantes* *Nov. Test. A*: "diuersantes"; *B-E*: "commorantes". The *Glossa Ordinaria*, ad locum: "Aliquot dies conferentes": In quibusdam libris inuenitur 'conferentes verbum Domini die sabbati'; "conferentes" is the reading of modern editions of *Vg.* Cf. H. J. de Jonge, *Glossa*, p. 57.
 252-257 *Foras* ... *solitum esse* *Nov. Test.*: "egressi sumus e ciuitate iuxta flumen, vbi solebat esse precatio" (*A*: "oratio esse"). Cf. Valla, *Annot.*, Garin I, p. 851, col. 2: "'Extra', non 'foras' dicendum erat; vt neque in Psalmis [17,39] 'subtus pedes meos' pro 'subter'. Sunt enim aduerbia 'subtus' et 'foras', quae non seruiunt casibus, vt apud Graecos fit, quae res fortasse decepit interpretem, ἐξω ὑποκάτω." Er. gives expression to his surprise at the use of "foras" as a preposition by asking which figure of speech this is. In the *Assertio* Stunica reminds the reader of Valla's comment and wonders at the stand that Valla made, because some adverbs are sometimes accepted as prepositions. In *Epist. apolog. adu. Stun.* 31, *LB* IX, 397 DE, Er. criticizes Stunica's point of view.
 253 *sermonis schema* "figure of speech".
 258 *Lydia* ... *venditrix* *Nov. Test. A*: "purpuraria"; *B-E*: "purpurarum venditrix".
 260-262 *Purpurae* ... *Hieronymus* ... *Asia* Cf. Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 178: "Thyatire: ciuitatis Lydiae, quae est prouincia Asiae, templo quondam Aesculapi famosa, cuius ciuis erat illa Lydia πορφυρόπωλις, id est purpurae venditrix, quae in Philippis fidem Christi suscepit."
 265-266 *adegit* ... *coegit* *Nov. Test. A*: "coegit"; *B-E*: "adegit".

[16] Puellam quandam. Παιδίσκην, id est 'ancillam quandam', quod mox fiat mentio dominorum, vt intelligamus conditionem explicatam, non aetatem mulieris. Habentem spiritum Pythonem. Πύθωνος legunt Graeci, hoc est 'Pythonis'. Id erat nomen draconis quem iaculis suis confecit Apollo, vnde et ipse Pythius dictus. Deinde spiritus ille quo afflati praedicabant futura, Pytho vocari coeptus est.

[18] Dolens autem Paulus. Διαπονηθείς, quod alias vertit 'moleste ferre', διαπονούμενοι.

[20] Magistratibus. Τοῖς στρατηγοῖς; quod magis sonat primores exercitus, [E] quum tamen pro magistratu accipiatur, qui olim militum satellitio ministerioque utebatur.

[21] [A] Morem quem non licet. Ἔθνη, id est 'mores'; sed recte mutauit numerum, quod 'mores' aliud quiddam sonet quam *morem*. Dicere poterat: 'alias consuetudines' siue 'alia instituta'; vt interim ne dicam quod suo more

[22] Ἴμάτια vertit 'tunicas'. [D] Scissis tunicis eorum. Graecus anceps est sermo, vtrum magistratus lacerarint apostolorum tunicas an suas ipsorum.

[24] [A] Strinxit ligno. Ἡσφαλίσατο. Verbum est cognatum aduerbio ἀσφαλῶς, quod modo vertit *diligenter*, alias *caute*. Significat autem 'tuto' et 'sine periculo'.

[25] Adorantes laudabant Deum. Προσευχόμενοι ὕμνου. Cur non potius 'orantes' quam *adorantes*? [B] Quandoquidem προσεύχομαι vtrunque significat, imo 'precari' potius quam 'adorare', teste et Augustino. [A] Et *laudabant* est ὕμνου, id est 'canebant' et 'hymnis laudabant'.

[29] Introgressus est. Εἰσεπήδησε, id est 'insiliit' siue 'introsiliit' aut 'irruit' siue 'irrupit', vt impetum ac celeritatem ingredientis exprimas, quemadmodum Graeca vox facit. Procidit Paulo et Silae ad pedes. *Ad pedes* interpres addidit de suo. Graece tantum est προσέπεσε τῷ Παύλῳ. Verum recte addidit interpres vitans amphibologiam.

[33] [C] Et omnis domus eius. Καὶ οἱ ἀπότοῦ, id est 'illius familiares' siue 'domestici'.

[34] [A] Cum omni domo sua. Πανοικί. Graecum aduerbium tribus circumlocutus est dictionibus. Est autem commodius, vt πανοικί referatur ad participium proxime sequens πεπιστευκῶς. Nec est simpliciter laetatus est, sed ἠγαλλιᾶτο, id est 'exultauit'. Sic enim fere solitus est vertere.

[35] Miserunt magistratus lictores. Ῥαβδούχους, a virgis gestandis. Nos *viatores* vertimus, quod his quoque mos sit gestare virgas. Nam ii proprie dicuntur per quos magistratus denunciant quid velint.

[37] Ipsi nos eiiciant. Paulo ante *occulte nos eiiciunt* erat ἐκβάλλουσιν; hic diuersum est verbum, ἐξαγατέωσαν, id est 'educant'. Nam illud conueniebat clam extrudendis, hoc conuenit palam educendis, non sine satisfactione.

[40] Introierunt ad Lydiam. Incertum an ad Lydiam mulierem paulo ante conuersam an in regionem. Verum prior sensus mihi probatur. [D] Nam Lydia in Minore est Asia, moxque peruenitur ad Amphipolim et Apolloniam,

310 quae minimum absunt a Philippis. Nec arbitror hic quicquam esse scrupuli, nisi
quod praepositio Graeca εἰς non perinde videtur congruere personae vt πρός, nisi
Lydiam accipiamus pro domo Lydiae.

[A] EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

315 [1] Caeterum Amphipolis, [D] de qua hic sentit locus, [A] et Apollonia
ciuitates sunt Macedoniae, quemadmodum et 'Thessalonica'. [B] Quanquam est
altera Amphipolis in Syria, Apollonia item altera in prouincia Aphricae, quae et
Pentapolis dicta est.

269 Pythonem *E*: phytonem *A-D*.

273 Dolens autem *E*: Taedio autem affectus
A-D.

273 quod *B-E*: quo *A*.

276-277 quum tamen ... vtebatur. *E*: Opinor
autem hic στρατηγούς dici magistratus tem-
pli. Sic enim illos vocat alibi. *A-D*.

270 *Pythonis* The translation in *Nov. Test.*

273 *Dolens* *Nov. Test. A*: "Tedio autem affec-
tus"; *B-E*: "sed aegre ferens".

273 *alias* 2. *Mcc.* 4, 35: "moleste ferebant".

275 *Magistratibus* Cf. supra, *Annot. in Act.* 4, 1,
p. 215, n. 1. 871.

278-280 *Morem ... instituta* *Nov. Test. A*:
"morem"; *B-E*: "instituta".

280-281 *suo more ... tunicas* *Nov. Test. A*: "tuni-
cis"; *B-E*: "vestibus". Er. suggests more than
he can verify; ἱμάτιον in *NT* is rendered in
Vg. as "tunica", "vestis" and "vestimentum" 5,
3 and 52 times, respectively.

281-282 *Scissis ... ipsorum* In this 1527 note Er.
draws attention to the ambiguity of the
Greek text. Whereas he translated "scissis
tunicis suis" in *Nov. Test. A* and "scissis
vestibus suis" in *B-E*, he wrote "discissis illo-
rum tunicis" in *Paraphr. in Act.* 16, 22, *LB*
VII, 732 B. Cf. Sider, *CWE* 50, p. 278, n. 38.

286-289 *Adorantes ... laudabant* *Nov. Test.*:
"orantes", just as the *Clementina*;
Wordsworth-White and Weber read "ador-
antes" and mention "orantes" in their app.
crit. Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 852, col. 1:
"Graece est 'orantes', non 'adorantes', qui
haud scio an adorare possent, quorum pedes

286 *Adorantes* *B-E*: Adorabant *A-C*.

292 *Silae* *B-E*: Sylae *A*.

299 laetatus *E*: locutus *A*.

314-315 *Caeterum ... Thessalonica* *B-E*: *Ca-*
eterum Amphipolis, et Apollonia ... Thessa-
lonica inter 308 probatur et 313 EX CAPITE
posuit A.

adstricti erant ligno. Est autem 'adorare' cor-
pus incuruare in honorem alicuius. Nec
legitur 'laudabant Dominum et hymnum
dicebant', sed tantum 'dicebant Deo', προσ-
ευχόμενοι ὑμῶν τὸν Θεόν.

288 *Augustino Epist.* 149, 2, 13 and 16, *CSEL* 44,
pp. 360 and 362.

290-293 *Introgressus ... de suo* *Nov. Test.*:
"irrupit, ac (*A*: "et") tremefactus accidit
Paulo et Sylae ad pedes."

294 *amphibologiam* V. supra, p. 20, introd.,
§10.

295-296 *Et omnis ... domestici* *Nov. Test. A*:
"familiares illius"; *B-E*: "domestici illius".

298 *Est ... commodius, vt* V. supra, p. 20,
introd., §9b.

302 *viatores* The translation in *Nov. Test.*

305 *educant* The translation in *Nov. Test.*

314-317 *Caeterum ... dicta est* Borrowed from
Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 168:
"Amphipolis: ciuitas Macedoniae; est et
altera eiusdem nominis in Syria. Apollonia:
ciuitas et ipsa Macedoniae, et est altera in
prouincia Africa quae dicitur Pentapolis",
and p. 178: "Thessalonica: ciuitas Macedo-
niae".

[2] [A] Secundum consuetudinem autem. Graecus sermo expressius dicit: Κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ Παύλῳ, id est: 'Paulus, vt erat illi mos,' siue 'vt solitus erat,' siue 'pro sua consuetudine ingressus est'.

[3] Et insinuans. Καὶ παρατιθέμενος, hoc est 'citans' siue 'allegans'. Nec est *de scripturis*, sed ἀπὸ τῶν γραφῶν, id est 'e | scripturis'. Hinc enim adducebat testimonia. [D] Demiror autem quid sequutus interpres hoc loco posuerit *insinuans*, quum praecedat *adaperiens*. Nam 'insinuare' est latenter inducere, pugnans cum aperiendi verbo, nisi forte pro παρατιθέμενος legit παρεντιθέμενος, vt Iudaeis exposuerit scripturas, sed obiter vbi locus ferret, faceret mentionem Christi, quam illi laturo non fuerant, nisi deliniti scripturarum expositione. [A] Quem ego annuncio vobis. Cum subito mutata sit persona, cur non et hic addidit 'inquit? Vt in initio huius operis fecit: *quem audistis, inquit, per os meum*.

[4] Et de colentibus gentilibusque. Τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, id est 'religiosorumque Graecorum multitudo magna'. Quis intellexisset 'colentes' significare pios ac religiosos? Iam non semel admonui 'Graecum' in literis apostolorum aliquoties pro gente, aliquoties pro ethnico poni.

[5] Zelantes autem Iudaei. Graeci nonnihil hic addunt verborum: Ζηλώσαντες οἱ ἀπειθοῦντες Ἰουδαῖοι καὶ προσλαβόμενοι, id est: 'Zelo autem commoti ii qui non credebant Iudaei, et assumptis nonnullis circumforaneis'. Nam Graece est ἀγοραίων, quod interpres vertit *de vulgo*; quanquam hoc in loco nonnihil variabant Graecorum exemplaria. Et assistentes domui. Quid audio? Num defensabant domum Iasonis? Est autem ἐπιστάντες, id est 'adorti' siue 'vrgentes' et 'imminentes'.

[6] Et quosdam fratres. Quoties *fratres* absolute ponit, Christianos intelligit, quos eisdem aliquando discipulos vocat. [C] Hic Beda, qui citatur in Glossa Ordinaria, notat in Graecis haberi 'et quosdam alios fratres', ex hoc colligens et Iasonem fuisse Christianum. Verum ἄλλους apud Graecos non repperi. [A] Hi qui vrbem concitant. 'Orbem' haud dubie legendum, τὴν οἰκουμένην, quod frequenter vertit *orbem terrarum*. Nec est *concantant*, sed ἀναστατώσαντες, id est 'commouerunt', hoc est: 'qui rerum statum conturbant'. Id quod fieri consuevit rebus nouatis. Sensus est: quod vbique fecerunt, hic quoque facturi adsunt.

[7] Quos suscepit Iason. Ὑποδέδεται, id est: 'clanculum' siue 'furtim excepit', ob praepositionem ὑπό. Contra decreta Caesaris. Τῶν δογμάτων. Quod paulo ante, vt erat Graece, extulit *dogmata*.

[10] Dimiserunt Paulum et Silam. Ἐξέπεμψαν τὸν τε Παῦλον τὸν τε Σίλαν, id est: 'emiserunt tum Paulum, tum Silam'. Ac mox [E] 'Berrhoeam' scribunt quidam, tametsi Stephanus Βέροιαν et Βερόην appellat, id est 'Beroam'. [A] Est autem ciuitas Macedoniae, [D] non procul a Pella patria Alexandri Magni. [A] Qui cum venissent in synagogam Iudaeorum introierunt. Alius est ordo sermonis apud Graecos: οἵτινες παραγενόμενοι εἰς τὴν συναγωγὴν ἀπήεσαν τῶν Ἰουδαίων, id est: 'qui posteaquam aduenerant, in synagogam abierunt Iudaeorum'. Vt prius referatur ad ciuitatem, proximum ad conciliabulum. Deinde

[11] Nobiliores rectius vertisset in 'nobilissimos', tametsi video Catullum et Plinium, [B] cumque his Q. Curtium, alicubi [A] more Graecorum abusos com-

319 Κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς B-D: κατὰ τὸ εἰωθὸς A, κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς E.
 330 Τῶν τε σεβομένων B-E: τῶν δὲ σεβομένων A.
 330-331 πολλὸν πλῆθος B-E: πλῆθος πολλὸν A.
 335 Ζηλώσαντες E: Ζηλώσαντες δὲ A-D.
 350-351 furtim exceptit E: furtim A-D.

318-320 *Secundum* ... *ingressus est Nov. Test. A*: "Secundum consuetudinem autem"; B-E add: "suam".

321-329 *Et insinuans* ... *inquit Nov. Test.*: "e scripturis ... allegans ... quem ego (inquit) annuncio vobis."

329 *quem* ... *meum Act. 1, 4* ("quam audistis ... meum").

330-333 *Et de colentibus* ... *poni Cf. Valla, Annot., Garin, 1, p. 852, col. 1*: "Colentibus" ponit interpres pro 'religiosis', σεβομένων. Et 'gentilibus' pro 'Graecis', Ἑλλήνων. Timet appellare interpres Graecos huiusmodi homines." *Nov. Test.*: "et religiosorum Graecorum multitudo magna." For "colentibus", cf. supra, p. 266, l. 24 sq., ad Act. 13, 43.

334-340 *Zelantes* ... *imminentes Nou. Test.*: "Zelo autem commoti Iudaei increduli (A: "non credentes"), et assumptis quibusdam circumforaneis viris malis, ac turba coacta, concitauerunt ciuitatem, et vrgentes domum Iasonis, quaerebant eos producere ad populum."

342 *Beda Retract. in Act. 17, 6, CCSL 121, p. 152*: "In Graeco scriptum est: 'Et quosdam fratres', vnde intellegendum est Iasonem quoque fratrem, hoc est fidelem Christo, fuisse." The *Glossa Ordinaria* offers a free quotation from this passage ad locum. Tischendorf and Merk mention ἄλλους in their app. crit.

344-347 *Hi qui* ... *conturbarunt Nov. Test.*: "Hi qui terrarum orbem concitauerunt" (B-E: "conturbarunt"). The *Clementina* reads: "vrbem", Wordsworth-White and Weber: "orbem".

346 *orbem terrarum* In *NT* οἰκουμένη is translated in the *Vg.* as "orbis" (*Mt.* 24, 14, *Lc.* 21, 26, *Act.* 11, 28; 17, 31 and 24, 5, *Hebr.* 1, 6 and 2, 5 and *Ap. Ioh.* 3, 10 and 12, 9) or "orbis terrae" (*Lc.* 4, 5 and *Rom.* 10, 18), but nowhere as "orbis terrarum". In *OT* it is translated as "orbis", "orbis terrae" and "orbis terrarum" in the *Psalms* (3, 9 and 5 times, respectively),

353 *Silam B-E: Sylam A.*

354 *Silam B-E: Sylam A.*

354-355 *Berrhoeam* ... *Beroam E: Beroeam legendum, non Beroam, neque Beroeam A, Berrhoeam legendum, non Beroam, neque Beroeam B-D.*

and as "orbis terrarum" in *Prv.* 8, 31 and *Dn.* 3, 45. In *Sap.* "orbis terrarum" is the translation of κόσμος.

350-351 *Quos* ... *ὑπό Nov. Test. A*: "exceptit"; B-E: "clanculum exceptit". Liddell-Scott gives "receive into one's house, welcome" as the first meaning for ὑποδέχομαι and they offer examples of this meaning since Hom.

352 *paulo ante Act. 16, 4; v. supra, p. 276, l. 224 sqq.*

353-354 *Dimiserunt* ... *Silam Nov. Test. A*: "dimiserunt (A: "demiserunt") et Paulum et Silam"; B: "emiserunt Paulumque et Silam"; C-E: "emiserunt Paulum simul et Silam".

355 *Stephanus Steph. Byz. Ethnica, p. 452*: Μιέζα, πόλις Μακεδονίας, ... ἀπὸ Μιέζης θυγατρὸς Βέρητος τοῦ Μακεδόνοιο ... Βέρης γὰρ τρεῖς ἐγέννησε, Μιέξαν Βέροϊαν Ὀλγανον· ἄφ' οὗ ... πόλις Βέροια. According to the app. crit. Aldus' edition reads Βέρροϊαν and Βερύη, respectively.

356 *non procul* ... *Magni Taken over in 1527 from Paraphr. in Act. 17, 10 (1524), LB VII, 734 E.*

357-360 *Qui cum* ... *conciabulum Nov. Test.*: "Qui quum aduenissent, abierunt in synagogam Iudaeorum."

362-367 *Nobiliores* ... *docilem* In the 1516 and 1519 passages Er. makes a mistake: the Jews of Beroea are compared with those in Thessalonica; "eorum" renders a Greek genitive case of comparison, just as "horum" in *Ioh.* 14, 12. Whereas Er. remarks, in the annotation to that verse (supra, p. 136, l. 437 sq.), that the translator has forgotten to translate the genitive into an ablative, Er. may have been put on the wrong track here by Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 852, col. 1: "Hi autem erant nobiliores eorum". Quale est illud etiam apud Paulum [1. *Cor.* 13, 13]: 'Maior horum est charitas'; cum Latine de pluribus quam duobus dicatur nobilissimus et maximus ...". In the 1527 addition Er. points to the ambiguity of the Greek text and he offers almost the same translation of it as in *Para-*

paratius vice superlatiui; εὐγενεστέρους, id est 'summo loco natos' inter eos qui
 365 erant Thessalonicae. [D] Quanquam Graeci sermonis sensus prorsus anceps est ac
 magis videtur hic esse: 'hi autem erant generosiores Thessalonicensibus', vt gene-
 rositas ad animum referatur, promptiorem magisque docilem. [A] Cum omni
 auiditate. Προθυμίας, id est 'animi promptitudine' siue 'libenter' aut 'propen-
 sis animis'. Ac mox si haec ita se habent. Eī vertendum erat in 'an'.

370 [12] Mulierum gentilium. Ἑλληνίδων, id est 'Graecarum'. Et mox
 honestarum est εὐσχημόνων, quod, vt diximus, ad habitus, cultus et incessus
 honestatem pertinet.

[13] In Thessalonica Iudaei. Ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης Ἰουδαῖοι, id est
 'Thessalonicenses Iudaei'. Commouentes et turbantes. Σαλεύοντες τοὺς
 375 ὄχλους, id est 'commouentes turbas'. *Turbantes* non offendi in Graecis exemplari-
 bus, praeterquam in vno codice Graeco, idque ascriptum in margine, σαλεύοντες
 καὶ παράσσοντες τοὺς ὄχλους. [C] Opinor adiectum ab eo qui voluerit vocem voce
 simili explicare.

[14] Vt iret vsque ad mare. Ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, id est 'velut ad mare'.
 380 Interpres legisse videtur ἕως ἐπὶ τὴν θάλασσαν. [D] Incertum est autem an Paulus
 Athenas peruenerit nauigio an itinere pedestri. Nisi quod probabilius est eum
 nauigauisse, vel quia refertur deductus ad mare, vel quia nulla mentio fit eorum
 quae Paulus in itinere gesserit, cui fuerant tot ciuitates peragrandaе, quum ille
 non soleat vllam ciuitatem transire tacitus, nisi forte solus et collegis destitutus
 385 tacuit.

[15] Accepto mandato ab eo. *Ab eo* addidit interpres, quo sensus esset
 explanatior, καὶ λαβόντες ἐντολὴν πρὸς τὸν Σίλαν, id est: 'cum accepissent man-
 datum ad Silam'. Vt quam celeriter. [E] Latinius et Graeco sermoni
 congruentius erat 'quam celerrime'? [A] Siquidem Graece est ὡς τάχιστα, id est
 390 'quam celerrime'.

[16] Incitabatur spiritus eius. Παρωξύνετο, id est 'iritabatur', [E] quem-
 admodum legit Augustinus libro aduersus Cresco. primo, cap. 12: *Iritabatur*
Spiritu Sancto intra se. [A] Idem est verbum, vnde deductum est nomen παρο-
 ξυσμός, quod paulo ante transtulit 'dissensionem'. Hoc sane loco melius reddidit.
 395 In ipso videns. Graecis est θεωροῦντι, id est 'videnti' siue 'cum videret'. Pau-
 lus enim videbat; deinde videnti commotus est animus. Interpres aut legit, aut
 certe somniauit, θεωρῶν pro θεωροῦντι. Idololatriae deditam. Non male
 circumlocutus est κατείδωλον, quasi dicas obnoxiam simulacris, quod praepositio
 κατὰ subiunctionem sonet.

[17] Et colentibus. Τοῖς σεβομένοις, id est 'religiosis' et 'diuino cultui dedi-
 tis. | Ad eos qui audierant. Πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας, id est 'ad eos qui
 400 forte accedebant'. Palam est autem hoc non interpretis esse vitium, sed librarii,
 1B 500 qui ex 'adierant' fecerit *audierant*.

[18] [D] Epicurei et Stoici. *Epicurei* ab Epicuro, *Stoici* dicti a Stoa, por-
 405 tico. Rabanus hic annotat: *Stoici*, inquit, *Graece, Latine elementa*. Hoc quid sibi
 velit, plane non intelligo, nisi quod diuino causam erroris. Quisquis is fuit, habe-

388 Silam *B-E*: Sylam *A*.

388-389 Latinus ... celerrime *E*: Vsque adeo ne placet barbare loqui, vt hac gratia puteamus esse recedendum a verbis Graecis, ne Latine loquamur? *A-D*.

391 Παρωξύνετο *B-E*: παρωξύνετο *A*.

392 Irritabatur *DE*: irritabatur *A-C*.

395 videnti *B-E*: vidente *A*.

397 deditam *DE*: deditum *A-C*.

402 est *A-D*: om. *E*.

403 ex adierant *B-E*: ex aderant *A*.

phr. in *Act.* 17, 11 (1524), *LB VII*, 734 F - 735 A ("Hi vero generosiores erant Thessalonicensibus"). But in *Nov. Test.* he maintains the translation: "summo genere nati". Cf. Nicholas of Lyra, *Postilla*: "Erant nobis <liores>: Genere vel animo, vel utroque modo. Eorum qui sunt, etc.: Id est: magis nobiles quam illi qui habitabant in Thessalonica." See also Sider, *CWE* 50, p. 283, n. 16.

For the use of the comparative instead of the superlative, one could think of *Catull.* 3, 2: "venustiorum", 9, 10: "beatiorum", and 10, 24: "cinaediorum"; I have not found examples in *Plinius* (neither maior nor minor) or *Curt. Hofmann*, p. 162, §96, observes that the comparative is found instead of the superlative in a comparison of more than two, at first in colloquial language.

368 animi promptitudine The translation in *Nov. Test.*

369 an The word chosen in *Nov. Test.*

370-372 Mulierum ... pertinet *Nov. Test.*: "Graecae mulieres honestae".

374 Thessalonicenses Iudaei The reading of *Nov. Test.*

374-378 Commouentes ... explicare In modern editions of *NT* καὶ ταρασσόντες is included in the text. In *Nov. Test.* it is omitted; *AB*: "et illic commouentes turbas"; *C-E*: "et illic quoque commouebant turbas".

379-380 Vt iret ... θάλασσαν Whereas modern editions read: ἕως ἐπὶ τὴν θάλασσαν, *Er.* reads in *Nov. Test.*: ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν and offers as translation in *A*: "vsque ad mare", in *B-E*: "velur ad mare". The 1527 addition may be explained by the fact that in *Paraphr. in Act.* 17, 14, *LB VII*, 735 AB, *Er.* follows the *Vg.* text, which excludes doubt. Cf. Sider, *CWE* 50, p. 283, n. 19.

388-390 Vt quam ... celerrime *Nov. Test.*: "quam celerrime". Cf. *Valla, Annot., Garin*, 1, p. 852, col. 1: "Nec Latinae nec Graecae elegantiae, ne dicam etiam Graecae veritati respondet, quoniam dicendum erat 'quam celerrime', τάχιστα. Illud autem magis ad Graecam veritatem quam ad Latinam

rationem dicit." Lee criticized the 1516 edition of *Er.*'s *Annot.* in his *Annotationes*, f° 53 r°: "Vt auide arripis occasionem: etiam pro re leuicula contra interpretem. Potuisses admonere citra hanc contumeliam." *Er.* responded to this in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 214, ll. 370-374. The alteration in *E* may be a late reaction to this and to criticism from *Stunica*, who in the *Assertio* had pleaded as an excuse, that "quam celeriter" is found in *Cicero* and other Latin authors. In *Epist. apolog. adu. Stun.* 32, *LB IX*, 397 E, *Er.* comments that *Stunica* did not mention a passage where "quam celeriter" is found and that the translator had committed two faults, both by translating a superlative as a positive and by speaking contrary to the practice of the Latins. In *E* and *BAS* the sentence "Latinus ... celerrime", though not interrogative, is followed by a question-mark; this is probably a remainder of the interrogative sentence in *A-D* (see my app. crit.).

391-399 Incitabatur ... sonet *Nov. Test.*: "incandescebat spiritus eius in ipso", and *A*: "idololatriae deditam"; *B-E*: "simulacrorum (*E*: "simulachrorum") cultui deditam".

391 iritabatur *V.* supra, p. 275, n. l. 205 ad *Annot. in Act.* 15, 39.

392 Augustinus *Contra Cresconium*, I, 12, 15, *CSEL* 52, p. 337: "Iritabatur spiritu suo intra se." *Migne PL* 43, 454 also reads: "spiritu suo."

394 dissensionem *Act.* 15, 39.

400-401 Et colentibus ... deditis Cf. supra, p. 266, l. 24 sq., ad *Act.* 13, 43. *Nov. Test.*: "religiosis" and *A*: "ad eos qui aderant"; *B*: "ad eos qui se forte adissent"; *C-E*: "cum iis qui ipsum forte adissent".

402 Palam est Also in *Annot. in Rom.* 16, 3, *LB VI*, 652 C, quoted infra, p. 293, in n. l. 597.

405-409 Rabanus ... στοιχει The text of *Rabanus Maurus* is quoted from the gloss to this verse in the *Glossa Ordinaria*. The explanation *Er.* presents is not right; the Greek word for 'element' is στοιχεῖον.

bat lexicum Graecarum dictionum, male Graecis scriptum literis. Στοῖχοι ascriptum erat 'elementa'; is ex χ fecit κ, ita in 'elementa' versi sunt Στοῖχοί, iam facti στοῖχοι. [A] Disserebant cum eo. Συνέβαλον αὐτῷ, id est: 'congredebantur' siue 'committebant cum eo'. Idem verbum quo significant conserere manus in bello. Seminiuerbius. [B] Pro quo Augustinus citat *seminator verborum*, atque adeo sic scriptum visitur in nonnullis nostrae aeditionis exemplaribus, [A] ὁ σπερμολόγος. Interpres effinxit Graecanicam compositionem. Mirum autem cur id magis libuerit in hac vna dictione quam in aliis multis. Sed quid tandem significat Latinis *seminiuerbius*? Fortasse felicius effinxisset, si dixisset: 'verbisator', pro eo qui nouos rumores spargit in vulgus, [B] siue 'seminilegus' pro locutuleio et ad quaestum quiduis garriente. Hesychius interpretatur σπερμολόγος· ὁ φλύαρος – hoc est 'nugator' – aut ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων, id est 'qui semina colligit'. Atque hinc auem de genere graculorum dictam fuisse σπερμολόγον. Meminit et Athenaeus Dipnosophistarum libro secundo, sed σπερματολόγος illic scriptum reperio: τέτρακές τε σπερματολόγοι, id est 'tetraces seminum sublectrices'. Nam suspicor 'tetracem' siue 'tetricem' – quando vtrunque scriptum reperio – dici auem, quam sentit Athenaeus. Meminit idem auis σπερμολόγου libro nono.

Vsus est hoc verbo et Demosthenes in oratione pro Ctesiphonte: Καὶ εἰ μὴ ἡ βουλή ἐξ Ἀρείου πάγου τὸ πρᾶγμα αἰσθημένη, καὶ τὴν ὑμετέραν ἄγνοιαν ἐν οὐδέοντι συμβεβηκυῖαν ἰδοῦσα ἐπεζήτησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ συλλαβοῦσα ἐπανήγαγεν ὡς ὑμᾶς, ἐξήρπαστ' ἂν ὁ τοιοῦτος, καὶ τὸ δίκην δοῦναι διαδῶς ἐξεπέμπετ' ἂν ὑπὸ τοῦ σπερμολόγου τουτοῦ. Qui voculas aliquot ex hoc sublectas interpretatur, ait hoc conuicium dici solere in hominem nequam minimique precii et pro nihilo habitum, addubitans etiam num conueniat in eum qui non ex suis alatur, sed alieno pascatur cibo. Metaphora sumpta ab auicula cuius modo meminimus. Caeterum Demosthenes Aeschinem σπερμολόγον appellat, contumelioso vocabulo, quod ad quaestum quiduis diceret, [C] quo conuicio nos 'rabulas' dicimus. [B] Huiusmodi quispiam et Paulus adhuc incognitus visus est quibusdam Atheniensibus. [E] Vnde et σπερμολογεῖν pro 'nugari'. Leonardus Aretinus pro 'spermologon' vertit 'rabulam', hoc est 'intemperantis ac molestae loquacitatis hominem'. [B] Porro non potest accipi pro 'seminatore verborum', quod arbitratur Augustinus, cum vox composita sit a σπέρμα et λέγω, τὸ συλλέγω [D] hoc est a colligendis seminibus; σπειρολόγος magis exprimeret quod sentit Augustinus. [A] Nouorum daemoniorum. Ξένων δαιμονίων, id est 'peregrinorum deorum'; maxime cum haec dicant ethnici, qui daemonia deos vocant. Porro ξένων, vt sonat peregrinum, ita [B] declarat et [A] nouum et inauditum, nonnunquam absurdum.

[19] Ad Areopagum. Ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον, id est 'ad Martium pagum'. Sunt enim Graecis duae voces. Est autem locus aeditus, vt vertex collis seu scopuli. Miror autem cur Hieronymus hoc loco 'pagum' interpretetur 'villam'; [D] si tamen hoc opus | est Hieronymi. [A] Ego 'vicum' maluissem, quandoquidem constat Martium vicum fuisse Athenis. [D] Nec omnes erant iudices qui illic habitabant.

[20] [A] Noua enim quaedam. Ξενίζοντα γάρ τινα. Participium verbi deductum ab eo nomine quod modo vertit *nouorum*, ξένων.

[21] Et aduenae hospites. Καὶ ἐπιδημοῦντες ξένοι, id est: 'et qui illic versabantur hospites' siue 'peregrini'. Ad nihil aliud vacabant. Εὐκαίρουν. 455 Hoc bene reddidit, velut 'ad caetera occupati'. Verum illud aut dicere aut audire Laurentianis auribus nimis Graece transtulit, rectius dicitur: 'nisi ad dicendum aut audiendum aliquid noui'; quod tamen ipsum est καινότερον, vt extenuet etiam, quasi ad quaecunque noua audienda fuisset illis ocium.

411 bello. Seminiverbius *AB E*: bello. Incitabatur spiritus eius in ipso.) Augustinus aduersus Cresco. libro primo cap. xii. legit Irritabatur spiritu sancto intra se. Est enim παρωξύνετο. Seminiverbius *CD*.
416 seminilegus *B-E*: verbilegus *B*.
432-433 meminimus. Caeterum *E*: meminimus. Etiam si me non fugit in exemplaribus

ab Aldo meo vulgatis pro σπερμολόγου legi σερμολόγου, sed apposito asterisco. Nunc dubium quin eam vocem sciolus quispiam mutarit, offensus nouitate. Quin et Leonardus Aretinus huius orationis interpres vocem hanc prorsus omisit, vt minus intellectam. Caeterum *B-D*.

442 ξένων *B-E*: ξένων *A*.

409-411 *Disserebant ... bello Nov. Test.*: "conflictabantur".

411 *Seminiverbius Nov. Test. A*: "verbisator"; *B-E*: "spermologus".

411 *Augustinus* Aug. uses "seminator verborum" in *Contra Cresconium*, I, 12, 15, *CSEL* 52, p. 337, and *Serm.* 101, 1, *Migne PL* 38, 606, in quotations from this verse, and also in *Serm.* 150, 1, 2 and 8, *Migne PL* 38, 808 and 812.

417 *Hesychius* Σπερμολόγος φλύαρος, καὶ ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων. καὶ κολοιδῶδες ζῆλον.

420 *Athenaeus* II, 69 (65^b): τέτρακῆς τε σπερματολόγοι (quoted from *Epicharm.*, p. 240 L), and IX, 58 (398^d): τέτρακῆς σπερματολόγους and τέτρακῆς τε σπερματολόγοι (quoted from *Epicharm.*, p. 237 L).

425-429 *Demosthenes ... τουτουί Or.* 18 Περὶ τοῦ στεφάνου (*De corona*), 133.

436 *Leonardus Aretinus* Leonardo Bruni of Arezzo, c. 1369 - c. 1444. The edition by Maria Accame Lanzillotta (*Leonardo Bruni, traduttore di Demostene; la Pro Ctesiphonte*, Genoa, 1986, p. 133) reads in §127: "Si enim Eacus aut Radamantus aut Minos esset accusator noster ac non fabula et tritura fori et vilissimus scriba ....", without mentioning the reading "fabula" in the app. crit. Also four editions of works by Cicero from Er.'s time (Venice, Bartholomeus Alexandrinus and Andreas Asulanus, 1485, f° C4 v°, Nürnberg, Anton Koberger, 1497, p. 184, Paris, Ioannes Parvus and Iodocus Badius, 1511, f° 131 v°, and Basel, Herwagen, 1534, vol. 1, f° 312 v° i) read: "fabula". "Rabula" may be a

conjecture or a result of wishful reading by Er., because its meaning ("a ranting speaker, tub-thumper", *OLD*, s.v.) is nearer to that of σπερματολόγος. In §133 ὑπὸ τοῦ σπερματολόγου τουτουί is translated as "per huius operam". I thank Mrs. B. Mund (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen) and Dr. K.-F. Besselmann (Cologne, Universitäts- und Stadtbibliothek) for kindly giving information about the readings in the editions from Er.'s time.

439 λέγω, τὸ συλλέγω "λέγω, the notion συλλέγω." Borrowed from *Etym. mag.* 559, l. 17 sq.: λέγω, τὸ συλλέγω, ὡς τὸ, ἐπὶ δὲ ξύλα πολλά λέγοντο (a free quotation of *Hom. II. VIII*, 507: ἐπὶ δὲ ξύλα πολλά λέγεσθε).

447 *Hieronymus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 168: "Ariopagus: Athenarum curia quaeque interpretatur villa Martis, quod ipse ibi quondam a duodecim diis iudicatus sit." Cf. *infra*, pp. 291-293, n. 1. 577. For "si tamen ... Hieronymi, cf. *supra*, p. 7, *introd.*, §4b, and p. 178, n. ll. 26-29.

449 *Martium vicum* The reading of *Nov. Test.* 453-458 *Et aduenae ... ocium Nov. Test.*: "et qui illic versabantur hospites, ad nihil aliud vacabant nisi ad (*A*: "aut") dicendum aut audiendum aliquid noui."

456 *Laurentianis auribus* Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 852, col. 1: "Quod ego transtulissem: 'nisi aut ad dicendum aut ad audiendum aliquid noui' siue 'aliquid recentius', καινότερον."

[22] Superstitiosos vos video. Sermo Graecus paulo ciuiliior est, ὡς δει-
 460 σιδαίμονες τέρους, id est 'fere superstitiosiores'. [C] Certe *superstitiosiores*, non
superstitiosos, habebant codices Donatiani. [A] Mitigauit enim odium dicti, pri-
 mum aduerbio ὡς, deinde comparatiuo. Hoc enim erat fieri omnia omnibus, vt
 omnes lucrifaceret.

[23] Et videns simulacra vestra. Ἀναθεωρῶν, id est 'considerans' et 'ins-
 465 pectans', velut ii qui rem diu non visam inspiciunt. Nec *simulacra* hoc loco est
 εἰδῶλα, quod verbum erat odiosius, sed σεβάσματα, quod verbum complectitur
 omnia quae veneramur, nempe aras, delubra, statuas, monumenta, a verbo σέβο-
 470 μαι, quod proprie ad religionem pertinet. Hieronymus citans hunc locum in
 Commentariis in epistolam ad Titum ἀναθεωρῶν vertit *contemplans* et σεβάσματα
culturās. Ignoto deo. Et hic Hieronymus indicat Paulum pia quadam vsum
 vaffricie, quod nonnihil mutauit in titulo, non pauca omisit, quo commodius
 detorqueret ad exordium praedicandi Christum. Titulus enim sic habebat autore,
 quem modo citauit, Hieronymo: *Diis Asiae et Europae et Africae, diis ignotis et pe-*
 475 *regrinis*. Ex *diis ignotis* 'deum' fecit 'ignotum' et mentionem caeterorum omisit.
 [B] Quam equidem ciuilitatem imitandam arbitror iis quibus studium est ethnico-
 cos, aut principes mala educatione deprauatos, ad pietatem adducere, ne protinus
 conuiciis rem agant et exacerbent quibus mederi volunt, sed multa dissimulantes
 paulatim illos adducant ad mentem meliorem. Et fortassis reprehendi non oport-
 480 teat, si boni viri hoc animo in regum aulis agant, quo paulatim irrepant in prin-
 cipum affectus, modo ne sint autores eorum quae palam sunt iniqua, licet ad
 quaedam conniueant inuiti. [A] Quod ergo ignorantes. Ὅν οὖν ἀγνοοῦντες
 εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω, id est: 'Quem igitur ignorantes colitis, hunc
 ego annuncio'. Loquitur enim de deo ignoto.

[25] [D] Manibus hominum colitur. Θεραπεύεται, pro quo Irenaeus
 485 legit *tractatur*. Nam et famuli et medici Graecis dicuntur θεραπεύειν. [A] Vitam
 et inspirationem. Ζωὴν καὶ πνοήν, id est 'vitam et halitum', velut exponens
 quid sit vita animantis; [D] in Graecis vocibus est iucundus concentus.

[26] [A] Fecitque ex vno omne hominum genus. Graeci legunt ἐξ
 ἑνὸς αἵματος, id est 'ex vno sanguine', [D] quod indicauit etiam Beda. [A] Verum
 490 haud scio an perperam a librariis mutata scriptura. Deinde quod subiicitur,
 inhabitare super faciem, infinitum mutandum erat in gerundium: 'ad
 inhabitandum super faciem terrae'. Alioqui sensus erit Deum effecisse, vt omne-
 502 genus hominum habitaret in terra. Imo condidit omnes, et in hoc condidit, vt
 agerent in terris. Definiciens statuta tempora. Ὅρισας προτεταγμένους και-
 495 ρούς, id est: 'cum definisset prius statuta tempora'. [D] *Tempora* non est χρόνους,
 sed καιρούς, vt accipiamus a Deo praefinitum quid quaque aetate fieret. Distinxit
 enim imperia ad certum tempus duratura, exilia, migrationes. Item legem natu-
 rae, Mosi et euangelii. Neque enim horum quicquam temere gestum est, sed suo
 quicque tempore. [A] Et terminos habitationis. Καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς
 500 κατοικίας αὐτῶν, id est 'praefixis terminis habitationis eorum'. Nam ὁροθεσία est
 designatio terminorum.

[27] Si forte attractent eum. Ψηλαφήσειεν, id est 'palpent'; quod est caecorum manu vestigantium.

[28] Quidam vestrorum. Τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν, id est 'vestratium poetarum'. [B] Augustinus explicans quaestiones aliquot in epistolam ad Romanos legit: *Sicut et quidam secundum vos dixerunt.* [D] Itidem legit et Irenaeus ommissa

495 definisset prius statuta tempora B-E: ante definisset stata tempora A.
502 palpent E: palpentur A-D.

504 vestrorum C-E: vestrorum poetarum AB.
505 Romanos DE: Rhomanos BC.

459-460 *Superstitiosos ... superstitiosiores Nov. Test.*: "ferre superstitiosiores". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 852, col. 2: "Graece est 'superstitiosiores', δεισιδαιμονεστέρους."

462-463 *Hoc enim ... lucrificeret* This is reminiscent of I. Cor. 9, 22 (in Vg): "Factus sum infirmus, vt infirmos lucrificerem. Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos."

464-470 *Et videns ... culturas Nov. Test.* A: "et videns simulacra vestra"; B-E: "et contempt-plans culturas vestras". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 852, col. 2: "Nec 'idola' est Graece, quod nomen transferre solet interpres simulachra, sed σεβάσματα, quod posset transferri 'cultus' siue 'culturas' siue 'delubra'."

468-474 *Hieronymus ... peregrinis* In *Comm. in Tit.* I, 12 sqq., Migne *PL* 26, 607 AB Jerome reads "contemplans"; he does not use the wording "pia vafricie", but writes: "Inscriptio autem arae non ita erat, vt Paulus asseruit, 'Ignoto Deo', sed ita: 'Diis Asiae, et Europae, et Africae: diis ignotis, et peregrinis'. Verum quia Paulus non pluribus diis indigebat ignotis, sed vno tantum ignoto Deo, singulari verbo vsus est; vt doceret illum suum esse Deum quem Athenienses in arae titulo praenotassent, et recte eum scientes colere deberent, quem ignorantes venerabantur, et nescire non poterant. Hoc autem Paulus faciebat raro, et vt loci potius quam ostentationis opportunitas exigebat."

470-471 *pia ... vafricie* The same wording in *Annot. in Rom.* I, 12, *LB VI*, 561 C. Cf. Ep. 1202, l. 285 sq.: "sancta quadam vafricie".

482-483 *Quem ... ignoto Nov. Test.*: "Quem ergo ignorantes colitis, hunc ego annuncio vobis."

484-485 *Manibus ... θεραπεύειν Nov. Test.*: "manibus humanis colitur". Er. refers to Iren. *Haer.* III, 12, 9, *SC* 211, p. 218; his attention was probably drawn to this passage when he

was preparing for the editio princeps of Iren., Basel (Froben), 1526.

486 *vitam et halitum* The reading of *Nov. Test.*

488-501 *Fecitque ... terminorum Nov. Test.*: "fecitque ex vno sanguine omne genus hominum, vt inhabitaret super vniuersam faciem terrae", and A: "definitis praestitutis temporibus et praefixis terminis habitationis eorum"; B-E: "praefinitique praestituta tempora praefixitque terminos habitationis eorum." Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 852, col. 2: "Ego transtulisscm 'ad inhabitandam vniuersam faciem terrae'. Non enim hoc dicit quod fecit inhabitare genus hominum, sed fecit genus hominum ex vno, ad hoc vt terram inhabitaret; interpres abusus est infinitiuo Graeco, quod solet transferri in gerundium, quo Graeci carent."

488-489 *Fecitque ... Beda Beda, Retract. in Act.* 17, 26, *CCSL* 121, p. 153: "Fecitque ex vno omne genus hominum". Quod dicit 'ex vno' patet, quia ex vno homine significat, sed plenus habetur in Graeco, 'fecit ex vno sanguine', quod idem significare nulli dubium est." Modern editions of *NT* mention ἀίματος in app. crit. It is included in *Nov. Test.*, just as in the *Aldina* and the *Complut.*

495-496 *Tempora ... καιρούς* Cf. supra, p. 186, l. 206 sqq., ad *Act.* I, 7.

502 *Ψηλαφήσειεν ... palpent* Though it should be ψηλαφήσειαν, I have maintained the reading of all editions of both *Annot.* and *Nov. Test.* Cf. supra, p. 14, introd., §7. The translation "palpent" is also that of *Nov. Test.* B-E; only A reads: "palpentur".

504-505 *vestratium poetarum* The reading of *Nov. Test.*

505-506 *Augustinus ... dixerunt* Aug. *Expositio quarundam propositionum ex Epist. ad Rom.* 3, ad *Rom.* I, 18, Migne *PL* 35, 2063.

506 *Irenaeus Haer.* III, 12, 9, *SC* 211, p. 218: "quemadmodum quidam secundum vos dixerunt."

510 mentione poetae. [A] Ipsius enim et genus sumus. Hemistichium est heroicum, ex Phaenomenis Arati. Ac mire quod dixit de Ioue, hic torquet ad verum Deum. Horum aliquot locorum patrociniū solet vti diuus Hieronymus aduersus eos qui calumniabantur quod sacras literas ethnicorum sordibus contaminaret. Verum Paulus id vno aut altero fecit loco, idque pene cogente occasione
515 praedicandi euangelii. Quid haec ad istos qui coacte et affectate non solum poetarum et oratorum, sed omnium sophistarum, philosophorum, mathematicorum, denique et magorum literas inuehunt in doctrinam Christi, quam simplicissimam ac purissimam oportebat esse. [B] In nonnullis Graecorum exemplaribus habebatur Τούτου γὰρ καὶ γένος ἔσμεν, sed mendose, ni fallor, cum apud Aratum poetico more τοῦ positum sit vice τούτου. Interpres Arati admonet dictum esse iuxta illud quod apud Hesiodum et Homerum frequens est, πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Nos hemistichium hemistichio reddidimus: *Nam huius progenies etiam sumus.*

[29] [A] Non debemus aestimare. Νομίζειν, id est 'existimare' siue 'putare'. Deinde aut lapidi sculpturae artis. *Sculpturae* datiuus est et appositiuē refertur ad quodlibet illorum trium, *lapidi, argento, auro*. Nos igitur, quo planior esset sensus, ita vertimus: *non debemus existimare auro aut argento aut lapidi arte sculpto et inuento hominis Numen esse simile.*

[30] Despiciens Deus. Ὑπεριδών. Interpres [C] intellexisse videtur [A] 'ex alto videns'; id enim dixit *despiciens*. At ὑπεριδεῖν est veluti dissimulare, et cum videas perinde te gerere, quasi non videas. Et temporis ratio erat interpreti seruanda in ὑπεριδών, hoc est 'dissimulatis temporibus ignorantiae'. Tum enim
530 silebat, nunc omnibus denunciat, non dissimulaturus amplius. Lyranus interpretans *despiciens*, nempe 'deos', quod nollet eos amplius durare, quid senserit, ipse viderit.

[31] In viro in quo statuit. Ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὄρισε, id est 'in viro quem definiērat' siue 'statuerat'. Graecis enim postpositiuus articulus saepenumero congruit
535 cum eo nomine quod antecessit, non respondens sequenti verbo. Fidem praebens omnibus. Duo sunt participia praeteriti temporis, quorum neutrum, vt par erat, vertit. Sensus autem est Deum iam fidem exhibuisse cunctis, Christum esse per quem statuerat innouare mundum, quod illum excitasset a mortuis; hoc vnum nulli contigit mortalium, nec Mosi nec prophetae.

[34] In quibus et Dionysius. Ἐν οἷς. Laurentius hoc loco refellit eorum opinionem qui putant hunc Areopagitam fuisse autorem eorum librorum quos

507 Ipsius E: Huius A-D.

515-520 In nonnullis ... sumus *inter* 522 putare et Deinde posuerunt BC.

519 hemistichium C-E: hemistichion B.

526 intellexisse videtur C-E: intellexit AB.

533 viro in E: eo viro in A-D.

533 statuit E: statuerat A-D.

538 per quem B-E: in quo A.

507-515 *Hemistichium ... esse* In *Er. blasph. et imp.*, P 18, Stunica criticizes this passage. He writes that Er. seems to adhere to Lutheran

heretics in excluding the study of pagan philosophers from the theological curriculum, whereas Orig. and Methodius, Ambr.,

- Jerome and Aug. give evidence of their knowledge of pagan philosophy.
- 508 *Arati Arat. Phaenomena*, 5: τοῦ γὰρ καὶ γένος εἰμέν. This text is reminiscent of Hom. *Il.* V, 896 (ἐκ γὰρ ἐμεῦ γένος ἔσσι) and XXIII, 347 (ἐκ θεῶν γένος ἔσιν). Ed. D. Kidd, (Cambridge, 1997) p. 166.
- 509 *Hieronymus E.g. Comm. in Tit.* 1, 12, Migne *PL* 26, 605 C - 610 C.
- 511-512 *Verum Paulus ... euangelii* Paul quotes from Epimenides, *De oraculis*, in *Tit.* 1, 12 (Κρητες ἀεὶ ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί. Diels, 1, p. 32), and from Menander, *Thais*, in 1. *Cor.* 15, 33 (Φθειροῦσιν ἤθη, χρεῖστὰ ἠμιλίαι κακαί. Fr. 187, A. Koerte, 2, Leipzig, 1959², p. 74); the statement in *Act.* 26, 14: Σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν, which Paul attributes to a voice that spoke to him, contains the expression πρὸς κέντρα λακτίζειν which already figures in Pind. *Pyth.* 94 sq., Aeschyl. *Ag.* 1624 and Eur. *Bacch.* 795. Cf. supra, p. 241, n. ll. 460-469 and *Adag.* 246, *ASD* II, 1, p. 359 sq., ll. 379-405.
- 517-519 *Interpres Arati ... θεῶν τε* In *Commentariorum in Aratum reliquiae* (ed. E. Maass, Berlin, 1898, p. 336) the scholion reads: Τοῦ γὰρ καὶ γένος εἰμεν: παρὰ τὸ 'πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε'. E. Maas ascribed this scholion to Achilles grammaticus, who, according to E. Rohde and Diels, lived at the end of the second century and the beginning of the third century A.D. and, according to Günther, c. 300 A.D. *RE* 1, 247. The reading ἐσμὲν of *NT* is Attic-Koine instead of Ionic-Attic εἰμεν. Aratus, ed. D. Kidd, Cambridge, 1977, p. 166, n. l. 5.
- 518 *Hesiodum E.g. Aspis*, 103, *Erg.* 59 and *Theog.* 542.
- 518 *Homerum* Among other places *Il.* I, 544 and *Od.* I, 28.
- 519-520 *Nam ... sumus* The reading of *Nou. Test.* B-E; A: "Huius enim et genus sumus".
- 524-525 *non ... simile* The reading of *Nou. Test.*
- 526-532 *Despiciens ... viderit. Nou. Test.*: "Et tempora quidem huius ignorantiae quum hactenus dissimularit (A: "dissimulasset") Deus." Er. changed "intellexit" in A and B into "intellexisse videtur" (l. 526), after Stunica had written that the translator had not taken ὑπεριδῶν to mean "ex alto videns", 'looking down on', but had taken it to mean "contemnens", 'despising'. Er. denied this in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 156, ll. 872-882.
- 530 *Lyranus Postilla*, ad locum: "'Despiciens Deus'. Id est: 'nolens vltra deos durare'."
- 533-537 *In viro ... vertit Nou. Test. A*: "in eo viro in quo statuerat, fide praestita omnibus, excitato illo a mortuis"; B-E: "per eum virum per quem decreuerat, fide praestita omnibus, quum excitavit illum ex mortuis".
- 534-535 *Graecis ... verbo* Er. notices here the assimilation of the relative pronoun, "positivus articulus". Cf. supra, p. 141, n. l. 492 ad *Ioh.* 14, 26.
- 540-584 *In quibus ... sat erit* In this note Er. attacks the tradition that the Dionysius Areopagita who joined Paul is identical with the author of *De coelesti hierarchia*, *De ecclesiastica hierarchia*, *De diuinis nominibus*, *De mystica theologia* and 10 letters (Migne *PG* 3). The identification with Saint Denis, the patron saint of France, was attractive for French scholars like Lefevre d'Étaples. In the preface to his edition of the above-mentioned works (Paris, 1498, f° A IV r°) Lefevre writes that Dionysius Areopagita was first Bishop of Athens, but was sent to Gallia by Pope Clement as an apostle and chose Paris as his See.
- It is unclear who this Pseudo-Dionysius Areopagita was; it is assumed that he lived about 500 A.D. (*CPG* 3, p. 270, *LThK* 3, 242 sq.). In this respect Er. associates himself with Valla and Grocyn (v. p. 291, nn. ll. 540 and 569). Er.'s remark that three men named Dionysius had been combined into one, is also to be found in vol. 2, Part 4 of his Jerome edition (*editio princeps*, Basel, 1516), ed. Basel, 1553, p. 7: "Et Hierarcharum libros Dionysio tribuimus Areopagitae; et eundem putamus esse quem iuxta Lutetiam Parisiorum urbem, martyrio coronatum accepimus, e tribus ni fallor, Dionysiis vnum facientes. Etenim quum Hieronymus in catalogo [v. infra, p. 291, n. l. 562] duos, ni fallor, recenseat Dionysios, alterum Corinthiorum, alterum Alexandrinorum episcopum, nihil attingit eorum librorum qui nunc Dionysii Areopagitae titulo versantur in manib. Plures commemorat Eusebius, et inter hos Areopagiten de cuius libris nullam facit mentionem, quum aliorum qui scripta reliquerunt, lucubrations diligenter annumeret. Ea res in historiis quoque magnos saepenumero gignit errores." In the preface to the *Paraphr. in Cor.*, Er. argues that the author Dionysius is of later date than Paul's disciple (*LB* VII, 849 and 850, = Ep. 916 (5 Feb. 1519, ll. 50-52). After Iudocus Clichtoveus had criticized these passages in his *Antilutherus* (I, 5-9, Paris, 1524, f° 10 v° - 20 v°), Er. wrote that Clichtoveus would have acted more honestly, if he had directed his criticism

habemus de hierarchiis ac diuinis nominibus, et eundem esse qui apud Lutetiam Parisiorum martyrio fuerit laureatus, e tribus, ni fallor, Dionysiis vnum red-
 dentes. Primum Areopagitae iudices erant, non philosophi. At isti Dionysium
 545 summum faciunt philosophum, qui ex eclipsi solis deprehenderit periclitari
 rerum naturam; cum consentaneum non sit eas tenebras Athenas vsque perue-
 nisse. Nam quod ait euangelista tenebras factas super vniuersam terram, eius
 regionis terram intellexit, assentiente et diuo Hieronymo, [B] et asseuerante Ori-
 gene in homiliis quas scripsit in Matthaeum; vbi plane negat eas tenebras e solis
 550 accidisse deliquio, sed aut nubibus intercedentibus aut alioqui aeris densitate
 coacta. Quod si hae tenebrae [A] tanto spacio contigissent per vniuersum orbem,
 aliquis certe seu Latinus seu Graecus scriptor eius rei meminisset. Iam epistolam
 super hac re velut Dionysii nomine confictam deridet Laurentius. Mihi non vide-
 tur priscis illis temporibus tantum fuisse Christianis ceremoniarum quantum ille
 555 describit. Deinde mirum, si tam priscus autor fuit et tam multa scripsit, a
 nemine veterum, seu Graecorum seu Latinorum, fuisse citatum, [B] non ab Ori-
 gene, non a Chrysostomo, [A] ne ab Hieronymo quidem, qui nihil intentatum
 reliquit. Quin et Gregorius ipse vir probae fidei, citans huius literas, non indicat
 eum fuisse Dionysium Areopagitam. [D] Porro quum in Ecclesiastica Historia
 560 multa fiat mentio de libris Dionysii Corinthiorum episcopi, non est probabile
 taciturnum fuisse Eusebium de tanto Pauli discipulo, si tantum voluminum reli-
 quisset. [A] Hieronymus in Catalogo scriptorum illustrium vnum aut alterum
 Dionysium recenset, huius libros non recenset. Laurentius indicat fuisse suae
 aetatis doctissimos viros qui iudicarint eos libros esse Apollinarii. [B] Tametsi eius
 565 nominis duos commemorat Hieronymus, alterum Hierapolitanum episcopum,
 qui floruit sub M. Antonino secundo, alterum Laodicenum in Syria episcopum.
 Neutri tamen huiusmodi quicquam tribuit operum. Neque enim opinor haec
 Apollinari haeretico tribuenda.

Ante complures annos, vt memini, vir incomparabilis Gulielmus Grocinus, vt
 570 theologus summus, ita in nulla disciplina non exquisite doctus et exercitatus, aus-
 picaturus Londini in aede diuo Paulo sacra enarrationem coelestis hierarchiae,
 meditata praefatione multum asseuerauerit hoc opus esse Dionysii Areopagitae,
 vehementer destomachans in eorum impudentiam qui dissentirent. At idem

548-551 et asseuerante ... tenebrae B-E: Quae
 si A.

562 Hieronymus B-D: Hiero. A.
 566 floruit E: floruerit B-D.

against Valla, the first to express this opinion
 (in Ep. 1620 to N. Beda, ll. 67-70, and in
Supputat. error. in cens. N. Bedae, LB IX, 449
 AB). Er. mentions Valla, Grocyn and Clich-
 tove in his reactions to criticism from N.
 Beda and the Paris Faculty of Theology in
Supputat. error. in cens. N. Bedae, LB IX, 446
 CD and 676 A, and *Declarat. ad cens. Lutet.*,

LB IX, 916 F - 917 C. The authenticity of
 Dionysius Areopagita continued to be gener-
 ally accepted by Roman Catholic theologians
 until the eighteenth century. Allen, Ep. 916,
 n. l. 51, *Dilut. Clichthov.*, ed. É.V. Telle, p.
 36, n. 41, E.F. Rice, Jr., *The Prefatory Epistles
 of Jacques Lefèvre d'Étaples*, New York-Lon-
 don, 1972, p. 65, *Contemporaries*, 2, p. 135 sq.,

- Contemporaries*, 2, p. 135 sq., Rummel, *Catholic Critics*, 2, p. 73, C.G. Nauert, *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge 1995, p. 114, and Irena Backus, *The Church Fathers and the Canonicity of the Apocalypse in the Sixteenth Century: Erasmus, Frans Titelmans, and Theodore Beza*, in *The Sixteenth Century Journal*, 29, 3 (1998), p. 656 sqq.
- 540 *Laurentius Valla, Annot.*, Garin, 1, p. 852, col. 2: "Et si hoc ad institutum huius operis non attinet, tamen non absurdum fuerit pauca dicere de Dionysio. Primum mirari me imperitiam illorum qui hunc voluit fuisse philosophiae professorem, ex hoc quod dicatur Ariopagita, quod videlicet Ariopagus fuerit locus, vbi philosophi legerent et disputarent, cum apud omnes fere autores, non tantum Graecos, sed etiam Latinos, constet Ariopagum fuisse locum iudicandi, et Ariopagitas ipsos iudices, quos Solon instituit, quales Romae erant centumviri. Ergo sic Dionysius erat Ariopagita, sicut Romae aliquis centumvir; deinde hunc tanquam summum philosophum in morte Domini cum obscuraretur sol, dixisse: 'aut rerum natura patitur aut mundi machina destruetur'; quasi Athenas vsque peruenerit illa obscuritas, cuius nemo, neque Graecus neque Latinus, meminit, vt etiam Hieronymus probat. [I cannot conclude this from *Comm. in Mt.* IV, 27, 45, *CCSL* 77, 273 sq.] Nam quod dicitur tenebras fuisse per vniuersam terram, sic dictum est: 'sicut dicitur in libris regum fuisse famas per vniuersam terram', nempe terram illam. Non enim de Media, Persia, India, Italia, Gallia, Germania, Hispania intelligebatur; quemadmodum etiam Ambrosius [*Expos. Lc.* II, 37, *CCSL* 14, p. 46 sq.] in illo loco Lucae: 'Exiit edictum a Caesare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis', vult accipi vniuersum orbem Romanum, non autem vniuersum orbem terrarum, cuius minor pars erat Romanorum. Addunt his aliam ineptiam, vt quasi non fuerit in vicinis ciuitatibus illa eclipsis quam voluit fuisse Athenis, faciunt Dionysium de ea scribentem literas ad alium. Denique hic Dionysius an aliquid scripserit, incertum est, cuius neque Latini neque Graeci meminerunt. At ne ipse quidem Gregorius indicat fuisse illum Areopagitam qui hos libros qui in manibus versantur, scripserit, quorum autorem quidam nostrae aetatis eruditissimi Graeci colligunt fuisse Apollinarem."
- 544-546 *At isti ... naturam* Er. refers to Ps. Dion. Areop. *Epist.* 7, 2, Migne *PG* 3, 1080 A - 1081 B.
- 547 *euangelista Mt.* 27, 45.
- 548 *Hieronymo Comm. in Mt.* IV, 27, 45, *CCSL* 77, p. 273 sq.
- 548-549 *Origene Comm. in Mt. series*, 134, ad *Mt.* 27, 45, *GCS* 11, p. 274 sq.
- 552 *epistolam V. supra*, n. ll. 544-546.
- 558 *Gregorius In Hom. in Ev.* II, 34, Migne *PL* 76, 1254 B, Greg. M. refers to *De coelesti hierarchia*, 7, 9, 13, without being sure that this work was written by Dionysius Areopagita ("Fertur vero Dionysius Areopagita").
- 559 *Ecclésiastica Historia Eus. H. E.* IV, 23, *GCS* 2, 1, p. 374 sqq.
- 562 *Hieronymus De vir. ill.* 27 and 69, Migne *PL* 23, 645 AB and 677 C - 682 A. In his edition of Jerome's collected works Er. calls this work *Catalogus scriptorum Ecclesiasticorum*. Cf. supra, pp. 289-291, n. ll. 540-584.
- 563-564 *Laurentius ... Apollinarii* Valla had written that this was the opinion of some highly learned Greeks of his age (*Annot.*, Garin, 1, p. 852, col. 2; v. supra, n. l. 540, last line but one). According to Bentley, *Humanists*, p. 66, Valla meant by these "no doubt Cardinal Bessarion and his circle".
- 565 *Hieronymus Apollinarius*, Bishop of Hierapolis, lived from c. 161 till 180. *LThK*³, 1, 826. Apollinarius, Bishop of Laodicea (* c. 315, † c. 390 in Antiochia), was a close friend of Athanasius. The Church condemned his doctrine that, whereas in man body, soul and spirit co-exist, Christ had a human body and soul, but, instead of a human spirit, the Divine Logos. *ODCC, s.v.* Jerome mentions the former in *Epist.* 70, 4, 2, *CSEL* 54, p. 705, and *De vir. ill.* 26, Migne *PL* 23, 645 A, the latter in *Chron.* II, 39, 368 and 379, Migne *PL* 27, 505 and 507 sq., *Epist.* 112, 20, *CSEL* 55, p. 390, *Comm. in Dn.* III, 9, 24 and IV, 12, *CCSL* 75A, pp. 878 and 944, *Comm. in Is.* XI, *Prol.*, *CCSL* 73, 428, and *De vir. ill.* 104, Migne *PL* 23, 701 B - 703 A.
- 569 *Gulielmus Grocynus* For the life of William Grocyn (c. 1446-1519) see infra, p. 357, Some Biographical Data. That Grocyn taught about Dionysius Areopagita in St. Paul's is also mentioned by Thomas More, c. November 1501: "Grocynus, praceptor meus, interpretationem illius operis diui Dionisii Areopagite, quod de Celesti Hierarchia inscribitur, feliciter in ede diui Pauli nuper auspiciatus est." *The Correspondence of Sir Thomas More*, ed. E.F. Rogers (Princeton, 1947), *Epist.* 2, p. 4, ll. 14-16.

575 priusquam operis dimidium confecisset, vbi gustum attentius cepisset, ingenue coram auditorio fassus est sibi verso calculo non videri id opus esse Dionysii Areopagitae.

[D] Demiror autem quur Beda putet hunc Dionysium factum episcopum Corinthiorum, quum Ecclesiastica Historia palam ostendat alium fuisse Dionysium episcopum Corinthiorum, qui multa conscripserit. Atque huius autoritas 580 ibi citatur, qui in epistola quadam quam scripsit ad Athenienses, ostenderit Dionysium Areopagitam a Paulo conuersum primum fuisse Athenis episcopum, ab eodem apostolo institutum. Nec aliud quicquam apud priscos scriptores comperitur de Dionysio Areopagita. [A] Verum haec ceu πάρεργα paucis indicasse sat erit.

585

EX CAPITE XVIII

LB 504

[1] Egressus ab Athenis. Χωρισθείς, id est 'digressus Athenis'.

[2] Ponticum genere. Pontus enim Asiae [E] Minoris [A] pars est; non enim a mari hic dictus est Ponticus. Hunc salutat Paulus [B] in epistola ad Romanos, nisi quod illic vxor pro 'Priscilla' 'Prisca' nominatur, adnotante Origene. 590 Haec scribenti risus obortus est, quod in voluminibus Origenicis primum a Badio nostro excusis ita nescio quis scripturam deprauarat: *Post haec autem discedens Paulus ab Athenis venit Corinthum, et inuento ibi quodam Iudaeo nomine Aquila, de pontificio genere*, pro eo quod erat *de Pontico genere*; offensus, opinor, quod absurdum putaret Pontici generis dici qui Iudaeus esset. Quasi id temporis non habitarent per omnes ferme regiones sparsi Iudaei. Certe Petrus nominatim scribit ad eos qui in Galatia, qui in Bithynia, qui in Ponto habitabant, Iudaeos. 595 Verum hac de re nonnihil attingemus in epistola ad Romanos.

[3] [A] Eiusdem erat artis. Ὁμότεχνοι dicuntur Graecis, 'eiusdem artificii' siue 'opificii'; velut pictori pictor, [B] faber fabro, sutor sutori, nauta nautae 600 [A] ὁμότεχος est. Scenofactoriae artis. Ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην, id est: 'erant enim aulaeorum' [B] siue 'tabernaculorum [A] texendorum artifices'. [B] Interpres Origenis enarrantis epistolam Pauli ad Romanos interpretatur σκηνοποιούς 'artifices tabernaculorum', hoc est: *sutores*; ob id, opinor, quod tabernacula apud priscos pellibus conficiebantur. [C] Et nunc apud Hispanos fiunt aulaea. 605 [B] Idem testatur homilia in Numeros decimaseptima. O vere pontificem, [C] vere suisque dotibus [B] maximum! Nos satellitio, copiis, censu, minis magni videri volumus.

[4] [C] Et disputabat in synagoga per omne sabbatum, interponens nomen Domini Iesu, suadebatque Iudaeis et Graecis. Totum hoc non habetur in quibusdam codicibus etiam excusis. Vnus codex Donatiani consentiebat cum Graecis; qui quum caetera habeant, non addunt tamen *interponens nomen Domini Iesu*. 610

[5] [A] Instabat verbo Paulus, testificans. Graeci longe secus legunt quam nos: συνέχετο τῷ Πνεύματι ὁ Παῦλος, διαμαρτυρούμενος, id est: 'coarta-

615 batur Spiritu Paulus, testificans Iudaeis; vt intelligas illum inuitum et animo reluctantante id fecisse, ceu praesentiret se lusurum operam.

574 vbi *DE*: ac *BC*.

584 erit *E*: erat *A-D*.

586 Χωρισθεῖς *B-E*: χωρισθῆεις *A*, χωρισθῆεις *A'*.

588-589 Paulus in epistola ad Romanos *DE*: in suis epistolis Paulus *A*, Paulus ... ad Rhoma-

nos, nisi ... Origene *BC*.

593 Aquila *C-E*: Aquyla *B*.

596 habitabant *E*: habitarant *B-D*.

597 Romanos *DE*: Rhomanos *BC*.

598 Graecis *B-E*: Graeci *A*.

602 Romanos *DE*: Rhomanos *BC*.

577 *Beda Expos. Act. 17, 34, CCSL 121, p. 73 sq.*: "Hic est Dionisius qui post episcopum ordinatus Corinthiorum gloriose ecclesiam rexit multaque ad vtilitatem ecclesiae pertinentia quae actenus manent ingenii sui volumina reliquit, cognomen a loco cui praeerat accipiens. Ariopagus est enim Athenarum curia, nomen a Marte trahens; siquidem Graece Mars Ἄρης, villa dicitur πᾶγος. The *Glossa Ordinaria* quotes from this text. Hugh of St. Cher borrowed from it in his *Postilla*, ad locum: "Ariopagita: iudex Ariopagi, qui postea episcopus Corinthiorum bene rexit ecclesiam; ad cuius vtilitatem multa reliquit volumina, a loco dictus Ariopagita."

578-582 *Eccllesiastica ... institutum Eus. H. E. IV, 23, 2-3, GCS 2, 1, p. 374; cf. III, 4, 10, GCS 2, 1, p. 194.*

586 *digressus* The translation in *Nov. Test.*

588 *Paulus Rom. 16, 3 (also 2. Tim. 4, 19).*

589 *Origene Comm. in Rom. X, 18, Migne PG 14, 1279 A*: "Nec mirum si Priscam Paulus in Epistola scribit, quae in Actibus Priscilla scripta est, cacteris concordantibus."

591-593 *Post haec ... pontificio genere* Origenes, *Opera*, ed. Jacobus Merlinus, Paris (Joannes Parvus et Jodocus Badius Ascensius), 1512, f° 221 v° D. I thank Mrs. A.C. Balsem (University Library of Amsterdam), for kindly giving me this information. *Comm. in Rom. X, 18*, reads in Migne *PG 14, 1278 C*: "Aquila, Pontico genere".

595 *Petrus 1. Petr. 1, 1.*

597 *Verum ... Romanos Annot. in Rom. 16, 3, LB VI, 651 F - 652 C*, a passage which, according to Reeve, 2, p. 434, is found in *B-E* and reads in *E*: "Origenes putat Priscam eandem esse quam Lucas in Actis capite decimo octauo, Priscillam appellat, cuius maritus erat Aquila Ponticus genere, Iudaeus religione et origine stirpis, Paulo ἐμπτεχνος, nimirum artifex tabernaculorum, et vt Origenes interpretatur, sutor. Mouet Origensem qui fieri potuit, vt Aquila Romae fuerit, quum Claudius imperator eos omnes

abegerit, vt refertur capite modo citato. Sed fieri potuit, vt cessante saeuitia edicti, Corintho relicta, Romam redierit Aquila; quandoquidem illic multos Iudaeos ipse Paulus post offendit; quod palam est ex historia capitis quod est eiusdem voluminis vltimum."

598-599 *Eiusdem ... opificii Nov. Test.*: "eiusdem erat artificii".

600-601 *Scenofactoriae ... artifices Nov. Test.*: "Erat autem ars illorum texere aulaea" (*C-E*: "texere tabernacula").

602-603 *Interpres Origenis ... sutores Orig. Comm. in Rom. X, 18, Migne PG 14, 1279 A*. This work was translated by Rufinus (*CPG 1, p. 164*, and Frede, p. 740 sq.).

604-605 *Et nunc ... aulaea* This addition is a reaction to Stunica's criticism of the translation "aulaeorum texendorum artifices" in *A*. Stunica had written: "... patet scenofactoriam artem non fuisse aulaeorum texendorum opificium, vt Erasmus somniauit, sed tentoriorum potius, siue tabernaculorum, quae et ipsa ex pellibus quoque conficiebantur ..." *V. Apolog. resp. Iac. Lop. Stun., ASD IX, 2, p. 156 sqq., ll. 884-894, and n. l. 886.*

605 *Idem Orig. Hom. in Nm. 17, 4, GCS 7, 2, p. 162*: "Paulus vero arte faber tabernaculorum."

608-612 *Et disputabat ... Iesu* The passage "Et disputabat ... Graecis" is included in the *Clementina*, but mentioned in their app. crit. by Wordsworth-White and Weber; in *Nov. Test.* its Greek original is included with the translation: "Disputabat autem in synagoga per omne sabbatum, suadebatque Iudaeis ("pariter" *add. B-E*) et Graecis." "Interponens ... Iesu" and its Greek original are not included in *Nov. Test.* Tischendorf, Merk and Nestle mention καὶ ἐντιθεὶς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ in their app. crit.

614-615 *συνείχετο ... Iudaeis Nov. Test.* contains both the Greek and Latin texts.

616 *lusurum operam* "Ludere operam" means 'to waste one's efforts' (*O.I.D.*).

[7] Titi Iusti. *Titi* non reperio in Graccis codicibus, sed tantum *Iusti*. Verum opinor incuria librariorum praetermissum. Quandoquidem Hieronymus, [B] aut quisquis fuit is autor, [A] huius meminit *Titi* in nominibus scripturae sacrae. Quanquam nec illic de *Iusti* cognomine vlla mentio.

620 [10] Propter quod ego tecum. Διότι: 'propterea quod ego tecum sum'. Et nemo apponetur tibi. Ἐπιθήσεται σοι, id est: 'nullus adorietur' siue 'inuadet te'. Quandoquidem id quoque significat ἐπιτίθεσθαι. Nec est vt noceat te, sed τοῦ κακῶσαι σε; id est: 'vt affligat te' siue 'ad affligendum te'. Quoniam
625 populus est mihi multus. Διότι. Quur non et hic transtulit 'propter quod', vt modo fecit? [B] Aut quur non ante vertit *quoniam*?

[12] [A] Proconsule Achaiae. Ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαιῆας, id est: 'quum ageret proconsulem Achaiae'.

LB 505 | [13] Persuadet hominibus. Ἀναπειθεῖ, 'suadet' potius quam *persuadet*;
630 atque adeo 'resuadet', si sic liceat loqui, quod Paulus a veteri cultu deorum reuocaret.

[14] Incipiente autem Paulo. Μέλλοντος δὲ τοῦ Παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα, 'quum autem aperturus esset os'. Quod tamen aliquoties data opera sic vertit interpretes, nec id sane perperam. Iniquum aliquid aut facinus. Ἀδικηματα, quod magis sonat iniuriam illatam aut maleficium. Deinde qui hic vertit
635 *facinus* ῥαδιούργημα, cur huic cognatam vocem ῥαδιουργίαν superius transtulit 'fallaciam'? Nec est pessimum, sed 'malum', πονηρόν. Nec est recte vos sustinerem, sed κατὰ λόγον, hoc est 'probabiliter' siue 'merito'.

[15] De verbo et nominibus legis vestrae. Deest apud nos vna coniunctio, 'et', περὶ λόγου καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ' ὑμᾶς, id est 'de verbis et nominibus et lege vestrate'. Verba opposuit factis. Deinde quaestiones de communi et non communi deque genealogiis vocat 'nomina'. Ceremonias Mosaicas vocat 'legem'. Et videritis futuri temporis est, ὕψεσθε, quemadmodum in Euangelio.

645 [16] Et minauit eos. Ἀπηλασεν. Cur non potius 'abegit' siue 'depulit'? Nam 'minare' sane quam insolens verbum est Latinis auribus.

[18] Fratribus valefaciens. Ἀποταξάμενος, id est 'dimissis fratribus' siue 'vale dicto fratribus'. Nec est nauigauit, sed ἐξέπλει, id est 'abnauigauit'. Qui sibi totonderat caput. Ex ipso sermone Graeco non liquet vter sibi raserit
650 caput, Paulus an Aquila. Ad hacc participium est praeteriti temporis, κειράμενος τὴν κεφαλὴν, id est 'tonso capite'. Prius enim tonsus est in portu, deinde nauigauit. Et 'Cenchreis' legendum est nomine trisyllabo Cencreae, sicut Athenae. Portus est Corinthiorum.

[21] Iterum reuertar ad vos. In Graecis exemplaribus plus est quam in nostris: Δεῖ με πάντως τὴν ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς Ἱεροσόλυμα, πάλιν
LB 506 δὲ ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς, id est: 'opor|tet me omnino festum quod instat, agere Hierosolymis, sed denuo conferam me ad vos'. Profectus est ab Epheso. Καὶ ἀνήχθη, Quod ego maluissem: 'soluit Epheso'.

[24] Apollo nomine. Ἀπολλῶς, id est 'Apollōs'; cuius genitiuus 'Apollo', non 'Apollinis'. Meminit huius Paulus in epistolis. [B] Vir eloquens. Ἀόγειος, quod et eruditum sonat et prudentem.

[25] [A] Hic erat edoctus. Κατηχημένος, participium ab eo verbo vnde dicti sunt catechumeni. Non igitur erat edoctus viam Domini, quam mox discit a Priscilla et Aquila, verum erat utcumque initiatus baptismo Ioannis.

665 [27] [D] Quum autem vellet ire Achaia. Quum Graece sit εἰς τὴν Ἀχαίαν, mirum quod interpret omiserit praepositionem, reclamantibus gram-

620 nec illic de Iusti (iusti B-D) cognomine
vlla B-E: illic de iusti cognomine nulla A.
634 Iniquum aliquid E: Iniquitas A-D.
635 qui B-E: quod A.
636 cur huic B-E: cur non huic A.

617 Titi ... Iusti Modern editions of NT read: ὄνοματι Τίτου Ἰούστου. Τίτου only and Ἰούστου only are mentioned in critical apparatuses.

618 Hieronymus Interpret. Hebr. nom., CCSL 72, p. 154: "Titum quaerentem siue bonum. Sed melius mutatum."

621-624 Propter ... affligendum te Nov. Test.: "propterea quod ego sim (A: "sum") tecum, et nemo adoriatur te vt affligat te."

621 Διότι ... propterea quod Cf. supra, p. 234, l. 352 sqq. ad Act. 8, 11. Also Valla objected against this translation here in *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Eodem modo dicitur Graece 'propter quod' et 'quoniam'. Quare ego sic transtulissem: 'Ne taccas, quia ego tecum sum, et nemo inuadet te ad tibi nocendum, quoniam populus est mihi multus in hac ciuitate' siue 'vrbe'."

622-623 Et nemo ... ἐπιτίθεσθαι Er. does not respond here to criticism from Sutor, which is apparent from *Apolog. adv. debacch. Petr Sutor.*, LB IX, 762.

627-628 Proconsule ... Achaiae Nov. Test. A: "Gallione autem proconsule Achaiae"; B-E: "Caeterum quum Gallio ageret proconsulem Achaiae". Ἀνθυπατεύοντος is the reading of all editions of *Nov. Test.*; modern editions of NT read: ἀνθυπάτου ὄντος.

632-633 Incipiente ... os Nov. Test. A: "Incipiente autem Paulo aperire os"; B-E: "Quum autem Paulus iam pararet aperire os".

634-637 Iniquum ... πονηρόν Nov. Test.: "Si qua iniuria esset, aut facinus malum".

636-637 ῥῆδιουφρίαν ... fallaciam Act. 13, 10. In Mt. 13, 22, Col. 2, 8 and Hebr. 3, 13 "fallacia" is the translation of ἀπάτη.

640 et DE: vt A-C.

651 tonso B-E: raso A.

657 conferam me B-E: reflectam A.

663 catechumeni B-E: catechumini A.

638 merito The translation in *Nov. Test.*

639-641 De verbo ... vestrate Nov. Test. A: "de verbo et (B-E: "sermone ac") nominibus et lege vestrate".

643-644 ὄψεσθε ... Euangelio The form ὄψεσθε is translated as "videritis" in Mt. 27, 24 (as "videbitis" in Mt. 26, 64 and 28, 7, Mc. 14, 62 and 16, 7, Lc. 17, 22 and Ioh. 1, 51 and 16, 16, 17 and 19, as "videte" in Ioh. 1, 39).

645 abegit The translation in *Nov. Test.*

647-648 Fratribus ... abnauigauit Nov. Test.: "valedicto fratribus abnauigauit". Er. has borrowed "vale dicto" from Ov. *Frist.* I, 3, 57; cf. ASD VI, 5, p. 363, n. l. 287.

648-651 Qui ... capite Nov. Test. A: "capite raso in Cenchrēis"; B-E: "posteaquam raserat caput in Cenchrēis". Jerome translates this verse in *Epist.* 112, 9, 4, CSEL 55, p. 378, as: "Paulus vero, cum adhuc sustinisset dies multos, fratribus vale dicens nauigauit Syriam et cum eo Priscilla et Aquila et totondit sibi in Cenchrēis caput; votum enim habuerat." Cf. Aug. *Epist.* 82, CSEL 34, 2, p. 358: "Paulus ... quod ... Cenchrēis votum persoluit."

654-658 Iterum ... Epheso Nov. Test. contains the sentence Δεῖ με ... ὑμῶς and the translation "Oporet omnino me festum quod instat agere Hierosolymis; iterum autem (B-E: "sed iterum") reuertar ad vos Deo volente. Et soluit Epheso."

659 Apollōs The spelling in *Nov. Test.*

660 Paulus 1. Cor. 1, 12; 3, 4, 6 and 22; 4, 6 and 16, 12 and Tit. 3, 13.

665 ire Achaia. Also the translation in *Nov. Test.*

ticis, eo quod Achaia regionis nomen est, non ciuitatis. [A] Contulit multum his qui crediderant. Hic Graeci codices addunt διὰ τῆς χάριτος, id est 'per gratiam'. Hoc adiectum est, vt intelligeremus muneris esse diuini, quod conduceret Christianis. [D] Beda admonet in nonnullis codicibus pro *contulit* scriptum fuisse 'profuit'. [A] Et

[28] Vehementer est εὐτόνως, 'acriter'. Et publice incertum vtro sit referendum; opinor, ad superiora; nam id erat gratiae, quod publicitatis etiam ausus sit refellere Iudaeos. Esse Christum Iesum. Εἶναι τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν. Non negabant Iudaei Iesum esse, verum negabant illum esse Messiam quem expectabant; vnde Christo praeponit articulum, τὸν Χριστὸν, id est 'illum Christum', siue 'ostendens quod Iesus esset Christus' siue 'Iesum esse Christum'.

EX CAPITE XIX

[2] Si Spiritum Sanctum. Εἰ suo more vertit per *si*, quum vertendum fuerit per 'num' aut 'an' aut 'ne': 'Num Spiritum Sanctum accepistis?' aut 'Accepistisne Spiritum Sanctum?' Et mox si Spiritus Sanctus est, pro eo quod erat 'sitne Spiritus Sanctus'.

[9] In schola tyranni cuiusdam. Ambigunt hic interpretes, tyrannus hoc loco primatem ac potentem significet an proprium sit hominis vocabulum. Sed quid scholae cum tyranno? Deinde si nomen est proprium, cur addidit τινός? Proinde suspicor fuisse secessum magnatis alicuius, in quo solitus sit ociari, quandoquidem *schola* Graecis sonat ocium. [B] Hieronymus alludens ad voces magis quam ad sensum huc torquet alicubi, vt scholam tyranni vocet, vbi res non agitur argumentis, sed autoritate ac vi. Quod displicuit etiam Augustino, qui nec haereticos vult cogi, nisi doceantur. Nunc satis esse iudicamus, si dicatur: 'Hic error est, recanta; haec haeresis est, abnega'. Quasi qui alios insimulant haereseos, ipsi non possint errare.

[10] [A] Iudaei atque gentiles. Ἰουδαίους τε καὶ Ἕλληνας, id est 'tum Iudaei tum Graeci', quos hic *gentiles* vertit.

[11] Virtutesque non modicas quaslibet. Ita scriptum reperi in nonnullis exemplaribus Latinorum. Verum ipsa res satis indicat id accidisse culpa librariorum, qui dictionem *modicas*, quam quispiam interpretamenti vice adiecerat, retulerunt in contextum velut a scriptore praetermissam, δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας, id est 'virtutesque non quaslibet' siue 'non vulgares'; ad verbum [E] 'non [A] contingentes'. [B] In aliis scriptum habebatur 'virtutes quaslibet', omissa negatione. Carrensis putat vtrunque posse legi, sed reclamatur sermo Graecus.

[12] [A] Sudaria et semicinctia. Vtramque vocem Latinam vsurpauit: σουδάρια καὶ σημερινθια.

[16] Daemonium pessimum. Τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν, id est 'spiritus malus'. Caeterum in eo quod proxime sequitur, et dominatus, quidam Graeci codices habebant κατακυριεύσαν, vt referendum sit ad daemonium dominatum; quidam κατακυριεύσας, id est 'dominatus', vt pertineat ad hominem in quo erat

daemonium. [D] Porro quoniam nostri codices habent amborum, interpres pro αὐτῶν [C] legisse videtur [A] ἀμφοῖν.

710 [18] [A] Confitentes et annunciantes actus suos. Vel hinc colligi
LB 508 potest fuisse et antiquitus nonnullam confessionem male actae vitae, | sed aper-

668 crediderant A–D: crediderunt E.

677 ostendens B–E: negans A.

679 per si E: pro si A–D.

704 τὸ πονηρὸν B–E: πονηρὸν A.

706 κατακυριεύσαν B–E: κυριεύσαν A.

707 κατακυριεύσας B–E: κυριεύσας A.

711 male E: malac A–D.

668–669 *Hic ... gratiam Nov. Test.* reads: διὰ τῆς χάριτος, just as modern editions of *NT*, and “per gratiam”.

669–671 *Hoc ... profuit Beda, Expos. Act.* 18, 27, *CCSL* 121, p. 76: “Alia translatio habet: ‘Profuit multum credentibus per gratiam’. Hoc est ergo quod eisdem Achaeis apostolus scribit [1. *Cor.* 3, 6]: ‘Ego plantaui, Apollo rigauit.’”

674–677 *Esse ... Christum Nov. Test. A:* “esse Christum Iesum”; *B–E:* “quod Iesus esset Christus”. In *Annot. in Ioh.* 1, 1, supra, pp. 36–38, ll. 131–174, Er. expounds the importance of the presence or absence of the article.

683–684 *Ambigunt ... vocabulum Nov. Test. A* and *E* read: “tyranni”, *B–D:* “Tyranni”, just as the *Clementina* and *Weber*. Modern editions of *NT* read: Τυράννου. Er. does not react here to criticism from *Stunica*, who saw “tyranni” as a proper name, referring to *Sen. Brev. vit.* 20, 3, whereas Er. preferred to see a magne in it according to *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD IX*, 2, p. 158, ll. 896–902. In l. 683 sq. Er. may refer to the quotation from *Rabanus Maurus* in the *Glossa Ordinaria:* “Pro dignitate. Vel proprium nomen, et interpretatur continens eos vel confirmans”, to *Hugh of St. Cher, Postilla*, ad locum: “Et potest esse nomen dignitatis vel proprium; quod interpretatur continens eos vel confirmans”, and *Nicholas of Lyra, Postilla*, ad locum: “Dicunt aliqui quod ‘tyranni’ est proprium nomen illius cuius erat aedificium. Alii vero dicunt quod est appellatiuum et accipitur tyrannus hic pro homine potente.”

687 *Hieronymus* The only text about “schola Tyranni” in *Jerome* which I have found is *Interpret. Hebr. nom.*, *CCSL* 72, p. 149: “Tyranni continentis eos siue confortantis eos.”

689 *Augustino V. Epist.* 100, *CSEL* 34, 2, p. 535 sqq.; *Epist.* 133, 134, 2 sqq., and 139, 2, *CSEL* 44, pp. 80 sqq., 85 sqq. and 150 sqq.; and

Epist. 185, 1 sq., and 204, *CSEL* 57, pp. 2 and 317 sqq. Cf. *Annot. in Lc.* 22, 36, *ASD VI*, 5, p. 592, l. 877 sqq.

693–694 *Iudaei ... vertit Nov. Test.:* “Iudaei simul et Graeci”. Cf. supra, p. 274, ll. 222–223, ad *Act.* 16, 1.

699 *virtutesque ... vulgares* Modern editions of *Vg.* read: “virtutes non quaslibet”; *Wordsworth-White* mentions “non modicas”, “non modicas quaslibet” and “non modicas quas” in the app. crit. *Nov. Test.:* “Virtutesque non vulgares”.

701 *Carrensis* *Hugh of St. Cher, Postilla*, ad locum: “Non quaslibet: id est ‘non modicas’; quia nulla Dei virtus modica est. Vel ‘Virtutesque quaslibet’: id est quantum vis magnas: quia nulla erat Deo impossibilis, qui nullo impeditur loco.”

704–705 *Daemonium ... malus Nov. Test.:* “daemonium malum”.

705–709 *et dominatus ... ἀμφοῖν Nov. Test.* reads: κατακυριεύσας αὐτῶν, whereas modern editions of *NT* read: κατακυριεύσας ἀμφοτέρων and mention αὐτῶν in the app. crit. *Nov. Test. A:* “dominatum eis”; *B–E:* “dominatus cis”. “Nostri codices” refers to the codices of *Vg.*, opposite to “Graeci codices”.

710–715 *Confitentes ... animus* This passage was strongly criticized. The word “nonnullam” and the 1519 addition were expunged by the *Index* (*Allen, Ep.* 1225, n. l. 119). This addition may be a reaction to criticism from *Lee*, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, pp. 292–303, ll. 257–533. Er. refers to this work in *Ep.* 1153, l. 73 sqq. In *Er. blasphem. et imp.*, f° 18v° - 19 r°, *Stunica* argues that the individual and private confession already existed in ancient times, as he deduces from *Orig. Hom. 2 in Ps.* 37. Hereafter Er. defends his opinion about the confession in *Apolog. ad Prodromon Stun.* and *Apolog. ad Stun. Concl.*, *LB IX*, 381 E and 389 B–D. After the passage “caeterum ... ani-

tam, vt opinor, et in genere, quam nec ipsam legimus exactam abs quoquam. [B] Caeterum quae nunc recepta est clancularia et in aurem fit, videtur ex consultationibus priuatis esse nata, quae solent apud episcopos fieri, si qui scrupulus vrgeret animum. [A] Et *actus*, τὰς πράξεις, 'facta', siue 'quae fecissent'.

735

[19] Qui fuerant curiosa sectati. Τὰ περίεργα πραξάντων, id est: 'qui curiosas artes exercuissent'. Sic enim vocat artes magicas. Pecuniam denariorum quinque milium. Ἀργυρίου μυριάδας πέντε, id est 'quinquagies mille numum'.

720

[23] Turbatio non minima. Τάραχος οὐκ ὀλίγος, id est 'turbatio non exigua'. Ac paulopost

[24] Non modicum quaestum, ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην, id est 'quaestum non exiguum'.

725

[23] De via Domini. Περὶ τῆς ὁδοῦ, id est 'de via' siue 'de hac via'. Nam articulus additus facit, vt certam accipiamus viam. Porro *Domini* addiderunt, quo res esset explicatior, [C] aut certe mollior.

730

[24] [A] Demetrius quidam nomine argentarius. *Argentarius* alias Latinis et mensarium significat et numularium; verum hoc loco sonat opificem et sculptorem argenti, quem nos aurificem seu aurifabrum vocamus, [C] quandoquidem quicunque cudunt aurum, iidem cudunt et argentum. [A] Est enim ἀργυροκόπος, ab elaborando argento dictus; [D] nisi mauis a κόπτω deducere, vnde et monetam Graeci κόμμα dicunt, πονηροῦ κόμματος. [A] Aedes argenteas. Ναοὺς, id est 'templa'. Sentit enim aediculas seu thecas effigie templi, in quibus reponebantur statuae. Nos vertimus *delubra*.

735

[25] De hoc artificio est nobis acquisitio. Ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστίν. Quod modo vertit *quaestum*, nunc vertit 'artificium', et εὐπορίαν 'acquisitionem'. 'Ex hoc quaestu nobis suppeditat rerum copia'.

[26] [D] Non solum Ephesi. Non est ἐν Ἐφέσῳ, sed Ἐφέσου, vt referatur ad multam turbam. Vnde quoniam nonnullos offendebat amphibologia, pro *Ephesi* vertimus *Ephesinae ciuitatis*.

740

1B 509

[27] [A] Non solum autem haec periclitabitur. Κινδυνεύει, id est 'periclitatur'. Quanquam totus hic sermo parum commode redditus est ab interprete Latino: Οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀπελεγμὸν ἔλθειν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς οὐδὲν λογισθῆναι, μέλλειν δὲ καὶ

745

καθαρεῖσθαι τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, id est: 'Non solum autem haec pars' [B] siue 'hac parte' [A] nobis periclitatur, ne reprobetur, siue 'ne reprobemur, verum etiam ne magnae Dianae templum pro nihilo habeatur. Porro autem ne fiat, vt maiestas quoque destruat eam quam tota Asia et orbis colit'. [B] Et destrui incipiet maiestas eius. Interpres legisse videtur μέλλειν τε, atque ita scriptum erat in plerisque Graecorum libris. In aliis rursus erat μᾶλλον δέ, 'magis autem', vt sit corrigentis, quasi grauissimum sit omnium futurum, si maiestas ac numen ipsius deperat apud vulgus. Hieronymus in prima praefatione Commentariorum quos aedidit in epistolam ad Ephesios, indicat hanc Ephesiorum Dianam non fuisse iaculatricem illam, sed cognomento πολύμαστον, id est 'multi-

750

755

mammiam'; quod eam omnium viuientium nutricem haberi volebant.

[29] [A] Comitibus Pauli. Συνεκδήμους, id est 'socios peregrinationis', qui et 'comites' dicuntur.

[32] Erat enim ecclesia confusa. Quum de promiscua multitudine loquatur, magis conueniebat 'contionem' dicere quam 'ecclesiam'.

760 [33] Detraxerunt Alexandrum. Προεβίβασαν, id est: 'prius instruxerunt'. Nam id est προβιβάζειν. Et instruimus patronum causam nostram acturum. [B] Interpres, ni fallor, legit προεβίβασαν; etiam si προβιβάζεσθαι dicitur qui cogitur prodire ac protruditur. [A] Manu silentio postulato. Mira varietate ludit in

716 περίεργα B-E: πάρεργα A.

731 elaborando C-E: incidendo AB.

741 Κινδυνεύει B-E: κινδυνεύεται A.

745 καθαριεῖσθαι C-E: καθαρεύσθαι AB.

747 fiat C-E: futurum sit AB.

num", together with passages from other works, was criticized in the 'Valladolid Articles', Er. responds in *Apolog. adv. monach. hisp.*, LB IX, 1062 C - 1064 B; here he phrases his view in line with the bull of Pope Leo X from 15 June 1520. He reacts to criticism from Alberto Pio in *Apolog. adv. rhaps. Alb. Pii*, LB IX, 1189 F - 1190 F. For Er.'s view on the confession, see also *Annot. in Mt.* 3, 1, ASD VI, 5, p. 110, l. 45 sqq. and n. ll. 50-53, Ep. 1301, ll. 28-56, Ep. 1410, ll. 30-34, and Allen, Ep. 2513, n. l. 393. Cf. Asso, p. 166 sqq., Bentley, *Annotations*, p. 52, and *Humanists*, p. 169, Bludau, p. 53 sq., Jarrot, pp. 125-128, J.B. Payne, *Erasmus. His Theology of the Sacraments*, Richmond, 1970, pp. 181-216, and Rummel, *Nameless Critics*, p. 51 sq., *Annotations*, p. 152 sqq., *Latomus*, p. 13, *Catholic Critics*, 1, p. 140 sq. and 2, p. 10 sqq., and *The Humanist-Scholastic Debate*, p. 107.

712 in genere V. supra, p. 24, introd., §11.

714 solent In view of the following "vrgeret" one would expect "solebant"; cf. supra, introd., p. 17, §9a.

715 actus ... facta Nov. Test.: "facta sua".

716-717 Qui fuerant ... magicas Nov. Test.: "qui curiosas artes exercuerant".

717-719 Pecuniam ... numum Nov. Test. AB: "pecuniae quinquies decem milia"; C-E: "pecuniae quinquaginta milia".

720-721 turbatio non exigua The translation in Nov. Test. A; B-E: "tumultus non exiguus".

722-723 Non ... exiguum Nov. Test.: "non exiguum quaestum".

724-726 De via ... mollior The 1522 addition may be a reaction to criticism from Lee; cf. *Resp. ad annot. Ed. Lei*, ASD IX, 4, pp. 215-216, ll. 376-384.

727-732 Demetrius ... κόμματος Er. follows

Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Graeci ab argento appellant ἀργυροκόπους; nos ab auro aurifices. Nam argentarios ab argento, id est: a pecunia, vocamus, quos quidam numularios, quidam Graecam vocem verentes vocant mensarios." He added "quandoquidem ... argentum" in l. 729 sq. and changed "incidendo" into "elaborando" (l. 731) in 1522 under the influence of criticism from Stunica, as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 158, ll. 904-913. Also the 1527 addition may be a reaction to this criticism. Cf. Graham, p. 55.

734 delubra The translation in Nov. Test.

735-737 De hoc ... copia Nov. Test.: "ex (A: "de") hoc artificio quaestus nobis est".

738-740 Non solum ... ciuitatis Nov. Test. A-C: "Ephesi"; D: "Ephesinae ciuitatis"; E: "in Ephesina ciuitate". For "amphibologia", v. supra, p. 20, introd., §10.

741-746 Non solum ... reprobetur The 1516 translation is equal to that in Nov. Test. A; B-E read: "in periculum venit" instead of "periclitatur".

752 Hieronymus Comm. in Eph., Prologus, Migne PL 26, 470 BC: "Scribebat ad Ephesios Dianam colentes, non hanc venatricem, quae arcum tenet atque succincta est, sed illam multimammiam, quam Graeci πολύμαστον vocant, ut scilicet ex ipsa quoque effigie mentirentur omnium eam bestiarum et viuientium esse nutricem."

758-759 Erat ... ecclesiam Nov. Test.: "contio".

760 Detraxerunt ... instruxerunt Nov. Test.: "protraxerunt".

763-764 Manu ... mota manu The translation of κατασείσας τῇ χειρὶ in Vg. is in Act. 12, 17: "annuens manu" and in Act. 13, 16: "manu silentium indicens", that of κατασείσεν τῇ χειρὶ in Act. 21, 40: "annuit manu".

hoc sermone reddendo interpres: κατασείσας τὴν χεῖρα, id est 'mota manu'. Ita
765 Persius:

Et calidae fecisse silentia turbae
maiestate manus.

[35] Et quum sedasset scriba turbas. Κατασείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, [B] id est: [A] 'vbi vero scriba compescuisset turbam'. Verum ex verbis
770 Graccis parum liquet vter sedata turba sit loquutus, Alexander an scriba. Cultricem esse magnae Dianae. Vsus est peculiari verbo, νεωκόρον; quae vox composita est ex νεώς, [B] quod Attice sonat [A] 'templum', et [B] κορῶ, 'purgo' siue 'verro', autoribus Hesychio etymologico et Suida, vnde acuitur penultima νεωκόρος. Solent autem qui impensius dediti sunt [C] alicui [B] diuae, aram illius
LB 510 variis ornamen|torum generibus cohonestare, quemadmodum facit apud Apuleium Psyche. [A] Iouisque prolis. Graeca longe secus habent: τῆς μεγάλης
776 Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς, id est 'magnae illius Dianae et e coelo delapsi', vt subaudias 'signi' aut 'simulacri'. Siquidem articulus τοῦ facit, ne possit διοπετοῦς ad Dianam referri, sed ad ἄγαλμα, hoc est 'statuam Dianae'; nam 'diopetes' Graecis dicitur quod ab Ioue delapsum sit, ac e coelo venerit. Porro opifices simulacrorum, quo maior esset superstitio vulgi, fingebant ea coelitus delapsa; hoc est: 'esse διοπετῆ'. Idem vulgo creditum fuit de simulacro Dianae Ephesiae, vt testis est et Suidas in dictione διοπετές. [B] Pro nobis facit et coniunctio καί, quae fuerat superuacanea, si διοπετοῦς pertineret ad Dianam. [A] Sensus igitur est apud
780 Ephesios templum fuisse Dianae et huius simulacri, quod coelo delapsum putabatur. Quod ipsum Numa persuasit Romanis de ancylibus. [B] Homerus hoc cognomenti tribuit regibus, velut a Ioue profectis. Id sequutus videtur interpres, [C] cuius liber fortasse non habebat additum articulum τοῦ.

[36] [B] Contradici non possit. Ἀναντιρρήτων ὄντων. Poterat accipi: 'quum his nemo contradicat'.
790

[38] [A] Conuentus forenses. *Conuentus* addidit explicandae rei causa, quum Graece tantum sit ἀγοραῖοι ἄγονται, id est: 'forenses aguntur'; vt subaudiendum sit 'cognitiones' aut 'lites'.

[39] In legitima ecclesia poterit absolui. Quum de prophano promiscuoque hominum coetu loquatur, 'contio' dicenda erat potius quam *ecclesia*.
795 Atque ita mox *dimisit ecclesiam* pro 'contionem'. Deinde *legitima* est ἐνόμιω, hoc est: 'quae non tumultu, sed legitimo more sit indicta'. Nec est *poterat absolui*, sed 'absoluetur', ἐπιλυθῆσεται.

[40] Quum nullus obnoxius. Μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος, id est: 'quum nemo sit in culpa' siue 'quum nemo fuerit autor huius concursus'. Nam illud *de quo poterimus reddere rationem* per parentheses interiectum est. Quanquam in nonnullis exemplaribus reperio scriptum περὶ οὗ οὗ δυνησόμεθα δοῦναι λόγον; id est: 'de quo non poterimus reddere rationem'; hoc est: 'quod non sumus defensuri'. Denique illud μηδενὸς αἰτίου incertum est ad hominem referatur, vt sit masculini generis, an ad rem, vt sit neutri. [B] Itaque hic fuerit sensus: quum nihil subsit causae per quam poterimus defendere hunc populi concursum.
800
805

[A]

EX CAPITE XX

[1] Et exhortatus eos valedixit. Graeca dissonant a Latinis: προσκαλεσάμενος ὁ Παῦλος τοὺς μαθητὰς καὶ ἀπασσάμενος ἐξῆλθε, id est: 'Paulus ad se

771 que E: quac A-D.

772-776 κερῶ ... Psyche E: κόρη virgo, quod nomen tribuunt Dianae et proserpinae Ephesiorum igitur ciuitatem νεωκόρον vocat, quod illic esset templum illud toto orbe notissimum A, κερῶ ... 773 vnde et acuitur ... 774 sunt alicubi diuae aram ... Psyche B, κερῶ ... 773 vnde et acuitur ... Psyche CD.

779 ἄγαλμα B-E: agalma A.

765 *Persius Satura* 4, 7 sq.: "fert animus calidae fecisse silentia turbae / maiestate manus". Er. had also quoted from this text supra, p. 264, l. 963 sq.

770-777 *Cultricem ... simulacri Nou. Test. A*: "cultricem esse magnae Dianae, Iouisque prolis"; B-E: "cultricem esse magnae deae Dianae, et a Ioue delapsi simulacri". The 1522 alteration (see my app. crit.) is due to criticism from Stunica, as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, pp. 158-160, ll. 915-927.

773 *Hesychio* Νεωκόρος: ὁ τὸν ναὸν κοσμῶν. Κορεῖν γὰρ τὸ σαίρειν ἔλεγον.

773 *Suida* Adler, 3, p. 453: Νεωκόρος: ὁ τὸν ναὸν κοσμῶν καὶ εὐτρεπέζων.

775-776 *Apuleium Met.* VI, 1.

779-780 *diopetes ... venerit* Liddell-Scott gives the translation "that fell from Zeus" and offers, among other examples, διοπετῆς ... ἄγαλμα in Eur. *Iph. T.* 977 sq.

783 *Suidas* According to the *Suda* (Adler, 2, p. 111 sq.) Greeks who had ordered craftsmen to make a statue of a god told that it had been sent from heaven by Zeus, in order to strike fear into those who would see it, and killed or banished the craftsmen in order to prevent them from telling that it had been made by hand. The craftsmen who made the statue of Artemis were killed.

786 *Numa* According to Ov. *Fast.* III, 357 sqq., Dion. Hal. II, 71, Plut. *Numa*, 13, 68 and Fest. *Epitome*, p. 131 Müller, one shield fell from heaven and Numa charged Mamurius Veturius to make 11 others, equal to this, that they could not be distinguished from each other. Liv. I, 20, 4 mentions "caelestiaque arma quae ancilia appellantur", Ov. *Fast.* III, 259 sq. "caelestia Martis arma", and Lucan. IX, 477 sqq. "delapsaque caelo arma ... a

786 Romanis A C-E: Rhomanis B.

792 ἄγονται B-E: ἄγωνται A.

798 ἐπιλυθήσεται B-E: ἀπολυθήσεται A.

803 sumus B-E: simus A.

808 dissonant B-E: dissonent A.

808-809 προσκαλεσάμενος ὁ Παῦλος B-E: ὁ Παῦλος προσκαλεσάμενος A.

809-810 ad se vocatis discipulis E: vocatis ad se discipulis A-D.

supcris demissa." Cf *RE* I, 2112 sq.

786-787 *Homerus ... profectis* The word διοπετῆς is not found in Hom., but διογενής is found (e.g. in *Il.* I, 337 and IX, 106 and *Od.* II, 352) and also διοτρεφής (e.g. in *Il.* II, 196 and *Od.* IV, 44). For "hoc cognomenti" v. supra, p. 17, introd., §9b.

789-790 *Contradici ... contradicat Nou. Test. A*: "Cum ergo his contradici non possit"; B-E: "Quum igitur his nemo contradicat".

791-793 *Conuentus ... lites* In *Nou. Test.* B-E "conuentus" is printed in italics.

794-798 *In legitima ... ἐπιλυθήσεται Nou. Test.*: "in legitima ecclesia" (B-E: "contione") dirimetur". "Dimisit ecclesiam" in *Act.* 19, 40, is rendered as "contionem" in *Nou. Test.* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Miror de interprete, qui cum sciat 'ecclesia' Graecum vocabulum iam receptum esse pro congregatione fidelium, sic loquatur de infidelibus, et non potius, vt consuetius et Latinum, elegansque est, 'dimisit concionem' et 'in legitima' siue 'in consuetia ecclesia absoluetur'. Sic enim est Graecae: 'non autem poterit absolui', ἀπολυθήσεται."

799-806 *Quum ... concursum Nou. Test.*: "quum nulla subsit causa, vnde (A: "nullus in culpa sit, de quo"), poterimus reddere rationem concursus istius".

801 *per parenthesim* V. supra, p. 23, introd., §10.

808-811 *Et exhortatus ... probatur Nou. Test.*: "vocatis ad se Paulus discipulis, complexusque illos (A: "et salutatis illis") profectus est". Modern editions of *NT* read: μεταπεμφόμενος ὁ Παῦλος τοὺς μαθητὰς καὶ παρακαλέσας, ἀπασσάμενος ἐξῆλθεν; Tischendorf, Merk and Nestle mention in their app. crit. προσκαλεσάμενος for μεταπεμφόμενος.

- 810 vocatis discipulis et complexus eos exiuit'. Interpres legisse [B] videtur [A] παρα-
καλεσάμενος pro προσκαλεσάμενος. Atque id sane mihi magis probatur.
- LB 511 | [4] Comitatus est autem eum Sosipater Pyrrhi Beroeensis. *Pyrrhi*
Graecis non additur. Sed vt hoc deest, ita supersunt haec: 'vsque ad Asiam',
quae apud Latinos non inuenio. Συνείπετο δὲ αὐτῷ ἄχρι τῆς Ἀσίας Σώπατρος
815 Βερροιαῖος, 'consequutus est autem illum vsque ad Asiam Sopater Berrhoeensis'.
[B] Nam et 'Sopater' habent Graeci, non 'Sosipater'. [C] Beda subindicat in
vetustis exemplaribus Latinis scriptum fuisse *Sosipater Pyrrhi*; quasi filius fuerit
notior patre.
- [5] [A] Sustinuerunt nos. Ἐμεινον ἡμᾶς, id est: 'expectarunt nos' siue, vt
820 ad verbum: 'manebant nos'.
- [7] Vna sabbati. Σαββάτων, id est 'vno die sabbatorum'. [B] Vna dictum
apparet pro prima. [A] Paulus disputabat cum iis. Διελέγετο αὐτοῖς, id est:
'disserebat illis' siue 'colloquutus est cum illis'. Nec enim disceptabat cum eis qui
venerant ad frangendum panem. Verum illic apud eos orationem habuit Paulus.
- 825 Nam quod συναγγεμένων [B] τῶν [A] μαθητῶν, id est 'congregatis discipulis' vertit
'quum conuenissent', tolerabile est. Profecturus in crastinum. Μέλλων
ἐξίεναι τῇ ἐπαύριον, id est 'profecturus' siue 'discessurus postridie'. Nam crasti-
num diem dicimus qui proxime sequitur hunc in quo iam loquimur. Porro quo-
ties ad praeteritum aut futurum aliquem diem respicitur, non dicendum est:
830 'heri' aut 'cras', sed 'pridie' aut 'postridie'.
- [9] Quum mergeretur somno. Καταφερόμενος, id est: 'quum deorsum
traheretur', id quod accidit ei qui sedens grauius obdormiscat. Neque tamen hic
est *somno graui*, sed βαθεῖ, id est 'alto' siue 'profundo'. Interpres legisse videtur
βαρεῖ. Disputante Paulo. Et hic malim 'dissere'ntem. Ne quis imaginetur inter
835 illos pure Christianos disputationem fuisse sophisticam. Ductus somno ceci-
dit. Κατενεχθεῖς, id est 'deorsum tractus' siue 'depressus' aut 'deuectus'. [B] Et
fortasse 'deuectus' scripserat interpres. [A] Caeterum illud ἐπὶ πλεῖον, quod
interpres retulit ad superiora, Graecis sic est in meditullio positum, vt vtrouis
possit accommodari, ad diutius disserentem Paulum, et ad magis etiam depres-
sum somnio. Ac mea sententia ad sequentem particulam referre satius est. Pri-
mum enim nutabat deorsum vergente corpore, deinde magis depressus cecidit.
De tertio coenaculo. Ἀπὸ τοῦ τριστέγου. Verti poterat et 'a tertia contig-
natione'. Id enim adiecit Lucas, vt intelligeremus lapsum fuisse letalem, nimirum
ex loco tam alto. Vox dicta est a τρίς, 'ter', et τέγος, 'tectum'. Deum immortalem,
845 quas naenias adducit autor Catholicon de hac voce 'tristegum'! O miserum illud
seculum, quum ex huiusmodi libris, velut ex adytis, petebantur oracula lite-
rarum! Caeterum solum primae contignationis tectum est infimae partis aedium.
Rursum secundae solum tectum est primae. Item tertiae solum tectum est
secundae.
- LB 512 [12] Et consolati sunt non minime. Οὐ μετρίως, id est 'non me|diocriter'
851 ter'. Quod equidem demiror cur interpres putarit immutandum.
- [13] Nauigauimus in Asson. Nonnulli codices 'Thasson' habebant pro

Asson. Est enim et Thassus insula Thraciae opposita, de qua natum est proverbiaium Θάσσοις ἀγαθῶν, id est 'Thassus bonorum'. Caeterum complures sunt vrbes

814 ἀτῶ B-E: ἀτῶ A.

815 Βερροιαῖος B-E: Βεροιαῖος A.

815 Berthoeensis B-E: Beroeensis A.

819 Sustinuerunt E: Sustinebant A-D.

826 conuenissent B-E: conuenisset A.

840 somnio E: somno A-D.

842 Verti poterat et B-E: quod nos vertimus A.

845 autor C-E: insulsissimus autor AB.

846-847 literarum. Caeterum A C-E: literarum. Atqui ab hoc dissentire, pene sapit haeresim, et facinus habetur incendio vindicandum nonnullorum sententia, nec ob aliud nisi quod praedicatorii fuerit ordinis. Caeterum B.

812-816 *Comitatus ... Sosipater Nov. Test.* reads: Συνείπετο δὲ αὐτῶ ἄχρι τῆς Ἀσίας Σώπατρος Βερροιαῖος, and offers the translation: "Comitatus est autem eum vsque ad Asiam Sopater Berthoeensis". Modern editions of *NT* contain Ἰσῶρον and mention ἄχρι τῆς Ἀσίας in the app. crit. Modern editions of *Vg.* read: "Sopater".

816 *Beda Retract. in Act.* 20, 4, *CCSL* 121, p. 155: "Comitatus est autem cum eo Sosipater Pyrrii Beroensis". Hic Beroensis, non huius Beroensis; plus autem habet in Graeco: 'Comitatus est autem cum eo vsque Asiam'."

819-820 *Sustinuerunt ... nos Nov. Test.*: "expectarunt nos". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Quid vidit interpres, vt diceret potius 'sustinebant' quam 'expectabant', aut Graecum verbum, quod Latinum quoque est, conseruaret, 'manebant', ἔμενον. Nam nos quoque 'manere' pro 'expectare' accipimus."

821-830 *Vna sabbati ... postridie Nov. Test. A:* "Vna autem sabbatorum ... Paulus disputabat cum eis profecturus postridie"; B-E: "Vno autem die sabbatorum ... Paulus diserebat eis profecturus postridie." Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Graece est 'vna sabbatorum', σαββάτων ... Et 'disserebat', διελέγετο. Non enim disputabat Paulus cum suis, cum quibus volebat panem frangere; neque enim dicitur 'cum eis', sed 'eis', id est: datius casus Graece, non ablatius cum praepositione, αὐτοῖς. Nec dicitur eleganter 'in crastinum' de die qui non sequitur hodiernum, sed 'postero die' siue 'postridie'."

825-826 *συνηγμένων ... conuenissent* Modern editions of *NT* read: *συνηγμένων ἡμῶν*. Tischendorf and Merk mention *συνηγμένων τῶν μαθητῶν* in their app. crit. The translation in *Vg.* is: "cum conuenissemus". Neither Wordsworth-White nor Weber mention "cum conuenissemus" in their app. crit.

831-843 *Quum ... contignatione Nov. Test. A:* "cum mergeretur somno profundo, disputante diu Paulo, depressus somno cecidit ex tertia contignatione deorsum"; B-E: "quum degrauaretur somno profundo, disserente diu Paulo magis depressus somno, cecidit ex tertio coenaculo deorsum."

844-845 *Vox ... tristegum* The *Summa grammatical valde notabilis, quae Catholicon nominatur* is a Latin grammar and dictionary, meant to be an auxiliary book for the exegesis of the Bible, written by Giovanni Balbi o.p. of Genoa, who lived in the second half of the 13th century († 1298). It was one of the first printed books (Mainz, 1460). *LThK*² 5, 1036. Despite his critical remark Er. seems to have been influenced by its explanation. Τρίστεγος is formed from τρίς and στέγη ('storcy', 'floor'). The edition of the *Catholicon* by J. Badius and M. Boillon, Paris, 1506, which Er. may have seen, explains on f^o Nn 5 v°: "Iristegum tristegi dicitur locus tricameratus. Vnde in aedificatione arcae vbi nos dicimus: 'Cenacula et tristega facies in ea' [*Gn.* 6, 16], habet alia translatio 'bicamerata et tricamerata'; habuit enim quinque cameras; quas etiam Augustinus propter sentinam dicit ibi fuisse." Moreover, it refers to explanations by other authors, such as Petrus Comestor, *Historia scholastica*, *In Gn.* 32, Migne *PL* 198, 1083 A, Alexander de Villa Dei, *Doctrinale*, Hugutio and Papias. See also below, Some Biographical Data, pp. 355, 358 and 359.

844 *Deum immortalem* Exclamation often used by Er. V. *ASD* VI, 5, p. 115, n. l. 140 ad *Annot. in Mt.* 3, 4.

850-851 *non mediocriter* The translation in *Nov. Test.*

854 Θάσσοις ... bonorum V. *Adag.* 234, *ASD* II, 1, p. 344 sqq., ll. 12-20.

854-856 *Caeterum ... patria* This passage is an excerpt of Steph. Byz. *Ethnica*, p. 136:

855 huius nominis Assos: vna Lyciae, in praerupto sita, altera in Aeolide, tertia in Mysia, quarta in Lydia, quinta in Epiro minore, Cleanthis patria. Diuus Hieronymus hanc ponit in Asia, quae eadem dicta sit Apollonia, [B] suffragante et Plinio libro quinto capite trigesimo. Carrensis facit nobis liberum vtrum malimus Asson insulam esse an ciuitatem. [A] Ipse per terram iter facturus. Οὕτως
860 γὰρ ἦν διατεταγμένως, μέλλων αὐτὸς πεζεύειν. 'Sic enim ordinauerat ipse pedestri itinere venturus', siue 'pedibus iter facturus'. Interpres vitasse videtur, ne quis Paulum existimaret non equis aut vehiculis, sed pedibus eo venisse. Atqui hoc ipsum accedebat ad Pauli gloriam, quod mallet iter laboriosius, modo maiore cum fructu.

865 [14] [D] Mytilene. Ciuitas est littoralis Lesbi obuia ad dextram nauigantibus in Chium insulam. 'Samos' insula e regione Cariae. *Miletum* oppidum est littoralis Cariae.

[15] [A] Et sequenti die venimus contra Chium. Hoc loco Graeca dissident ab iis quae nos legimus: τῇ ἐπιούσῃ κατηγνήσαμεν ἀντίκρυ Χίου, τῇ δὲ ἑτέρῃ παρεβάλομεν εἰς Σάμον, καὶ μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ τῇ ἐχομένῃ ἤλθομεν εἰς Μίλητον, id est: 'Postridie deuenimus contra Chium, altero vero die appulimus Samum, et commorati Trogyllii proximo die venimus in Miletum'. Caeterum Trogyllium [D] promontorium est e regione Sami, autore Ptolemaeo et Strabone, [A] tametsi sunt eiusdem nominis alia.

875 [16] Transnauigare Ephesum. Παραπλεῦσαι τὴν Ἐφεσον, id est 'praeter-nauigare' siue 'praeteruehi'. Quid enim est omnino transnauigare ciuitatem, nisi nauis feratur in nubibus. [D] Ephesus autem ciuitas littoralis prior occurrebat quam Trogyllium. [A] Ne qua mora illi fieret. Μὴ γένοιτο αὐτῷ χρονο-
880 τριβῆσαι, id est: 'ne contingeret sibi terere tempus in Asia'. Interpres elegantius reddidit quam verius. Neque enim Paulus timebat quamlibet moram, sed longiorem metuebat, nimirum properans Hierosolymam.

[17] Maiores natu. Πρεσβυτέρους, quos nunc *seniores* vocat, nunc *presbyteros* Graeca voce, nunc *maiores natu*; quum hoc loco magis quadraret Graeca vox, honorem indicans potius quam aetatem. Quandoquidem hic episcopos
885 intelligit et primores ecclesiarum, qui nonnunquam iuuenes erant, quemadmodum Timotheus.

[19] Cum omni humilitate. Ταπεινοφροσύνης. Quae est animi modestia, nihil altum de se sentientis. O vocem dignam vere magno pontifice!

LB 513 [20] Vt nihil subtraxerim vobis. Nunc videtur id dicere, se nihil sub-
890 traxisse ab illis bonarum rerum, hoc est: 'in nullo fraudasse illos'; quum contra sentiat Paulus se nihil detrectasse neque periculi neque laboris, qui modo ad illorum pertineret vtilitatem. Ac paulo post idem verbum transtulit *subterfugi*: *Non enim subterfugi* et caetera. Publice et per domos. Κατ' οἴκους, id est 'publicus ac domestice' siue 'per singulas domos'; quod respondere videtur ei quod
895 Latini dicunt, 'priuatim'. [B] Hieronymus in praefatione Commentariorum in epistolam ad Ephesios vertit *publice ac domestice*.

[23] [A] Vincula et tribulationes me manent. Μένουσιν; idem est verbum quod aliquanto superius vertit 'sustinent'.

900 [24] Nihil horum vereor. Ἀλλ' οὐδένος λόγου ποιούμαι, id est: 'nihil curo' siue 'nihil me mouet'. Quomodo non verebatur, quum sciret ventura? Sed contemnebat. Nec facio animam preciosiorem quam me. Quid mouit

859 Οὕτως B-E: οὕτω A.

869 ἀντίκρου Χίου B-E: ἀντί χρυχίου A.

870 ἐχομένη B-E: ἐχομένη A.

873 promontorium est ... Strabone DE: oppi-

dum est Siciliae A-C.

893 Publice B-E: Publica A.

894 domos B-E: domus A.

901 animam E: animam meam A-D.

Ἄσσος, πόλις Λυδίας [v. l.: Λυκίας] πλησίον Ἀτάρνης ἐφ' ὑψηλοῦ καὶ ὄξέος καὶ δυσανόδου τόπου, πρὸς τὸν Στρατόνικος [v. l.: Νικόστρατος] κηφαιστῆς ἔλεγε παίζων. Ἄσσον ἴθ', ὡς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἔκρηι. [Hom. *Il.* VI, 143] Δευτέρα πόλις Αἰολίδος κατὰ τὸν Ἑλλησπόντον ἢ Κεχροπέιον. Ἀλέξανδρος δ' ὁ Κορνήλιος ἐν τῷ περὶ τῶν παρ' Ἀλκιμᾶν τοπικῶς ἱστορημένων Μιτυληναίων ἀποικιον ἐν τῇ Μυσία φησὶν Ἄσσον ... Ἔστι καὶ λευμῶν ἐν τῷ Κιβιανῶ πεδίῳ τῆς Λυδίας περὶ τὸν Καύστριον ποταμόν. Ἔστι καὶ ἑτέρα πόλις ἐν Ἡπείρῳ μικρά [v. l.: μικρᾶ]. Ἐκ δὲ τῆς Ἄσσοῦ Κλεάνθης ἦν ὁ Στωικὸς φιλόσοφος. The variant readings which are mentioned are found in the codex Rehdigeranus Vossianus Parisiensis and the edition of Aldus Manutius; Er. probably consulted the latter. Cf. *infra*, p. 338, l. 683 sqq., ad *Act.* 27, 13.

856 *Cleanthis* Cleanthes, Stoic philosopher, † c. 231 B.C. *Der Kleine Pauly*, 3, 226.

856-857 *Hieronymus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, CCSL 121, p. 168: "Assos: ciuitas maritima, 'eadem Apollonia' dicta." According to CCSL the quotation is from Pliny; see next note.

857-858 *Plinio* *Nat.* V, 30, 32, 123: "Assos, eadem Apollonia."

858 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "In Asson' ciuitas vel insula."

866-867 *Samos* ... *Cariae* Cf. Steph. Byz. *Ethnica*, p. 553: Σάμος, ἐπιφανὴς πρὸς τῇ Καρίᾳ νῆσος, and p. 452: Μίλητος, πόλις ἐπιφανὴς ἐν Καρίᾳ τῶν Ἴωνων.

868-872 *sequenti* ... *Miletum* *Nov. Test.*: "sequenti die venimus contra Chium. Postridie vero (A: "Altero autem die") appulimus Samum et commorati Trogylli (A: "Trogyllio"), proximo die venimus in Miletum." Modern editions of *NT* mention καὶ μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ in the app. crit.

873 *Ptolemaeo* *Geogr.* V, 2, 8.

873 *Strabone* *Geogr.* XIV, 1, 12 (636).

875-877 *Transnauigare* ... *nubibus* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Aliqui possent accipere quod Paulus proposuisset transire mare, vt iret Ephesum, atqui non ita est. Ergo vt Latinius, ita clarius fuisset 'proposuerat praeteruchi Ephesum.'" "Praeternauiare" is the translation in *Nov. Test.*

878 *Ne qua* ... *fieret* Also in *Nov. Test. A*, but B-E: "ne tempus tereret."

882-883 *Πρεσβυτέρους* ... *maiores natu* *Nov. Test. A*: "seniores"; B-E: "presbyteros". Cf. *supra*, p. 271, n. ll. 120-123 ad *Act.* 15, 4.

887 *humilitate* ... *modestia* Cf. *Annot. in Lc.* 1, 48, ASD VI, 5, pp. 464-466, ll. 516-580.

889-893 *Vt nihil* ... *caetera* *Nov. Test.*: "vt nihil suffugerim (A: "quomodo nihil subtraxerim vobis") eorum quae essent in rem vestram." "Non enim subterfug" is to be found in *Act.* 20, 27.

893-895 Κατ' οἴκους ... *priuatum* *Nov. Test. AB*: "publice et domestic"; C-E: "publice ac per singulas domos." Cf. *supra*, p. 207, l. 725 sqq., ad *Act.* 2, 46.

895 *Hieronymus* *Comm. in Eph.*, *Prologus*, Migne *PL* 26, 471 A: "publice domestic".

899-907 *Nihil* ... *gaudio* *Nov. Test.* reads: οὐδένος λόγου ποιούμαι, οὐδὲ ἔγω τὴν ψυχὴν μου τιμᾶν ἐμαυτῷ, ὡς τελειῶσαι τὸν δρόμον μου μετὰ χαρᾶς, and gives the translation: "nihil me mouet, neque vita mea chara est mihi ipsi, vt consummem cursum meum cum gaudio." Tischendorf, Merk and Nestle mention μετὰ χαρᾶς in the app. crit.; "cum gaudio" is not to be found in the *Clementina* nor in Weber but it is mentioned by Wordsworth-White in the app. crit. In the *Assertio* Stunica defended the reading of the Vg. arguing that Valla, because he had not explained this passage, should have seen some codices which read: τιμιωτέραν ἐμαυτοῦ. In *Epist. apolog. adu. Stun.* 34, LB IX, 397 F, Er. criticizes this approach.

interpretem, vt neque sensum exprimeret neque verba redderet Lucae? Οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχὴν μου τιμὴν ἑμαυτῶ, id est: 'neque habeo' siue 'duco vitam preciosam mihi ipsi'. [B] Augustinus in Psalmo trigesimosexto legit: 'Non facio animam meam preciosam mihi'. [A] Lyranus interpretatur *animam intellectiuam*. At Paulus sentit se contemnere vitam amore euangelii. [E] Dummodo [A] consummem cursum meum. Graecus addit μετὰ χαρᾶς, id est 'cum gaudio'.

[27] [D] Omne consilium Dei. Mirum quid sequutus Irenaeus pro 'consilio Dei' legit *sententiam*; nam Graece est βουλήν, non γνώμην.

910 [28] [A] Regere ecclesiam Dei. Ποιμαίνειν, quod est pastorum more gubernare et curare gregem; nam mox mentionem facit luporum.

[29] Lupi rapaces. Βαρεῖς, id est 'grauēs', non *rapaces*. [C] Suffragabatur vnus codex Donatiani. [D] Nec aliter refert hunc locum Irenaeus libro tertio, capite decimoquarto.

915 [30] [A] Viri loquentes peruersa. Διεστραμμένα, id est 'distorta' et 'obliqua', hoc est 'minime simplicia minimeque syncera'. Nam *veritatis*, vt ait tragicus, *simplex est oratio*.

LB 514 | [31] Non cessauī monens. Et hic participium vertendum erat in verbum infinitum: 'non cessauerim monere'.

920 [32] Qui potens est. 'Quod' erat potius quam *qui*, quum refecrat 'verbum'. Caeterum quia 'verbum' Graecis est masculini generis, id nimirum fefellit interpretem. Nec est simpliciter aedificare, sed ἐπιτοικοδομῆσαι, id est 'superstruere', videlicet his fundamentis quae iccerat Paulus.

[35] Oportet suscipere infirmos. Ἀντιλαμβάνεσθαι, quod est proprie porrecta manu retinere lapsurum alioqui aut abiturum. Paulus, ne vllius omnino iacturam faceret, cauebat, ne quam ansam praeberet infirmis et alienandis a Christo, quod nollent grauari sumptu. Vtinam hoc exemplo delectentur qui, dum decimas tam non sacerdotaliter exigunt a populo, sui officii prorsus obliuiscuntur; non quod negem illas deberi, sed quod caeteri apostoli oblata duntaxat acceperint, Paulus ne oblata quidem, quum vnus plus omnibus laborarit. Beatus est dare magis quam accipere. Neque Latinitatis ratio patiebatur comparatiuum neque sermo Graecus habebat. Mirum [B] itaque [A] quid interpreti venerit in mentem. Μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν, id est: 'Beatum est dare magis quam accipere'. Caeterum hoc testimonium negant vsquam inueniri dictum a Domino. [B] Vtinam autem hunc animum Pauli tam excelsum et ab omni specie quaestus abhorrentem imitarentur nostri temporis contionatores. [D] Fuit aliquis qui sibi in omnem vitam interdixit esum carniū, inueniuntur qui imitentur; fuit qui semper nudis incesserit pedibus, habet imitatores; fuit qui fune se cinxerit, non desunt qui studiose aemulentur; fuit qui semper pullatus incesserit, repperit aemulatores; solum hoc pulcherrimum exemplum Pauli non habet aemulos.

930
935
940

[A]

EX CAPITE XXI

[1] [B] Venimus Coum. Nonnulli codices habent Κῶ, nonnulli Κῶν; utroque modo pronuciari fatetur Stephanus, quin et Κέων dictam fuisse quon-

902 sensum A-D E: sero sum E.
903 vitam F: vitam meam A-D.
906 Dummodo E: Vt A-D.

918 cessaui E: cessaerim A-D.
936 specie quaestus DE: quaestus specie BC.
944 Κέων E: Κέως B-D.

904 *Augustinus Enarr. in Ps. 36, 2, 6, CCSL 38, p. 351*; the same text is quoted in *Quaest. in Hept.*, III (Lv.) 57, 1, *CCSL 33, p. 215*.

905 *Lyranus Postilla*, ad locum: "Pretiosioremem quam me': id est 'quam animam meam intellectiuam', quae dicitur ipse homo, eo modo loquendi quo totum nominatur a parte nobiliori." *Lexicon of St. Thomas translates s.v. "anima": "the intellective" or "rational soul" which is to be distinguished from "the sensitive" or "irrational soul" and "the vegetative" or "life-giving soul", and explains that they "are to be understood on the one hand in the sense that each of them signifies, if in a context concerning man, the human soul in a particular part of its powers, on the other hand in the sense that the first signifies the human soul in all its powers, the second the animal soul, and the third the soul of plants."* For this explanation it quotes from Thomas Aquinas, *Summa theologiae, Prima pars, quaestio 76, art. 5, 4 β-γ, Opera omnia, 5, 227 sq.*

908 *Irenaeus Haer. III, 14, 2, SC 211, p. 264*. For the 1527 addition, v. supra, p. 12, introd., §5.

910 *Regere ... Dei In Apolog. ad Sanct. Caranz. LB IX, 406 A - 407 A*, Er. explains "regere ecclesiam Dei".

912 *Lupi ... rapaces* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1: "Non est Graece 'rapaces', sed 'graues', scilicet 'graues in vos', βαρεις." *Nov. Test.*: "graues".

913 *Irenaeus Haer. III, 14, 2, SC 211, p. 264*.

915 *Viri loquentes peruersa* Er. has maintained this translation in *Nov. Test.*

916-917 *veritatis ... oratio* Borrowed from Sen. *Epist. 49, 12*, translation of Aeschyl. *Frgm. 176*, Nauck, p. 58: ἀπλᾶ γὰρ ἐστὶ τῆς ἀληθείας ἔπη, or Eur. *Phoen. 469*: ἀπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ. *Adag. 288, ASD II, 1, p. 394 sq., ll. 221-248*.

918-919 *Non cessaui ... monere* *Nov. Test. A*: "monens"; *B-E*: "monere".

920-922 *Qui ... interpretem* After Er. repeated this comment in *Soloecismi, LB VI, *5 v°*,

Stunica defended in the *Assertio* the reading "qui potest", referring it to the preceding "Deo"; he believed that Valla had shared this view, because he had not paid attention to this text. In *Epist. apolog. adv. Strun. 33, LB IX, 397 EF*, Er. acknowledges that it can be referred to "Deo", but he thinks that this is doubtful.

922 *superstruere* The translation in *Nov. Test. 924-930 Oportet ... laboravit* In *Er. blasph. et imp.*, f° 19, Stunica suggests there is some anticlerical venom hidden in this digression: "Quid ad Erasmus istum Roterodamum, si in tanta hominum multitudine ac ingeniorum varietate aliquot reperiantur sacerdotes, qui maiore diligentia temporalia a laicis exigant quam spiritualia illis impartiantur. Apparet autem in hac Erasmi digressionem, nonnihil latere veneni cum inquit apostolos duntaxat oblata recepisse, quasi hoc exemplo innuere velit sacerdotes non decimas exigere, sed eas ita demum iure optimo recipere posse, si a laicis eisdem fuerint oblata. Quid quod et cum Paulo nec oblata quidem illos accipere vellet, quae quorsum tendant tu Pater beatissime [Leo X] censebis." Er. may have had in mind this passage, among others, when writing the passage of *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.*, in *LB IX, 357 F - 358 B*.

925 *Paulus* See 1. *Thess. 2, 9, 2. Thess. 3, 8 sqq.* and 1. *Cor. 9, 3-23*.

930-934 *Beatius ... accipere* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 1 sq.: "Et ratio iubet et veritas Graeca probat dicendum esse 'beatum', non 'beatius'; aut 'beatius' sine 'magis', μακρότερον." *Nov. Test.*: "Beatum est dare potius (A: "potius dare") quam accipere."

937-941 *Fuit aliquis ... aemulos* I am inclined to think of certain orders, e.g. to the Carthusians for the first part of the sentence, and to the Franciscans for the passage "fuit qui semper nudis ... aemulentur", but it remains to be seen if Er. refers to certain persons, and if so, to which.

944-945 *Stephanus ... quondam* This is not what Stephanus writes; Ceos is another

945 dam; vnde et Plinius admonet Ceam dictam et Κέρον; insula notior est quam vt sit explananda. [A] Et inde Pataram. Πάταρα Graeci pronunciant neutro genere numero pluratiuo; quanquam vtroque modo reperio vsurpari huiusmodi nomina, Lystra et Lystram, Psyra et Psyram.

I.B. 515 | [3] Quum apparuissemus autem Cypro. Suspicio interpretem ita
950 vertisse: 'Quum aperuissemus autem Cyprum'. Nam Graece est ἀναφάναντες δὲ τὴν Κύπρον. Porro qui nauigant, nunc hanc, nunc illam terram dicuntur aperire aut celare, quum incipit in prospectu esse, aut secus. Proinde vertimus: *Quum autem coepisset nobis apparere Cyprus*. Consimili figura dixit Vergilius:

Terraeque vrbesque recedunt.

955 [D] In codice diui Donatiani *apparuissemus* erat deprauatum, sed Cyprum relic-
tum indicabat germanam lectionem fuisse 'Quum aperuissemus Cyprum'. [A] Venimus Tyrum. Ciuitas est maritima, [B] metropolis [A] Phoenices, quon-
dam insula, [B] septingentis passibus diuisa a continente, mari praecalto, sed vix
960 credibili opere comportatis aggeribus [A] per Alexandrum Magnum adiuncta
continenti. [B] Est in tribu Neptalim, vicesimo ferme miliario a Caesarea Phi-
lippi.

[6] [A] Valefecissemus inuicem. Ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, id est 'complexi alius alium' siue 'consalutatione mutua facta'. Apparet interpretem legisse ἀπο-
ταξάμενοι.

965 [8] Venimus Caesaream. Haec est Caesarea Palaestinae ciuitas litoralis, primum dicta turris Stratonis; deinde ab Herode instaurata in honorem Caesaris Augusti, Caesarea dicta est. Est altera Caesarea Philippi, ad radices montis Libani, in honorem Tyberii Caesaris Caesarea dicta. Est tertia Cappadociae, quo Paulus Epheso delatus salutauit ecclesiam. [B] Autor Hieronymus.

970 [10] [A] Per dies aliquot. Ἡμέρας πλείους, id est 'dies complures'.

[12] Nos et qui loci illius erant. Ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἐντόπιοι, id est: 'tum nos, tum ii qui erant illius loci'.

[14] Et quum suadere ei non possemus. Quid est hoc? An non dixerat modo illos suasisse? Verum interpres abusus est *suadere* pro 'persuadere'. Suadet enim qui consultit, persuadet qui quo vult inducit hominem. Graeca vox anceps est ad vtrunque; πείθειν | insuper conuenit non solum suadenti aut persuadenti, verumetiam obtemperanti: μὴ πειθομένου δὲ αὐτοῦ, 'caeterum quum illi non persuaderetur' siue 'quum ille non obtemperaret, quieuius'.

I.B. 516 [15] Praeparati ascendebamus. Ἀποσκευασάμενοι; quod ego puto ver-
980 tendum 'sublatis sarcinis'.

[16] Iasonem quendam. Graeci legunt Μνάσωνί τινι, id est 'Mnasonem quendam'. [E] Licet apud Chrysostomum in epistolam ad Romanos capite vltimo legitur Ἰάσωνα; tametsi scribae solent eiusmodi multa deprauare. [A] Vt dissimulem quod

- island. Cf. *Ethnica*, p. 402 sq.: Κῶς, πόλις καὶ νῆσος ... Λέγεται καὶ Κῶος διὰ δύο ὠ, καὶ Κῶος ... Λέγεται καὶ Κῶος διὰ δύο ὠδ. "Ἔοικεν οὖν τὸ πρῶτότυπον Κῶς ... Τῆς Κέω τὸ ἔθνηκόν Κέιος, καὶ ἐκτάσει Κήιος.
- 945 *Plinius* Pliny does not write this in *Nat.*, but he writes in IV, 12, 20, 62: "Dein Ccos ab ea totidem, quam nostri quidam dixerē Ceam" and in V, 31, 36, 134: "Nobilissima autem in eo sinu Coos".
- 946 Πάταρα Is a neuter plural in Strab. *Geogr.* XIV, 3, 3, 665. From Strab. *Geogr.* XIV, 3, 3, 666, Steph. Byz. *Ethnica*, p. 510 sq., and Ptol. *Geogr.* V, 3, 3, it cannot be deduced whether it is a neuter plur. or a feminine sing.
- 948 *Lystra et Lystram* In *Act.* 14, 6 and 20, 16, 1 and 27, 5: "Lystram" and in *Act.* 14, 7; 16, 2 and 2. *Tim.* 3, 14: "Lystris". Steph. Byz. does not mention this town.
- 948 *Psyra et Pyram* Ψύρα is a neuter plural in Strab. *Geogr.* XIV, 1, 35 (645), a passage which is quoted in Steph. Byz. *Ethnica*, p. 703 sq. Cf. *Adag.* 2339 ("Psyra Bacchum"), *ASD* II, 5, p. 258, l. 398 sq.: "In Graecorum commentariis repperi scriptum aliquoties Ψυρῆ finalī circumflexo, sed mendose, ni fallor."
- 950-952 *Nam ... secus* The meaning "to sight" for ἀναφανῶ is mentioned only for this place in Liddell-Scott.
- 952-953 *Quum ... Cyprus* The translation in *Nou. Test. B-E*; "autem" is missing in *A*.
- 953 *Vergilius Aen.* III, 72.
- 957-961 *Ciuias ... Philippi* Borrowed from Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 177 sq.: "Tyros: metropolis Foenicis in tribu Neptali vicesimo prope miliario a Caesarea Philippi. Haec 'quondam insula fuit prae alto mari septingentis passibus diuisa' sed ab Alexandro terrae 'continens' facta est, propter expugnationem multis in breui freto aggeribus comportatis ..." The quotations in this text are from Pliny, *Nat.* V, 19, 17, 76, as a note in *CCSL* mentions.
- 962-963 *Valefecissemus ... facta* *Nou. Test.*: "consalutatis nobis inuicem".
- 969 *Hieronimus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 170: "Caesareae: ciuitates duae sunt in terra repromissionis, vna Caesarea Palaestinae in litore maris magni sita, quae quondam Ηύργος, id est Turris Stratonis dicta est, sed ab Herode rege Iudaeae nobilius et pulchrius et contra vim maris multo vtilius exstructa in honorem Caesaris Augusti Caesarea cognominata est ... Altera vero Caesarea Philippi, cuius euangelii scriptura meminit [*Mt.* 16, 13 and *Mc.* 8, 27], ad radices montis Libani vbi Iordanis fontes sunt, a Philippo tetrarcha eiusdem regionis facta et in honorem Tiberii Caesaris cognominata est. Sed et tertia Caesarea Cappadociae metropolis est, cuius Lucas ita meminit [*Act.* 18, 21 sq.]: 'Profectus est ab Epheso et descendens Caesaream ascendit et salutauit ecclesiam'." As a note in *CCSL* mentions, Beda borrows here from Pliny, *Nat.* V, 13 (14), 69: "Inde Apollonia, Stratonis Turris, eadem Caesarea ab Herode rege condita, nunc colonia Prima Flauia a Vespasiano Imperatore deducta, finis Palaestinae". Cf. Jerome, *Comm. in Mt.* III, 16, 13, *CCSL* 77, p. 139: "Herodis ... qui in honorem Tiberii Caesaris appellauit Philippi ... appellauit et est in prouincia Phoenicis, imitatus Herodem patrem qui in honorem Augusti Caesaris appellauit Caesaream, quae prius Turris Stratonis vocabatur."
- 970 *dies complures* The translation in *Nou. Test.* 973-978 *Et quum ... quieuiimus* Cf. infra, p. 334, ll. 576-578, and Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 2: "Graeci non distinguunt 'suadere' et 'persuadere', vt nos facimus. Est enim 'persuadere' suadendo inducere hominem. Ergo non fuit interpretis, si tamen eius culpa est, sequenda lingua Graeca, sed Latina, μη̄ πειθόμενου αὐτοῦ, quod proprie transfertur 'cum autem non persuaderetur.'" *Nou. Test.*: "Quum vero illi non persuaderetur". In the *Asertio* Stun. writes that Valla's comment on this passage was more modest; he considers it unbelievable that the translator had not known the difference between these words in view of "persuaso Blasto" in *Act.* 12, 20, and concludes that inexperience of copyists had changed "persuadere" into "suadere" or that the translator had accepted "suadere" instead of "persuadere". Er. mentions this opinion in *Epist. apolog. adv. Stun.* 35, *LB IX*, 397 F - 398 A.
- 980 *sublatis sarcinis* The translation in *Nou. Test.*
- 982 *Chrysostomum* In *Hom. in Rom.* 32, 2, Migne *PG* 60, 677, Chrys. mentions Iason in a quotation from *Rom.* 16, 21: Καὶ Λούκιος καὶ Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος οἱ συγγενεῖς μου, and adds: Τοῦτου τοῦ Ἰάσωνος καὶ Λούκιος μέμνηται, καὶ τὴν ἀνδρείαν αὐτοῦ παρίστην ἡμῖν λέγων ὅτι ἔγον αὐτὸν ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας βιάωντες. So Chrys. refers to the Iason from *Act.* 17, 5-9.

985 [20] Ἐδόξαζον verterit *magnificabant* pro 'glorificabant'.

[21] Audierunt autem de te. Κατηχήθησαν, idem verbum vnde diximus dici catechumenos. Eodem vitur paulopost, ὅτι ὧν κατήχηνται. Nec est discessionem, sed ἀποστασίαν, id est 'defectionem'. Eorum qui per gentes sunt Iudaeorum. Τοὺς κατὰ [B] τὰ [A] ἔθνη πάντας Ἰουδαίους, id est: 'eos qui in gentibus sunt omnes Iudaeos'. Offendit interpretem geminus accusatiuus additus verbo docendi. Neque secundum consuetudinem ingredi. Μηδὲ τοῖς ἔθεσι περιπατεῖν, 'neque iuxta consuetudines ambulare'. Nam 'ambulare' vocat 'viuere', et 'consuetudines' instituta et morem eius gentis. Nec est

[24] Falsa sunt, sed οὐδὲν ἔστιν, id est: 'nihil sunt'. Atque ex hoc sane loco Iacobus videtur tum adhuc in ea fuisse sententia, vt existimaret Iudaeis [D] aliqua ex parte [A] seruandam esse legem Mosaicam, quum Petrus et Paulus gentilium more vixisse legantur. [C] Non quod illam existimaret necessariam ad salutem, sed vtilem ad vitandum offendiculum infirmorum, quum Paulus putaret iam esse tempus negligendi cam superstitionem, vtpote vergentem in magnum discrimen euangelicae doctrinae. [A] Nec est sanctifica te, sed ἀγνίσθητι, id est: 'purifica te'. Et paulopost

[26] Purificatus, ἀγνισθεῖς.

LB 517 | [27] Concitauerunt omnem. Συνέχεον, id est 'confundebant' siue 'conturbabant'. Et 'totum' potius quam *omnem*. Nec est populum, sed ὄχλον, 5 'turbam' siue 'multitudinem'. Et

[28] Succurrite potius quam *adiuuate*, βοήθεῖτε; nam adiuuat qui est particeps operis. Et hic est homo, ὁ ἄνθρωπος, id est 'ille homo'.

[25] [E] Ab idolis immolato, et caetera. Nos quatuor habemus, quemadmodum et Graeci. Augustinus in Speculo non commemorat nisi tria, idolothyta, sanguinem, et fornicationem. Et ne quis hunc casum interpretetur, addit quosdam ex his Lucae verbis occasionem erroris arripuisse, vt dicerent non esse nisi tria crimina letalia.

[28] [A] Omnes vbique docet. Periit apud nos gratia schematis, πάντας πανταχοῦ, id est 'omnes omni in loco'. Nec est violauit sanctum locum istum, sed κεκοίνωκε, id est 'prophanauit' siue, vt Hebraei loquuntur, 'communem reddidit'.

[34] Certum cognoscere. Τὸ ἀσφαλές. Recte sane hoc. At cur non itidem transtulit in praefatione Euangelii, τὴν ἀσφάλειαν, 'certitudinem'. Iussit eum duci in castra. Εἰς [B] τὴν [A] παρεμβολήν. Ita vocat locum communitum. Caeterum quidam ex 'castris' fecerant 'carcerem'; et ob id admonendum duximus, ne serpat id mendii latius.

[38] Nonne tu es Aegyptius. Aegyptii male audiebant olim, tanquam malarum autores artium. Id quod non paucis locis indicat Iuuenalis, ac Lucianus. Quin et prouerbis aliquot huius gentis mores notati sunt, quae recensuimus in Chiliadibus nostris. Et sicariorum. Graece scribens vsus est voce Latina, id quod iam nouum videri non potest, quum toties sit obuium.

[39] A Tarso Ciliciae. Ταρσεύς, τῆς Κιλικίας, id est: 'Tarsensis, quae est ciuitas Ciliciae'. Est autem metropolis eius regionis. Nec | est ignotae, sed ἀσή-

30 μού, id est 'obscurae'; [D] nisi quod ignotos homines Horatius dixit 'obscuris' et 'ignobiles'. [A] Testatur idem Stephanus de nominibus vrbium, hanc ἐπιση-

987 Eodem ... κατήχησαν inter 988 defectio-
nem et eorum posuerunt A-C.
987 ὅτι B-E: ἕτε A.
991 Μηδὲ B-E: μήτε A.
995 videtur C-E: plane videtur AB.

985 magnificabant The translation in *Nov. Test.*
A; B-E: "glorificabant".

986-993 Audierunt ... gentis *Nov. Test.*:
"Audierunt autem de te, quod defectionem
doceas a Mose eorum (A: "eos"), qui in gen-
tibus (B-E: "Mose, omnes qui inter gentes")
sunt Iudaeos ... neque secundum consue-
tudines ambulare" (B-E: "instituta vivere").

987 paulopost *Act.* 21, 24.

994-1000 Falsa sunt ... doctrinae The 1522
addition is a response to criticism by Lee, as
is apparent from its textual similarity with
Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, p. 216, ll.
385-391. The 1527 addition may be a reaction
to N. Beda's criticism of a passage in the
'argumentum' to *Paraphr. in Rom.* (1517), *LB*
VII, 775-776, l. 10 sq.: "Quo quidem ex loco
videtur Iacobus, tametsi gentes prius [Act. 15]
onere legis Mosaicae propemodum liberasset,
esse tamen in hac sententia, vt putaret a
Iudaeis exigendam esse legis observationem",
as is apparent from *Supputat. error. in cens.*
N. Bedae, LB IX, 467 E - 468 B, 504 E and
660 CD.

994 Falsa ... nihil sunt *Nov. Test.* A: "falsa
sunt"; B-E: "nihil sunt".

995 Iacobus Identified as Iacobus Iustus, said to
be brother of Iesus, by Er. in *Paraphr. in Act.*
21, 18, *LB VII*, 750 D, just as by Nicholas of
Lyra, *Postilla*, ad locum.

998 offendiculum infirmorum Cf. 1. *Cor.* 8, 9 in
Vg.: "Videte autem, ne forte haec licentia
vestra offendiculum fiat infirmis".

1000 sanctifica The translation in *Nov. Test.* A;
B-E: "purifica".

3-5 Concitauerunt ... multitudinem *Nov. Test.*
A: "confuderunt omnem populum"; B-E:
"conturbauerunt totum populum".

6 Succurrite The translation in *Nov. Test.*

7 hic est ... homo *Nov. Test.*: "Hic est ille
homo."

8-12 Ab idolis ... letalia Fr. added this note in
1535, probably because his attention was
drawn to Aug. *Speculum*, 28, *CSEL* 12, p.
199, when he was preparing his edition of

996 gentilium B-E: gentili A.

1000-1 purifica te B-E: purificare A.

18 τὴν ἀσφάλειαν B-E: εἰς ἀσφάλειαν A.

22 Aegyptius E: Aegyptius ille A-D.

Aug.'s *Opera omnia* (Basel, Froben, 1529; cf.
Allen, introd. Ep. 2157). *Nov. Test.*: "ab his
quae sunt immolata simulacris, et a san-
guine, et suffocato et fornicatione" (B:
"stupro", C-E: "scortatione"). In 1527 he had
added to his note on *Act.* 15, 29, supra, p. 273
sq., ll. 181-183, that Irenaeus had not men-
tioned 'what is strangled'.

13 schematis "figure of speech"; cf. supra, p.
276, l. 253.

15 prophanauit The translation in *Nov. Test.*

18 praefatione *Euangelii Lc.* 1, 4; cf. *Annot. in*
Lc. 1, 4, *ASD VI*, 5, p. 450, ll. 232-239.

23 Iuuenalis Iuv. criticizes the Aegyptians in
Sat. 15 for their cruelty and their extravagant
luxury. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 51 sq.

23 Lucianus In many texts Lucian ridicules the
Egyptians for their religion; in *Deorum con-*
cilium, OCT 3, N° 52, 10 sq., Momus is
shocked by it and Zeus calls it outrageous, in
Imagines, OCT 2, N° 43, 11 Polystratus
thinks that the beauty of their temples is not
sufficient, if it is not accompanied by virtue,
prudence, equity and humanity.

25 Chiliaidibus nostris Er. writes about the prac-
tices and qualities of character of the Egyp-
tians in *Adag.* 1557 ("Admirabiles in
nectendis machinis Aegyptii"), *ASD II*, 4, p.
62, ll. 47-58, *Adag.* 1938 ("Lydi mali, post
hos Aegyptii etc."), *ASD II*, 4, p. 299 sq., ll.
416-424, *Adag.* 2230 ("Mortuum vnguento
perungis"), *ASD II*, 5, p. 204, ll. 985-990,
Adag. 2238 ("Domus amica, domus
optima"), *ASD II*, 5, p. 208 sq., ll. 49-95 and
Adag. 2439 (Αἰγυπτίαιζεν), *ASD II*, 5, p. 317
sq., ll. 727-742.

27-43 A Iarso ... est ciuis *Nov. Test.*: "Tarsensis
(A: "Tharsensis"), Ciliciae non obscurae (DE:
"non obscurae Cilicum") ciuitatis ciuis."

29 Horatius "obscurus" is found in this sense in
Carm. 1, 34, 14 (OLD: "of humble origin"),
"ignobilis" in *Epist.* 11, 2, 128.

30 Stephanus Steph. Byz. *Ethnica*, p. 605:
Γαρσός, ἐπισημοτάτη πόλις Κιλικίας, ἦν δια-
τοῦ ἑ ἔλεγον Τερσόν παρα τὸ τερσανθήνακι, ὃ

μοσάτην appellans, hoc est 'primariam' ac 'praeter caeteras insignem', olim dictam Terson, per e psilon, siue quod illic a diluuiio primum apparuerit terra sicca, siue quod illic delapsus Pegasus talo fracto, quem illi ταρσόν appellant, claudicationem contraxerit. Porro quantumuis fuit celebris aliis nominibus, nullo tamen
 35 insignior quam quod illi Paulum debemus, vsqueadeo praecipuum christianae philosophiae praeconem ac propugnatorem, vt ni ille nobis diuino munere contigisset, periculum fuerit futurum, ne Christiani omnes in seruilem illam et humilem Moysi legem relaberentur. Quanquam nunc quoque ratione magis quam numero ceremoniarum ab illis differimus: eo Christus progressu temporum recidit. Est et alia eiusdem nominis in Bithynia. [B] Rursus alia quaeipiam in India,
 40 vt indicat Hieronymus in Commentariis quos conscripsit in Ionam. Iosephus putat Tarsum Ciliciae esse in quam fugerit Ionas. [A] Porro quod quidam legunt municeps, quidam 'ciuis', Graecis est πολίτης, id est 'ciuis'. Verum opinor interpretem offensum affinitate vocum 'ciuitatis' et 'ciuis', quae tamen eadem est
 45 in sermone Graeco, [D] πόλεως, πολίτης. Subest et amphibologiae nonnihil; videtur enim πόλεως appositue iungi Ciliciae, quum pertineat ad Tarsum.

[A]

EX CAPITE XXII

[1] Reddo rationem. Ἀπολογίας, quod et defensionem et excusationem significat.

50 [3] Iuxta veritatem paternae legis. Κατ' ἀκριβειαν [B] τοῦ [A] πατρῶου νόμου, id est 'iuxta exactam rationem patriae legis' siue 'iuxta rigorem patriae legis'. Et 'patriae' potius quam *paternae*; quum non de patre suo, sed de omnibus maioribus sentiat. Aemulator legis. Ζηλωτής τοῦ Θεοῦ – id est 'aemulator Dei' –, legimus apud Graecos.

LB 519 | [5] Sicut princeps sacerdotum. Ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι, id est:
 56 'quemadmodum et pontifex mihi testis est'. Et rursum, ἀλλοις ἀδ', omnes maiores natu, quum Graece sit πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, id est 'omnis presbyterorum ordo'. Opinor enim hic de dignitate sentiendum, non de aetate. [D] Ad fratres. Πρὸς τοὺς ἀδελφούς. Aut *fratres* hic dicit Iudaeos, aut πρὸς rectius vertisset 'aduersus', si *fratres* dixit Christianos. [A] Vt adducerem inde vinctos. Ἄζων καὶ τοὺς ἐκεῖσε ὄντας δεδεμένους, id est: 'adducturus et eos qui illic essent, vinctos Hierusalem'.

[6] Circumfulsit me lux copiosa. Περιαστράψαι est 'circumfulgurare' potius quam 'circumfulgere'; quemadmodum indicatum est et ante.

65 [7] Et decidens in terram. Ἔπεσα δὲ εἰς τὸ ἔδαφος, id est: 'cecidique in solum'. Id enim sonat ἔδαφος, etiam si saxeum sit aut ligneum. Saule, Saule. Graeci legunt 'Saul, Saul', Hebraeorum more. Quum illi Christus Hebraice loqueretur, vt posterius testatur ipse Paulus.

[9] Et qui mecum erant, lumen quidem viderunt. His addunt
 70 Graeci καὶ ἐμφοβοὶ ἐγένοντο, id est: 'et territi sunt'. Deinde adiicitur: *Vocem autem non audierunt, quae loquebatur mecum*. Equidem non possum non vehe-

75 menter probare diligentiam Laurentii Vallae, qui quum homo rhetoricus esset, vt vulgus existimat, certe theologiam non profiteretur, tamen vigilantia tanta vestigarit quid in sacris literis aut dissideret aut conueniret aut deprauatum esset; quum hodie tot sint theologorum, ausim dicere millia, qui vsqueadeo non vtantur hac conferendi disquirendique solertia, vt ne id quidem cognitum habeant, qua lingua scripserint apostoli. Et quum forte fortuna audiunt Marcum, Lucam, Paulum, Petrum ac Ioannem Graece scripsisse, velut ad rem inauditam et incredibilem obstupescunt. Alius putat illos nihil nisi Hebraice scripsisse, quum fue-

33 quem ... appellant *DE*: quam ... appellent *A*, quam ... appellent *BC*.
48 Reddo *B-F*: Redde *A*.
50 τοῦ πατρῶου *B-E*: πατρῶου *A*.
53 maioribus *B-E*: progenitoribus *A*.
53 id est *B-F*: id *AB*.

ἔστιν ἀναζηρηθηῆναι. Τῶν γὰρ ὑδάτων κατὰ τὴν πρῶτην σύστασιν προχωρούντων εἰς τὸ νῦν πέλαγος φασὶν ἀναφανθῆναι πρῶτα τὰ Ταυρικὰ ἕρση ... Ἀλέξανδρος δὲ ὁ πολυίστωρ διὰ τὸ τὸν Πήγγασον ἕπτον ἐκεῖ τὸν ταρσὸν κλάσαντα καὶ Βελλεροφόντην ἐν τῷ Ἀλγίῳ πεδίῳ πλανηθῆναι. Ἄλλοι δὲ φασι διὰ τὸ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν τοῦς τόπους τοῦτους τῆς Κυλικίας πρῶτους ἀναφανθῆναι καὶ ἀναζηρηθηῆναι.

34-40 *Porro* ... *recidit* After Stunica objected to this sentence in *Er. blasphem. et imp.* and in No. 20 of the *Conclusiones*, Er. defended himself in *Apolog. ad Prodr. Stun.*, *LB IX*, 382 *AB* (the text of §20 is nearly equal to ll. 38-40: "ratione ... *recidit*.") and in *Apolog. ad Stun. Concl.*, *LB IX*, 390 *C-E*. Cf. *Annot. in Mt.* II, 30, *ASD VI*, 5, pp. 204-211, ll. 303-449.
34-35 *Porro* ... *debemus* Cf. Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 177: "Tarsus: ciuitas metropolis Ciliciae prouinciae Paulo apostolo gloriosa."
41 *Hieronymus Comm. in Ion.* I, 3, *CCSL* 76, p. 381.
41 *Iosephus Ant. Iud.* IX, 9, 2, 208.
45-46 πύλεως ... *Tarsum* This 1527 addition is comparable to the 1527 annotation on *Act.* 8, 5 about "ciuitatem Samariae", p. 234, ll. 330-332. For "amphibologiae", v. supra, p. 20, introd., §10.
48-49 *Reddo* ... *significat* *Nov. Test. A*: "audite quam ad vos nunc reddo rationem"; *B-E*: "audite meam, qua nunc apud vos vtor, excusationem."
50-53 *luxta* ... *sentiat* *Nov. Test.*: "institutus

56 αὐ *B-E*: ἑὸν *A*.
65 Ἔπεσα δὲ *DE*: Ἔπεσά τε *A-C*.
69 *His B-E*: *Hiis A*.
71-72 non vehementer probare *B-E*: non vehementer, non probare *AB*.
75 millia *E*: milia *A-D*.

accurate in patria (*A*: "paterna") lege."
53-54 *Aemulator* ... *Dei Nov. Test. A*: "aemulator Dei"; *B-E*: "sectator Dei".
55-56 *Sicut* ... *testis est* *Nov. Test.*: "sicut ("et" *add. A-B-E*) princeps sacerdotum mihi testis est."
56-58 *omnes* ... *aetate* *Nov. Test. AB*: "totus presbyterorum (*C-E*: "seniorum") ordo."
58-60 *Ad fratres* ... *Christianos* Er. justifies his rendition "acceptis litteris ad Iudaeos" in *Paraphr. in Act.* 22, 5 (1524), *LB VII*, 752 *E*. Sider, *CWE* 50, p. 311, n. 9.
60-62 *Vi* ... *Hierusalem* *Nov. Test.*: "adducturus etiam (*B-E*: "et") illos qui illic essent victos Hierosolymam."
63-64 *Circumfulsit* ... *ante* *Nov. Test.*: "Accidit ... vt subito de coelo circumfulguraret me lux multa." Cf. supra, p. 240, l. 454 sq., ad *Act.* 9, 3.
65-66 *cecidique in solum* The translation in *Nov. Test.*
67 *Saul, Saul* The translation in *Nov. Test.*
69-106 *Et qui* ... *sentit* The additions from 1522 and especially 1527 betray Er.'s uneasiness about criticism of the fact that he paid attention to the differences in the accounts of Paul's conversion, in *Act.* 9, 3 sqq., 22, 6 sqq. and 26, 12 sqq. Cf. Sider, *CWE* 50, p. 311, n. 11.
In *Nov. Test.* Er. adds καὶ ἐμφοβοὶ ἐγένοντο (in modern editions mentioned in the app. crit.), and translates it as "et exterriti sunt" (which is not rendered in *Vg.*); subsequently he gives the same translation as *Vg.*: "vocem autem non audierunt eius qui loquebatur mecum."

80 rint Hebraei. Alius haec ab illis aedita credit, quae nos vulgo legimus; tanta est in re tam necessaria socordia. Rogat autem qui consistere possit, vt quum Lucas superius, [D] capite nono, [A] scripserit eos qui Paulo comites erant, vocem quidem audisse, caeterum neminem vidisse, hic neget eos audisse vocem loquentis cum illo, [D] sed tantum vidisse lumen. [A] Deinde qui conueniat, vt quum illic
85 dicantur stetisse stupefacti, paulo post, [D] nimirum capite vigesimo sexto, [A] hanc eandem rem exponens Agrippae Paulus dicat omnes fuisse collapsos in terram; quod hic de se tantum narrat. At illic: *Die*, [C] inquit, [A] *media in via vidi, rex, de coelo supra splendorem solis circumfulsisse me lumen et eos qui simul mecum erant; omnesque quum decidissemus in terram, audiui vocem mihi Hebraica lingua*
90 *dicentem: 'Saul, Saul'.*

Quomodo factum est, vt pugnantia scripserit Lucas et illic sub persona [D] sua [A] referat [D] comites [A] audisse vocem loquentis, quum Paulus hic rursus ipse narret vocem vni sibi fuisse auditam? Nam quod disserit de stando et cadendo, non ita magni negotii est dissoluere. Siquidem fieri potest, vt ad primum pauorem collapsi mox erexerint sese, Paulo adhuc iacente. De voce audita et non
95 audita durior est nodus. Recentiores vtcunque tergiuersantur, quum aiunt vocem quidem – hoc est: sonitum verborum auditum –, caeterum verba vni Paulo percepta; ita factum, vt audita fuerit vox et eadem non audita. Valla magis existimat
1B 520 superiorem locum, in quo Lucas hanc historiam | sub sua ipsius persona recenset,
100 fuisse deprauatum, transpositis duabus voculis, iisque inter sese non admodum dissimilibus, apud Graecos duntaxat, φῶς et φωνή; caeterum a Luca sic fuisse scriptum: *videntes quidem lumen, neminem autem audientes*. [D] Huic sententiae quantum tribuendum sit, alii viderint. Petrus Comestor per aliam rimam elabitur: in capite nono dicuntur audisse vocem loquentis, non Christi compellantis,
105 sed Pauli respondentis. Hic quum Paulus negat illos audisse vocem, de Christi voce sentit.

[10] [B] Quae te oporteat facere. In nonnullis sic habebatur: *περὶ πάντων ὧν τέτακται σοι ποιῆσαι*, id est: 'de omnibus quae ordinata sunt tibi, vt facias'. In aliis rursus tantum erat: *τί σε δεῖ ποιεῖν aut ποιῆσαι*, id est: 'quid te
110 oporteat facere'.

[11] [A] Quum non viderem prae claritate luminis. Ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκέλευ, id est 'prae gloria luminis illius'.

[12] Ananias quidam vir secundum legem testimonium habens. Graeci codices nonnihil addunt: Ἀνανίας [B] δέ [A] τις, ἀνὴρ εὐλαβής, κατὰ τὸν νόμον μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων, id est: 'Ananias [B] autem [A] quidam, vir
115 pius' siue 'religiosus, in lege testimonio probatus omnium habitantium in Iudaea'. Laurentius indicat se in vno Latino codice reperisse additum quod Graecae voci responderet: *Ananias quidam, vir timoratus*. 'Timoratum' enim pro religioso dixit. Caeterum pro εὐλαβής in nonnullis exemplaribus erat εὐσεβής, hoc
120 est 'pius'. [B] Et quod hic vertit *secundum legem*, verti poterat et 'in lege'. Potestque ea particula vtroque versum referri, ad superiora, vt sit sensus: religiosus siue pius in lege siue iuxta legem, non iuxta euangelium, aut ad sequentia:

125 probatus omnium testimonio in lege siue iuxta legem. [A] Ab omnibus cohabitantes Iudaeis. 'Habitantibus' est siue 'inhabitantibus', κατοικούντων. Et quidam Graecus codex habebat adscriptum, sed in spacio dirimente versus, ἐν Δαμάσκῳ, 'ab omnibus habitantibus Damasci Iudaeis'.

[13] Respice. Ἀνάβλεψον, hoc est: 'recipe visum' siue 'attolle oculos'. Vt mox et respexi, ἀνέβλεψα.

130 [14] Praeordinauit te. Προεχειρίσατο, id est: 'praeparauit te' siue 'prius apparauit te'; nisi quis malit προεκυρώσατο, id est: 'prius statuit'. Caeterum id

115 ὑπὸ B-E: ἀπὸ A.

81-102 *Rogat ... audientes* In this passage Er. paraphrases Valla for the most part (subject of "Rogat"), *Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 2: "Decet 'et terrefacti sunt', καὶ ἐμφοβοὶ ἐγένοντο. Verum quomodo hic locus congruit cum illo superiori, vbi dicitur eos qui Paulum comitabantur, audisse quidem vocem, sed nullum tamen vidisse. Praeterea illic dicitur: 'Viri autem qui vna iter faciebant, stabant stupefacti, audientes quidem vocem, neminem autem videntes'. Posterius autem: 'Die media in via vidi, rex, de coelo supra splendorem solis circumfulsisse me lumen, et eos qui simul mecum erant, omnesque cum decidissemus in terram, audiui vocem mihi Hebraica lingua dicentem: 'Saul, Saul'. Quomodo alibi dicuntur stetisse, alibi decidisse? Priori quaestioni qua ratione satisfaciam nescio, nisi vt putem primum locum, vbi Lucas sua persona loquitur esse deprauatum, permutatis locis duarum dictionum, 'audientes' et 'videntes'. Praeterea Graeca voce φῶς, quae significat lumen, in sibi similem, φωνή, quae significat vocem, vt putem sic Lucam reliquisse scriptum: 'videntes quidem lumen, neminem autem audientes'. Posteriori quaestioni sic satis fiat, quod postquam collapsi illi fuerunt, continuo surgentes steterunt. Nam et si non dicatur quod surrexerint, nihil obstare debet, cum videamus a Paulo multo plura referri apud Agrippam quam apud Iudaeos sibi dicta fuisse a Domino qui ipsum circumfulserat atque prostrauerat; quamquam non dicitur Graece 'stabant', sed 'steterunt'; id est 'surrexerunt me adhuc iacente et verba audiente', ἐστήκεισαν."

81 *Lucas Act.* 9, 7.

87-90 *Die ... Saul* Er. quotes Valla's reading of *Act.* 26, 13 sq. Modern editions of *Vg.* read: "loquentem mihi Hebraica lingua";

Wordsworth-White mentions "dicentem" in the app. crit.

96 *Recentiores* E.g. Hugh of St. Cher, *Postilla*: "Non audierunt: intellexerunt; sed tantum sonum vocis Pauli, vel eius qui Paulo loquebatur, non verborum discrimen. Et sic non erit contrarium ei quod dictum est supra ix. a." [*Act.* 9, 7].

103 *Petrus Comestor* He offers in *Historia scholastica, In Act.*, 42, Migne *PL* 198, 1671 C, the following reading of *Act.* 9, 7: "Viri autem qui comitabantur eum stabant stupefacti, audientes quidem vocem ipsius Pauli, non eius qui loquebatur cum eo, neminem autem videntes", and adds: "iuxta quod ipse Paulus infra dicit: 'Qui mecum erant, lumen quidem viderunt, vocem autem eius non audierunt, qui loquebatur mecum.'"

107-110 *Quae ... facere* The reading of *Nov. Test.* A is equal to that of *Vg.*; that of B-E equal to that in l. 108 sq.

112 *prae gloria luminis illius* The translation in *Nov. Test.*

113-126 *Ananias ... Iudaeis* *Nov. Test.* A: "Ananias autem quidam vir pius secundum legem testimonium habens ab omnibus habitantibus Iudaeam"; B-E: "Ananias ... legem, testimonio probatus omnium illic habitantium Iudaeorum."

117 *Laurentius Valla, Annot.*, Garin, 1, p. 853, col. 2.

127-128 *Respice ... respexi* *Nov. Test.*: "recipe visum. Et ego eadem hora recepto visu vidi illum." V. p. 117, n. ll. 982-986.

129-135 *Praeordinauit ... praedestinationis* *Nov. Test.* A: "praeordinauit"; B-E: "praeparauit". The 1522 passage was added after Lee had argued that predestination was certainly in question. The reference to Chrys. is identical to that in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 216, ll. 393-399 with app. crit.

non erat in vllis Graecorum exemplaribus. Nec Ananias hic agit de praedestinatione diuina, sed de ruina ac caecitate Pauli, quibus rebus Christus iam agebat et aggrediebatur, vt hac occasione cognosceret euangelii fidem. [C] Nec annotatio mea excludit praedestinationem, sed explicat proprietatem Graecae vocis. Chrysostomus hunc enarrans locum nullam facit mentionem praedestinationis. [B] 135 Vt videres iustum. Τὸ δίκαιον, id est 'iusticiam' siue 'id quod iustum est'; hoc est: 'cernas id quod antehac zelo legis excaecatus non videbas'. Rursum in aliis habebatur τὸν δίκαιον, hoc est 'iustum illum', videlicet Christum; idque congruit cum eo quod sequitur: *et audires vocem ex ore eius*. [D] Videtur enim 140 sentire de luce quam viderat, et voce Iesu quam audierat; quanquam et mox narret quomodo viderit et audierit Dominum in templo.

[15] [A] Quae vidisti et audisti. Ὡν ἐώρακας. Articulus postpositiuus, iuxta Graecorum idioma, congruit antecedenti pronomini, quod subauditur, *eorum*, dissidens a suo ipsius verbo. Interpres bene adiecit de suo *eorum*.

LB 521 | [20] Ego stabam et consentiebam. Hic Graeci addunt duo verba, τῇ 146 ἀναιρέσει αὐτοῦ, id est 'morti eius'. Καὶ αὐτὸς ἤμην ἐφεστὼς καὶ συνευδοκῶν, id est: 'et ipse eram assistens et comprobans interfectionem eius'.

[22] Tolle de terra huiusmodi. Τοιοῦτον, id est 'talem', vt ad Paulum referatur. Vnde non male addidisset 'huiusmodi hominem'. Et mox non est 150 fas, sed καθήκον, id est: 'non conuenit' siue 'non decet'.

[24] Et flagellis caedi et torqueri. Ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ χιλιάρχος ἄγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολήν, εἰπὼν μάστιξιν ἀνετάξεσθαι αὐτόν, id est: 'iussit eum tribunus duci in castra, dato mandato, vt flagris examinarent eum'. Nec aliud fuisse iussum indicant ea quae sequuntur; vt illud interim dissimulem quod

155 [25] Si hominem Romanum dixit pro 'an hominem'; quandoquidem adeo constanter id facit, vt suo iure videatur facere.

[28] Multa summa. Πολλοῦ κεφαλαίου. Ita Graeci vocant supputationem in summam subductam. In nonnullis legimus hanc ciuitatem, in aliis *ciuitatatem*, Graece πολιτείαν. Laurentius magis probat *ciuitatatem*, ego contra *ciuitatem*. 160 Quandoquidem ciuitate donati dicuntur Latinis quibus ius ciuitatis concessum; et vt Graecis a πολίτης πολιτεία, sic nobis a ciue ciuitas dicitur. [C] Beda subindicat in nonnullis codicibus sermonem fuisse magis dilucidum, in quibus sic erat scriptum: *Dixit tribunus: Tam facile dicis ciuem Romanum esse te. Ego enim scio quanto precio ciuitatatem possedi istam*. [A] Nec est consequutus sum, sed 165 ἐκτησάμην, id est 'parauit', quod ante vertit *possedit agrum de mercede iniquitatis*.

[30] Volens scire diligentius. Τὸ ἀσφαλές, id est 'certum'; vt et superius verterat *certius*, quod nunc vertit *diligentius*.

EX CAPITE XXIII

[3] Percutiat te Deus, paries. In plerisque Latinis exemplaribus *percutiet* 170 mutatum erat in 'percutiat'; quasi Paulus imprecaretur pontifici malum. At Graeci legunt Τύπτειν σε μέλλει, id est: 'Futurum est, vt te percutiat Deus'. [B]

Atque ita citat Augustinus libro secundo commentariorum quos scripsit De sermone Domini in monte habito. Rursum in epistola quinta ad Marcellinum, ubi

137 Rursum C–E: Rursus B.

152 ἀνετάξεσθαι E: ἀνετάξεσθαι A–D.

155 Romanum C–E: Rhomanum AB.

134–135 *Chrysostomus Hom. in Act.* 47, 2, Migne PG 60, 329.

136–141 *Vt videres ... templo* The 1527 addition is anticipated in *Paraphr. in Act.* 22, 14 (1524), LB VII, 753 C, where Er. writes: “vt ... videres iustum illum vnicum omnia iustificantem”, whereas *Nov. Test.* reads: ἰδεῖν τὸ δίκαιον and offers the translation “vt videres iustum” in A, “vt videres id quod iustum est” in B–E.

142 *Articulus postpositiuus* ‘the relative pronoun’. Cf. supra, p. 141, n. l. 492 ad *Ioh.* 14, 26.

145–147 *Ego ... eius Nov. Test.* adds: τῆ ἀναρέσει αὐτοῦ (mentioned in the app. crit. in modern editions of NT) and offers the translation: “ego quoque assistebam et assentiebar morti illius.”

148–150 *Tolle ... decet Nov. Test.*: “Tolle de terra huiusmodi (B–E: “hominem istiusmodi”). Non enim phas est.”

155 *Si ... an Nov. Test.*: “Num”.

157–165 *Multa ... parauit Nov. Test. A*: “ciuitatem hanc consecutus sum”; B–E: “ciuitatem istam comparauit.” The *Glossa Ordinaria* quotes “Ciuitatem” from the Bible text, and comments: “B<eda>: Id est socialem inter ciues conuersationem vel rei publicae administrationem. Non enim tribunus ciuitatis Romanae cuius esse non posset, sed consortium ciuitatis emerat, vt esset particeps. Paulus eo magis erat ciuis Romanus, quod non comparando, sed hoc nascendo habebat.” Cf. Beda who reads in *Retract. Act.* 22, 28, both in *CCSL* 121, p. 159 and Migne *PL* 1030 A: “Ego multa pecunia ciuitatem hanc adsecutus sum” and explains: “Pro ‘ciuitate’ in Graeco πολιτείαν habet; quod magis ciuitatem, id est, socialem inter ciues conuersationem vel administrationem reipublicae, quam ciuitatem significat. Non enim tribunus ciuitatem Romanam, cuius esset possessor, sed consortium ciuitatis Romanae, cuius esset particeps, emerat, sed Paulus eo magis erat ciuis Romanus, quo [Migne: “quia”] non hoc comparando, sed nascendo habebat.” In *Expos. Act.* 22, 28, *CCSL* 121, p. 88, Beda reads: “Ego multa

158–159 aliis ciuitatem C–E: aliis hanc ciuitatem AB.

pecunia ciuitatem hanc consecutus sum” and adds “Alia editio manifestius quid dixerit insinuat: Dixit tribunus, tam facile te dicis ciuem Romanum esse? Ego enim scio quanto pretio ciuitatem istam possedi.” In this text Migne *PL* 92, 989 AB, reads twice “ciuitatem.”

159 *Laurentius Valla, Annot.*, ed. Paris, 1505, f° E ii r°: “Melius ii codices qui ciuitatem habent, πολιτείαν.” (Garin, 1, p. 853, col. 2, reads: “ciuitatem”).

166 *certum* The translation in *Nov. Test.*

169–223 *Percutiat ... vocant* In the passages added in 1522 Er. responds to criticism from Lee, as he does in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* IX, 4, p. 216, ll. 401–412. There he also refers to Chrys. (ll. 177 and 214) and Beda (l. 217). In *Hom. in Act.* 48, 1 sq., Migne *PG* 60, 334, Chrys. reads: Ὑπτεῖν σε μέλλει, and mentions that some people said that Paul had known that it was the high priest to whom he spoke, and had spoken ironically, but he believes that Paul had not known at all that Ananias was the high priest. And Beda writes in *Expos. Act.* 23, 5, *CCSL* 121, p. 89: “Nam etsi hunc vere nouerat in nouo testamento principem non esse sacerdotum, tamen erudiens alios atque erga eos qui in potestate sunt modestius conuersari monens ipse quoque hic voluit temperare.” Beda’s text is freely quoted in the *Glossa Ordinaria*. After Stunica, in *Er. blasphem. et imp.*, f° 20 r°, charged Er. with having said in ll. 191–195 (“Diuus ... inquirens”) that Jerome had sought for a trace of impiety in Christ, Er. defends himself in *Apolog. adu. Stun. Blasphem. et imp.*, l.B IX, 362 B–F. Cf. infra, p. 319, n. l. 194.

169 *Percutiat ... percutiet* Modern editions of *Vg.* read: “percutiet”; Wordsworth-White mentions “percutiat” in the app. crit. *Nov. Test. A*: “Percutiet”; B–E: “Percussurus est”.

172 *Augustinus De serm. Dom.* I, 19, 58 and 21, 72, *CCSL* 35, pp. 67 and 80, and *Epist.* 138 (new numbering), 2, 13, *CSEL* 44, p. 139: “Percutiet te dominus, paries dealbate.” “Vt qui ... Iudaeorum” is a quotation from *Epist.* 138, 2, 13, p. 139.

175 declarat et interpretatio quam subiicit, quod *percutiet* legerit verbo futuri tempo-
 ris. Succedit enim: *vt qui saperent, intelligerent destruendum esse aduentu Christi*
parietem dealbatum, hoc est: hypocrisim sacerdotii Iudaeorum. [C] Ad eundem
 modum legit et interpretatur Chrysostomus. [A] Nec in his apud Graecos est
 180 facilis scripturae deprauatio, nisi quis locum hunc studio mutauit, ne Paulus
 videretur oblitus exempli Christi, qui similiter accepta plaga mansuete tran-
 quilleque respondit quique iussit, vt bene precaremur male precantibus, bene
 mereremur de male merentibus. At si Paulus tantum praedixit futurum, vt Deus
 illum feriret, cur mox vocant maledictum? Et ipse veluti redarguens seipsum:
 LB 522 *Scriptum est, inquit, Principi populi tui non ma|ledices*, nisi forte qui commoto
 animo praedicat euenturum, is maledicit. Quanquam de conuicio facile sit expli-
 185 care, quandoquidem in pariete dealbato manifestum conuicium est. Sed [B] qui
 [A] potuit fieri, vt Paulus non agnosceret primarium sacerdotem, vel ex ipso
 ornatu, praesertim homo Iudaeus nusquam loci non versatus? Deinde cur recan-
 tat, non quod homini maledixerit, sed quod principi populi? At sane iudicem
 esse sciebat, etiam quum conuicium diceret: *Tu, inquit, sedens iudicas me secun-*
 190 *dum legem.* An caeteris licet maledicere, soli principi non licet? At Christus noluit
 cuiquam omnino maledici. Diuus Hieronymus adducens hunc locum in dialogis
 aduersus Pelagium, excusat quidem Paulum, attamen fatetur eum non praestitisse
 mansuetudinem eam quam praestitit Christus. Verum hoc scripsit Hieronymus
 vndecunque suam muniens causam et in ipso quoque Christo aliquod imperfec-
 195 tae pietatis vestigium inquirens. Nec ipse dissimulat aliud esse colligare nodis
 aduersarium, aliud docere discipulum. Aliud agit qui pugnat, aliud qui exhorta-
 tur, aliud qui deterret. Deinde vt sunt diuersa hominum ingenia et instituta, ita
 sunt et diuersae sententiae.

200 At nos nulla harum rerum habita ratione ex quouis cuiusuis operis angulo tria
 verba decerpimus et inde contexto syllogismo nouum aedimus oraculum. Equi-
 dem non nego Paulum [B] non [A] caruisse prorsum humanis affectibus, quum
 ipse meminerit de stimulo carnis et constet inter Barnabam et ipsum, nempe
 duos optimos viros, dissidium aliquod extitisse. Caeterum hoc loco consenta-
 205 neum est Paulum non ignorasse summum sacerdotem nec tamen illi male preca-
 tum hoc animo quo vulgus iritatum solet, sed apostolico spiritu incanduisse
 aduersus eum qui, quum optimi viri teneret locum, ne speciem quidem aequita-
 tis praerberet, quam praestabant etiam ethnici. Sic Petrus incanduit aduersus Ana-
 niam et Sapphiram. Sic hic ipse Paulus aduersus Elymam magum. Quid igitur est
 quod excusat se: 'Nesciebam quod esset pontifex'? Nimirum cessit tumultui et se
 210 ignorasse pontificem dicit qui se non pontificem, sed tyrannum re declarabat.
 Itaque gemino nomine concedit turbae; primum agnoscens esse pontificem qui
 re ipsa non erat nisi paries dealbatus; deinde conuicium esse [C] non negat, [A]
 quod illis videbatur conuicium, quum non esset conuicium, sed libera obiurga-
 tio. [C] Chrysostomus indicat quibusdam hoc per ironiam videri dictum: 'Ne-
 215 sciebam quod pontifex esset'. Verum ipse prorsus asseuerat illum vere ignorasse,
 vel quod diutius abfuisset a consuetudine Iudaeorum, vel quod Ananiam in turba

multorum non agnosceret. Beda non dissentiens a Chrysostomo addit argutam magis quam veram interpretationem: 'Nesciebam eum esse pontificem', quod per euangelium iam cessasset sacerdotium Mosaicum; et tamen ita corrigit se, quasi peccasset, vt alios doceret deberi reuerentiam iis in quorum potestate sumus. [A] Porro testimonium quod adduxit, extat Exodi capite vigesimosecundo: *Diis non detrahes, et principi populi tui non maledices*. Siquidem illi iudices [B] ac magistratus [A] deos vocant.

LB 523 | [5] [B] Nesciebam, fratres, quia princeps est. *Quia* redundat Latinis;
225 apud Graecos nonnunquam additur affirmandi causa. Annotauit et Augustinus

176 hypocrisim *E*: hypocrisin *B-D*.
184 Quanquam *B-E*: Quam *A*.
185 manifestum *B-E*: manifestem *A*.
192 attamen *B-E*: verum *A*.
196 aliud docere *B-E*: et docere *A*.
203 extitisse *B-E*: exitisse *A*.
205 iritatum *DE*: irritatum *A-C*.
208 Sapphiram *C-E*: Saphyram *A*, Saphyram

177 *Chrysostomus* V. supra, p. 317, n. ll. 169-223.
179-180 *qui ... respondit Ioh.* 18, 22 sq.
180-181 *quique ... merentibus Mt.* 5, 44 and *Lc.* 6, 28.
183 *Scriptum ... maledices Act.* 23, 5. Modern editions of *Vg.* read: "Principem" here; *Nov. Test.* reads: "Principi", just as *Vg.* in *Ex.* 22, 28.
191 *Hieronymus Dialog. adv. Pelag.* III, 4, 28, *CCSL* 80, p. 102 sq.: "Caeditur apostolus a ministro, et contra pontificem qui caedem imperauerat, sententiam dirigit: 'Percutiet re Deus, paries dealbate'. Vbi est illa patientia Saluatoris, qui quasi agnus ductus ad victimam non aperuit os suum [cf. *Is.* 53, 7], sed clementer loquitur verberanti [*Ioh.* 18, 23]: 'Si male locutus sum, argue de malo; sin autem bene, quid me caedis?' Non apostolo detrahimus, sed gloriam Domini praedicamus, qui in carne passus iniuriam, carnis superat fragilitatem, vt taceam illud quod ipse commemorat [2. *Tim.* 4, 14]: 'Alexander acrararius multa mala mihi ostendit; reddet illi Dominus in illa die iustus iudex'."
194 *vndecunqve* In the quotation from "Diuus ... inquirens" (ll. 191-195) in *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.*, *LB* IX, 362 B, *Er.* spells: "vndiquaque"; in *Ep.* 2316 from Johann von Botzheim, l. 20, the spelling: "vndequaque" is found. Cf. *ASD* VI, 5, p. 545, n. l. 631 ad *Annot. in Lc.* II, 41.
202 *stimulo carnis* 2. *Cor.* 12, 7.
202-203 *constet ... exitisse Act.* 15, 39; cf. supra,

B.
222 maledices. Siquidem *B-E*: maledices Hebraei legunt ad hunc modum. אלהים לא תקלל ונשא בעמקי לא תאמר. Siquidem *A*.
222-223 iudices ac magistratus deos *B-E*: iudices אלהים deos *A*.
224 princeps *E*: pontifex *B-D*.

p. 274, l. 203 sqq.
205 *iritatum* V. supra, p. 275, n. l. 205 ad *Annot. in Act.* 15, 39.
207 *Petrus Act.* 5, 3 sq. and 8 sqq.
208 *Paulus Act.* 13, 9 sqq.
214 *Chrysostomus* V. supra, p. 317, n. ll. 169-223.
217 *Beda* V. supra, p. 317, n. ll. 169-223.
221 *Exodi Ex.* 22, 28.
222-223 *Siquidem ... vocant* *Er.* may have borrowed from J. Reuchlin, *De rudimentis Hebraicis*, p. 55, s.v. אלהים: "Inuenitur et pro idolis et iudicibus; vbi enim nos legimus Exodi xxi [*Ex.* 21, 6]: 'Offerat [*Vg.*: 'Offeret'] eum dominus diis et applicabitur ad ostium', exponunt Hebraei 'iudicibus'. Sic etiam Chaldaica translatio habet: 'adducat eum magister suus ad iudicem'." The addition "magistratus" to "iudices" may be due to the fact that there seems to be no distinction between these functions in the *OT* given the title of the book *Iudices*.
224 *Quia redundat* *A* mistake: there is no question of indirect speech here. *Nov. Test.*: "Nesciebam fratres, quod pontifex esset."
225 *Augustinus Locut. in Hept.* I, 105, ad *Gn.* 28, 16, *CCSL* 33, p. 391: "Surrexit Iacob de somno suo et dixit quia est Dominus in loco hoc, ego autem ignorabam: plenus sensus est, etsi non habeat 'quia'." Cf. *Locut. in Hept.* I, 62, ad *Gn.* 18, 28, *CCSL* 33, p. 387: "'Et dixit quia non perdam ...': superfluum videtur 'quia', et ideo in codicibus nonnullis Latinis non legitur."

libro de Geneseos loquutionibus primo *quia* saepe redundare in sacris libris, velut illo loco: *Et dixit quia Dominus est in loco hoc, ego autem ignorabam.*

[7] [D] Et soluta est multitudo. Καὶ ἐσχίσθη, id est: 'secta est'; interpres legisse videtur ἐλύθη.

230 [9] [A] Quid si Spiritus [E] loquutus est ei [A] aut angelus. Graeci secus legunt: Εἰ δὲ Πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ ἢ ἄγγελος, μὴ θεομαχῶμεν, id est: 'Quod si Spiritus loquutus est illi aut angelus, ne pugnemus cum Deo'; quo verbo vsus est ante Gamaliel. [B] Haec clausula, 'ne repugnemus Deo', non habebatur in nostris exemplaribus Latinis, [D] et adscriptam apparet ex superioribus.

235 [12] [A] Deuouerunt. Ἀνεθεμάτισαν, quod tamen eleganter vertit interpres. Demiror equidem quis hoc indicarit Carrensi, Graecis hoc loco scriptum 'anathematizauerunt'. Et paulopost

[14] Deuotione deuouimus. Ἀναθέματι ἀνεθεματίσαμεν, id est 'execrari seipsum, ac diis manibus', vt ethnici loquuntur, 'deuouere'.

240 [15] Notum facite tribuno. Graeca nonnihil dissonant a nostris: Νῦν οὖν ὑμεῖς ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ καὶ τῷ συνεδρίῳ, ὅπως αὐρίον αὐτὸν καταγάγη πρὸς ἡμᾶς ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἄκριβέστερον τὰ περὶ αὐτοῦ, id est: 'Nunc igitur indicate tribuno et concilio, vt cras eum producat ad nos, velut disquisituros exactius de causa illius'. [C] Cum hac lectione concordat [E] Chrysostomus et

245 [C] Aldina aeditio, [A] tametsi nonnulli Graeci codices propemodum consentiunt cum nostris exemplaribus, in quibus est ὑμᾶς, 'vos', pro ἡμᾶς, et μέλλοντες pro μέλλοντας. Atque ita sensus erit: nos plane decreuimus quocumque periculo Paulum occidere, vos adiuuate, vt tantum [E] producat eum [A] ad populum,

LB 524 abutentes hoc praetextu, quasi velitis exactius de causa disputare. Alioqui sciebant tribunum non producturum Paulum cognitis insidiis. Atqui sic exponit
250 Carrensis, velut hoc ipsum voluerint nunciari tribuno et concilio, quod destinassent per tumultum occidere Paulum. Iam vero Lyranum apparet ita legisse: *Nunc autem vos notum facite tribuno cum concilio*, quomodo legitur in nonnullis Graecis exemplaribus. Id quum idem valeat, sic interpretatur [C] et ordinat [A]: 'Vos',

255 inquit, 'cum concilio', id est: 'vos simul conciliati Pharisei et Sadducae, ne per vestram dissensionem impediatis mortem Pauli'. [C] Eamus nunc et negemus quicquam referre vtrum Graeca quis conferat an non. Iam non satis intelligo quur quibusdam hic magis arrideat, vt μέλλοντας [D] vertatur [C] per 'debet' verbum. Fingit enim hoc futurum, et ideo apponitur ὡς. Nec vsquam comperi μέλλω sic

260 vsurpatum, [D] nisi quod indocti dicunt: 'vult venire' et 'debet venire' pro 'venturus est'. [C] Tanquam aliquid certius [E] cognituri de eo. [C] Si πυνθάνεσθαι referatur ad tribunum et consilium, fortasse congruentius erat 'auditiuri'. Nam Graeca vox anceps est, praesertim quum praecesserit διαγινώσκειν; quod magis videtur ad iudicem pertinere quam actorem. Atque ita in priore parte

265 legendum μέλλοντες, non μέλλοντας; et nominandi casus accipiendus esset pro gignendi casu absolute posito. [E] Tametsi Graeci nonnunquam et accusandi casum vsurpant absolute. [C] Iam πρὸς ἡμᾶς an πρὸς ὑμᾶς legendum sit, expendendum est.

270 [22] [A] Quoniam haec nota feciss et sibi. Interpres bene mutauit personam secundam in tertiam; nam Graece est παραγγείλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι,

238 ἀνεθεματίσαμεν A–D: ἀναθεματίσαμεν E.
 239 deuouere B–E: dealere A.
 248 producat eum E: producat A–D.
 252 Tyrannum apparet B–E: Tyranno nescio quid acciderit hoc loco, quem apparet A.
 253–254 quomodo ... interpretatur B–E: idque cum male legerit, peius interpretatur A.
 255 concilio B–E: consilio A.
 256–261 Famus ... venturus est DE: Quis haec

posset comminisci, nisi penitus Aristotelis dialecticam ac physicam imbibisset? A, Quis haec posset comminisci, nisi penitus Scoticas subtilitates imbibisset? B, Eamus nunc ... 258 magis ardent, vt μέλλοντας vtatur per debet ... 260 vsurpatum C.
 261 cognituri de eo E: inquisituri sint de illo CD.

228 *Et soluta ... secta est Nov. Test.*: “et dissecta est.”
 230–234 *Quid ... superioribus* Modern editions of *NT* mention μὴ θεομαχῶμεν in the app. crit. *Nov. Test.* reads: “Quod si Spiritus locutus est ei aut angelus, ne (A: “num”) repugnemus Deo.” Er. believes that the added clause has been borrowed from the words of Gamaliel in *Act.* 5, 39: μήποτε καὶ θεομάχοι εὐρεθῆτε. In *Paraphr. in Act.* 23, 9, *LB VII*, 755 D, he includes “non est nostrum pugnare cum Deo.”
 236 *Carrensi* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: “Et deuouerunt: maledictio astrinxerunt. In Graeco anathematizauerunt.”
 240–244 *Notum ... illius* The Greek text quoted here is also found in *Nov. Test.* B–E; in A σύν is added before τῷ συνεδρίῳ. In Latin *Nov. Test.* reads: “Nunc ergo vos significate (A: “notum facite”) tribuno et concilio (A: “tribuno cum consilio”), vt cras producat illum ad nos tanquam aliquid certius cognituros de eo.”
 244–245 *Chrysostomus ... Aldina aeditio* Chrys. *Hom. in Act.* 49, 1, Migne *PG* 60, 339, reads: Νῦν οὖν ὑμεῖς ἐμφανίσατε ἑαυτοὺς τῷ χιλιάρχῳ ἐν τῷ συνεδρίῳ, the *Aldina*, f° 400 r°, col. 1, l. 21–24: σύν τῷ συνεδρίῳ.
 251 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: “Notum facite: non quod coniuuauimus, sed vt adducat eum. ‘Consilio’: ad celandum coniurationem.”
 252 *Tyrannum Postilla*, ad locum: “Vos notum facite tribuno cum consilio’. Iungatur sic litera ‘Vos cum consilio’, id est, vos simul conciliati Pharisaei et Saducaei ne per vestram dissensionem impediatis Pauli mortem: Notum facite tribuno’, rogantes eum ‘Vt adducat illum ad vos tanquam.”
 256 *Eamus nunc* “i (eat, etc.) nunc (et), a formula introducing an ironical command which, in the face of what has just been said,

is held to be absurd or unreasonable”. *OLD*, s. v. “eo”, in section 10b. Er. uses the same expression in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD* 1, p. 218, ll. 427–428 with app. crit., where he ends his defence of *Annot. in Act.* 23, 25 with: “Eamus nunc, et diffisi Graecis codicibus fidamus Lei somniis, qui ceu pro confesso sumens haec verba deesse in Graecis codicibus, vociferatur non esse fidendum Graecis codicibus, alias mutilis, alias plane falsatis.”
 257 *quis* Instead of “aliquis”. V. supra, p. 18, introd., §9b.
 258 *quibusdam* I have not found to whom Er. refers here. In *Annot. in Rom.* 4, 24 (*LB VI*, 582 C) he refers to Faber Stapulensis, who had commented on that verse in his *Comm. in Rom.* (Paris, 1512, f° 78 v° D): “Οἷς μέλλει λογιῶσθαι; ‘quibus debet reputari’”. In his own translation Lefèvre had maintained the version of the *Vg.*: “reputabitur” (f° 3 v°).
 258 *arrideat, vt* V. supra, p. 19, introd., §9b.
 261–264 *Tanquam ... actorem* Instead of “inquisituri sint de illo” from vs. 20 in C and D, E reads: “cognituri de eo” from vs. 15. This faulty correction causes confusion: the explanation, which referred to v. 20, has not changed and suggests now that πυνθάνεσθαι is rendered by “cognituri” in this verse. Διαγίνωσκειν does not precede (“praecesserit”) but is found in this verse, and πυνθάνεσθαι is found in vs. 20. And also the remarks about μέλλοντες and μέλλοντας and πρὸς ἡμᾶς and πρὸς ὑμᾶς refer to vs. 20. *Nov. Test.* reads in vs. 15: “tanquam aliquid certius cognituros de eo”, and in vs. 20: “quasi aliquid certius inquisituri sint de illo.”
 266 *gignendi casu* The genitive case.
 269–273 *Quoniam ... patefacias Nov. Test.*: “praecipiens (B–E: “praecipitque”) ei, ne cui effutias, (B–E insert “inquiens” here) quod haec indicaueris mihi.”

ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρὸς με, id est: 'iussitque, ne cui efferret quod haec indicaueris mihi'. Nisi mauius infinitum modum positum vice imperatiui, quemadmodum nos vertimus [D] μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, 'ne cui patefacias'.

LB 525 | [23] Et lancearios ducentos. Δεξιοβόλους, quod dextra mitterent hastilia,
275 [C] siue, vt in aliis legitur, δεξιολάβους; [A] nam olim fere missilibus utebantur.
Ac mox

[24] Et iumenta praeparate. Κτήνη τε παραστῆσαι, id est: 'iumentaque exhibere'. Et hic vsus est infinito pro imperatiuo.

[25] Timuit enim, ne forte raperent eum Iudaei et occiderent,
280 et ipse postea calumniam sustineret, tanquam accepturus pecuniam. Quae hactenus recensui, omnia desunt in Graecis exemplaribus, quae quidem mihi videre contigit. Nec offendit hic locus Laurentium Vallam; vnde apparet [C] aut [A] exemplar illius haec habuisse [C] aut [E] ipsum [C] non animaduertisse. Certe Lyranus negat haec haberi in libris emendatioribus, verum
285 hoc glossema adiectum fuisse in margine, quod inscius quispiam retulerit in contextum. Certum est autem hoc non somniasse Lyranum. Iam nec Chrysostomus enarrans hunc locum legit aut exponit, quae nos ostendimus in Graecis non haberi.

[26] [A] Optimo praesidi. Τῷ κρατίστῳ. [B] Graeca vox [A] magis competit in potentem quam in bonum virum, [B] vt dictum est in praefatione Lucae in suum Euangelium.

[31] [A] Per noctem in Antipatridem. Nihil opus erat praepositionem apponere, quum Antipatris vocabulum sit ciuitatis Palaestinae, ab Antipatro patre Herodis sortita nomen.

295 [34] De qua prouincia esset. Ἐκ ποίας ἐπαρχίας, quod sane non ineleganter reddidit interpres.

EX CAPITE XXIII

[1] [D] Qui adierunt praesidem. [C] Ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι κατὰ τοῦ Πύλου. Sensus quidem probe reddidit interpres; adeunt enim iudicem qui
300 deferunt reum. Caeterum ἐνεφάνισαν sonat 'significarunt', nisi subaudiās ἑαυτοῦς. [D] Quidam deprauate legebant 'audierunt' pro *adierunt*.

[2] [A] Et multa corrigantur per tuam prouidentiam. Graecis est non ἀνορθωμάτων, sed κατορθωμάτων, quod rem cum virtute et laude factam significat, interprete Cicerone, quod Latini vocant officium, a verbo κατορθόω.
305 Sensus enim est: quum per tuam prouidentiam multa fruamur pace multaque officia praestes huic populo.

[3] Suscipimus, optime Felix. Ἀποδεχόμεθα. Quo verbo nonnunquam et Paulus vsus est pro 'approbare' et 'amplecti'. [C] *Optime Felix* Graece non est βέλτιστε, sed κράτιστε; quod, vt modo dixi, magis sonat 'potentissime'. Nos vertimus *praestantissime*.
310

[4] [A] Ne diutius te protraham. Ἐγκόπτω, id est 'impediam' siue 'morer' aut 'detineam'. Et pro tua clementia est ἐπιεικέια, quod alias 'humanitatem', alias 'aequitatem' vertunt.

LB 526 [5] Hominem hunc pestiferum. Graecis non est *pestiferum*, sed | λοιμόν,
315 hoc est 'pestem', quemadmodum [D] exitialem vocant ἔλεθρον, id est 'exitium'.
[A] Nec est *hominem*, sed 'virum'. Et autorem seditionis sectae. *Seditionis*

277 Κτήνη τε C–E: Κτήνάτε A, κτήνη τε B.
282 contigit. Nec C–E: contigit. Opinor obliuione. Nec AB.
283 ipsum *add. Loca E.*
289 Graeca vox B–E: quod vt ante dictum est

A.
295 prouincia esset B–E: pronunciasset A.
315 exitialem ... exitium DE: exitialem exitium vocant ἔλεθρον A, exitiale exitium vocant ἔλεθρον BC.

271 *iusstique, ne V. supra, p. 20, §9b, under the heading "vt with the subjunctive, preceded by 'verbs of willing'".*

274–275 Δεξιόβόλους ... δεξιολάβους *Nov. Test.* reads: δεξιολάβους, just as modern editions of *NT*; the latter mention δεξιόβόλους in the app. crit.

279–288 *Timuit ... haberi* The passage which in Latin reads: "Timuit ... pecuniam", is not found in modern editions of *NT* and *Vg.* and is omitted in both the Greek and the Latin text of *Nov. Test.* Modern editions of *NT* mention it in the app. crit.

The 1522 additions are reactions to criticism from Lee, who had asked why so much reliance was placed on Greek texts (*Annotations, 133, f° 54 r°*); in *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX, 4, pp. 216–218, ll. 414–428, Er.* makes the same remarks about Chrys. and Nicholas of Lyra.

282 *Laurentium Vallam* Valla does not discuss passages of *Act. 23* in his *Annotations.*

284 *Lyranus Postilla, ad locum:* "Timuit enim ne forte raperent eum Iudaei. Totum istud vsque ibi inclusiue 'Tanquam accepturus pecuniam'. Non est de textu, nec est in libris correctis; sed fuit quaedam glossa reddens rationem quare tribunus mittebat Paulum cum securitate tanta, quae postea per scriptores fuit textui inserta."

286–287 *Chrysostomus Hom. in Act. 49, 2 sq., Migne PG 60, 341 sq.*

289–291 *Optimo ... Euangelium Nov. Test. A:* "optimo"; B–E: "potentissimo". Er. refers to *Annot. in Lc. 1, 3, ASD VI, 5, p. 448, ll. 193–199.*

292 *Per ... Antipatridem Nov. Test.:* "per noctem Antipatridem" ("in Antipatridem" A).

298–301 *Qui ... adierunt Nov. Test. AB:* "significauerunt"; C–E: "adierunt". The reading "audierunt" is mentioned in the app. crit. by Wordworth-White.

302–306 *Et multa ... populo Nov. Test.* reads: "recte gerantur" instead of "corriganur".

Modern editions of *NT* read: διορθωμάτων, and mention κατορθωμάτων in the app. crit.

304 *Cicerone Off. 1, 3, 8:* "Perfectum officium rectum opinor vocemus quoniam Graeci κατόρθωμα ... vocant."

307–310 *Suscipimus ... praestantissime Nov. Test. A:* "suscipimus optime"; B–E: "comprobamus praestantissime". Cf. supra, *Annot. in Act. 23, 26, ll. 289–291.*

311–313 *Ne diutius ... vertunt Nov. Test.* reads: "detineam" and "humanitate".

314–316 *Hominem ... virum* Stunica criticized the text of the 1516 edition, as is apparent from *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun., ASD IX, 2, p. 160, ll. 929–940.* The meaning of ἔλεθρος "that which causes destruction, pest, plague" ("exitialem") is mentioned in Liddell-Scott, s.v., II; in Demosth. *De corona, 127* it is used as an adjective, ἔλεθρος γραμματεύς. *Nov. Test.:* "virum".

316–318 *Et autorem ... Nazarenorum* Cf. Valla, *Annot., Garin, 1, p. 854, col. 1:* "Abest a Gracco 'seditionis', sed tantum 'autorem' siue 'praecceptorem sectae', πρωτοστάτην αἰρέσεως." *Nov. Test.* also reads: πρωτοστάτην, just as modern editions of *NT*, and offers the translations: "autorem seditionis sectae" in A, "autorem factionis" in B and "autorem sectae" in C–E.

A offers the reading "Nazarenorum". Perhaps this is due to an Italian typesetter. It was common use in Italy in the 16th century to render the z by ζ. Another specimen is to be

abest in Graecis codicibus: προστάτην τε τῆς τῶν Ναζωραίων αίρέσεως, id est: 'autorem' seu 'praefectum sectae' seu 'factionis quae dicitur Nazarenorum'.

[6] Etiam templum conatus est violare. Βεβηλώσαι, id est 'prophanare', nimirum quod induxerit Graecos. Ne quis imaginetur accusari Paulum, quod vim admouerit templo.

[6-8] Quem et apprehensum voluimus secundum legem nostram iudicare. Superueniens autem tribunus Lysias, cum vi magna eripuit eum de manibus nostris, iubens accusatores eius ad te venire. Haec omnia deerant in multis exemplaribus Graecis. In vno duntaxat reperi adscripta, sed minutissimis formulis, idque in spacio marginali. Vnde et adiecimus. [C] Quin et Beda, ni fallor, in Glossa quam Ordinariam vocant, indicat in Latinorum codicibus aliquot versus defuisse, qui Graecis legantur ad hanc sententiam: 'quem apprehendimus' et [D] caetera, [C] quemadmodum modo retulimus. Porro non dissimile veri est Bedae fuisse commentariolos aliquos [E] eruditorum [C] qui nobis non extent. [E] In praefatione fatetur se in hoc opere quorundam scriptorum commentariis fuisse adiutum, quorum tamen neminem nominat praeter Aratorem, qui carmine contexuit huius operis historiam; quum in aliis soleat autorum nomenclaturam in marginibus annotare. [C] Illud mirum, haec quae notat olim desiderata in Latinorum codicibus, nunc constanter in his haberi et in plerisque Graecorum codicibus desiderari. [D] In peruetusto codice quem nobis exhibuit Constantia, eadem desiderabantur. [C] Fieri potest, vt aliquis adiecerit e narratione capitis prioris, vbi legitur: *Et quum magna dissensio facta esset, timens tribunus, ne discerperetur Paulus, iussit milites descendere et rapere eum de medio eorum.* Aut potius ex epistola Lysiae: *Virum hunc comprehensum a Iudaeis, et incipientem interfici ab eis, superueniens cum exercitu eripui.* Porro quod his e medio sublatis non videtur cohaerere sermonis ordo, secus habet. Potest enim sic legi: 'quem et apprehensum voluimus secundum legem nostram iudicare, a quo poteris iudicans ipse de omnibus istis cognoscere'. De Paulo comprehenso fuerat mentio, et 'illum' hic repetit *a quo poteris*. Nec erit opus narrare illum deductum ad Felicem, quum id ipsa res loqueretur. [D] Pro *superueniens* quidam Latini codices habebant 'intercedens'. [C] A quo poteris ipse iudicans. Quum Graece sit ἀνακρίνας, magis hic quadrabat 'interrogans' siue 'facta interrogatione' aut, vt nos vertimus, *inquisitione facta.*

[10] [A] Annuente sibi praeside. Νεύσαντος αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνος, id est: 'quum annuisset ipse praeses'. Interpres legisse videtur αὐτῷ; nec admodum refert. Bono animo pro me satisfaciam. Εὐθυμότερον τὰ παρ' ἐμαυτοῦ [B] seu περὶ ἐμουτοῦ [A] ἀπολογεῖσθαι, id est: 'aequiore animo pro mea causa respondeo'. Est enim praesentis temporis ἀπολογεῖσθαι, quod interpres varie vertit. Est autem proprie 'apologia' oratio qua se defendit apud iudicem reus.

[13] Neque probare possunt tibi de quibus nunc me accusant. Ὅτε παραστήσαι με δύνανται περὶ ὧν κατηγοροῦσί μου, id est: 'nec exhibere me possunt in his de quibus accusant me'. 'Exhibere' dixit pro 'conuincere'.

[14] Secundum sectam quam dicunt haeresim. Quum 'haeresis' apud Graecos nihil aliud sit quam 'secta', quid venit interpreti in mentem, vt

Latinam vocem interpretaretur per Graecam, sed idem significantem? An verebatur, ne quis parum intellecturus esset vocabulum sectae, et ob id Graeca voce ceu notiore explicuit? Quapropter sciat lector [*E*] hoc loco [*A*] Graecis non esse sec-

318 praefectum *B-E*: praefactum *A*.
 318 Nazarenorum *B-E*: Ναζαρενorum *A*.
 327-349 *Quin et ... facta E*: velut omissa librorum incuria praesertim, cum hoc loco nihil offenderit Laurentium *AB*, *Quin et Beda ...* 329 apprehendimus et quemadmodum ... 330 aliquos Hieronymi qui nobis non extent. Siquidem Bedae rarum est citare autorem, sed alienis fere abutitur pro suis. 334 Illud mirum ... 336 desiderari. 337 Fieri potest ... 344 poteris ipse iudicans de omnibus ... 345 poteris. Nec erat opus ... 346

found in *Annot. in Mt.* 1, 17, where *A* offers the readings *Ocochiam* (a literal), *Ozochias* and *Oçochiam*, respectively. See pp. 386 and 389 in the 'Addenda et corrigenda ad volumen VI, 5 pertinentia', ad p. 75, l. 212 in the app. crit.

322-325 *Quem et ... intercedens* Modern editions of *NT* mention this passage in the app. crit. It is included in *Nov. Test.*, just as its translation quoted in ll. 322-325. The alterations in the 1522 edition are due to criticism from Lee, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 218, ll. 430-447. Lee had argued that the text should be maintained entirely (*Annotationes*, 134, p. 54). Wordsworth-White mentions "intercedens" in the app. crit.

327 *Beda ... Ordinariam* The *Glossa Ordinaria* reads ad locum without referring to *Beda*: "Quem et adprehensum". In hoc loco quidam nostri codices minus habent aliquos versus qui in Graeco ita leguntur: 'Quem apprehendimus, et secundum nostram legem volumus iudicare. Transiliens autem *Lisias* tribunus cum multa vi de manibus nostris eduxit, iubens eius accusatores ante te venire, quo possis ipse diiudicans de omnibus istis cognoscere' etc." With some alterations this text is borrowed from *Beda, Expos. Act.* 24, 6-8, *CCSL* 121, p. 90. Cf. H.J. de Jonge, *Glossa*, p. 60.

333 *Aratorem* *Beda, Expos. Act., Praef., CCSL* 121, p. 3: "In quo me opusculo, cum alii plurimi fidei catholicae scriptores, tum maxime iuauit Arator." Arator, a Roman subdeacon, dedicated an epic, *De Actibus apostolorum*, to Pope Vigilius in 544 (Altaner,

loqueretur. 347 *A* quo poteris ... 349 facta *C*, *Quin et Beda ...* 329 apprehendimus et caetera quemadmodum ... 330 aliquos Hieronymi qui nobis non extent. Siquidem Bedae rarum est citare autorem, sed alienis fere abutitur pro suis. 334 Illud mirum ... 345 poteris. Nec erat opus ... 349 facta *D*.

351 ipse praeses *Loca E*: ipse praesul *A-D*.

357 παραστῆσαι *B-E*: παραστήναι *A*.

357 μου *B-F*: με *A*.

361 Graecam *C-E*: aliam graecam *AB*.

p. 499). He does not discuss the authenticity of these verses, but treats *Act.* 23, 31-24, 9 in 4 verses, book II, vss. 1029-1032, *CSFL* 72, p. 135 sq.: "Stipantibus armis / Caesaream mox Paulus adit, quo turba cucurrit / rhetore fulta suo, qui praesidis aure potitus / irrita verba dedit."

338-340 *Et quum ... eorum Act.* 23, 10.

340-341 *epistola Lysiae ... eripui Act.* 23, 26-30.

349 *inquisitione facta* The reading of *Nov. Test.*

350-351 *Anniente ... praeses Nov. Test. A*: "anniente sibi praeside"; *B-E*: "quum annuisset ipse praeses."

352-354 *Bono ... respondeo Nov. Test. A*: "aequiori animo pro me respondeo"; *B-E*: "aequiore animo pro meipso causam dico".

359-399 *Secundum ... agricolae* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 1: "Quis nominauerat haeresim antea, vt nunc sic dicat Paulus? Non animaduertit interpres se vocabulum Graecum haereseos transtulisse 'sectae'. Ergo nunc dicere debebat: 'quam dicunt sectam'. Idem est Graece haeresis quod Latine secta ... At quomodo dicit: 'secundum sectam quam dicunt sectam'? Igitur sciamus Graece esse 'secundum viam', ἡδὲν. Itaque non faretur se sectam sequi, sed viam, et si postea dicit: 'secundum certissimam sectam religionis nostrae vixi Pharisaeus'. Hic quoque Graece est haeresis, ἁίρεσις. Appellauit Paulus haeresim siue sectam Pharisaeorum, quia secti atque seiuncti sunt Pharisaei a Sadducaeis. Verum illa Sadducaeorum haeresis falsissima erat; haec autem Pharisaeorum verissima atque certissima." *Nov. Test.* offers the translation: "iuxta viam, quam vocant haeresim".

tam – alioqui bis erat dicendum ‘secta’ et ‘secta’ –, sed ὁδόν, id est ‘viam’: κατὰ
 365 τὴν ὁδὸν ἣν λέγουσιν αἵρεσιν, id est: ‘iuxta viam quam dicunt haeresim’ siue ‘sec-
 tam’. Exponit enim Paulus quid dixerit: ‘viam’, hoc est ‘vitae institutum’, quod
 notiore verbo sectam vocant. Sentit enim, [E] opinor, [A] de secta Pharisaeorum,
 quae caeteris antecellebat cruditione. [E] Id ex eo colligitur quod addit: *credens*
 370 *omnibus quae in lege et prophetis scripta sunt, spem habens in Deum, quam et hi ipsi*
expectant, resurrectionem futuram iustorum et iniquorum. Dissimulat apostolus
 odiosum nomen *Nazarenorum*, quod impegemat accusans Tertullus. Simili pru-
 dentia vsus est et superiore capite, clamans: *Viri fratres, Pharisaeus ego sum, filius*
Pharisaeorum, de spe et resurrectione ego iudicor. [A] Caeterum ‘haeresis’ apud
 375 veteres non erat tam odiosum vocabulum quam est hodie apud Christianos. Qui-
 bus cum summa competat concordia, vtpote eiusdem corporis membris, iure
 videlicet optimo inuisum est sectae vocabulum, diuisionem sonans. [C] Quod
 annotauimus de via et haeresi, post comperimus a Beda notatum [E] in scholiis
 in hoc opus. Refertur [C] in Glossa Ordinaria. Quanquam illi non omnino
 assentior quod addit, ab incredulis haeresim appellari, quum eo seculo nondum
 380 esset infame vocabulum haereoseo; imo potius exponit nota vulgo voce quod
 Hebraice magis quam Graece dixerat ‘viam’.

[E] In his enim Pauli verbis, *quam haeresim dicunt*, subauditur *Nazarenorum*;
 quae revera erat haeresis, legem cum euangelio commiscentium. Huius sectae
 Paulus non erat, qui docebat circumcisionem cum caeteris legis ceremoniis per
 385 euangelium antiquatam esse. Pharisaicum autem se profitetur, quod inter accusa-
 tores multi essent Pharisei nec is titulus laboraret simili inuidia atque Nazareno-
 rum. Quod autem haereoseo vocabulum olim non fuerit tam inuidiosum quam
 nunc est, multis argumentis potest colligi. Primum quod Iosephus Iudaeorum
 sectas commemorans Esseis et Sadducaeis annumerat Phariseos, quibus quartam
 390 adiungit Herodianorum. At Phariseis nullus error obiectus est. Quin ipse Paulus
 huius operis capite vigesimosexto hunc in modum loquitur: *secundum certissi-*
mam nostrae religionis sectam vixi Hierosolymis Pharisaeus. Quod hic interpres
 vertit *sectam*, Graecis est ‘haeresis’, citra controuersiam in bonam partem. Apud
 Iudaeos igitur nihilo inuidiosius erat sectae vocabulum quam apud Graecos Pla-
 395 tonicum aut Stoicum aut Peripateticum appellari. Et si voces ipsas excutiamus,
 odiosius est sectae vocabulum, quod a secando dicitur, quam haereoseo, quod
 Graecis dicitur ab eligendo. Secta autem proprie dicitur ‘via e multis vna’. Sic
 1B 528 vsus est Columella libro secundo: | *Quam velut sectam legemque in proscindendis*
agris sequuntur agricolae. [A] Deseruiio Patri et Deo meo. Primum *deseruiio*
 400 est λατρεύω, quod est ‘cultum exhibere’, a quo verbo dicta est theologorum latria.
 Quo quidem in loco nescio quid sibi velit Hugo Carrensis, excusans Paulum
 quod sese hic aequarit prophetis, quum nihil huiusmodi percipi possit ex verbis
 Pauli. Deinde non est *Patri et Deo*, sed ‘patrio Deo’, τῷ πατρῷω τῷ Θεῷ. Quod
 tamen haud accidit interpretis vitio, sed librariorum errore. Neque vero hoc loco
 405 dormiuit Carrensis, addens quod Deum Patrem suum dixerit Paulus, cuius ‘filius’
 demonstraretur, non ‘seruus’. Quasi vero Paulus vllo titulo magis soleat gloriari

quam quod seruus esset Dei ac Iesu Christi. Se nunquam vocat filium, nisi quum de omnibus in genere facit verba; [B] vt illic: *quod sumus filii Dei*. [A] Porro 'patrium' Deum vocat, quod idem esset cuius cultum a maioribus suis accepisset, ne videretur abrogare religionem Iudaeorum, [E] quasi dixisset: 'Deo Abraham, Isaac et Iacob'.

[16] [A] Sine offendiculo conscientiam. Ἀπρόσκοπον συνείδησιν, veluti dicas: 'inoffensam conscientiam' siue 'expertem offensae'; hoc est: 'quae nusquam offendat'.

371 *Nazarenorum* Jewish-Christian sect, mentioned by Tertullus in *Act.* 24, 5. According to Hegesippus and Eus., Epiphanius and Jerome their Gospel was written in Syrian and Aramaic, respectively, but it may have originally been written in Greek. The current view is that it is an adaptation and extension of *Mt.* It probably originated before 150 in Beroea (Aleppo) in Coelesyria. Cf. *Annot. in Mt.* 8, 23, *ASD* VI, 5, p. 177, n. ll. 575-577.

372-373 *Viri ... iudicor Act.* 23, 6.

377 *Beda Expos. Act.* 24, 14, *CCSL* 121, p. 90: "Confiteor autem hoc tibi quod secundum sectam quam dicunt heresim sic deseruio patri deo meo'. Melius legitur in Graeco: 'Quod secundum viam quam dicunt heresim sic deseruio patrio Deo'. Quae enim consequentia est eum qui Graece locutus est dicere: 'Secundum sectam quam dicunt heresim', cum idem Latine secta quod heresis Graece significet? Sed ait: 'Sic deseruio patri deo', secundum illam videlicet viam quam increduli heresim, id est sectam, nuncupant, quasi magis habeat pertinaciam quaelibet sectandi quam industriam recta dinoscendi." The *Glossa Ordinaria* quotes: "Be<da>. Melius in Graeco habetur 'secundum viam quam dicunt haeresim sic deseruio patrio Deo'; non enim conuenit eum qui Graece locutus est, dicere sectam quam dicunt haeresim, cum idem sit Latine secta quod Graece haeresis. Sed ait: 'Sic deseruio patri deo', secundum illam viam quam increduli haeresim, id est sectam, vocant. Quasi magis habeant pertinaciam quaelibet sectandi quam industriam recta dinoscendi."

384-385 *Paulus ... qui docebat circumcisionem ... antiquatam esse Rom.* 3, 1; 1. *Cor.* 7, 19; *Gal.* 5, 6 and 6, 15 and *Col.* 2, 11.

388 *Iosephus* In *Ant. Iud.* XIII, 5, 9, 171-173 and XVIII, 1, 2, 11-6, 25 Ios. mentions the Essenes, the Pharisees and the Sadducees; in the latter passage he adds a sect led by Judas the Galilaean, but the Herodians do not

occur in his works.

391-392 *secundum ... Pharisaeus Act.* 26, 5.

398 *Columella De re rustica*, II, 2, 21 ("sequantur" instead of "scquuntur").

400 *theologorum latrìa* Er. seems to speak rather ironically about the use of this wording. "Latrìa" or λατρεία is found in Latin literature since Aug. (*Civ.* VII, 32 and X, 1, *CCSL* 47, pp. 213, 272 sq. and 275, *Epist.* 173 A, *CSEL* 44, p. 649, and *Contra Faust.* XX, 22, *CSEL* 25, p. 565). *ThLL* 7, 2, 1013, s.v. *ODCC* offers as its meaning s.v.: "that fullness of Divine worship which may be paid to God alone." An extensive discussion of this word is to be found in F. van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, Utrecht-Brussels, 1949², p. 304 sqq.

401 *Hugo Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Deseruio: prophetica seruitute: dicit Glossa super bona: sicut prophetae boni reputabantur apud Iudaeos; nec est iacrantia quod comparat se prophetis, quia per inspirationem loquebatur, sicut et illi."

403 *Deinde ... πατρῶω Θεῶ* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 1: "Nec Graece legitur 'Patri Deo meo', sed 'paterno meo', id est: 'Deo quem coluerunt patres mei', τῶ Θεῶ τῶ πατρῶω."

405 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Patri, cuius filius demonstror, non seruus." The *Glossa Ordinaria* ascribes to Rabanus Maurus: "Cuius filius demonstror, non seruus, vt in aliis codicibus habetur."

406-407 *Quasi ... Christi* Paul calls himself "seruus Iesu Christi" in *Rom.* 1, 1 and *Phil.* 1, 1, "seruus Dei" in *Tit.* 1, 1. "Dei et Domini nostri Iesu Christi seruus" is found in *Iac.* 1, 1. Cf. *Rom.* 15, 16 sq.: "minister Christi Iesu ... Habeo igitur gloriam in Christo Iesu".

407-408 *Se nunquam ... filii Dei Rom.* 8, 16.

408 *in genere* V. supra, p. 24, introd., §11.

412 *Sine offendiculo conscientiam* Er. maintained this translation in *Nov. Test.*

415 [18] [D] Et apprehenderunt me, clamantes et dicentes: Tolle inimicum nostrum. Haec verba in duobus peruetustis exemplaribus S. Donatiani non addebantur, ne in Constantiensi quidem; quibus verbis submotis vna cum coniunctione, *quidam ex Asia* refertur ad *inuenerunt me*.

[19] [A] Quidam autem ex Asia Iudaei. Non est absolutus sermo, nisi subaudias aliquid. Et, quod demiror, sensit hoc Carrensis, ac supplendum autumat *viderunt me in templo*. Quasi vero id quicquam ad huius causae defensionem pertineat, si visus est ab Asianis Iudaeis in templo. Ego puto e proximo sarcientum quod deest. Nam quum modo dixerit se fuisse purificatum in templo, sed citra tumultum, subiicit ‘caeterum quidam Asiani Iudaei’; subaudias ‘concitarunt eum tumultum, non ego’. [C] Ad hanc coniecturam facit id quod legimus capite nono: *Quum autem septem dies consummarentur, ii qui de Asia erant Iudaei, quum vidissent eum in templo, concitauerunt omnem populum, et iniecerunt ei manus*. Chrysostomus in commentariis Graecis non addit coniunctionem δέ [D] nec erat in aeditione Hispaniensi. [C] Potest et sic accipi, quasi Paulus interrogatus qui nam essent illi a quibus fuisset inuentus in templo, quia tantum dixerat: *inuenerunt*, non designata persona, responderit: *Quidam autem ex Asia Iudaei*; atque eos oportebat adesse. Potest et sic intelligi, non omnes fuisse Iudaeos Asianos, sed aliquot ex illis; qui hoc commodius poterant adesse, quod essent Asiatici, quemadmodum erat Paulus.

435 [21] [A] Nisi de vna hac [E] solummodo [A] voce. Interpres pro ἡ [C] legisse videtur [A] εἰ μὴ. Quid autem? Agnoscit Paulus hoc vnum crimen, quod ea voce concitarit seditionem? Non opinor, ni forte data opera hoc admiscuit, quo rursus Iudaeos inter se commissos a sese auerteret. [C] Rabanus in Glossa quam vocant Ordinariam, indicat hoc dictum κατ’ ἀντίφρασιν; quasi Paulus sensisset hanc vocem non posse videri causam seditionis, nec in crimen vocandam ab Asianis, qua testatus est se idem praedicare quod ipsi crederent. [A] Certe sic legunt Graeci: ἡ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς ἧς ἐκέκραξα ἐστῶς ἐν αὐτοῖς, id est: ‘aut de vna hac voce qua clamaui stans inter eos’; vt sit sensus: si nihil aliud habent, vel hoc obiiciant crimen. [C] Potest ἡ accipi pro ‘quam’, cum quo vim eandem habet aliquoties ‘nisi’; vt ‘nihil aliud habent nisi verba’, ‘nihil aliud quam verba’. 445 Ac tum quidem oportet supplere, quod vltro videtur consequi quae dicta sunt: *aut hi ipsi dicant si quid inuenerunt in me iniquitatis*. Sed non habent quod obiiciant nisi de vna hac solummodo voce.

[22] [A] Certissime sciens. Ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ, id est: 445 | ‘quum exacte nosset eam viam’. Abusus est comparatiuo vice positiui, ni referas ad Lysiam tribunum, vt intelligamus Felici notiozem fuisse eam sectae rationem quam Lysiae, quod diutius fuisset apud Iudaeos magistratu functus.

[23] [E] Et habere [A] requiem. Ἄνεσιν, id est ‘relaxationem’; hoc est: ‘ne durius aut arctius haberetur’. Ac mox nec quenquam de suis. Καὶ μηδένα 455 καλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὑπηρετεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ, id est: ‘et ne quem familiarium illius vetaret inseruire aut adire eum’. Ἰδίους enim vocat Pauli vel amicos familiares vel ministros vel discipulos. In nonnullis Graecis codicibus pro

ιδίων scriptum erat Ἰουδαίων, id est 'Iudaeorum'. At altera lectio vel hoc nomine mihi magis probatur, quod cum nostra consentiat aeditione.

460

EX CAPITE XXV

[2] Adieruntque eum principes sacerdotum. Ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ, id est: 'significarunt ei', idque priuatim. Superius vertit 'notum facere', ac mox 'adire'. [B] Interpres legisse videtur ἐνετύχησαν. Nec mihi displicet. Praesertim quum aliquanto post, vbi res narratur Agrippae, rursus aeditio verus habeat *adierunt*.

465

[3] [A] Postulantes gratiam aduersus. Αἰτούμενοι χάριν. *Gratiam* hoc loco vocat fauorem iudicis. Et mox

[5] Potentes. Δυνατοί, hoc est: 'qui possunt', et quibus commodum est, eo nos consequantur.

415-418 Et apprehenderunt ... inuenerunt me
inter 434 Paulus et 435 Nisi posuit D.
423 dixerit DE: dixerat A-C.
436 legisse videtur C-E: legit AB.
441 sic C-E: secus AB.

445 habent DE; habet C.
453 Et habere E: Vt haberet A-D.
455 ἢ B-E: καὶ A.
455 et ne B-E: et nec A.

418 *refertur* Singular; Et. takes "quidam ex Asia" as a nominal group.

419-434 *Quidam* ... Paulus The 1522 addition is a reaction to criticism from Lee, as is apparent from *Resp. ad annot. Ed. Lei, ASD IX*, 4, p. 218, ll. 449-450 with app. crit. Lee had written (P^o 54 v°): "Minor negocio et quidem aptius sarcies e verbo magis vicino. Praecedit enim hunc locum: Et apprehenderunt me clamantes, et dicentes: Tolle inimicum nostrum. Iam sequitur: Quidam autem ex Asia; quasi diceret: Qui apprehenderunt me (inquam) vt hoc etiam scias: erant ex Asia; quos oportet adesse et accusare etc."

419 *absolutus sermo* V. supra, p. 20, introd., §10.

420 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "Quidam autem ex Asia inuenerunt me in templo."

426-427 *Quum autem* ... *ei manus Act.* 21, 27 (in modern editions of Vg.: "Dum autem").

428 *Chrysostomus* In *Hom. in Act.* 50, 2, *Migne PG* 60, 346 Chrys. first quotes vs. 18 sq. as Ἐν οἷς εὐρόν μέ τινες τῶν ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαίου. οὗς εἶδει ἐπὶ σοῦ παρεῖναι, etc. and, some lines later, as Ἐν οἷς εὐρόν με, ψησίον, ἡγγισμένον ἐν τῷ ἱερῷ.

429 *aeditione Hispaniensi Complut.* Τινὲς ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαίου.

435-436 *Nisi* ... εἰ μὴ *Nov. Test.* reads: ἢ and offers the translation: "nisi (B: "aut") de vna hac (A: "solummodo") voce".

439 κατ' ἀντιφρασιν V. supra, p. 21, introd., §10, and p. 82, n. ll. 196-198 ad *Ioh.* 5, 2.

449 *Certissime sciens* Also the translation in *Nov. Test. A; B-E*: "certo sciens".

453-459 *Et habere* ... *aeditione Nov. Test. A* reads: τῶν Ἰουδαίων, *B-E*: τῶν ἰδίων, just as modern editions of *NT*; *A* offers the translation: "et habere requiem, et neque Iudaeis suis prohiberet subministrare ei, aut adire eum"; *B-E*: "sineretque eum relaxari, et ne quem ex illius familiaribus vetaret subministrare ei, aut adire eum."

461-462 *Adieruntque* ... *significarunt Nov. Test. A*: "Audieruntque", reading which Wordsworth-White and Weber give in their app. crit.; *A*: "Adierunt"; *B-E*: "Significaruntque".

462 *Superius Act.* 23, 15: "notum facite" and 24, 1: "adierunt"; cf. supra, p. 320, l. 240 sqq. and p. 322, l. 298 sqq., respectively.

464 *aliquanto post Act.* 25, 15.

LB 530 | [6] [D] Dies non amplius quam octo aut decem. Graeci legunt
471 πλείονας ἢ δέκα, id est 'plures quam decem'.

[11] [A] Si enim nocui aut dignum. Εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, id est: 'si laedo' aut 'si iniuriam facio'. [E] Repente mutauit tempus. Sequitur enim πέπραχα, vnde ἀδικῶ hic sonare videtur actum ἐμμένοντα, 'si sum iniurius' aut 'sum in noxa'.

475 [15] [A] Postulantes aduersus illum damnationem. Δίκην, quod causam ac litem siue ius significat, nonnunquam et poenam. Nos vertimus [C] *sententiam*; verti poterat [A] 'cognitionem'. Quis enim postulat damnationem a iudice indicta causa? [C] Sed postulabant, vt ficta specie cognitionis Paulus videretur iure damnatus. Id enim indicant verba Festi: *non est consuetudo Romanis [D] donare aliquem hominem*, [C] et caetera. Et tamen qui malunt δίκην verti 'poenam' aut 'damnationem', verbo magis a nobis dissident quam sententia. Nec enim in aliud postulabant cognitionem, nisi vt damnaretur ficto iuris praetextu. Proinde in horum gratiam posuimus *sententiam* pro cognitione.

485 [16] [A] Aliquem donare prius quam. In nonnullis scriptum erat *damnare* pro *donare*; quod praecesserit de postulata damnatione. Caeterum Graece est χαρίζεσθαι εἰς ἀπώλειαν, id est: 'donare in perniciem' siue 'in interitum'. Est autem χαρίζεσθαι 'in gratiam alicuius donare'.

LB 531 | [18] Nullam causam deferebant, de quibus ego suspicabar
490 malum. Locus hic apud Latinos nonnihil est corruptus, quum apud Graecos syncerus habeatur: οὐδὲ μίαν αἰτίαν ἐπέφερον ὧν ὑπενόουν ἐγώ, id est: 'nullum crimen intentabant super hisce rebus de quibus suspicabar ego'. Suspiciabatur enim eos accusaturos Paulum de aliis rebus quam de quaestionibus legis, quas vt supersticiosas negligebant Romani.

495 [23] Cum multa ambitione. Μετὰ πολλῆς φαντασίας, id est 'cum multa ostentatione'. Nos 'strepitum' siue 'apparatum' dicere possumus. [C] Annotauit hoc ante nos Beda.

[24] [A] Interpellauit me. Ἐνέτυχόν μοι, id est: 'adiit' siue 'conuenit me'. Quanquam hoc sane recte vertit interpres.

500 [26] Adduxi eum ad vos. Ἐφ' ὑμῶν καὶ μάλιστα ἐπὶ σοῦ, quod magis sonat Graecis 'ad cognitionem' siue 'iudicium tuum' quam 'ad te' aut 'ad vos'.

[27] Sine ratione mihi videtur. Ἄλογον, id est 'iniquum', quod vulgo vocant 'irrationabile'.

EX CAPITE XXVI

505 [2] Aestimo me beatum. Vt ne quid causemur quod pro 'existimo' dixit: *aestimo*, quum Graece sit ἡγημαί, quod: *quum sim defensurus* pro 'quod sim defensurus'. Caeterum ἐπὶ σοῦ, *apud te*, belle vertit; quum antea verterit *ad te*. Iam quum praecesserit *apud te*, vide quam concinne cohaereat *maxime te sciente*. Verum illud omnium suauissimum, quod addit *omnia quae apud nos sunt consuetudines et quaestiones*; ceu fas sit ita loqui: *omnia consuetudines et quaestiones*.

Atqui Hieronymus in libro quem scripsit ad Pammachium De optimo genere dicendi, citans hunc locum, vertit ad hunc modum: *De omnibus quibus accusor a Iudaeis, o rex Agrippa, existimo me beatum, quum apud te sim hodie defendendus, qui praecipue nosti cunctas quae in Iudaeis sunt consuetudines et quaestiones.* [D] 515 Atque huius loci per Hieronymum restituti meminit Beda.

494 Romani C–E: Rhomani AB.
500 ῥωμῶν B–E: ῥημῶν A.

502 ratione mihi E: ratione enim mihi A–D.
510 ceu fas B–E: ceu theologis fas A.

470–471 *Dies ... quam decem* Modern editions of *NT* read: ἡμέρας οὐ πλείους ἢ δέκα. *Nov. Test.* reads: ἡμέρας πλείους ἢ δέκα and gives the translation: “diebus (A: “dies”) amplius quam decem”.

472–473 *Si enim ... facio* In *Nov. Test.* Fr. does what he disapproves of in *Vg.*: he varies the translation: “nullam iniuriam feci ... nocui.”

474 *actum ἐμμένοντα* Cf. supra, p. 57, l. 637, ad *Ioh.* 1, 26: “actionem manentem.”

476–478 *Postulantes ... cognitionem* *Nov. Test. AB*: “cognitionem”; C–E: “sententiam”.

485–488 *Aliquem ... donare* Modern editions of *NT* do not contain εἰς ἀπόλειαν in the text; Tischendorf, Merk and Nestle mention it in their app. crit. *Nov. Test.* offers the translation: “donare aliquem hominem ut pereat.” Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 1: “Quidam codices habent ‘damnare’, quidam ‘donare’. Graece est ‘donare’ siue ‘gratificari’, in perditione siue in interitum: χαρίζεσθαι εἰς ἀπόλειαν.”

491 οὐδὲ μίαν ... ἐγὼ Modern editions of *NT* read: ὧν ἐγὼ ὑπερούσων πονηρῶν (Nestle and Aland et al.) or πονηρῶν (Tischendorf and Merk).

491–492 *nullum .... ego* *Nov. Test.*: “nullum crimen intentabant (B–E: “intendebant”) super hisce rebus de quibus ego suspicabar.”

495 *Cum multa ambitione* *Nov. Test.*: “cum multo apparatu”.

497 *Beda Retract. in Act.* 25, 23, *CCSL* 121, p. 160: “Pro ‘ambitione’ in Graeco φαντασίας scriptum est, quo nomine designatur multiplex apparatus et pompa regalis officii, quo ille ambiente, id est, circumdante se vndique stipabatur.” This passage is quoted freely in the *Glossa Ordinaria*, ad locum.

502 *iniquum* The translation in *Nov. Test.*

505–530 *Aestimo ... sciens* The 1519 alteration is due to Lee’s criticism, the 1527 additions are influenced by Stunica and Sutor. In his *Annotations* (Nr. 136, f° 54 v° - 55 r°) Lee criticized the passage in l. 510, which in the 1516

edition read: “ceu theologis fas sit, ita loqui omnia consuetudines et quaestiones”. He reproached Er. for maligning theologians time and again. If this text is translated badly, it is not their fault. And if so, there are theologians who do not study eloquence and do not speak Latin well enough, but are occupied with something better, the study of the doctrine of the Spirit. And perhaps a copyist wrote “omnia” instead of “omnes”. Er. defends himself in *Resp. ad annot. Ed. Lei*, *ASD* IX, 4, pp. 218–219, ll. 452–462. Stunica raises the following objections in the *Assertio*: the preposition “de” does not need to be repeated in “De omnibus quibus accusor”; “aestimo” is often found in Cic.; in “beatum apud te” the comma should be placed between “beatum” and “apud te”, because the Greek equivalent of “apud te” refers to what follows; and the linking of “omnia” with “consuetudines et quaestiones” could be a mistake of a copyist. Er. mentions this criticism in *Epist. apolog. adv. Stun.* 35, *LB* IX, 397 F - 398 AB. The quotation from Jerome in ll. 512–514 is also mentioned in *Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.*, *LB* IX, 766 D; so the 1527 additions about Beda may be influenced by criticism from Sutor. Cf. Bentley, *Humanists*, p. 162.

511 *Hieronymus Epist.* 57, 1, 1 (*CSEL* 54, p. 504, reads: “aestimo”; Migne *PL* 22, 568: “existimo”).

515 *Beda Expos. Act.* 26, 2, *CCSL* 121, p. 92: “Hunc versum alia editio sic transtulit: ‘Aestimo me ipsum beatum apud te incipiens rationem reddere hodie’, qui a sancto Hieronimo quodam loco [*Epist.* 57, *CSEL* 54, p. 504] cum sua expositione sic positus est: ‘De omnibus quibus accusor a Iudaeis, o rex Agrippa, aestimo me beatum, cum apud te sim hodie defendendus, qui praecipue nosti cunctas quae in Iudaeis sunt consuetudines et quaestiones. Legerat enim illud Isaiæ [according to Migne *PL* 22, 568 *Sir.* 25,

[A] Nos vertimus hunc in modum: *Super omnibus de quibus accusor a Iudaeis, rex Agrippa, existimo me beatum, qui causam dicturus sim hodie apud te, quod tu maxime sis gnarus earum quae apud Iudaeos sunt et quaestionum et consuetudinum.*

LB 532 Graeca sic habent: Περὶ πάντων ὧν ἐγκαλοῦμαι ὑπὸ | τῶν Ἰουδαίων, βασιλεῦ
520 Ἀγρίππα, ἤγημαι ἑμαυτὸν μακάριον, μέλλων ἀπολογεῖσθαι ἐπὶ σοῦ σήμερον, μάλιστα γνώστην ὄντα σε πάντων τῶν κατ' Ἰουδαίους ἡθῶν τε καὶ ζητημάτων. [B] Quanquam dure congruit ὄντα σε, nisi forte scribendum erat ὄντος σοῦ; [E] aut nisi placet accusandi casum pro genitiuo poni absolute. [D] Hic Beda refert aliam aeditionem, quae sic habuerit: *Aestimo meipsum beatum apud te incipiens reddere rationem hodie.* Libens rogarim istos qui contendunt hanc translationem esse Hieronymi, et afflatu Spiritus Sancti proditam, et haeticum esse quicquid ab ea diuersum est: 'Cur Hieronymus ausus est eam immutare? Aut si post haec emendauit, cur delectatus est inutili solocismo, praesertim quum Graecus sermo tale nihil habeat?' In ὄντα consentiunt Graeci codices, nec video solutionem, nisi subaudiamus εἰδώς, id est 'sciens'.

[4] [A] Quae ab initio fuit in gente mea. Bis est hoc loco ἀνωθεν, quod interpres vertit *ab initio*. Significat autem vitae seriem ab initio vsque ad finem.

[5] Secundum certissimam sectam. Κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν. 535 Pharisaeorum sectam haeresim vocauit, haud dubie quin in bonam partem. Deinde quod hic vertit *certissimam*, Graecis est ἀκριβεστάτην, hoc est 'exactissimam ac diligentissimam'; quod esset eruditior ac rigidior quam Sadducaeorum, proximeque ad verum accedens.

[6] Et nunc in spe quae ad patres. Ἐπ' ἐλπίδι. Melius erat 'de spe' [E] siue 'ob spem'. [A] Et mox

[7] Duodecim tribus. Τὸ δωδεκάφυλον. Graecis vna dictio est, quae significat non vnam aut alteram sectam, sed vniuersam gentem Iudaeorum in duodecim tribus distinctam; cui respondet participium λατρεῦον; quod, vt saepe iam diximus, cultum numinis significat; [B] vnde nos vertimus *colentes Deum*. [A] 545 Caeterum apud nos desunt duo verba, ἐν ἐκτενεία, id est 'acriter' siue 'assidue', vt legas 'duodecim tribus instanter nocte ac die seruiuimus'.

[10] [B] Detuli sententiam. Κατήνεγκα ψῆφον. Incertum an sentiat illum adduxisse decretum a synagoga factum an ipsum quoque suo suffragio damnasse Christianos. [C] Nam fert sententiam iudex, fert suffragium qui dicit in concilio 533 sententiam, et defert | minister aut exequutor. In posteriore sententia est Lyranus, 551 in priore Rabanus.

[12] [B] In quibus dum irem. Ἐν οἷς, hoc est 'in his versans' et 'haec agens'; qua figura sermonis et antea semel est vsus.

[16] [A] Vt constituam te ministrum. Προχειρίσασθαι, id est: 'vt praeparem'; quod ante vertit 'praedordinare'.

[17] Eripiens te de populis et gentibus in quas. Graecis est ἐκ τοῦ λαοῦ, id est 'de populo'; sentiens nimirum 'de Iudaeis'. Et nonnulli Graeci codices pro 'populo' habebant 'Iudaeis'. Repetit ad eundem modum paulopost:

560 τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι, id est 'populo et gentibus'. Verum apud illos non est *in quas*, vt respondeat *gentibus*, sed οὓς, id est 'ad quos'; rei magis habita ratione quam vocis.

[20] [B] Digna poenitentiae opera. Si *digna* sumis absolute, bene habet oratio; sin minus, 'opera digna poenitentia' siue 'pocnitentiae' sunt quorum iure pocniteat; [C] de quo nonnihil dictum est nobis Matthaei capite tertio.

565 [21] [A] Volentes me interficere. Διαχειρίσασθαι, quod magis significat 'iniecta manu violare' quam 'interficere'.

541 vna E: vnica A-D.

554 ministrum B-E: magistrum A.

563 siue E: seu B-D.

12 secundum LXX; according to CCSL 121, p. 92, *Sir.* 25, 9]: Beatus qui in aures loquitur audientis, et nouerat tantum orationis verba proficere quantum iudicis prudentia cognouisset.' Beda's text is quoted freely in the *Glossa Ordinaria*.

516-518 *Super ... consuetudinum Nov. Test.*: "Super ... sim apud te hodie, quum tu maxime ... et consuetudinum et quaestionum."

522 ὅντα σε Moulton, 3, p. 162, does not discuss this as a problem, but connects it with ἐπιστάμενος, which he reads after ζητημάτων. A.T. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, New York, 1919, presents it as an anacoluthon on p. 439, as an accusative absolute on p. 490 and as a possible accusative absolute on p. 1130.

523 Beda V. supra, p. 331, n. l. 515.

528 *soloecismo* V. supra, p. 23, introd., §10.

536 *certissimam* Also the translation in *Nov. Test. A*; B-E: "exquisitissimam".

539 *in spe* *Nov. Test. A*: "in spe"; B-D: "fretus spe"; E: "ob spem".

541-546 *Duodecim ... seruiuimus* *Nov. Test.* includes ἐν ἑκτενείῃ and offers the translation: "duodecim tribus nostrae nocte et die seruientes (B-E: "instanter nocte et die colentes Deum") sperant". Cf. supra, p. 266, l. 24 sq.

550 *Lyranus Postilla*, ad locum: "Detuli sententiam". Non tamen sicut iudex, quia Paulus nunc non erat iudex, sed adhuc iuuenis, sed quia sententiam datam a principe sacerdotum et aliis senioribus deferebat executoribus; vnde supra in fine 7. ca. [Act. 7, 58

sq.] dicitur quod 'testes deposuerunt vestimenta sua secus pedes adolescentis, qui vocabatur Saulus, et lapidabant Stephanum'" etc.

551 *Rabanus Glossa Ordinaria*, ad locum: "R.: Iudicauit illos occidendos, non ait occidi nisi forte ad occisionem pertineat quod sequitur: 'puniens eos' etc. et 'amplius insanicens' etc."

552-553 Ἐν οὓς ... *usus* Et. probably refers to *Lc.* 12, 1. The translation in *Nov. Test. A* reads: "In quibus dum irem", just as in *Vg.*; in B-E: "Quarum rerum studio quum irem".

556-561 *Eripiens ... vocis* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 1: "De populo' legendum est, hoc est 'Iudaeorum'. Nam et quidam Graeci codices habent 'Iudaeorum' et 'quos', non 'quas', vt Graece est, et illud indicat oculos eorum, videlicet 'vt aperias oculos eos, in quos' siue 'ad quos mittam te'. Neque nunc apud Gracos est ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἔθνῶν εἰς οὓς ἐγὼ σε ἀποστελῶ." *Nov. Test. A*: "populis"; A' B-E: "populo". According to Tischendorf's app. crit. τῶν Ἰουδαίων is to be found in the manuscripts 5, 8, 44, 99, 12^{lect} and 17^{lect}, the last two being lectionaries.

558 *paulopost* *Act.* 26, 23.

562-564 *Digna ... poeniteat* *Nov. Test. A*: "digna poenitentiae opera facientes"; B-E: "opera facientes digna his (BC: "iis") qui resipissent".

564 *de quo ... tertio* V. *Annot. in Mt.* 3, 8, *ASD* VI, 5, p. 118, l. 221 sq.

565-566 *Volentes ... interficere* Modern editions of *Vg.* read: "tentabant" or "temptabant interficere"; *Nov. Test. A*: "tentauerunt inicere manus", B-E: "tentauerunt interficere."

[23] Si passibilis Christus. Εἰ παθητὸς ὁ Χριστός, 'an pati debuerit Christus'. Sic enim disputabat ex prophetis, vt ostenderet illorum vaticinia competere in Christum. Siquidem haec referenda sunt ad praedictionem prophetarum, non ad Christum passum; alioqui parum apte cohaerebit *lumen annunciaturus sit populo*.

[26] [B] Neque enim in angulo quicquam horum gestum est. Non | displicet quod legit interpres; Graeci tamen aliquanto secus habent: οὐ γὰρ ἐστὶν ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτο, id est: 'neque enim hoc in angulo factum est'.

[28] [A] In modico suades. Ἐν ὀλίγῳ [B] με [A] πείθεις. Primum 'modicum' pro 'paulo' suo more vsurpat. Deinde inter 'suadere' et 'persuadere' non sentit esse discrimen apud Latinos, etiam si apud Graecos vnicum verbum nostris duobus respondet. Caeterum haud erat in procliui commode locum hunc vertere. Valla putat ita reddi potuisse: *Parum abest quin persuadeas me fieri Christianum. Cui Paulus dixit: Optarim apud Deum, siue parum siue multum abest. Arbitror et ita reddi potuisse: 'Aliquantulum mihi persuades vt fiam Christianus. Et Paulus ait: Optarim a Deo, vt non solum aliquantulum, verum etiam multum, neque te tantum, sed et omneis qui audiunt me hodie' [B] et caetera. Neque enim opinor id sensisse Agrippam, parum abesse quin cuperet fieri Christianus, sed aliquantulum huc propensum esse redditum oratione Pauli.*

[A]

EX CAPITE XXVII

[1] Vt autem iudicatum est eum. Ἐκρίθη, id est: 'decretum est' siue 'constitutum'. Nec ad Paulum refertur, sed ad regem et praesidem, qui sic statuerant audito Paulo. [E] Et [A] tradiderunt Paulum cum reliquis custodiis. Παρεδίδουν τὸν τε Παῦλον καὶ τινὰς ἑτέρους δεσμώτας, id est: 'tradiderunt tum Paulum, tum alios quosdam vinctos'.

[2] Nauim Adrumetinam. Carrens interpretatur Adrumetinam nauem quae Romam petat. Caeterum Adrumetum siue Adrumetium ciuitas est Mysiae, autore Stephano. Est et Adramyttis insula Lyciae, et Adrumes Adrumetis ciuitas Aphraicae; vnde dicendum erat: *Adrumetinam*, [B] licet in his variant codices. Nam Hieronymus, aut si quis alius fuit autor, in catalogo locorum huius operis indicat Adrumetum esse ciuitatem in Byzacio regione Africae. Plinius Adrumetum vocat neutro genere. In Graecis codicibus Adramyttinam legimus. Et Stephanus ab Adramyttio oppido deformat Adramyttenum.

[5] [E] Venimus [A] Lystram quae est Lyciae. Κατήλθομεν εἰς Μύρα τῆς Λυκίας, id est: 'deuenimus Myram, quae est Lyciae' siue 'ciuitatem Lyciae'. Pronunciatur autem bifariam, genere neutro et foeminino; [C] meminit huius Strabo libro decimoquarto. [A] Caeterum Lystra Lycaoniae est, non Lyciae. Carrens homo vigilans admonet hoc loco apud Graecos haberi 'Smyrnam', sed ab Hieronymo poni 'Myrtham'. [B] Et omnino in recensione locorum huius operis meminit Smyrnae Lyciae, admonens in nonnullis exemplaribus fuisse scriptum *Venimus in Lystram quae est in Cilicia*; atque eo loco pannum suum assuit nescio

quis: *Porro Hieronymus in libris Hebraeorum nominum ponit Smyrnam, et interpretatur 'amaram'*. [D] Verum de locis accuratius disseremus in Peregrinatione diui Pauli.

610

[7] [A] Tarde nauigaremus. Graecis composita est dictio, βραδυπλοῦντες. [B] Gnidum. Gnidus insula est opposita Asiae, spectans prouinciam Cariam, atque est eiusdem nominis oppidum in insula Calymna, autore Hieronymo [E]

569 Christum B-E: Cristum A.

583 omneis B-E: omnes A.

592 Adrumetinam nauem C-E: Adrumenti-
nam nauem AB.

593 Romam E: Rhomam A-D.

594 Adramyttis B-E: Adramattis A.

597 Byzacio F: Bazatio B-D.

598 Adramyttinam F: Adrumyttinam B-E.

600 Venimus Lystram E: Peruenimus in Lys-
tram A-D.

611 est dictio E: dictio est A-D.

612 Cariam E: Cathiam B-D.

567-568 *Si passibilis ... Christus Nov. Test. A:* "an passibilis Christus"; B-E: "an passurus fuerit Christus".

572-574 *Neque enim ... factum est Nov. Test. A* is equal to *Vg.* B-E: "Neque enim hoc in angulo gestum est".

575-578 *In modico ... respondet Nov. Test. A:* "In modico suades"; B-E: "Modica ex parte persuades". Cf. *Annot. in Act.* 21, 14, supra, p. 308, ll. 973-978.

579 *Valla Annot.*, Garin I, p. 854, col. 2, reads: "Iam superius admonui istius verbi non 'suades' sed 'persuades' dicendum fuisse, quem locum, quia parum eleganter transferatur, sic ego transtulissem: 'Parum abest quin persuadeas me fieri Christianum; cui Paulus dixit: 'Optarem apud Deum' siue 'votum facerem Deo', siue 'parum' siue 'multum abest', ὁ δὲ Παῦλος εἶπεν. εὐξάμεην ἔν τῷ Θεῷ."

580-583 *Optarim ... hodie Nov. Test. A:* "Optarim Deo et in modico et in magno non tantum te, sed etiam omnes qui audiunt hodie fieri tales qualis ego sum"; B-E: "Optarim a Deo, ut non solum modica ex parte, verumetiam magna: non te modo, sed omnes etiam qui me audiunt hodie, esse tales qualis ego sum."

587 *decretum est* The translation in *Nov. Test.*

589-591 *Et tradiderunt ... vinctos Nov. Test.:* "tradiderunt et Paulum et quosdam alios vinctos" (A: "carcerarios"). Cf. *Valla, Annot.*, Garin, I, p. 854, col. 2: "Graece est 'et quasdam alias custodias' siue, ut ad verbum transferam, 'et quosdam alios vinctos', καὶ τινὰς ἑτέρους δεσμώτας."

592 *Carrensis* Hugh of St. Cher does not write what Er. suggests, but: "Hoc capitulum diuiditur in quinque partes. In prima dicitur

quod centurio tradito sibi Paulo cum caeteris vinctis, volens nauigare in Italiam ascendit nauem Hadrumetinam et per Sidonem et Cyprum venit Lystram. In secunda quod ascenderunt nauem Alexandrinam, et per Boni portus venerunt Thalassam."

594-599 *Stephano ... Stephanus Ethnica*, p. 27: Ἀδραμύτειον, πόλις τῆς κατὰ Κάικον Μυσίας ... Ὁ πολίτης Ἀδραμυτηνός ... λέγεται δὲ καὶ Ἀδραμύττιον διὰ τοῦ ἰ ..., ὡς Κρατῖνος ..."

596 *Hieronymus Beda, Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 172: "Hadrumetus: ciuitas in Byzacio, regione Africae."

597 *Plinius Nat.* V, 4, 3, 25 and VI, 34, 39, 212.

600-602 *Venimus Lystram ... foeminino Nov. Test.:* "peruenimus Myram, quae est Lyciae". Cf. *Valla, Annot.*, Garin, I, p. 854, col. 2: "Graece est: 'deuenimus in Myra quae sunt Lyciae, κατήλθομεν εἰς Μύρα τῆς Λυκίας."

603 *Strabo Geogr.* XIV, 3, 7 (666): Ἐἶτα Μύρα ἐν εἰκοσι σταδίοις ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἐπὶ μετώρου λόφου.

603-609 *Carrensis ... amaram* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "'Lytic ciuitas'. B. Pro Listra in Graeco dicitur Smyrna. Hieronymus vero myrrham ponit." This a free quotation from *Beda, Retract. in Act.* 27, 5, *CCSL* 121, p. 161. The reference to Jerome in l. 608 sqq. concerns *Interpret. Hebr. nom.*, *CCSL* 72, p. 147; cf. supra, introd., p. 7.

609-610 *Verum ... Pauli Peregrin. apost.*, LB VI, 425-430, and VII, 653-658.

613 *Hieronymo* Er. refers to *Beda, Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 170: "Cnidus, insula contra Asiam. Coos: nobilissima contra Asiam 'insula adiacens prouinciae Atticae', et est eiusdem nominis oppidum in insula Calumna." But in the text he has consulted,

in libello qui fertur ipsius titulo, quem sequutus est Beda. At Pomponius Mela
 615 ostendit Gnidum esse oppidum in cornu peninsulae Cariae; et huic sententiae
 suffragatur Ptolemaeus in prima Asiae tabula. Constat autem illos tunc legisse
 oras Asiae Minoris, in qua est Caria. [C] Recenset et hanc Strabo libro decimo-
 quarto, [E] qui eam appellat insulam, quum fateatur aggeribus continenti iunc-
 tam. Ambitu vero esse septem stadiorum, duos habentem portus, vt ipse loci
 620 situs in edito, velut ad spectaculum expositus, efficiat, vt insula videatur habere
 duas ciuitates, hoc est: *διπλόλις* esse. Horatius in Odis indicat hoc loco solere coli
 Venerem:

O Venus regina Gnidi Paphique.

Beda indicat in quibusdam codicibus pro *Gnidum* scriptum *Chium*, sed reiicit.
 625 [A] Iuxta Salmonem. Salmon ciuitas est maritima insulae Cretae [B] autore
 Hieronymo.

[8] [A] Qui vocatur Boni portus. *Boni portus* pluratiui sunt numeri,
Καλοὺς λιμένας, quanquam magis dixit: 'Pulchros portus' quam 'Bonos'. Sentit
 autem, ni fallor, de ciuitate Cretensium, cui nomen *Καλή ἀκτή*, id est 'Pulchrum
 630 littus'; [B] cuius meminit Stephanus. [A] Cui iuxta erat ciuitas *Thalassa*.
 Indicat et diuus Hieronymus hunc locum corrupte legi *Thalassa*. Quanquam id
 ipsum quod vice corrupti vocabuli subiecit, in vulgatis codicibus corruptum erat;
 siquidem scriptum erat 'Laphet'. Graeci legunt 'Lassaea', quae et ipsa ciuitas est
 littoralis Cretae, haud procul a Bonis portibus. [D] Quidam excusi codices pro
 635 *Thalassa* habebant 'Thessala'.

[9] [C] Eo quod ieiunium iam praeterisset. *Διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν
 ἤδη παρελκλυθέναι*. Non me fugit quibusdam hic ieiunium esse tempus aliquod,
 quo ex more soliti sint ieiunare Iudaei. Sed primum, quid centurioni et nautis
 640 cum huiusmodi ieiuniis? Deinde, si iam praeterierat ieiunium, eo commodior
 debebat esse nauigatio. [E] Burgensis indicat praecipuum apud Iudaeos ieiunium
 incidere solere circiter aequinoctium autumnale, quo tempore iam incommodior
 est nauigatio. Atqui Iudaeis non vnum erat ieiunii tempus, et circiter aequinoc-
 645 tium autumnale sat commoda nauigatio | est. Burgensis contendit ieiunium
 Iudaeorum fuisse omnium praecipuum quod celebrabatur festo expiationis. Id
 autem festum incidebat in diem mensis septimi decimum, qui mensis fere conue-
 nit cum Septembri. Restabat autem longa nauigatio, quum immineret October
 ac Nouember, menses parum accommodi ad nauigandum olim quidem, quum
 hodie nostri nautae vel media bruma volitent per omnia maria. Is cuius extant in
 hoc opus Graeci commentarii titulo Chrysostomi, per *ieiunium* vult intelligi non
 650 in diem nautarum, sed anni tempus, astipulans Burgensi. Accedit huc et illud
 argumentum, quod hoc ieiunium appellat *νηστείαν*, quae vox fere pro religioso
 ieiunio usurpatur, nautarum in diem *ἀσιτίαν* vocat. Quanquam vtraque vox ean-
 dem habet etymologiam a priuatione cibi, *νηστεύειν*, *νῆ ἐσθίειν*. Adiuuat hanc
 655 opinionem quod additur articulus, *τὴν νηστείαν*, qui non quoduis ieiunium, sed
 notum ac celebre nobis designat.

660 Sed quaerendum quid agat illic coniunctio καί: διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεκλήλυθέναι, 'eo quod iam etiam ieiunii tempus praeterisset'. Indicat coniunctio nauigationem duplici nomine fore periculosam, et quod tempestas vrgeret, et quod instaret tempus quod per se reddit incommodam nauigationem. Prius sequuti fuimus [C] Lyrani sententiam, qui putat illis quum suppeteret com-

631 Thalassa B-F: Ἰάλασσα A.

640-660 Burgensis ... Lyrani E: Proinde hac

quidem in parte sequuti sumus Lyrani CD.

"Coos" was omitted, just as in Migne PL 23, 1300 B. A note in CCSI. mentions that the quotation is from Isid. Orig. XIV, 6, 30.

614 Beda V. infra, n. l. 624.

614 Pomponius Mela De chorographia, I, 16, 84:

"Tum Cnidus in cornu paene insulae."

616 Ptolemaeus The first map of Asia belonging to Geogr.

617 Strabo Geogr. XIV, 2, 6 (653) and 2, 15 (656).

621 Horatius Carm. I, 30, 1.

624 Beda In Expos. Act. 27, 7, CCSI 121, p. 93, Beda quotes "contra Cium" in the Bible text and adds: "Melius legitur contra Cnidum quae est insula contra Asiam."

626 Hieronymo Beda, Nom. reg. loc. Act., CCSI 121, p. 177.

628 Καλός ... Bonos In the sense of "good" καλός is already found in Hom. Od. VI, 263: καλός δὲ ἡμῶν. Liddell-Scott, s. v.

630 Stephanus Steph. Byz. sees mention a Καλή ἀκτί, but as a πάλαι Σικελῶν (Ethnica, p. 348).

631 Hieronymus Beda, Nom. reg. loc. Act., CCSI 121, p. 173: "Lasea: ciuitas litoraria Cretae insulae iuxta locum 'qui vocatur boni portus', vt ipse Lucas exponit, pro qua quidam corrupte Ἰάλασσα legunt." The word "Lapher" is not mentioned by Wordsworth-White and Weber in their critical apparatus.

640 Burgensis Paulus of Burgos (c. 1353-1435; v. infra, p. 359, Some Biographical Data), saw in the remark "eo quod ieiunium iam praeterisset" an indication of the beginning of the autumn storms, as is apparent from the first Additio to chapter 27: "In cap. xxvii, vbi dicitur in Postil.: 'Et cum iam non esset tuta nauigatio', hoc quod dicitur: 'Cum iam non esset tuta nauigatio, eo quod ieiunium iam praecesserat', non videtur referendum ad debilitatem nautarum propter paucitatem comestionis praeteritae; tum quia propter hoc non proprie diceretur non esse tuta

nauigatio, sed quod nautae erant debiles; nauigatio enim non tuta fuisset cum fortioribus nautis; tum quia nautae propter tempestatem et timorem non desinunt sustentationem cibi sumere, in tantum quod dicantur ieiuni. Vnde melius videtur dicendum quod ratio huius quod dicitur: 'Cum iam non esset tuta nauigatio', est propter temporum differentiam, quia iam tempus autumnale incipiebat, in quo non sunt tute nauigationes, praesertim longinque; quod autem iam incipiebat autumnale tempus declarat, cum subdit 'eo quod ieiunium iam praeterisset'. Ad quod sciendum quod ieiunium principalissimum et celeberrimum Iudaeorum est festum expiationis; quod est decima mensis septimi, vt habetur Leui. xvi. c. [3^b-28], qui quidem mensis concurrit communiter cum mense Septembris. Et sic eius x. dies communiter est prope equinoctium autumnale a parte ante vel post. Et sic incipiebat tempus ineptum ad nauigandum. Nec obstat quod obiicit postillator, dicens quod centurio, milites et naute talia ieiunia non seruabant, quia haec ratio non dependet ex obseruantia ieiunii, sed ex mutatione temporum ab estate in autumnum." The passage by Nicholas of Lyra to which he reacts is to be found below, in n. l. 660.

649 Chrysostomi Hom. in Act. 53, 1, Migne PG 60, 368.

660 Lyrani Postilla, ad locum: "Cum iam non esset, etc.": Aliqui dicunt quod istud ieiunium fuit Christianorum ante natiuitatem Domini vel Iudeorum pro morte Godoliae [v. 2. Reg. 25, 25 and Ir. 41, 2] vel pro templi destructione. Sed nullum istorum videtur verum, quia centurio et milites et etiam nautae, saltem pro maiori parte erant gentiles haec ieiunia non seruantes. Ideo magis videtur, quod hoc ieiunium fuit in mari, vbi propter tempestatem non vacabat nautis comedere nisi parum, propter nauis regimen,

meatus, tamen ob curam ac moerorem non vacasse cibum sumere. Atque ideo [E] Paulus [C] suadet manendum, quo liceat reficere corpora. [E] Quin et illud mirum videri potest, quomodo nautae, edax hominum genus, quatuordecim dies durauerint ἄσιτοι, id est 'impasti'; nisi forte non sumpsisse cibum dicuntur qui per ocium non egerint conuiuium, quemadmodum solent nautae tranquillo mari. [A] Consolabatur eos Paulus. Quid acciderat illis, vt egerent consolatore? Nam Graecis est παρήγει, id est 'hortabatur' siue 'admonebat', ne longius irent; quanquam ipsa Pauli oratio, quae mox subiicitur, satis arguit illum non consolari, sed dare consilium.

670 [10] Incipit esse nauigatio. Μέλλειν ἔσεσθαι, id est: 'futuram esse nauigationem'; quod tamen frequenter ad hunc vertit modum.

[12] Deuenientes Phoenicem hyemare. *Phoenicem* hic est accusatiuus a Phoenix, quae Graecis palmam significat; vnde et Phoenicen Syriae partem apparet dictam. Ipse Lucas indicat esse portum Cretae huius nominis. Ad Africum et [E] ad [A] Corum. Ventorum nomina sunt. Duos nominat, quod ad vtrunque vergeret is portus. Dixit quispiam: Quorsum opus erat hoc admonere quod nemo nesciebat? Imo quorsum attinebat, vt Hugo Carrensis, tantus theologus, adscriberet commentariis *Chorum* esse *insulam* aut *ciuitatem in Creia?* Vsqueadeo nihil referebat vtrum nouam extrueret insulam an nouam conderet ciuitatem in vetustissima insula.

680 [13] Quum sustulissent de Asson. Ἄσαντες Ἄσσον, id est: 'quum sustulissent Asson'. Incertum autem an illuc appulerint et rursus inde soluentes praeteruecti sint Cretam an Asso praeterita putarint se iam esse in tuto. Est enim Assos maritima Lyciae ciuitas, in aedito sita promontorio, adeo vt parum tutum sit accedere. Vnde iocus Nicostrati citharoedi:

Ἄσσον ἴθ' ὡς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἔκηχι,

id est: 'Asson eas, vt citius ad exitii terminos peruenias'. Ac Hieronymus quidem Asson ponit in Asia, [B] maritimam vrbem, quae eadem dicta sit Apollonia, teste Plinio quoque libro quinto, capite trigesimo. [A] Caeterum opinor Lucam sentire de Asso, oppidulo Cretae; vnde dictus est et Iupiter Asius. Nam adhuc lambebant littora Cretae.

LB 537 | [14] Ventus Typhonicus. Vnus est e ventis subitis ac repentinis nomine Typhon. Quibus omnibus illud est commune, quod exhalante terra coorti, nubibus obductis inclusi non vno erumpant modo. Nam vagantes ac torrentium more ruentes tonitrua et fulgura aedunt. Caeterum maiore illati pondere incursuque, si flatu siccam ruperint nubem, procellam gignunt, quae Graecis dicitur ἐκνεφίς. Sin vero depresso sinu arctius rotati effregerint sine igni – hoc est: sine fulmine – vorticem faciunt, qui Typhon vocatur, id est: vibratus Ecnephias. Defert hic aliquid secum e nube gelida abreptum, conuoluens versansque et ruinam suam illo pondere aggrauans, locum ex loco mutans rapida vertigine. Quod si maiore depressae nubis eruperit specu, sed minus alto quam procella, nec sine fragore, turbo dicitur, proxima quaeque prosternens. Idem si fuerit ardentior accen-

705 susque, 'prester' dicitur, amburens contacta pariter ac proterens. Porro Typhonem Plinius appellat praecipuam nauigantium pestem, vt qui non antemnas modo, verum etiam ipsa nauigija contorta frangat. Caeterum tanto malo [D] scribit [A] tenui remedio occurri, si acetum in aduenientem effundas, cuius vis frigidissima est. Idem illisu ipso re percussus correpta secum in coelum refert sorbetque in excelsum. Dictus est autem Typhon a Graeco verbo τύφω, quod est 'inflammo'. [C] Rabanus in Glossa Ordinaria super verbo *Typhonicus* adscribit: 'Alia translatio: Ventus tempestiuus'. Suspicio aliquem commenti vice adscripsisse: 'Ventus

710

675 ad Corum E: Chorum A-D.

683 sint B-E: sunt A.

et aliis propter timorem, propter quod nauetae debiliores erant facti." This text is comparable with the text in the *Glossa Ordinaria*, which is ascribed to Rabanus Maurus: "Fames magna in nauigio infirmiores reddens nautas. Alii dicunt quadragesimam ante natale Domini, quod non est probabile. Melius ieiunium septimum putandum est, in quo occisus erat Go<do>lias. Vel dies ieiunii decimi in Ianuario, quando cognouerunt in Babilone captiui templum esse destructum."

666-669 *Consolabatur ... consilium* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 854, col. 2: "Non consolabatur eos Paulus, quippe quos nondum videbat aliquid passos aut pati timentes, sed passuros; ergo admonebat eos, ne discederent; et ita habet veritas Graeca, παρήγει." *Nov. Test.*: "admonebat".

670-671 *Incipit ... modum* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 854, col. 2: "Frequenter interpret ponit 'incipit' pro eo quod futurum est ...." *Nov. Test.*: "futura sit nauigatio".

672 *hyemare* Er. has borrowed this word from Vg. in *Nov. Test. A.* In Ep. 832 (24 April 1518), l. 4 sq., he defends the use of it against criticism from Cuthbert Tunstall with the argument that it is often found in Caesar. But in *Nov. Test. B-E* he replaced "ad hyemandum" and "hyemare" with "ad hybernandum" and "hybernare".

677 *Hugo Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "'Chorum' insulam vel ciuitatem in Creta."

685 *Nicostrati* Er. has borrowed this verse from Hom. *Il.* VI, 143 from Steph. Byz. *Ethnica*, p. 136, quoted above, p. 303 sq., n. ll. 854-856. In that passage Νικόστρατος is a variant reading for Στρατόνικος, a well-known player on the cithara of the 4th century B.C.;

his jokes were often quoted and collected. Er. mentions him several times in *Adag.* (335, 516, 631, 1724, 1869, 2078 and 2130, *ASD* II, I, p. 436, l. 703 sqq., II, 2, p. 41, l. 404 sqq., and p. 157, l. 657 sqq., II, 4, p. 165, l. 336 sqq. and p. 257, l. 876 sqq. and II, 5, p. 84, l. 595 sqq. and p. 122, l. 408 sqq.). He mentions 44 other pronouncements by him in *Apophth.* VI, *LB* IV, 308 E - 311 F; the nos. 13 and 14 of these are borrowed from Plut. *Mor.*, all others from Athen. *ASD* II, 4, p. 257, n. ll. 875-876 ad *Adag.* 1869.

687 *Hieronymus Beda*, *Nom. reg. et loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 168: "Assos: ciuitas Asia maritima, 'eadem Apollonia' dicta."

689 *Plinio Nat.* V, 30, 32, 123: "Assos, eadem Apollonia".

690 *Asso ... Asius* This passage is also borrowed from Steph. Byz. *Ethnica*, p. 134: Ἄσος, πολίχμιον Κρήτης ἡ πολίτης Ἄσιος. οὕτω γὰρ ὁ Ζεὺς ἐκεῖ τιμᾶται καὶ Ἄσιου Διὸς ἱερὸν ἀρχαῖότατον. According to Meineke the quotation is from Xenion, Κρητικὰ, or another author. *RE* 2, 1605 and *RE*, *Zweite Reihe* 9, 2, 1479.

704 *Plinius* The passage in ll. 695-708, "Caeterum ... excelsum", is nearly equal to *Nat.* II, 48, 49, 131-133.

709 *Rabanus ... tempestuosus* The note quoted by Er. is found in the *Glossa Ordinaria* between two notes which are ascribed to Rabanus Maurus; the text is probably borrowed from Beda, *Expos. Act.* 27, 14, *CCSL* 121, p. 93: "Alia translatio Latine dicit: 'Ventus tempestiuus'." The note "Ventus tempestuosus" does not occur in the *editio princeps* of the *Glossa*. The word "tempestuosus" is found in Apollinaris Sidonius, *Epistula* 4, 6.

tempestuosus'. [A] Qui vocatur Euroaquilo. Graeci pro *Euroaquilo* legunt *Εὐροκλύδων*, vox hinc dicta, quod ingentes excitat fluctus. Verum haud scio an Lucas, tametsi Graece scribens, effinxerit vocem nostram, dicens: *Εὐροκακίλων*; quemadmodum Aquilam Paulus quoque facit *Ἀκύλαν*. Addidit autem non solum
715 cognomen Typhonis, vt periculum exprimeret, verum etiam vnde erumperet; vt intelligeremus hoc quoque nomine incommodum, quod non faceret ad institutum cursum, quum Notus sit accommodus e Syria nauigantibus in Italiam.

[15] Non posset conari in ventum. *Ἀντοφθαλμεῖν*, quod Graecis sonat 'obtueri', hoc est: 'ex aduerso aspicere'. Porro qui renititur, obuertit oculos. Data
720 naue flatibus. Graecis vnica dictio est, *ἐπιδόντες*; et referri potest ad *τῷ ἀνέμῳ*, vt ea vox in confinio sita vtroque respondeat, ad 'obniti' et *data*.

[16] [B] Quae vocatur Clauda. Ptolemaeo 'Claudus' dicitur, spectans Cretam inter meridiem et occidentem; quo magis consentaneum est huc depulsos fuisse flatu Euroaquilonis. [E] Tametsi quidam admonent in codice Graeco pontificiae bibliothecae scriptum haberi *Καῦδα*, id est 'Cauda'. Et Suidas indicat
725 insulam vicinam Cretae, quae dicta sit *Καυδώ*, hoc nomine memorabilem, quod illic nascantur ingentes onagri.

LB 538 | [19] [A] Suis manibus armamenta nauis proiecerunt. *Ἀυτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐρρίψαμεν*, id est: 'nostris ipsorum manibus armamenta nauis proiecimus'. Apparet interpretem legisse *ἔρριψαν*; et ad sensum perpusillum
730 interest.

[21] Multa ieiunatio. *Ἀσιτία*, id est 'inedia'. Audito me. *Πειθαρχήσαντας*, id est: 'obtemperasse mihi'; tametsi non video cur hoc loco Valla notet interpretem. [D] Nam audit qui obtemperat. Iustius annotasset quod *πειθαρχεῖν*
735 proprie dicuntur Graecis qui obtemperant principibus aut magistratibus. [A] Non tollere a Creta. Graece est *μὴ ἀνάγεσθαι*, hoc est: 'non soluere a Creta'. Lucrique facere iniuriam. *Κερδῆσαι*, hoc est: 'accersere sine causa'. Id enim [D] *lucrifacere* sonat hoc loco. [A] Et *ὑβριν* – id est 'iniuriam' – vocat incommoditatem coeli ac violentiam maris. Nec est

740 [22] Suadeo, sed *παραινῶ*, id est 'hortor'.

[23] Angelus Dei cuius sum. Incertum erat vtrum *cuius* referat Deum an angelum; nisi addidisset *ᾧ* [B] *καὶ* [A] *λατρεύω*, id est: 'quem colo' siue 'cui seruió'.

[27] Apparere sibi. *Προσάγειν*, quod magis sonat 'accedere'; nisi forte
745 interpres legit *προσαγγεῖν*, id est 'affulgere'.

[28] Submittentes bolidem. *Βολίς* dicitur a *βάλλειν*, quod est 'mittere'; id est pondus funiculo affixum, quo deiecto nautae explorant altitudinem maris. [B] Idem aliquoties efficiunt hastili aut conto praelongo demisso in mare. Et missiles
750 hastae Graecis bolides dicuntur autore Hesychio. [A] Caeterum Lucas vnico verbo dixit quod interpretes duobus reddidit, *βολίσαντες*.

[30] [E] Commisissent scapham. 'Scapha' Graecis duo significat, lignem et nauigii leuioris genus, a verbo *σκάπτω*, 'fodio'; nam ligo fossorium est instrumentum et scaphae fiunt e trunco excauato, quod genus adhuc videmus in

755 Reno. Beda putat e viminibus corio connectis fieri scaphas. Addit scapham Graecis etiam dici catascopum, a contemplando. Hinc error eorum qui concinnarunt Glossam Ordinariam, putantium scapham dici a contemplando. Catascopus Graece dicitur explorator; id nominis inditum est scaphae, quod hac emissae nau-
760 tae explorent profunditatem per littus aut alia pericula maris. [A] Inciperent ancoras extendere. Μελλόντων ἐκτείνειν, id est 'extensuri'; quod saepe- numero fecit interpres. Verum hic duriusculum erat. Ac paulo post:

715 vnde B-E: vnda A.

738 lucri facere sonat hoc loco DE: lucrum vocant A-C.

750 duobus DE: duabus A-C.

759 Μελλόντων B-E: μέλλοντες A.

718-721 *Non posset ... data Nov. Test.*: "nec posset obniti vento (A: "et non posset conari in ventum"), data naue flatibus."

722 *Ptolemaeo Geogr.* III, 17, 11.

724-727 *Tameisi ... onagri* Er. added this passage in 1535, after Sepúlveda ("quidam") had noted a list of 365 variant readings of the MS. B of the Bible (Vaticanus 1209) and probably had placed it at Er.'s disposal. Allen, Ep. 2873 (23 Oct. 1533), introd. and ll. 19-34, and Scrivener, p. 105.

725 *Suidas* Adler, 3, p. 80: Καυδῶ: νῆσος πλησίον Κρήτης, ἐνθα μέγιστοι ὄναγροι γίνονται.

728-730 *Suis ... proiecimus Nov. Test.* A has the same reading as Vg.; B-E: "nostris manibus armamenta navis proiecimus."

732-739 *Multa ... maris Nov. Test.* reads: "invidia ... audito me non soluere ... nec accersere nobis (A: "at lucrifacere") iniuriam."

733 *Valla Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 2: "Audito me' parum aperte dicitur; apertius et magis ad literam sic transtulisse: 'Oportebat quidem, viri, vos mihi auscultantes non proficisci a Creta.'"

740 *hortor* The translation in *Nov. Test.*

747 *pondus ... maris* Of all explanations I have seen, this text resembles most Calepinus, *Dictionarium*, s.v. "bolis": "hoc est funis cum plumbeo aut ferreo pondere annexo, quo nautae maris altitudinem explorant."

749 *Hesychio* Βολίδες: ἀκόντια, λογγάρια. Βολίς: βέλος, λόγγη, ἀκόντιον.

754 *Beda Expos. Act.* 27, 16-17, *CCSL* 121, p.

94: "Scapha' siue 'catascopos' est naucula leuis 'ex vimine facta crudoque corio connecta'; dicta autem Graece a contemplando, quod tali nauatae vel 'piratae' nauigio terras et litora praespiciere soleant. Hanc ergo cum pro adiuuanda naue maiori deposuissent in mare, vix fluctu feruente potuerunt ne laberentur obtinere." Beda borrows from Isid. *Orig.* XIX, 1, 18 and 21: "Scapha, qui et κατάσκοπος, nauigium quod Latine speculatorium dicitur; σκόπος enim Latine intendere dicitur ... Est enim scapha ex vimine facta, quae connecta crudo coreo genus nauigi praebet."

755-756 *eorum qui concinnarunt Glossam Ordinariam* The *Glossa Ordinaria* reads ad vs. 16: "Scapha'. Bed<a>: Est leuis naucula ex vimine facta, crudo corio connecta, dicta Graece a contemplando, quod per eam nauatae vel piratae terras et litus prospiciant. Hanc ergo cum pro adiuuanda maiore nauis deposuissent in mare, vix fluctu feruente potuerunt obtinere ne laberetur." Er. calls the *Glossa* a piece of patchwork ("pannus assutus") in *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *ASD* IX, 2, p. 144, l. 664 sq., just as he writes here that it is patched together. Cf. supra, p. 181, n. l. 49, ad *Act.* 1, 1, and Rummel, *Annotations*, p. 76.

758-759 *Inciperent ... extensuri* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, 1, p. 854, col. 2: "Idem quod paulo ante notaui, 'quasi inciperent extendere' pro 'quasi extensuri ancoras', ὡς ἐκ πύρας μέλλοντες ἀγκύρας ἐκτείνειν."

[33] Ἄχρη δὲ οὐ ἔμελλεν ἡμέρα γίνεσθαι, id est: 'quum futurus esset dies'; hoc est: 'quum instaret dies et non longe abesset'.

LB 539

| [36] Animaequiores autem facti. Ἐὐθυμοί, id est 'bono animo' [B] siue 'recreatis iam animis'; [A] positium est, non comparatiuum.

765

[39] Littus in quem cogitabant. Ἐρχοντα αἰγιαλὸν εἰς ὄν. Cur non potius 'in quod' quam *in quem*? Quandoquidem αἰγιαλός Graecis est masculini generis, quemadmodum et κόλπος; nam terram, opinor, exspectabant. Et multa sunt littora apud cosmographos, quae proprio vocabulo Aegiali vocantur, velut inter Sicyonem et Buprasium. Est et alius finitimus Ponto post promontorium Carambin; cuius meminit Homerus. Rursus est Thraciae apud fluuium Strymonem. Postremo est Aegialus, cognomento magnus, inter Aegyptum et Aethiopian. Et Hieronymus hunc locum citans Aegiali meminit.

770

[40] Leuantes artemonem. Ἐπάραντες τὸν ἀρτέμονα, id est 'sublata artemone'; et τῇ πνεύσει, quod interpres vertit *secundum aurae flatum*, puto ad ἐπάραντες esse referendum; ut accipiamus carbasa oppansa flatibus, antenna in altum subrecta; quo magis venti arbitrio ferrentur in littus. [C] Caeterum 'artemon' videtur hic pro veli genere positum; quod indicauit et Beda in Glossa Ordinaria; a suspendendo nomen habet siue ab assuendo. Solet enim imis velis affigi pars aliqua, quo plus venti concipiant. Sunt qui pro artemone 'antemonem' malint scribi.

780

[41] [A] In locum bithalassum. Nec exposuit Graecam vocem interpres nec nos eam incorruptam seruauius [B] pro 'dithalasso' legentes 'bithalassum'. [A] Nam Lucas scripsit εἰς τόπον διθάλασσον, id est 'in locum bimarem'. Sic enim Horatius in Odis:

785

*bimarisue Corinthi
moenia,*

quod ea sit Isthmos et vtrinque mari alluatur. Contendebant, ut si possent, in sinum impellerent nauim. Verum id non contigit ventis impellentibus in Isthmum aliquam in mare prominentem.

790

EX CAPITE XXVIII

LB 540

| [1] Quia Mitilene insula vocabatur. Hugo Carrensis liberum nobis facit vtrum malimus 'Militen' legere an 'Miletum'; etiam si sunt qui corruptius legunt 'Mytilene'. Graeci legunt 'Melite'. Ea est insula inter Aphricam et Siciliam; vnde Melitaei dicti, canes in deliciis habiti. [C] Cuius meminit Strabo libro sexto.

795

[E] Ptolemaeus Geographiae libro quarto 'Melitam' recenset inter insulas Aphricae; Plinius libro tertio, capite octauo, inter insulas Siculi maris. [A] Quanquam est Militene Cappadociae ciuitas; verum hic insulam vocat.

[2] [D] Reficiebant nos omnes. Προσελάβοντο, id est 'recipiebant'.

[6] [A] In tumorem conuertendum. Μέλλειν πίμπρασθαι, id est 'inflammari' siue 'incendi', quanquam inflammationem comitatur tumor.

800

763 siue *B-D*: sine *E*.

771 Aegialus *B-E*: Aigialus *A*.

773-774 artemone *C-E*: antemna *AB*.

789 aliquam *B-E*: aliquem *A*.

792 Militen *E*: Militenem *A-D*, Mitilenen *Loca*.

793 Aphricam et Siciliam *E*: Epirum et Italiam *A*, Epirum et Italiam, spectans Siciliam ad septentrionem *B-D*.

799 πίμπρασθαι *C-E*: πίπρασθαι *AB*.

800 inflammationem *DE*: id *A-C*.

761-762 Ἄχρι ... *abesset* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 854, col. 2: "Itidem paulo post: 'Et cum lux inciperet fieri', quomodo incipiebat fieri lux, id est dies. Nam dies Graece legitur, cum postea sit illos Paulus alloquutus, et ipse et caeteri comederent, antequam dies fieret, cum sequatur [vs. 39] 'Cum autem dies factus esset'? Ergo non 'cum dies inciperet fieri' dicendum erat, sed 'cum dies futura iam esset, ἄχρι δὲ οὗ ἐμελλεν ἡμέρα γίνεσθαι.'" *Nov. Test.*: "sub praetextu vel e prora ancoras extensuri"; *A*: "Et cum lux inciperet fieri"; *B-E*: "Et quum dies inciperet apparere".

763-764 *Animaequiores ... animis* *Nov. Test. A* has the same reading as *Vg.*; *B-E*: "animis iam recreatis omnium".

765-766 *Littus ... quem* *Nov. Test. A*: "in quem"; *B-E*: "in quod".

767-772 *Et multa ... Aethiopiam* This passage is again an excerpt of Steph. Byz. *Ethnica*, p. 40: Αἰγιάλος, μεταξύ Συκωνῶνος καὶ τοῦ Βουπρασίου καλούμενος τόπος ... "Ἔστιν ἕτερος Αἰγιάλος προσεχῆς τῷ Πόντῳ μετὰ Κάρραμβιν ἄκραν ... "Ὀμηρος [*Il.* II, 855] 'Κρῶμνάν τ' Αἰγιάλῶν τε' ... "Ἔστι καὶ Θράκης Αἰγιάλος παρὰ τῷ Στρουμόνι ... "Ἔστι καὶ ἄλλος Αἰγιάλος μέγας καλούμενος ἐν Αἰθιοπία κατ' Αἴγυπτον. Strabo mentions Αἰγιάλις as a former name of Sicyon in *Geogr.* VIII, 6, 25 (382), Ptol. mentions several places named Αἰγιάλος in *Geogr.* III, 3, 3 and II, 4, IV, 7, 7 and II, VI, 7, 10, and VII, 4, 6. I have not found the passage ascribed to Jerome in l. 772.

773-774 *Leuantes ... artemone* Modern editions of *Vg.* read: "leuato artemone"; *Nov. Test.*: "sublato artemone".

777 *Beda* Beda writes in *Expos. Act.* 27, 40, *CCSL* 121, p. 95: "Artemo est modicum velum 'dirigendae potius nauis causa commentatum quam celeritatis.'" The quotation is from Isid. *Orig.* XIX, 3, 3. In the *Glossa Ordinaria* Beda's text is quoted as "Artemo modicum velum directioni nauis potius accommodatum quam celeritati."

783 *in locum bimarem* The reading of *Nov. Test.* The *Clementina* reads: "dithalassum" Wordsworth-White and Weber read: "bitha-

lassum" and mention "dithalassum" in their app. crit.

784 *Horatius Carm.* I, 7, 2 sq.

791-797 *Quia ... vocat* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 855, col. 1: "Melita est legendum, vt faciunt docti scriptores, et sic Graece habet, Μελίτη." The *Clementina* reads: "Melite", just as *Nov. Test.*, Wordsworth-White and Weber: "Militene". The 1535 addition may be connected with criticism from the Paris Faculty of Theology, to which Er. reacted in *Declarat. ad cens. Lutet.*, I, B IX, 879 B and 880 B-F. Cf. supra, p. 277, n. ll. 239-243 ad *Act.* 16, 11.

791 *Hugo Carrensensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad locum: "'Miletum' vel 'Militene'; non 'Mitilene', vt quidam volunt, quod est nomen cuiusdam ciuitatis, non insulae. Volunt etiam quidam hanc esse insulam in qua praedicauit Iohannes, scilicet Asiam minorem; quod esse non potest, quia illa non est Siciliae opposita sicut ista."

794 *unde Melitaei ... sexto* Er. discusses the Maltese dogs in *Adag.* 2271: 'Catella Melitaeae' and *Adag.* 3354: 'Melitaeus catulus', *ASD* II, 5, p. 225 sq., ll. 431-444, and II, 7, p. 211 sq., ll. 655-680, respectively. The beginning of the former contains a textual similarity with this *annotation*: "Μελιταῖον κυνίδιον, id est 'Melitaea catella'. Quadrat in eum qui habetur in deliciis ac lautius in ocio alitur ad voluptatem." In these *Adagia* Er. does not only refer to Strabo, but also to Suid. (Adler, 3, p. 355), *Apost.* (Leutsch-Schneidewin, 2, p. 521), *Athen.* XII, 519^b, Steph. Byz. and Pliny, *Nat.* III, 26, 30, 152.

794 *Strabo Geogr.* VI, 2, 11 (277): Μελίτη, ὄθεν τὰ κυνίδια ἢ καλοῦσι Μελιταῖα. Cf. *Aristot. Hist. an.* 612^b10 sq.: Μελιταῖον κυνίδιον.

795 *Prolemaeus Geogr.* IV, 3, 47.

796 *Plinius Nat.* III, 8, 14, 92: "Insulae in Africam versae Gaulos, Melita a Camarina LXXXVI, a Lilybaeo CXIII."

797 *est Militene Cappadociae ciuitas* Refers to Hugh of St. Cher (v. supra, n. l. 791), and is borrowed from Pliny, *Nat.* VI, 3, 3, 9: "Cappadociae pars praetenta Armeniae Maiori Melitene vocatur."

798 *recipiebant* The translation in *Nov. Test.*

[7] Benigne triduo habuit. Φιλοφρόνως ἐξένισεν, id est: 'amice tractauit' aut, si dicere liceret, 'hospitatus est'. Caeterum demiror qui verbum tam elegans in mentem venerit interpreti; tantum abest, vt reprehendam quod ille vertit *habuit* pro 'tractauit'.

805 [11] Cui erat insigne castrorum. *Castorum* esse legendum indicant etiam recentiores, Lyranus et Carrensis. Nam Graecis est Διοσκούρων. Id enim nominis est Castori et Polluci, filiis Iouis et Ladae. [C] Nam et Beda in Glossa quam vocant Ordinariam, indicat in nonnullis codicibus scriptum fuisse pro *Castorum* 'Iouis filii'. [A] Credidit antiquitas eos esse deos salutare nauigantibus, si simul apparent; apparent autem ignis specie, malo aut antennae insidentes; contra [D] diros, [A] si singuli aut solitarii. Horum igitur insigne habebat ea nauis. Quaeso te, lector, si libet ridere, legito quae prodiderit hoc loco Carrensis de 'insigni castrorum'; quanquam adiecit denique nescio quis veram ac seriam interpretationem. [C] Mihi videtur totum hoc opus quod Hugoni tribuitur, | a
810 simul fuisse conflatum. [A] Neque vero minus festiua sunt quae prodidit de Tribus Tabernis. Caeterum ambo Castores nonnunquam vocantur, quum alteri duntaxat id nominis fuerit. [B] Nos, quo minus posthac erraret lector, vertimus *Castor et Pollux*.

820 [13] Deuenimus Rhegium. Nam ea ciuitas est Italiae maritima, a promontorio Peloro dissita viginti milia passuum, nomen [D] Graecum [B] a ruptura sortita, quod ea Siciliae pars olim cohaerens cum Brutio agro Italiae postea mari interfuso sit reuulsa; fretum quindecim millibus passuum [E] longum, mille quingentis [B] latum intercurrit. In eo Scylla est scopulus, et Charybdis mare vorticosum. [E] Haec ferme Hieronymus; de quo mirum quid sequutus Rhegium appellet 'ciuitatem Siciliae', quum geographi doceant eam esse in agro Brutorum, qui populus est Italiae. Nisi forte pro 'Italiae' scriba corruptit 'Siciliae'. De modo interualli Strabo libro sexto tradit Rhegium ab Messana, quae ciuitas est in Peloro, distare stadiis sexaginta, hoc est ferme millibus septem et quinquaginta passibus. De mensura freti interiacentis suspicor locum apud Hieronymum esse corruptum. Si tamen hoc opus est Hieronymi, quum in eo citetur Hieronymus.

830 [15] [A] Vsque ad Appii Forum. Quoniam praecessit *et sic Romam venimus*, ac postea mentio fit de Appii Foro, quidam putant *Appii Forum* in vrbe

802-803 Caeterum demiror ... interpreti B-E:
Caeterum qui verbum tam elegans in mentem venerit interpreti demiror A.
805 castrorum B-E: castorum A.

819 Rhegium C-E: Regium A.
819 Italiae F: Siciliae B-D.
831 Romam E: Rhomam A-D.

801-804 *Benigne ... tractauit* Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 855, col. 1: "Graece est: 'benigne hospitium exhibuit' siue 'benigne in hospio habuit' siue 'benigne hospitaliter habuit', φιλοφρόνως ἐξένισεν." *Nov. Test. A*: "benigne hospitatus est"; B-E: "benigne tractauit hospio".

805-818 *Cui erat ... Pollux* *Nov. Test.*: "cui erat insigne Castor et Pollux". Cf. Valla, *Annot.*, Garin, I, p. 855, col. 1: "Legendum 'insigne Castorum', qui Graece dicuntur Iouis liberi seu Iouis filii seu Iouis proles - hoc est: Castor et Pollux -, quos aliquando, vt Seruius grammaticus ait, Latini appellarunt Castores.

Erat autem id nauis insigne, quod Tindari-
dae, qui sunt Castor et Pollux, putabantur
praeesse tempestatibus; vnde cum post tem-
pestatem nubilo coelo quaedam in nauibus
lumina visuntur, putantur hi fratres adesse,
quod testatur Seneca, cum ait quod nautae
putant tunc se iuuari Pollucis et Castoris
numine, et in tragoediis, non illic geminum
Tindaridae genus succurrunt timidis sydera
nauibus, ἐν πλοίοις Ἀλεξάνδρινῶν, ἐν τῇ νῆσῳ
παρακεχειμακίῳτι παρασήμῳ διοσκούροις.”

806 *Lyranus Postilla*, ad locum: “Cui erat insig.
Ca.’ Sic est in libris correctis. Duo enim ger-
mani sunt Castor et Pollux, qui dicuntur hic
Castores, in plurali a primogenito sic nomi-
nati; audientes Helenam sororem suam esse
raptam, insecuti sunt per mare; et orta tem-
pestate nunquam comparuerunt, propter
quod gentiles crediderunt illos immortales
esse factos, vocantes eos deos maris, et
propter hoc eorum insigne habebat illa
nauis.”

806 *Carrensis* Hugh of St. Cher, *Postilla*, ad
locum: “Insigne castrorum’: quia forte ali-
qua castra olim fuerunt ibi fundata. Vel
‘Cui’: nauis: quia sub forma castrorum
insignia velis erant intexta nautarum. Vel
‘Castrorum’ populi armati. Vel ‘Castorum’
sine ‘r’. B<eda>: ‘Gemini Castores sunt Cas-
tor et Pollux; quos ideo gentiles in mari deos
vocant, quia in prodigiis nautarum, si solae
stellae apparuerint in nauis vel antennis, pe-
riculosi, si vero geminae prosperi cursus sunt
nunciae. Alia litera: ‘Cui erat signum Iouis
filii’; quia secundum fabulas Iupiter in specie
cygni cognoscens Ledam, genuit ex ea duo
oua; de vno nata est Helena, de altero isti
Castor et Pollux.”

807 *Beda in Glossa ... Ordinariam* The *Glossa
Ordinaria* contains two glosses on this sub-
ject,

1.: “Insigne castrorum’. Ra<banus>: Quia
aliqua forsitan castra ibi antiquitus fuerant
aedificata. Vel ‘cui nauis’ quia sub forma cas-
trorum insignia velis erant intexta nautarum.
Vel ‘castrorum’, id est plebis.”

2.: “Insigne Castorum’. Be<da>: Sine ‘r’.
Gemini autem Castores sunt Castor et Pol-
lux; quos ob id gentiles in mari inuocant,
quia in prodigiis nautarum, si solae stellae in
nauis vel antennis apparuerint, periculosi. Si
vero geminae, prosperi cursus sunt nunciae.
Alia translatio: ‘cui erat signum Iouis filii’,
quia ferunt fabulae Castorem et Pollucem
Iouis filios fuisse.”

The latter gloss is an excerpt from Beda,
Expos. Act. 28, 11, *CCSL* 121, p. 96 sq.:

“Credo primitus ‘insigne Castorum’ esse
positum, sed vitio librariorum R litteram
adiectam ... in Graeco enim pro insigni cas-
trorum παρασήμῳ Διοσκούροις scriptum est.
Διοσκουροι autem gemini Castores - id est:
Castor et Pollux -, Graece vocantur ... Quos
ob id gentiles in mari deos inuocant, quia in
prodigiis nautarum, si solitariae stellae in
nauis vel antennis apparuerint, periculosi, si
vero geminae, prosperi cursus sunt nunciae,
quarum aduentu fugari diram illam appel-
latamque Helenam ferunt. In alia transla-
tione pro παρασήμῳ Διοσκούροις scriptum
vidimus ‘cui erat signum Iouis filii’. Ferunt
enim fabulae Iouem in cignum transforma-
tum Ledam Thesei coniugem constuprasse
atque inde natam Helenam, vnde dicitur:
‘iste modulatus ales Ledaeos petiuit
amplexus’ [Athan. *Vita Antonii*, 75, Migne
PG 26, 947-948, in the version ascribed in
Migne to Evagrius; the translation is anony-
mous according to Frede, p. 195]; item ean-
dem mutata in stellam vitiasse, et Cas-
torem ac Pollucem geminos procreasse.”

812 *Carrensis* See n. l. 806².

814 *Hugoni* Hugh of St. Cher.

817 *id nominis* V. supra, p. 17, introd., §9b.

824 *Hieronymus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*,
CCSL 121, p. 175: “Regium: ciuitas Siciliae
maritima xx milibus passuum a promontorio
Peloro secreta, cuius nomen Graece interpre-
tatur disruptio, eo quod haec Siciliae pars
‘quondam Bruttio agro’ Italiae ‘cohaerens,
mox interfuso mari’ sit ‘auulsa, xv’ passuum
‘in longitudinem freto, in latitudinem autem
M D iuxta Columnnam Regiam; in’ quo
‘freto est scopulus Scylla, item Charybdis
mare verticosum, ambo clara saeuitia.” The
quotations are from Pliny, *Nat.* III, 8 (14),
86, as a note in *CCSL* mentions. Cf. supra,
p. 277, n. ll. 239-243 ad *Act.* 16, 11.

825 *geographi* Ptol. *Geogr.* III, 1, 9, and Strab.
Geogr. VI, 1, 9 (261) and 2, 7 (283).

830 *Si tamen ... Hieronymus* V. supra, p. 7,
introd., §4b.

831-853 *Vsque ... captiuus* In this section there
are many similarities with Valla, *Annot.*,
Garin, 1, p. 855, col. 1: “Melius in iis codi-
cibus vbi Tres Tabernae legitur, quia prius
nominatur Roma quam Appii Forum.
Quidam putant hoc forum esse intra vrberem
Romam, quod longius illinc est quam Aritia,
quod ostendit Horatius dicens: ‘Egressum
magna me excepit Aritia Roma. Inde Forum
Appii’ (v. infra, p. 346, l. 838 sqq.). Et alio-
quin historia indicat, in qua dicitur ex vrbe
Roma fratres occurrisse, et mox: Vt venimus

Roma esse; idque legitur et in catalogo locorum, quos indicauit diuus Hieronymus in Actis apostolorum. Verum vt illinc complura detracta suspicor a compendiariis, quibus impendio placet adagium illud inter pocula natum 'Gaudent breuitate moderni', ita video nonnulla ab aliis adiecta, quorum hoc vnum esse crediderim. Alioqui constat oppidum quod *Appii Forum* dicitur, longius abesse a Roma quam sit Aricia; id quod declarat Horatius Sermonum libro primo, Satyra quinta:

1B 542 | *Egressum magna me accepit Aricia Roma*
841 | [*B*] *hospitio modico, rhetor comes Heliodorus,*
Graecorum longe doctissimus, [A] inde Forum Appi.

Proinde quum [*E*] Lucas [*A*] in summa dixisset [*B*] Romam [*A*] esse itum, retrocedit nonnihilo, vt occursum fratrum describat apud *Appii Forum ac Tres Tabernas*. Sic enim legimus in emendatis exemplaribus Latinis, quum in nonnullis scriptum sit *et Tribus Tabernis*. Alioqui si *Appii Forum* et 'Tres Tabernae' Romae sunt, quid sibi vult quod mox subiicit:

[16] Vt venimus autem Romam, permissum est Paulo manere?
[*D*] Hic Graeci plus habent: "Ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς Ῥώμην, ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ, τῷ δὲ Πύλῳ, id est: 'Quum autem venissemus Romam, centurio tradidit vinctos principi exercitus' siue 'tribuno; permissum est autem Paulo'. [*A*] Permanere sibimet. *Μένειν καθ' ἑαυτόν*, id est: 'manere apud semetipsum', hoc est: 'solum et sine reliquis captiuis'.

[26] [*B*] Aure audietis. *Ἄκουσθε ἀκούσετε*, id est, vt ad verbum reddamus: 'auditione audietis'; atque ita vertit Hieronymus interpres Didymi De Spiritu Sancto. Est autem conduplicatio Hebraica, perinde quasi dicas: 'audientes audietis', hoc est: 'prorsus audietis'. Nec improbo quod hic vertit *aure*, nisi quod ego malim 'auribus'. Sic enim loquuntur Latini: 'hisce oculis vidi', 'hisce auribus audiui'.

860 [29] [*D*] Et quum haec dixissent, exierunt ab eo Iudaei, multam habentes inter se quaestionem. Haec verba in aliquot vetustis codicibus non repperi.

[31] [*A*] Sine prohibitione. *Ἀκωλύτως*. Quod bifariam accipi potest, 'a nemine prohibitus' siue 'vetitus' aut 'hoc animo, vt a nemine possit impediri'.

833 Roma *E*: Rhoma *A-D*.

838 Roma *E*: Rhoma *A-D*.

838 Aricia *E*: Aritia *A-D*.

838-839 Sermonum ... quinta *E*: in Satyris *A*,
in sermonum ... quinta *B-D*.

840 Aricia *E*: Aritia *A-D*.

840 Roma *E*: Rhoma *A-D*.

843 quum Lucas in summa *Loca E*: cum in
summa *A*, cum Paulus in summa *B-D*.

843 Romam *E*: Rhomam *B-D*.

846 Romae *E*: Rhomae *B-D*.

848 Romam *E*: Rhomam *B-D*.

852 Permanere *E*: Manere *A-D*.

864 impediri *E*: impediri. ANNOTATIONVM
IN ACTA APOSTOLORVM FINIS. *A*,
impediri. ANNOTATIONVM IN ACTA
APOSTOLORVM PER ERASMVVM RO-
TERODAMVM FINIS. *B*, impediri. AN-
NOTATIONVM IN ACTA APOSTOLO-
RVVM PER ERASMVVM RO'IERODAMVM,
FINIS. *CD*.

- autem Romam permissum est Paulo manere sibimet cum custodiente se milite. Graece est 'manere apud seipsum', καθ' ἑαυτόν, siue 'per se ipsum'."
- 833-834 *Hieronymus* Beda, *Nom. reg. loc. Act.*, *CCSL* 121, p. 168: "Appii forum: nomen fori Romae ab Appio quondam consule tractum, a quo et via Appia cognominata est."
- 835 *inter pocula* 'During the enjoyment of the wine', after the meal (since Plaut. *Pseud.* 947); it became a fixed expression (Walther, 2, 2, p. 565, N° 19^a and 2, 8, p. 196, N° 622).
- 835-836 *Gaudent breuitate moderni* Walther offers this expression in various combinations without mentioning the name of an author, in 2, 1, p. 212, N° 1853: "Aut prodesse volunt aut delectare poetae [Hor. *Ars*, 333] / Metrificant, quoniam gaudent breuitate moderni", quoted by Vincentius Bellovius, *Speculum Maius*, 2, 436 (Douai, 1624); in 2, 2, p. 755, N° 13942: "Longa solent sperni, gaudent breuitate moderni", and in 2, 5, p. 541, N° 32520: "Vt potatores gaudent bonitate falerni, / Sic nunc doctores gaudent breuitate moderni."
- 838 *Horatius Sat.* I, 5, 1-3. Cf. Rummel, *Annotations*, p. 51.
- 847 *et Tribus Tabernis* The reading of Wordsworth-White and Weber, who mention "ac" in their app. crit.
- 848-853 *Vt venimus ... captiuis* In modern editions of *NT* Πρώτην is followed by ἐπετράπη τῷ Παύλῳ and the addition ὁ ἑκατόνταρχος ... τῷ δὲ Παύλῳ ἐπετράπη is mentioned in the app. crit. In the text of modern editions of *Vg.* the translation of the addition is also omitted and mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White. *Nov. Test.* includes both the Greek text and the Latin translation.
- 854-859 *Aure ... audiui* Here *Nov. Test.* offers the translation: "Auribus (A: "Aure"; A': "auditu") audietis." Cf. the translation in *Nov. Test.* of *Mt.* 13, 14: "Auribus audietis", and *Annot. in Mt.* 13, 14, *ASD* VI, 5, p. 222 sq., ll. 711-755.
- 855 *Hieronymus* Jerome's translation of Didymus, *De Spiritu Sancto*, 3, Migne *PL* 23, 105 C, reads: "Auditionem audietis."
- 860-862 *Et quum ... repperi* Modern editions of *NT* mention this verse in the app. crit.; in *Vg.* ("dixisset" instead of "dixissent") it is included in the text of the *Clementina*, but mentioned in the app. crit. by Wordsworth-White and Weber.
- 863-864 *Sine ... impediri* *Nov. Test.*: "ncmine prohibente".

APPENDIX I

In contextu Euangelii secundum Ioannem Pagina ccxxiii. versu a fine duodecimo. Cyrillus hoc modo legit et interpretatur: ἐνιαυτοῦ ἐκεῖνου. ἀπέστειλαν δὲ αὐτὸν δεδεμένον πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα, ἣν δὲ Καϊάφας ὁ συμβουλευσας etc. Nam quod multo post sequitur ἀπέστειλεν ὁ Ἄννας etc. non est nouae narrationis exordium, sed reditus ad explendum quod coeperat de negatione Petri. Haec lectio redigit euangelistas in concordiam.

1-6 *In contextu ... concordiam* This passage concerning *Ioh.* 18, 13 was added in the 1527 edition (*D*), between the last words of the *Annotations* on the *Apocalypse* and the colophon. For a detailed discussion of the same problem cf. the *Appendices Annotationum* (see *Appendix II*), p. 352 sq., ll. 25-78, and the annotation to *Ioh.* 18, 12 in *E*, p. 154

sqq., ll. 817-873.

1-2 *In contextu ... duodecimo* In the *Nouum Testamentum* of 1527, p. 232, a marginal note was added: "Vide diuersam lectionem in fine Annotationum"; see Allen, *Ep.* 2296, n. I. 22.
2 *Cyrillus Comm. in Ioh.* XI, Migne *PG* 74, 593 B: τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκεῖνου, and 593 D- 596 A: Ἀπέστειλαν ... συμβουλευσας etc.

APPENDIX II

ERASMUS ROTERODAMVS PIO LECTORI S. D.

Quum hanc quartam aeditionem moliremur, nacti sumus aliquot Chryso-
stomi, et Athanasii Graeca volumina, in quibus deprehendimus illorum citationes
cum nostra aeditione plerumque consentire, quanquam qui hactenus Graecorum
5 commentaria verterunt, nescio quo consilio Vulgatam translationem reddere
maluerunt quam exprimere quod erat in Graecis codicibus. Vnde saepenumero
fit vt interpretatio non respondeat ad id quod translatum est; id potissimum
deprehendere licet in eo qui Theophylacti commentarios in epistolas Pauli
Latine vertit; sed maiorem etiam confusionem parit lectori, si legat illorum cita-
10 tiones aut commentarios in Veteris Testamenti libros, in quibus longe maior est
discrepantia quam in Nouo Testamento. Vehementer itaque ad rem pertinebat vel
ob Graecorum commentariorum vtilitatem, vt vtriusque Testamenti libri Latine

1-96 The text of this appendix is to be found in the 1527 edition (*D*), on two unnumbered pages following the printer's mark and preceding the *Soloeicismi*. It contains additions and alterations to the *Annotations* on *Ioh.* 7, 1 and 18, 12.

The letter "Pio lectori" (ll. 1-17) was published by Allen as Ep. 1789 (March 1527).

2-3 *Chrysostomi* Allen, Ep. 1789, n. l. 2, refers to Ep. 1800, "the preface to some translations from Chrysostom, made from a manuscript acquired by Erasmus (cf. Epp. 1705, 6n, 1769, 1801) and printed as *Chrysostomi lucubrationes*, Basel, J. Froben, March 1527."

3 *Athanasii* Allen, Ep. 1789, n. l. 2, refers to Ep. 1790, "the preface to translations of some *Lucubrationes* by Athanasius ... attached ... to the volume of Chrysostom which appeared in March 1527."

8-9 *qui ... vertit* F. Christophorus de Persona published a Latin translation of Theophyl.'s commentary to Paul's letters in Rome in 1477 under the name of Athanasius. In 1519 a reprint of this work was published by Joannes Parvus in Paris with a foreword (paraclesis) by Er. In that same year Fr. wrote in additions to the *Annotations* to *Rom.* 1, 4 ("Qui praedestinatus est") and 1. *Cor.* 12, 27 ("Membra de membro"), *LB* VI, 555 E and 721 F, that he had discovered on comparison with the Greek text, that it was a translation of a work by Theophyl. As I have been able to ascertain, the first edition under the name of Theophyl. appeared in Cologne in 1528, the second in Paris in 1529; the translator has been called Porsena ever since. Cf. *ASD* IX, 2, p. 131, n. l. 437, and VI, 5, p. 115, n. l. 116.

15 verterentur, iuxta Graecorum lectionem, quod quidem a me primum tentatum est non sine graui inuidia in Nouo Testamento, sed maiori cum fructu, minori inuidia perfectum est in vtroque cura sumptuque R. D. Francisci Cardinalis Hispaniarum; hoc admonere visum est, quo quidam moderatius oblatrent publicis rei Christianae commodis.

APPENDICES ANNOTATIONVM

20 Quoniam mihi videtur propemodum plus iustae operae impensum huic parti studiorum, quae quamquam non inutilis est ad maiora tendentibus, tamen non tam perplexe tractanda est, vt a magis necessariis remoretur. Itaque visum est si quid postea inciderit annotatione dignum, quod nunquam non est futurum, emergentibus quotidie nouis veterum lucubrationibus, separatim ad calcem operis adiicere, quod genus hoc est.

25 Diuus Augustinus cumque hoc alii complures in hoc laborant, vt de negatione Petri narrationem euangelicam redigant in concordiam, propterea quod Ioan. cap. 18. videatur a caeteris omnibus dissentire, nec ea dissonantia tantum obstreperit in libris Latinis, verumetiam in Graecis. Quo magis mirandum est nec Chrysostomum hac discrepantia fuisse offensum. Sic enim refert Ioannes Iesum fuisse 30 compraehensum et ligatum, primum ad Annam abductum, eo secutum Petrum, atque ibi primum negasse Iesum, deinde post multa, subiungit Iesum ab Anna ad Caiapham missum, vbi eum bis negauit Petrus; ex qua narratione declaratur primam negationem apud Annam esse factam, reliquas duas apud Caiapham, caeteris euangelistis magno consensu narrantibus omnes Petri negationes in aedibus 35 Caiaphae factas esse.

Sensit hic nonnihil scrupuli et Ioannes Gerson, qui testatus varios varie hac de re sensisse, addit sibi videri Augustinum in hac fuisse sententia vt omnes negationes crederet esse factas in domo Annae. Verum ex Cyrilli commentariis videtur haec tota quaestionis difficultas explicari, qui et legens et interpretans satis 40 declarat et in Graecis et in nostris codicibus quaedam verba fortassis scribarum incuria praetermissa. Nam Graeca sic habent: ἡ οὖν σπεῖρα, καὶ ὁ χιλιάρχος, καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν Ἰουδαίων συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν, καὶ ἔδησαν αὐτόν, καὶ ἀπήγαγον αὐτόν, πρὸς Ἄνναν πρῶτον, ἣν γὰρ πενθερὸς τοῦ Καϊάφα, ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου. ἦν δὲ Καϊάφας ὁ συμβουλευσας τοῖς Ἰουδαίοις, καὶ τὰ λοιπά; 45 quae nostra translatio consentiens habet hunc in modum: *Cohors autem et tribunus et ministri Iudaeorum comprehenderunt Iesum, ligauerunt eum et adduxerunt eum ad Annam primum. Erat autem socer Caiphae qui erat pontifex anni illius; erat autem Caiphaz qui consilium dederat Iudaeis* etc. Cyrillus autem vt habetur Latinus legit hunc in modum. *Cohors ergo et tribunus et ministri Iudaeorum compraehenderunt Iesum, et ligauerunt eum et adduxerunt eum ad Annam primum. Erat enim socer Caiphae, qui erat Pontifex anni illius.* Et interiecto commentario subiicit, *miserunt autem eum ad Caipham pontificem; erat autem Caiphaz qui consilium*

dedit Iudaeis, quia expedit unum hominem mori pro populo. Sequebatur autem Iesum Petrus. Vnde liquet inter haec verba, qui erat pontifex anni illius, et inter
 55 *haec, Erat autem Caiphaz qui consilium dederat, pretermittitur haec, et miserunt eum ligatum ad Caiphaz pontificem, ut deinde sequatur, Erat autem Caiphaz qui consilium dederat Iudaeis; et hoc ordine lectionis omnes negationes intelliguntur esse factae in domo Caiphaz, nulla Annae.*

Quid autem senserit Gerson, non satis intelligo, quum ex Augustini verbis tale
 60 nihil possit colligi, nec in aliis euangelistis ullus est scrupulus, nisi quod omnes praetermittunt historiae partem de Iesu ducto ad Annam. Siquidem Matthaeus refert eum simul ut captus est fuisse ductum ad aedes Caiphaz, idem narrant Marcus et Lucas, nisi quod nomen tacent, tantum vocant *principem sacerdotum*, caetera conueniunt: solus igitur scrupulus remanet in Ioanne, qui solus narrat
 65 eum primum ductum ad Annam: quod is, ut interpretatur Cyrillus, cum Iuda pactus fuerat: huic ubi satisfactum est, sine mora ductus est vincitus ad Caiphaz, velut autoritate praerminentem: quid sit apud Annam actum non legitur, quicquid autem actum narratur, actum est in aedibus Caiphaz. Restat adhuc vnus scrupulus, qui conueniat ut aliquanto post Ioannes prosequens historiae narrationem,
 70 scribat, *et misit eum Annas ligatum ad Caiphaz pontificem*. Non enim prosequitur ordinem rerum gestarum, sed ad gradum reuocat narrationem, ut id quod ceperat de negatione Petri perficiat, id quod et Cyrillus subindicat his verbis: *quasi currentem equum, narrandi progressum, euangelista utiliter reuocat, et ad priora rursus orationem reducit. Quare sic? Quia negationem Petri tertio factam*
 75 *exponere voluit, repetit ergo breuiter et misit ab Anna Iesum ad Caiaphaz iterum dicit, Petrumque interrogatum exponit*. Astipulatur huic sententiae et Cyrilli lectio. Non enim legit, *Et misit eum Annas*, sed *misit igitur eum Annas*. Solet autem haec dictio esse reuocantis orationem a digressionem. Hoc quicquid est volui communicatum esse studiosis, citra cuiusquam praeciudicium.

80 Io. 7. Pro eo quod legunt Latini, *non enim volebat in Iudaeam ambulare*, annotauimus Chrysostomum legere: *non enim poterat*, quod ex ipsius etiam interpre-

14-16 *maiori ... Hispaniarum* Er. refers to the *Biblia polyglotta Complutensis*, which had been produced by a group of scholars, brought together by Francisco Jiménez de Cisneros, Archbishop of Toledo, later Cardinal. Cf. Allen, Ep. 541, n. l. 37, and Ep. 1213, n. l. 82, *Contemporaries*, 2, pp. 235-237, and *ASD* VI, 5, p. 2 sq.

25-79 *Diuus Augustinus ... praeiudicium* For the differences between the wording of this passage and the relevant text in *F I* refer to the *annotation* on *Ioh.* 18, 12, ll. 816-869 and its app. crit. Explanation of this passage is given in the commentary on this *annotation*.

25 *Diuus Augustinus* V. supra, p. 155, n. ll.

817-873.

28-29 *Chrysostomum* V. supra, p. 154 sq., ll. 821-822, and n. ll. 821-822.

36 *Ioannes Gerson* V. supra, p. 155, n. l. 829.

41-44 *ἡ ὄνν σπεῖρα ... τοῦς Ἰουδαίους* V. supra, p. 155, n. ll. 834-837.

45-48 *Cohors ... Iudaeis* V. supra, p. 155, n. ll. 838-841.

48-54 *Cyrillus ... Petrus* V. supra, p. 155, n. ll. 841-847.

61-64 *Siquidem ... conueniunt* V. supra, p. 155, n. ll. 854-857.

72-77 *Cyrillus ... Annas* V. supra, p. 157, n. ll. 865-871.

81 *Chrysostomum* V. supra, p. 97, n. ll. 518-519.

tatione perspicuum est. Nec aliud legisse videtur Cyrillus qui locum hunc sic explicat: *Ambulabat, id est conuersabatur in Galilaea, quod non ultro nec libenter, sed necessario factum, adiecta causa, ostendit, idcirco enim inquit in Galilaea cum alienigenis longo tempore fuit, quia Iudaei quaerebant ipsum interficere.* Etenim cum ait eum nolentem versatum in Galilaea, significat illi non licuisse versari in Iudaea. Caeterum scripturae mutandae videtur haec fuisse occasio, quod durum esset dictu Christum quicquam non potuisse. Verum eadem opera mutari debebat quod legitur Marci. 6: *Et non poterat ibi virtutem ullam facere, nisi paucos infirmos impositis manibus curauit, et mirabatur propter incredulitatem eorum.* Neque enim rarum est scripturae diuinae de Christo verbis humanis loqui.

Habes indicem duplicem, in altero congestos locos aliquot insignes, per titulos digesto, scholiis additis alicubi, in altero vocum singularum etiam Graecarum et quicquid annotatu dignum est indicatum, quoque facilius inuenias quod quaeris, praeter paginae numerum additae sunt tres literae, quarum p significat summam paginae partem, m. mediam, f. postremam.

82–87 *Nec aliud legisse ... in Iudaea* This passage is for the greater part included in the 1535 edition (*E*), in the *annotation* on *Ioh.* 7, 1, p. 96, ll. 532–537. The differences are indicated in the app. crit.

88–90 *Verum .... eorum* Er. refers to and quotes from *Mc.* 6, 5 sq. Cf. *Annot. in Ioh.* 7, 1, p. 96, l. 544 sqq. In the *annotations* on *Mc.* 6 he does not pay attention to this problem.

SOME BIOGRAPHICAL DATA

Alberto Pio V. infra, s.v. Pio.

Aldus Manutius (* probably in 1452, † 1515) In 1505 he married Maria, daughter of Andrea Torresani (* 1451, † 1528) surnamed Asulanus because he was born in Asola near Mantua. Subsequently, father-in-law and son-in-law merged their publishing houses in Venice. After Aldus' death in 1515, Asulanus continued the firm. *Contemporaries*, 2, p. 376 sqq., and 3, p. 332 sq.

Alexander de Villa Dei (Villedieu, Normandy), * c. 1170, † c. 1250, a grammarian, wrote *Doctrinale*, in metric form, that served as the usual manual at schools and universities, till the humanists fought and ousted it as barbarous. *LThK*² 1, 309.

Ambrosiaster An unknown author who, in the time of Pope Damasus (366–384), wrote commentaries to 13 epistles of Paul, that to the Hebrews excepted. In Erasmus' opinion these writings could not be ascribed to Ambrose. In addition, the *Quaestiones Veteris et Noui Testamenti* and five fragments of a commentary on *Matthew* are ascribed to him. *LThK*², 1, 493. The name Ambrosiaster occurs for the first time in the edition of Ambrose by the Maurists (*Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi Opera*, Paris, 2 vols., 1686 and 1690), in the appendix at the end of vol. 2, p. 24–26). R. Hoven, *Notes sur Érasme et les auteurs anciens*, in *L'Antiquité classique* 38 (1969), pp. 172–174.

Amorbachii Johann Amorbach or Amerbach (* c. 1443, † 1513), and his sons Bruno (* 1484, † 1519) and Basilius (* 1488, † 1535), printers in Basel. Basilius worked from 1514 in Froben's printing house and collated and emended texts. *Contemporaries*, 1, p. 42 sqq.

Andreae, Joannes * c. 1270, † 1348 in Bologna, an authoritative canonist and the last glossator, who was called "fons et tuba iuris". He taught both Roman and canon law in Bologna, and took on a number of important tasks for the city and the church. He wrote, among other works, *Apparatus glossarum in Sextum* (1301) and *in Clementinas* (1322), glosses to the *Liber Sextus Decretalium* and to the *Constitutiones*, the Decretals issued by Clement V, which are included in the *CJC*. *LThK*² 5, 998.

Asulanus V. supra, s.v. Aldus.

Baechem, Nicolaas * 1462? at Egmond, near Alkmaar in Holland, † 1526. He studied at the Falcon College in Louvain from 1488, and acquired the degree of M.A. in 1491 and that of Doctor of Theology in 1505. In 1506 he joined the order of the Carmelites, and professed his vows at Mechlin in 1507. From 1510 until his death he was Prior of the Carmelites at Louvain, with an interruption in 1517–1518, when he was Prior in Brussels. From 1522 he was assistant inquisitor for some time. When Erasmus met him to speak about his sharp criticism of the *Nouum Instrumentum*, Baechem declared that he had neither read it nor seen it. Erasmus hated him and often called him scornfully 'Camelus' or 'Camelita' in his writings. Reacting to criticism by Baechem, Erasmus wrote *Apolog. de loco 'Omnes quidem resurgemus'*, c. 1521. In 1520 Erasmus appealed for protection to the Rector of Louvain University against him, and afterwards to Pope Adrian VI and Margaret of Austria. Allen, Ep. 878, n. l. 13, *Contemporaries*, 1, p. 81 sqq., and Ferguson, p. 216 sq., n. l. 280.

Balbi, Giovanni Joannes Balbus, of Genoa, a Dominican who lived in the second half of the 13th century and who wrote *Catholicon*, a Latin grammar and dictionary, meant to be an auxiliary book for the exegesis of the Bible. It was one of the first printed books (Mainz, 1460). Erasmus may have seen one of the editions by J. Badius and M. Boillon, Paris, 1506 or 1510. *LThK*² 5, 1036.

Beda, Natalis, Noël Bédier or Beyde or Baide, * 1470–71, † 1536 or 1537, was Principal of the College of Montaigu in Paris from 1504 to 1513–1514. After acquiring his doctorate in theology in 1508 he devoted himself to the Faculty of Theology in Paris and was elected its first 'syndic' in 1520; this office was created at his own suggestion. His criticism was sharp; hence he was banished twice between 1533 and 1535. Allen, introd. Ep. 1571, and H. Vredeveld, *Erasmus and Noël Beda at Paris in 1499*, in *NAKG* 71 (1991), pp. 105–109.

- Beda Venerabilis The Venerable Bede, * 672/3, † 735. Monk and priest from Jarrow (Northumberland, England). He wrote, among other subjects, about grammar, history and theology; v. Migne *PL* 90–95, *CCSL* 118–123 and *CCCM* 175.
- Botz(h)emus, Ioannes Johann von Botzheim (*c. 1480 in Sasbach near Strassburg, † 1535). While he already was a vicar of Strassburg Cathedral, he matriculated at Bologna in 1500, and became Doctor of Canon Law there. He returned to Strassburg in 1504. In 1512 he was appointed Canon of Constance. There he offered hospitality to men of art and letters, and to travellers passing to Tyrol and Italy. Erasmus made his acquaintance in 1520 and visited him in September–October 1522. On the occasion of this visit Botzheim showed Erasmus MSS. of the *NT* in the Chapter library; afterwards he sent them to him. In 1535 he died in Freiburg during a visit to Erasmus. Allen, *Op. ep.* I, p. 1.
- Budaeus, Guilelmus Guillaume Budé, *1468, † 1540, Parisian scholar, who had vast knowledge of Greek literature, corresponded with Erasmus and was a source of information for him. In the present volume Erasmus mentions of his writings the *Annotationes in quattuor et viginti Pandectarum libros* (1508) and *De asse et partibus eius* (1515) and probably borrows from his *Commentarii linguae Graecae* (1529). *Contemporaries*, I, p. 212 sqq.
- Calepinus Giacomo Calepio, 'il Calepino' (Bergamo, * c. 1440, † c. 1510), named Ambrogio after entering the Order of the Augustinian Hermits. He studied Greek under Constantin Lascaris and devoted himself to philological studies; he achieved fame by writing a *Dictionarium*, which he completed in MS. in 1487 (first edition Reggio nell' Emilia, 1502; more than 200 editions up till 1779, published by, among others, Jodocus Badius in Paris, 1509 and 1510). The first editions were in Latin with Greek equivalents; those published in Venice, 1545–46, contained equivalents in Italian; those published in Antwerp, 1545–46, called *Pentaglottos*, equivalents in Greek, Dutch, German and French. Albert Labarre, *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502–1779)*, Baden-Baden, 1975, and Allen, *Ep.* 1725, n. l. 12.
- Capnio(n) See below, s.v. Reuchlin, Johann.
- Caranza, Sanctius Sancho Carranza de Miranda taught theology at the University of Alcalá from c. 1510 to 1518. From 1520 to 1522 he was in Rome. There he published in March 1522 his *Opusculum in quasdam Erasmi annotationes*, in which he invited Erasmus to clarify his position with respect to a number of accusations of heresy which Stunica had made against Erasmus in his *Annotationes in Erasmusum*. In June 1522 Erasmus wrote the *Apologia de tribus locis quos ut recte taxatos a Stunica defenderat Sanctius Caranza theologus*; this work appeared on 6 August. Relations between Erasmus and Caranza improved quickly. Thus Caranza argued in favour of Erasmus during the Valladolid conference. *Ep.* 1277, n. l. 24, *Contemporaries*, I, p. 273 sq., *ASD* IX, 2, p. 24 sq., and Rummel, *Catholic Critics*, I, pp. 156–161 and passim.
- Clement of Alexandria c. 150 - c. 215. "After studying Christianity and philosophy in several places, he became a pupil of Pantaenus, the head of the Catechetical School at Alexandria, whom he succeeded in 190. In 202 he was forced to flee by persecution. His chief works are the *Protrepticus* or *An Exhortation to the Greeks*, the *Paedagogus* on Christian life and manners, and the *Stromateis* or *Miscellaneous Studies*." *ODCC*, p. 303.
- Clement of Rome One of the Apostolic Fathers, Pope, 92?–101? c. 96 he wrote an Epistle to the Corinthians; he is not regarded as the author of the other works which are ascribed to him. Cf. Quasten, I, p. 63.
- Cli(ch)toveus, Judocus Josse Clichtove, Joost van Clichthove, *c. 1472 in Nieuwpoort (Flanders), † 1543. He went to Paris c. 1488. After becoming Fellow of the Sorbonne c. 1499 and D.D. in 1506 he resided at Cluny as tutor to the Abbot's nephews. He was a pupil of Jacques Lefèvre d'Étaples and remained his collaborator until 1522. Between 1500 and 1517, he published commentaries to Lefèvre's expositions of works by Aristotle. In 1519 he defended Lefèvre's view on Mary Magdalen against Natalis Beda and the Theological Faculty of Paris. He levelled covert criticism at Erasmus from 1513; in this respect we may think of the alteration of the text in Cyril's *Comm. in Ioh.* 21, 22 and 23 (v. supra, p. 168 sqq., l. 140 sqq.). But he attacked him openly in his *Antilutherus* (v. supra, p. 289 sqq., n. ll. 540–584 ad *Act.* 17, 34). Cf. Allen, *Ep.* 594, n. l. 14, and *Contemporaries*, I, p. 317 sqq.
- Comestor V. infra, s.v. Petrus Comestor.
- Eck, Johann Maier von Eccijs, Eckius, *1486, † 1543. He became Professor in Ingolstadt after his D.D. in 1510. He played a major part in the opposition to the Reformation. He criticized Erasmus in some letters, in a book about the oath, *De materia acutiss. decisio ad Georgium*

- Kunspergum Augustanum* (Augsburg, 1518) and in 404 *Articuli* (Ingolstadt, 1530), of which the nos. 399–402 refer to Erasmus. Allen, introd. Ep. 769, and *Contemporaries*, 1, p. 416 sqq.
- Ecmondanus, Edmondanus, Egmondanus V. supra, s.v. Baechem, Nicolaas.
- Faber Stapulensis, Jacobus Jacques Lefèvre d'Étaples, * c. 1460 at Étaples, † 1536, theologian. Studied in Paris, became a tutor in the Paris Faculty of Arts and studied Greek there. Before the end of 1492 he published paraphrases of Aristoteles' writings on natural philosophy; in following years he produced many publications, especially about Aristotle. In the first decade of the 16th century a humanist circle formed around him. In 1509 he published *Quincuplex Psalterium*, a critical study of the text of the Bible, in 1512 commentaries to the *Letters* of Paul, in 1525 commentaries to the *Catholic Letters*, in 1517 the treatise *De Maria Magdalena et triduo Christi disceptatio*. Er.'s critical remarks about him in the *Annotationes* led to a conflict. *Contemporaries*, 2, p. 315 sqq.
- Galenus * 129 A.D. in Pergamon, † c. 199. He studied medicine in Smyrna, Corinth and Alexandria. Practiced as a doctor in Pergamon and Rome. In 192 a large part of his writings were lost in a fire which had begun in the Pax temple in Rome. H.J. Rose, *A Handbook of Greek Literature*, London, 1950², p. 385 sqq.
- Gelenius, Sigismundus * in Prague c. 1498, † 1554. After studying Greek in Bologna he lectured privately on Greek authors in Prague. After moving to Basel, probably in 1524, he lived at first in Erasmus' household. For the remainder of his life he worked for the Froben publishing house as a scholar, editor, corrector and translator from the Greek. He collaborated on a number of editions by Erasmus, e.g. Pliny's *Historia naturalis* (1525), Ambrose (1527), Seneca (1529²) and the fourth edition of the *Nouum Testamentum*, and he edited, among other works, Erasmus' *Opera omnia* and later editions of the *Opera omnia* by John Chrysostom. He translated most of the *Homilies on the Acts of the Apostles*. *Contemporaries*, 1, p. 84 sq., and Allen, introd. Ep. 1544.
- Georgius Trapezontius or Trapezuntius Cretensis * 1395 at Heraklion (Crete), † 1472 or before 1480 in Rome. He went to Italy (Venice) c. 1415. He translated, among other Greek texts, John Chrysostom's *In Mt. hom.* and Cyril's *Comm. in Ioh.* John Monfasani, *George of Trebizond*, Leiden, 1976, and *Contemporaries*, 3, p. 340 sqq.
- Gerson, Ioannes Jean (de) Gerson, * 1363 at Gerson near Rethel in the diocese of Reims, † 1429, scholastic philosopher and mystic. *LThK*² 5, 1036 sq. and *ODCC*, p. 561 sq.
- Glossa Ordinaria* Glosses written or printed in the margins of the text of the Bible. Short notes between the lines of the Bible text are called the *Glossa interlinearis*. The *Glossa* consists of commentaries of Greek and Latin Church Fathers and medieval theologians. Work on the *Glossa Ordinaria* was begun by Anselm of Laon (1050–1117), continued by his brother Ralph (Radulphus, * 1131 à 1133) and others in the course of the centuries. The quotations in the present volume are borrowed from the *editio princeps* by Adolph Rusch, Strassburg, 1480–81, which was reprinted in facsimile by Brepols, Turnhout, 1992. Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford, 1983¹, p. 56 sqq.
- Grocinus, Gulielmus William Grocyn (c. 1446–1519) studied in Oxford, acquired his M.A. by 1474, and the degree of Bachelor of theology in 1491, and was appointed divinity reader there in 1484. He began to study Greek at Oxford and continued this study in Italy under Angelo Poliziano and Chalcondyles. After his return to Oxford he started to teach Greek daily. In 1496 he was appointed Rector of St. Lawrence Jewry in London. There he had a leading position in a group of prominent English humanists. He was a close friend of Erasmus and gave him hospitality in 1511. His only published work is a letter to Aldus Manutius printed in Thomas Linacre's translation of Proclus' *Sphaera* (1499). *The Correspondence of Sir Thomas More*, ed. E.F. Rogers (Princeton, 1947), *Epist.* 2, p. 4, n. l. 14, More, *CW* 15, p. 568, n. ll. 208/13, *Contemporaries*, 2, p. 135 sq., and *The New Encyclopaedia Britannica*, 5 (Chicago etc., 1992¹⁵), p. 50.
- Hesychius of Alexandria A lexicographer who probably lived in the 5th or 6th century A.D. *Der Kleine Pauly*, 2 (Stuttgart, 1967), 1120.
- Hrabanus Maurus See below, s.v. Rabanus Maurus.
- Hugo Cardinalis or Hugo de Sancto Caro or Hugo Carrensis Hugues de Saint-Cher, * c. 1200, † 1263, Dominican and Cardinal. He wrote *Postilla in vniuersa Biblia iuxta quadruplicem sensum*, often criticized by Erasmus (in this volume on p. 82, l. 196 sqq., ad *Ioh.* 5, 2, p. 100, l. 637 sqq., ad *Ioh.* 7, 38, p. 120, l. 51, ad *Ioh.* 10, 22, p. 158, l. 922 sqq., ad *Ioh.* 19, 13 sqq., and p. 326, l. 401 sqq., ad *Act.* 24, 14 sqq.), consulted by me in the edition of the Bible by Joannes Amorbachius (Basel, 1504; first edition Basel, 1482). Cf. *LThK*³ 5, 517 sq.

- Hugutio (Huguccio) * in Pisa, † 1210 in Ferrara, was a grammarian, theologian and one of the greatest canonists. His so-called *Liber derivationum*, an alphabetical-etymological dictionary, has spread extraordinarily and served as the main source for the *Catholicon* by Giovanni of Genoa. *LThK*² 5, 521 sq.
- Jiménez Alonso Jiménez (or Ximénez) de Cisneros, *1436, † 1517, adopted the name Francisco when entering the Franciscan Order in 1484, became Provincial of that Order in 1494, Archbishop of Toledo in 1495, Cardinal and Inquisitor-General in 1507. He founded a university in Alcalá de Henares (Latin name: "Complutum") near Madrid, which, after a building period of more than ten years, opened in 1508. He took the initiative for the edition of the *Biblia polyglotta Complutensis*, a Bible in Greek and Latin, and for the *Old Testament*, in Hebrew and Aramaic. *Contemporaries*, 2, p. 235 sqq.
- Laurinus, Marcus Mark Lauwerijns of Bruges, (*1488, † 1540). He became a Canon in 1512 and Dean of St. Donatian in 1519, and was an intimate friend of Erasmus; Erasmus visited him in 1519 and 1521. *Contemporaries*, 2, p. 307 sq.
- Leonardus Aretinus Leonardus Brunus, Leonardo Bruni of Arezzo, c. 1369-c. 1444, one of the leading Florentine humanists. Allen, Ep. 456, n. 1. 106.
- Lefèvre d'Étaples V. supra, s.v. Faber Stapulensis.
- Lyra, Lyranus V. infra, s.v. Nicholas of Lyra.
- Manutius V. supra, s.v. Aldus.
- Nebrija, Antonio de *1441-44, † 1522. He adopted the name Elio and called himself Aelius Antonius Nebrissensis. While studying from c. 1460-1470 in Italy, in, among other places, Bologna, he was influenced by the ideas of Italian humanists. He was in the service of the Archbishop of Seville from 1470 to 1473, became a lecturer at the University of Salamanca in 1475 and shortly afterwards received there the chair of grammar and poetry. He was commissioned around 1486-88 to do research and some teaching at the University of Seville, became professor there in 1505 and was appointed professor in Alcalá de Henares in 1513. He worked on the *Biblia polyglotta Complutensis*. He published, among other writings, a (Latin-Spanish) *Lexicon* (Salamanca, 1492) and the *Tertia quinquagena* (Alcalá de Henares, 1516). *Contemporaries*, 3, p. 9 sqq.
- Nicholas of Lyra Nicolaus Lyranus or Lyra *1270, † 1349, from Lyre near Évreux (France), Franciscan, theologian. He acquired his doctorate at the Sorbonne. He was the most celebrated Bible commentator of his time. He wrote the *Postillae perpetuae in uniuersuam Sacram Scripturam*, the *Postilla litteralis* from 1322 (1323) - 1330, the *Postilla Moralis* from 1333-1339. The *editio princeps* in 5 vols. fol., was published in Rome in 1471-1472. Erasmus often criticizes him in the *Annotations*. Ph.D.W. Krey-L. Smith (edd.), *Nicholas of Lyra, the Senses of Scripture*, Leiden, 2000, p. 1 sqq.
- Oecolampadius Iohannes Oecolampadius (Heusgen, Hussgen or Husschin), called Vinimontanus because he was born in Weinsberg in 1482, † 1531. He completed his studies in 1499 in Heidelberg, was tutor to the princes of the Elector of the Pfalz from 1506 to 1508, probably then resumed his theological studies, was granted a prebend to preach in Weinsberg in 1510, continued his studies in 1513, worked together with Erasmus in Basel from 1515 to 1516, resided in Basel in 1518 again as Penitentiary, acquired the degree of Doctor in Theology and was appointed cathedral preacher in Augsburg, returned to Basel for the third time in 1522, became professor ordinarius there in 1523 and secular priest of the church of St. Martin in 1525; in these two offices he soon became the leader of the Reformation movement, which achieved victory in the spring of 1529; he was also active in the Reformation outside Basel; under his influence the canton of Berne adopted the Reformation. During the last three years of his life he was involved with shaping the reformed church in Basel. *ASD* IX, 1, p. 214, n. 8). and *ODCC*, p. 992.
- Pace, Richard * c. 1483, † 1536, was a close friend of both Erasmus and More, and an important servant of Henry VIII. He wrote a letter to Dorp (now lost) in defence of Erasmus and played an important role in mediating between Erasmus and Lee, so that they shook hands as a sign of reconciliation at Calais in July 1520. More, *CW* 15, p. 568, n. 208, l. 13, and *Contemporaries*, 3, p. 37 sqq.
- Papias c. 60-130, one of the Apostolic Fathers, was Bishop of Hierapolis in Asia Minor. "His work, Ἀποκάλυψιν Ἐξήγησις (*Expositions of the Oracles of the Lord*), in five books survives only in quotations in Irenaeus and Eusebius". *ODCC*, p. 1028.
- Papias Perhaps a pseudonym for an Italian lexicographer from the 11th century; his *Elementarium doctrinae rudimentum* is an alphabetical, encyclopedic glossary, much used for centuries (it appeared around 1053; first printing Milan, 1476), that drew mainly on the *Liber glossarum* from the 8th century and also on Isidore of Seville, Boëthius and Priscianus. *LThK*² 8, 36.

- Paulus of Burgos (c. 1353–1435), born as Salomon ha-Levi, belonged to an old family of talmudists. When he was rabbin of Burgos, he had himself and his family baptized sometime before the massacres of 1391. He then took the name of Pablo de Santa Maria. After studying theology in Paris he entered the service of Pope Benedict XIII, who sent him to Castile in 1398. In 1403 he was appointed Bishop of Cartagena, in 1415 Bishop of Burgos and Chancellor to King John II of Castile. For his son, Al(f)onso de Cartagena, he wrote the *Additiones ad Postillam Nicolai de Lyra*, because, in his view, Nicholas had taken too little account of the exegesis of the Fathers. The *Additiones* were first published in print in Venice in 1483, but afterwards only together with the *Postilla*. Joseph Pérez, *Histoire de l'Espagne*, Paris, 1996, p. 138, and *LThK*² 7, 1514 sq.
- Perottus, Nicolaus Niccolò Perotti, * 1429, † 1480, studied in Rome with Valla, entered the service of Cardinal Bessarion at a young age, was from 1449 a member of Pope Nicolas V's team of translators of Greek texts, became Archbishop of Siponto in 1456 and papal governor in Viterbo from 1464 to 1469, in Spoleto from 1471 to 1472 and in Perugia from 1474 to 1477. He wrote *Rudimenta grammatices* (1473) and *Cornucopiae* (1489?), the latter a compilation of linguistic and other information, produced as a commentary to Martialis. *Contemporaries*, 3, p. 68.
- Petrus Comestor or Manducator * c. 1100 in Troyes, † ca 1179 in Paris; 1154–1164 Dean of the Chapter of Troyes, 1164–1169 Chancellor of the Cathedral school in Paris. Representative of historical-practical theology, one of the first glossators of the *Sententiae* by Peter Lombard. He wrote, among other writings, the *Historia Scholastica* and *Sermones* and commentaries to the gospels and the letters of Paul which were never published. *LThK*² 8, p. 357.
- Petrus Lombardus Peter Lombard * in Novara in Lombardy, professor in theology in Paris, Bishop of Paris, † 1160. Received the honorary title of Magister Sententiarum after his book *Sententiae*. *LThK*², 8, 367 sqq.
- Pius, Albertus Alberto Pio, * 23 July 1475, became the Prince of Carpi (18 km. to the North of Modena) after the death of his father, and was educated under the supervision of his uncle, Pico della Mirandola; Aldus Manutius was his tutor in the humanities. He lost his principedom Carpi a number of times and each time received it back from Emperor Maximilian I, the last time in 1512. In 1513 he became Maximilian's ambassador in Rome. After Charles V failed to retain him in his office in 1519, Pio turned to Francis I of France for support, became his ambassador in Rome and, when he continued to support him even after the battle of Pavia in February 1525, was finally robbed of his principedom by Charles' General Prospero Colonna. After the sack of Rome in 1527 he fled to France. He died in Paris three days after he had entered the Franciscan order, on 7 January 1531. *Contemporaries*, 3, p. 86 sqq.
- Pullus, Robertus Robert Pullen, † 1146, theologian, was deacon of Rochester and taught the Scriptures in Oxford at the same time. After he went to Paris in c. 1135, he taught logic and theology there. Later he was called to Rome and was created Cardinal. He wrote *Sententiae*. *ODCC*, p. 1143.
- Rabanus Maurus * ca 776 or 784 in Mainz, † 856. At an early age he was committed to the charge of the Abbey in Fulda, and sent to Tours to study with Alcuin. From 847 he was Archbishop of Mainz. He wrote many works, poems, sermons and works about the Bible and various other subjects. *LThK*², 499 sq.
- Reuchlin, Johann Surnamed Capnion or Capnio. * 1455 in Pforzheim, † 1522 in Stuttgart. He promoted the study of Greek, but he was of major significance because of his knowledge of Hebrew. In Ep. 335, l. 333 sqq., Erasmus thanks him for his important contribution to the edition of Jerome. Among other works he wrote *De verbo mirifico* (1494), *De rudimentis Hebraicis* (1506) and *De accentibus et orthographia linguae Hebraicae* (1518). Allen, introd. Ep. 290, and *Contemporaries*, 3, p. 145 sqq.
- Rosemond, Godschalk † 1526, was professor in Louvain from 1515–1525, Dean of the Faculty of Theology from 1518 to 1519 and from 1520 to 1521, and Rector in 1520. He published *Confessionale* in Latin (Antwerp, 1518) and seven books in Dutch. Allen, introd. Ep. 1153, *Contemporaries*, 3, p. 171 sq., and H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432–1540)*, Louvain, 1911.
- Standish, Henry 1505–1518 Provincial of the Order of the Franciscans, c. 1508–1515 Warden of Greyfriars, the London convent of the Franciscans, from 1518 till his death in 1535 Bishop of Asaph in Wales. *Contemporaries*, 3, p. 279. Cf. Allen, Ep. 608, n. l. 14, and Ep. 1126, l. 15 sqq.
- Stephanus of Byzantium Probably a 6th century Christian grammarian. He wrote Ἑθνεύζης, also titled Περί πῶλεων, a geographic lexicon dedicated to Justinian I, of which only an epitome has

- been preserved. Erasmus probably knew the edition of this epitome by Aldus (Venice, 1502). Allen, Ep. 2803, n. l. 25, and *Der Kleine Pauly*, 5, 359 sq. I quote from *Ethnicorum quae supersunt*, 1, ed. A. Meineke, Berlin, 1849.
- Sutor, Petrus Pierre Cousturier, * 1475, † 1537. He took his doctor's degree at the Paris Faculty of Theology in 1510. He joined the Carthusian Order. In *De tralatione Bibliae* (c. Dec. 1524) he condemned new translations of the Bible, among others, the *Nov. Test.* After Erasmus' attack on him, he wrote an *Antapologia* (June 1526); Erasmus then added an *Appendix* to his *Prologus in supput. calumn. Nat. Bedae*. Erasmus writes scornfully about him in several texts. Ep. 1591, n.l. 25. Cf. Rummel, *Catholic Critics*, 2, pp. 61–73 and passim.
- Theophylactus * c. 1030 on Euboea, † c. 1108 in Constantinople, pupil of Michael Psellós, teacher of rhetoric, theologian and author, deacon and preacher in St. Sophia, tutor to Constantine, son of Michael VII Dukas (Emperor from 1071 to 1078). He was appointed Archbishop of Bulgaria between 1078 and 1090 with a seat in Ochrida in West Macedonia. *LThK*² 10, 92, and *DThC* 15, 1, 536. V. Migne PG 123–126.
- Titelmans, Frans * c. 1497, † 1537. He was a Franciscan who studied in Louvain and was influenced greatly by Masson. He lectured on Scripture in Louvain from 1527. In May 1529 he published the *Collationes quinque super epistolam ad Romanos*, in which he defended the *Vulgate* against the emendations by Valla, Lefèvre and Erasmus. Erasmus responded to it first in two letters to Johann Botzheim, Epp. 2205 and 2206; he developed the second letter in *Ad collationes cuiusdam Opus recens* (Antwerp, 1529, *LB IX*, 967 E 1016 C). Titelmans reacted to this in an *Epistola apologetica pro opere Collationum ... ad Desyderium Erasmum Roterodamum, sacrae theologiae professorem*. A reaction by Erasmus to this work is to be found in Ep. 2260. In the same year, 1530, Titelmans criticized the 1527 edition of the *Annotationes in Libri duo de auctoritate libri Apocalypsis*. Erasmus did not write an apology to this criticism, nor did he mention it in his letters. Allen, introd. Ep. 1823, *Contemporaries*, 3, p. 326 sq., and Rummel, *Catholic Critics*, 1, p. 232, n. 21, and 2, p. 102 sq. and passim, and *ASD VI*, 5, p. 30.
- Trapezontius or Trapezuntius See above *s.v.* Georgius Trapezontius Cretensis.
- Tunstall Cuthbert Tunstall, * 1474, † 1559, from 1515 ambassador in Brussels, Bishop of London 1522–1529/30, Bishop of Durham from 1529/30, was a learned and steadfast defender of orthodox catholicism. He was learned in Greek and Hebrew, and was a friend of leading humanists such as Thomas More and Budé. He spent most of the winter of 1516 enjoying Erasmus' company in Brussels, and at that time he made a significant contribution to preparing the second edition of Erasmus' *New Testament*. Ferguson, p. 239 sqq., Thomas More, *CW* 15, p. 567 sq.
- Valla, Laurentius Lorenzo Valla, * 1407, † 1 Aug. 1457. He edited, among other works, the *Collatio Noui Testamenti* in 1443, and a second revised edition in the fifties. Erasmus published the latter edition under the title *Adnotationes in Nouum Testamentum* in Paris, with Badius, 1505. *Contemporaries*, 3, p. 371 sqq.
- Ximénez V. supra, *s.v.* Jiménez.

LISTS OF ABBREVIATIONS

A. AUTHORS: ANTIQUITY – 16TH CENTURY

<p>Ael. <i>Epist.</i> <i>Nat. an.</i> <i>Var. hist.</i></p> <p>Æl. Arist.</p> <p>Aeschin.</p> <p>Aeschyl. <i>Ag.</i> <i>Choeph.</i> <i>Eum.</i> <i>Hic.</i> <i>Pers.</i> <i>Prom.</i> <i>Sept.</i></p> <p>Aesop.</p> <p>Agric. <i>Anna</i></p> <p>Alan. <i>De planct. Nat.</i></p> <p>Albert. M. <i>Enarr. in Ioann.</i> <i>Enarr. in Lc.</i> <i>Serm.</i></p> <p>Alciph.</p> <p>Ambr. <i>Enarr. in Ps.</i> <i>Expos. Lc.</i> <i>Explan. Ps.</i> <i>Expos. Ps. 118.</i> <i>Serm.</i></p> <p>Ambrosiaster <i>Comm.</i> <i>Quaest. V.</i> <i>et N. T.</i></p> <p>Amm. Marc.</p> <p>Ammonio</p>	<p>Claudius Aelianus <i>Epistulae</i> <i>De natura animalium</i> <i>Varia historia</i></p> <p>Aelius Aristides</p> <p>Aeschines</p> <p>Aeschylus <i>Agamemnon</i> <i>Choephoroi</i> <i>Eumenides</i> <i>Hiketides</i> <i>Persae</i> <i>Prometheus</i> <i>Septem</i></p> <p>Aesopus</p> <p>Rodolphus Agricola <i>Anna mater</i></p> <p>Alanus ab Insulis <i>De planctu Naturae</i></p> <p>Albertus Magnus <i>Enarrationes in Euangelium Ioannis</i> <i>Enarrationes in Euangelium Lucae</i> <i>Sermones de sanctis</i></p> <p>Alciphro</p> <p>Ambrosius <i>Enarrationes in Ps.</i> <i>Expositio Euangelii secundum Lucam</i> <i>Explanatio Psalmorum 12</i> <i>Expositio Psalmi 118.</i> <i>Sermo(nes)</i></p> <p>Ambrosiaster <i>Commentarius</i> <i>Quaestiones Veteris et Novi Testamenti</i></p> <p>Ammianus Marcellinus</p> <p>Andrea Ammonio</p>	<p>Anacr. Anacreon</p> <p>Andrel. Fausto Andrelini</p> <p><i>Ecl.</i> <i>Eleg.</i> <i>Liv.</i></p> <p><i>Anth. Lat.</i> <i>Anth. Pal.</i> <i>Anth. Plan.</i></p> <p>Apollod. Apollodorus</p> <p>Apoll. Rhod. Apollonius Rhodius</p> <p>Apoll. Sid. <i>Epist.</i></p> <p>Apost. Apostolius Byzantius</p> <p>App. <i>Civ.</i></p> <p>Apul. <i>Apol.</i> <i>De deo Socr.</i> <i>Flor.</i> <i>Met.</i></p> <p>Arat. Aratus</p> <p>Archil. Archilochus</p> <p>Aristaen. Aristaenetus</p> <p>Aristid. Aristides</p> <p>Aristoph. <i>Ach.</i> <i>Au.</i> <i>Eccl.</i> <i>Equ.</i> <i>Lys.</i> <i>Nub.</i> <i>Pax</i> <i>Plut.</i> <i>Ran.</i> <i>Thesm.</i> <i>Vesp.</i></p> <p>Aristoph. Byz. Aristophanes Byzantinus</p> <p>Aristot. Aristoteles <i>An.</i></p>	<p><i>Eclogae</i> <i>Elegiae</i> <i>Luivia</i></p> <p><i>Anthologia Latina</i> <i>Anthologia Palatina</i> <i>Anthologia Planudea</i></p> <p>Apollodorus</p> <p>Apollonius Rhodius</p> <p>Apollinaris Sidonius <i>Epistolae</i></p> <p>Apostolius Byzantius</p> <p>Appianus <i>Bella ciuilia</i></p> <p>Apuleius <i>Apologia</i> <i>De deo Socratis</i> <i>Florida</i> <i>Metamorphoses</i></p> <p>Aratus</p> <p>Archilochus</p> <p>Aristaenetus</p> <p>Aristides</p> <p>Aristophanes <i>Acharnenses</i> <i>Aues</i> <i>Ecclesiazusae</i> <i>Equites</i> <i>Lysistrata</i> <i>Nubes</i> <i>Pax</i> <i>Plutus</i> <i>Ranae</i> <i>Thesmophoriazusae</i> <i>Vespae</i></p>
---	--	--	---

<i>An. post.</i>	<i>Analytica posteriora</i>	<i>Expos. Gal.</i>	<i>Epistolae ad Galatas expositio</i>
<i>An. pr.</i>	<i>Analytica priora</i>	<i>Haer.</i>	<i>De haeresibus, ad Quodvultdeum</i>
<i>Ath. pol.</i>	<i>Ἀθηναίων πολιτεία</i>	<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>
<i>Aud.</i>	<i>De audibilibus</i>	<i>Locut. in Hept.</i>	<i>Locutiones in Heptateuchum</i>
<i>Cael.</i>	<i>De caelo</i>	<i>Quaest. Ev.</i>	<i>Quaestiones Euangeliorum</i>
<i>Cat.</i>	<i>Categoriae</i>	<i>Quaest. in Hept.</i>	<i>Quaestiones et locutiones in Heptateuchum</i>
<i>Col.</i>	<i>De coloribus</i>	<i>Retract.</i>	<i>Retractiones</i>
<i>Div.</i>	<i>De diuinatione</i>	<i>Serm.</i>	<i>Sermones</i>
<i>Eth. Eud.</i>	<i>Ethica Eudemia</i>	<i>De serm. Dom.</i>	<i>De sermone Domini in monte</i>
<i>Eth. Nic.</i>	<i>Ethica Nicomachea</i>	<i>Serm. de VT</i>	<i>Sermones de Vetere Testamento</i>
<i>Gen. an.</i>	<i>De generatione animalium</i>	<i>Serm. supp.</i>	<i>Sermones supposititii</i>
<i>Gen. corr.</i>	<i>De generatione et corruptione</i>	<i>Tract. in Ioh.</i>	<i>Tractatus in Ioh.</i>
<i>Hist. an.</i>	<i>Historia animalium</i>	<i>Tract. in 1. Ioh.</i>	<i>In epistolam Ioannis ad Parthos Tractatus X</i>
<i>Metaph.</i>	<i>Metaphysica</i>	<i>Auicn.</i>	<i>Auicenus</i>
<i>Meteor.</i>	<i>Meteorologica</i>	<i>Progn.</i>	<i>Prognostica</i>
<i>Mir.</i>	<i>Mirabilia</i>	<i>Aur. Vict.</i>	<i>Aurelius Victor</i>
<i>M. mor.</i>	<i>Magna moralia</i>	<i>Auson.</i>	<i>Ausonius</i>
<i>Mot. an.</i>	<i>De motu animalium</i>	<i>Cent. nupt.</i>	<i>Cento nuptialis</i>
<i>Mund.</i>	<i>De mundo</i>	<i>Cupid. cruc.</i>	<i>Cupido cruciatus</i>
<i>Oec.</i>	<i>Oeconomica</i>	<i>De rosīs</i>	<i>De rosīs nascentibus</i>
<i>Part. an.</i>	<i>De partibus animalium</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Phgn.</i>	<i>Physiognomonica</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>
<i>Phys.</i>	<i>Physica</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Poet.</i>	<i>Poetica</i>	<i>Mos.</i>	<i>Mosella</i>
<i>Pol.</i>	<i>Politica</i>	<i>Precat.</i>	<i>Precationes variae</i>
<i>Probl.</i>	<i>Problemata</i>	<i>Babr.</i>	<i>Babrius</i>
<i>Rhet.</i>	<i>Rhetorica</i>	<i>Balbi</i>	<i>Girolamo Balbi</i>
<i>Rhet. Alex.</i>	<i>Rhetorica ad Alexandrum</i>	<i>Basil.</i>	<i>Basilius</i>
<i>Sens.</i>	<i>De sensu</i>	<i>Ad adulesc.</i>	<i>Ad adulescentes (Πρὸς τοὺς νέους)</i>
<i>Somn.</i>	<i>De somno et vigilia</i>	<i>Batr.</i>	<i>Batrachomyomachia</i>
<i>Soph. el.</i>	<i>Sophistici elenchi</i>	<i>Bebel</i>	<i>Heinrich Bebel</i>
<i>Spir.</i>	<i>De spiritu</i>	<i>Prov.</i>	<i>Prouerbia Germanica</i>
<i>Top.</i>	<i>Topica</i>	<i>Beda</i>	<i>Beda Venerabilis</i>
<i>Arnob.</i>	<i>Arnobius</i>	<i>Expos. Act.</i>	<i>Expositio Actuum Apostolorum</i>
<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarii in Ps.</i>	<i>Hom. Ev.</i>	<i>Homiliae Euangelii</i>
<i>Arr.</i>	<i>Arrianus</i>	<i>In Iac. etc.</i>	<i>In epistolas VII catholicas</i>
<i>Arsen.</i>	<i>Arsenius</i>	<i>In Lc. expos.</i>	<i>In Lucae Euangelium expositio</i>
<i>Artemid.</i>	<i>Artemidorus</i>	<i>In Mc. expos.</i>	<i>In Marci Euangelium expositio</i>
<i>Ascl.</i>	<i>(Apuleius) Asclepius</i>	<i>In Mt. expos.</i>	<i>In Matthaei Euangelium expositio</i>
<i>Asconius</i>	<i>Q. Asconius Pedianus</i>	<i>Nom. reg. loc.</i>	<i>Retractatio in Actus</i>
<i>Comm. in Cic.</i>	<i>Commentarii in Cic.</i>	<i>Act.</i>	<i>Apostolorum</i>
<i>Athan.</i>	<i>Athanasius</i>	<i>Retract. Act.</i>	<i>Nomina regionum atque locorum de Actibus Apostolorum</i>
<i>Athen.</i>	<i>Athanaeus</i>	<i>Vita Cuth.</i>	<i>Vita Cuthberti</i>
<i>Athenag.</i>	<i>Athenagoras</i>	<i>Bernardus</i>	<i>Bernardus Claraeuallensis</i>
<i>Aug.</i>	<i>Aurelius Augustinus</i>		
<i>Civ.</i>	<i>De ciuitate Dei</i>		
<i>Collatio cum Maximino</i>	<i>Collatio cum Maximino</i>		
<i>Conf.</i>	<i>Confessiones</i>		
<i>Cons. evang.</i>	<i>De consensu euangelistarum</i>		
<i>Contra Acad.</i>	<i>Contra Academicos</i>		
<i>Contra Faust.</i>	<i>Contra Faustum Manichaeum</i>		
<i>De nat. boni</i>	<i>De natura boni liber I</i>		
<i>Doctr. chr.</i>	<i>De doctrina christiana</i>		
<i>Enarr. in Ps.</i>	<i>Enarrationes in Ps.</i>		
<i>Ench.</i>	<i>Enchiridion</i>		
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>		

<i>In laud. Virg.</i>	<i>In laudibus Virginis Matris</i>	<i>Fin.</i>	<i>De finibus</i>
<i>In adv. Dom.</i>	<i>Sermo in aduentu Domini</i>	<i>Flacc.</i>	<i>Pro L. Valerio Flacco</i>
<i>In Vigil. Apost.</i>	<i>Sermo in Vigilia Apostolorum</i>	<i>Font.</i>	<i>Pro M. Fonteio</i>
	<i>Petri et Pauli</i>	<i>Har.</i>	<i>De haruspicum responsis</i>
Bocc.	Giovanni Boccaccio	<i>Inv.</i>	<i>De inuentione</i>
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>	<i>Lael.</i>	<i>Laelius de amicitia</i>
Boeth.	Boethius	<i>Leg.</i>	<i>De legibus</i>
<i>Consol.</i>	<i>Consolatio philosophiae</i>	<i>Leg. agr.</i>	<i>De lege agraria</i>
Brant	Sebastian Brant	<i>Lig.</i>	<i>Pro Q. Ligario</i>
Budaeus	Guilelmus Budaeus	<i>Manil.</i>	<i>Pro lege Manilia</i>
<i>Annot. in</i>	<i>Annotationes in Pandectas</i>	<i>Marc.</i>	<i>Pro M. Marcello</i>
<i>Pandectas</i>		<i>Mil.</i>	<i>Pro T. Annio Milone</i>
Caes.	C. Iulius Caesar	<i>Mur.</i>	<i>Pro L. Murena</i>
<i>Civ.</i>	<i>De bello ciuili</i>	<i>Nat.</i>	<i>De natura deorum</i>
<i>Gall.</i>	<i>De bello Gallico</i>	<i>Off.</i>	<i>De officiis</i>
Callim.	Callimachus	<i>Opt. gen.</i>	<i>De optimo genere oratorum</i>
Callisch.	Callisthenes	<i>Or.</i>	<i>Orator</i>
Calp. Sic.	Calpurnius Siculus	<i>Parad.</i>	<i>Paradoxa Stoicorum</i>
Carrensis	V. Hugo de Sancto Caro	<i>Part.</i>	<i>Partitiones oratoriae</i>
Cass. Dio	Cassius Dio	<i>Phil.</i>	<i>In M. Antonium oratio</i>
Cassian.	Iohannes Cassianus		<i>Philippica</i>
Cassiod.	Cassiodorus	<i>Phil. frg.</i>	<i>Librorum philosophicorum</i>
<i>Expos. in Ps.</i>	<i>Expositio in Ps.</i>		<i>fragmenta</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutiones</i>	<i>Pis.</i>	<i>In L. Pisonem</i>
Cato	Cato	<i>Planc.</i>	<i>Pro Cn. Plancio</i>
<i>Agr.</i>	<i>De agricultura</i>	<i>P. red. ad Quir.</i>	<i>Oratio post reditum ad</i>
<i>Dist.</i>	<i>Disticha</i>		<i>Quirites</i>
Catull.	Catullus	<i>P. red. in sen.</i>	<i>Oratio post reditum in</i>
Cels.	Celsus		<i>senatu</i>
Cens.	Censorius	<i>Prou.</i>	<i>De prouinciis consularibus</i>
Charis.	Charisius, <i>Ars grammatica</i>	<i>Q. Rosc.</i>	<i>Pro Q. Roscio comoedo</i>
Chrys.	Iohannes Chrysostomus	<i>Quinct.</i>	<i>Pro Quinctio</i>
<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>	<i>Rab. perd.</i>	<i>Pro C. Rabirio perduellionis</i>
Cic.	Cicero		<i>reo</i>
<i>Ac. 1</i>	<i>Lucullus sius Academicorum</i>	<i>Rab. Post.</i>	<i>Pro C. Rabirio Postumo</i>
	<i>priorum libri</i>	<i>Rep.</i>	<i>De re publica</i>
<i>Ac. 2</i>	<i>Academicorum posteriorum</i>	<i>Scaur.</i>	<i>Pro M. Aemilio Scauro</i>
	<i>libri</i>	<i>Sest.</i>	<i>Pro P. Sestio</i>
<i>Ad Brut.</i>	<i>Epistulae ad Brutum</i>	<i>S. Rosc.</i>	<i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>
<i>Ad Q. fr.</i>	<i>Epist. ad Quintum fratrem</i>	<i>Sull.</i>	<i>Pro P. Sulla</i>
<i>Arat.</i>	<i>Aratea</i>	<i>Tim.</i>	<i>Timaeus</i>
<i>Arch.</i>	<i>Pro Archia poeta</i>	<i>Top.</i>	<i>Topica</i>
<i>Att.</i>	<i>Epistulae ad Atticum</i>	<i>Tull.</i>	<i>Pro M. Tullio</i>
<i>Balb.</i>	<i>Pro L. Balbo</i>	<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes</i>
<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>	<i>Vatin.</i>	<i>In P. Vatinius testem</i>
<i>Caec.</i>	<i>Pro A. Caecina</i>		<i>interrogatio</i>
<i>Cael.</i>	<i>Pro M. Caelio</i>	<i>Verr. 1, 2</i>	<i>In Verrem actio 1, 2</i>
<i>Carm.</i>	<i>Carminum fragmenta</i>	Claud.	Claudius Claudianus
<i>Catil.</i>	<i>In Catilinam</i>	<i>Bell. Gild.</i>	<i>De bello Gildonico</i>
<i>Cato</i>	<i>Cato maior de senectute</i>	<i>Carm. min.</i>	<i>Carmina minora</i>
<i>Cluent.</i>	<i>Pro A. Cluentio</i>	<i>IV. cons. Hon.</i>	<i>De quarto consulatu</i>
<i>Deiot.</i>	<i>Pro rege Deiotaro</i>		<i>Honorii</i>
<i>De or.</i>	<i>De oratore</i>	<i>Cons. Stil.</i>	<i>De consulatu Stilichonis</i>
<i>Div.</i>	<i>De diuinatione</i>	<i>De rapt. Pros.</i>	<i>De raptu Proserpinae</i>
<i>Div. in Caec.</i>	<i>Diuinatio in Q. Caeciliam</i>	<i>Epith.</i>	<i>Epithalamium de nuptiis</i>
<i>Dom.</i>	<i>De domo sua</i>		<i>Honorii</i>
<i>Fam.</i>	<i>Epistulae ad familiares</i>	<i>Fescen.</i>	<i>Fescennina de nuptiis</i>
<i>Fat.</i>	<i>De fato</i>		<i>Honorii</i>

<i>In Eutr.</i>	<i>In Eutropium</i>	<i>Ann.</i>	<i>Annalium fragmenta</i>
<i>In Ruf.</i>	<i>In Rufinum</i>	<i>Sat.</i>	<i>Saturarum fragmenta</i>
<i>Paneg. M.</i>	<i>Panegyricus Mallii</i>	<i>Scaen.</i>	<i>Fragmenta scaenica</i>
<i>Theod.</i>	<i>Theodori</i>	Eob. Hess.	<i>Helii Eobanus Hessus</i>
<i>Paneg. Prob.</i>	<i>Panegyricus Probini et Olybrii</i>	<i>Bon. val.</i>	<i>Bonae valetudinis conseruandae rationes aliquot</i>
Clearch.	Clearchus	<i>Enc. nupt.</i>	<i>Encomium nuptiale</i>
Clem. Al.	Clemens Alexandrinus	<i>Her.</i>	<i>Heroidum libri tres</i>
<i>Adumb. in 1.</i>	<i>Adumbrationes in epistolas</i>	<i>Her. chr.</i>	<i>Heroidum christianarum epistolae</i>
<i>Petr.</i>	<i>canonicas</i>	<i>Nor.</i>	<i>Vrbs Noriberga</i>
<i>Strom.</i>	<i>Stromateis</i>	<i>Vict. Chr.</i>	<i>Victoria Christi ab inferis</i>
Clitarch.	Clitarchus	Epic.	Epicurus
<i>Cod. Iust.</i>	<i>Codex Iustinianus</i>	Epicharm.	Epicharmus
Colum.	Columella	Epict.	Epictetus
<i>Complut.</i>	<i>Biblia polyglotta Complutensis</i>	Eratosth.	Eratosthenes
<i>Cornut.</i>	<i>Cornutus</i>	<i>Ety. Gud.</i>	<i>Etymologicum Gudianum</i>
<i>Nat. deor.</i>	<i>De natura deorum</i>	<i>Ety. mag.</i>	<i>Etymologicum magnum</i>
Cratin.	Cratinus	Eudem.	<i>Eudemus, Dictiones rhetoricae</i>
Curt.	Q. Curtius Rufus	Eun.	Eunapius
Cypr.	Cyprianus	Eur.	Euripides
<i>De zelo</i>	<i>De zelo et liuore</i>	<i>Alc.</i>	<i>Alcestis</i>
<i>Dom. orat.</i>	<i>De dominica oratione</i>	<i>Andr.</i>	<i>Andromache</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Bacch.</i>	<i>Bacchae</i>
<i>Fort.</i>	<i>Ad Fortunatum</i>	<i>Cycl.</i>	<i>Cyclops</i>
<i>Quir.</i>	<i>Ad Quirinum</i>	<i>El.</i>	<i>Electra</i>
Cyryllus	Cyryllus Alexandrinus	<i>Hec.</i>	<i>Hecuba</i>
<i>Comm. in Ioh.</i>	<i>Commentarius in Euangelium Ioannis</i>	<i>Hel.</i>	<i>Helena</i>
<i>Explan. in Lc.</i>	<i>Explanatio in Euangelium Lucae</i>	<i>Heraclid.</i>	<i>Heraclidae</i>
Demetr.	Demetrius	<i>Herc.</i>	<i>Hercules</i>
<i>De eloc.</i>	<i>De elocutione</i>	<i>Hipp.</i>	<i>Hippolytus</i>
Democr.	Democritus	<i>Ion</i>	<i>Ion</i>
Demosth.	Demosthenes	<i>Iph. A.</i>	<i>Iphigenia Aulidensis</i>
Dicaearch.	Dicaearchus	<i>Iph. T.</i>	<i>Iphigenia taurica</i>
<i>Dig.</i>	<i>Digesta</i>	<i>Med.</i>	<i>Medea</i>
Dinarch.	Dinarchus	<i>Or.</i>	<i>Orestes</i>
Dio Chrys.	Dio Chrysostomus	<i>Phoen.</i>	<i>Phoenissae</i>
Diod.	Diodorus Siculus	<i>Rhes.</i>	<i>Rhesus</i>
Diogen.	Diogenianus	<i>Suppl.</i>	<i>Supplices</i>
Diogen. Vind.	Diogenianus Vindobonensis	<i>Tro.</i>	<i>Troades</i>
Diog. Laert.	Diogenes Laertius	Eus.	Eusebius
Diom.	Diomedes, <i>Ars grammatica</i>	<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarii in Ps.</i>
Dion. Antioch.	Dionysius Antiochenus	<i>H. F.</i>	<i>Historia Ecclesiastica</i>
Dion. Hal.	Dionysius Halicarnassensis	Eust.	Eustathius
<i>Ant.</i>	<i>Antiquitates Romanae</i>	<i>Comm. ad</i>	<i>Commentarii ad Homeri</i>
<i>Comp.</i>	<i>De compositione verborum</i>	<i>Hom. Il.</i>	<i>Iliadem pertinentes</i>
<i>Rhet.</i>	<i>Ars rhetorica</i>	Eutr.	Eutropius
Dion. Per.	Dionysius Periegetes	Faber	Iacobus Faber Stapulensis
Dion. Thrax	Dionysius Thrax	Fest.	Festus
Diosc.	Dioscurides	Firm.	Firmicus Maternus
Don.	Aelius Donatus	Flor.	Florus
<i>Comm. in Ter.</i>	<i>Commentum Terenti</i>	Front.	Fronto
Dracont.	Dracontius	Frontin.	Frontinus
<i>Laud.</i>	<i>De laudibus Dei</i>	Fulg. Myth.	Fulgentius, <i>Mythologiae</i>
<i>Fleg. in Maec.</i>	<i>Elegiae in Maecenatem</i>	Gal.	Galenus
Enn.	Ennius	<i>De nat. facult.</i>	<i>De naturalibus facultatibus</i>

<i>De temperam.</i>	<i>De temperamentis</i>		<i>Pelagianus</i>
<i>In Hippocr.</i>	<i>Commentarius in Hippo-</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Aphor.</i>	<i>cratis Aphorismos</i>	<i>Epist. adv. Ruf.</i>	<i>Epistula aduersus Rufinum</i>
Gell.	Aulus Gellius	<i>Hebr. quaest.</i>	<i>Hebraicae quaestiones in</i> <i>libro Geneseos</i>
<i>Geop.</i>	<i>Geoponica</i>	<i>Interpret. Hebr.</i>	<i>Liber interpretationis</i> <i>nom. Hebraicorum nominum</i>
Gerald.	Antonio Geraldini	<i>Paralip.</i>	<i>Paralipomenon liber</i>
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>	<i>Praef. in Iob</i>	<i>Praefatio in librum Iob</i>
<i>Glossa</i>	<i>Glossa ordinaria</i>	<i>Quaest. Hebr.</i>	<i>Quaestiones Hebraicae</i>
Greg. Cypri.	Gregorius Cyprius	<i>Sit. et nom. loc.</i>	<i>De situ et nominibus</i> <i>locorum Hebraicorum</i>
Greg. M.	Gregorius Magnus	<i>Hebr.</i>	<i>Tractatus in Marci</i> <i>Euangelium</i>
<i>Hom. in Ev.</i>	<i>Homiliae in Euangelia</i>	<i>Tract. in Mc.</i>	<i>Tractatus in librum</i> <i>Psalmorum</i>
<i>Mor.</i>	<i>Moralia in Iob</i>	<i>Tract. in Ps.</i>	
Greg. Naz.	Gregorius Nazianzenus	Hil.	Hilarius
<i>Carm.</i>	<i>Carmina</i>	<i>In Gen.</i>	<i>In Genesin</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>In Mt.</i>	<i>In Matthaem</i>
<i>Or.</i>	<i>Orationes</i>	<i>Tract. in Ps.</i>	<i>Tractatus in Ps.</i>
Greg. Nyss.	Gregorius Nyssenus	<i>Trin.</i>	<i>De trinitate</i>
Greg. Tur.	Gregorius Turonensis	Hippocr.	Hippocrates
Harpocrat.	Harpocratio	<i>Hist. Aug.</i>	<i>Scriptores historiae Augustae</i>
Haymo	Haymo Autissidorensis	Hom.	Homeros
<i>Expl. in Ps.</i>	<i>Explanatio in Ps.</i>	<i>Hymn. Hom.</i>	<i>Hymni Homerici</i>
<i>Exp. in epist.</i>	<i>In diui Pauli Epistolas</i>	<i>Il.</i>	<i>Ilias</i>
<i>Pauli</i>	<i>Expositio</i>	<i>Od.</i>	<i>Odyssea</i>
Hdt.	Herodotus	Honor. Aug.	Honorius Augustodunensis
Hecat.	Hecataeus	<i>Sig.</i>	<i>Sigillum Beatae Mariae</i>
Hegesandr.	Hegesander	Hor.	Horatius
Hegius	Alexander Hegius	<i>Ars</i>	<i>Ars poetica</i>
Heraclit.	Heraclitus	<i>Carm.</i>	<i>Carmina</i>
Heracl. Pont.	Heraclides Ponticus	<i>Carm. saec.</i>	<i>Carmen saeculare</i>
Hermans	Willem Hermans	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Hollandia</i>	<i>Prosopopoeia Hollandie</i>	<i>Epod.</i>	<i>Epodi</i>
<i>Sylv.</i>	<i>Sylvia odorum</i>	<i>Serm.</i>	<i>Sermones</i>
Hermipp.	Hermippus	Hrabanus	Hrabanus Maurus V. Rabanus Maurus
Hermogen.	Hermogenes	Hugo	Hugo de Sancto Caro (Car- rensis)
<i>Progym.</i>	<i>Progymnasmata</i>	Hyg.	Hyginus
Herm. Trismeg.	Hermes Trismegistus	<i>Astr.</i>	<i>Astronomica</i>
Herodian.	Herodianus	<i>Fab.</i>	<i>Fabulae</i>
Hes.	Hesiodus	Hyp.	Hyperides
<i>Erg.</i>	<i>Ἔργα καὶ ἡμέραι</i>	Iambl.	Iamblichus
<i>Theog.</i>	<i>Theogonia</i>	Innoc.	Innocentius III
Hesych.	Hesychius	<i>Miseria</i>	<i>De miseria conditionis</i> <i>humane</i>
Hier.	Hieronymus	<i>Inst.</i>	<i>Institutiones</i>
<i>Adv. Helv.</i>	<i>De perpetua virginitate</i> <i>beatae Mariae aduersus</i> <i>Heluidium</i>	Ioann. Sec.	Ioannes Secundus
<i>Adv. Iov.</i>	<i>Aduersus Iouinianum</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>
<i>Apolog. c. Ruf.</i>	<i>Apologia contra Rufinum</i>	<i>Fun.</i>	<i>Funera</i>
<i>Chron.</i>	<i>Chronicon</i>	<i>Od.</i>	<i>Odae</i>
<i>Comm. in Gal.</i>	<i>Commentarii in Epistolam</i> <i>ad Galatas</i>	Iord.	Iordanes
<i>Comm. in Ir.</i>	<i>Commentarii in Ieremiam</i>	Ios.	Iosephus
<i>Comm. in Is.</i>	<i>Commentarii in Isaiam</i>	<i>Ant. Iud.</i>	<i>Antiquitates Iudaicae</i>
<i>Comm. in Mt.</i>	<i>Commentarii in Matthaem</i>	<i>Bell.</i>	<i>Bellum Iudaicum</i>
<i>Comm. in Tit.</i>	<i>Commentarii in Epistolam</i> <i>ad Titum</i>	Iren.	Irenaeus
<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarioli in Ps.</i>		
<i>De vir. ill.</i>	<i>De viris illustribus</i>		
<i>Dialog. adv. Pelag.</i>	<i>Dialogus aduersus</i>		

<i>Haer.</i>	<i>Aduersus haereses</i>	<i>Herc.</i>	<i>Hercules</i>
<i>Isid.</i>	<i>Isidorus</i>	<i>Herm.</i>	<i>Hermotimus</i>
<i>Orig.</i>	<i>Origines</i>	<i>Hist. conscr.</i>	<i>Quomodo historia conscribenda sit</i>
<i>Quaest.</i>	<i>Quaestiones in Vetus Testamentum</i>	<i>Icar.</i>	<i>Icaromenippus</i>
<i>Isocr.</i>	<i>Isocrates</i>	<i>Imag.</i>	<i>Imagines</i>
<i>Iul.</i>	<i>Iulianus</i>	<i>Iup. confut.</i>	<i>Iuppiter confutatus</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Iup. trag.</i>	<i>Iuppiter tragoedus</i>
<i>Misopog.</i>	<i>Misopogon</i>	<i>Lex.</i>	<i>Lexiphanes</i>
<i>Or.</i>	<i>Orationes</i>	<i>Luctu</i>	<i>De luctu</i>
<i>Iust.</i>	<i>Iustinus</i>	<i>Menippus</i>	<i>Menippus siue Necyomantia</i>
<i>Iuenc.</i>	<i>Iuencus</i>	<i>Nauig.</i>	<i>Nauigium</i>
<i>Iuv.</i>	<i>Iuuenalis</i>	<i>Nigr.</i>	<i>Nigrinus</i>
<i>Lact.</i>	<i>Lactantius</i>	<i>Paras.</i>	<i>De parasito</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutiones diuinae</i>	<i>Patr. laud.</i>	<i>Patriae laudatio</i>
<i>Epit. Inst.</i>	<i>Epitome Diuinarum Institutionum</i>	<i>Peregr.</i>	<i>De morte Peregrini</i>
<i>Leg. aurea</i>	<i>Iacobus de Voragine, Legenda aurea</i>	<i>Phal. I, II</i>	<i>Phalaris I, II</i>
<i>Leg. XII Tab.</i>	<i>Leges XII Tabularum</i>	<i>Philopat.</i>	<i>Philopatris</i>
<i>Libanius</i>	<i>Libanius</i>	<i>Philops.</i>	<i>Philopseudes</i>
<i>Progym.</i>	<i>Progymnasmata</i>	<i>Pisc.</i>	<i>Piscator</i>
<i>Liv.</i>	<i>Liuius</i>	<i>Pro imag.</i>	<i>Pro imaginibus</i>
<i>Lucan.</i>	<i>Lucanus</i>	<i>Prom.</i>	<i>Prometheus</i>
<i>Lucian.</i>	<i>Lucianus</i>	<i>Prom. es</i>	<i>Prometheus es in verbis</i>
<i>Adv. indoct.</i>	<i>Aduersus indoctum</i>	<i>Pseudol.</i>	<i>Pseudologista</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexander</i>	<i>Rhet. praec.</i>	<i>Rhetorum praeceptor</i>
<i>Am.</i>	<i>Amores</i>	<i>Salt.</i>	<i>Saltatio</i>
<i>Anach.</i>	<i>Anacharsis</i>	<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>	<i>Somn.</i>	<i>Somnium siue vita Luciani</i>
<i>Asin.</i>	<i>Asinus</i>	<i>Tim.</i>	<i>Timon</i>
<i>Astr.</i>	<i>De astrologia</i>	<i>Tox.</i>	<i>Toxaris</i>
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchus</i>	<i>Tyrann.</i>	<i>Tyrannicida</i>
<i>Bis accus.</i>	<i>Bis accusatus</i>	<i>Ver. hist.</i>	<i>Verae historiae</i>
<i>Calumn.</i>	<i>Calumniae non temere credendum</i>	<i>Vit. auct.</i>	<i>Vitarum auctio</i>
<i>Catapl.</i>	<i>Cataphus siue Tyrannus</i>	<i>Lucil.</i>	<i>Lucilius</i>
<i>Char.</i>	<i>Charidemus</i>	<i>Lucr.</i>	<i>Lucretius</i>
<i>Conuiu.</i>	<i>Conuiuium</i>	<i>Lycophr.</i>	<i>Lycophron</i>
<i>Dear. iud.</i>	<i>Dearum iudicium (= Dial. mort. xx)</i>	<i>Lycurg.</i>	<i>Lycurgus</i>
<i>De merc. cond.</i>	<i>De mercede conductis</i>	<i>Lyd.</i>	<i>Ioannes Laurentius Lydus</i>
<i>Demon.</i>	<i>Demonax</i>	<i>Mag.</i>	<i>De magistratibus</i>
<i>Demosth. encom.</i>	<i>Demosthenis encomium</i>	<i>Mens.</i>	<i>De mensibus</i>
<i>Deor. conc.</i>	<i>Deorum concilium</i>	<i>Lyra(nus)</i>	<i>Nicolaus de Lyra</i>
<i>Deor. dial.</i>	<i>Deorum dialogi</i>	<i>Lys.</i>	<i>Lysias</i>
<i>De sacr.</i>	<i>De sacrificiis</i>	<i>LXX</i>	<i>Septuaginta</i>
<i>Dial. mar.</i>	<i>Dialogi marini</i>	<i>Macar.</i>	<i>Macarius</i>
<i>Dial. mer.</i>	<i>Dialogi meretricii</i>	<i>Macr.</i>	<i>Macrobius</i>
<i>Dial. mort.</i>	<i>Dialogi mortuorum</i>	<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
<i>Dips.</i>	<i>Dipsades</i>	<i>Somn.</i>	<i>Commentarius in Ciceronis somnium Scipionis</i>
<i>Electr.</i>	<i>Electrum</i>	<i>Manil.</i>	<i>Manilius</i>
<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>	<i>Mantuan.</i>	<i>Baptista Mantuanus</i>
<i>Epist. Sat.</i>	<i>Epistulae Saturnales</i>	<i>Ad Falc.</i>	<i>Epigrammata ad Falconem</i>
<i>Eun.</i>	<i>Eunuchus</i>	<i>Calam.</i>	<i>De calamitatibus temporum</i>
<i>Fug.</i>	<i>Fugitiui</i>	<i>Contra poet.</i>	<i>Contra poetas impudice loquentes</i>
<i>Gall.</i>	<i>Gallus</i>	<i>De cont. morte</i>	<i>De contentenda morte</i>
<i>Halc.</i>	<i>Halcyon</i>	<i>Dion. Areop.</i>	<i>Dionysius Areopagites</i>
		<i>Ecl.</i>	<i>Eclogeae</i>

<i>Ioann. Bapt.</i>	<i>In laudem Ioannis Baptistae</i>	<i>Or. Sib.</i>	<i>Oracula Sibyllina</i>
<i>Parthen. Mar.</i>	<i>Parthenice Mariana</i>	<i>Ov.</i>	<i>Ovidius</i>
<i>Parthen. sec.</i>	<i>Parthenice secunda</i>	<i>Am.</i>	<i>Amores</i>
<i>Mart. Cap.</i>	<i>Martianus Capella</i>	<i>Ars</i>	<i>Ars amatoria</i>
<i>Martial.</i>	<i>Martialis</i>	<i>Epist. Sapph.</i>	<i>Epistula Sapphus</i>
<i>Marull.</i>	<i>Michael Marullus</i>	<i>Fast.</i>	<i>Fasti</i>
<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>	<i>Her.</i>	<i>Heroides</i>
<i>Hymn. nat.</i>	<i>Hymni naturales</i>	<i>Ib.</i>	<i>Ibis</i>
<i>Mar. Vict.</i>	<i>Marius Victorinus</i>	<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
<i>M. Aur.</i>	<i>Marcus Aurelius</i>	<i>Pont.</i>	<i>Ex Ponto</i>
<i>Max. Conf.</i>	<i>Maximus Confessor</i>	<i>Rem.</i>	<i>Remedia amoris</i>
<i>Loci comm.</i>	<i>Loci communes</i>	<i>Trist.</i>	<i>Tristia</i>
<i>Max. Tyr.</i>	<i>Maximus Tyrius</i>	<i>Paneg. Lat.</i>	<i>Panegyrici Latini</i>
<i>Diss.</i>	<i>Dissertationes XLI</i>	<i>Paschasius</i>	<i>Paschasius Radbertus</i>
<i>Maximian.</i>	<i>Maximianus</i>	<i>Radbertus</i>	
<i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Mela</i>	<i>Pomponius Mela</i>	<i>Paul. Fest.</i>	<i>Paulus Diaconus, Epitoma Festi</i>
<i>Menandr.</i>	<i>Menander</i>	<i>Paul. Nol.</i>	<i>Paulinus Nolanus</i>
<i>Citharist.</i>	<i>Citharista</i>	<i>Paus.</i>	<i>Pausanias</i>
<i>Epitr.</i>	<i>Epitrepontes</i>	<i>Pers.</i>	<i>Persius</i>
<i>Monost.</i>	<i>Monosticha</i>	<i>Petrarca</i>	<i>Francesco Petrarca</i>
<i>Mimn.</i>	<i>Mimnermus</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Min. Fel.</i>	<i>Minucius Felix</i>	<i>Rem.</i>	<i>De remediis utriusque fortunae</i>
<i>Mon. Anc.</i>	<i>Monumentum Ancyranum</i>	<i>Petron.</i>	<i>Petronius</i>
<i>More</i>	<i>Thomas More</i>	<i>Petrus Comestor</i>	<i>Petrus Comestor</i>
<i>Mosch.</i>	<i>Moschus</i>	<i>Hist. schol.,</i>	<i>Historia scholastica,</i>
<i>Mutian.</i>	<i>Conradus Mutianus Rufus</i>	<i>In Eu.</i>	<i>In Euangelia</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Petr. Lomb.</i>	<i>Petus Lombardus</i>
<i>Mutius</i>	<i>Macarius Mutius</i>	<i>Sent.</i>	<i>Sententiarum libri IV.</i>
<i>Triumph.</i>	<i>De triumpho Christi</i>	<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedrus</i>
<i>Nem.</i>	<i>Nemesianus</i>	<i>Fab. Aes.</i>	<i>Fabulae Aesopiae</i>
<i>Nep.</i>	<i>Cornelius Nepos</i>	<i>Philo</i>	<i>Philo</i>
<i>Alc.</i>	<i>Alcibiades</i>	<i>Leg. alleg.</i>	<i>Legum allegoriae</i>
<i>Nicandr.</i>	<i>Nicander</i>	<i>Philostr.</i>	<i>Philostratus</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexipharmaca</i>	<i>Imag.</i>	<i>Imagines</i>
<i>Ther.</i>	<i>Theriaca</i>	<i>Vit. Apollon.</i>	<i>Vita Apollonii</i>
<i>Nicom.</i>	<i>Nicomachus</i>	<i>Vit. soph.</i>	<i>Vitae sophistarum</i>
<i>Non.</i>	<i>Nonius Marcellus</i>	<i>Phot.</i>	<i>Photius</i>
<i>Nonn.</i>	<i>Nonnus</i>	<i>Bibl.</i>	<i>Bibliotheca</i>
<i>Dion.</i>	<i>Dionysiaca</i>	<i>Lex.</i>	<i>Lexicon</i>
<i>Exp. in Greg.</i>	<i>Expositio in Gregorium</i>	<i>Pind.</i>	<i>Pindarus</i>
<i>Naz.</i>	<i>Nazianzenum</i>	<i>Isthm.</i>	<i>Isthmia</i>
<i>Oppian.</i>	<i>Oppianus</i>	<i>Nem.</i>	<i>Nemea</i>
<i>Hal.</i>	<i>Halieutica</i>	<i>Olymp.</i>	<i>Olympia</i>
<i>Orib.</i>	<i>Oribasius</i>	<i>Pyth.</i>	<i>Pythia</i>
<i>Orig.</i>	<i>Origenes</i>	<i>Plat.</i>	<i>Plato</i>
<i>Comm.</i>	<i>Commentarius</i>	<i>Alc. 1, 2</i>	<i>Alcibiades 1, 2</i>
<i>Contra Cels.</i>	<i>Contra Celsum</i>	<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>
<i>Comment. in Rom.</i>	<i>Commentarius in Rom.</i>	<i>Ax.</i>	<i>Axiochus</i>
<i>De princ.</i>	<i>De principiis</i>	<i>Charm.</i>	<i>Charmides</i>
<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>	<i>Clit.</i>	<i>Clitophon</i>
<i>Sel.</i>	<i>Selecta</i>	<i>Crat.</i>	<i>Cratylus</i>
<i>Tract. in Ct.</i>	<i>Tractatus in Ct.</i>	<i>Crit.</i>	<i>Critias</i>
<i>Oros.</i>	<i>Orosius</i>	<i>Crito</i>	<i>Crito</i>
<i>Orph.</i>	[<i>Orpheus</i>]	<i>Def.</i>	<i>Definitiones</i>
<i>Arg.</i>	<i>Argonautica</i>	<i>Dem.</i>	<i>Demodocus</i>
<i>Hymn.</i>	<i>Hymni</i>		

<i>Epin.</i>	<i>Epinomis</i>	Plot.	Plotinus
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	Plut.	Plutarchus
<i>Erast.</i>	<i>Erastai</i>	<i>Aem.</i>	<i>Aemilius Paul(1)us</i>
<i>Eryx.</i>	<i>Eryxias</i>	<i>Alcib.</i>	<i>Alcibiades</i>
<i>Euthyd.</i>	<i>Euthydemus</i>	<i>Alex.</i>	<i>Alexander</i>
<i>Euthyphr.</i>	<i>Euthyphro</i>	<i>Anton.</i>	<i>Antonius</i>
<i>Gorg.</i>	<i>Gorgias</i>	<i>Aristid.</i>	<i>Aristides</i>
<i>Hipparch.</i>	<i>Hipparchus</i>	<i>Artax.</i>	<i>Artaxerxes</i>
<i>Hipp. mai.</i>	<i>Hippias maior</i>	<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>
<i>Hipp. min.</i>	<i>Hippias minor</i>	<i>C. Gracch.</i>	<i>Caius Gracchus</i>
<i>Ion</i>	<i>Ion</i>	<i>Cato min.</i>	<i>Cato minor</i>
<i>Lach.</i>	<i>Laches</i>	<i>Cleom.</i>	<i>Cleomenes</i>
<i>Leg.</i>	<i>Leges</i>	<i>Coriol.</i>	<i>Coriolanus</i>
<i>Lys.</i>	<i>Lysis</i>	<i>Demetr.</i>	<i>Demetrius</i>
<i>Men.</i>	<i>Meno</i>	<i>Fab. Max.</i>	<i>Fabius Maximus</i>
<i>Menex.</i>	<i>Menexenus</i>	<i>Lyc.</i>	<i>Lycurgus</i>
<i>Min.</i>	<i>Minos</i>	<i>Lys.</i>	<i>Lysander</i>
<i>Parm.</i>	<i>Parmenides</i>	<i>Mar.</i>	<i>Marius</i>
<i>Phaed.</i>	<i>Phaedo</i>	<i>Mor.</i>	<i>Moralia</i>
<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedrus</i>	<i>Nic.</i>	<i>Nicias</i>
<i>Phil.</i>	<i>Philebus</i>	<i>Paroem.</i>	<i>Paroemiae</i>
<i>Polit.</i>	<i>Politicus</i>	<i>Per.</i>	<i>Pericles</i>
<i>Prot.</i>	<i>Protagoras</i>	<i>Pomp.</i>	<i>Pompeius</i>
<i>Rep.</i>	<i>De re publica</i>	<i>Prov. Alex.</i>	<i>Proverbia Alexandrinorum</i>
<i>Sis.</i>	<i>Sisyphus</i>	<i>Publ.</i>	<i>Publicola</i>
<i>Soph.</i>	<i>Sophistes</i>	<i>Pyrrh.</i>	<i>Pyrrhus</i>
<i>Symp.</i>	<i>Symposium</i>	<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>Thg.</i>	<i>Theages</i>	<i>Sert.</i>	<i>Sertorius</i>
<i>Th.</i>	<i>Theaetetus</i>	<i>Sol.</i>	<i>Solon</i>
<i>Tim.</i>	<i>Timaeus</i>	<i>Them.</i>	<i>Themistocles</i>
Plaut.	Plautus	<i>Thes.</i>	<i>Theseus</i>
<i>Amph.</i>	<i>Amphitruo</i>	<i>Timol.</i>	<i>Timoleon</i>
<i>Asin.</i>	<i>Asinaria</i>	<i>Tit.</i>	<i>Titus Quinctius Flamininus</i>
<i>Aul.</i>	<i>Aulularia</i>	<i>Vit.</i>	<i>Vitae</i>
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchides</i>	Poliz.	Angelo Poliziano
<i>Capt.</i>	<i>Captiui</i>	<i>Amor fug.</i>	<i>Moschi Amor fugitiuus</i>
<i>Cas.</i>	<i>Casina</i>	<i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>
<i>Cist.</i>	<i>Cistellaria</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata Latina</i>
<i>Curc.</i>	<i>Curculio</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistolae</i>
<i>Epid.</i>	<i>Epidicus</i>	<i>Sylv.</i>	<i>Syluae</i>
<i>Men.</i>	<i>Menaechmi</i>	Poll.	Pollux
<i>Merc.</i>	<i>Mercator</i>	Polyb.	Polybius
<i>Mil.</i>	<i>Miles</i>	Pomp. Trog.	Pompeius Trogus
<i>Most.</i>	<i>Mostellaria</i>	Porph.	Porphyrius
<i>Persa</i>	<i>Persa</i>	<i>Quaest. Hom.</i>	<i>Quaestiones Homericae</i>
<i>Poen.</i>	<i>Poenulus</i>	<i>Vit. Pyth.</i>	<i>Vita Pythagorae</i>
<i>Pseud.</i>	<i>Pseudolus</i>	Posid.	Posidonius
<i>Rud.</i>	<i>Rudens</i>	<i>Priap.</i>	<i>Priapea</i>
<i>Stich.</i>	<i>Stichus</i>	Prisc.	Priscianus
<i>Trin.</i>	<i>Trinummus</i>	<i>Ars gramm.</i>	<i>Ars grammatica</i>
<i>Truc.</i>	<i>Truculentus</i>	Prob.	M. Valerius Probus
<i>Vid.</i>	<i>Vidularia</i>	Procl.	Proclus
Plin.	Plinius (maior et minor)	Procop.	Procopius
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i> (Plin. minor)	Prop.	Propertius
<i>Nat.</i>	<i>Naturalis historia</i> (Plin. maior)	Prud.	Prudentius
<i>Paneg.</i>	<i>Panegyricus</i> (Plin. minor)	<i>Amart.</i>	<i>Amartigenia</i>
		<i>Apoth.</i>	<i>Apotheosis</i>

<i>Cath.</i>	<i>Cathemerinon</i>	<i>Rhet. Her.</i>	<i>Rhetorica ad Herennium</i>
<i>Contra Symm.</i>	<i>Contra Symmachum</i>	Rufin.	Rufinus
<i>Epilog.</i>	<i>Epilogus</i>	<i>In symb.</i>	<i>Expositio in symbolum apostolorum</i>
<i>Perist.</i>	<i>Peristefanon</i>	Sabell.	Marcantonio Sabellico
<i>Praef.</i>	<i>Praefatio</i>	<i>In natal.</i>	<i>In natalem diem diuae virginis Mariae</i>
<i>Psychom.</i>	<i>Psychomachia</i>	Sall.	Sallustius
<i>Tit. hist.</i>	<i>Tituli historiarum</i>	<i>Cat.</i>	<i>Coniuratio Catilinae</i>
Ps. Aristot.	Pseudo-Aristoteles	<i>Epist. ad Caes.</i>	<i>Epistulae ad Caesarem</i>
Ps. Ascon.	Pseudo-Asconius	<i>Hist. frag.</i>	<i>Historiarum fragmenta</i>
Ps. Aug.	Pseudo-Augustinus	<i>Iug.</i>	<i>Bellum Iugurthinum</i>
Ps. Auson.	Pseudo-Ausonius	Sapph.	Sappho
<i>Sept. sap.</i>	<i>Ludus septem sapientum</i>	<i>Scol. anon.</i>	<i>Scolia anonyma</i>
Ps. Babr.	Pseudo-Babrius	Sedul.	Caelius Sedulius
<i>Tetrast.</i>	<i>Tetrasticha</i>	<i>Pasch.</i>	<i>Paschale carmen</i>
Ps. Beda	Pseudo-Beda Venerabilis	Sen.	Seneca (maior)
Ps. Chrys.	Pseudo-Ioannes Chrysostomus	<i>Contr.</i>	<i>Controuersiae</i>
Ps. Clem.	Pseudo-Clemens	<i>Suas.</i>	<i>Suasoriae</i>
Ps. Dion. Areop.	Pseudo-Dionysius Areopagita	Sen.	Seneca (minor)
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Ag.</i>	<i>Agamemnon</i>
<i>Hier.</i>	<i>De caelesti hierarchia</i>	<i>Apocol.</i>	<i>Apocolocyntosis</i>
Ps. Diosc.	Pseudo-Dioscurides	<i>Benef.</i>	<i>De beneficiis</i>
<i>Alexiph.</i>	<i>Alexipharmaca</i>	<i>Brev. vit.</i>	<i>De breuitate vitae</i>
Ps. Eratosth.	Pseudo-Eratosthenes	<i>Clem.</i>	<i>De clementia</i>
<i>Catast.</i>	<i>Catasterismi</i>	<i>Dial.</i>	<i>Dialogi</i>
Ps. Hier.	Pseudo-Hieronymus	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae ad Iulium</i>
<i>Brev. in Ps.</i>	<i>Breuiarium in Ps.</i>	<i>Herc. f.</i>	<i>Hercules furens</i>
<i>Comm. in Mc.</i>	<i>Commentarius in Euangelium secundum Marcum</i>	<i>Herc. Oet.</i>	<i>Hercules Oetaeus</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Med.</i>	<i>Medea</i>
Ps. Iuuenc.	Pseudo-Iuuencus	<i>Nat.</i>	<i>Naturales quaestiones</i>
<i>Triumph.</i>	<i>Triumphus Christi heroicus</i>	<i>Oed.</i>	<i>Oedipus</i>
Ps. Neckam	Pseudo-Neckam (Roger de Caen)	<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedra</i>
<i>Vita monach.</i>	<i>De vita monachorum (De contemptu mundi)</i>	<i>Phoen.</i>	<i>Phoenissae</i>
Ps. Ov.	Pseudo-Ouidius	<i>Thy.</i>	<i>Thyestes</i>
<i>Epic. Drusi</i>	<i>Epicedion Drusi (Consolatio ad Liuiam)</i>	<i>Tro.</i>	<i>Troades</i>
Ps. Philo	Pseudo-Philo	Serv.	Seruius
Ps. Phocyl.	Pseudo-Phocylides	<i>Comm. Aen.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Aeneida</i>
Ps. Pythag.	Pseudo-Pythagoras	<i>Comm. Ecl.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Eclogas</i>
Ps. Sall.	Pseudo-Sallustius	<i>Comm. Georg.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Georgica</i>
<i>In Cic.</i>	<i>In Ciceronem</i>	Sext. Emp.	Sextus Empiricus
Ps. Sen.	Pseudo-Seneca	Sidon.	Sidonius Apollinaris
<i>De mor.</i>	<i>De moribus</i>	Sil.	Silius Italicus
Ptol.	Claudius Ptolemaeus	Socr.	Socrates, <i>Hist. eccles.</i>
<i>Cosm.</i>	<i>Cosmographia</i>	Sol.	Solon
<i>Geogr.</i>	<i>Geographia</i>	Solin.	Solinus
<i>Quadr.</i>	<i>Quadrupartitum</i>	Soph.	Sophocles
Ptol. Euerg.	Ptolemaeus Euergetes	<i>Ai.</i>	<i>Aias</i>
Publil. Syr.	Publius Syrus	<i>Ant.</i>	<i>Antigone</i>
Quint.	Quintilianus	<i>El.</i>	<i>Electra</i>
<i>Decl.</i>	<i>Declamationes</i>	<i>Ichm.</i>	<i>Ichneutae</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutio oratoria</i>	<i>Oed. Col.</i>	<i>Oedipus Coloneus</i>
Rabanus Maurus	Rabanus Maurus	<i>Oed. T.</i>	<i>Oedipus Tyrannus</i>
<i>Comm. in Mt.</i>	<i>Commentaria in Mt.</i>	<i>Phil.</i>	<i>Philoctetes</i>

<i>Trach.</i>	<i>Trachiniaiæ</i>	<i>Adv. Iud.</i>	<i>Aduersus Iudaeos</i>
Stat.	Stadius	<i>Adv. Marcion.</i>	<i>Aduersus Marcionem</i>
<i>Ach.</i>	<i>Achilleis</i>	<i>Adv. Praxean.</i>	<i>Aduersus Praxean</i>
<i>Silu.</i>	<i>Siluae</i>	<i>Adv. Val.</i>	<i>Aduersus Valentinianos</i>
<i>Theb.</i>	<i>Thebais</i>	<i>De pud.</i>	<i>De pudicitia</i>
Steph. Byz.	Stephanus Byzantius	<i>De resurr.</i>	<i>De resurrectione carnis</i>
Stob.	Stobaeus	<i>De spect.</i>	<i>De spectaculis</i>
Strab.	Strabo	Themist.	Themistius
Stun.	Iacobus Lopis Stunica	Theocr.	Theocritus
<i>Assertio</i>	<i>Assertio ecclesiasticæ translationis Noui Testamenti a soloecismis quos illi Erasmus Roterodamus impeggerat</i>	Theodrt.	Theodoretus
<i>Conclusiones</i>	<i>Conclusiones principaliter suspecte et scandalose que reperiuntur in libris Erasmi Roterodami per Iacobum Lopidem Stunicam excerpte Erasmi Roterodami blasphemiae et impietates</i>	<i>Comm. in Ep. ad Hebr.</i>	<i>Commentarius in omnes sancti Pauli Epistolas</i>
<i>Er. blasph. et imp.</i>		Thgn.	Theognis
Suet.	Suetonius	Theophyl.	Theophylactus
<i>Aug.</i>	<i>Augustus</i>	<i>Enarr.</i>	<i>Enarrationes</i>
<i>Caes.</i>	<i>Caesar</i>	<i>Expos. in Rom.</i>	<i>Expositio in epistolam ad Romanos</i>
<i>Cal.</i>	<i>Caligula</i>	Thomas a Kempis	
<i>Claud.</i>	<i>Claudius</i>	<i>Imit.</i>	<i>De imitatione Christi</i>
<i>Dom.</i>	<i>Domitianus</i>	Thomas Aquinas	Thomas Aquinas
<i>Galb.</i>	<i>Galba</i>	<i>Expos. in Rom.</i>	<i>Expositio in omnes S. Pauli epistolas</i>
<i>Gram.</i>	<i>De grammaticis</i>	etc.	
<i>Ner.</i>	<i>Nero</i>	<i>In Ioann.</i>	<i>In Ioannem Euangelistam expositio</i>
<i>Oth.</i>	<i>Otho</i>	ScG	<i>Summa contra Gentiles</i>
<i>Tib.</i>	<i>Tiberius</i>	<i>Summa</i>	<i>Summa theologiae</i>
<i>Tit.</i>	<i>Titus</i>	Thphr.	Theophrastus
<i>Vesp.</i>	<i>Vespasianus</i>	<i>Caus. plant.</i>	<i>De causis plantarum</i>
<i>Vit.</i>	<i>Vitellius</i>	<i>Char.</i>	<i>Characteres</i>
Suid.	Suidas or Suda	<i>Hist. plant.</i>	<i>Historia plantarum</i>
Symm.	Symmachus	Thuc.	Thucydides
Synes.	Synesius Cyrenaeus	Tib.	Tibullus
<i>Calv.</i>	<i>Caluitii encomium</i>	Tzetz.	Tzetzcs
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Anteh.</i>	<i>Antehomerica</i>
Syrian.	Syrianus	<i>Chil.</i>	<i>Chiliades</i>
<i>In Hermog.</i>	<i>In Hermogenem commentaria</i>	<i>Posth.</i>	<i>Posthomerica</i>
Tac.	Tacitus	Val. Fl.	Valerius Flaccus
<i>Agr.</i>	<i>Agricola</i>	Val. Max.	Valerius Maximus
<i>Ann.</i>	<i>Annales</i>	Valla	Laurentius Valla
<i>Dial. or.</i>	<i>Dialogus de oratoribus</i>	<i>Annot.</i>	<i>Annotationes in Nouum Testamentum</i>
<i>Germ.</i>	<i>Germania</i>	<i>Eleg.</i>	<i>Elegantiae linguae Latinae</i>
<i>Hist.</i>	<i>Historiae</i>	Varro	Varro
Tat.	Tatianus	<i>Ling. Lat.</i>	<i>De lingua Latina</i>
Ter.	Terentius	<i>Men.</i>	<i>Menippeae</i>
<i>Ad.</i>	<i>Adelphoe</i>	<i>Rust.</i>	<i>Res rusticae</i>
<i>Andr.</i>	<i>Andria</i>	Varro At.	Varro Atacinus
<i>Eun.</i>	<i>Eunuchus</i>	<i>Fr.</i>	<i>Fragmenta</i>
<i>Heaut.</i>	<i>Heautontimorumenos</i>	Veg.	Vegetius
<i>Hec.</i>	<i>Hecyra</i>	<i>Mil.</i>	<i>De re militari</i>
<i>Phorm.</i>	<i>Phormio</i>	Vell. Pat.	Velleius Paterculus
Tert.	Tertullianus	Ven. Fort.	Venantius Fortunatus
		Verg.	Vergilius
		<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i>
		<i>Aet.</i>	<i>Aetna</i>
		<i>Cat.</i>	<i>Catalepton</i>
		<i>Cir.</i>	<i>Ciris</i>

<i>Cul.</i>	<i>Culex</i>	<i>Cyr.</i>	<i>Cyropaedia</i>
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>	<i>Equ.</i>	<i>De equitandi ratione</i>
<i>Georg.</i>	<i>Georgica</i>	<i>Hell.</i>	<i>Hellenica</i>
<i>Mor.</i>	<i>Moretum</i>	<i>Hier.</i>	<i>Hiero</i>
<i>Vitr.</i>	<i>Vitruvius</i>	<i>Hipp.</i>	<i>Hipparchicus</i>
<i>Vlp.</i>	<i>Vlpianus (Vlpiani regulae)</i>	<i>Lac. pol.</i>	<i>Lacedaemoniorum politeia</i>
<i>Walter</i>	<i>Walter of Châtillon</i>	<i>Mem.</i>	<i>Memorabilia</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexandreis</i>	<i>Oec.</i>	<i>Oeconomicus</i>
<i>Xen.</i>	<i>Xenophon</i>	<i>Symp.</i>	<i>Symposium</i>
<i>Ag.</i>	<i>Agesilaus</i>	<i>Vect.</i>	<i>De vectigalibus</i>
<i>An.</i>	<i>Anabasis</i>	<i>Zenob.</i>	<i>Zenobius</i>
<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>	<i>Zon.</i>	<i>Zonaras</i>
<i>Ath. pol.</i>	<i>Atheniensium politeia</i>	<i>Zos.</i>	<i>Zosimus</i>
<i>Cyn.</i>	<i>Cynegeticus</i>		

B. BIBLE

1. *Vetus Testamentum*

<i>Gn.</i>	<i>Genesis</i>
<i>Ex.</i>	<i>Exodus</i>
<i>Lu.</i>	<i>Leuiticus</i>
<i>Nu.</i>	<i>Numeri</i>
<i>Dt.</i>	<i>Deuteronomium</i>
<i>Ios.</i>	<i>Iosue</i>
<i>Iudic.</i>	<i>Iudices</i>
<i>Rth.</i>	<i>Ruth</i>
1., 2. <i>Sm.</i>	1., 2. <i>Samuel</i>
1., 2. <i>Rg.</i>	1., 2. <i>Reges</i>
1., 2. <i>Chr.</i>	1., 2. <i>Chronici</i>
<i>Esr.</i>	<i>Esa</i>
<i>Neh.</i>	<i>Nebemia</i>
<i>Esth.</i>	<i>Esther</i>
<i>Iob.</i>	<i>Iob</i>
<i>Ps.</i>	<i>Psalmi</i>
<i>Prv.</i>	<i>Prouerbia</i>
<i>Eccl.</i>	<i>Ecclesiastes</i>
<i>Ct.</i>	<i>Canticum Canticorum</i>
<i>Is.</i>	<i>Isaias</i>
<i>Ir.</i>	<i>Ieremias</i>
<i>Thr.</i>	<i>Threni Ieremiae</i>
<i>Ez.</i>	<i>Ezechiel</i>
<i>Dn.</i>	<i>Daniel</i>
<i>Hos.</i>	<i>Hoseas</i>
<i>Ioel.</i>	<i>Ioel</i>
<i>Am.</i>	<i>Amos</i>
<i>Ob.</i>	<i>Obadia</i>
<i>Ion.</i>	<i>Ionas</i>
<i>Mch.</i>	<i>Michaeas</i>
<i>Nah.</i>	<i>Nahum</i>
<i>Hab.</i>	<i>Habacuc</i>

<i>Zph.</i>	<i>Zephania</i>
<i>Hgg.</i>	<i>Haggaeus</i>
<i>Zch.</i>	<i>Zacharias</i>
<i>Mal.</i>	<i>Malachias</i>
<i>Idth.</i>	<i>Iudith</i>
<i>Sap.</i>	<i>Sapientia Salomonis</i>
<i>Tob.</i>	<i>Tobias</i>
<i>Sir.</i>	<i>Iesus Sirach</i>
<i>Bar.</i>	<i>Baruch</i>
1., 2., 3., 4. <i>Mcc.</i>	1., 2., 3., 4. <i>Macchabaei</i>

2. *Nouum Testamentum*

<i>Mt.</i>	<i>Matthaeus</i>
<i>Mc.</i>	<i>Marcus</i>
<i>Lc.</i>	<i>Lucas</i>
<i>Ioh.</i>	<i>Iohannes</i>
<i>Act.</i>	<i>Acta Apostolorum</i>
<i>Rom.</i>	<i>Ad Romanos</i>
1., 2. <i>Cor.</i>	1., 2. <i>Ad Corinthios</i>
<i>Gal.</i>	<i>Ad Galatas</i>
<i>Eph.</i>	<i>Ad Ephesios</i>
<i>Phil.</i>	<i>Ad Philippenses</i>
<i>Col.</i>	<i>Ad Colossenses</i>
1., 2. <i>Thess.</i>	1., 2. <i>Ad Thessalonicenses</i>
1., 2. <i>Tim.</i>	1., 2. <i>Ad Timotheum</i>
<i>Tit.</i>	<i>Ad Titum</i>
<i>Phm.</i>	<i>Ad Philemonem</i>
<i>Hebr.</i>	<i>Ad Hebraeos</i>
<i>Iac.</i>	<i>Iacobi Epistola</i>
1., 2. <i>Petr.</i>	<i>Petri Epistola</i> 1., 2.
1., 2., 3. <i>Ioh.</i>	<i>Iohannis Epistola</i> 1., 2., 3.
<i>Iud.</i>	<i>Iudae Epistola</i>
<i>Ap. Ioh.</i>	<i>Apocalypsis Iohannis</i>

C. WORKS OF FRASMUS

- Act. Acad. Lov. c. Luth.* *Acta Academiae Louaniensis contra Lutherum*
(Ferguson, pp. 316–328)
- Adag.* *Adagiorum Chiliades*
(LB II; ASD II,1 [Adag. 1–500], ASD II,2 [Adag. 501–1000], ASD II,4 [Adag. 1501–2000], II,5 [Adag. 2001–2500], II,6 [Adag. 2501–3000], II,7 [Adag. 3001–3500], II, 8 [Adag. 3501–4151])
- Admon. adv. mendac.* *Admonitio aduersus mendacium et obrectationem*
(LB X, 1683–1692)
- Annot. in NT* *Annotations in Nouum Testamentum*
(LB VI; ASD VI, 5 [Annot. in Mt.–Lc.], ASD VI, 6 [Annot. in Ioh.–Act.])
- Antibarbar.* *Antibarbari*
(LB X, 1691–1744; ASD I,1, pp. 35–138)
- Apolog. ad Fabr. Stap.* *Apologia ad Iacobum Fabrum Stapulensem*
(LB IX, 17–66; ASD IX, 3)
- Apolog. ad Prodr. Stun.* *Apologia ad Prodromon Stunicae*
(LB IX, 375–381)
- Apolog. ad Sanct. Caranz.* *Apologia ad Sanctium Caranzam*
(LB IX, 401–432)
- Apolog. ad Stun. Concl.* *Apologia ad Stunicae Conclusiones*
(LB IX, 383–392)
- Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.* *Apologia aduersus debacchationes Petri Sutoris*
(LB IX, 737–812)
- Apolog. adv. monach. hisp.* *Apologia aduersus monachos quosdam hispanos*
(LB IX, 1015–1094)
- Apolog. adv. rhaps. Alb. Pii* *Apologia aduersus rhapsodias Alberti Pii*
(LB IX, 1123–1196)
- Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.* *Apologia aduersus libellum Stunicae cui titulum fecit Blasphemiae et impietates Erasmi*
(LB IX, 355–375)
- Apolog. c. Iac. Latomi dialog.* *Apologia contra Iacobi Latomi dialogum de tribus linguis*
(LB IX, 79–106)
- Apolog. de In princip. erat sermo* *Apologia de In principio erat sermo*
(LB IX, 111–122)
- Apolog. de loco Omn. resurg.* *Apologia de loco Omnes quidem resurgemus*
(LB IX, 433–442)
- Apolog. pro declam. laud. matrim.* *Apologia pro declamatione de laude matrimonii*
(LB IX, 105–112)
- Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.* *Apologia respondens ad ea quae Iac. Lopis Stunica taxauerat in prima duntaxat Noui Testamenti aeditione*
(LB IX, 283–356; ASD IX,2)
- Apolog. resp. inuect. Ed. Lei* *Apologia qua respondet duabus inuectiuis Eduardi Lei*
(Ferguson, pp. 236–303; ASD IX,4, pp. 23–70)
- Apophth.* *Apophthegmata*
(LB IV, 85–380)
- Axiom. pro causa Luth.* *Axiomata pro causa Martini Lutheri*
(Ferguson, pp. 336–337)
- Capita* *Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos.*
(LB VI, **3v^o–***4r^o)
- Carm.* *Carmina*
(LB I, II, III/1, III/2, IV, V, VIII passim; ASD I,7)
- Carm. de senect.* *Carmen de senectute*
(= *Carmen alpestre*; LB IV, 755–758; ASD I,7, *Carm.* 2)

<i>Cat. lucubr.</i>	<i>Catalogus lucubrationum omnium</i> (LB I init.; Fp. I)
<i>Cato</i>	<i>Disticha Catonis</i>
<i>Chonr. Nastad. dial.</i>	<i>Chonradi Nastadiensis dialogus bilinguium ac trilinguium</i> (Ferguson, pp. 205–224)
<i>Ciceron.</i>	<i>Dialogus Ciceronianus</i> (LB I, 969–1026; ASD I,2, pp. 599–710)
<i>De ciuil.</i>	<i>De ciuilitate morum puerilium</i> (LB I, 1029–1044)
<i>Coll.</i>	<i>Colloquia</i> (LB I, 625–908; ASD I,3)
<i>Collect.</i>	<i>Collectanea adagiorum</i>
<i>Comm. in hymn. Prud.</i>	<i>Commentarius in duos hymnos Prudentii</i> (LB V, 1337–1358)
<i>Comm. in Ov.</i>	<i>Commentarius in Nucem Ouidii</i> (LB I, 1187–1210; ASD I,1, pp. 145–174)
<i>Comp. rhet.</i>	<i>Compendium rhetorices</i> (Allen X, App. 22)
<i>Conc. de puero Iesu</i>	<i>Concio de puero Iesu</i> (LB V, 599–610)
<i>Confl. Thal. et Barbar.</i>	<i>Conflictus Thaliae et Barbarie</i> (LB I, 889–894)
<i>De conscr. ep.</i>	<i>De conscribendis epistolis</i> (LB I, 341–484; ASD I,2, pp. 205–579)
<i>Consilium</i>	<i>Consilium cuiusdam ex animo cupientis esse consultum et romanipontificis dignitati et christianae religionis tranquillitati</i> (Ferguson, pp. 352–361)
<i>De construc.</i>	<i>De constructione octo partium orationis</i> (LB I, 165–180; ASD I,4, pp. 119–143)
<i>Consult. de bell. turc.</i>	<i>Consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII</i> (LB V, 345–368; ASD V,3, pp. 31–82)
<i>De contemptu mundi</i>	<i>De contemptu mundi</i> (LB V, 1239–1262; ASD V,1, pp. 39–86)
<i>De cop. verb.</i>	<i>De copia verborum ac rerum</i> (LB I, 1–110; ASD I,6)
<i>Declam. de morte</i>	<i>Declamatio de morte</i> (LB IV, 617–624; = 'Aliud exemplum consolationis', in <i>De conscr. ep.</i> : ASD I,2, pp. 441–455)
<i>Declamatiuncula</i>	<i>Declamatiuncula</i> (LB IV, 623–624)
<i>Declarat. ad cens. Lutet.</i>	<i>Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas</i> (LB IX, 813–954)
<i>Detect. praestig.</i>	<i>Detectio praestigiarum</i> (LB X, 1557–1572; ASD IX,1, pp. 233–262)
<i>Dilut. Clichthou.</i>	<i>Dilutio eorum quae Iodocus Clichthoueus scripsit aduersus declamationem suasoriam matrimonii</i> (Telle)
<i>Disputatiunc.</i>	<i>Disputatiuncula de tedio, pauore, tristicia Iesu</i> (LB V, 1263–1294)
<i>De dupl. mart.</i>	<i>De duplici martyrio</i> (in <i>Cypriani Opera</i> , Basileae, 1530)
<i>Eccles.</i>	<i>Ecclesiastes siue de ratione concionandi</i> (LB V, 767–1100; ASD V,4 [libri I, II], ASD V, 5 [libri III, IV])

- Enarrat. in Ps.* *Enarrationes in Psalmos*
(LB V, 171–556; ASD V,2 [Ps. 1–4, 14 (= *De purit. tabernac.*), 22], V,3 [Ps. 28 (= *Consult. de bell. turc.*), 33, 38, 83 (= *De sarc. eccles. concord.*), 85])
- Enchir.* *Enchiridion militis christiani*
(LB V, 1–66; Holborn, pp. 22–136)
- Encom. matrim.* *Encomium matrimonii*
(ASD I,5, pp. 385–416; = ‘Exemplum epistolae suavioriae’, in *De conscr. ep.*: LB I, 414–424; ASD I,2, pp. 400–429)
- Encom. medic.* *Encomium medicinae*
(LB I, 533–544; ASD I,4, pp. 163–186)
- Epist. ad frat. Infer. Germ.* *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*
(LB X, 1589–1632; ASD IX,1, pp. 329–425)
- Epist. apolog. adv. Stun.* *Epistola apologetica aduersus Stunicam*
(LB IX, 391–400)
- Epist. c. pseudeuang.* *Epistola contra quosdam qui se falso iactant euangelicos*
(LB X, 1573–1590; ASD IX,1, pp. 283–309)
- Epist. consolat.* *Epistola consolatoria in aduersis*
(LB III/2, 1874–1879 = V, 609–614)
- Euripides* *Euripidis Hecuba et Iphigenia in Aulide*
(LB I, 1129–1210; ASD I,1, pp. 215–359)
- Exomolog.* *Exomologesis siue modus confitendi*
(LB V, 145–170)
- Explan. symboli* *Explanatio symboli apostolorum siue catechismus*
(LB V, 1133–1196; ASD V,1, pp. 203–320)
- Expost. Iesu* *Expostulatio Iesu cum homine*
(LB V, 1319–1320; ASD I,7, *Carm.* 43)
- Galenus* *Galeni tractatus tres*
(= *Galeni Exhortatio ad bonas artes, De optimo docendi genere, Quod optimus medicus*; LB I, 1047–1064; ASD I,1, pp. 637–669)
- Gaza* *Theodori Gazae Thessalonicensis grammaticae institutionis libri duo*
(LB I, 117–164)
- Hyperasp.* *Hyperaspistes*
(LB X, 1249–1536)
- De imm. Dei misericord.* *De immensa Dei misericordia concio*
(LB V, 557–588)
- Inst. christ. matrim.* *Institutio christiani matrimonii*
(LB V, 613–724)
- Inst. hom. christ.* *Institutum hominis christiani*
(LB V, 1357–1359; ASD I,7, *Carm.* 49)
- Inst. princ. christ.* *Institutio principis christiani*
(LB IV, 559–612; ASD IV,1, pp. 133–219)
- De interdicto esu carn.* *Epistola de interdicto esu carniū*
(LB IX, 1197–1214; ASD IX,1, pp. 19–50)
- Isocrates* *Isocratis ad Nicoclem regem De institutione principis*
(LB IV, 611–616)
- Iudic. de apolog. P. Cursii* *Iudicium de apologia Petri Cursii*
(Allen XI, pp. XXIII–XXIV)
- Iul. exclus.* *Iulius exclusus e coelis*
(Ferguson, pp. 65–124)
- De lib. arbit.* *De libero arbitrio diatribe*
(LB X, 1215–1248)
- Liban. declam.* *Libanii aliquot declamatiunculae*
(LB I, 547–556; ASD I,1, pp. 181–192)

<i>Lingua</i>	<i>Lingua</i> (<i>LB</i> IV, 657–754; <i>ASD</i> IV,1A)
<i>Liturg. Virg. Lauret.</i>	<i>Virginis matris apud Lauvetum cultae liturgia</i> (<i>LB</i> V, 1327–1336; <i>ASD</i> V,1, pp. 95–109)
<i>Loca</i>	<i>Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationibus per ipsum emendata</i> , in <i>Apologia aduersus monachos quosdam hispanos</i> , Basel, June 1529 ³ , pp. 226–253.
<i>Lucianus</i>	<i>Luciani dialogi aliquot</i> (<i>LB</i> I, 183–340; <i>ASD</i> I,1, pp. 381–627)
<i>Manifesta mendacia</i>	<i>Manifesta mendacia</i> , (<i>ASD</i> IX,4, pp. 338–355).
<i>Mod. orandi Deum</i>	<i>Modus orandi Deum</i> (<i>LB</i> V, 1099–1132; <i>ASD</i> V,1, pp. 121–176)
<i>Moria</i>	<i>Moriae encomium</i> (<i>LB</i> IV, 381–504; <i>ASD</i> IV,3)
<i>Nov. Instr.</i>	<i>Nouum Instrumentum</i>
<i>Nov. Test.</i>	<i>Nouum Testamentum</i> (<i>LB</i> VI; <i>ASD</i> VI,2 [<i>Ioh.</i> – <i>Act.</i>])
<i>Obsecratio</i>	<i>Obsecratio siue oratio ad Virginem Mariam in rebus aduersis</i> (<i>LB</i> V, 1233–1240)
<i>Orat. de pace</i>	<i>Oratio de pace et discordia</i> (<i>LB</i> VIII, 545–552)
<i>Orat. de virt.</i>	<i>Oratio de virtute amplectenda</i> (<i>LB</i> V, 65–72)
<i>Orat. funebr. Bert. de Heyen</i>	<i>Oratio funebris Bertae de Heyen</i> (<i>LB</i> VIII, 551–560)
<i>Paean Virg.</i>	<i>Paean Virgini Matri dicendus</i> (<i>LB</i> V, 1227–1234)
<i>Panegy. ad Philipp.</i>	<i>Panegyricus ad Philippum Austriae ducem</i> (<i>LB</i> IV, 505–550; <i>ASD</i> IV,1, pp. 23–93)
<i>Parab.</i>	<i>Parabola siue similia</i> (<i>LB</i> I, 557–624; <i>ASD</i> I,5, pp. 87–332)
<i>Paracl.</i>	<i>Paraclesis</i> (<i>LB</i> V, 137–144 = VI, f ^o *31 ^o –*4v ^o)
<i>Paraphr. in Eleg. Laur. Vallae</i>	<i>Paraphrasis in Elegantias Laurentii Vallae</i> (<i>LB</i> I, 1065–1126; <i>ASD</i> I,4, pp. 207–332)
<i>Paraphr. in NT</i>	<i>Paraphrasis in Nouum Testamentum</i> (<i>LB</i> VII; <i>ASD</i> VII,6 [<i>Hebr.</i> –3. <i>Ioh.</i>])
<i>Passio Macc.</i>	<i>Passio Maccabeorum</i>
<i>Peregrin. apost.</i>	<i>Peregrinatio apostolorum Petri et Pauli</i> (<i>LB</i> VI, 425–432 = VII, 653–659)
<i>Ex Plut. versa</i>	<i>Ex Plutarcho versa</i> (<i>LB</i> IV, 1–84; <i>ASD</i> , IV,2, pp. 119–322)
<i>De praep. ad mort.</i>	<i>De praeparatione ad mortem</i> (<i>LB</i> V, 1293–1318; <i>ASD</i> V,1, pp. 337–392)
<i>Precat. ad Iesum</i>	<i>Precatio ad Virginis filium Iesum</i> (<i>LB</i> V, 1210–1216)
<i>Precat. dominica</i>	<i>Precatio dominica</i> (<i>LB</i> V, 1217–1228)
<i>Precat. nov.</i>	<i>Precationes aliquot nouae</i> (<i>LB</i> V, 1197–1210)
<i>Precat. pro pace eccles.</i>	<i>Precatio ad Iesum pro pace ecclesiae</i> (<i>LB</i> IV, 653–656 = V, 1215–1218)
<i>Prologus supputat. calumn. Nat. Bedae</i>	<i>Prologus in supputationem calumniarum Natalis Bedae</i> (<i>LB</i> IX, 441–450)
<i>De pronunt.</i>	<i>De recta latini graecique sermonis pronuntiatione</i> (<i>LB</i> I, 909–968; <i>ASD</i> I,4, pp. 11–103)

- De pueris*
Purgat. adv. ep. Luth.
De purit. tabernac.
Querela
De rat. stud.
Rat. ver. theol.
Resp. ad annot. Ed. Lei
Resp. ad collat. iuv. geront.
Resp. ad disp. Phimost.
Resp. ad ep. Alb. Pii
Resp. ad P. Cursii defens.
Resp. adv. febricit. lib.
De sarc. eccles. concord.
Scholia
Soloecismi
Spongia
Supputat. error. in cens. N. Bedae
Vidua christ.
Virg. et mart. comp.
Vita Hier.
Vita Orig.
Xenophon
- De pueris statim ac liberaliter instituendis*
 (LB I, 485–516; ASD I,2, pp. 21–78)
Purgatio aduersus epistolam non sobriam Lutheri
 (LB X, 1537–1558; ASD IX,1, pp. 443–483)
De puritate tabernaculi
 (LB V, 291–312; ASD V,2, pp. 285–317)
Querela pacis
 (LB IV, 625–642; ASD IV,2, pp. 59–100)
De ratione studii
 (LB I, 517–530; ASD I,2, pp. 111–151)
Ratio verae theologiae
 (LB V, 73–138; Holborn, pp. 175–305)
Responsio ad annotationes Eduardi Lei
 (LB IX, 123–284; ASD IX,4, pp. 75–335)
Responsio ad collationes cuiusdam iuuenis gerontodidascali
 (LB IX, 967–1016)
Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de diuortio
 (LB IX, 955–968; ASD IX,4, pp. 375–398)
Responsio ad epistolam paraeneticam Alberti Pii
 (LB IX, 1093–1122)
Responsio ad Petri Cursii defensionem
 (LB X, 1747–1758; Ep. 3032)
Responsio aduersus febricitantis cuiusdam libellum
 (LB X, 1673–1684)
De sarcienda ecclesiae concordia
 (LB V, 469–506; ASD V,3, pp. 257–313)
In epistolam de delectu ciborum scholia
 (ASD IX,1, pp. 65–89)
Soloecismi per interpretem admissi manifestarii et inexcusabiles, e plurimis pauculi decerpti
 (LB VI, *5)
Spongia aduersus aspergines Hutteni
 (LB X, 1631–1672; ASD IX,1, pp. 117–210)
Supputationes errorum in censuris Natalis Bedae
 (LB IX, 441–720)
Vidua christiana
 (LB V, 723–766)
Virginis et martyris comparatio
 (LB V, 589–600)
Vita diui Hieronymi Stridonensis
 (Ferguson, pp. 134–190)
Vita Origenis
 (LB VIII, 425–440)
Xenophontis rhetoris Hieron
 (LB IV, 643–654)

D. OTHER ABBREVIATIONS

- add.* addidit, addiderunt (or: addit, addunt).
- Aland et al. *The Greek New Testament*. Fourth Revised Edition edited by Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, and Bruce M. Metzger, in cooperation with the Institute for New Testament Textual Research, Münster/Westphalia, Stuttgart 1993.
- Aldina* *Sacrae Scripturae veteris, novaeque omnia [Graece]*. Venice, Aldus Manutius and Andreas Asulanus, 1518.
- Altaner Bertold Altaner, Alfred Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg im Breisgau [etc.], 1978⁸.
- ARG/ARH Archiv für Reformationsgeschichte, Archive for Reformation History.
- ASD Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, Amsterdam, 1969—
- Asso Cecilia Asso, *La teologia e la grammatica. La controversia tra Erasmo ed Edward Lee*, Florence, 1993.
- BAS Desiderius Erasmus, *Omnia opera*, Basel (Hier. Frobenius and Nic. Episcopius), 1540—1541, 9 parts, 10 vols.
- Bataillon Marcel Bataillon, *Érasme et l'Espagne*, Genève, 1991² (revision of the 1937 edition).
- Bauer *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur* von Walter Bauer, herausgegeben von Kurt Aland und Barbara Aland, Berlin-New York, 1988⁶.
- Beltrán de Heredia V. Beltrán de Heredia, *La conferencia de Valladolid en 1527 en torno a la doctrina de Erasmo*, in *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, 6, Salamanca, 1973, pp. 9—120.
- Bentley Jerry H. Bentley, *Erasmus' Annotations in Novum Testamentum and the Textual Criticism of the Gospels*, Archive for Reformation History 67 (1976), pp. 33—53.
- Bentley, *Humanists* Jerry H. Bentley, *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*, Princeton, New Jersey, 1983.
- Bergk *Poetae lyrici Graeci*, 3 vols., ed. Th. Bergk, Leipzig, 1866—1867.
- Biblia, latine* *Biblia Latine I—VI, continens textum Biblie, cum postilla domini Hugonis Cardinalis. V pars huius operis: Postilla super quattuor euangelia, secundum Mattheum, Marcum, Lucam, Joannem*. Edidit Conradus Leontorius. Basilee (Joannes Amorbachius), 1504.
- Biblia polyglotta* *Biblia polyglotta, Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine, nunc primum impressa de mandato ac sumptibus Franc. Ximenez de Cisneros Cardin. Hispaniae*. In Complutensi vniuersitate (Alcalá de Henares), industria Arn. Guil. de Brocario, 1514—17.
- Bibliorum* *Bibliorum Sacrorum cum Glossa Ordinaria ... et Postilla Nicolai Lyrani, Additionibus Pauli Burgensis, ac Matthiae Thoryngi Replis ... primum quidem a Strabo Fuldensi Collecta*, 6 vols., Paris, 1590.
- Blaise, *chrétiens* A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, Strasbourg, 1954.
- Blaise, *Moyen-Âge* A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs du Moyen-Âge*, Turnhout, 1975.
- Blass-Debrunner F. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen, 1976¹⁴.
- Bludau Aug. Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner*, Freiburg im Breisgau, 1902.
- Boyle Marjorie O'Rourke Boyle, *Erasmus on Language and Method in Theology*, Toronto-Buffalo, 1977.
- Budé Guilielmus Budaeus or Guillaume Budé, *Omnia Opera Gulielmi Budaei*, Basel, 1557; reprint Farnborough, 1966, 1969².
- Calepinus Ambrosius Calepinus, *Dictionarium, ex optimis quibusque authoribus Nonio Marcello, Festo Pompeio, M. Varrone, Pediano, Seruio, Donato, Cornucopiae Perottino, Lau Valleñ. Tortellioque. Praeterea ex Suida graeco ali-*

- isque compluribus: Nullo fere vocabulo Cornucopiae praetermisso studiose collectum, et ab Ascensio diligenter recognitum atque impressum.* Venundantur ab Ioanne Paruo, Ioanne Scabelero, et ipso [Jod. Badio] Ascensio. impressum opera Ascensiana in academia Parrhisiensi, 1510° (1509^l).
- Catena Aurea* V. infra, s.v. Thomas Aquinas.
- CCCM* *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, Turnhout, 1966–.
- CCSL* *Corpus Christianorum, Series Latina*, Turnhout, 1953–.
- Chomarat, *Érasme* *Érasme. Oeuvres choisies. Présentation, traduction et annotations* de Jacques Chomarat, Paris, 1991.
- Chomarat, *Grammaire* Jacques Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, 2 vols., Paris, 1981.
- Chrysostomus Ioannes Chrysostomus, *Opera quotquot per Graecorum exemplarium facultatem in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt ...* Sigismundus Gelenius edidit. Basel (Hier. Froben and N. Episcopius), 1547. In *Matthaeum homiliae* (vol. 2), the first eight translated by Anianus, the others by Georgius Trapezuntius (1395–1484), In *Ioannem Homiliae* (vol. 3) translated by Franciscus Aretinus (Francesco Griffolini from Arezzo, *1420, † after 1465. *Contemporaries*, 2, p. 132), and In *Acta Apostolorum homiliae*, the first four translated by Erasmus, the others by Sigismundus Gelenius.
- CJC* *Corpus Juris Canonici*.
- CJC*, Friedberg *Corpus Juris Canonici*, ed. A. Friedberg, Leipzig, 1879–1881, 2 vols.
- CLCLT* *Cetedoc Library of Christian Latin Texts*, ed. Paul Tombeur, Turnhout, 1991.
- Clementina* *Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V ... iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita.* Nova editio, Paris, s.a. (ed. princeps Rome, 1592).
- Complut.* V. *Biblia polyglotta*.
- Contemporaries* Peter Bietenholz and Thomas B. Deutscher, *Contemporaries of Erasmus. A biographical Register of the Renaissance and Reformation*. 3 vols. Toronto [etc.]. 1985–1987.
- Coogan, *Erasmus, Lee* Robert Coogan, *Erasmus, Lee and the Correction of the Vulgate: The Shaking of the Foundations*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, N° 261, Genève, 1992.
- Coogan, *Pharisee* Robert Coogan, *The Pharisee Against the Hellenist: Edward Lee Versus Erasmus*, RQ 39 (1986), pp. 476–506.
- CPG* M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, 5 vols., Turnhout, 1974–1987.
- CPL* E. Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum*, Steenbrugis, 1995^l.
- Crahay-Delcourt *Douze lettres d'Érasme*, éditées par Roland Crahay et Marie Delcourt, Paris, 1938.
- CSEL* *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Vindobonae, 1866–.
- CWE 46* *Collected Works of Erasmus*, vol. 46, *Paraphrase on John*, translated and annotated by Jane E. Phillips, Toronto [etc.], 1991.
- CWE 50* *Collected Works of Erasmus*, vol. 50, *Paraphrase on the Acts of the Apostles*, edited by J.J. Bateman, translated and annotated by R.D. Sider, Toronto [etc.], 1995.
- Cyrl *Commentarius in Ioannis Euangelium*, Migne *PL* 73; the translation by Georgius Trapezontius in *Operum Diui Cyrilli Alexandrini episcopi tomi quatuor*, vol. 1, Paris (Wolfgang Hopylius), 1521, or *Opus insigne beati patris Cyrilli Alexandrini in euangelium Ioannis a Georgio Trapezontio traductum*, Paris (W. Hopylius), 1508.
- DThC* *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 15 tomes, Paris, 1923–1950.
- Du Cange C. du Fresne Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Paris, 1937–1938², 10 vols.
- ed. edited by, edition, editio, edidit.
- Ep(p). Epistola(e) in Desiderius Erasmus, *Opus epistolarum*. Denuo recognitum et auctum per P.S. Allen et H.M. Allen, Oxford, 1906–1958.
- Er. Erasmus.

- Erasmus. Chapters* *Erasmus. Chapters* by Margaret Mann Philips (*Erasmus and the Classics*), A.E. Douglas (*Erasmus as a Satirist*), J.W. Binns (*The Letters of Erasmus*), B. Hall (*Erasmus: Biblical Scholar and Reformer*), D.F.S. Thomson (*The Latinity of Erasmus*), T.A. Dorey (*The Middle Ages, Erasmus and the Modern Reader*), London, 1970.
- Etym. mag.* *Etymologicum Magnum*, ed. Th. Gaisford, Oxford, 1848.
- Ernout-Thomas A. Ernout et F. Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1951.
- Faber Stapulensis Jacobus Faber Stapulensis, *S. Pauli epistolae XIV ex Vulgata, adiecta intelligentia ex graeco, cum commentariis*. Faksimile-Nachdruck der Ausgabe Paris 1512, Stuttgart-Bad Canstatt, 1978. This book contains:
- Comm. in Rom.* *Commentariorum in epistolas beatis. Pauli apostoli liber primus, qui est in epistolam ad Rhomanos.*
- Ferguson *Erasmii Opuscula. A Supplement to the Opera Omnia*, edited with introductions and notes by Wallace K. Ferguson, The Hague, 1933.
- Frede H.J. Frede, *Kirchenschriftsteller. Verzeichnis und Sigel*, Freiburg im Breisgau, 1995¹.
- frgm. fragment.
- Garin V. infra, Valla, *Opera omnia*.
- GCS *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, herausgegeben von der Kirchenväter-Commission der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, 1897–1941, Berlin and Leipzig, 1953, Berlin, 1954–.
- Glossa Ordinaria* *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria, Facsimile Reprint of the Editio Princeps of Adolph Rusch Strassburg, 1480/81, 4 vols.*, Turnhout, 1992. (Vol. 4 for NT). Cf. supra, s.v. *Bibliorum*.
- Graham Richard Homer Graham, *Erasmus and Stunica: A Chapter in the History of New Testament Scholarship*, in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 10 (1990), pp. 9–60.
- Gr. Gr.* *Grammatici Graeci*, 6 vols., ed. A. Hilgard, R. Schneider and G. Uhlig, Leipzig, 1878–1910.
- Gr. Lat.* *Grammatici Latini*, ex recensione H. Keilii, 7 vols. and a supplement, Leipzig, 1857–1870.
- Hesychius Hesychii Alexandrini *Lexicon*, ed. M. Schmidt, 5 vols, Jena, 1858–1868.
- h.l. hoc loco.
- Hofmann *Lateinische Grammatik* von Leumann-Hofmann-Szantyr, 2er Band, *Syntax: Lateinische Syntax und Stylistik*, von J.B. Hofmann, neu bearbeitet von Anton Szantyr, Munich, 1965¹, 1972².
- Holborn Desiderius Erasmus Roterodamus, *Ausgewählte Werke*, in Gemeinschaft mit Annemarie Holborn herausgegeben von Hajo Holborn, Munich, 1933 (repr. Munich, 1964).
- Hom(m).* *Homilia(e)*.
- Homza Lu Ann Homza, *Erasmus as Hero, or Heretic? Spanish Humanism and the Valladolid Assembly of 1527*, in RQ 50 (1997), pp. 78–118.
- Hoven René Hoven, *Lexique de la prose latine de la Renaissance*, Leiden, 1993.
- Ilugh of St. Cher, In the *Biblia Latina I–VI, continens textum Biblie, cum postilla domini* (Hugo de Sancto Caro) *Hugonis Cardinalis*, ed. Conradus Leontorius, Basel (Joannes Amerbach), 1504.
- introd(d). introduction(s).
- Ioannes Chrysostomus V. supra, p. 379, s.v. Chrysostomus.
- i.q. “id quod”, in the sense of.
- Iulius Pollux *Onomasticon libri 10*, 3 vols., ed. Bethe, Leipzig, 1900–1937.
- JThS Journal of Theological Studies.
- De Jonge, *Glossa* H.J. de Jonge, *Erasmus und die Glossa ordinaria zum Neuen Testament*, in NAKG, N.S. 56 (1975–1976), pp. 51–77.
- Kelly J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, London, 1958.
- Koehler-Baumgartner *Lexicon in Veteris Testamenti libris*, ed. Ludwig Koehler; Walter Baumgartner, *Wörterbuch zum Aramäischen Teil des Alten Testaments etc.*, Leiden, 1953.

- Kühner-Stegmann Raphaël Kühner-Carl Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, Satzlehre 1 en 2*, Ieverkusen, 1955³.
- Lausberg Heinrich Lausberg, *Handbook of Literary Rhetoric: a Foundation for Literary Study*, Leiden [etc.], 1998.
- LB Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, ed. J. Clericus, Leiden, 1703–1706 (reprint Hildesheim, 1962), 10 vols.
- Lee *Annotationes Edouardi Leei in Annotationes noui testamenti Desiderii Erasmi*, Basel (Froben), 1520.
- Lefèvre d'Étaples V. supra, s.v. Faber Stapulensis.
- Leutsch-Schneidewin *Corpus Paraemiographorum Graecorum* (edd. E.L. Leutsch et F.G. Schneidewin), 2 vols & 1 suppl., 1839–1887.
- Lewis-Short C.T. Lewis and C.S. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford, 1951 (first impression 1879).
- Lexicon of St. Thomas* R.J. Deferrari, M.I. Barry, I. McGuiness, *A Lexicon of St. Thomas Aquinas*, Baltimore, 1948.
- Liddell-Scott H.G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, New Edition, Oxford, 1948, 2 vols.
- LThK² *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Breisgau, 1957–1968², 14 vols.
- LThK³ *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Breisgau [etc.], 1993–³.
- Lombardus V. infra, Petrus Lombardus.
- LXX *The Septuaginta*.
- Lyranus V. infra, s.v. Nicholas of Lyra.
- Margolin, J.-C. Margolin, *Erasmus, Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 77, Genève, 1966.
- Meineke V. infra, s.v. Stephanus.
- Merk *Nouum Testamentum Graece et Latine apparatu critico instructum* edidit Augustinus Merk, Rome, 1964⁹.
- B.M. Metzger *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, New York, 1971³.
- Migne PG Migne, J.-P. *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, Paris, 1857–1866, 162 vols.
- Migne PL Migne, J.-P. *Patrologiae cursus completus, series Latina*, Paris, 1844–1964, 221 vols.
- More, CW¹⁵ *The Complete Works of St. Thomas More*. Vol. 15. Edited by Daniel Kinney. New Haven-London, 1986 (*Letter to Dorp*, pp. 1–127, *Letter to Lee*, pp. 151–195, *Letter to a Monk*, pp. 197–311).
- Moulton J.H. Moulton, W.F. Howard and N. Turner, *A Grammar of New Testament Greek* (4 vols.), Edinburgh, 1906–76.
- NAKG Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis.
- Nauck *Tragicorum Graecorum fragmenta*, ed. A. Nauck. *Supplementum*, ed. B. Snell. Hildesheim, 1964.
- Nestle¹² *Nouum Testamentum Graece et Latine*, ed. D. Eberhard Nestle and D. Erwin Nestle, Stuttgart, 1937¹².
- Nestle²⁶ *Nouum Testamentum Graece* post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce Metzger, Allen Wikgren, apparatus criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi (Westphalia), Stuttgart, 1979²⁶.
- Niermeyer *Mediae Latinitatis lexicon minus* composuit J. F. Niermeyer, perficiendum curauit C. van de Kieft, Leiden, 1976.
- Nicholas of Lyra *Postilla super biblia, cum additionibus Pauli Burgensis et Mt. Doringii replicis*, quoted from *Bibliorum Sacrorum cum Glossa Ordinaria ... et Postilla Nicolai Lyrani, Additionibus Pauli Burgensis, ac Matthiae Thoringi Replicis ... primum quidem a Strabo Fuldensi Collecta*, 6 vols., Paris, 1590. (Vol. 5 for the Gospel of John, vol. 6 for the Acts of the Apostles).
- n(n). l(l). note(s) to line(s).
- NT *New Testament*.

- Nov. Test.* *Nouum Testamentum*, in Erasmus' editions, Basel, 1516–1535.
- Nunn H.P.V. Nunn, *An Introduction to Ecclesiastical Latin*, Cambridge, 1927.
- o. c.* *opus citatum*.
- OCT* *Oxford Classical Texts*.
- ODCC* *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. F. L. Cross and E.A. Livingstone, London, 1974².
- Oecolampadius *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae, in quatuor Euangelia enarrationes* Ioanne Oecolampadio interprete, Basel (Andreas Cratander), 1524.
- OLD* *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, 1968–1982.
- Op. ep.* V. supra, s.v. Ep(p).
- Orig.* Origenes.
- Comm. in Mt.* *Matthäuserklärung, 1–3*, in *Origenes Werke*, herausgegeben im Auftrage der Kommission für spätantike Religionsgeschichte bei der preussischen Akademie der Wissenschaften unter Mitwirkung von Ernst Benz von Erich Klostermann, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, GCS 10, 1 and 2; 11; 12, 1 and 2, Leipzig, 1935, 1937, 1976², 1941, 1968².
- Comm. in Ioh.* *Der Johanneskommentar*, in *Origenes Werke*, 4, herausgegeben im Auftrage der Kirchenväter-Commission der Königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften von Erwin Preuschen, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, GCS 4, Leipzig, 1903.
- OT* *Old Testament*.
- Otto A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890.
- Perottus Nicolaus Perottus, *Cornucopiae siue Latinae linguae commentarii*, Venice (Aldus Manutius and Andreas), 1513 (editio princeps, Venice, Paganini, 1489).
- PLD* *Patrologia Latina Database*, Alexandria (USA)-Cambridge (UK), 1993.
- Pollux v. supra, Iulius Pollux.
- Quasten Quasten, Johannes, *Patrology*, 1, Utrecht-Brussels, 1950; 2, Utrecht-Antwerpen, 1953; 3, Utrecht-Antwerp-Westminster (Maryland), 1960; 4, by Angelo di Berardino, with an introduction by Johannes Quasten, Westminster (Maryland), 1988.
- RE* *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*, begonnen von G. Wissowa, fortgeführt von W. Kroll und K. Mittelhaus, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von K. Ziegler, W. Kroll und K. Witte, 34 Parts in 58 volumes, Stuttgart-München, 1894–1980.
- Reeve, 1 *Erasmus' Annotations on the New Testament. The Gospels. Facsimile of the final Latin text (1535) with all earlier variants (1516, 1519, 1522 and 1527)*. Edited by Anne Reeve. Introduction by M.A. Screech. Calligraphy by Patricia Payn, London, 1986.
- Reeve, 2 *Erasmus' Annotations on the New Testament. Acts – Romans – I and II Corinthians. Facsimile of the final Latin text with all the earlier variants*. Edited by Anne Reeve and M.A. Screech, Leiden [etc], 1990.
- Reeve 3 *Erasmus' Annotations on the New Testament. Galatians to the Apocalypse. Facsimile of the final latin Text with all earlier variants*. Edited by Anne Reeve. Introduced by M.A. Screech. Leiden [etc.], 1993.
- RQ* *Renaissance Quarterly*.
- RSV* *The Bible containing the Old and New Testaments, Revised Standard Version*, The British & Foreign Bible Society, Great Britain, 1977²⁹.
- Rummel Erika Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament: From Philologist to Theologian*. *Erasmus Studies*, vol. 8, Toronto [etc.], 1986. Review: Ralph Keen, *Moreana* 24, 95–96 (nov.1987), pp. 93–95).
- Rummel Erika Rummel, *Erasmus and his Catholic Critics*, I, 1515–1522, *Bibliotheca Humanistica et Reformatorica*, vol. 45, Nieuwkoop, 1989.
- Catholic Critics*, 1

- Rummel Erika Rummel, *Erasmus and his Catholic Critics*, II, 1523–1536, *Bibliotheca Humanistica et Reformatorica*, vol. 45, Nieuwkoop, 1989.
- Rummel Erika Rummel, *God and Solecism: Erasmus as a Literary Critic of the Bible*, *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 7 (1983), pp. 54–72.
- Rummel Erika Rummel, *Nameless Critics in Erasmus' Annotations on the New Testament*. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 48, 1 (1986), pp. 41–57.
- Rummel Erika Rummel, *Erasmus and the Valladolid Articles: intrigue, innuendo, and strategic defense*, in *Erasmus of Rotterdam, the Man and the Scholar*, edited by J. Sperna Weiland and W. Th.M. Frijhoff, pp. 69–78, Leiden [etc.], 1988.
- SC *Sources Chrétiennes*, Paris, 1942 – .
- Schneemelcher *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung* herausgegeben von Wilhelm Schneemelcher. 5. Auflage der von Edgar Ilennecke begründeten Sammlung, Tübingen, 1987⁵.
- Schwyzler *Griechische Grammatik auf der Grundlage von Karl Brugmanns Griechischer Grammatik*, I Eduard Schwyzler, Allgemeiner Teil, *Lautlehre, Wortbildung, Flexion*, Munich, 1939, II Ed. Schwyzler - Albert Debrunner, *Syntax und Syntaktische Stilistik*, Munich, 1950, III Ed. Schwyzler - Demetrius J. Georgacas, *Register*, Munich, 1953.
- Scrivener F. H. Scrivener, *A Plain Introduction to the New Testament for the Use of Biblical Students*. Cambridge-London, 1883³.
- s.a. sine anno.
- Souter Souter, A., *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford, 1949.
- Stephanus, *Ethnica* Stephanus of Byzantium, *Ethnicorum quae supersunt*, 1, ed. A. Meineke, Berlin, 1849.
- Stunica, *Conclusiones* *Conclusiones principaliter suspecte et scandalose que reperiuntur in libris Erasmi Roterodami per Iacobum Lopidem Stunicam excerpte*, Reprint Basel (Froben), 1524.
- Suidas or *Suda* *Suidae lexica*, ed. Ada Adler, 4 vols, Lipsiae, 1928–1938.
- s.v(v). sub voce (sub vocibus).
- t. tomus.
- Thes. Hier.* *Thesaurus S. Hieronymi*, Turnhout, 1990.
- ThGL* *Thesaurus Graecae linguae* ab Henrico Stephano constructus ... tertio ediderunt C.B. Hase, G. Dindorfius, I Dindorfius, 8 vols., Paris, 1831–1864⁴.
- ThLG* *Thesaurus Linguae Graecae*, E version on CD-Rom, University of California, Irvine, 1999.
- ThLL* *Thesaurus linguae Latinae*, Leipzig, 1900–.
- Thomas Aquinas, *Catena Aurea* *Catena Aurea in Quatuor Evangelia*, 1. *Expositio in Matthaeum et Marcum*, 2. *Expositio in Lucam et Ioannem*, cura P. Angelici Guarienti O.P., Turin-Rome, 1953.
- Thomas Aquinas *Opera omnia* *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita* (editio Leonina), Roma, 1865– .
- Thomas Aquinas *Super Epistolas S. Pauli lectura*, 2 vols., cura P. Raphaelis Cai, Turin-Rome, 1951⁸. *idem: ad Romanos*, vol. 1.
- Thomson V. supra, s.v. *Erasmus. Chapters*.
- Tischendorf *Novum Testamentum Graece*, ed. C. Tischendorf, 2 vols., Leipzig, 1869⁸.
- Tracy James D. Tracy, *Erasmus and the Arians: Remarks on the Consensus Ecclesiae*, in *The Catholic Historical Review*, 67, 1981, pp. 1–10.
- Trapman J. Trapman, 'Solet' instead of 'solebat' in *Erasmus and Other Neo-Latin Authors*, in *Humanistica Lovaniensia*, 44 (1995), pp. 197–201.
- TRE *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin-New York, 1977 – .
- Tregelles S.P. Tregelles, *An Account of the Printed Text of the Greek New Testament*, London, 1854.

v.	vide, verse.
Valla, <i>Annot.</i>	<i>Adnotationes. Laurentii Vallensis viri tam graecae quam latinae linguae peritissimi in Latinam Noui testamenti interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime vtilis.</i> Ed. Erasmus, Paris (J. Badius), 13 april 1505. Quoted from <i>Opera omnia</i> , Basel, 1540, reprint in 2 vols., ed. Eugenio Garin, Turin, 1962, vol. 1, under the title "In Nouum Testamentum annotationes".
Valla, <i>Eleg.</i>	Laurentius (Lorenzo) Valla, <i>Elegantiae linguae Latinae</i> , in <i>Opera omnia</i> , Basel, 1540, reprint in 2 vols., ed. Eugenio Garin, Turin, 1962, vol. 1.
Valla, <i>Opera omnia</i>	Laurentius (Lorenzo) Valla, <i>Opera omnia</i> , Basel, 1540, reprint in 2 vols., ed. Eugenio Garin, Turin, 1962.
Vg.	The <i>Vulgate</i> .
v.l.	varia lectio.
vol.	volume.
VT	<i>Vetus Testamentum</i> .
Walther	H. Walther - P.G. Schmidt, <i>Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung</i> , [= <i>Carmina Medii Aevi Posterioris Latina</i> , 2, 1-9], Göttingen, 1963-1986.
Weber	<i>Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem ... recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber OSB</i> , 1. <i>Gn. - Ps.</i> , 2. <i>Prv. - Ap. Ioh.</i> Stuttgart, 1975 ² , 1983 ¹ .
Whitney Tucker	R. Whitney Tucker, <i>Chronology of Greek Sound Changes</i> , in <i>American Journal of Philology</i> , 90 (1969), pp. 36-47.
Wordsworth-White	I. Wordsworth - H.I. White, <i>Nouum Testamentum Domini nostri Iesu Christi Latine</i> , 1: <i>Quattuor Euangelia</i> , Oxford, 1889.

ADDENDA ET CORRIGENDA AD VOLVMEN VI, 5 PERTINENTIA

I am very grateful to Mr. A.J. Brown, who sent us a list of corrections to the text and the critical apparatus to the *Annotations to Luke*.

The Introduction

- p. 5, §3, l. 1: publisher *read* editor
 p. 7, l. 5: *read* Johann von Botzheim
 l. 10: had showed *read* showed
 p. 8, ll. 5 and 6: en *read* and
 p. 15, n. 99 Μαθιού *read* Ματθαίου
 p. 21, n. 143: Allen, p. 415 *read* Allen, *Op. ep.* V, p. 415
 p. 31, n. 228: *read* *Annot. in Hebr.* 12, 23
 p. 39, l. 24: *omit febre*: p. 510, l. 695 (cf. p. 510, l. 696: “febri”).
 p. 40, between ll. 8 and 9: *add febre*: p. 510, l. 695 (cf. p. 510, l. 696: “febri”).
 p. 42, l. 22: p. 131 *read* p. 130

The Text of the Annotations

- p. 72, l. 137: *read* [E] pater [A] Salathiel
 l. 138: *read* [E] lechoniac [A] filium
 p. 88, l. 555: *read* positum [B] est [A]
 p. 106, l. 976: *read* sonantem [B] plorantis [A] vocem
 p. 120, l. 259: *read* venturus [B] est'. [A] Est
 p. 130, l. 518: *read* tormenta. [A] Q u i
 p. 134, l. 599: *read* [C] in [B] hac
 p. 148, l. 887: *read* Augustin., [A] hoc
 p. 158, l. 136: [B] Quin et *read* [C] Quin et
 p. 172, l. 473: [E] absque *read* [D] absque
 l. 486: [E] Non enim *read* [D] Non enim
 p. 196, l. 82: *read* paulo post.
 p. 204, l. 302: *read* [D] ἀναπαύσεως. [A]
 p. 212, l. 497 sq.: *read* aut 'ne ipsum [A] manifestum
 p. 216, l. 550: *read* [D] Neque
 p. 234, l. 33: βασιανιζόμενον *read* βασιανιζόμενος
 p. 250, l. 468: Ac *read* At
 p. 258, l. 675: *read* [B] Nec
 p. 260, l. 724 sq.: *read* [A] Et [19] Iterum
 p. 266, l. 877: **תתא**: *read* **תתא**
 p. 276, l. 123: *read* [B] cur [A] non repetit
 p. 278, l. 135: *read* [A] Ac paulo post
 p. 292, l. 518: *read* Irenaeus, [E] aut huius interpres, [D]
 p. 307, l. 914: *read* Pseudoprophetae vnica
 p. 314, l. 121 sq.: *read* [D] vel huius interpres, [A] etiamsi
 p. 316, l. 148: *read* [B] homilia trigesima secunda, [A]
 p. 320, l. 228: *read* Pecuniam Graece
 p. 337, l. 698: *read* [D] Quid faciam [E] Iesu qui dicitur Christus'. [A] Dicunt“.
 p. 346, l. 894: *read* [D] τῷ Ἰησοῦ, id est:
 p. 358, l. 166: *read* [B] nobis, [A] non
 p. 361, l. 262: *read* [B] Graecis est [A] ἐξ
 p. 374, l. 595: *read* [D] Haec

- p. 440, l. 54: *read* Ἀουαῖδῖ;
 p. 441, l. 63 sq.: *read in italics* Ergo fundatus in petra, et qui omnem fidei sumpserit ple[n]itudinem firmamentumque constantiae, recte dicit: quae in nobis completae sunt.
- p. 442, l. 101: *read* [D] in hoc libro, [C]
 p. 474, l. 784: *read* Δαΐδ
 p. 488, l. 156: *read* [C] eam [B]
 p. 498, l. 427: In *read* [A] In
 p. 504, l. 566: is Ioas *read* is [B] Ioas [A]
 p. 508, l. 639: *read* [A] Per vniuersam
 l. 669: *read* [A] Impleta
 p. 516, l. 877: *read* [D] interpretes [A]
 l. 879: *read* anceps [B] est. [A] Nam
 p. 518, l. 911: *read* praeceptor [B] non [A] vsurpauerit
 l. 925: supra petram *read* super petram
 p. 524, l. 96: *read* inclamasse
 p. 526, l. 114: siue [B] *read* [B] siue
 p. 528, l. 182: *read* [B] quo [A]
 l. 194: *read* [A] Qui
 l. 202: *read* [C] quoque [A]
 p. 530, l. 231: *add* mox *before* praecessit
 l. 264: *read* [46] [A] In
 p. 536, l. 398: *read* Πνεύματι [B] ὁ [A] Ἰησοῦς
 l. 402: *omit the comma after* erat
 l. 404: *omit* [B]
 l. 405: *omit* [A]
 p. 546, l. 678: καὶ *read* καὶ
 l. 685: γὰρ τις *read* γὰρ τις
 p. 548, l. 750: admonui, [B] *read* admonui, [C]
 p. 552, l. 860: est? ' Sic *read* est? Sic
 p. 558, l. 20: *omit* [A]
 p. 560, l. 76: *read* est: [B] 'cum [A] procul '
 p. 561, l. 98: *read* consensu [B]
 l. 99: egisse *read* legisse
 p. 568, l. 276: [Δ] *read* [D]
 p. 569, l. 319: *read* [8] [D] Putas
 p. 574, l. 436: *read* quod vobis constitutum
 l. 438: *read* [D] nec in Constantiensi. [C]
 p. 590, l. 828: *read* theologorum [E] priscorum [B] sine
 p. 592, l. 890: *read* ita [C] fere [B] fit
 p. 598, l. 44: *read* [23] [A] V o c e s
 p. 604, l. 200: *read* additum [D] est [C] explanandi

The Critical Apparatus

- p. 73, above n. l. 140: *add* 137 penultimum E: postremum A–D.
 p. 75, below n. l. 204–205: *add*:
 209 Ozochiam B–E: Ocochiam A.
 212 Ozochiam B–E: Ocochiam A.
 p. 79, above n. l. 328: *add* 313 eam DE: eum C.
 p. 83, below n. l. 392: *add* 393 in hunc modum B–E: hunc in modum A.
 p. 93, below n. ll. 635–636: *add* 647 αὐτῆς B–E: αὐτοῦς A.
 p. 103, below n. l. 880: *add* 881 Bethlehem B–E: bethleem A.
 p. 105, between nn. ll. 944 and 947–948: *add*
 946 Baalam F: Balaam A–D.
 947 Aegypto B–E: aegipto A.

- p. 113 in n. l. 104: פִּנְהָ *A-E*: read פִּנְהָ *A-E*.
below n. l. 104: add 107 ἀὐτοῦ *B-E*: αὐτοῦ *A*.
- p. 119, below n. ll. 237-238: add 239 Ἀβραάμ. *C-E*: ἄβρααμ *A*, ἄβραάμ *B*.
- p. 123, n. ll. 327-328: read 327-329
- p. 125, below n. l. 385: add 387 pcnc *B-E*: quidem *A*.
- p. 129, below n. ll. 448-449: add 449 Capharnaum *B-E*: Capernaum *A*.
below n. l. 472: add
486 recitantur *D E*: recitentur *C*.
488 Graecis *B-E*: graece *A*.
- p. 131, above n. l. 496: add 494 ἀὐτῶν *B-E*: αὐτῶν *A*.
- p. 143, below n. ll. 780-781: add 804 eruditi *C-E*: erudite *A B*.
- p. 151, below n. l. 935: add 936 codices Graeci *C-E*: Graeci codices *AB*.
- p. 181, below n. l. 704: add 705 addidit *E*: Addit *A-D*.
- p. 195, below n. l. 58: add 67 pluris *B-E*: plures *A*.
- p. 199, below nn. l. 130: add 142 postremum *B-E*: postremo *A*.
- p. 204, above n. l. 303: add 294 stultos *D E*: et stultos *C*.
- p. 213, n. l. 507, l. 1: 507 Hebraeos. Nam ... Hieronymus *B-E*:
read 507-508 Hebraeos. Nam ... modum *B-E*:
- p. 217, below n. l. 584: add 589 alias *B-E*: ante *A*.
- p. 227, below n. ll. 852-853: add 856 ἡμῶν *B-E*: ὑμῶν *A*.
- p. 233, below n. l. 988: add 999 ἤραν scripsi: ἤραν *A-E*.
- p. 241, below n. l. 195: add 196 propius *B-E*: proprius *A*.
- p. 243, below n. l. 277: add 279 ἡμῶν *B-E*: ὑμῶν *A*.
- p. 245, below n. l. 291: add 304 sicut et *B-E*: vt *A*.
n. ll. 320-321, l. 2: add non before vtrumque.
- p. 255, below n. l. 553: add 560 responderent *D E*: responderunt *B C*.
- p. 257, below n. ll. 594-596: add 605 Lyranus *B-E*: Lyra *A*.
- p. 259, n. ll. 673-674, l. 2 sq.: read quo nihil maius.
- p. 267, n. ll. 888-889, left column, l. 5 sq.: videamur read patiamur
- p. 275, below n. ll. 72-73: add 76 etc. *D E*: et *A-C*.
- p. 283, above n. l. 245: add 241 Hieronymus *B-E*: Hiero. *A*.
below n. l. 273: add 278 quod *B-E*: quos *A*.
below n. l. 282: add 282-283 Vnde illud *B-E*: vnde est illud *A*.
- p. 287, above n. ll. 397-398: add 372 Amorbachii *D E*: Amerbachii *C*.
- p. 289, above n. l. 427: add 421 addit *D E*: addidit *C*.
- p. 300, below n. l. 720: add
723-725 Ac magnificent ... αὐτῶν ... suorum inter 670 iusserint et 674 Caeterum posuit
A.
- p. 303, n. l. 779: רִבְשָׁה *A B*: read רִבְשָׁה
n. l. 782: read רִבְרִי scripsi: רִבְרִי *C*, רִבְרִי *A B D E*.
- p. 309, below n. ll. 941-943: add 948 papillam *B-E*: pupillam *A*.
- p. 315, n. ll. 86-87: read socrus ... Latinius *B-E*: socrus. Ac paulo post (Vnus assumetur. etc)
Latinus *A*.
below n. ll. 108-109: add 112 tentet *B-E*: tentat *A*.
- p. 317, above n. ll. 133-134: add 128 ἀὐτοῦ *B-E*: αὐτοῦ *A*.
- p. 321, n. l. 268: affendat read offendat
- p. 323, below n. l. 305: add 306 etiam *D E*: etiam iterum *A-C*.
- p. 327, below n. l. 427: add 429 Contristari *B-E*: Contristare *A*.
- p. 329, below n. l. 459: add 460 appropinquabit *E*: appropinquat *A-D*.
- p. 333, above n. l. 566: add
550 respondet *D E*: respondeat *A-C*.
555 qui *B-E*: quae *A*.
below n. l. 574: add 575 Graeci *B-E*: Graecis *A*.
- p. 337 n. l. 698: read Iesu qui dicitur Christus *E*: Iesu Nazareno *A-D*, de Iesu *Loca*.
- p. 341, below n. l. 762: add 776 Lyranus *B-E*: Lyra *A*.
- p. 348 962 scribant ... *B C*: read 962 quum ... commentarios *D E*: in caetera scriptis commen-
tariis *B C*.

- p. 354, n. l. 94: *הגני* read *הגני*
 n. l. 103, l. 2: *add* *בְּמַדְבָּר* (*A'*) *between* *בְּמַדְבָּר* *and* *פְּוֹ*
- p. 357, below n. l. 132: *add* 135–136 *valere potest* *B–E*: *valet* *A*.
- p. 359, above n. l. 172: *add* 170 *loqueretur* *B–E*: *loquetur* *A*.
 below n. ll. 191–201: *add* 204 *Complacui* *E*: *Complacuit* *A–D*.
- p. 371, below n. l. 504: *add* 512–513 *Beelzebub* *E*: *Beelzebul* *D*.
 p. 375, below n. l. 585: *add* 594 *est* *D E*: *esse* *C*.
 p. 393, below n. l. 83: *add* 89 *vt* *B–E*: *et* *A*.
 above n. l. 100: *add* 95 *agnouerant* *B–E*: *agnouerunt* *A*.
 p. 399, below n. l. 237: *add* 259 *cautionem* *B–E*: *cantionem* *A*.
 p. 431, below n. l. 64: *add* 71 *lamarabatani* *C–E*: *lamasabatani* *B*.
 p. 441, above n. l. 18: *add* 15 *ἐπιχειρεῖν* *B–E*: *ἐπιχειρίζειν* *A*.
 p. 443, above n. ll. 74–75: *add* 74 *malumus* *C–E*: *maluimus* *A B*.
 n. ll. 74–75: *read* 75–77.
 below n. l. 92: *add* 93 *tradiderant* *D E*: *tradiderunt* *B C*.
- p. 446, n. l. 143: *add* *after* *παρηκολογηκότι* (*παρηκολοθηκότι* *B*)
- p. 450, below n. l. 216: *add* 217–218 *catechumeni* *B–E*: *catechumini* *A*.
 n. l. 227: *read* 229.
 below n. l. 230: *add* 233 *quae* *E*: *iam quae* *A*, *quae iam* *B–D*.
- p. 457, n. l. 325: *read* *κατεσθῆναι* *BAS LB*: *καθεσθῆναι* *A*: *καθεσθῆναι* *B–E*.
 below n. l. 325: *add* 826 *Κατεσκευασμένον* *B–E*: *κατασκευασμένον* *A*.
- p. 467, next to n. l. 545: *add* 589 'qui potest' *B–E*: *ille qui potest* *A*.
- p. 469, above n. l. 615: *add* 615 *impleuit* *C–E*: *implebat* *A B*.
 below n. l. 617: *add* 624 *semini*. *Abraham* *B–E*: *semini*.) *Abraam* *A*.
 below n. l. 697: *add*
 698 *σωτηρία* *B–E*: *σωτηρίαν* *A*.
 699 *dandam* *B–E*: *dandum* *A*.
- p. 473, below n. l. 711: *add* 712 *dandam* *B–E*: *dandum* *A*.
 below n. l. 723: *add* 740 *sicut* *C–E*: *sicuti* *A B*.
- p. 481, above n. l. 961–962: *add* 952 *καὶ ἀνθρώποι*: *B–E*: *καὶ οἱ ἄνθρωποι* *A*.
- p. 495, n. l. 322, l. 2: *read* *כָּל יְיָ יִשְׂא וְכָל הָרָה*
 below 330: *add*
 333 *semel iam* *B–E*: *semel* *A*.
 336 *poenitentiae* *B–E*: *poenitentia* *A*.
- p. 499, above n. l. 422: 394 *quauis* *C–E*: *quouis* *B*.
omit 445 *ὄδς* *B–E*: *ὄδς* *A*.
- p. 505, below n. l. 568: *add*
 572 *et Hieremiae* *D E*: *et ex Hieremiae* *B C*.
 574 *Bethsabeae* *D E*: *Bersabeae* *A–C*.
- p. 507, n. l. 583: *C E* *read* *B C F*
 below n. l. 589: *add* 597 *actus* *B–E*: *actus est* *A*.
- p. 509, below n. l. 630: *add* 640 *totam* *E*: *omnem* *A–D*.
 n. l. 651: *Hebraea* *אֲדָנִי* *read* *hebraea* *sic* *habent*. *אֲדָנִי*
- p. 513, n. l. 743: *read* *erat* *B–D*.
 n. l. 752–753, right column, l. 2: *read* *annotatiuncula*.
 n. l. 777: *read* *Nazanzenum* *A B*.
- p. 515, n. l. 797–798: *read* 798.
- p. 517, below n. l. 846: *add* 860 *significat* *E*: *significabat* *A–D*.
 below n. ll. 864–866: *add*
 867 *vestimentum*. *B–E*: *vestimentum*, *id est* *A*.
 867 *hoc est* *B–E*: *id est* *A*.
 882 *ipsos* *B–E*: *se* *A*.
- p. 519, below n. l. 914: *add* 925 *super* *A–D*: *supra* *E*.
- p. 521, below n. l. 962: *add* 966 *quae* *D E*: *qui* *A–C*.
- p. 523, below n. l. 18: *add* 19 *defecit* *B–E*: *deficit* *A*.
 below n. l. 31: *add* 33 *extortae* *B–E*: *extortae* *A*.
- p. 525, below n. ll. 66–67: *add* 73 *poterant* *D E*: *poterat* *A–C*.

- p. 527, above n. l. 126: *add* 122 Ἀπέθνησκον *D E*: ἀπέθνησκον *B C*.
- p. 529, above n. l. 192: *add* 191 Qui *E*: Quae *A-D*.
n. l. 192: *read* 191.
below n. l. 201: *add*: 214 Filium hominis *E*: fieri haec *C D*.
- p. 531, below n. l. 242: *add* 258 Atqui *D E*: At *A B*, Atque *C*.
- p. 541, above n. l. 545: *add*
542 quid *B-E*: quod *A*.
542 solet *D E*: soleat *A-C*.
below n. l. 606: *add* 610 nobis *C-E*: vobis *B*.
- p. 545, below n. l. 652: *add* 652 difficilia *B-E*: difficilibus *A*.
below n. ll. 658–660: *add* 672: his *E*: iis *A-D*.
- p. 547, below n. l. 682: *add* 682 ἐγένετο *B-E*: ἐγίνετο *A*.
- p. 549, below n. l. 739: *add* 741 Ἐπισυναχθεισῶν *B-E*: ἐπισυναχθησῶν *A*.
- p. 551, below n. l. 827: *add* 828 veluti *C-E*: velut *A B*.
- p. 553, below n. l. 837: *add* 850 vapulabit *D E*: vapulauit *A-C*.
- p. 555, below n. l. 899: *add* 905–906 repulit *E*: repperit *D*.
- p. 557, below n. l. 966: *add* 976 auibus *D E*: auium *A-C*.
- p. 561, below n. l. 94: *add* 99 legisse *A-D*: egisse *E*.
- p. 563, below n. l. 106: *add*
116 dispensationis: *B-E*: dispensationes *A*.
117 hunc locum *B-E*: hunc *A*.
118 Algasiam *B-E*: Agalsiam *A*.
- p. 569, above n. l. 272: *add* 267 verterunt *C-E*: verterint *B*.
below n. l. 287: *add* 303 Graece *E*: Graeci *A-D*.
- p. 571, above n. l. 340: *add* 331 precationis *B-E*: orationis *A*.
- p. 575, below n. ll. 444–447: *add* 447 Constantiensi *E*: in Constantiensi *D*.
- p. 577, below n. l. 466: *add* 473 quiddam ac *B-E*: quiddam et *A*.
- p. 579, below n. ll. 521–522: *add* 536 γαμοῦσιν οὔτε *B-E*: γαμοῦσιν οὐδε *A*.
- p. 581, above n. l. 569: *add* 557 tergum *B-E*: terram *A*.
above n. l. 580: *add* 576–577 terriculamenta²que *B-E*: terriculamenta *A*.
- p. 583, above n. l. 610: *add* 609 Videte ... videte *inter* 622 cura et Curis *posuit* *A*.
- p. 587, n. ll. 711–756, right column, l. 3 sqq.: *read* animat, sed ... 719 discipulos, et solo gladio ...
728 Theophili 529 in eandem ... 738 si veniant improuisa ... 749 Chrysostomus, hoc
Theophilus, hoc ... Pullos e nido *D*.
- p. 589, below n. l. 764: *add* 774 praecepit *E*: praecipit *A-D*.
- p. 593, below n. ll. 887–888: *add*: 895 deflectimur *C-E*: deflectantur *B*.
- p. 595, n. ll. 983–989, right column, l. 2: *read* καταβαίνοντες, 984 Hilarius ...
- p. 599, below n. ll. 49–53: *add* 50 κοιλίαι *B-E*: κοιλίαν *A*.
- p. 601, below n. l. 132: *add* 133 palam sit *B-E*: palam *A*.
- p. 603, n. ll. 170–190, l. 2: ad animum. *omit* ad
l. 5 sqq.: fabulantur ... Et nunc super *read* fabulabantur. 183 Peregrinus es ... 183 aduena es.
190 Et nunc super *A*.
below n. ll. 170–190: *add*
195 ἡμῶν *B-E*: ὑμῶν *A*.
195 id est *C-E*: hoc est *A B*.

The Commentary

- p. 75, above n. l. 214: 212 *Ozochiam* The reading “Oçochiam” in *A*, mentioned above between the additions to the critical apparatus, may be due to an Italian type-setter. It was common use in Italy in the 16th century to render the z by ç. This also explains the reading Ocochiam in *A* for Ozochiam in line 209.
- p. 75, below n. l. 217: *add*
220 *scelere nobiles* Possibly inspired by Plaut. *Rud.* 619: qui se scelere fieri nolunt nobiles.
- p. 77, n. l. 293, l. 1: Et. *Encom.*: *read* Et., Ep. 2315, l. 118, *Encom.*

- p. 293, below n. ll. 538–539: *add*
540 *ante* V. supra, p. 173, ad *Mt.* 7, 12.
- p. 303, n. l. 797, second last line: *read Spain 1469–1714.*
- p. 411, n. ll. 558–559,
l. 5: should *read* might
l. 6: 1, 18 *read* 1, p. 18
- p. 459, below n. l. 387: *add*
391–394 *Siquidem ... virtute* These four examples are mentioned in the same sequence by Didymus, *De Spiritu Sancto*, 8, Migne *PL* 23, 110 B–D.
- p. 475, below n. ll. 782–783: *add*
784 Δαβιδ Cf. supra, p. 67, n. l. 25.
- p. 529, n. ll. 220–221: *add* Erasmus' edition of Curtius Rufus (Strassburg, Schurer, 1518) reads: "erubesceret fateri" and "erubesceret fortunae" on f° 60 r° and f° 31 v°, respectively.
- p. 545, n. l. 631: *add* Fr. also writes "vndiquaque" in *Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.*, *LB IX*, 362 B, quoting the passage "Diuus ... inquirens" from *Annot. in Act.* 23, 3, *LB VI*, 522 D, where he had spelled: "vndecunque"; in Ep. 2316 from Johann von Botzheim, l. 20, the spelling: "vndequaque" is to be found.

Some Biographical Data

- p. 607, l. 7 from bottom: *read* Austria, Allen, Ep. 878, n. l. 13, *Contemporaries*

Index Nominum

- p. 646, left column: *read* Kamen, H.A.F.

INDEX NOMINVM

This index includes the names of persons, places and selected institutions, such as the Church, which are found in the Latin text, the introduction or the commentary. To these I have added titles of a few works and the names of MSS. which Erasmus mentions. However, the name Erasmus, Jesus and his titles, the Holy Ghost and God and his various designations and the titles of Bible books are generally omitted because of their frequent occurrence. Names of editors of texts are also omitted.

When a name occurs in a footnote or in the notes on the *Annotations*, the page number is followed by the letter 'n'.

Aa, Pieter van der 1, 27 Abakuk <i>v.</i> Habacuc Abraham <i>or</i> Abram 67n, 112, 114, 115n, 123, 123n, 210, 228, 229n, 230, 231n, 327, 387, 388 Absalon 152 Accaron 243, 243n Accursius 5, 161n Achaia 294, 295, 295n, 296 Achaei 297n Ἀκελδαμά 192, 193n, 196 Achilles grammaticus 289n Acta, Acts <i>or</i> Actus <i>Apostolorum</i> (Πράξεις τῶν ἀποστόλων) 4, 177, 177n, 229n, 264, 265n, 268, 293n, 346 Adam 70, 71n Adamantius (Manichaeus) 178 Adramyttis 334 Adramyttium <i>or</i> Ἀδραμύττειον 334, 335n Adria 275n Adrianus (VI, Pope) 251n Adrumet(i)um 334 Adrumes 334 Aeacus <i>or</i> Eacus 285n Aegialus 342, 343n Aegyptius <i>or</i> Egyptians 236, 310, 311n, 342 Aegyptus 101n, 105n, 197, 200, 201n, 229n, 231n, 232, 238, 239n, 250, 343n, 386 Aelia <i>v.</i> Hierusalem Aeolis 304, 305n Aeneas 260, 261n Aeschines 284 Aeschylus 221n, 241n, 289n, 307n Aethiop(es) <i>or</i> Ethiopian(s) 200, 201n, 237n, 239n Aethiopia 236, 237n, 342, 343n Africa <i>or</i> Aphrica 200, 201n, 245n, 286, 287n, 334, 342, 343n Africus 338 Aggaeus 57 Agnes, Mount St. 4 Agrippa <i>v.</i> Herodes Agrippa	Αἰνιλαεῖς 343n Aland, Barbara <i>and</i> Kurt 15 <i>and passim</i> Alberto Pio <i>v.</i> Pius, Albertus Alcman 305n Alcuinus 5, 35n, 120, 121n Aldina (<i>editio</i>) 57n, 89, 89n, 106, 107n, 136, 137n, 147n, 149n, 203n, 225n, 228, 229n, 238, 239n, 260, 261n, 268, 269n, 273n, 275n, 287n, 320, 321n Aldus Manutius 9n, 11, 305n, 355 Aleius campus <i>or</i> Ἀλίου πεδίου 313n Alexander Magnus 238, 239n, 250, 280, 281n, 308, 309n Alexander, son of Herodes the Great 257n, 258 Alexander (coppersmith) 319n Alexander (eloquent Ephesian) 298, 300 Alexander de Villa Dei 303n, 355 Alexandros Polyhistor 313n Alexios I Komnenos 165n Allen, H.M. <i>v.</i> Allen, P.S. Allen, P.S. 3, 3n, 5n, 9n, 11n, 12n, 31, 103, 175n, 229n, 231n, 290n, 297n, 299n, 311n, 341n, 349n, 355–360, 385, 390 Allophyli 237n, 240, 241n Altaner, B. 111n, 325n Ambrosiaster 5n, 7, 73n, 179n, 219n, 273n, 355 Ambrosius 5, 7, 29n, 35n, 40, 41n, 108, 109, 109n, 111n, 160, 161n, 178n, 179n, 182, 183n, 218, 219, 219n, 241n, 273, 288, 291n Pseudo-Ambrosius 5, 5n, 7, 35n, 73n, 179n, 182, 219n, 273n, 355 Ammonius, Leuinus 229n Amerbach, Joannes 6n, 8n, 141n, 269n, 355 Amorbachii, Johannes, Bruno <i>and</i> Basilius 90, 91n, 170, 171n, 355, 387 Amos 232, 233n Amphipolis in Macedonia 278, 279, 279n Amphipolis in Syria 279, 279n Ananias (in Hierusalem) 220, 221n, 318

- Ananias (in Damascus) 240, 241n, 242, 314, 315n, 316
 Anastasius 179n
 Andreae, Ioannes 5, 161n, 162, 355
 Andreas 68, 69n, 80, 190, 194, 196
 Andreas Asulanus 11, 203, 203n, 355
 Angelus Politianus *or* Angelo Poliziano 9, 232, 233n
 Angli 198
 Anna 102, 103n
 Anna Komnena 165n
 Annas *or* Ἄννας 154, 155, 155n, 156, 157, 349, 352, 353
 Anselmus 5, 32, 33n
 Anselmus of Canterbury 33n
 Anselmus of Laon 5, 6n, 33n
 Antigonía *v.* Troas
 Antiochenus *or* Antiochensis 226, 252, 253n
 Antiochia in Pisidia 262, 263n, 264
 Antiochia in Coele Syria 256, 261n, 262, 272, 273n
 Antipatris 322, 323n
 Antuerpia 54
 Apocalypsis 178, 179n, 349n
 Apollinarianism 219n
 Apollinaristae 48, 49n
 Apollinarius, Bishop of Hierapolis 290, 291n
 Apollinari(u)s, Bishop of Laodicea and heretic 49n, 217n, 218, 219n, 265n, 290, 291n
 Apollo 278
 Apollonia in Macedonia 278, 279, 279n
 Apollonia, also called Pentapolis, in Africa 279, 279n, 335n
 Apollonia, other name for Assos in Asia 304, 305n, 338
 Apollonia, other name for Caesarea *or* Stratonis turris
 Apollonius Dyscolus 141n
 Apollos (wrong name Apollo) 295, 295n, 297n
 Appia via 347n
 Appii Forum 344, 345n, 346
 Appius (Claudius) 347n
 Apuleius 300, 301n
 Aquila (translator of *OT*) 152
 Aquila *or* Ἀκύλας, husband of Prisca *or* Priscilla 292, 293n, 294, 295, 295n, 340
 Arabes 197, 200
 Arabia 200
 Arator 324, 325n
 Aratus 288, 289n
 Arboch (wrong name for Hebron) 230
 Archclaus, son of Herodes the Great 257n
 Areopagus *or* Ἄρειος πάγος 284, 291n, 293n
 Ἄρης *v.* Mars
 Aretinus *v.* Franciscus Aretinus
 Ariani *or* Arians 40, 41n, 150, 151n
 Aricia 345n, 346, 347n
 Arius 217n, 218
 Aristides 194
 Aristion 179n
 Aristobulus *v.* Herodes Aristobulus
 Aristophanes 20, 21
 Aristoteles 6, 36, 37n, 343n
 Armenia 197
 Arnobius 237n
 Ἄρτεμις *or* Diana 298, 299n, 300, 301n
 Asa 152
 Aschdod *v.* Azotus
 Aser 68, 69n
 Asia 197, 276, 277n, 286, 287n, 298, 302, 303n, 304, 305n, 328, 329n, 335, 336, 338
 Asia Minor 188, 250, 276, 278, 292, 336
 Asiani *or* Asiatici 328
 Assarona 243
 Asso, Cecilia 31n, 41n, 47n, 73n, 105n, 121n, 137n, 147n, 153n, 165n, 169n, 183n, 251n, 299n
 Assos (wrong name: Thassos) 302, 304, 305n, 338, 339n
 Assyrius 244
 Athanasius 7, 9, 38, 39n, 41n, 151n, 291n, 345n, 351, 351n
 Pseudo-Athanasius 41n
 Athenae 282, 284, 285n, 289n, 290, 291n, 292, 293n, 294
 Athenaeus 284, 285n, 339n, 343n
 Athenienses 167n, 284, 287n
 Attalia 270
 Augustinus 4, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 30, 30n, 31n, 32, 32n, 33n, 36, 37n, 42, 43n, 44, 45n, 46, 47n, 48, 49n, 53, 53n, 54, 55n, 60, 61n, 62, 63n, 64, 65, 65n, 68, 69n, 70, 71, 71n, 72, 73n, 74, 75n, 81n, 83n, 85, 85n, 86, 87n, 88, 89n, 90, 91n, 92, 93n, 95n, 96, 97n, 98, 99n, 100, 101n, 102, 103n, 104, 105n, 106, 107n, 108, 109, 109n, 110, 111n, 112, 112n, 113n, 114, 115n, 116, 117n, 119n, 120, 121n, 122, 123n, 126, 127n, 128, 129n, 130, 131n, 136, 137n, 138, 139n, 144, 145n, 146, 147, 150, 151n, 154, 155n, 156, 157n, 163n, 165n, 166, 167n, 168, 169n, 170, 171, 171n, 172, 173n, 174, 175, 175n, 178, 181n, 183n, 186, 187n, 190, 191n, 192, 193n, 196, 197, 197n, 198, 199n, 200, 201, 201n, 219, 219n, 220, 221n, 227n, 228, 229n, 230, 231n, 232, 233n, 252, 263n, 266, 267n, 273n, 275n, 278, 279n, 282, 283n, 284, 285n, 287, 287n, 289n, 295n, 296, 297n, 303n, 306, 307n, 310, 311n, 316, 316n, 319, 319n, 327n, 352, 353, 353n, 385
 Pseudo-Augustinus 7, 73n, 103n, 105n, 220, 221n
 Augustus 257n, 291n, 308
 aureus (*codex*) 2, 3, 3n, 71, 71n, 72, 76, 80, 84, 90, 92, 98, 122, 146, 152, 158, 168, 176

- Ausonius 7, 186, 187n
 Austria 390
 Azotus *or* As(ch)dod 238, 239n, 240, 241n

 Baalam 386
 Babylon 232, 233n, 339n
 Backus, I. 291n
 Badius, Jodocus B. Ascensius *or* Josse Bade
     5n, 12, 190, 191n, 292, 293n, 303n, 355
 Bacchem, Nicolaus B. Egmondanus 31n, 35n,
     355
 Balaam *v.* Baalam
 Balbi, Giovanni, of Genoa 8, 303n, 355
 Balliol College (Oxford) 183n
 Balsem, Astrid C. 293
 Baptista *v.* Ioannes Baptista
 Barachibas (rabbi) 188
 Barnabas, Barsabas *or* Iustus (apostle) 194,
     195n, 250, 261n, 262, 268, 270, 274, 275n,
     318
 Barnabas (early Christian author) 179n, 196,
     220, 221n
 Barieu, Bariehu, Bariem, Bariesu *or* Βαρειου
     260, 261n, 262
 Barnahum *v.* Barnabas
 Barptolemaeus 194, 196
 Basel *or* Basilea 102, 103n, 170
 Basel, Dominican monastery 102, 103n, 172n
 Basilius 9, 41n
 Bataillon, M. 39n, 151n, 167n
 Bateman, J.J. 211n
 Bathania 58
 Batmanson, John 31n
 Bauer, W. 223n
 Baumgartner, Walter *v.* Koehler, Ludwig
 Bavo's, St. (church in Ghent) 3
 Beda, Natalis 31n, 69n, 178n, 195n, 211n, 251n,
     290n, 311n, 355
 Beda Venerabilis 5, 7, 8, 8n, 12, 32, 33n, 35n,
     178, 182, 183n, 185n, 189n, 190, 191n, 192,
     193n, 195n, 201n, 204, 205n, 207n, 213n,
     221n, 228, 229n, 255n, 261n, 262, 263n,
     267n, 268, 269n, 272, 273n, 277n, 280, 281n,
     286, 287n, 291n, 292, 293n, 296, 302, 303n,
     316, 317n, 319, 324, 325n, 326, 327n, 330, 331,
     332, 335n, 336, 337n, 339n, 341, 341n, 342,
     343n, 344, 345n, 356, 345n, 346, 347n
 Beelzebub *and* Beelzebul 388
 Bejczy, I. 12n
 Bellerophontes 312n
 Bellovius, Vincentius 347n
 Beltrán de Heredia 31n, 39n, 151n, 203n
 Beniamin 95n, 96, 97n, 188, 189n, 200
 Bentley, Jerry H. 3, 5n, 39n, 85n, 105n, 151n,
     155n, 169n, 291n, 299n, 331n
 Berlin 2
 Βέρης, a Macedonian 281n
 Beroa in Coele Syria (Aleppo) 327n
 Berthoea, Bero(e)a, Βερόη *or* Βέροια in Mace-
     donia 280, 281n
 Ber(rh)oe(e)nsis 302, 303n
 Bessarion, Cardinal 291n
 Besselmann 285n
 Bethabara 58, 59n
 Bethaiba 58
 Bethania 58, 59n, 122, 123n, 188
 Bethaniensis 122, 123n
 Bethesda 80, 81n
 Bethlehem 68, 125n
 Bethsabeae 388
 Berhsaida 66, 68, 69n, 80
 Bethseda 81n
 Bithynia 292, 312
 Blass, F. 59n, 79n, 147n, 151n, 231n, 251n
 Blastus 309n
 Blatt, F. 6n 259n
 Bludau, A. 1n, 31n, 69n, 101n, 105n, 247n,
     251n, 276n, 299n
 Boeckler, A. 3n
 Boëthius 358
 Boisacq, É. 241n
 Bologna, Bononia *or* Bononiensis 161n, 162,
     222, 223n
 Boni portus 335n, 336
 Botzhemus, Ioannes *or* Johann von Botzheim
     3, 169n, 170, 319n, 356, 385, 390
 Boyle, Marjorie O' Rourke 31n, 33n, 35n
 Brabantia 54
 Britannicus *and* Britannus 250
 British Library 99n
 Brown, A.J. 25, 385
 Brown, H. 7n
 Bruges 3, 170
 Bruni, Leonardo *v.* Leonardus Aretinus
 Brut(t)ii *and* Brut(t)ium 344, 345n
 Budaeus, Gulielmus *or* Guillaume Budé 14,
     70, 71b, 161n, 356
 Bühler, W. 275n
 Buprasium 342, 343n
 Byzacium 334, 335n

 Cabriero, Santiago 31n
 Cades *v.* Cedus 153n
 Cacsar Augustus *v.* Augustus
 Caesar, C. Iulius *or* Caesarianus 17, 158, 222,
     223n, 339n
 Pseudo-Caesar 259n
 Caesar *i.e.* Roman Emperor 158
 Caesar *i.e.* the Emperor of the Holy Roman
     Empire 159n, 224, 280
 Caesarea (on the Palestinian coast) *or* Turris
     Stratonis 243, 243n, 308, 309n, 325n
 Caesarea Philippi (at the foot of Mount Her-
     mon) 58, 309n

- Caesarea in Cappadocia 308, 309n
 Caiaphas, Caiphas *or* Καϊαφας 154, 155, 155n,
 156, 157, 157n, 214, 349, 352, 353
 Caicus *or* Κάικος 335n
 Caius (Caligula) 256
 Calepinus 275n, 341n, 356
 Caligula 70, 71n, 257n
 Calymna 335, 337n
 Camarina 343n
 Cambridge 183n
 Cana 68, 69n
 Candace 236, 237n
 Capernaum 387
 Capnion *v.* Reuchlin
 Cappadocia 197, 342, 343n
 Caprea *v.* Tabitha
 Carambis 342, 343n
 Caranza, Sanctius *or* Sancho Carranza 39n,
 167n, 181n, 356
 Caria 276, 277n, 304, 305n, 335, 336
 Carolus Magnus 160n
 Caron, W.J. 143n
 Cartusianus *or* Carthusian 31, 172, 173n, 307n
 Cassiodorus 6n, 7, 218, 219n, 259n
 Castor(es) 344, 345
 Cato 6, 19, 70, 71n
 Catullus 237n, 281, 283n
 Cauda *v.* Claudia
 Cedes 152, 153n
 Cedron 152, 153n
 Cencreae 294, 295n
 Ceos, Cea *or* Κέως 307, 307n, 308, 309n
 Cephas *v.* Petrus
 Cerinthus 179n
 Chanaan 229n, 230
 Charisius 21, 121n
 Charles V 2, 3, 159n, 160n
 Charran 227
 Charybdis 344, 345n
 Chius 304, 305n, 336
 Chomarar, Jacques 16n, 22, 23, 24, 143n, 275n
 Christianus *or* Christian 134, 159n, 174, 178,
 234, 242, 256, 262, 280, 290, 296, 302, 312,
 313n, 326, 334, 335n
 Christophorus de Persona 351n
 Chrysostomus, Ioannes 4, 6, 7, 9, 11, 12, 13,
 29, 29n, 38, 39n, 40, 41n, 47n, 48, 49n, 50,
 51n, 52, 53, 53n, 54, 55n, 56, 57n, 58, 59n, 60,
 61n, 63, 63n, 64, 65n, 66, 67n, 68, 69n, 72,
 73n, 74, 75n, 76, 77n, 78, 79n, 80, 81n, 82,
 83n, 85, 85n, 86, 87n, 88, 89n, 90, 91n, 94,
 95n, 96, 97, 97n, 98, 99n, 100, 100n, 101n,
 102, 103, 103n, 104, 105n, 108, 109n, 110, 111,
 111n, 112, 113n, 114, 115n, 116, 117n, 120, 121n,
 122, 123n, 125, 125n, 126, 127n, 128, 129n, 130,
 131n, 134, 135n, 136, 137n, 138, 139n, 146,
 147n, 149n, 154, 155n, 156, 157n, 163n, 167n,
 170, 171n, 172, 173n, 175, 175n, 180, 181n, 182,
 183n, 184, 185n, 188, 189n, 198, 199n, 204,
 205n, 206, 207n, 208, 209n, 210, 211n, 218,
 219n, 220, 221n, 224, 225n, 226, 227n, 228,
 229n, 230, 231n, 232, 233n, 238, 239n, 240,
 241n, 242, 243n, 244, 245n, 252, 253n, 259n,
 260, 261n, 264, 265n, 268, 269n, 290, 308,
 309n, 315n, 316, 317n, 318, 319, 319n, 320,
 321n, 322, 323n, 328, 329n, 336, 337n, 351,
 351n, 352, 353, 353n
 Cicero, M. Tullius 17, 19, 20, 22, 24, 137n,
 143n, 181n, 215n, 227n, 236, 237n, 245n,
 259n, 273n, 283n, 322, 323n
 Cilicia 250, 266, 267n, 272, 273n, 276, 310,
 311n, 312, 313n, 334
 Cilix 251n, 311n
 Claudia *or* Claudos 340, 341n
 Claudianus 34, 35n
 Claudius (Roman Emperor) 293n
 Cleanthes 304, 305n
 Clemens *or* Clement of Alexandria 7, 195n,
 226, 227n, 356
 Clemens *or* Clement of Rome, Bishop of
 Rome, Pope 179n, 180, 181n, 289n, 356
 Clemens *or* Clement V (Pope) 161n, 162
 Clemens *or* Clement VIII (Pope) 16, 159n
Clementina passim
 Clericus, Ioannes 1
 Cli(ch)toveus, Judocus *or* Josse Clichthove 4,
 11, 169n, 173n, 289n, 290n, 356
 Coele Syria 260, 261n
 Cologne 351n
 Colish, M.L. 215n
 Columella 6, 70, 71n, 74, 75n, 326, 327n
 Columna Regia 345n
Complutensis, Biblia polyglotta or aeditio His-
pantiensis 11, 57n, 141n, 203n, 205n, 225n,
 226, 228, 229n, 238, 239n, 246, 268, 269n,
 275n, 287n, 328, 329n, 353n
 Constantia *or* Constance 3, 4, 101n, 171n, 324
 Constantia *v.* Salamis
Constantiensis (codex) 54, 60, 66, 74, 80, 84,
 86, 90, 98, 102, 110, 122, 145, 146, 148, 158,
 164, 169n, 170, 176, 210, 214, 232, 266, 328,
 386, 389
 Coogan, R. G. 39n
 Corinthii 199, 289, 290, 293n, 294
 Corinthus 292, 342
 Cornelius (centurio) 199, 246, 248, 249n, 256
 Corsendoncenses (canonici) 54, 170
Corsendoncensis (codex) 2, 74, 122, 164, 170
 Corus 338, 339n
 Coos, Cous, Cos, Κόως, Κόως, Κώως *or* Κῶ(ς)
 307, 309n, 337n
 Crahay, R. 16n, 24, 191n
 Cratander, Andreas 12, 12n
 Cratinus *or* Κρατῖνος 335n

- Creta 200, 273n, 336, 337n, 338, 339n, 340, 341n
 Cretenses 197, 200, 201n, 336
 Creusa 220
 Croton 75n
 Ctesiphon 284
 Curtius, Q. Curtius Rufus 281, 283n, 390
 Cyprianus 5, 7, 9, 11, 30, 31n, 32, 32n, 57, 57n, 63n, 76, 77n, 84, 85n, 93n, 122, 123n, 130, 131n, 150, 151n, 157, 157n, 174, 175n, 177, 177n, 237n, 265n
 Pseudo-Cyprianus 5, 70, 71n
 Cyprus 260, 263n, 308, 309n, 335n
 Cyrenaica 200, 201n
 Cyrene 197, 200, 201n
 Cyrillus Alexandrinus 4, 5, 7, 9, 11, 38, 39n, 42, 43n, 44, 46, 47n, 48, 49n, 50, 51n, 52, 53n, 54, 55n, 56, 57n, 59n, 61n, 64, 65n, 67n, 68, 69n, 72, 73n, 74, 75n, 77n, 80, 81n, 84, 85n, 86, 87, 87n, 88, 89n, 90, 91n, 95n, 96, 97, 97n, 105n, 113n, 117n, 129n, 132, 133n, 134, 135n, 136, 136, 137n, 138, 139n, 144, 145n, 146, 148, 154, 155n, 156, 157n, 160, 161n, 163n, 169n, 170, 171n, 172, 173n, 175, 175n, 349, 349n, 352, 353, 353n, 354, 354n
 Pseudo-Cyrillus 129n, 184, 185n

 Damascus 232, 233n, 315
 Damasus (Pope) 5n, 41n, 263n
 Dauid 125n, 152, 189n, 191n, 204, 206, 212, 213n, 216, 217n, 241n, 266, 267, 272, 273n, 386, 390
 Dauid Qimchi 193n
 Debrunner, A. *v.* F. Blass
 Decapolitani 200
 Delcourt, M. *v.* R. Crahay
 Demetrius 298, 299n
 Demosthenes 187n, 250, 252, 254, 284, 285n, 323n
 Derbe 268, 269n
 Deuteronomium 212, 213n, 263n
 Diana *v.* Ἀρτεμις
 Didymus the Blind 5, 7, 38, 39n, 57n, 221n, 346, 347n, 390
 Diomedes (grammarian) 21, 41n, 83n
 Diomedes (hero in Hom. *Il.*) 161n, 162
 Dionysius of Alexandria 179n, 289n, 290
 Dionysius Areopagita 288, 289n, 290, 291n, 292
 Pseudo-Dionysius Areopagita 7, 180, 181n, 288, 289n, 290, 290n, 291n, 292
 Dionysius, bishop of Corinth 7, 289n, 290, 292, 293n
 Dionysius of Halicarnassus 301n
 Dionysius Thrax 41n, 141n, 237n
 Dioscorides 71b
 Dioscuri *or* Δίδασκουροι 345n
 Doering, Matthias 6n, 8n
 Dolabella 137n
 Dominicalis ordo 82
 Dominican monastery in Basel *v.* Basel, Dominican monastery
 Donatian's, St. (church in Bruges) 3, 80, 86, 98, 102, 170, 222, 234, 306, 308, 28
Donatiani (codices) 92, 230, 286
 Donatistae 63n
 Donatus (grammarian) 21, 41n, 69n, 71n, 77n, 83n, 215n
 Dorcas 244, 245
 Dorotheus (bishop of Tyrus, martyr) 179n
 Dorp, Maarten van *or* Martinus Dorpius 251
 Dubil-Marquebreucq, R. *v.* Remy, Y.
 Duchesne, Guillaume 195n

 Ebionitae *or* Ebionites 105n
 Echternach 2
 Eck, Johann Maier von 169n, 171n, 251n, 356
 Ecnephius 338
 Effrem *v.* Ephraim
 Egypt *v.* Aegyptus
 Egyptians *v.* Aegyptii
 Elamitae 197
 Eleon (mount) 196
 Elymas 260, 261n, 262, 318
 Emor, father of Sichern 230
 Enacim 237n
 Encaenia 120
 Ennius 181n
 Ephesii 298, 299n, 300, 304
 Ephesus *or* Ephesina ciuitas 276, 294, 295n, 298, 299n, 304, 305n, 308, 309n
 Ephraea 125n
 Ephraim 125, 125n
 Ephrata 125, 125n
 Ephron (geographical name) 125, 125n,
 Ephron, son of Etheus 230, 231n
 Epicharmus 285n
 Epicurei 282
 Epicurus 124, 125n, 282
 Epimenides 289n
 Epiphanius 105n, 327n
 Epirus 304, 305n
 Episcopus, Nicolaus 1
 Ernout, A. 19, 20, 139n
 Esaias 56, 58, 60, 92, 93n, 112, 117n, 130, 131n, 238, 239n, 244, 246
 Escorial 3
 Essei *or* Essenes 326
 Ethiopian *v.* Aethiop(e)s
Etymologicum magnum 6, 6n, 8, 8n, 67n, 81n, 82, 139n, 184, 185n
 Euagrius 345n
 Eugraphius 187n

- Eunomians 39n
 Eunomius 39n
 Eupolemus 67n
 Euripides 189n, 241n, 289n, 301n, 307n
 Euroaquilo, Εὐροακλύων *or* Εὐροκλύδων 340
 Europa 286, 287n
 Eusebius of Caesarea 5, 7, 104, 105n, 114, 115n, 179n, 180, 181n, 224, 225n, 226, 227n, 256, 259n, 265n, 289n, 290, 291n, 292, 293n, 327n, 358
 Eustathius 6n
 Euthymius Zigabenus 265n
 Evagrius of Antioch 345n
Exodus 229n, 230, 233n, 319
 Ezechiel 152
- Faber Stapulensis, Iacobus *or* Jacques Lefèvre d'Étaples 289n, 321n, 357
 Felix (procurator in Iudaea, Galilaea and Samaria) 322, 324, 328
 Ferdinand(us), brother of Charles V 2, 140
 Festus (Sextus Pompeius, grammarian) 301n
 Florence 161n
 Forum Appii *v.* Appii Forum
 Franciscans 307n
 Franciscus Aretinus 4, 4n, 41n, 47n, 51n, 61n, 65n, 67n, 69n, 79n, 81n, 87n, 89n, 97n, 99n, 105n, 109n, 115n, 123n, 125n, 127n, 131n, 137n, 139n, 147n, 175n
 Franciscus Jiménez, Cardinal *v.* Jiménez
 Frede, H.J. 35n, 193n
 Frisk, H. 241n
 Froben, Hieronymus 1, 2, 7, 10, 11, 13, 243n
 Froben, Johannes 1, 9n, 31n, 75n
- Gabatha *or* Gabbata 158, 159n
 Gaius (orthodox Churchman) 179n
 Galati 74
 Galatia 276, 292
 Galenus 6, 110, 111n, 357
 Galilaea 68, 69n, 80, 95, 95n, 96, 102, 103n, 249n, 250, 354
 Galilaei 81n, 193n, 196, 197, 200
 Gallia *or* Gaul 257n, 272, 273n, 289n, 291n
 Gallicus 250
 Gallio 295n
 Gallus 142, 143, 250
 Gamaliel 320, 321n
 Garrod, H.W. *v.* Allen, P.S.
 Gauli 343n
 Gaulonitis (Golan) 58
 Gaza 236, 237n
 Gellius, A. 215n, 221n, 243n
 Gelcnius, Sigismundus 7, 13, 357
 Genesareth *or* Genezareth 68, 80
Genesis 227, 228, 229n, 230, 320
 George (Palatine Count) 2
- Georgius Trapezontius 4, 4n, 11, 61n, 65n, 69n, 81n, 85n, 87n, 97n, 133n, 137n, 145n, (148), 149n, 157n, 172, 173n, 357
 Germania 142, 200, 291n
 Germanicus (adj.) 250
 Germanicus (father of Emperor Caligula) 258
 Germanus 142, 250
 Gerson, Jean 5, 8, 154, 155, 155n, 352, 353, 353n, 357
 Ghent 3
 Gilly, C. 245n
 Glaucus (hero in Hom. *Il.*) 161n, 162, 163n
Glossa Ordinaria 6, 8, 8n, 32, 35n, 33n, 58, 59n, 61n, 101n, 141n, 175n, 180, 181n, 183n, 188, 189n, 190, 191n, 193n, 194, 195n, 199n, 201n, 204, 205n, 206, 207n, 208, 209n, 220, 226, 227n, 228, 229n, 221n, 233n, 238, 239n, 244, 248, 249n, 254, 255n, 263n, 264, 265n, 268, 269n, 272, 273n, 274, 275n, 276, 277n, 280, 281n, 282, 283n, 292, 293n, 297n, 316, 317n, 324, 325n, 326, 327n, 328, 331n, 332, 333n, 339, 339n, 341, 341n, 342, 343n, 344, 345n, 357, 359
 Gnidus 335, 336, 337n
 Go<do>lias 339n
 Golgotha *or* Golgatha 159n
 Graham, R.H. 39n, 69n, 81n, 217n, 277n, 299n
 Graeci, Graecus *or* Ἕλληνας (*subst.*) 30, 38, 40, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 66, 68, 70, 72, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 97n, 98, 99n, 102, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 131n, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 146, 148, 150, 156, 157, 158, 160, 162, 166, 168, 172, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 191n, 193n, 194, 203, 204, 205, 205n, 208, 210, 212, 214, 220, 222, 224, 228, 232, 234, 235n, 238, 242, 243n, 244, 248, 251n, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 263n, 264, 266, 268, 270, 274, 276, 277n, 280, 281n, 286, 288, 289n, 291n, 292, 296, 297n, 298, 299n, 300, 302, 306, 309n, 310, 312, 316, 318, 319, 320, 322, 324, 326, 330, 334, 338, 340, 341, 342, 344, 352, 385, 387
 Graecia 178, 188
 Graecitas 250
 Gregorius of Iliberris 5, 35n
 Gregorius Magnus 5, 7, 65, 65n, 235n, 290, 291n
 Gregorius Nazianzenus 5, 9, 42, 43n, 110, 111n, 388
 Grocinus, Gulielmus *or* William Grocyn 9, 289n, 290, 290n, 291n, 357
 Grosseteste, Robert 77n
 Grünenwald, Lucas 2, 3n

- Habacuc *or* Abakuk 266, 267n
 Hadrumetum *v.* Adramyttium
 Handius, F. 20
 Haverals, M. *v.* W. Lourdaux
 Haymo of Auxerre 5n, 33n
 Haymo Halberstatiensis 33n
 Hebraei *or* Hebrews 56, 70, 81, 81n, 100, 101n,
 104, 105n, 116, 130, 149, 149n, 150, 152, 178,
 178n, 179n, 186, 190, 192, 193n, 195n, 200, 202,
 214, 218, 219n, 220, 225, 229n, 230, 243, 246,
 251n, 253n, 263n, 272, 310, 314, 319n, 335, 387
 Hebron 230
 Hegesippus 105n, 327n
 Helena 345n
 Helias 56, 90
 Heliodorus (friend of Horatius) 346
 Helle (rabbi) 188
 Hellenistae 224, 225, 225n, 242, 256
 Hellespontus 305n
 Henry III, Emperor of the Holy Roman
 Empire 2
 Hermogenes 23
 Herodes Agrippa 241n, 257, 257n, 258, 314,
 315n, 329, 331, 332
 Herodes Antipas, Antipater *or* iunior 123,
 200, 218, 219n, 257n, 258, 322
 Herodes Aristobulus 257n, 258
 Herodes the Great *or* Maior 58, 232, 308,
 309n
 Herodiani *or* Herodians 326, 327n
 Herodias 257n, 258
 Herodotus 184, 185n
 Hesiodus 288, 289n
 Hesychius of Alexandria 8, 81n, 84, 85n, 184,
 185n, 186, 209n, 262, 263n, 284, 285n, 300,
 301n, 340, 341n, 357
 Hesychius of Miletus 6n
 Hesychius Salonitanus (of Salona) 186n, 187n
 Hieremias 92, 153n, 388
 Hieronymus 4, 6, 7, 7n, 9, 16, 30, 31n, 34,
 35n, 36, 37n, 38, 41n, 42, 43n, 57, 57n, 58,
 59n, 65, 65n, 67n, 68, 69n, 70, 71n, 79n, 80,
 81n, 83n, 92, 93n, 100, 101n, 102, 103n, 104,
 105n, 106, 107n, 112, 113n, 125, 130, 131n, 132,
 133n, 135n, 144, 145n, 151n, 152, 153n, 159n,
 162, 163, 163n, 169n, 170, 171n, 172, 174,
 175n, 177, 177n, 178, 178n, 179n, 184, 185n,
 188, 189n, 192, 193n, 195n, 197n, 198, 199n,
 200, 202, 203, 203n, 211n, 218, 219n, 220,
 221n, 228, 229n, 230, 231n, 232, 233n, 236,
 237n, 238, 239n, 241n, 244, 246, 247n, 251n,
 252, 253n, 259n, 260, 261n, 263n, 264, 266,
 267n, 268, 270, 272, 273n, 276, 284, 286,
 287n, 288, 289n, 290, 291n, 294, 295n, 296,
 297n, 298, 299n, 304, 305n, 308, 309n, 312,
 313n, 317n, 318, 319n, 327n, 331, 331n, 334,
 335, 336, 338, 344, 346, 347n, 387
 Pseudo-Hieronymus 7, 7n, 31n, 193n, 201n,
 261n, 269n, 271n, 277n, 279n, 285n, 305n,
 309n, 335n, 337n, 339n
 Hierosolyma *or* Hierosolymitanus *v.*
 Hierusalem
 Hierusalem, Hierosolyma *or* Ἱεροσόλυμα 58,
 59n, 68, 80, 81n, 125n, 162, 182, 183n, 185,
 186, 187, 188, 189n, 192, 193n, 196, 197, 206,
 207n, 214, 236, 243n, 260, 261n, 264, 275n,
 294, 295n, 304, 312, 313n, 326
 Hilarius 5, 7, 12, 29n, 34, 35n, 40, 41n, 42,
 43n, 44, 45n, 74, 75n, 94, 95n, 122, 123n, 134,
 135n, 136, 137n, 144, 145n, 160, 161n, 165n,
 186, 187n, 218, 219n, 265n
 Hispani 276, 277n, 292
 Hispania *or* Spain 159n, 200, 291n, 353n
 Hofmann, J.B. 17, 18, 19, 20, 59n, 79n, 137n,
 139n
 Hofstijzer, J. 193n
 Hollandi 143
 Homerus 92, 93n, 161n, 208, 209n, 281n, 288,
 289n, 300, 301n, 342, 343n
 Homza, Lu Ann 31n, 39n
 Horatius 6, 19, 36, 37n, 68, 69n, 166, 167n,
 275n, 311, 311n, 336, 337n, 342, 343n, 346,
 347n
 Hoven, R. 355
 Hugo Carrensis *or* Cardinalis *or* Hugh of St.
 Cher 6, 8, 8n, 32, 33n, 82, 83n, 100, 101n,
 114, 115n, 120, 121n, 129n, 155n, 158, 159n,
 175n, 189n, 201n, 221n, 261n, 268, 269n,
 296, 297n, 304, 305n, 315n, 320, 321n, 326,
 327n, 328, 329n, 334, 335n, 338, 339n, 343n,
 344, 345n, 357
 Hugutio 303n, 358
 Hurter, H. 153n
 Husner, Fritz 12n
 Huss, John *and* Hussitae 245n
 Iacob 67n, 210, 228, 229n, 230, 231n, 319n,
 327
 Iacobus (apostolus) 196
 Iacobus Iustus, son of Alpheus 179n, 196, 311n
 Iacobus (author of an Epistle) 178, 179n
 Iason *or* Ἰάσων 280, 281n, 309n
 Iconium 266, 267n
 Idumea 272
 Iechonias 385
 Ignatius Antiochenus 77n
 India 291n, 312
 Ioanna *or* Ioannes (father of Simon Petrus)
 66, 67n, 168
 Ioannes 29, 44, 45, 45n, 57n, 60, 61n, 68, 90,
 92, 93n, 96, 104, 105n, 120, 132, 154, 156,
 160, 161n, 162, 170, 172, 175, 179n, 183n,
 184, 185n, 189n, 190, 196, 208, 209n, 313,
 349, 352

- Ioannes Baptista 45, 46, 50, 52, 54, 55, 56, 60,
 62, 63, 64, 86, 196, 264, 265n, 295
 Ioannes Chrysostomus *v.* Chrysostomus
 Ioannes Presbyter 179n
 Ioannes, surnamed Marcus 264, 275n
 Ioannes Scotus Erigena 61n
 Ionas (the prophet) 312
 Iona (father of Simon Petrus) 66, 67n
 Ioppe 243, 244
 Iordanes 58, 59n, 309n
 Iose, Barsabas *or* Iustus *v.* Barnabas
 Ioseph, son of Iacob 231n
 Ioseph, husband of Maria 68, 92
 Ioseph, husband of Maria's sister 179n
 Iosephus, Flavius 6, 58, 59n, 159n, 257, 258,
 259n, 260, 261n, 312, 326, 327n
 Ioses *v.* Ioseph
 Iosias 152
 Ireland 193n
 Ircnaeus 5, 7, 12, 99n, 114, 115n, 181n, 204,
 205n, 208, 209n, 210, 211, 211n, 212, 213n,
 227n, 274, 275n, 287n, 306, 307n, 311n, 358,
 385
 Isaac 210, 228, 229n, 327
 Isidorus of Sevilla 341n, 343n, 358
 Ismael 228
 Isocrates 181n
 Israel 38, 66, 67n, 72, 73n, 174, 186, 187n, 214,
 215n, 218, 229n, 230, 248, 264, 387
 Isthmos 342
Italia 77n, 93n, 99n, 133n
 Italia 178, 188, 200, 270, 291n, 340, 344, 345n
 Italus 142, 159n
 Iuda (tribe of Israel) 191n, 200, 236
 Iudaea 95, 95n, 96, 97n, 187, 188, 189n, 196,
 249, 249n, 314, 354, 354n
 Iudaeus *or* Iudaei 32, 52, 55, 66, 67n, 68, 77n,
 78, 84, 112, 113n, 114, 116, 120, 123, 124, 125,
 130, 159n, 192, 194, 197, 200, 201n, 202, 214,
 218, 223n, 225, 225n, 242, 243n, 254, 259n,
 260, 261n, 266, 267n, 274, 275n, 280, 282,
 283n, 292, 293, 293n, 296, 297n, 310, 313n,
 315, 315n, 317n, 323n, 326, 327, 328, 329, 332,
 333n, 336, 352, 353, 353n, 354
 Iudas Galilaeus 327n
 Iudas Iscariotes 94, 126, 127n, 130, 131n, 132,
 133n, 156, 194, 353
 Iudas, son of Iacobus 196
 Iudas, surnamed Barnabas 274
 Iudas Maccabaeus 67n
 Iulianus Apostata 179n
 Iulius II (Pope) *or* Giuliano della Rovere 159n,
 222
 Iulius Pollux 6, 125, 125n, 163, 163n, 184, 185n
 Iuppiter 37n, 288, 300, 301n, 338, 339n, 344,
 345n
 Iustinianus 9n, 24, 161n
 Iustinus 29n, 265n
 Iustus *i.e.* Barnabas *or* Barsabas 194, 195n
 Iustus *v.* Titus
 Iuuenalis 147n, 311n
 Jarrot, C.A.L. 31n, 299n
 Jerome *v.* Hieronymus
 Jews *v.* Iudaei
 Jiménez de Cisneros, Francisco, Cardinal 352,
 353n, 358
 Jonge, H.J. de 1n, 181n, 207n, 209n, 251n,
 277n, 325n
 Jongh, H. de 359
 Καλή ἀκτὴ (Calacte on Sicily) 336, 337n
 Καλοὶ λιμένες *v.* Boni portus
 Kamen, H.A.F. 390
 Καῦδα *or* Καυδῶ *v.* Claudia
 Κέως *v.* Ceos
 Kidron *v.* Cedron
 Koehler, Ludwigh 149n, 163n, 193n, 221n, 245n
 Κόος *or* Κῶ(ς) 307, 308
 Korsendonk, priory of 2
 Κρῶμνα 343n
 Kühner, Raphaël 17, 19, 20, 139n, 225n
 Labarre, A. 356
 Lachner, W. *v.* J. Wolff
 Lactantius 5, 35n
 Laistner, M.L.W. 8n
 Laodicea 49n, 290
 Laphet *v.* Lassaea
 Lassaea 335n, 336, 337n
 Latini (*subst.*) 30, 44, 48, 62, 68, 74, 75, 76,
 84, 86, 92, 104, 112, 116, 120, 122, 124, 130,
 136, 138, 139n, 140, 148, 150, 166, 168, 170,
 172, 178, 180, 212, 242, 246, 256, 268, 284,
 291n, 302, 319, 322, 324, 330, 334, 346
 Laurentius *or* Laurentiana *v.* Valla
 Laurinus, Marcus *or* Mark Lauwerijns 3
 Lausberg, H. 21, 22, 23, 77n
 Lazarus 58, 59n, 122
 Leda 344, 345n
 Lee, Edward *or* Eduardus Le(e)us 31n, 37n,
 39n, 41n, 45n, 47n, 55n, 69n, 71n, 73n, 75n,
 77n, 95n, 97n, 99n, 101n, 103n, 105n, 107n,
 111n, 115n, 119n, 121n, 127n, 137n, 139n, 145n,
 147n, 149n, 151n, 153n, 165n, 167n, 169n,
 171n, 183n, 205n, 213n, 217n, 219n, 227n,
 239n, 241n, 247n, 251n, 265n, 269n, 283n,
 297n, 299n, 311n, 315n, 317n, 321n, 323n,
 325n, 329n, 331n
 Leeman, A.D. 23
 Leo X, Pope (Giovanni de' Medici) 299n,
 307n
 Leonardus Arctinus *or* Leonardo Brunii of
 Arezzo 284, 285n, 358

- Leontorius, Conradus 6n, 8n, 269
 Lesbus 304
 Leunius Ammonius *v.* Ammonius
 Leuitae 153n
Leuiticus 337n
 Leumann, M. 16
 Leus, Eduardus *v.* Lee
 Libanus (mount) 309n
 Libya 197, 200, 201n
 Libycum mare 200, 201n
 Lilybaeum 343n
 Listrius, Gerardus 193n
 Lithostratus *or* Lithostrotus 158
 Iulius, T. 17, 90, 91n, 143n, 301n
 Londinum *or* London 2, 3, 54, 99n, 136, 290
 Longobardi 160n
 Lotin, O. 33n
 Lourdaux, W. 3n, 99n
 Louanium *or* Louvain 3, 98, 99n
 Lucanus 177, 177n, 301n
 Lucas 29, 72, 73n, 84, 117n, 123, 123n, 124, 156, 160, 161n, 168, 169n, 177, 178, 179n, 182, 188, 189n, 191n, 192, 193n, 194, 195n, 202, 203, 204, 212, 230, 233n, 240, 242, 243n, 244, 245n, 252, 253n, 256, 258, 259, 260, 263n, 264, 276, 291n, 302, 306, 309n, 310, 313, 314, 315n, 322, 337n, 338, 340, 342, 346, 353, 386
 Lucianus 310, 311n
 Lucius *or* Λούκιος 309n
 Lucretius 19, 77n, 79n, 107n
 Lugdunum *v.* Lyons
 Lutetia *v.* Paris
 Lutherans 288n
 Lycaonia 266, 267n, 268, 269n, 276
 Lycia 304, 334, 335n, 338
 Lydda 243, 243n, 244
 Lydi 311n
 Lydia (region) 270, 276, 278, 304, 305n
 Lydia (seller of purple goods) 276, 277n, 278, 279, 305n
 Lyons *or* Lugdunum 97n, 257n, 258
 Lyr(nus) *v.* Nicolaus Lyranus
 Lysanias 257n, 258
 Lysias (tribunus) 324, 325n, 328
 Lystra 268, 269n, 308, 309n, 334, 335n

 Maartensdal, St. (priors in Louvain) 3, 99n
 Maccabaei 67n
 Macedonia 255n, 276, 277n, 279, 280, 281n
 Macedoniani 41n
 Macedonius 41n
 Malachia 56, 57n, 90
 Mamurius Veturius 301n
 Manichaei 42, 44, 45, 178, 179n
 Marani *or* marranos 159n
 Marcus (Euangelista) 29, 96, 97n, 125, 125n, 156, 157, 157n, 194, 255n, 313, 353, 354
 Marcus Laurinus 3
 Margaret of Austria 2, 3
 Margolin, J.-C. 16n, 24, 191n
 Maria *or* St. Mary (Jesus' mother) 190, 196, 235n
 Maria (sister of Jesus' mother) 179n
 Maria (sister of Martha and Lazarus) 122, 124, 125n
 Markish, S. 159n
 Marouzeau, J. 113n
 marranos *v.* Marani
 Mars *or* Ἄρης 293n
 Martens, Dirk 31m
 Martha 122, 124, 125n
 Martialis 6, 82, 83n, 138, 139n
 Martinenses canonici 98, 99n
 Martinus Legionensis (of Leon) 33n
 Martius pagus *or* vicus *v.* Arcopagus
 Mary of Hungary 3
 Mathathias 67n
 Matthaueus 29, 46, 47n, 104, 105n, 126, 127n, 160, 161n, 162, 167n, 196, 233n, 290, 353, 385
 Matthias 196
 Maximilian I 3, 159n
 McGlynn, P. 77n
 McKendrick, Scott 3n, 99n
 Mechlin 2
 Medi 197, 200
 Media 291n
 Mediolanum (Milan) 160n
 Meer, F. van der 327n
 Melitaei (dogs) 342, 343n
 Melita *or* Melite 342, 343n
 Menander 289n
 Merlinus, Iacobus *or* Jacques Merlin 293n
 Mesopotamia 197, 230
 Messina 344
 Methodius 288n
 Metzger, B. 105n, 183n, 191n, 195n, 221n, 241n
 Michaeas 42
 Mieza 281n
 Mileus 304, 305n, 342, 343n
 Militene *v.* Melita
 Mills, John 11n
 Minos 285n
 Mnason *or* Ἰάσων 308
 Modoetia (Monza) 160n
 Monfasani, J. 357
 Morus *or* More, Thomas 20, 31n, 81n, 291n, 357, 358
 Mosaica lex 54
 Moses *or* Moyses 29, 38, 54, 55n, 56, 57n, 73, 89n, 98, 212, 213n, 230, 232, 286, 288, 311n, 312
 Moulton, J.II. 59n, 153n, 189n, 215n, 251n, 333n
 Mund, B. 26, 285n

- Mutianus 219n
 Myra 334, 335n
 Myrrha *v.* Smyrna
 Mysia 304, 305n, 334, 335n
 Mytilene 304, 342
- Nardin, J.C. 173n
 Nathanael 68, 69n
 Nauert, C.G. 291n
 Nazaraeus, Nazarenus *or* Nazoraeus 68, 101n,
 214, 215n, 249n, 250, 251n
 Nazareni, Naçareni *or* Nazarenes 68, 69n,
 104, 105n, 323n, 324, 326, 327n
 Nazareth 68
 Nazoraei *v.* Nazareni
 Neapolis in Caria 276, 277n
 Neapolis in Italy 276, 277n
 Neapolis in Thracia *or* Macedonia 276, 277n
 Nebrija, Elio Antonio de *or* Aelius Antonius
 Nebrissensis 81n, 245n, 358
 Neptali 308, 309n
 Nestle, Eberhard and Erwin 15 *and passim*
 Neue, F. 17
 Nicodemus 74, 194
 Nicolaitans 227n
 Nicolaus of Antioch 226, 227n
 Nicolaus Lyranus *or* Nicholas of Lyra 6, 6n, 8,
 8n, 100, 101n, 155n, 158, 159n, 163n, 175n,
 188, 189n, 213n, 221n, 235n, 261, 261n, 268,
 269n, 283n, 288, 289n, 306, 307n, 311n, 320,
 321n, 322, 323n, 332, 333n, 337n, 344, 345n,
 358, 387, 388
 Nicostratus *v.* Stratoniceus
 Numa Pompilius 300, 301n
 Nunn, H.P.V. 18, 19
- Oceanus 200
 Ocolampadius 12, 85n, 100n, 115n, 117n,
 119n, 121n, 123n, 127n, 139n, 173n, 241n,
 245n, 358
 *Ὀλιανός 281n
 Oliuarum *or* Oliueti mons 54, 152, 188, 189n
 Origenes 5, 7, 9, 29n, 44, 45n, 47n, 57n, 58,
 59n, 60, 61n, 72, 73n, 102, 103n, 130, 131n,
 167n, 179n, 252, 253n, 265n, 274, 275n,
 288n, 290, 291n, 292, 293n, 297n
- Orion 6n
 Oseas 144
 Otto, A. 139n
 Ovidius 77n, 295n, 301n
 Oxford 183n
 Ozochias *or* Oçochias 325, 389, 386, 389
- Pabel, H.M. 159n
 Pacasiacus, Pacusiacus, Pagasaecus *or* Pagasicus
 sinus 276, 277n
 Pacuuius 232, 233n
- Palaestina 236, 237n, 240, 309n, 322
 Palladius Rutilius Taurus 99n
 Pamphylia 197, 262, 263n, 270, 276
 Paneas *v.* Caesarea Philippi
 Paphus 260, 263n
 Papias, disciple of Ioannes, bishop of Hierapolis
 7, 104, 105n, 114, 180, 181n, 358
 Papias (lexicographer) 303n, 359, 358
 Parcae 82, 83n
 Paris *or* Lutetia (Parisiorum) 172, 289n, 290,
 351n
 Paris, Faculty of Theology 31n, 59n, 81n, 139n,
 169n, 255n, 290n, 343n
 Parthi 197
 Parvus, Ioannes 191n, 293n, 351n
 Patara 308, 309n
Paulinus codex 170
 Paul(us), the apostle *or* Saul(us) 4, 5n, 36,
 37n, 40, 42, 50, 51n, 62, 63n, 74, 92, 93n,
 110, 111n, 129n, 130, 131n, 138, 139n, 164,
 165n, 167n, 179n, 180, 184, 185n, 189n, 190,
 191n, 199, 199n, 201n, 205n, 217, 217n, 218,
 220, 229n, 240, 241n, 242, 250, 251n, 252,
 253n, 254, 256, 257, 260, 261n, 262, 263n,
 266, 268, 270, 274, 275n, 278, 280, 281n,
 282, 284, 286, 287n, 288, 289n, 290, 292,
 293, 293n, 294, 295, 295n, 299, 301, 301n,
 302, 303n, 304, 305n, 307n, 310, 312, 313,
 313n, 314, 315n, 316, 317n, 318, 319n, 320, 322,
 324, 325n, 326, 327n, 328, 329n, 330, 333n,
 334, 335n, 338, 339n, 343n, 346, 347n
 Paul of Burgos (Paulus Burgensis) 6n, 8, 8n,
 336, 337n, 359
 Paul's, St. (cathedral in London) 2, 54, 101n,
 136, 170, 290, 291n
 Paulus Samosatensis 85, 85n, 86
 Paulus Winfridus Diaconus 141n
 Payne, J.B. 299n
 Pegasus 312, 313n
 Pelagius 318
 Pella 280
 Pelorum 344, 345n
 Pentapolis *v.* Apollonia in Africa
 Pentateuchus 100
 Pérez, J. 159n, 359
 Perge 262, 263n, 264, 270
 Peripateticus 326
Periplus Maris Rubri 131n
 Perottus 6, 82, 83n, 275n, 359
 Persia *or* Persis 120, 291n
 Persius 264, 265n, 300, 301n
 Perugia 223n
 Petilianus 146, 147n
 Petronius 139n
 Petrus, Simon *or* Simon Petrus 68, 69n, 74,
 80, 105n, 131n, 132, 154, 155n, 156, 168, 169n,
 170, 172, 175, 189n, 190, 191n, 192, 193n, 196,

- 201, 202, 204, 205n, 208, 209, 209n, 210, 211n, 212, 214, 220, 222, 223n, 236, 246, 248, 250, 252, 253n, 255n, 258, 259n, 262, 270, 271n, 292, 293n, 310, 313, 318, 319n, 349, 352, 353, 353n
 Petrus Comestor 8, 303n, 314, 315n, 359
 Petrus Rauennas *or* Tomma(s)i *or* Thomasius 153n
 Pharao 232, 236, 237n
 Pharisaeus *or* Pharisees 103, 123, 124, 164, 224, 320, 321n, 325n, 326, 327n
 Philip II, king of Spain 3
 Philippi 276, 277n, 279
 Philippus (discipulus) 68, 80, 136, 137n, 191n, 196, 236, 237n, 238, 239n
 Philippus (example) 140
 Philippus, son of Herodes maior 58, 257n, 258
 Phillips, J.E. 39n, 95n
 Phoenice 270, 308, 309n, 338
 Phoenix 338
 Phrygia 197, 276
 Pilatus 156, 160
 Pindarus 37n, 85n, 241n, 289n
 Pius, Albertus 153n, 178n, 181n, 299n, 359
 Plato 71n, 124, 125n, 252, 262
 Platonicus 326
 Plautus 6, 17, 20, 68, 69n, 77n, 79n, 125n, 139n, 241n, 275n, 281?, 283n?, 347n, 390
 Plinius maior 6, 70, 71n, 237n, 245n, 281?, 283n?, 304, 305n, 308, 309n, 334, 335n, 338, 339, 339n, 342, 343n, 345n
 Plinius minor 6, 259n, 281?, 283n?
 Plutarchus 77n, 301n, 339n
 Pneumatomachi 41n
 Politianus *v.* Angelus Politianus
 Pollux, brother of Castor 344, 345n
 Pollux (grammarian) *v.* Iulius Pollux
 Polyaeus 71b
 Pompeius, Pompeianus 222, 223n
 Pomponius Mela 336, 337n
 Pontius Pilatus 218, 219n
 Pontus *and adj.* Ponticus 197, 292, 342, 343n
 Porphyrius (haereticus) 167n
 Porsena *v.* Christophorus de Persona
 Praedicatores Basilienses *v.* Basel, Dominican monastery
 Priapus 152
 Prima Flauia (other name for Caesarea *or* Turris Stratonis)
 Prisca *v.* Priscilla
 Priscianus 93n, 267n, 358
 Priscilla 292, 293n, 295, 295n
 Probatica 80, 81n, 82
 Propertius 77n
 Proselyti 197, 200, 266
 Pseudo-Prosper Aquitanus 219n
 Prouerbia 100, 233n
 Prudentius 6, 34, 35n, 38, 39n, 140, 141n
 Psyche 300
 Psyra 308, 309n
 Ptolemaeus (geographer) 9, 13, 236, 276, 277n, 304, 305n, 336, 337n, 340, 341n, 342, 343n, 345n
 Pullus, Robertus 61n, 359
 Pyrrhus 302
 Pytho 278, 279n
 Quasten, J. 7n, 181n, 356
 Quintilianus 20, 22, 23, 24, 71n, 111n, 232, 233n
 Pseudo-Quintilianus 95n, 133n, 181n
 Quodvultdeus (Pseudo-Augustinus) 221n
 Rabanus Maurus 8, 35n, 141n, 183n, 193n, 204, 205n, 226, 227n, 228, 229n, 238, 239n, 248, 249n, 274, 275n, 282, 283n, 297n, 327n, 328, 332, 333n, 339, 339n, 345n, 359
 Radamantus 285n
 Radulphus (Ralph, of Laon) 6n
 Reedijk, C. 13, 13n
 Remigius of Auxerre 5, 5n, 32, 33n, 35n
 Remy, Y. 16n
 Reuchlin *or* Capnion 9, 152, 244, 245n, 263n, 319n, 359
 Renus *or* Rhenus 228, 341
Revelation 4
 Rhegium 344, 345n
Rhetorica ad Herennium 20, 21, 22
 Rice, E.F., Jr. 290n
 Robertson, A.T. 333n
 Robertus Pullus *v.* Pullus, Robertus
 Roma, Rhoma *or* Rome 49n, 67n, 159n, 166, 200, 201n, 222, 291n, 293n, 344, 345n, 346, 347n
 Romana ecclesia, Roman Catholic Church, Church of Rome *or* Latin Church 95n, 97n, 141n, 179n
 Romani *or* Rhomani 173n, 194, 197, 200, 233n, 238, 250, 251n, 254, 256, 263n, 287, 291n, 292, 293n, 308, 330
 Rose, H.J. 357
 Rufinus of Aquileia 6n, 18, 105n, 195n, 259n, 293n
 Rummel, Erika 1n, 4n, 5n, 9n, 11n, 12n, 31n, 67n, 69n, 71n, 101n, 105n, 113n, 157n, 169n, 171n, 179n, 181n, 187n, 229n, 251n, 291n, 299n, 311n, 341n, 356, 360
 Rusch, Adolph 6n
 Rutilius Namatianus 221n
 Sabellius (heretic) 165n
 Sad(d)ucaei *or* Sadducees 320, 321n, 325n, 326, 327n
 Saint-Denis *v.* Dionysius Areopagita

- Salamis (later Constantia) on Cyprus 260, 261n
 Salathiel 385
 Salem 230
 Sallustius 17, 19
 Salmon 336
 Salona (now Solin near Split) 187n
 Samaria *or* Sebaste 76, 77n, 196, 234, 235n, 313n
 Samaritani 77n, 78, 188, 200, 237n
 Samii 276
 Samos *or* Samus 304, 305n
 Samuel 212
 Samothrace 276, 277n
 Saor, father of Ephron 230
 Sap(p)hira 221n, 318
 Sara(h) *or* Sarai 67n, 230, 231n
 Saron 243n, 244
 Saronas 243, 243n
 Sat(h)anas 94, 221n
 Saul, king of Israel 241n
 Saul(us) *v.* Paul(us)
 Schipke, R. 2n
 Schneemelcher, W. 105n
 Schramm, P.E. 160n
 Schwyzer, E. 71n
 Scoti 198
 Scotus, Ioannes *v.* Ioannes Scotus Erigena
 Scrivener, F.H. 239n, 341n
 Scylla 344, 345n
 Sebaste *v.* Samaria
 Seidenfaden, E. 4n, 173n
 Seleucia in Coele Syria *or* Syria Antiochia 260, 261n
 Seleucia in Pisidia 260
 Seleucus 260
 Seneca 6, 19, 74, 75n, 214, 215n, 259n, 297n
Septuaginta or LXX 100, 101n, 130, 131n, 132, 153n, 162, 163n, 202, 203, 216, 230, 231n, 238, 266, 272
 Sepúlveda, John Genesisius 10n, 341n
 Serapion 41n
 Sergius Paulus 263n
 Seruius 71n, 83n, 261n
 Sextus Empiricus 37n
 Sicheu, son of Emor 230
 Sicheu, town 230
 Sichimi 230
 Sicilia 342, 344, 345n
 Siculum mare 342
 Sicyon 342
 Sider, R.D. 183n, 207n, 221n, 227n, 237n, 265n, 275n, 279n, 283n, 313n
 Sidon 68, 69n, 335n
 Σικελοί 337n
 Silas 274, 275n, 278, 280, 281n, 282
 Simeon 102, 103n
 Simeon (rabbi) 183
 Simon *v.* Petrus
 Simon, father of Iudas 132
 Simon (the leper) 188
 Simon, a former magician 263n
 Simon (a tanner) 244
 Simon *or* Simeon, called Niger 260
 Simon Zelotes 196
 Sion 236
 Smalley, Beryl 6n, 357
 Smyrna 7, 178n, 334, 335n
 Solomo 100
 Solon 291n
 Sopater *or* Σώπατρος 302, 303n, 309n
 Sophonias (Zephaniah) 236
 Sorbona 254, 255n
 Sorbonicus 255n
 Sosipater *v.* Sopater
 Souter, A. 178n
 Spain *v.* Hispania
 Spanish monks 31n, 39n, 151, 167n, 178, 205n, 251n, 299n
 Speyer 2, 3
 Standish, Henry 31n, 359
 Stegmann, Carl *v.* Kühner, Raphaël
 Stegmüller, F. 33n, 183n
 Steinmann, M. 173n
 Stephanus (deacon and martyr) 50, 51n, 227, 228, 229n, 230, 232, 234, 235n, 256
 Stephanus of Byzantium 9, 9n, 270, 271n, 277n, 281n, 305n, 307, 307n, 309n, 310, 311n, 334, 334, 335n, 336, 337n, 339n, 343n, 360
 Stephanus, Henricus *or* Henri Estienne, lexicographer 85n
 Steuchus *or* Guido Steucho 71n, 229n
 Stoa 282
 Stoicus *or* Στωϊκός 282, 284, 305n, 326
 Strabo (lexicographer) 9, 304, 305n, 309n, 334, 335n, 336, 337n, 342, 343n, 344, 345n
 Strabo Fuldensis 6n, 8n
 Stratonicus 305n, 338, 339n
 Stratonis turris *v.* Caesarea
 Strymon 342, 343n
 Stunica, Iacobus Lopis *or* Diego López Zúñiga 10, 39n, 50n, 69n, 77n, 81n, 85n, 91n, 99n, 101n, 115n, 125n, 133n, 137n, 139n, 141n, 145n, 147n, 153n, 159n, 161n, 165n, 167n, 181n, 183n, 189n, 191n, 193n, 201n, 203n, 205n, 211n, 217n, 219n, 221n, 223n, 233n, 235n, 239n, 241n, 245n, 247n, 251n, 259n, 263n, 267n, 271n, 277n, 283, 288n, 289n, 293n, 297n, 299n, 301n, 305n, 307n, 309n, 313n, 317n, 323n, 331n
 Suetonius 6, 66, 67n, 70, 71n, 174, 175n
 Suidas *or* Suda 6, 8, 8n, 58, 59n, 81n, 85n, 184, 185n, 300, 301n, 341n, 343n
 Sulla, L. *or* Sylla 260, 261n

- Sutor, Petrus *or* Pierre Cousturier 31n, 59n,
95n, 157n, 169n, 173n, 178n, 189n, 235n,
255n, 295n, 331n, 360
- Sybaritae 75n
- Symeon *v.* Petrus
- Symmachus 152
- Syri 255n
- Syria 188, 250, 272, 273n, 279, 338, 340
- Tabitha 243n, 244, 245n
- Talmuds, Jerusalem and Babylonian 265n
- Tarsus *or* Tarsensis 310, 311n, 312, 313n
- Tatianus 29
- Taurus (mons) 266
- Terah *v.* Thare
- Terentius (Terentianus) 6, 76, 77n, 88, 89n,
119n, 125n, 139n, 157n, 171n, 181n, 186, 187n,
241n, 263n, 273n
- Tertullianus 7, 12, 18, 57n, 83n, 165n, 173n,
210, 211, 211n, 227n, 265n
- Tertullus 326, 327n
- Tersos (former name of Tarsus) 312
- Thabara 58
- Thabia *or* Thabita *v.* Tabitha
- Thabor (mons) 48, 243n, 244
- T(h)alassa *v.* Lassaea
- Thare (*or* Terah, father of Abraham) 228,
229n
- Thassos 303
- Thassos (wrong name for Assos) 302
- Theodas *or* Theudas 224
- Theognis 37n
- Theophilus *or* Theophylus 177, 192, 196
- Theophilus, Bishop of Antioch 29n
- Theophylactus 5, 9, 12, 40, 41n, 46, 47n, 48,
49n, 50, 51n, 52, 53n, 54, 55, 55n, 56, 57n, 58,
59n, 60, 61n, 63, 64, 65n, 68, 69n, 72, 73n,
74, 75n, 76, 77n, 80, 81n, 82, 83n, 84, 85n,
86, 87n, 88, 89n, 96, 97n, 98, 99n, 100,
100n, 101n, 102, 103, 103n, 104, 105n, 107n,
108, 109n, 110, 111n, 112, 113n, 114, 115n, 116,
117n, 118, 119n, 120, 121n, 123, 123n, 126,
127n, 128, 129n, 130, 131n, 136, 137n, 138,
139n, 146, 147n, 149n, 156, 157n, 170, 171n,
172, 173n, 174, 215n, 253n, 255n, 351n, 360,
389
- Theseus 345n
- Thessala *v.* Lassaea
- Thessalonica 279, 281n, 282
- Thessalonicenses 282, 283n
- Tholomeus of Lucca *or* Ptholomeus de Luca
160n
- Thomas 196
- Thomas Aquinas
Catena Aurea 58, 47n, 60, 61n, 100, 101n,
112, 113n, 120, 121n, 130, 131n, 141n, 172,
173n, 180
- other works* 5, 5n, 8, 32, 33n, 60, 61n, 160n,
181n, 253n, 255n, 307n
- Thomas, F. *v.* A. Ernout
- Thomson, D.F.S. 16n, 24, 191n
- Thoryngus *v.* Doering, Matthias
- Thracia *or* Θράκη 276, 303, 342, 343n
- Thracas 276, 277n
- Thyatira 276
- Tiberius (Emperor) 257n, 258, 308, 309n
- Timotheus 166, 215, 215n, 304
- Titelmans, F. 179n, 360
- Titus 254, 255n, 286
- Titus Iustus 294, 295n
- Tischendorf, C. 15 *and passim*
- Trachonitis 58
- Tracy, J.D. 39n
- Traianus 260, 261n
- Trapezontius *v.* Georgius Trapezontius
- Trapman, J. 17
- Tregelles, S.P. 239n
- Tres Tabernae 344, 345n, 346, 347n
- Troas *or* Antigonía 276, 277n
- Trogyllium 304, 305n
- Tryphon 21
- Tunstall, Cuthbert *or* Cutbertus 3, 73n, 339n,
360
- Turnhout 2, 6n
- Tyberias 243n, 244
- Tyberius *v.* Tiberius
- Tyndaridae (Castor and Pollux, Helena and
Clytaemnestra) 345n
- Typhon *or* Typhonicus ventus 338, 339, 340
- 'Tyrannus' 296, 297n
- Tyrii 258
- Tyrus 179n, 308, 309n
- Ucalegon 157
- Ulpianus 260, 261n
- Valerius Flaccus 221n
- Valla, Laurentius 5, 5n, 8, 31n, 41n, 45, 45n,
47n, 48, 49n, 50, 51n, 54, 55n, 59n, 67n, 72,
73n, 77n, 81n, 83n, 89n, 91n, 92, 93n, 95n,
97n, 99n, 104, 105n, 106, 107n, 111n, 113n,
117n, 119n, 121n, 123n, 124, 125n, 127n, 129n,
132, 133n, 134, 135n, 137n, 138, 139n, 140,
141n, 144, 145n, 147n, 149n, 153n, 157n, 159n,
161n, 163n, 165n, 166, 167n, 169n, 170, 171n,
183, 183n, 185, 185n, 186, 187n, 191n, 195n,
197n, 199n, 201n, 207n, 209n, 213n, 216,
217n, 218, 219n, 221n, 223n, 226, 227n, 229n,
231n, 234, 235n, 237n, 239n, 241n, 242, 243n,
244, 245n, 247n, 249n, 258, 259n, 262, 263n,
267n, 268, 269n, 270, 271n, 273n, 275n,
277n, 281n, 283n, 285, 285n, 287n, 288,
289n, 290, 291n, 295n, 299n, 301n, 303n,
305n, 307n, 309n, 313, 315n, 316, 317n, 322,

- 323n, 325n, 327n, 333n, 334, 335n, 339n, 340,
 341n, 343n, 345n, 360
Valladolid Articles 31n, 39n, 151n, 167n, 203n,
 205n, 279n, 299n
 Varro, M. Terentius 17, 18, 19, 31n, 71n, 233n
 Venus 260, 261n
 Vergilius, P. V. Maro 36, 45n, 59n, 107n, 139n,
 148, 149n, 157, 157n, 260, 261n, 308, 309n
 Vespasianus, T. Flavius V. 309n
 Viclefiani 245n
 Vigilius (Pope) 325n
 Vienna (in Austria) 2
 Vienna (in Gallia) 257n
 Vredeveld, H. 355

 Wagener, C. *v.* Neue, F.
 Walther, H. 139n, 347n
 Weber, Robertus 16 *and passim*
 Whitney Tucker, A.D. 267n
 Wiesflecker, H. 159n
 Willebrord's, St. W. monastery in Echternach
 2
- Williams, C.S.C. *v.* Souter, A.
 Wimpfeling, I. 153n
 Winden, J.C.M. van 31n
 Wolff, J. of Pforzheim 11
 Wolsey, Thomas (Cardinal) 3
 Wordsworth, J. 2n
 Wordsworth-White 16 *and passim*
 Wycliff, John 245n

 Xenion 339n
 Xenophon 221n

 Zacharias (father of Ioannes Baptista) 50, 51n,
 102, 103n
 Zacharias (the prophet) 126, 127n, 162, 163n
 Zenobius 75n
 Zeus *or* Ζεύς *v.* Iuppiter
 Zwolle 4